

შოთა მესხია 90

საიუბილეო კრებული მიძღვნილი შოთა მესხიას
დაბადების 90 წლისთავისადმი

კრებული ეძღვნება გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, პროფ. შოთა მესხიას დაბადების 90 წლისთავს. კრებულის თემატური მრავალფეროვნება განპირობებულია შ. მესხიას სამეცნიერო ინტერესების და კვლევის ფართო დიაპაზონით. აქ წარმოდგენილია ნაშრომები საქართველოს ისტორიის, წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის, საქართველოს ეკლესიის ისტორიის, ისტორიული გეოგრაფიის, ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის, შუა საუკუნეების საქართველოს გარე სამყაროსთან ურთიერთობის შესახებ და სხვ. კრებულს უძღვის ვრცელი ნარკვევი შ. მესხიას ცხოვრების გზასა და მეცნიერულ შემოქმედებაზე; მისი შრომების ბიბლიოგრაფია.

კრებული საინტერესოა, როგორც სპეციალისტების, ისე მკითხველთა ფართო საზოგადოებისათვის.

Сборник посвящается 90-летию со дня рождения выдающегося грузинского историка проф. Ш. А. Месхиа. Тематическое многообразие сборника обусловлено широким диапазоном научных интересов и исследований ученого. Здесь представлены труды по истории Грузии, источниковедению и историография, истории Грузинской церкви, исторической географии, истории Древнего Востока, взаимоотношениям средневековой Грузии с внешним миром и др. Сборник предворяют очерк о жизни и научной деятельности Ш. Месхиа и библиография его трудов.

Сборник с интересом примут как специалисты, так и широкий круг читателей.

The collection is dedicated to the 90th anniversary of the birth of Prof. Shota Meskhia, a celebrated Georgian historian, corresponding member of the Academy of Sciences of Georgia. The thematic diversity of the collection is conditioned by the wide range of Sh. Meskhia's scholarly interests and research. The works dealing with the history of Georgia, the study of sources and historiography, the history of the Georgian church, historical geography, the history of the ancient East, the relations of Medieval Georgia with the outer world, etc. are presented here. The collection is prefaced with an extensive essay, describing the life of Sh. Meskhia and his scholarly work, and also with the bibliography of his works.

The collection is interesting for both professionals and a wide range of readers, due to its diversity and the problematic character of the questions, discussed in it.

სარედაქციო კოლეგია: ნათელა ვაჩნაძე, მარინე მესხია, როინ მეტრეველი (მთავარი რედაქტორი), ვალერი სილოგავა, ნოდარ შენგელია, ოთარ ჯაფარიძე

Редакционная коллегия: Н. З. Вачнадзе, О. М. Джапаридзе, М. Ш. Месхиа, Р. В. Метрели (главный редактор), В. И. Силогава, Н. Н. Шенгелия

Editorial Board: Natela Vachnadze, Marine Meskhia, Roïn Metreveli (chief editor), Valeri Silogava, Nodar Shengelia, Otar Japaridze.

შემდგენელ-რედაქტორი: ნათელა ვაჩნაძე

Составитель-редактор: Натела Вачнадзе

Compiler-editor: Natela Vachnadze

კრებული გამოიცა სანდრო და ნიკოლოზ კვიტაშვილების ხელშეწყობით. Сборник издан при содействии Сандро и Николоза Квиташвили.

The book is published with the support of Sandro and Nicholas Kvitashvili.

ISBN: 978-99940-910-6-5

S. J. [unclear]

როინ მეტრეველი

შოთა მესხია

თვალსაჩინო ქართველი მეცნიერი შოთა ამბაკოს ძე მესხია გამოჩენილ ქართველ ისტორიკოსთა – ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიას და ნიკო ბერძენიშვილის ლირსეული მემკვიდრე იყო და თავისი ხანმოკლე, მაგრამ შინაარსიანი ცხოვრება და შემოქმედება მშობლიური ქვეყნის – საქართველოს ისტორიის შესწავლას მოახმარა.

შოთა მესხია დაიბადა 1916 წლის 27 აპრილს ს. ობუჯში (ახლანდ. ნალენჯიხის რ-ნი) ამბაკო მესხიას ოჯახში. დედა – ლიდა შენგელაია გამოჩენილი ქართველი მწერლის ლეო ქიაჩელის ახლო ნათესავი იყო. შოთას დაბადებიდან ერთი წლის შემდეგ მესხიების ოჯახი ობუჯიდან სოფ. გაგიდაში გადასულა. იქ რამდენიმე წელი უცხოვრიათ და შემდეგ ზუგდიდში დასახლებულან (1920-21 წწ.). 1923 წელს შოთა ჩაურიცხავთ ზუგდიდის არასრულ საშუალო სკოლაში, რომელიც მან 1930 წელს დაამთავრა. სკოლაში სწავლის პერიოდში იგი დაენათა პოლიტიკურ ლიტერატურას, ბევრს კითხულობდა და მეცადინეობდა. როგორც შ. მესხია აღნიშნავს თავის მოგონებებში, ლეო ქიაჩელი ხშირად ჩადიოდა თურმე ნათესაეების მოსანახულებლად ზუგდიდში და მშობლიურ ობუჯში. მისი ყოველი გამოჩენა დიდი სიხარული იყო ყველასთვის, განსაკუთრებით ბავშვებისთვის. მწერალი ყოველთვის რალაციით ასაჩუქრებდა ახალგაზრდებს. ერთხელ მას პატარა შოთასთვის საჩუქრად ჩაუტანია თავისი საბავშვო მოთხრობების კრებული – „ზღვა, მზე და ოთარიკო“. შესანიშნავად ილუსტრირებულ და კარგად გამოცემულ წიგნს შოთაზე ნარუშლელი შთაბეჭდილება მოუხდენია. ლეო ქიაჩელმა საერთოდ კეთილისმყოფელი გავლენა მოახდინა შოთა მესხიას ცხოვრებაზე (ამაზე ქვემოთაც შევჩერდებით).

1931 წელს შოთა მესხია შედის ზუგდიდის სატყეო სასწავლებელში, რომელსაც 1933 წელს ამთავრებს. ყმანვილს არ აკმაყოფილებს მიღებული ცოდნა და იგი სწავლის გაგრძელებაზე ოცნებობს. და აი, იმავე 1933 წელს შოთა მესხია შედის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე. აქედან მოყოლებული, ფრთები ესხმება ცოდნასმოწყურებული ახალგაზრდა კაცის ოცნებასა და სურვილებს. იგი ისმენს გამოჩენილი ქართველი მეცნიერებისა და საზოგადო მოღვაწეების – ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიას, შალვა ნუცუბიძისა და სხვათა ლექციებს, მთელი სიღრმით შეიგრძნობს თავისი ქვეყნის დიდ სიყვარულს, პატივისცემის აუცილებლობას წარსულისადმი და მომავლის დიდ პერსპექტივას. სტუდენტობის წლებში ეყრება საფუძველი შოთა მესხიას, როგორც საქართველოს ისტორიის მკვლევრის ფორმირებას. ივანე ჯავახიშვილი და სიმონ ჯანაშია ღრმა გავლენას ახდენენ ახალგაზრდა ისტორიკოსზე.

სტუდენტობის წლებში შოთა მესხია ლეო ქიაჩელის ოჯახში ცხოვრობდა. „რომ ლეო ქიაჩელი და მისი ოჯახი არა, ალბათ ვერ შევძლებდი სწავლის გაგრძელებას, ვერ ველირსებოდი სტუდენტობას, რომელიც ასე სანატრელი იყო ჩემთვის, ისე როგორც ყველა ახალგაზრდისათვის საერთოდ“, – იგონებდა შემდგომ შ. მესხია.

თბილისში, ლეო ქიაჩელის ოჯახში, შოთა მესხიას ცხოვრებისა და სწავლის კარგი პირობები შეექმნა. იგი მწერლის შვილებთან – ნათელასა და ოთართან ერთად იზრდებოდა. რაიონიდან ჩამოსული ახალგაზრდისათვის დიდი მწერლის ოჯახში ცხოვრება მეორე უნივერსიტეტი იყო და პიროვნების ჩამოყალიბებისათვის არანაკლებ მნიშვნელოვანი. მწერლის გულისხმიერება, კეთილი თვისებები, იშვიათი ტაქტი, დამოკიდებულება ოჯახის წევრებთან თუ მეგობრებთან, მისაბაძი მაგალითი იყო მოზარდებისათვის.

შოთა მესხიას ცხოვრებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა გამოჩენილ ქართველ ისტორიკოსს სიმონ ჯანაშიას, რომელმაც, როგორც სტუდენტობისას, ისე შემდგომ პერიოდში თავისი მაღლი დაატყო მომავალი მეცნიერის გზას.

შოთა მესხიამ 1937 წელს წარჩინებით დაამთავრა უნივერსიტეტი და იმავე წლის 1 სექტემბრიდან დაინიშნა ზუგდიდის რაიონის ერთ-ერთ სოფელში საშუალო სკოლის დირექტორად, სადაც იმუშავა 1938 წლის 1 ოქტომბრამდე. პედაგოგურ მუშაობასთან ერთად იგი ემზადებოდა სამეცნიერო მოღვაწეობისათვის.

1938 წელს შოთა მესხია შედის სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის ასპირანტურაში. აქ ახალგაზრდა მეცნიერი წრეობას გადის აკად. სიმონ ჯანაშიას ხელმძღვანელობით და იწყებს ფეოდალური საქართველოს ისტორიის მეტად მნიშვნელოვანი პრობლემის – ხელოსნური წარმოების ისტორიის შესწავლას. 1939 წლის 13 მარტს ენიმკის* ისტორიის განყოფილების საჯარო სხდომაზე შოთა მესხიამ გააკეთა მოხსენება თემაზე: „თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა“. შემდგომში ეს გამოკვლევა დაიბეჭდა კრებულში – „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“ (1939, ნაკვ. I, გვ. 17-18). ასპირანტურა შოთა მესხიამ 1941 წელს დაასრულა. საკანდიდატო დისერტაცია დამთავრების სტადიაში იყო. საჭირო იყო შეგროვებული უხვი მასალის სისტემატიზება და ყველა დაკვირვება-დასკვნის ქალაქში გადატანა.

მაგრამ კარგად დაწყებული საქმის დაგვირგვინება ამჯერად ვერ მოხერხდა... დაიწყო ომი... შოთა მესხიამ თავისი მეცნიერული გეგმები გვერდზე გადადო, დატოვა ახალშერთული მუელლე, ხელში შაშხანა აიღო და ფრონტის ხაზს მიაშურა. ჯერ სანვრთნელი სწავლება გაიარა, შემდეგ კი, როგორც საბჭოთა არმიის ოფიცერი, მამაცურად იბრძოდა ჩრდილოეთ კავკასიის ფრონტებზე.

* სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალი.

შოთა მესხიას ოცეულს სხვადასხვა საბრძოლო დავალების შესრულება უხდება ჩრდილოეთ კავკასიაში, მონაწილეობს ანაპის ბრძოლებში. გამოჩენილი ვაჟაკობისათვის იგი დაჯილდოვდა სამამულო ომის II ხარისხის ორდენით და მედლით „კავკასიის დაცვისათვის“.

1942 წლის 13 მარტს ერთ-ერთ ბრძოლაში (ქერჩის მახლობლად) შოთა მესხია დაიჭრა და ბრძოლის ველის დატოვება მოუხდა. იგი სხვა დაჭრილებთან ერთად ჯერ კისლოვოდსკის შოსპიტალში მკურნალობდა, შემდეგ საქართველოში ჩამოვიდა და თავის საქმეს – მეცნიერულ კვლევას დაუბრუნდა. შოთა მესხიამ მუშაობა დაიწყო ენიმკის უმცროს მეცნიერ-თანამშრომლად, შეუდგა სადისერტაციო ნაშრომის საბოლოო გაფორმებას და ოთხი თვის დაძაბული, ინტენსიური მუშაობის შემდეგ დაასრულა იგი. ჯერ პროფ. ნიკოლოზ ბერძენიშვილი გაეცნო ამ გამოკვლევას და მოიწონა, შემდეგ აკად. სიმონ ჯანაშიასაგან იქნა ხელდასხმული.

1942 წლის 15 დეკემბერს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტში შ. მესხიამ დაიცვა დისერტაცია თემაზე – „ხელოსნობა ძველ საქართველოში V-XII სს“. ოფიციალური ოპონენტები იყვნენ პროფესორები ს. ყაუხჩიშვილი და ვ. დონდუა. სამეცნიერო საბჭომ ერთხმად მიანიჭა შ. მესხიას ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხი.

სამეცნიერო ხარისხის მინიჭების შემდეგ მესხია ინიშნება ისტორიის ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ-თანამშრომლად. ნიჭიერი მკვლევარის ცოდნა და დიდი ენერგია პედაგოგიური მუშაობის სარბიელზეც საჭირო იყო. 1943 წლიდან შოთა მესხია მიიწვიეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრაზე უფროს მასწავლებლად. 1945 წელს, როცა ომი ჯერ კიდევ მძვინვარებდა, შოთა მესხია მეცნიერულ მოღვაწეობასთან ერთად ფართო საზოგადოებრივ საქმიანობასაც იწყებს. 1945 წლიდან იგი საქართველოს ისტორიის კათედრის დოცენტი და დაუღალავად გადასცემს ახალგაზრდობას თავის ცოდნას, უკითხავს საქართველოს ისტორიას, დიდი გატაცებით ასწავლის სტუდენტებს საქართველოს წარსულს. ამ პერიოდში მეცნიერი ფართო კვლევით მუშაობას ეწევა. იგი დაინტერესებულია წყაროთმცოდნეობის ცალკეული საკითხებით; განსაკუთრებულ ყურადღებას ამახვილებს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის პრობლემებზე. შოთა მესხიას სამეცნიერო კვლევის სფეროში ექცევა ფეოდალური საქართველოს ქალაქები და საქალაქო წყობილება. ეს პრობლემა ფაქტობრივად შეუსწავლელი იყო ქართულ ისტორიოგრაფიაში. გარდა საკითხის შესახებ არსებული ქართული და უცხოური წყაროების შესწავლისა, საჭირო იყო საზღვარგარეთული და რუსული ისტორიოგრაფიის მიღწევების საფუძვლიანი გაცნობა. ამ მხრივ მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა შოთა მესხიას მივლინებას მოსკოვში 1951 წელს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის დოქტორანტურაში. აქ იგი გამოჩენილი რუსი ისტორიკოსის აკადემიკოს მიხეილ ტიხომიროვის მეთვალყ-

ურეობითა და ხელმძღვანელობით აწარმოებს ინტენსიურ კვლევა-ძიებას.

1953 წლის დეკემბერში შოთა მესხიამ დაასრულა დოქტორანტიურის სრული კურსი და თბილისის დაუბრუნდა. 1954 წელს სსრკ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით შოთა მესხია დაჯილდოვდა მედლით „შრომითი მამაცობისათვის“. 1955 წლის 24 იანვარს, მოსკოვში, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე მან წარმატებით დაიცვა დისერტაცია თემაზე: „ფეოდალური საქართველოს ქალაქები და საქალაქო წყობილება“, რისთვისაც მიენიჭა ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

1954 წლიდან შოთა მესხია მუშაობას იწყებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ-თანამშრომლად და ასრულებს ფეოდალური პერიოდის საქართველოს ისტორიის განყოფილების გამგის მოვალეობას.

1956 წელს შოთა მესხია დაინიშნა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგედ; იმ კათედრისა, რომელსაც სხვადასხვა დროს განაგებდნენ შოთა მესხიას მასწავლებლები და უფროსი კოლეგები: ივანე ჯავახიშვილი, სიმონ ჯანაშია, ნიკოლოზ ბერძენიშვილი... ამიერიდან ჯერ კიდევ ახალგაზრდა მკვლევარს, სხვა მოვალეობებთან ერთად, მეცნიერების ორგანიზებაც ეკისრებოდა, რადგან კათედრა, რომელსაც ჩაუდგა იგი სათავეში, საქართველოს ისტორიის კვლევის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო რესპუბლიკაში. სწორედ ამ კათედრაზე, თავის კოლეგებთან ერთად მოღვაწეობდა შოთა მესხია. მისი თაოსნობითა და რედაქტორობით მოეწყო არაერთი სამეცნიერო სესია, გამოიცა სამეცნიერო შრომების არაერთი კრებული. იგი დიდ დახმარებას უწევს უმცროს კოლეგებს, ასპირანტებს. თვითონ ზედმინვნით ბეჯითი, შრომისმოყვარე და კეთილსინდისიერი მკვლევარი, იგი სამაგალითო იყო ყველასათვის.

1957 წელს მას პროფესორის წოდება მიანიჭეს, 1961 წელს დაინიშნა თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის დეკანად. ამ თანამდებობაზე, ისე როგორც საქართველოს ისტორიის კათედრის გამგის თანამდებობაზე, მეცნიერი გარდაცვალებამდე მუშაობდა.

1966 წელს ნაყოფიერი სამეცნიერო-პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობისათვის შ. მესხია დაჯილდოვდა შრომის ნითელი დროშის ორდენით.

1967 წელს საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის ბრძანებულებით მას მიენიჭა მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწის წოდება.

იმავე 1967 წელს შ. მესხია აირჩიეს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნევრ-კორესპონდენტად.

1971 წელს, გერმანელ მეცნიერთა მიწვევით, შ. მესხიამ იმოგზაურა გერმანიის დემოკრატიულ რესპუბლიკაში, სადაც ფრიდრიხ შილერის სახელობის იენის უნივერსიტეტში ლექციები წაიკითხა საქართველოს ისტორიის შესახებ. ეს ლექციები შემდეგ ცალკე წიგნად გამოიცა გერმანულ ენაზე.

მეცნიერის მუშაობა სამოციანი წლებიდან მეტად ნაყოფიერად და მრავალმხრივად წარიმართა; მას მომავალი მუშაობის საინტერესო და ფართო გეგმები ჰქონდა დასახული, მაგრამ მოულოდნელმა, მძიმე, განუკურნებელმა სენმა ნაადრევად შეწყვიტა მისი სიცოცხლე.

შოთა მესხია გარდაიცვალა 56 წლის ასაკში 1972 წლის 15 მაისს. იგი დაკრძალულია მწერალთა და საზოგადო მოღვაწეთა დიდუბის პანთეონში.

მეცნიერული მემკვიდრეობა

შოთა მესხიამ მნიშვნელოვანი მეცნიერული მემკვიდრეობა დაგვიტოვა. იგი ავტორია ოთხმოცზე მეტი გამოქვეყნებული გამოკვლევისა. მეცნიერი სწავლობდა ფეოდალური საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა პრობლემას: სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის საკითხებს, ქალაქების ისტორიასა და საქალაქო წყობას, წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის პრობლემებს.

საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხები

მეცნიერის ერთ-ერთი ძირითადი ნაშრომი – „ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V-XII სს.)“ – მიძღვნილია ფეოდალური საქართველოს ისტორიის მეტად აქტუალური პრობლემის – ხელოსნური წარმოების ისტორიისადმი. V-XII საუკუნეები საინტერესო პერიოდია საქართველოს ისტორიაში და, ბუნებრივია, ამ დროის ხელოსნობის საფუძვლიანი შესწავლა წინ სწევს ქართულ ისტორიოგრაფიას. კავკასიისა და საქართველოს ხელოსნობის მკვლევართა უმრავლესობა თავისი შრომის საგანს უმთავრესად XVIII-XIX საუკუნეებით ფარგლავდა და ამქრობის ისტორიით ინტერესდებოდა, ძველი საქართველოს ხელოსნობის მიმოხილვა კი მათი გამოკვლევის მიღმა რჩებოდა. ხელოსნობის საკითხს ძველ საქართველოში, ისე როგორც საქართველოს ისტორიის ყველა ძირითად პრობლემას, ფართოდ შეეხო ივანე ჯავახიშვილი. მას განზრახული ჰქონდა ვრცლად გამოეკვლია ხელოსნობის ისტორია, მაგრამ ეს არ დასცალდა.

შოთა მესხიამ საგანგებოდ შეისწავლა ხელოსნობის ყველა ის დარგი, რომელიც ცნობილი იყო V-XII სს. საქართველოში, გამოარკვია ხელობისა და ხელოსნობის აღმნიშვნელი ტერმინები. ნაშრომის შესავალ ნაწილში განმარტებულია, რომ „ხელოსანი“ ძველ ქართულში თანამდებობის პირს აღნიშნავდა. ამავე მნიშვნელობით იხმარებოდა „მოხელეც“. მეცნიერის აზრით, ტერმინი „ხურო“ ხელოსან-მოქმედთა ზოგად სახელს წარმოადგენდა. ქართული „ხურო“, როგორც ხელოსნობის აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი, გამოყენებული იყო

სხვადასხვა ხელობის სახელთა სანარმოებლად: „კვერით ხურო“, ანუ „ხურო რვალისა და რკინისა“, „ქვით ხურო“, ანუ „კირით ხურო“, „ძელით ხურო“, ანუ „ხით ხურო“ და სხვ.

შოთა მესხია დაასკვნის, რომ „ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში ხელოსანი თავდაპირველად „ხუროდ“ იწოდებოდა, შემდეგ „ხელოვნად“ და „ხელოსნად“, რასაც უფრო გვიან ზოგჯერ ირანული წარმოშობის „ოსტატიც“ ცვლის“.

გამოკვლევის პირველი-მეშვიდე თავები მიძღვნილია ხელობათა შესწავლილადმი ძველ საქართველოში. ყურადღება აქვს მიქცეული ხელობის აღმნიშვნელ ტერმინებს, შესწავლილია სამუშაო იარაღები და მათი ძველი სახელწოდებები. აგრეთვე, მაშენებელნი და ავეჯის მკეთებელნი. განხილულია: შენება და მეორედ შენება, ქვითხურო, ხითხურო, ხუროთმოძღვარი, საერო და სასულიერო დანიშნულების ნაგებობანი, მშენებელობის ორგანიზაცია, მაშენებელნი და მათი იარაღები, ავეჯის მკეთებელნი.

მეცნიერმა საფუძვლიანად გამოიკვლია: ჭურჭელთა მოქმედნი (მეკეცენი, ჭურჭელთა მჭედელნი), მქსოველნი და მკერვალნი (ცალკე შეისწავლა ფეხსაცმლის მკერვალნი, ანუ „მეხამლენი“), მჭედელნი (რკინისა და რვალისა, ოქრომჭედელნი, სამჭედლო და მისი მოწყობილობა), მნიგნობრობასთან დაკავშირებული ხელობანი (ეტრატის შემქმნელნი, გადამწერნი, წიგნის შემკერავნი და მკაზმეელნი, მხატვარნი), ხაბაზნი, მზარეულნი და სხვა დარგების წარმომადგენელნი; მენელსაცხებელნი, და „დამყვანელნი წვერთანი“. ნაშრომში მოცემულია ცალკეულ ხელოსანთა მუშაობის პროცესი, განხილულია ხელოსნური პროდუქციის სახეები, შესწავლილია ხელოსანთა სოციალური მდგომარეობა, გამიჯნულია თავისუფალ და არათავისუფალ ხელოსანთა კატეგორიები, მინიშნებულია მათ როლზე ფეოდალური საქართველოს საზოგადოებრივ ცხოვრებაში. ნაშრომში დასმულია საკითხი ძველ საქართველოში ამქრული წყობის შესახებ (ეს საკითხი შ. მესხიამ შემდგომში დანვრილებით შეისწავლა).

შ. მესხიამ გამოკვლევაში აჩვენა, რომ ძველ საქართველოში ხელოსნური წარმოება საკმაოდ დანიანურებული იყო და იგი ცალკეული დარგების მიხედვით სპეციალდებოდა; დაასაბუთა, რომ იმდროინდელ (V-XII სს.) საქართველოში გვხვდება შუა საუკუნეებში ცნობილი თითქმის ყველა ხელობა.

შ. მესხიას გამოკვლევა დაფუძნებულია სხვადასხვა სახის უხვ მასალაზე (წერილობითი წყაროები, მატერიალური კულტურის ძეგლები).

შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის წამყვანი პრობლემის – ქალაქების ისტორიის – შესწავლას მიუძღვნა შოთა მესხიამ თავისი გამოკვლევა – „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში“. ამ პრობლემაზე დაიცვა მეცნიერმა სადოქტორო დისერტაცია. 1959 წელს გამოცემულ ამ შრომაში მესხიამ გამოიკვლია ფეოდალური საქართველოს ქალაქების ისტორია, გაარკვია მათი ადგილი და როლი ქვეყნის ეკონომიკურ, სოციალურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მეცნიერმა შეისწავლა ფეოდალ-

ური საქართველოს ქალაქების აღმოცენების პროცესი, განსაზღვრა მათი განვითარების ცალკეული ეტაპები, ქალაქების ეკონომიკური მდგომარეობა, სასაქონლო წარმოებისა და ვაჭრობის განვითარება, სოციალური ურთიერთობანი და კლასობრივი ბრძოლის საკითხები. ამასთან, ნაშრომში ნაჩვენებია ქალაქების დამოკიდებულება სამეფო ხელისუფლებასთან, ქალაქების ბრძოლა ფეოდალური უღლისაგან განთავისუფლებისათვის, საქალაქო მმართველობის ხასიათი, ფეოდალურ ურთიერთობათა გავლენა საქალაქო წყობილებაზე. ნაშრომში დეტალურადაა განხილული ხელოსნური და სავაჭრო ორგანიზაციების აღმოცენების პირობები და ნაჩვენებია მათი როლი საქალაქო ცხოვრების განვითარების ცალკეულ ეტაპებზე, განსაზღვრულია ქართული ფეოდალური ქალაქების ძირითადი ტიპები და გარეგნული სახე.

შოთა მესხიას გამოკვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძირითადად XVII-XVIII სს. იფარგლება. წინა ორ საუკუნესთან შედარებით XVII (უპირატესად მისი მეორე ნახევარი) და XVIII საუკუნეებში ქვეყნის ეკონომიკური აღმავლობის, ქალაქების აღდგენისა და გაფართოების, საქალაქო ცხოვრებისა და მმართველობის მონესრიგების აშკარა ნიშნები ჩანს. ამასთან, XVII-XVIII სს. ქალაქების სოციალურ ცხოვრებასა და მმართველობაში გარკვეული გარდატეხა შეიმჩნევა. ეს პროცესი XVI საუკუნეში დაიწყო და XVII-XVIII საუკუნეებში დასრულდა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ქალაქების ისტორიითა და საქალაქო წყობის საკითხებით დაინტერესება XX საუკუნემდე არ ყოფილა. ვახუშტი ბაგრატიონი თავის გამოკვლევაში ძირითადად შეეცადა ზოგიერთი ქალაქის დაარსების თარიღის დადგენას, აღწერა ამა თუ იმ ქალაქის ძველი ძეგლები, მოკლედ შეეხო პოლიტიკურ ისტორიას. რაც შეეხება ფეოდალური ქალაქების ეკონომიკისა და სტრუქტურის საკითხებს, იგი მათ უყურადღებოდ ტოვებს. ამ ნაკლს გარკვეულად აესებს პლატონ იოსელიანი, ისტორიკოსი, რომელიც საგანგებოდ იკვლევს ქალაქების ისტორიას.

აღნიშნული პრობლემის კვლევის საქმეში მეტად მნიშვნელოვანი იყო 1907 წელს ივანე ჯავახიშვილის ფუნდამენტური ნაშრომის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ გამოცემა, რომელშიც პირველად ქართულ ისტორიოგრაფიაში, მიმოხილულია XI-XIII სს. საქართველოს სავაჭრო და ხელოსნური ორგანიზაციები. XVII-XVIII სს. საქალაქო ცხოვრების საკითხებს ეხება ივანე ჯავახიშვილის „ქალაქები და საქალაქო წყობილება XVII-XVIII სს. საქართველოში“ (1918). ფეოდალურ საქართველოში ამქრული ორგანიზაციების ცალკეულ საკითხებს შეეხნენ თავიანთ ნაშრომებში: პ. გუგუშვილი, ა. ფირცხალაიშვილი, შ. ჩხეტია, ი. სურგულაძე, ვ. გაბაშვილი და სხვ.

შოთა მესხიას ნაშრომში სრულადაა გამოყენებული პრობლემის შესახებ არსებული ქართული, რუსული, სომხური და უცხოური წყაროები. მეცნიერმა მდიდარი მასალა გამოავლინა სხვადასხვა არქივსა და ფონდში, გაითვალისწინა საქართველოს ქალაქებისა და ნაქალაქარების ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრების მონაცემები.

შოთა მესხიამ ფართოდ მიმოიხილა წინამორბედი პერიოდის და წიგნის პირველ თავში მოგვცა VI-XVI საუკუნეების საქართველოს ქალაქების ისტორიის (საქალაქო წყობის) ზოგადი ნარკვევი. აქ მან განიხილა ქალაქების აღმოცენების საკითხი საქართველოში, ადრეფეოდალური (VI-X სს.) და განვითარებული ფეოდალური (XI-XII სს.) ხანის ქალაქები, ცალკე გამოყო ქალაქების მდგომარეობის საკითხი მონღოლთა მფლობელობის დროს (XIII-XIV სს.), შეჩერდა ხელოსნობასა და ვაჭრობაზე და აჩვენა სოციალური ურთიერთობანი და საქალაქო წყობილება VI-XVI სს. საქართველოში. ცალკე ქვეთავად გამოყო საქალაქო ცხოვრების დაცემა XV-XVI სს. საქართველოში.

ეხება რა XI-XII სს. საქართველოს, შ. მესხია ასაბუთებს, რომ ამ პერიოდში არ ჰქონია ადგილი ქალაქების რიცხვის მნიშვნელოვან ზრდას, მაგრამ გაიზარდა მათი საერთო მნიშვნელობა და ძლიერება. მან ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით დაასკვნა, რომ მიუხედავად მონღოლთა ბატონობის მძიმე შედეგებისა, XIII საუკუნიდან მოკიდებული და XIV საუკუნის 80-იან წლებამდე ქალაქების ნაწილმა (თბილისი, გორი, ქუთაისი, დმანისი, ახალციხე, სამშვილდე და სხვ.), ძირითადად შეძლო თავისი მნიშვნელობის შენარჩუნება [1, 53].

აჩვენა რა ქალაქების მდგომარეობა VI-XVI სს. საქართველოში, მეცნიერმა მიუთითა იმ კლასობრივ ანტაგონიზმზე, რომელიც ფეოდალურ არისტოკრატიასა და ქალაქის ხელოსნურ და სავაჭრო მოსახლეობას შორის არსებობდა [1, 86].

ნაშრომის უშუალოდ საკვლევე პრობლემა XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებია. ავტორი, მიმოიხილავს რა ზოგადად ეპოქას, ჩერდება აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ქალაქებზე. აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების შესახებ მეცნიერი ასკვნის, რომ ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლებამ შეძლო უმთავრესი ქალაქების შენარჩუნება თავის ხელში, მცირე ქალაქებიც ნომინალურად მის ხელში იყო, მაგრამ მეფის ხელისუფლებას არ შეეძლო მათზე დაყრდნობა, რადგან ისინი არ წარმოადგენდნენ ამისათვის საკმარის ძალას [1, 117].

რიგ ქალაქებში საქალაქო ცხოვრების სუსტად განვითარება მიაჩნდა ავტორს XVII-XVIII სს. ქართლისა და კახეთის სამეფო ხელისუფლების სისუსტის ერთ-ერთ მიზეზად [1, 117].

შეისწავლა რა დასავლეთ საქართველოს ქალაქები, მეცნიერმა დაასაბუთა, რომ დასავლეთ საქართველოში ქვეყნის დაქუცმაცებულობა, ეკონომიკური და პოლიტიკური კავშირურობების მოსპობა, ოსმალთა გაბატონება ხელს უშლიდა საქალაქო ცხოვრების ზრდა-განვითარებას და მსხვილი ქალაქების წარმოშობას [1, 124].

შოთა მესხიამ ფართოდ წარმოაჩინა XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქების ვაჭრობა-ხელოსნობის სპეციფიკური მხარეები. მეცნიერი შეეცადა განესაზღვრა საქართველოს ქალაქის მოსახლეობის რაოდენობა.

ნაშრომის მესამე თავი მიძღვნილია ქალაქის მოსახლეობის სოციალური სტრუქტურისა და საქართველოს ქალაქებში მიმდინარე კლასობრივი ბრძოლი-

სადმი. მეცნიერს მოაქვს მეტად უხვი მასალა ქალაქის ფეოდალურად დამოკიდებული თუ პრივილეგირებული მოსახლეობის შესახებ. „მოქალაქის“ საკითხის მიმოხილვისას, ადგენს, რომ „მოქალაქის“ წოდება, როგორც მოსახლეობის ერთი ნაწილის პრივილეგია, XVI-XVII საუკუნეების მიჯნაზე წარმოიშვა [1, 171].

მეტად მნიშვნელოვანია მეცნიერის მიერ საგანგებოდ შესწავლილი და გამოკვლეული კლასობრივი ბრძოლის ფორმები ქალაქებში. ამ საკითხის გაანალიზებამ მეცნიერი იმ დასკვნამდე მიიყვანა, რომ „საქართველოს ქალაქთა მოსახლეობა ებრძოდა არა მარტო თავიანთ ბატონებს და მეფის მიერ დანიშნულ თანამდებობის პირებს, არამედ ქალაქის მოსახლეობისაგან გამოყოფილ მაღალ ფენას – მსხვილ ვაჭრებს და მევახშეებს, რომელნიც ფეოდალებთან ერთად ძარცვავდა მათ“ [1, 243].

ავტორმა გაარკვია XVII-XVIII სს. ფეოდალური ქალაქების მმართველობა (მოურავი, მამასახლისი, მელიქი, ქალაქის ნაცვალი, მოურავის თანაშემწე და სხვა თანამდებობები, ქალაქის „ქეთხუდები“), მას გარჩეული აქვს „საქალაქო სამართალი“, „საკუთრების საქალაქო სტატუსი“.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია შ. მესხიას გამოკვლევის ის ნაწილი, რომელიც ეხება ხელოსნურ და სავაჭრო ორგანიზაციებს. ამქარი განხილულია, როგორც პროფესიული გაერთიანება, მოცემულია ამქრის შინაგანი სტრუქტურა, დახასიათებულია „შეგირდისა“ და „ქარგლის“ ინსტიტუტები, ხაზგასმულია ამქრის როლი ფეოდალური საქართველოს საქალაქო ცხოვრებაში.

ცალკეა განხილული ფეოდალური საქართველოს გარეგნული სახე; იგი ესადაგებოდა მათ სოციალურ-ეკონომიკურ შინაარსს. იმ ეპოქისათვის ტიპური იყო გამაგრებული ქალაქები. ფეოდალიზმის პირობებში შეუძლებელი იყო ქალაქი თავდაცვითი ნაგებობების გარეშე [1, 391].

ამ ხანის ქართული ქალაქები ძირითადად ორი ტიპისა იყო: პირველი – ციხითა და ციტადელით, როგორებიცაა: თბილისი, ქუთაისი, ანანური, აწყური, რუხი, ახალციხე, ახალქალაქი და სხვ. აქ ციტადელი იყო ხელისუფალთა რეზიდენცია, ციხე კი – მოსახლეობის თავშესაფარი [1, 400].

მეორე ტიპის ქალაქებს მხოლოდ გალავანი გააჩნდა, რომელსაც ციტადელის როლიც ეკისრებოდა. ასეთები იყო: გორი, სიღნაღი, თელავი და სხვ. [1, 401].

ავტორმა მიმოიხილა ვაჭრობა-ხელოსნობისათვის განკუთვნილი და სხვა საქალაქო ნაგებობანი, ყურადღება მიაქცია წყლით მომარაგების საკითხს და დაასკვნა, რომ საბაზრო შენობები, ქვისა და ხის ხიდები, ქუჩის განათება, ქარვასლები და აბანოები, აფთიაქები („ექიმის დუქნები“), ქალაქური საცხოვრებელი სახლები, ბალები და სხვ. მოწმობდნენ XVIII საუკუნეში საქართველოსათვის დამახასიათებელ ზრუნვას საქალაქო მეურნეობის გაუმჯობესებაზე [1, 426].

შ. მესხიას ეს მონოგრაფია პრობლემის აქტუალურობით, გამოკვლევის მასშტაბურობითა და სიღრმით, მიღებული შედეგებით ფუნდამენტური ხასიათისაა და ქართული ისტორიოგრაფიის დიდი შენაძენია.

შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხის – საქალაქო კომუნის გარკვევას მიუძღვნა შოთა მესხიამ თავისი გამოკვლევა – „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“. მონოგრაფია 1962 წელს გამოქვეყნდა.

XI-XII სს. თბილისში საქალაქო კომუნის არსებობის საკითხი რევოლუციამდე თუ საბჭოთა ქართულ ისტორიოგრაფიაში საგანგებოდ არავის განუხილავს, რამდენადაც შუა საუკუნეების ქართული ქალაქები შეუსწავლელი იყო.

შ. მესხიამ შუა საუკუნეების თბილისის საქალაქო თვითმმართველობის წარმოშობის დროისა და პირობების შესწავლა ქალაქის იმდროინდელი პოლიტიკური თავგადასავლების უმთავრესი მომენტების გათვალისწინებით დაიწყო. სათანადო წყაროებზე დაყრდნობით მეცნიერი ასკვნის, რომ „X-XI საუკუნეთა თბილისის ამირები, ხალიფას ადრინდელი მოხელეები, იოანე საბანისძის დროინდელი „მსაჯული ამირები“ კი არ იყვნენ, არამედ თბილისისა და მისი მიდამოების, ე. წ. „თბილისის საამიროს“ ფეოდალი მფლობელები“ [2, 25-26]. მართლაც, „ამირა“ ამ პერიოდიდან არაბ მოხელეს კი არ ეწოდებოდა, არამედ თბილისისა და მისი მიდამოების მამულთა მფლობელს.

მეცნიერი განიხილავს „ტფილელ ბერებთან“ დაკავშირებულ წყაროებს და მიიჩნევს, რომ „ტფილელნი ბერნი“, ანუ „ქალაქის ბერნი“ ქალაქის „ყოველი ერის“ მხოლოდ პრივილეგირებული წარმომადგენელნი შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ [2, 29-30]. შ. მესხიას დასკვნით, „ტფილელნი ბერნი“ თუ „ქალაქის ბერნი“ არა მარტო შეესატყვისებოდა „ტფილელ უხუცესთ“ თუ „ქალაქის უხუცესთ“, არამედ ამ ტერმინებით ამავე დროს განვითარებული ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს (ამ შემთხვევაში თბილისის) საქალაქო მმართველობისათვის დამახასიათებელი ინსტიტუტი აღინიშნებოდა“ [2, 33]. ავტორი მიიჩნევდა, რომ XI ს-ის ორმოციანი წლებისათვის საქალაქო თვითმმართველობას თბილისში სავსებით ჩამოყალიბებული სახე ჰქონდა. XI საუკუნის ოთხმოციანი წლებიდან კი ქალაქის თვითმმართველობა დამოუკიდებლობაში გადაიზარდა და თბილისი არსებითად ქალაქ-კომუნად იქცა. ეს კი იმას ნიშნავდა, რომ „ქალაქის გამგებლობა ამიერიდან მთლიანად „ქალაქის ბერების“, ანუ „უხუცესთა საქალაქო კრებულის“, ანუ, უცხო წყაროებით, „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფის“, „თბილისის ხალხის“ ხელში გადავიდა“ [2, 66]. შ. მესხია ვარაუდობდა, რომ ქალაქის მმართველი საბჭო 12 წევრისაგან უნდა ყოფილიყო შემდგარი და თითოეული მათგანი წლის განმავლობაში მორიგეობით თითო თვე განაგებდა ქალაქს: „ქალაქის გამგეების (მერის) თანამდებობა თბილისში დამოუკიდებელი კი არ იყო, არამედ ქალაქის საბჭოს წევრებს თითო თვით ეძლეოდათ“ [2, 67]. ქალაქის უხუცესთა საბჭოსაგან გამოყოფილ გამგებელს XI-XII სს. მიჯნაზე „ქალაქის თავადი“ ან „ქალაქის მთავარი“ უნდა რქმეოდა [2, 68].

შ. მესხია იკვლევს „ქალაქის უხუცესთა“ ინსტიტუტს და მიიჩნევს, რომ მისი ერთ-ერთი უპირველესი მოვალეობა ქალაქის მოსახლეობის სამართლის წარმოება უნდა ყოფილიყო.

თბილისის გადაქცევა ქალაქ-კომუნად ნიშნავდა ფეოდალური ქვეყნის უმსხვილეს ეკონომიკურ ცენტრში ფეოდალიზმის სანინაალმდეგო ძალების გამარჯვებას. თვითმმართველობის დამყარება იმდროინდელ თბილისში დანაწილებული სოციალური ცხოვრების, თავისუფალ მწარმოებელთა ფენის გაძლიერების, განვითარებული ვაჭრულ-ხელოსნური ორგანიზაციების არსებობის, ე. ი. ანტიფეოდალური სოციალური ძალების განმტკიცების მაუწყებელი იყო [2, 81]. პოლიტიკური თვალსაზრისით, ეს იყო გაერთიანების გზაზე შემდგარი ფეოდალური მონარქიის შიგნით დამოუკიდებელი ერთეულების წარმოქმნა.

მეცნიერი აღწერს იმ ბრძოლას, რომელსაც სამეფო ხელისუფლება ეწეოდა საქალაქო თვითმმართველობის წინააღმდეგ. მეფის ხელისუფლება ამ თვითმმართველობას გარკვეულ პერიოდში თავისი ინტერესებისათვის იყენებდა ცენტრალური ხელისუფლებისადმი დაპირისპირებული დიდგვარიანი ფეოდალების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ქალაქებიც გარკვეულ პერიოდში მხარს უჭერდნენ ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერებას. ყოველივე ეს სამეფო ხელისუფლებასა და ქალაქებს შორის კავშირს განამტკიცებდა. შ. მესხია მიიჩნევდა, რომ „ოპოზიციურ ფეოდალურ ძალებზე გამარჯვება დავით IV-მ (აღმაშენებელმა)... პირველ რიგში სწორედ ქალაქებთან კავშირის შემწეობით შეძლო“ [2, 83].

ხელისუფლების ცენტრალიზაციის პირობებში დავით აღმაშენებლის დროინდელი ერთიანი ფეოდალური მონარქია ვერ შეურიგდებოდა თავის ტერიტორიაზე დამოუკიდებელ ერთეულებს. სწორედ ამიტომ XII საუკუნის მეორე ათეულიდან იწყება თანმიმდევრული ბრძოლა ქალაქების შემოსაერთებლად. დავით აღმაშენებელმა ზედიზედ დაიმორჩილა: სამშვილდე (1110 წ.), რუსთავი (1115 წ.), გიში (1117 წ.), ლორე (1118 წ.) და სხვ. „დავით აღმაშენებლის ის ღონისძიებები, რომლებიც ქართული ფეოდალური ოფიციალური ისტორიოგრაფიის მიერ საქართველოს „ქალაქების განთავისუფლებად“ არის გამოცხადებული, არსებითად იყო ბრძოლა მათ დასამორჩილებლად, შემოსაერთებლად“ [2, 84].

მას შემდეგ, რაც თბილისი საქართველოს შემოუერთდა, დასრულდა მისი თვითმმართველობის ისტორიაც.

მეცნიერი მიმოიხილავს სოციალურ ბრძოლას კომუნის დამარცხების შემდეგ. კერძოდ, გამოკვლეულია ყუთლუ-არსლანის პოლიტიკური დასის გამოსვლის საკითხი, მისი არსი. ავტორი მართებულად აღნიშნავს, რომ „არ შეიძლება შემთხვევითად მივიჩნიოთ ისიც, რომ ამ მოძრაობას სათავეში უდგას მეჭურჭლეთუხუცესი ყუთლუ-არსლანი, რომელიც საქალაქო წრებთან დაკავშირებული იყო არა მარტო თანამდებობით, არამედ წარმოშობითაც“ [2, 106]. როგორც მეცნიერი აღნიშნავს, ანგარიში უნდა გაენიოს შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ მკაფიო ცნობას – „გვართა უაზნოთა აღამალლებს სიმდიდრე“; ეს შეეხება როგორც მოძრაობის ბელადს, ასევე მისი დასის წევრებსაც.

„სიმდიდრით ალალებულთა“ და „ამალლებულთა“ შორის პირველ ყოვ-

ლისა ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენა იგულისხმებოდა. ამასთან, მეცნიერი მიუთითებდა: „ყოთლუ-არსლანის და მისი დასის გამოსვლა თავისი ფართო გეგმით, არ შეიძლება მივიჩნიოთ მხოლოდ მოქალაქეთა ზედაფენის აჯანყებად, ისეთ გამოსვლად, რომელსაც არავითარი კავშირი არ ჰქონდა სხვა სოციალურ წრეებთან და მათ ინტერესებთან. თვით ყოთლუ-არსლანის პროგრამა სამეფო ხელისუფლების შეზღუდვისა და ახალი, საკანონმდებლო უფლებით აღჭურვილი დარბაზის (საბჭოს) დაარსების შესახებ არ შეიძლებოდა არ დამთხვეოდა აგრეთვე დიდგვარიანთა მისწრაფებებს, მათს ინტერესებს“ [2, 107].

შ. მესხია ყურადღებას ამახვილებს XIII ს. საქართველოს ქალაქების სოციალურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში მომხდარ დიდ გარდატეხაზე, რასაც დასაბამი მისცა საქართველოში მონღოლთა გაბატონებამ – ზოგმა ქალაქმა საცხებით დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და დაეცა; ზოგი მათგანი ხელოსნებისა და ვაჭრებისაგან დაცარიელდა და უმნიშვნელო დასახლებულ პუნქტად იქცა.

ეს პროცესი თბილისსაც შეეხო: „თავისუფალ მწარმოებელთა თანდათანობით შემცირება, მოქალაქეთა გავლენიანი ზედაფენის ევოლუცია – მისი გადახრა ფეოდალური აზნაურობისაკენ და მოქალაქეთა ზოგი გავლენიანი წარმომადგენლის კიდევაც გადასვლა დიდებულთა რიგებში, თბილისს ადრიდანვე აღებული გეზით განვითარების შესაძლებლობას უსპობდა, მის სოციალურ და საქალაქო წესწყობილებას სხვა შინაარსსა და მიმდინარეობას აძლევდა“ [2, 144].

მონღოლთა გაბატონების დროიდან არსებითად დასრულდა თბილისის, როგორც სოციალურად ზრდადასრულებული, განვითარების მაღალ საფეხურზე ასული ქალაქის ისტორია და დასაბამი მიეცა სოციალურ ცხოვრებასა თუ საქალაქო წესწყობილებაში ფეოდალური ურთიერთობის განმტკიცებასა და ფეოდალური აზნაურობის გაბატონებას.

ამრიგად, „საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“ მეტად საინტერესო ნაშრომია შოთა მესხიას მეცნიერულ შემოქმედებაში.

საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საკითხები

შ. მესხიას ზემოთ განხილულ ნაშრომებში სოციალურ-ეკონომიკურ საკითხებთან ერთად ავტორის მიერ პოლიტიკური ისტორიის პრობლემებიცაა შესწავლილი. მან ვრცლად განიხილა გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საკითხები „საქართველოს ისტორიის“ დამხმარე სახელმძღვანელოში (1958 წ.).

საქართველოს ისტორიასთან ორგანულადაა დაკავშირებული მისი დედაქალაქის – თბილისის ისტორია. თბილისის ისტორია მონოგრაფიულად არ იყო შესწავლილი, თუმცა ამ საკითხის შესახებ არაერთი ნაშრომი გამოქვეყნდა. შ. მესხიამ პროფ. დ. გვრიტიშვილთან ერთად მოამზადა და გამოსცა მონოგრაფია „თბილისის ისტორია“ (1952 წ.). ნაშრომში ავტორებმა გადმოსცეს ქალაქის

პოლიტიკური ისტორია და შეეცადნენ წარმოეჩინათ მისი ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული ვითარების სურათი წარსულში.

აღნიშნულ წიგნში შ. მესხიას მიერ დაწერილი იყო პირველი („ქალაქ თბილისის წარმოშობა“), მესამე („თბილისის ტერიტორია და გარეგანი სახე“), მეოთხე („თბილისის ეკონომიური სახე“), მეხუთე („ძველი თბილისის სოციალური სახე“), მეშვიდე („თბილისის მმართველობა და საქალაქო წესწყობილება“) თავები და მეორე თავის („თბილისის თავგადასავალი“) 1-4 ქვეთავები.

„თბილისის ისტორია“ ხელმეორედ გამოიცა. უკვე გაფართოებული სახით, პროფესორების – შ. მესხიას, დ. გვრიტიშვილის, მ. დუმბაძის და ა. სურგულაძის თანაავტორობით (რედაქტორი – შ. მესხია). ამ ნაშრომის პირველი („უძველესი თბილისი“), მეორე („თბილისი ადრეფეოდალურ ხანაში – VI-X საუკუნეებში“), მეშვიდე („თბილისის ეკონომიური ვითარება XVIII საუკუნეში), მერვე („სოციალური ურთიერთობანი XVIII საუკუნის თბილისში“), მეცხრე („თბილისის მმართველობა და საქალაქო წესწყობილება XVIII საუკუნეში“), მეთერთმეტე („თბილისის ტერიტორია და გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში“) თავები და მესამე თავის („თბილისი განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაში XI-XII საუკუნეებში“) § 1-7, მეოთხე თავის („თბილისი XIII-XV საუკუნეებში“) § 7, მეხუთე თავის (თბილისი XVI-XVII საუკუნეებში“) § 3-5 დაწერილია შ. მესხიას მიერ. მან ხაზი გაუსვა იმ გარემოებას, რომ თანამედროვე თბილისის ტერიტორია, როგორც არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, ჯერ კიდევ 5-6 ათასი წლის წინათ დასახლებულა, რომ თბილისის ტერიტორიაზე IV ათასწლეულის დამლევებიდან მოკიდებული მოსახლეობა განუწყვეტლივ ყოფილა. მაშინ, როდესაც თბილისი დასახლებულ პუნქტად ითვლებოდა, საქართველოში უკვე არსებობდა მრავალი მნიშვნელოვანი ქალაქი და საქალაქო ცხოვრებაც საკმაოდ იყო განვითარებული. თბილისის მახლობლად უძველესი დროიდან არსებობდა ქალაქები: მცხეთა, სარკინე, ურბნისი, უფლისციხე, რუსთავი, სამშვილდე, ხუნანი და სხვ. ძველი ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი შენიშნავს, რომ თბილისი ააშენეს „ციხედ მცხეთისა“, ე. ი. თბილისი თბილისი მცხეთის მისასვლელ გზაზე იქნა აშენებული. იგივე ისტორიკოსი გადმოგვცემს, რომ თბილისის ტერიტორიაზე ციხის აგება ქართლის მეფის ვარაზბაკურის დროს (ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მეორე ნახევარი) მომხდარა. ამდენად, როგორც შოთა მესხია ასკვნის, თბილისი სამხედრო სტრატეგიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვან გამაგრებულ პუნქტად იქცა. „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკა გვარწმუნებს, რომ ქართლში მოსულმა პირველმა პიტიახშმა (სპარსელმა მოხელემ) თავის საჯდომად თბილისი აირჩია. ეს შემთხვევით არ შეიძლებოდა მომხდარიყო – თბილისი იმ დროს უკვე მნიშვნელოვანი ადმინისტრაციულ-სამეურნეო პუნქტი იყო. თბილისის შემდგომ ზრდა-განვითარებას და ქალაქად გადაქცევას ხელი შეუწყო მისმა მდებარეობამ – თბილისზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა. ეს გზა კი საქართველოს აკავშირებდა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიასთან, ირანთან და, საერთოდ, სამხრეთ-აღმოსავლეთის ქვეყნებთან. ამასთან, მც-

კვარიც გამოიყენებოდა სანაოსნოდ. შ. მესხია თბილისის ქალაქად გადაქცევაში გარკვეულ როლს ანიჭებს იმასაც, რომ იგი იყო სასოფლო-სამეურნეო თვალსაზრისით დანიშნურებული რაიონების ცენტრი.

V საუკუნის დამდეგიდან თბილისისა და მისი ციხის მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაიზარდა და მან თანდათან ნამდვილი ქალაქის სახე მიიღო. IV-VI საუკუნეები საქართველოში, როგორც ისტორიკოსები მიიჩნევენ, იყო გარდატეხის პერიოდი არა მხოლოდ ეკონომიკური განვითარების, არამედ სოციალური და პოლიტიკური თვალსაზრისითაც. ფეოდალური ურთიერთობის გამარჯვებამ დიდად შეუწყო ხელი საქართველოში ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარებას, საქალაქო ცხოვრების წინსვლას. საქართველოს ქალაქები უკავშირდებოდნენ მეზობელ სახელმწიფოთა ქალაქებს, იზრდება საგარეო და საშინაო ვაჭრობა.

ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის გამარჯვებამ წარმოშვა ახალი ქალაქები, ზოგი ძველი ციხე-ქალაქი კი ქალაქად გადააქცია. ამასთან, დაეცა ზოგი წინაფეოდალური ხანის ქალაქი. ავტორი გვიჩვენებს, რომ სწორედ ასეთი გარდატეხის პერიოდში ჩამოყალიბდა თბილისი, როგორც ქალაქი.

შოთა მესხია ცალკე ქვეთავს უთმობს თბილისის დედაქალაქად გადაქცევის საკითხს. მიმოიხილავს რა სხვადასხვა მომენტს, მეცნიერი ჩერდება თქმულებაზე ქალაქ თბილისის დაარსების შესახებ და ასკენის: „ხალხში დარჩენილ თქმულებას მაშინ აქვს მეცნიერული ღირებულება, როცა იგი სხვა მასალე-ბითაც დასტურდება. ზოგი რამ ამ თქმულებაშიც არის სწორი, მაგრამ მისი თქმა, თითქოს თბილისის გაშენება ვახტანგ გორგასლის დროს დაიწყო, რა თქმა უნდა, სწორი არ არის. ჩვენ უკვე ვიცით, რომ თბილისის მიდამოებში უხსოვარი დროიდან ცხოვრობდა ხალხი და რომ IV საუკუნის მეორე ნახევარში (ე. ი. ვახტანგის გამეფებამდე ერთი საუკუნით ადრე) ის უკვე ციხე-ქალაქადაც კი ითვლებოდა.

მაშასადამე, არა თუ თქმულება, არამედ ის ისტორიკოსებიც არ არიან მართალნი, რომელნიც თბილისის დაარსებას ვახტანგ გორგასალს მიაწერენ“ [3, 11]. ძველი ქართველი ისტორიკოსის, ჯუანშერის ცნობაზე დაყრდნობით, შოთა მესხია გადმოგვცემს, რომ „დაწიშ ვახტანგის მიერ საფუძველჩაყრილი ქალაქის ზღუდე (კლდეები) დაასრულა და რეზიდენცია, ვახტანგის ანდერძისამებრ, მცხეთიდან თბილისში გადმოიტანა. მცხეთა კი ქართლის უმაღლეს საეკლესიო ხელისუფლებას – კათალიკოსს – მისცა („მიათუალა“) საჯდომად“ [3, 12].

ამგვარად, VI საუკუნიდან თბილისი ადრეფეოდალური ქართლის დედაქალაქად იქცა და მისი ეკონომიკური, სავაჭრო-სახელოსნო და პოლიტიკური ცენტრი გახდა. ავტორი საგანგებოდ ჩერდება ქალაქის სახელწოდებაზე. ამ საკითხს არაერთი ქართველი და უცხოელი მეცნიერი შეხებია. ზოგი მეცნიერის აზრით, ქალაქის სახელი „თბილისი“ ქართველთა უძველესი წინაპრების „თუბალების“ სატომო სახელისაგან წარმოსდგა. ამგვარი მტკიცებების მიხედვით, თუბალების თუ თობალების მთავარ ქალაქს „თუბალ-ისი“, „თობელისი“ ანუ „თბილისი“ შეერქვა. ზოგი მკვლევარი „ბიბლიაში“ მოხსენიებულ „თობელს“ ქალაქის სახ-

ელწოდებად მიიჩნევედა და მას თბილისთან აიგივებდა. შ. მესხია ემხრობოდა იმ შეხედულებას, რომ ქალაქს სახელწოდება თბილი წყაროებისაგან მიუღია, რომლებითაც ეს ადგილი იყო განთქმული.

ავტორთა კოლექტივის მიერ შექმნილი „თბილისის ისტორიის“ გამოცემა მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო საქართველოს კულტურულ ცხოვრებაში და შ. მესხიას ღვაწლი, როგორც ამ წიგნის მნიშვნელოვანი მონაკვეთების ავტორისა და რედაქტორისა, დიდად დასაფასებელია.

„თბილისის ისტორიის“ ცალკე თავი ეძღვნება ქალაქის ისტორიას ადრე-ფეოდალურ ხანაში (VI-X სს.), ხაზგასმულია თბილისის როლი ქვეყნის ცხოვრებაში. ეს პერიოდი აღსავსეა საშინაო და საგარეო გართულებებით. მოძალადეებს არაერთხელ აუოხრებიათ თბილისი, მაგრამ მრავალჯერ დანგრეული ქალაქი, ქართველი ხალხის დიდი სიყვარულითა და ზრუნვით მოსილი, ხელახლა ცოცხლდებოდა და მტკიცედ დგებოდა ფეხზე. შოთა მესხია გადმოგვცემს თბილისის მდგომარეობას მაჰმადიან მფლობელთა ხელში [3, 18-23], ქალაქის სამეურნეო ცხოვრებას VI-X სს.-ში [3, 23-27], მის ტერიტორიასა და გარეგან სახეს VI-X სს.-ში [3, 27-36].

შოთა მესხიას ეკუთვნის „თბილისის ისტორიის“ III თავის 1-3 ქვეთავები, რომლებშიც გამოკვლეულია თბილისისათვის ბრძოლა XI-XII სს., თბილისის გადაქცევა გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქად და თბილისის სამეურნეო ცხოვრება XI-XII საუკუნეებში. ეს თბილისის ისტორიაში მნიშვნელოვანი ეტაპი იყო. ახლადშექმნილი ერთიანი საქართველოს სამეფო ხელისუფლების შემდგომი განმტკიცებისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქალაქებს. ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, თბილისის განთავისუფლება უცხო დამპყრობთა ბატონობისაგან და მისი შემოერთება საქართველოს სამეფოსთან დიდად შეუწყობდა ხელს ფეოდალური მონარქიის განმტკიცებას. საქართველოს ქალაქებსაც ძლიერი ცენტრალური სამეფო ხელისუფლების მფარველობის ქვეშ ყოფნა ერჩიათ უცხოელთა ბატონობას და ამიტომაც ისინი, თავის მხრივ, მხარს უჭერდნენ სამეფო ხელისუფლების ამგვარ მისწრაფებას. მეცნიერი თანმიმდევრულად განიხილავს თბილისისათვის ბრძოლას და მის გადაქცევას გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქად.

ფრიად მნიშვნელოვანია „თბილისის ისტორიის“ VII-IX თავები, რომლებშიც განზოგადებულია შოთა მესხიას მიერ ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე წარმოებული კვლევა-ძიება თბილისის ეკონომიკური ვითარების შესახებ XVIII საუკუნეში (განხილულია ხელოსნობა, მსხვილი სარენები (მანუფაქტურები), ვაჭრობა, ქალაქის მოსახლეობა), სოციალური ურთიერთობანი XVIII საუკუნის თბილისში (განხილულია თბილისის მოსახლეობის ზედაფენა – „მოქალაქეები“, ყმა-ხელოსნები, ვაჭრები და მათი კატეგორიები, ქალაქის მოსახლეობის სამეფო და საბატონო ვალდებულებანი, ფეოდალური არისტოკრატია, კლასობრივი ბრძოლა XVIII საუკუნის თბილისში), თბილისის მმართველობა და საქალაქო წესწყობილება XVIII საუკუნეში (თბილისის მოურავი, თბილისის მამასახლისი და

მელიქი, ქალაქის ნაცვალი, მოურავის ნაცვალი და სხვა მოხელენი, „ქალაქის სამართალი“ და „საკუთრების ქალაქური წესი“, ხელოსანთა და ვაჭართა ორგანიზაციები, ამქრული ორგანიზაციები და საქალაქო ცხოვრება).

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვანი გმირული ისტორიის ერთ-ერთ ბრწყინვალე ფურცელს – დიდგორის ბრძოლას შ. მესხიამ მიუძღვნა თავისი მონოგრაფია – „დიდგორის ბრძოლა“, რომელიც 1965 წელს გამოიცა, ხოლო გადამუშავებული და შევსებული სახით და ახალი სახელწოდებით – „ძლევაჲ საკვირველი“ – ხელმეორედ დაიბეჭდა 1972 წელს.

დიდგორის ბრძოლამ თავისი მნიშვნელობით საქართველოს ისტორიაში მეტად საპატიო ადგილი დაიკავა.

XI საუკუნის მიწურულსა და XII საუკუნის დასაწყისში საქართველო ტერიტორიულად გაიზარდა, ეკონომიკურად მომძლავრდა და პოლიტიკურად დაწინაურდა, რაშიც თავისი წვლილი შეიტანა დიდგორის ველზე გამართულ ბრძოლაში ქართველი ხალხის ძლევაშისილმა გამარჯვებამ.

თუმცა არაერთი ისტორიკოსი შეჩერებულა XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიის და, კერძოდ, დიდგორის ბრძოლის საკითხებზე, მაგრამ ჩვენ უკანასკნელ დრომდე არ მოგვეპოვებოდა დიდგორის ბრძოლის ეპოპეის ამსახველი ცალკე გამოკვლევა. პროფ. შ. მესხიას მონოგრაფია ამ ხარვეზს ავსებს.

წიგნში განხილულია წყაროები დიდგორის ბრძოლის შესახებ (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის „ცხოვრება მეფეთ-მეფე დავითისი“, სომეხი ისტორიკოსების: მათე ურჰაელის „უამთააღმწერლობა“, სამუელ ანელის, ვარდან ბარძბერდელის, არაბი მეცნიერის იბნ-ალ-აზრაჲ ალ-ფარიკის და სხვათა ცნობები) და ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ამ ომმა თავისი დიდი მნიშვნელობა არა მარტო ქართველ და სომეხ, არამედ, საერთოდ, მთელი მაშინდელი აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ისტორიკოსთა საგანგებო ყურადღება მიიქცია. საქართველოს ისტორიის შესახებ გამოქვეყნებულ სამეცნიერო გამოკვლევებშიც დიდგორის ბრძოლას სათანადო ადგილი ჰქონდა დათმობილი.

პირველი ქართველი ისტორიკოსი, რომელიც დიდგორის ბრძოლას შეეხო და მეცნიერულად ჩამოყალიბებული აზრი გამოთქვა მის შესახებ, ვახუშტი ბაგრატიონი იყო. შემდეგ, სხვადასხვა დროს, აღნიშნული საკითხით დაინტერესდნენ: ალ. ხახანაშვილი, მ. ბროსე, ნ. ურბნელი, დ. კარიჭაშვილი; პრობლემის კვლევას დიდი მეცნიერული ამაგო დასდო ივ. ჯავახიშვილმა.

XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს ისტორიის კვლევამ განსაკუთრებით წაინია წინ აკადემიკოსების – ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომების შემწობით.

1941-45 წლების ომის პერიოდში დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობისადმი მიძღვნილი ნაშრომები (სადაც დიდგორის ბრძოლაც იყო განხილული) გამოაქვეყნეს პროფესორებმა: ს. კაკაბაძემ, ა. კიკვიძემ და ს. მაკალათიამ. დიდგორის ბრძოლას, უმთავრესად აღმოსავლური წყაროების მიხედვით, შეეხო რ. კიკნაძე.

1971 წელს დიდგორის ბრძოლის 850 წლისთავს გამოეხმაურა ჩვენი საზოგადოება და ამასთან დაკავშირებით გამოქვეყნდა არაერთი წერილი, რომელთაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანეს დიდგორის ბრძოლის შესწავლისა და მისი მნიშვნელობის პროპაგანდის საქმეში.

შოთა მესხია საგანგებოდ ჩერდება იმ ისტორიკოსთა ნაშრომებზედაც, რომლებმაც დიდგორის ომი სამხედრო ხელოვნების თვალსაზრისით განიხილეს (თ. დადუშქელიანი, ვ. დონდუა, ი. შაიშმელაშვილი და სხვ.).

ავტორი ვრცლად მიმოიხილავს XI საუკუნისა და XII საუკუნის პირველი მეოთხედის საქართველოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობას და ხაზს უსვამს, რომ „დიდმა თურქობამ“ არა მარტო ქვეყნის ერთიანობა დააზიანა, არამედ ქართველობის, მისი სოციალური და ეკონომიკური წყობის სრული მოშლისა და გადაშენების რეალური საფრთხე შექმნა. ასეთი განსაცდელის უამს დავით აღმაშენებელმა გაატარა ქვეყნის ეკონომიკური და პოლიტიკური დანიანაურები-სათვის აუცილებელი ქმედითი ღონისძიებები. ავტორი საგანგებოდ ჩერდება მის სამხედრო რეფორმაზე.

აღნიშნულ საკითხზე ყურადღების გამახვილება მოცემულ ნაშრომში გასაგებია, რადგან დიდგორის ბრძოლის ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი გმირი კარგად ორგანიზებული საქართველოს ლაშქარი იყო.

როგორც ცნობილია, მეფემ შექმნა თავისი პირადი გვარდია, ე. წ. „მონასპა“. ჯარი დაიყო „ზამთარ-ზაფხულ დაუცხრომელ მოლაშქრეებად“ და „ქალაქთა და ციხეთა შინა მდგომად და დამჭირველად“.

გამოკვლევაში ხაზგასმითაა მითითებული საქართველოს წინაშე დასმული ამოცანების გადანყვეტისათვის მუდმივი ლაშქრის შექმნის აუცილებლობა. სათანადოდაა შეფასებული ყივჩაყთა გადმოყვანის მნიშვნელობა.

„... საქართველოს სამეფომ, – აღნიშნულია ნაშრომში, – XII საუკუნის 20-იან წლებში გაიჩინა სამოცი ათასიანი მუდმივი ლაშქარი. ეს უმაგალითო ღონისძიება იყო ფეოდალური საქართველოს ისტორიაში – არც მანამდე და არც შემდეგ ფეოდალურ საქართველოს ასე მრავალრიცხოვანი ლაშქარი არ ჰყოლია“ [4, 44].

მონოგრაფიის ავტორი ცალკე თავში დანერჩილებით განიხილავს იმ მიზეზებს, რამაც დიდგორის ომი გამოიწვია. საქართველოს საშინაო და საგარეო მდგომარეობა სამეფო ხელისუფლებას აიძულებდა თურქი დამპყრობლებისათვის გადამწყვეტი ბრძოლა გაემართა როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე მის საზღვრებს გარეთაც. ეს უკვე შეტევით ომზე გადასვლას უდრიდა. თურქ დამპყრობთა წინააღმდეგ ბრძოლა და მოპოვებული გამარჯვებები, დავითის ისტორიკოსის სიტყვებით, დიდგორის ომის ძირითადი მიზეზი იყო. დაახლოებით იმავე მიზეზებს ასახელებენ სომეხი ისტორიკოსი მათე ურჰაველი და მუსლიმი იბნ-ალასირი.

„დიდგორის ბრძოლის ძირითადი და საერთო მიზეზი, – აღნიშნავს ავტორი, – საქართველოს სამეფოს გაძლიერება იყო. თურქ დამპყრობლებმა კარგად

დაინახეს, რომ საქართველოს სახით ძლიერდებოდა ახალი და არა ნაკლებ საშიში ძალა, ვიდრე ჯვაროსნები და ბიზანტიელები იყვნენ. ეს ახალი ძალა წარმატებით ერეკებოდა თურქ-დამპყრობლებს არა მარტო საკუთარი, არამედ მეზობელი ქვეყნებიდანაც. ასე რომ, თურქები კარგავდნენ საქართველოსთან ერთად, სხვა მათ მიერ ამიერ-კავკასიაში დაპყრობილ ქვეყნებსაც და საერთო პირველობასაც მახლობელ აღმოსავლეთში“ [4, 91].

მონოგრაფიაში საგანგებოდა განხილული მონინალმდევე მხარეთა ლაშქრის შემადგენლობა, განხილულია ყველა წყარო და ისტორიკოსთა მოსაზრებები ამის შესახებ.

ნაშრომში მოცემულია მუსლიმთა კოალიციური ლაშქრის შემოსვლის გზაც. დავითის ისტორიკოსს აღნიშნული აქვს, რომ მტრის ურიცხვი ლაშქარი, „ვითარცა ქვიშა ზღვისა“, მოვიდა „თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორს“. მათე ურჰაელის ცნობით, ილლაზი, დუბეისი და მელიქი (თოლრული) განძიდან დაძრულან და „იქიდან საშინელი სიმრავლით შევიდნენ ქართველთა ქვეყანაში... ქ. თბილისის მხარეს, მთაში, რომელსაც ჰქვია დეკორი (დიდგორი)“. სხვა ცნობა აქვს ალ-ფარისს, რომლის მიხედვით დიდგორთან შეყრილი კოალიციური ლაშქარი სამი მხრით მოსულა: ქართლიდან – თრიალეთის გზით, განძიდან და დვინიდან.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი მიიჩნევს, რომ მტრის ლაშქარი ქართლში მანგლის-თრიალეთის გზით არის შემოსული [5, 57].

საქართველოს ლაშქრის მზადების შესახებ ცნობები დაცული არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ დავით აღმაშენებელს არ გამოჰპარვია მტრის მოძრაობა და საგანგებოდ მომზადებული დახვდა მას.

„ზედმეტია იმაზე ლაპარაკი, – შენიშნავს შ. მესხია, – რომ ყველაფერი ეს მოულოდნელი არ ყოფილა საქართველოს სამეფო ხელისუფლებისათვის: დავითის საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკა აუცილებელს ხდიდა თურქ-სელჩუკებთან გადამწყვეტ ბრძოლას, ამას მოითხოვდა ქვეყნის დამოუკიდებლობისა და სიძლიერის შენარჩუნების ინტერესები, თვით საქართველოს ბრძოლა პირველობისათვის მახლობელ აღმოსავლეთში“ [4, 93].

საქართველოს ლაშქრის რაოდენობის შესახებ საინტერესო ცნობა აქვს დაცული მათე ურჰაელს, რომლის მიხედვით შემადგენლობა ასეთი იყო: ორმოცი ათასი ქართველი, თხუთმეტი ათასი ყივჩაყი, ხუთასი ალანი და ასი ფრანგი.

შოთა მესხია დიდგორის ბრძოლის შესახებ არსებული ყველა ცნობის ღრმა ანალიზის საფუძველზე დეტალურად აგვიწერს ამ ბრძოლას, მონინალმდევეთა სტრატეგიულ და ტაქტიკურ სვლებს. უკანასკნელ დრომდე ყველა ისტორიკოსი, ვისაც კი დიდგორის ბრძოლის შესახებ რამე დაუწერია (მათ შორის დიმიტრი ბაქრაძე, ივანე ჯავახიშვილი, სარგის კაკაბაძე და სხვ.), მიუთითებს, თითქოს მათე ურჰაელის ცნობით დავით აღმაშენებელს დიდგორის ბრძოლაში ხუთი ათასი ალანი (ოსი) გამოეყვანოს. ჯერ კიდევ 1965 წელს გამოცემულ „დიდგორის ბრძოლაში“ შოთა მესხიამ შენიშნა, რომ ეს არის მათე ურჰაელის ცნობის

არცთუ მთლიანად სწორი წაკითხვა და გაუგებარია, თუ რაზე არის დამყარებული ზემოთ დასახელებული მკვლევარების ასეთი მონაცემები. დიდგორის ომში გამოყვანილი ქართველთა ლაშქრის რაოდენობისა და შემადგენლობის შესახებ ცნობა მათე ურჰაელის გარდა, არავის მოეპოვება. ხოლო მათე ურჰაელის თხზულების როგორც იერუსალიმის 1869 წლის, ისე ვალარშაპატის 1898 წლის გამოცემაში, რომლებითაც ამ მკვლევარებს უსარგებლიათ, გარკვევით არის მითითებული დიდგორის ბრძოლაში არა ხუთი ათასი, არამედ მხოლოდ ხუთასი ალანის მონაწილეობის შესახებ. ასევე გადმონერა და თარგმნა ეს ცნობა თავის დროზე მარი ბროსემ, მაგრამ ესეც არ იქნა მხედველობაში მიღებული და ბოლო დრომდე ქართულ საისტორიო ლიტერატურაში დამკვიდრებული იყო მათე ურჰაელის ცნობის არასწორი წაკითხვა.

საქართველოს ლაშქარმა მტრის ფლანგებს ორი მხრიდან შეუტია. ლაშქრის ერთი ნაწილი თვით მეფის სარდლობით ნიჩბისის ხევით დასავლეთიდან უტევდა მტერს, ხოლო დიდგორის ერთ-ერთი მთიდან დემეტრე დავითის ძე დაეშვა თავისი ლაშქრით და მდგრად ეკვეთა მონინაალმდეგეს. მტერმა პირი იბრუნა ბრძოლის ველიდან.

დავითის ისტორიკოსის ცნობით, ეს სისხლისმღვრელი ბრძოლა სამი-ოდე საათს გაგრძელდა. თურქ-სელჩუკთა დამარცხებულმა ლაშქარმა დიდი ზარალი ნახა.

ამრიგად, საქართველოს ლაშქარმა 1121 წლის 12 აგვისტოს თურქ-სელჩუკთა კოალიციურ ჯარებთან გადამწყვეტ ბრძოლაში ბრწყინვალე გამარჯვება მოიპოვა.

მონოგრაფიის ავტორი განიხილავს დიდგორის ბრძოლაში ქართველთა გამარჯვების მიზეზებზე სხვადასხვა ისტორიკოსის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებს, – დაასკვნის, რომ „საქართველოს ლაშქრის თავგანწირვამ, მოლაშქრეთა მარჯვედ მოქნეულმა ხმაღმა, ქართველი გლეხისა და ხელოსნის მარჯვენამ და მამაცი ლაშქრის გონიერმა ხელმძღვანელობამ უზრუნველყო დიდი გამარჯვება დიდგორის გადამწყვეტ ბრძოლაში“ [4, 120].

დიდგორის ველზე მოპოვებული გამარჯვება, პირველ რიგში, ცხადია, იყო ქართველი ხალხის გამარჯვება დამოუკიდებლობისა და თვითმყოფადობისათვის ბრძოლაში, მაგრამ იგი, ამასთანავე, ეხმაურებოდა ამიერკავკასიისა და, საერთოდ, კავკასიის ხალხთა საერთო ინტერესებს, მათ ერთობლივ ბრძოლას უცხო დამპყრობთა წინააღმდეგ.

შ. შესხია საგანგებოდ ეხება დიდგორის ბრძოლის შედეგებს და მნიშვნელობას, ხაზს უსვამს, რომ დიდგორის ბრძოლაში დამარცხება განიცადა არა მხოლოდ თურქ-სელჩუკთა კოალიციურმა ლაშქარმა, არამედ იმ დამოუკიდებელმა ქალაქებმაც, რომლებიც ამ ლაშქარს საქართველოში ინვედნენ.

დიდგორის ბრძოლის „მეორესა წელსა აღიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი, პირველსავე ომსა... და დაუშკვიდრა შვილთა თვისთა საჭურჭლედ და სახლად თვისად საუკუნოდ“. თბილისი ამიერიდან სამეფო ქალაქად იქცა. 1123 წელს აღებულ იქნა ქალაქი დმანისიც. თბილისისა და დმანისის შემოერთებით ბოლო მოეღო უკანასკნელი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეულების არსებობას

საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ტერიტორიაზე. დავით აღმაშენებელმა 1123 წელს ანისი გაათავისუფლა მტრისაგან, ხოლო შემდგომ შირვანიდანაც განდევნა დამპყრობლები.

დიდგორის ბრძოლამ ლახვარი ჩასცა თურქ-სელჩუკთა ძლიერებას, საბოლოოდ მოუღო ბოლო ამიერკავკასიის ხალხების დამორჩილების მათ გეგმებს. ამიერიდან ფართოდ გაიშალა ამიერკავკასიის ხალხების გამათავისუფლებელი ბრძოლები თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, განმტკიცდა მათი სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობა, რამაც, თავის მხრივ, საფუძველი ჩაუყარა მათ კონსოლიდაციას საქართველოს მეთაურობით.

დიდგორის ბრძოლის ეპოპეა იმდენად დიდმნიშვნელოვანი იყო და ისე ფართო გამოხმაურება პოვა იმდროინდელ მსოფლიოში, რომ ამ ბრძოლასა და დავით აღმაშენებელზე შეიქმნა და გავრცელდა სხვადასხვაგვარი ლეგენდები.

ქართველმა ხალხმა დავით აღმაშენებელი იმ ადამიანად მიიჩნია, ვინც მძიმე ბრძოლებით ქვეყნის საზღვრები გააფართოვა, ერთიან-პოლიტიკურ ერთეულად აქცია ამერ-იმერი და ქვეყნიდან გარეკა დამპყრობლები:

„ვის ნაჭარმაგვეს მეფენი თორმეტნი პურად დამესხნეს,
თურქნი, სპარსნი და არაბნი საზღვართა გარე გამესხნეს,
თევზნი ამერთა წყალთაგან იმერთა წყალთა შთამესხნეს,
ანე, ამათსა მოქმედსა, ხელნი გულზედან დამესხნეს“.

ამ ღირსშესანიშნავი ნაშრომისათვის საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიამ 1974 წელს შ. მესხიას მიანიჭა (გარდაცვალების შემდგომ) აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას სახელობის პრემია, რომელიც სამ წელიწადში ერთხელ ენიჭება უმნიშვნელოვანეს ნაშრომს ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის დარგში.

1958 წელს გამოვიდა შ. მესხიასა და ი. ცინცაძის წიგნი – „Из истории русско-грузинских взаимоотношений (X-XIII вв.)“, რომელშიც გადმოცემულია რუსეთ-საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობის ისტორიის საკითხები.

საუკუნეების მანძილზე რუსეთი მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა სხვადასხვა ხალხის, მათ შორის ქართველი ხალხის ცხოვრებაში. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ დიდია რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის საკითხებით დაინტერესება.

შ. მესხია და ი. ცინცაძე თავიანთ ნაშრომში საგანგებოდ მიმოიხილავენ ცნობებს საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის შესახებ. საქართველოს სამეფო-სამთავროების ურთიერთობა რუსეთთან სათავეს იღებს ძველი რუსული სახელმწიფოს აღმოცენებისთანავე. თავდაპირველად მათი კავშირი ეკონომიკურსა და სავაჭრო ხასიათს ატარებდა. სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების დამყარებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, რომ ძველი რუსული სახელმწიფოს სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვრები უკვე X საუკუნეში აღწევდა შავი ზღვის სანაპიროებს.

საქართველოს ურთიერთობა რუსეთთან ხორციელდებოდა უშუალოდ და არა ბიზანტიის მეშვეობით. ავტორები საგანგებოდ ჩერდებიან ძველი რუსული სამთავროებისა და საქართველოს ურთიერთობაზე XII საუკუნეში.

ქართულ და რუსულ წყაროებზე დაყრდნობით მეცნიერები მიუთითებენ XII საუკუნეში საქართველო-რუსეთის ინტენსიურ კულტურულ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ურთიერთობაზე.

ნაშრომში ცალკე თავი ეთმობა მონღოლთა პერიოდში საქართველო-რუსეთის ურთიერთობას. მიმოხილულია ამ პერიოდის სხვადასხვა სახის მასალები, გაკეთებულია დასკვნა: „Между Русью и Грузией легло большое государство монголов - Золотая Орда, и непосредственные русско-грузинские сношения оказались прерванными. Происходили только эпизодические встречи представителей русских и грузин в центрах монгольских государственных образований - Сарае и Каракурме“ [6, 23].

ამ მასალაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ რუსები და ქართველები XIII-XIV საუკუნეებში ერთმანეთს ხვდებოდნენ არა მხოლოდ პოლიტიკური და სავაჭრო, არამედ კულტურულ ცენტრებშიც. „В этот период связи русских и грузинских деятелей культуры ограничивались отдельными встречами. Но даже такие политические и экономические сношения, осуществлявшиеся через посредство других государств или народов (Византия, половцы) или путем личных встреч, часто нарушались из-за вмешательства внешних сил. Нормальному развитию отношений в различное время мешали поселившиеся на Дону и на Северном Кавказе племена - печенеги, половцы, а позднее - монголы“ [6, 23]. ნაშრომში ხაზგასმულია, რომ X-XVI საუკუნეებში მიმდინარე მოვლენებმა ნიადაგი მოუმზადეს ამ ორი ხალხის ურთიერთობის შემდგომ განვითარებას. საქართველო-რუსეთის ურთიერთობებში გარდატეხა დაიწყო XV საუკუნიდან, რაც განპირობებული იყო ორივე ქვეყნის შინაგანი და საგარეო მდგომარეობით.

წიგნში დეტალურადაა განხილული ის თავისებური და, ამასთან, მნიშვნელოვანი პროცესები, რომლებიც XV საუკუნის საქართველოსა და რუსეთში მიმდინარეობდა; ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ საქართველოს ფეოდალური საზოგადოების მონივნავე ნაწილმა სწორად შეაფასა რუსეთის როლი ახლო აღმოსავლეთში და დროულად აიღო რუსეთზე ორიენტაცია.

„Передовые представители грузинского феодального общества, правильно оценив значение и роль русского централизованного государства в политических делах Ближнего Востока, не замедлили ориентироваться на Россию. Поэтому и русско-грузинские отношения с XV в. приобретают совершенно новое содержание“ [6, 23].

ავტორები აღწერენ კახეთის სამეფოს მიერ გადადგმულ ქმედით ნაბიჯებს რუსეთთან ურთიერთობის დასამყარებლად, კერძოდ, მოტანილია ცნობები კახეთის მეფის ალექსანდრე გიორგის ძის (1476-1511) მიერ 1491 წელს მოსკოვის დიდ მთავარ ივანე III-თან ელჩების გაგზავნის შესახებ.

შ. მესხია და ი. ცინცაძე ასკვნიან, რომ „Несмотря на то, что в XV в. в порядке дня внешней политики Кахетского царства не мог еще стоять вопрос об установлении тесных политических сношений с Москвой, прибытие кахетских послов в Москву имело значение для обеих государств. Этим шагом завершалась та предварительная подготовка, без которой развитие русско-грузинских отношений в последующие столетия было бы невозможным“ [6, 36].

XVI საუკუნე ახალი პერიოდი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიაში. ამჟვე დროს განეკუთვნება რუსეთის სამეფოსა და ქართლის სამეფოს შორის ურთიერთობის დამყარება. მეცნიერები მიმოიხილავენ ამ ქვეყნების პოლიტიკურ ვითარებას და ასაბუთებენ, რომ:

1. XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან კასპიის ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე რუსების გადმოსვლის შემდეგ, ამიერკავკასიისათვის ბრძოლაში ირანსა და თურქეთთან ერთად ებმება რუსეთიც. ამდენად, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხი უკავშირდება რუსეთ-ირანისა და რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობებს.

2. საქართველოს ინტერესები ემთხვევა ამიერკავკასიაში რუსეთის ინტერესებს. ამიტომ აღმოსავლეთი საქართველო XVI საუკუნიდან ამიერკავკასიაში რუსეთის დასაყრდენი ხდება.

3. XVI ს. მიწურულში რუსეთი დიპლომატიური გზით ცდილობს მიიღოს ირანის თანხმობა კახეთის შესვლაზე რუსეთის ქვეშევრდომად, რასაც ირანი დიპლომატიური დუმით პასუხობს.

4. თურქეთის დამარცხებისა და ირანის გაძლიერების შემდეგაც შაჰ-აბას I-მა აღადგინა კახეთის სამეფოში ყიზილბაშთა ბატონობა. მიუხედავად ამისა, ქართული პროგრესული წრეები მაინც რუსეთის ორიენტაციისა იყვნენ.

5. XVII ს. დასაწყისში მოსკოვის სახელმწიფოში სამოქალაქო ომის დაწყებამ რუსეთის დიპლომატია იძულებული გახადა დროებით მოეხსნა საგარეო პოლიტიკის დღის წესრიგიდან საქართველოს სამეფოებში საყრდენის შექმნის საკითხი.

ნაშრომში საგანგებო ადგილი აქვს დათმობილი დასავლეთ საქართველოს უკრაინასთან ურთიერთობას, რუსეთისა და საქართველოს სამეფოების ურთიერთობას XVIII საუკუნეში, ხაზგასმულია ამ პერიოდში ურთიერთობათა გაღრმავების პროცესი.

1943 წელს გამოვიდა შ. მესხიას პატარა ნიგნი – „ლუარსაბ I და სიმონ I“, რომელშიც ძალზე სხარტი, პოპულარული ენით არის მოთხრობილი ქართველი ხალხის ბრძოლა უცხოელ დამპყრობთა წინააღმდეგ XVI საუკუნეში. აღწერს რა ეპოქას, შოთა მესხია გადმოგვცემს, რომ XVI საუკუნეში საქართველო მტრებით გარშემორტყმული ქვეყანა იყო. დასავლეთიდან მას ძლიერი ოსმალეთი ესაზღვრებოდა, აღმოსავლეთიდან კი სეფიანთა ირანი და ორივე საქართველოს დაპყრობას ცდილობდა.

ქართველი ხალხი გამირულად იცავდა თავს მოძალადეებისაგან, მაგრამ

საქართველოს პოლიტიკური დაშლილობა დიდად უშლიდა ხელს თავდაცვის სიძლიერეს. მიუხედავად სიძნელეებისა, თავდადებული გმირული ბრძოლით ქართველმა ხალხმა შეინარჩუნა საკუთარი კულტურა, მშობლიური მინა-წყალი და პოლიტიკური თავისუფლება. სწორედ სამშობლოს ამ გმირი დამცველების ხელმძღვანელებზე – მამა-შვილ ლუარსაბსა და სიმონზე მოუთხოვრებს მკითხველს მეცნიერი. როგორც ლუარსაბი, ისე სიმონი თავგამოდებით ებრძოდნენ მტერს. ორივე მეფის სიცოცხლე ხალხის თავისუფლებისათვის ბრძოლას შეენირა. „ბევრმა ჩვენმა მეზობელმა ვერ გაუძლო მოზღვავებულ მოძალადეებს და დამპყრობელთ დამონა, დაჰკარგა პოლიტიკური დამოუკიდებლობა, კულტურა, ენა. არა ერთი ხალხი საბოლოოდ გადააშენა აგრესორთა ძალამ. ქართველმა ხალხმა კი შეინარჩუნა თავისი ეროვნული დამოუკიდებლობა და ღირსება“, – წერს ავტორი.

ქართული წყაროთმცოდნეობის საკითხები

შოთა მესხიას სახელთან არის დაკავშირებული ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანის, ე. წ. „ძეგლი ერისთავთა“ მეცნიერულად გამოკვლეული ტექსტის გამოცემა.

ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატიანეს, როგორც მნიშვნელოვან წყაროს, ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს.

საგულისხმოა, რომ ჯერ კიდევ სიმონ ჯანაშიამ გარკვეული მუშაობა ჩაატარა „ძეგლი ერისთავთა“ ტექსტის კრიტიკული გამოცემისათვის, მაგრამ მეცნიერის უდროოდ გარდაცვალების გამო ეს საქმე განუხორციელებელი დარჩა. 1949 წელს შოთა მესხია ლენინგრადში იყო სამეცნიერო მივლინებით აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილებაში, სადაც მ. ბროსეს ყოფილ არქივში „ძეგლი ერისთავთა“ დედანი აღმოჩნდა. ამ მოვლენამ, თავის მხრივ, ხელი შეუწყო წყაროს მეცნიერული გამოცემის დაჩქარებას. ეს საქმე შოთა მესხიამ იკისრა (იხ. [7, 305-375]).

„ძეგლი ერისთავთა“ დედანი, როგორც შ. მესხია აღწერს, მოთავსებულია სხვადასხვა შინაარსის მასალების კრებულში, რომელიც მ. ბროსეს ცალკე აუკინძავს და რომელზეც ნაუნერია: „Voyages de M. Dimitri de Gori, 1848-1850“. აქ მოთავსებულია არა მარტო დიმიტრი მეღვინეთუხუცესისმივილის „გორში მოგზაურობა“, არამედ მისივე „მოგზაურობა და მიმოხილვა იმერეთისა“, „მოგზაურობანი ტბილისის ლუბერნიასა შინა“, „მეფობა და ცხოვრება ირაკლი მეორისა“, „ინდიკტიონი ღირსსახსოვარ შემთხვეულებათა“, „მოგონება ანუ ლაშქრობა პირისპირ იმამი შამილისა 1845 წელსა“. ამავე კრებულშია, – გადმოგვცემს შ. მესხია, – სხვა ავტორების ხელნაწერი შრომებიც.

ამ სხვადასხვა ხასიათის მასალათა კრებულში, ქსნის ერისთავთა რამდენ-

იმე სიგელის პირების შემდეგ, 136-ე ფურცლიდან ჩაკერებულია ეტრატის ათი ფურცელი – „ძეგლი ერისთავთა“. ეტრატს შემოკრულ ქალაქზე მ. ბროსეს ხელით აქვს მიწერილი: „De l'origine des éritars du Ksan. Envoyé par M. Dimitri Meguinethusresof, Perrier, 1849“.

როგორც ჩანს, „ძეგლი ერისთავთას“ დედანი დიმიტრი მელვინეთუხუცესისშვილს გაუგზავნია მარი ბროსესთვის. ამ უკანასკნელს იგი 1849 წლის თებერვალში მოუღია. ძეგლის შესახებ რაიმე არსებითი ხასიათის ცნობა არ მოიპოვება.

ნიშანდობლივია, რომ შოთა მესხიას მიერ მიკვლეული ტექსტის დასაწყისი და დასასრული სრულიად იდენტურია მარიამ ერისთავის მიერ გადანიჭილი პირისა და თედო ჟორდანიას მიერ დაბეჭდილი ტექსტისა, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ ამ ძეგლის XIX საუკუნის გადამწერლებს – შალვა და მარიამ ერისთავებს სწორედ ეს ხელნაწერი დედანი ჰქონიათ ხელთ. იგივე დედანი დაედო საფუძვლად მ. ბროსეს ფრანგულ თარგმანსაც.

მარი ბროსეს არქივში „ძეგლი ერისთავთას“ დედნის აღმოჩენით შოთა მესხიამ გაარკვია, რომ: 1. მარი ბროსეს ხელთ ჰქონია არა დიმიტრი მელვინეთუხუცესისშვილის მიერ გადანიჭილი პირი, როგორც თ. ჟორდანიას და ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდნენ, არამედ XIV საუკუნის ნუსხურით ნაწერი დედანი, რომელიც მას დიმიტრი მელვინეთუხუცესისშვილმა გაუგზავნა 1848 წელს; 2. დიმიტრი მელვინეთუხუცესისშვილის მიერ მარი ბროსესთვის გაგზავნილი ძეგლიდან მომდინარეობს შალვა და მარიამ ერისთავების მიერ გადანიჭილი პირი, ე. ი. მათ იგივე ტექსტი ჰქონდათ ხელთ 1828 წლისათვის, რომელიც შემდეგ მ. ბროსეს გაეგზავნა; 3. XIX საუკუნის დამდეგს „ძეგლი ერისთავთას“ მხოლოდ ერთი ნუსხა იყო ცნობილი, რომელიც სამართლიანად არის დედნად მიჩნეული და ინახება ლენინგრადის (პეტერბურგის) აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილებაში.

„ძეგლი ერისთავთას“ გამომცემლები შოთა მესხიამდე – აკადემიკოსი მარი ბროსე და თედო ჟორდანიას მისი დაწერის თარიღს საგანგებოდ არ შეხებია. მარი ბროსემ ზოგადად მიუთითა ძეგლის სიძველეზე და გიორგი ბრწყინვალის ხანაში შექმნილად მიიჩნია იგი. თედო ჟორდანიას ხელთ ჰქონდა 1830 წელს გადანიჭილი, თავ-ბოლო ნაკლები ხელნაწერი და, ბუნებრივია, მისთვის ძნელი იყო ძეგლის თარიღზე მსჯელობა. მან შინაარსის მიხედვით ხელნაწერი XIV საუკუნისად მიიჩნია. ივანე ჯავახიშვილი, ასევე შინაარსის მიხედვით, თვლიდა, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ უნდა ყოფილიყო XIV-XV საუკუნეებში შექმნილი.

შოთა მესხიამ ხელნაწერებზე დაკვირვების შედეგად (ამის საშუალება წინა ისტორიკოსებს არ ჰქონდათ) დაასკვნა, რომ იგი XIV საუკუნის დასასრულისა და XV საუკუნის დამდეგის შემდეგდროინდელი არ უნდა ყოფილიყო. ამასთან, ყურადღება გაამახვილა იმაზე, რომ ხელნაწერის მეცხრე ფურცლის ერთ-ერთ გვერდზე გამოსახულია მამაკაცის პორტრეტი (ფერებში). ახალგაზრდა წვეროსანი მამაკაცი დახატულია საერისთავო წამოსასხამით, კაბით, სარტყლით და ქუდით. მას მარცხენა ხელში ეკლესიის მოდელი უჭირავს. პორტრეტის მარცხენა მხარეს

გაკეთებულია 12-სტრიქონიანი ასომთავრული მინანერი, რომელშიც მოხსენიებულია ერისთავთ-ერისთავი ვირშელი. შოთა მესხიამ გაარკვია, რომ ეს არის ვირშელ III, დაადგინა მისი ერისთავობის პერიოდი და დაასკვნა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ შექმნილია 1348-1400 წლებს შორის.

მეცნიერი სვამს კითხვას: შეიძლება თუ არა XIV საუკუნის დასასრულსა და XV საუკუნის პირველ წლებში წარმოშობილიყო ისეთი ძეგლი, რომელიც ქსნის ხეობაში სათავადოს წარმოშობას ისტორიულ საფუძვლებს გამოუძებნიდა და მას კანონიერ მოვლენად მიიჩნევდა? და პასუხობს, რომ XIV საუკუნე ქსნის საერისთავოს ჩამოყალიბებისა და გაფორმების საუკუნეა. ქსნის ერისთავებმა ამ დროისათვის უკვე გაიჩინეს რეზიდენცია – „დარბაზოვანი“ და „თავადი ციხე“ ქვენიფნევს, საგვარეულო მონასტერი ლარგვისს, ე. ი. ყველაფერი ის, რაც ფეოდალურ საქართველოში დიდებული თავადის აუცილებელი ატრიბუტი იყო. ამ დროისათვის ერისთავებს მხოლოდ თავიანთი გვარის წარსულისა და სიდიდის მაუწყებელი ძეგლია აკლდათ. ამგვარი ძეგლიც მალე შეიქმნა, რომელიც იდეოლოგიურ გამართლებას აძლევდა ყველაფერ იმას, რაც ქსნის საერისთავოს პოლიტიკურ და სოციალურ ცხოვრებაში უკვე ფაქტად იყო ქცეული.

„ძეგლი ერისთავთა“ წარმოშობა, – დაასკვნის შ. მესხია, – XIV საუკუნის დასასრულისათვის იყო არათუ მოულოდნელი და შეუსაბამო მოვლენა, არამედ პირიქით, სავსებით კანონზომიერი და ეპოქის შესაბამისი.

ავტორი საგანგებოდ შეეხო „ძეგლი ერისთავთა“ ავტორის ვინაობის საკითხს. განიხილა ყველა შესაძლებელი კანდიდატი და ღრმად მეცნიერული მსჯელობისა და სათანადო მასალის მოშველიებით დაასკვნა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ დაწერილია ქსნის ერისთავთ-ერისთავის ვირშელ III-ის სიცოცხლეში, ამ დროს ცნობილი ლარგველი მოღვაწის, მნიგნობრისა და მხატვრის ავგაროზ ბანდაისძის მიერ.

„ძეგლი ერისთავთა“ ორჯერ გამოიცა. 1851 წელს ძეგლის ფრანგული თარგმანიც გამოცა აკადემიკოსმა მ. ბროსემ. ქართული ტექსტი უფრო გვიან, 1897 წელს გამოაქვეყნა თ. ჟორდანიამ. ფრანგული თარგმანი უშუალოდ დედნიდან მოდიოდა. „წინამდებარე ნაწყვეტი, – აღნიშნავდა მ. ბროსე, – მთლიანად და ტექსტუალურად ნათარგმნია მანუსკრიპტის ერთი ფრაგმენტიდან, რომელიც წარმოადგენს ხუცური დამწერლობით შედგენილ პერგამენტზე ნაწერ 10 ფურცელს, მეტად ძველს, მაგრამ უთარილოს, რომელიც, როგორც ჩანს, შეიცავდა ლარგვისის მონასტრის ისტორიას. ეს ძვირფასი ფრაგმენტი... მე მომცა ბ. დიმიტრი მელვინეთუხუცესიშვილმა“. ე. ი. მ. ბროსეს ხელთ ჰქონდა არა დ. მელვინეთუხუცესიშვილის გადაწერილი პირი, როგორც თ. ჟორდანიამ ფიქრობდა, არამედ ნუსხურით შესრულებული დედანი.

შ. მესხიამ დიდი ადგილი დაუთმო „ძეგლი ერისთავთა“ ხელნაწერის აღწერას. შემდეგ, ცალკე შეჩერდა ძეგლის დამწერლობაზე და აღნიშნა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ დაწერილია XIII-XIV საუკუნეების საშუალო ზომის, ლამაზი და მარჯვნივ დახრილი კუთხოვანი ნუსხურით: ხელნაწერი დამწერლობის მიხედვით

მიეკუთვნება იმ ლამაზ შრიფტს, რომელიც XII საუკუნიდან ჩამოყალიბდა და რომელსაც მეცნიერები კლასიკური ხანის ნუსხა-ხუცურს უწოდებენ.

მეცნიერის დაკვირვებით, მთავრული ასოები გვხვდება როგორც სტრიქონთა დასაწყისში, ასევე ტექსტის შიგნითაც. წინადადებები თითქმის ყოველთვის იწყება მთავრული ასოებით. ზოგ შემთხვევაში მთავრული ასოებით იწყება საკუთარი სახელებიც.

შ. მესხიას დიდ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს „ძეგლი ერისთავთას“ ტექსტის კრიტიკული შესწავლა. შეცდომები და სხვადასხვა სახის ხარვეზები ძეგლში არცთუ იშვიათად იყო. შეცდომით დანერილი სიტყვები თუ სხვა სახის ხარვეზები სათანადოდ იქნა გასწორებული, მონესრიგდა ორთოგრაფიული სხვაობანი. მეცნიერმა გამოიკვლია ტექსტის ფონეტიკური და მორფოლოგიური თავისებურებანი.

მოუხედავად იმისა, რომ მიკვლეული ხელნაწერი დედანს წარმოადგენდა, მისი ამგვარადვე დაბეჭდვა შ. მესხიას არ მიაჩნდა მიზანშეწონილად და ზოგიერთი საჭირო შესწორება შეიტანა. ტექსტი დაიყო აბზაცებად, რომლებიც ავტორის მიერ ასომთავრულითა და სამი წერტილით გამოყოფილ სტრიქონებს ემთხვევა. შეტანილ იქნა სასვენი ნიშნები. დედანში დაქარაგმებული ყველა სიტყვა გამოცემაში გახსნილია.

მეცნიერმა ტექსტს დაურთო ლექსიკონი და საკუთარ სახელთა საძიებლები (პირთა, გეოგრაფიული და ტომობრივი).

შ. მესხიას მიერ აღმოჩენილი, გამოკვლეული და გამოცემული „ძეგლი ერისთავთა“ არის თანამედროვე წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის მოთხოვნათა დონეზე შესრულებული პუბლიკაცია და თავისი მნიშვნელობით მეტად თვალსაჩინო ადგილი უკავია საქართველოს ისტორიის შესახებ არსებულ წყაროთა შორის.

ისტორიოგრაფიული კვლევა

გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის კვლევის თვალსაწიერში ისტორიოგრაფიის საკითხებიც მოხვდა. ვახუშტი ბაგრატიონი, თეიმურაზ ბაგრატიონი, ნიკო დადიანი, ივანე ჯავახიშვილი, სიმონ ჯანაშია, ნიკოლოზ ბერძენიშვილი – აი, ის ისტორიკოსები, რომელთა ცხოვრება და შემოქმედება ფრაგმენტულად თუ მთლიანობაში, მოექცა შოთა მესხიას ისტორიოგრაფიული კვლევის სფეროში.

1939 წელს ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის კრებულში „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, რომელიც სიმონ ჯანაშიას რედაქტორობით გამოვიდა, დაიბეჭდა შ. მესხიას ნაშრომი – „თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა“ (მოხსენებად ნაკითხული ენიმკის ისტორიის განყოფილების საჯარო სხდომაზე 1939 წლის 13 მარტს).

თეიმურაზ ბატონიშვილის, როგორც საქართველოს ისტორიკოსის დიდ დამსახურებაზე პირველად მარი ბროსემ მიუთითა. მასალები თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ მცირეა. შოთა მესხია ძირითადად ეყრდნობოდა იმ მონაცემებს, რომლებიც კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის „აქტივმა“ შემოგვინახა და თეიმურაზ ბატონიშვილის წერილებს მ. ბროსესადმი.

თეიმურაზ ბატონიშვილი იყო საქართველოს უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის შვილი. დაიბადა 1782 წლის 23 აპრილს. თეიმურაზი გიორგი XII-ს პირველი ცოლის – ქეთევანისაგან ჰყავდა, რომელიც გადაჰყვა თეიმურაზზე შვილოსნობას. იგი იზრდებოდა დავით რექტორის ხელმძღვანელობით.

შოთა მესხია იკვლევს თეიმურაზ ბატონიშვილის პოლიტიკურ მრწამსს, მის მცდელობას დაკარგული უფლებების აღდგენისათვის. ბატონიშვილი წლების მანძილზე სპარსეთში იყო გადახვეწილი. ემიგრაციას უნაყოფოდ არ ჩაუვლია. თეიმურაზმა იქ შეისწავლა სპარსული და თურქული ენები. იქვე დაიწყო მან ფრანგული ენის შესწავლა. სპარსეთში ყოფნისას შეუგროვებია ბატონიშვილს მასალები თავისი შრომისათვის – „აღწერა აწინდელი სპარსეთისა ყვენთა (ანუ შაჰთა) და გვარეულობისათვის ყაჯართასა თუ საიდგან წარმოებენ“. შ. მესხია ვარაუდობს, რომ სპარსეთში ყოფნისას აქვს ნათარგმნი თეიმურაზ ბატონიშვილს „ნიგნი ათნი გვირგვინნი, ანუ შირვან სპარსთა მეფისაგან ქმნული“; იქვე უნდა ჰქონდეს დაწერილი „პრაქტიკა არტილერიისა“ (თეიმურაზი ირანის შაჰის მემკვიდრის აბას მირზას ლაშქარში არტილერიას მეთაურობდა).

1810 წლის დასასრულს თეიმურაზ ბატონიშვილი მიემგზავრება პეტერბურგში, სადაც იწყებს აქტიურ სამეცნიერო მუშაობას. შ. მესხია ასაბუთებს, რომ 1811 წლიდან 1830 წლამდე უნდა იყოს ნათარგმნი და დაწერილი ის შრომები, რომელთაც საქართველოს ისტორიასთან ნაკლები კავშირი აქვთ. ამ პერიოდს განეკუთვნება თეიმურაზის შემდეგი თარგმანები: 1) გრიგოლ კონსტანტინეპოლელ პატრიარქის საფლავზე თქმული სიტყვა; 2) ნიგნი „ბუნებისათვის ღმერთთასა“; 3) ნიგნი არისტოტელისა „ბოროტისათვის და კეთილისა“, თარგმნილი ქართულად რუსულიდან; 4) „ტაქტიკა... ქარტებით“, თარგმანი ფრანგულიდან ქართულ ენაზე; 5) „მხედრობის დარიგება ნაპალეონისაგან“, თარგმნილი რუსულიდან; 6) „ფრანციცულნი სჯულნი სამხედროთაგანი“, თარგმანი ფრანგულიდან. ორიგინალური შრომები: „საარიხმატიკოთა და საგეომეტრიოთა პროპორციათა, პროგრესის კანონთა“, „რუსეთის სამმართველოთა და სამსაჯულოსა ადგილებისა და სჯულისათვის რომელთამე, მოკლედ ქმნილი“.

შ. მესხია ახალ ეტაპად მიიჩნევს თეიმურაზ ბატონიშვილის შემოქმედებაში 1830 წლის შემდგომ პერიოდს. ამ წელს ხდება მარი ბროსესა და თეიმურაზ ბატონიშვილის ურთიერთგაცნობა. აქედან მოკიდებული, ეს უკანასკნელი ძირითადად საქართველოს ისტორიის კვლევას იწყებს. მარი ბროსე, როგორც ჩანს, დიდად ენდობოდა და აღიარებდა თეიმურაზ ბატონიშვილის მეცნიერულ

აღლოს. ბროსეს თეიმურაზ ბატონიშვილისათვის გამოუგზავნია თავისი „ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან“ და მისი „გამართვა“ უთხოვია. თეიმურაზ ბატონიშვილს შენიშვნები გაუკეთებია და სათანადო მასალაც მიუწოდებია. ამგვარი ურთიერთობა შემდგომშიც გაგრძელდა. გარდა მნიშვნელოვანი წერილებისა და განმარტებებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილი პარიზის „აზოურ საზოგადოებას“ (თეიმურაზი და ბროსე ამ საზოგადოების წევრები იყვნენ) ზოგიერთ მნიშვნელოვან ისტორიულ ძეგლს აწვდიდა და „აზოური საზოგადოების“ ზოგიერთი გამოცემის ერთგვარი რედაქტორიც იყო.

საგულისხმოა, რომ შ. მესხია კრიტიკულად იხილავს თეიმურაზ ბატონიშვილის ზოგიერთ ნაშრომს, რომლებშიც მას აშკარა ნაციონალისტური მოსაზრებები აქვს გამოთქმული, როგორცაა, მაგალითად, მოსაზრება ძველი წელთაღრიცხვის დროინდელი ასომთავრული ზედწერილიანი მონეტების არსებობის შესახებ.

შ. მესხიას საქართველოს ისტორიის კვლევაში წინ გადადგმულ ნაბიჯად მიაჩნია თეიმურაზ ბატონიშვილის ნაშრომი – „ივერიის ისტორია“. შ. მესხია ასკვნის, რომ ძირითადი წყარო თეიმურაზისთვის არის „ქართლის ცხოვრება“.

„ივერიის ისტორია“ მოყვანილია მირიან მეფემდე. თავისი დროისათვის ნაშრომი მნიშვნელოვანი იყო, მიუხედავად ზოგიერთი ნაკლოვანებისა, თეიმურაზ ბატონიშვილმა ბევრი ახალი საკითხი წამოაყენა. იგი, როგორც სამართლიანად შენიშნავს შ. მესხია, საკმაო გავლენით სარგებლობდა სხვა მკვლევარებზე, თვით მ. ბროსესა და ს. ბარათაშვილზე.

შ. მესხიას ისტორიოგრაფიული ხასიათის შემოქმედებაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია მის მონოგრაფიას სიმონ ჯანაშიას ცხოვრებასა და შემოქმედებაზე აქ ღრმა მეცნიერულ კვლევასთან ერთად ჩანს უდიდესი სითბო და სიყვარული გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწისადმი.

ფართო ისტორიულ-ფილოლოგიური, ენათმეცნიერული განათლება და დიდი ერუდიცია ს. ჯანაშიას საშუალებას აძლევდა, მის დრომდე არსებულ შეხედულებათაგან განსხვავებით, სრულიად ახლებურად დაესვა და გადაენწყვიტა საქართველოს ისტორიის უმნიშვნელოვანესი პრობლემები. ს. ჯანაშიამ ძველი საქართველოს წარსულის მეცნიერულ შესწავლას თანმიმდევრული ისტორიული კონცეფცია დაუდო საფუძვლად, რომელიც დამყარებული იყო თანამედროვე მეცნიერების შემოწმებულ დებულებებზე.

ს. ჯანაშიამ საქართველოს ისტორია განიხილა მეზობელ ხალხთა ისტორიასთან მჭიდრო კავშირში, საქართველოს ისტორიულ გარემოსა და კავშირების გათვალისწინებით. შ. მესხია საგანგებოდ ეხება ქართველ ტომთა წარმოშობის საკითხს ს. ჯანაშიას შრომებში. მეცნიერი მიმოიხილავს წყაროებსა და ლიტერატურას ამ პრობლემის ირგვლივ და ჩერდება ს. ჯანაშიას გამოკვლევებზე: „თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი“, „უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე“, „მესხთა ტომის ისტორიიდან“, „ურარტუ“ და სხვ.

ს. ჯანაშიამ თავისი წვლილი შეიტანა ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების შესწავლაშიც. თავისი კვლევის საგნად მან უმთავრესად უძველესი ისტორიული გეოგრაფია გაიხადა, რადგანაც ამგვარი გზით უფრო გახდებოდა შესაძლებელი ქართველ ტომთა უძველესი ისტორიული მოვლენებისა და მათი განსახლების გაგება. ისტორიული გეოგრაფიის გათვალისწინება გაარკვევდა აგრეთვე ქართველ ტომთა ნათესაობასთან დაკავშირებულ მრავალ გაუგებარ საკითხს“ (შ. მესხია). მნიშვნელოვანი მუშაობა ჩაატარა ს. ჯანაშიამ „საქართველოს ისტორიის“ მისივე რედაქციით გამოსული სახელმძღვანელოსთვის რუკების შესადგენად. მან შეადგინა ისტორიული რუკები: „ქართველთა სახელმწიფოები და განსახლება VI ს. ძვ. წ.“, „ქართული სამეფო სამთავროები X ს. შუა წლებში“, „საქართველოს სახელმწიფო XIII ს. დამდეგისათვის“.

შ. მესხია სათანადოდ აფასებს სიმონ ჯანაშიას წვლილს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიის შესწავლის საქმეში (საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციის საკითხი, გვაროვნული წყობილება ქართველ ტომებში, მონათმფლობელური სახელმწიფოს საკითხი, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში), წყაროთმცოდნეობისა და კულტურის ისტორიის საკითხების გამოკვლევაში.

სიმონ ჯანაშიამ ხელი შეუწყო ქართული არქეოლოგიის შემდგომ განვითარებას. იგი მონაწილეობდა ყოველი არქეოლოგიური სამუშაოს დაგეგმვასა და შესრულებაში და აზოგადებდა მოპოვებულ მასალათა შესწავლის შედეგად მიღებულ დასკვნებს. შ. მესხია საგანგებოდ ჩერდება იმ წვლილზეც, რომელიც სიმონ ჯანაშიას მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალების დამუშავება-ანალიზში მიუძღოდა. მის გამოკვლევაში განსაკუთრებული ადგილი დაეთმო ასევე ს. ჯანაშიას საზოგადოებრივ მოღვაწეობას.

შოთა მესხიას, როგორც მეცნიერსა და საზოგადო მოღვაწეს, მაღალი ავტორიტეტი ჰქონდა მოპოვებული საქართველოს სამეცნიერო წრეებში. მას იცნობდნენ როგორც საბჭოთა კავშირში, ისე საზღვარგარეთ. მეცნიერის არქივში ინახება მრავალი წერილი, რომლებშიც მისი დამსახურების აღიარება გამოსჭვივია.

აქ არის გამოჩენილი რუსი ისტორიკოსების – მიხეილ ტიხომიროვის, ვლადიმერ ხვოსტოვის, ალექსანდრე ფადეევისა და სხვათა მიერ შოთა მესხიასადმი გამოგზავნილი წერილები. ისინი გვაცნობენ შოთა მესხიას მოღვაწეობას სსრ კავშირის ისტორიის მრავალტომეულის გამოცემისა და სსრ კავშირის ისტორიის ქრესტომათიის მომზადებაში. ამასთან, ჩანს, თუ რაოდენ ანგარიშს უწევენ ქართველ მეცნიერს გამოჩენილი საბჭოთა ისტორიკოსები და სამეცნიერო ცენტრები. მკითხველისათვის ინტერესმოკლებული არ იქნება ზოგიერთი ამ წერილის გაცნობა. მოგვაქვს ცალკეული ადგილები ამ წერილებიდან.

აი, გამოჩენილი რუსი ისტორიკოსის, აკადემიკოს მიხეილ ტიხომიროვის მიერ თავისი მონაფისა და უმცროსი კოლეგისადმი გამოგზავნილი, პატივისცემისა და სიყვარულის გრძნობით გამთბარი რამდენიმე ბარათი:

Дорогой Шота Амбакович!

Обе Ваши книги доставили мне большую радость. Города* очень интересны и я жду только времени, чтобы их прочесть как следует, а не бегло просмотреть. Крайне интересна и Ваша книжка о русско-грузинских связях**. Я даже на нее хочу написать рецензию, точнее, статью.

Тут возникает так много дум и соображений. Думаю, что Ваши работы привлекут к себе внимание. Очень хороши и Ваши материалы для Хрестоматии. Теперь мы оканчиваем первый том, где я поместил большую часть присланного Вами материала. Мои помощники его очень хвалят, да и я сам с большим удовольствием вижу, что Грузия наконец займет должное место в Хрестоматии. Хотелось бы только поместить в книге хотя бы одну фотографию с грузинских книг или с надписи.

Искренне уважающий Вас

М. Тихомиров

Глубокоуважаемый Шота Амбакович!

На заседании Археографической комиссии в ноябре 1959 г. был поставлен вопрос о расширении ее состава в связи с открытием в Комиссии отдела палеографии (славянской, греческой, латинской и средневековой). В соответствии с Вашим согласием общее собрание Археографической комиссии избрало Вас ее членом, о чем считаю долгом Вам сообщить.

С уважением

М. Н. Тихомиров

Председатель

Археографической комиссии,
академик.

აი, ამონაწერი ოფიციალური მიმართვიდან, რომელშიც ჩანს შოთა მესხიას მეცნიერული ავტორიტეტი:

22 მარტი 1960 გ.

Глубокоуважаемый Шота Амбакович!

Институт истории АН СССР готовит научно-академическое одиннадцатитомное издание „Истории СССР с древнейших времен до наших дней“. В составе II тома этого издания, охватывающего период со второй половины XIII в. по I половину

* მხედველობა შ. მესხიას წიგნი – „Города и городской строй феодальной Грузии“, Тб., 1959.

** იგულისხმება შ. მესხიასა და ი. ცინცაძის წიგნი – „Из истории русско-грузинских взаимоотношений“, Тб., 1958.

XVII в., в числе других предусмотрена глава „История народов Северного Кавказа и Закавказья во второй половине XIII в. - первой половине XVII в.“. Дирекция Института и Главная редакция просят Вас написать указанную главу. При этом необходимо учитывать структуру тома, снабдить текст главы справочным аппаратом.

Задуманное издание должно носить научный характер, однако имеется в виду написать его языком, доступным широкому читателю.

В. М. Хвостов
Директор Института
истории АН СССР, член-
корреспондент АН СССР

Б. А. Рыбаков
Главный редактор
„Истории СССР с древней-
ших времен до наших
дней“, академик.

აი, კიდევ ცნობილი რუსი ისტორიკოსების – ა. ფადეევისა და ა. ვვედენსკის გამოგზავნილი ორი ბარათი, რომლებშიც შ. მესხიას ნაშრომების მაღალი შეფასებაა მოცემული:

Многоуважаемый Шота Амбакович!

Очень благодарен Вам за присланный мне экземпляр Вашей книги - „Города и городской строй феодальной Грузии XVII-XVIII вв.“. Поздравляю Вас с этим новым творческим успехом, достойно завершившим Вашу многолетнюю научную работу в данной области. Подобно многим вашим московским коллегам я с радостью наблюдаю за Вашими достижениями, вспоминая Ваше пребывание в стенах Института истории АН СССР.

Недавно мой аспирант А. Новосельцев успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему „Города Азербайджана и Восточной Армении XVII-XVIII веков“. В процессе подготовки этой работы мы с ним часто поминали добрым словом Вашу монографию, явившуюся крупным и ценным вкладом в дело изучения прошлого городов Закавказья. Прошу передать привет товарищам, которые меня знают.

Желаю Вам здоровья и новых творческих успехов.

Пользуюсь случаем, чтобы поздравить Вас и Вашу семью с наступающим Новым годом!

Уважающий Вас

А. Фадеев

25.XI.60 г.

Глубокоуважаемый Шота Амбакович!

Искренне благодарю Вас за доставленные мне Ваши книги. Я еще только бегло ознакомился с Вашей монографией о городах. Полностью прочитаю ее в Киеве. Но и беглое знакомство доставило мне большую радость и большую пользу.

Основательное и превосходное исследование, которое я щедро использую в своем спецкурсе, - я иногда читаю по истории Грузии.

Очень сожалею, что Вас заставили сократить текст и выпустить историографию и источниковедение вопроса. Для меня, плохо знающего грузинскую литературу и источники - эта пропущенная глава была бы неоценимо нужна и полезна. Мы на Украине, да и в РСФСР плохо знаем движение грузинской исторической науки. Я знаю по советской историографии Грузии только очерк, напечатанный у Вас в сборнике „25 лет исторической науки в Грузии“.

Нет ли у Вас что-либо напечатанного по истории исторической науки в Грузии?

Конечно, я считаю, для докторских монографий было нормой отсутствие историографических вводных глав. Так - „Боярская дума“ Ключевского, „Очерки по истории смутного времени“ С. Ф. Платонова, „Земское самоуправление“ Богословского П. С. - не имели таких глав. И для Вашей монографии это необязательно, т. к. из Вашего ученого аппарата видны Ваши источники и литература.

Но историку моего типа, плохо знающего грузинскую историографию, так хотелось бы иметь такую главу.

Мы, русские историки, очень хотим издания на русском языке „Дипломатики“ И. А. Джавахишвили.

Уважающий Вас

А. А. Введенский

შ. მესხიამ სამოციანი წლები ახალი შემოქმედებითი მიღწევებით აღნიშნა; მისი მეცნიერული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა თანდათან სულ უფრო ნაყოფიერი ხდება. მეცნიერი მონაწილეობას იღებს „საქართველოს სსრ ატლასის“ შედგენაში. მან მ. დუმბაძესთან და აღ. ასლანიკაშვილთან ერთად შეადგინა XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს რუკა, რისთვისაც მის ავტორებსა და რედაქტორებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიამ მადლობა გამოუცხადა.

სტუდენტებთან და ასპირანტებთან ინტენსიური მუშაობის გარდა, შოთა მესხია დიდ ყურადღებას უთმობს საშუალო სკოლების მოსწავლე ახალგაზრდობის სწავლა-აღზრდის საქმეს. 1959 წელს მისი მონაწილეობით გამოდის ავტორთა კოლექტივის მიერ შედგენილი „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელო საშუალო სკოლისათვის (გამოიცა 6-ჯერ ქართულად, 2-ჯერ - რუსულად). შემდეგ იგი ისტორიკოს ვიქტორ გუჩუასთან ერთად წერს „საქართველოს ისტორიის“ ახალ სახელმძღვანელოს საშუალო სკოლისათვის. აღნიშნულმა წიგნმა გაიმარჯვა საქართველოს სსრ განათლების სამინისტროს მიერ გამოცხადებულ „საქართველოს ისტორიის“ სახელმძღვანელოების დახურულ კონკურსში. შოთა მესხიას და ვიქტორ გუჩუას „საქართველოს ისტორია“

(სახელმძღვანელო VII-X კლასებისათვის) მეტად საინტერესოდაა შედგენილი და ადვილად მისაწვდომია მოსწავლეთათვის.

შ. მესხია დიდ სასარგებლო მუშაობას ეწეოდა საზოგადოება „ცოდნაში“. იგი საქართველოს ისტორიის სექციის თავმჯდომარე იყო, ამასთან, ინტენსიურ მუშაობას ეწეოდა, როგორც ლექტორი. შოთა მესხიას ხშირად ნახავდით საქართველოს სხვადასხვა სოფელსა თუ ქალაქში – იყალთოს აკადემიასა თუ ზუგდიდში, თბილისის ფაბრიკა-ქარხნების მშრომელებთან თუ გელათის აკადემიის მსმენელებთან: მეცნიერი დარბაისლური ქართულით მოუთხრობდა მოსახლეობის ფართო ფენებს სხვადასხვა ეპიზოდს საქართველოს ისტორიიდან.

შოთა მესხიამ უნივერსიტეტის საიუბილეოდ საბჭოთა კავშირის სხვა რესპუბლიკებიდან და საზღვარგარეთიდან ჩამოსული სტუმრებისთვის საგანგებოდ დაწერა „საქართველოს ისტორია (ძირითადი ეტაპები)“; ეს იყო საქართველოს ისტორიის მოკლე კურსი, რომელიც რუსულ და ინგლისურ ენებზე გამოვიდა.

საიუბილეოდ გამოვიდა აგრეთვე სპეციალური კრებული – „თბილისის უნივერსიტეტი“, რომელშიც მოცემულია თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებისა და განვითარების ისტორია და თბილისის უნივერსიტეტის სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ძირითადი შედეგები. შ. მესხია ამ კრებულის სარედაქციო კოლეგიის წევრი იყო და მისი ხელმძღვანელობით მომზადდა მასალები ისტორიული მეცნიერების განვითარების შესახებ. ისტორიის ფაკულტეტი შოთა მესხიას ხელმძღვანელობით მნიშვნელოვანი მიღწევებით წარსდგა იუბილეზე.

1968 წელს შ. მესხიას რედაქციით გამოვიდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომების (ისტორიულ მეცნიერებათა სერია) 125-ე ტომი – „XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები“. ეს ტომი მიეძღვნა შოთა რუსთაველის დაბადების 800 წლისთავს. კრებულში სხვა მეცნიერთა შრომებთან ერთად დაიბეჭდა შ. მესხიას გამოკვლევა „XI-XIII საუკუნეების საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან („საკარგავის“ მნიშვნელობისათვის)“.

შოთა მესხია, როგორც მოქალაქე და საზოგადო მოღვაწე, დიდ ყურადღებას აქცევს საქართველოს ისტორიის სწავლებას საშუალო სკოლაში. 1971 წელს „ლიტერატურული საქართველოს“ 11 ივნისის ნომერში იგი ბეჭდავს ვრცელ პრობლემურ სტატიას – „საცნობლად თავისადაა“.

მეცნიერი ნუხილს გამოთქვამს იმის გამო, რომ იმჟამად საქართველოს ისტორიის სწავლებას საშუალო სკოლაში (VII, VIII, IX და X კლასებში) დათმობილი ჰქონდა საათების მცირე რაოდენობა. არასწორად მიაჩნდა მეცნიერს, რომ „საქართველოს ისტორია“ არ არის შეტანილი არც რვანლიანი სკოლის დამთავრების მოწმობასა და არც საშუალო განათლების ატესტატში. შოთა მესხია მხარს უჭერს საშუალო სკოლის მასწავლებელთა მოთხოვნას, რომ საქართველოს ისტორია ისწავლებოდეს დამოუკიდებელ საგნად VIII-X კლასებში, და რომ საქართველოს ისტორია იყოს საატესტატო საგანი, ე. ი. ამ საგანში

მიღებული ნიშანი შეტანილ იქნეს ცალკე საშუალო განათლების ატესტატში. შოთა მესხიას წერილში აღძრულია კიდევ არაერთი საკითხი ისტორიის მასწავლებელთა დახმარებისა თუ საერთოდ სწავლების გაუმჯობესების შესახებ.

მეცნიერი თავდაუზოგავად იბრძოდა საქართველოს ჭეშმარიტი ისტორიის გაყალბების წინააღმდეგ. 1969 წლის 12 იანვარს გაზეთ „კომუნისტში“ შოთა მესხია მარიამ ლორთქიფანიძესთან ერთად აქვეყნებს წერილს – „მრუდე სარკეში“, რომელშიც ამჟღავნებს საქართველოს წარსულის გაყალბების ფაქტებს გ. ვერშიშვილის ისტორიულ რომანში – „ამირსპასალარი“. საკუთარი თავისადმი მომთხოვნი მეცნიერი პრინციპული იყო სხვების მიმართაც. ზედმინეონითი თავაზიანობა და თავმდაბლობა არ უშლიდა მას ხელს მიუყვებელი ყოფილიყო ამა თუ იმ საკითხის გარკვევისას. იგი იყო მკაცრი ხელმძღვანელი თავისი ასპირანტებისა და მეტად მომთხოვნი ოპონენტი დისერტანტებისა (მისი ხელდასხმით ხომ ბევრი სადოქტორო და საკანდიდატო დისერტაცია იქნა დაცული!).

აქვე გვინდა შევეხოთ მეცნიერის კიდევ ერთ ნაშრომს. 1967 წელს გამოვიდა გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის, აკაკი შანიძის 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო შრომების კრებული – „ორიონი“, რომელშიც დაიბეჭდა შოთა მესხიას წერილი – „ზუგდიდი“ თუ „ზუბდიდი“. ეს არის ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეტიმოლოგიური ხასიათის გამოკვლევა, რომელიც ნათელს აფენს საქართველოს ერთ-ერთი ძველი და მნიშვნელოვანი ცენტრის სახელწოდების წარმომავლობას.

შ. მესხია, ვ. გაბაშვილთან და გ. ხაჭაპურიძესთან ერთად, არის ავტორი დიდი საბჭოთა ენციკლოპედიის სტატიისა – „აჭარა“ (ისტორიული ნარკვევი). მეცნიერის შემოქმედებითი თანამეგობრობის ნაყოფია აგრეთვე გამოჩენილ მეცნიერ-მეტალურგთან – ფ. თავაძესთან და ტექნიკურ მეცნიერებათა დოქტორ ვ. ბარქაიასთან ერთად დანერგილი ნიგნი – „ლითონის დამუშავება ძველ საქართველოში“ (1954 წ.).

შ. მესხია თავისი მეტად საპასუხისმგებლო მოვალეობების უმნიშვნელოდ შესრულებასთან ერთად საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მიმდინარე სხვადასხვა მოვლენის ცენტრში იყო. ისტორიული მეცნიერების ფრონტზე არ ყოფილა ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი საქმე, შ. მესხიას მონაწილეობა რომ არ მიეღო. დიდი ენთუზიაზმით შეხვდა შ. მესხია დიდი ნიშნელობის გადაწყვეტილებას საქართველოს ისტორიის ნარკვევების რვატომეულის გამოცემის შესახებ. იგი აქტიურად მონაწილეობდა მის მომზადებაში. მას ამტკიცებენ მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრად. მისი რედაქტორობით გამოიცა „ნარკვევების“ II ტომი, რომელიც მოიცავს IV-X საუკუნეების საქართველოს ისტორიას (გამოვიდა 1973 წელს). შ. მესხია დანიშნული იყო III ტომის რედაქტორად, მაგრამ უდროო გარდაცვალებამ მას არ დააცალა ამ საქმის შესრულება.

შ. მესხია აქტიურად ჩაება 1965 წელს შექმნილი ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის სამეცნიერო რედაქციის საქმიანობაში. იგი სათავეში უდგება

საქართველოს ისტორიის საბჭოს და ნაყოფიერ მუშაობს ეწევა. მისი მეთვალყურეობით შეიქმნა საქართველოს ისტორიის სიტყვანი; ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის პირველი ტომის ბევრი მასალა (საქართველოს ისტორიიდან) შოთა მესხიას ხელმძღვანელობითაა მომზადებული.

სიცოცხლის უკანასკნელი წლები მეტად ნაყოფიერი იყო შოთა მესხიასათვის. ამის დამადასტურებელია ის გამოკვლევები, რომლებიც მას, სამწუხაროდ, გამოუქვეყნებელი დარჩა. სხვა შრომებთან ერთად განსვენებულმა მეცნიერმა ხელნაწერის სახით დაგვიტოვა მნიშვნელოვანი გამოკვლევა XII საუკუნის საქართველოს საშინაო პოლიტიკისა და სამოხელეო წყობის შესახებ, რომელშიც ბევრი საკითხი ახლებურად არის გაგებული და შეფასებული.

ნაშრომი გამოქვეყნდა 1979 წელს ა. სურგულაძისა და ნ. შოშიაშვილის რედაქტორობით [8]. როგორც რედაქციის წინასიტყვაობაშია აღნიშნული, შოთა მესხიას ამ ნაშრომში „განხილულია და ახლებურად გადაწყვეტილი XII ს-ის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შემდეგი საკვანძო საკითხები: 1. საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ცენტრალური გამგებლობის სისტემის შექმნა; 2. სავაზიროს წარმოქმნის პრობლემა; 3. მეფის თვითმპყრობელობის საკითხი XII-XIII სს-ის მიჯნაზე („ერთნებობისა და თანადგომის“ პრობლემა); 4. „დარბაზის რიგის“ მოხელეთა ვინაობა და ფუნქციები; 5. XII ს-ის საქართველოს ფეოდალურ საგვარეულოთა ისტორია“. ამ საკითხების გადაწყვეტის „საშუალება ავტორს მისცა საკვლევი საკითხების წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გაფართოებამ, წინამორბედ მკვლევრებთან შედარებით წყაროების ახლებურმა კვლევამ და ინტერპრეტაციამ, ქართული ისტორიოგრაფიის უახლესი მიღწევების გამოყენებამ, გამოცდილი, მაღალკვალიფიციური ისტორიკოსის ალლომ, ტრადიციულ თვალსაზრისთა კრიტიკული შემოწმებისა და გადასინჯვის უნარმა“ [8, 8].

პროფ. შოთა მესხიას ეს ბოლო ნაშრომი ღირსეულად ითვლება უახლესი ქართული ისტორიოგრაფიის უმნიშვნელოვანეს მონაპოვრად, რადგან „მასში მოტანილი უხვი საისტორიო მასალა, ამ მასალის ღრმამეცნიერული ანალიზი, საკითხების ახლებურად დაყენება ერთნაირად საინტერესოა ყველა მკითხველისათვის“.

მეცნიერის შემოქმედებითი გზის ერთგვარი შეჯამება იყო 1982-1986 წლებში მისი რჩეული ნაშრომების სამტომეულის გამოცემა საერთო სახელწოდებით – „საისტორიო ძიებანი“. I ტომში პირველადაა გამოქვეყნებული შ. მესხიას ნაშრომი – „ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V-VII სს.)“, რომელიც, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მისი საკანდიდატო დისერტაცია იყო და ავტორმა 1942 წელს შექმნა.

II ტომში ასევე პირველადაა გამოქვეყნებული ავტორის ცნობილი მონოგრაფიის ქართული ვარიანტი – „ქალაქები და საქალაქო წყობილება ფეოდალურ საქართველოში (XVII-XVIII სს.)“. ამ ვრცელ, 700 გვერდამდე მოცულობის ნაშრომში კომპლექსურადაა შესწავლილი გვიანფეოდალური საქართველოს

ქალაქები და საქალაქო ნყოზილება – ქალაქის სოციალური სტრუქტურა, ქალაქების მმართველობა (მოურავი, მამასახლისი, მელიქი, ნაცვალი, ქედხუდი და სხვ.), ხელოსნური და სავაჭრო ორგანიზაციები, ამქრული ორგანიზაციები და მათი შინაგანი სტრუქტურა, შეგირდის და ქარგლობის ინსტიტუტი, ამქრის როლი ქალაქის ცხოვრებაში და სხვ. შესწავლილია იმდროინდელი საქართველოს ქალაქების გარეგნული სახე, ქალაქის სიმაგრეები, სავაჭრო, სახელოსნო და სხვა საქალაქო ნაგებობები (ბაზარი, ქარვასლები, დუქნები, აბანოები, სატუ-სალო, ბალები, ქალაქის მომარაგება წყლით...).

III ტომში გამოქვეყნებულია დიდგორის ბრძოლისადმი მიძღვნილი ავტორის ნაშრომის ბოლო ვარიანტი სახელწოდებით – „ძღვევა საკვირველი“; იგი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა პირველად 1972 წელს და მიძღვნა დიდგორის ომის 850 წლისთავს, რომელიც ფართოდ აღინიშნა 1971 წელს.

გარდა ამისა, სამტომეულში გამოქვეყნებულია პროფ. შოთა მესხიას სხვა ნაშრომები, რომლებიც თავის დროზე სხვადასხვა სამეცნიერო ჟურნალსა და გამოცემაში ქვეყნდებოდა: „სამოქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში“, „XI-XII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყოზის ისტორიიდან“, „საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარება რუსთაველის ეპოქაში“, „ზუგდიდი“ თუ „ზუბდიდი“, „მცირე შენიშვნა თბილისის ტოპონიმიკიდან („იშიტუტრუქის“ მდებარეობის საკითხისათვის)“, „ძველი თბილისის ერთი უბნის სახელწოდებისათვის“ და სხვ. ასევე, რეცენზიები მ. ინაძის და ლ. ჯანაშიას ნაშრომებზე. მათმა ერთად თავმოყრამ კიდევ ერთხელ წარმოაჩინა მათი ავტორის სამეცნიერო ინტერესების ფართო წრე, კვლევის დიაპაზონი და, საერთოდ, მისი დამსახურება ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარების საქმეში.

ასეთი იყო შ. მესხიას თუმც ხანმოკლე, მაგრამ მდიდარი შემოქმედებითი გზა. მან ჩვენი ისტორიის კორიფეს – ივანე ჯავახიშვილისა და მისი სახელოვანი მოწაფეების – სიმონ ჯანაშიასა და ნიკო ბერძენიშვილის გარდაცვალების შემდეგ თბილისის უნივერსიტეტში იტვირთა საქართველოს ისტორიის კათედრის ხელმძღვანელობა და ღირსეულად გაართვა კიდევაც თავი ამ მეტად მძიმე და პასუხსაგებ მოვალეობას.

...რაც დრო მიდის, მით უფრო მკვეთრად წარმოისახება სამეცნიერო საზოგადოებრიობისა და ხალხის წინაშე შ. მესხიას, როგორც მეცნიერის, საზოგადო მოღვაწის, ღირსეული მოქალაქის ნათელი სახე.

1. შ. ა. მესხია, Города и городской строй феодальной Грузии (XVII-XVIII вв.), Тბ., 1959.
2. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.
3. შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბ., 1958.
4. შ. მესხია, ძღვევა საკვირველი, თბ., 1972.
5. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ. 1965.
6. Ш. А. Месхиа, Я. З. Цинцадзе, Из истории русско-грузинских взаимоотношений, Тб., 1958.
7. ძეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატრიანე), ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შ. მესხიამ, იხ. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954 წ.
8. შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979.

Ш. А. МЕСХИА

В 2006 году научная общественность Грузии отмечает 90-летие со дня рождения видного грузинского ученого-историка, члена-корреспондента АН Грузии, заслуженного деятеля науки, профессора Шота Амбаковича Месхиа.

Ш. А. Месхиа являлся достойным продолжателем дела корифея грузинской исторической науки, основателя и первого заведующего кафедрой истории Грузии Тбилисского университета, действительного члена АН СССР И. А. Джавахишвили и его выдающихся учеников - действительного члена АН СССР С. Н. Джанашиа и академика АН ГССР Н. А. Бердзенишвили.

Ш. А. Месхиа родился в с. Обуджи (Цаленджихского района Грузинской ССР), в семье крестьянина. Среднее образование получил в г. Зугдиди. В 1933 году Ш. А. Месхиа поступил на исторический факультет Тбилисского университета, где слушал лекции выдающихся ученых, специалистов по истории Грузии: И. А. Джавахишвили, С. Н. Джанашиа, а также известного философа и литературоведа Ш. И. Нуцубидзе, лингвиста и филолога А. Г. Шанидзе и других.

Во время учебы в Тбилиси Ш. А. Месхиа жил в семье своего близкого родственника (со стороны матери), выдающегося грузинского писателя Лео Киачели (Л. М. Шенгелая), что весьма благотворно сказалось на формировании молодого человека.

Успешно окончив исторический факультет университета, в 1937 году, в течение одного учебного года он вел педагогическую работу в одной из сельских школ родного Зугдидского района.

В 1938 году Ш. А. Месхиа поступает в аспирантуру при Институте АН ГССР, где его научной подготовкой руководил С. Н. Джанашиа.

В 1941 году он успешно окончил аспирантуру и готовился к защите диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Когда началась война, Ш. А. Месхиа с самого же начала военных действий ушел на фронт. Он сражался на фронтах Северного Кавказа как офицер Армии и за проявленное мужество был награжден орденом Отечественной войны II степени и медалью „За оборону Кавказа“. В 1942 году, получив ранение в боях за г. Керчь, он был направлен для госпитального лечения в тыл - г. Кисловодск. Завершив курс лечения, он был демобилизован из рядов армии.

После демобилизации Ш. А. Месхиа возвращается в Институт истории и по истечении нескольких месяцев успешно защищает диссертацию на тему „Ремесло в древней Грузии V-XII вв.“.

Продолжая сотрудничать в Институте в качестве старшего научного сотрудника, он одновременно читает лекции в Тбилисском университете, доцентом которого избирается в 1945 году.

В 1951 году Ш. А. Месхиа направляют в Москву, в докторантуру при Институте истории АН Союза ССР, где он успешно работает под руководством известного русского ученого, академика М. Н. Тихомирова.

В 1953 году он окончил докторантуру означенного Института, а в 1955 году там же успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора исторических наук на тему - "Города и городской строй феодальной Грузии". В дальнейшем он работает в Институте истории АН ГССР заведующим отделом истории Грузии феодального периода, с 1956 года заведует кафедрой истории Грузии в Тбилисском университете.

В 1957 г. Ш. А. Месхиа утверждается в звании профессора, а в 1961 году избирается деканом исторического факультета Тбилисского университета, где работает до конца своей жизни.

В 1966 году за плодотворную научную и общественно-педагогическую деятельность Ш. А. Месхиа награждается орденом Трудового Красного Знамени.

В 1967 году указом Президиума Верховного Совета ГССР ему присваивается почетное звание заслуженного деятеля науки, в том же году он избирается членом-корреспондентом АН Грузинской ССР.

Ш. А. Месхиа скончался в 1972 году в возрасте 56 лет, похоронен в Тбилиси, в Дидубийском пантеоне писателей и общественных деятелей Грузии.

* * *

Научное наследие Ш. А. Месхиа включает более 80 опубликованных исследований. Он оставил также ряд неопубликованных работ, среди которых особенно ценным является исследование о внутренней политике и государственном строе Грузии во второй половине XII века.

Работы ученого можно разделить на четыре группы, в зависимости от темы исследования: труды по социально-экономической истории Грузии, труды по политической истории, по источниковедению и по историографии. Отдельно следует выделить его учебники по истории Грузии для высшей и средней школы, большое количество рецензий, научно-популярных и газетных статей.

Из работ по социально-экономической истории весьма ценным в научном отношении являются: „Ремесло в древней Грузии (V-XII вв.)“ (1942 г.), „Города и городской строй феодальной Грузии“ (1959 г.), „Городское самоуправление в средневековом Тбилиси“ (1962 г.).

По политической истории ученый опубликовал ряд ценных работ, среди которых следует выделить: „Из истории русско-грузинских взаимоотношений“ (1958 г.), в соавторстве с Я. З. Цинцадзе, в которой прослеживаются политические,

культурные и экономические связи между Россией и Грузией на протяжении веков - с X до XIX века, „История города Тбилиси“ (1952 и 1958 гг.), „К вопросу о происхождении государства и существовании рабовладельческой формации в Грузии“ (1957 г.), „Дидгорская битва“ (1965, 1972, 1974 гг.) - исследование, посвященное исторической битве грузин у г. Тбилиси под предводительством царя Давида Строителя против коалиционного войска мусульманских правителей Ближнего Востока в 1121 году. Работа была удостоена премии им. С. Н. Джанашиа.

Из работ по источниковедению укажем на публикацию относящейся к XIV столетию „Фамильной летописи ксанских эриставов“, снабженную им исследованием, словарем и указателем (1954 г.). Подлинник был найден ученым в отделе рукописей Института востоковедения АН СССР.

Ш. А. Месхиа посвятил ряд работ жизни и деятельности известных грузинских историков - Вахушти Багратиони, Теймураза Багратиони, И. А. Джавахишвили, С. Н. Джанашиа, Н. А. Бердзенишвили и др.

Много и плодотворно работал ученый над учебной литературой по истории Грузии для высших и средних школ. В соавторстве с другими историками и самостоятельно он составил следующие учебники и пособия: История Грузии, I, История Грузии (для VIII-X классов ср. школы), на грузинском и русском языках, Хрестоматия по истории СССР, История Грузии (для VII-VIII классов ср. школы), История Грузии (для X-XI классов ср. школы).

Перу ученого принадлежат также краткие курсы истории Грузии (обзорного характера), изданные в Тбилиси на русском, английском и французском языках, а также опубликованный в г. Иене (в ГДР) обзор истории Грузии на немецком языке.

Короткая, но насыщенная жизнь ученого, чувство ответственности в работе, его благожелательность, скромность и принципиальность всегда будут примерным для его многочисленных учеников.

SCHOTHA MEßCHIA

Eine bedeutende Stellung in der georgischen Historiographie nimmt der bekannte georgische Historiker Schotha Meßchia ein, von dem viele bedeutende Wissenschaftler erzogen worden sind. Der Interessenkreis des Gelehrten war umfangreich: Probleme der Geschichte des feudalen Georgiens, der Städte und Städteordnung, der Quellenwerke und der Historiographie, sowie sozial-ökonomische Fragen u. ä. m.

Schotha Meßchia wurde am 27. April 1916 im Dorf Obudschi (Westgeorgien) geboren. Besuch der Siebenklassenschule, dann der Försterschule; 1933 betritt Schotha Meßchia die Tbilisser Staatsuniversität und beginnt Geschichte zu studieren. Schon in seinen Studienjahren zeigt er Interesse für die Forschung der Geschichte Georgiens, was er seinen großen Lehrern Iwane Dschawachischwili und Ssimon Dschanaschia zu verdanken hat. Während der Studienjahre lebte Schotha Meßchia in der Familie des berühmten georgischen Schriftstellers Leo Kiatscheli. "Ohne Leo Kiatscheli und seine Familie könnte ich mein Studium nicht fortsetzen, ich würde niemals Student an der Universität, wovon ich, wie jeder junge Mensch überhaupt, träumte", - schrieb er später. 1937 absolviert Schotha Meßchia mit einer Auszeichnung die Universität und beginnt vom neuen Schuljahr als Direktor einer Dorfmittelschule zu wirken. Zugleich bereitet er sich auf die wissenschaftliche Tätigkeit vor, und in den Jahren 1938-1941 ist er Aspirant des georgischen Filials des Instituts für Sprache, Geschichte und materielle Kultur der Akademie der Wissenschaften der UdSSR. Hier entwickelt sich der junge Wissenschaftler unter der Leitung des Akademikers Ssimon Dschanaschia; er beginnt mit dem Studium eines sehr bedeutenden Problems der Geschichte des feudalen Georgiens - die Handwerkproduktion.

1939 hält Schotha Meßchia im Institut der Geschichte den Vortrag "Das Leben und Schaffen des Königssohns Theimuras", der später in der Sammlung "Materialien zur Geschichte Georgiens und des Kaukasus" veröffentlicht wurde (1939, I, S.S. 17-78). Er stand kurz vor dem Abschluß seiner Dissertationsarbeit, da brach der Große Vaterländische Krieg aus. Schotha Meßchia ging an die Front. Nach dem Trainingsstudium leitete er die Kreigsoperationen an der nordkaukasischen Front.

Im März 1942 wurde Schotha Meßchia verwundet, lag einen Monat lang in einem Lazarett, kehrte dann nach Georgian zurück und begann als wissenschaftlicher Mitarbeiter Junior im Dschawachischwili - Institut für Geschichte zu wirken.

Ende 1942 verteidigte Schotha Meßchia seine Dissertation und erhielt den Grad des Kandidaten der historischen Wissenschaften. 1943 beginnt er als Oberlehrer des Lehrstuhls der Geschichte Georgiens an der Tbilisser Staatsuniversität zu arbeiten.

Seit 1945 ist er schon Dozent der Universität und hält Vorlesungen in der Geschichte Georgiens. In dieser Periode widmet sich der Gelehrte der wissenschaftlichen

Forschungsarbeit in der Richtung einzelne Fragen der Quellenforschung, Probleme der sozial-ökonomischen Geschichte Georgiens, Städte und Städteordnung des Feudalgeorgiens. Das letzte Problem war in der georgischen Historiographie noch nicht geklärt. Außer dem Studium der georgischen und ausländischen Quellenwerke war es für die Forschung des erwähnten Problems nötig, sich mit den ausländischen und russischen Errungenschaften der Historiographie gründlich vertraut zu machen. 1951 wurde Schotha Meßchia nach Moskau in die Doktorantur der Akademie der Wissenschaften der UDSSR gesandt. Er ergreift die Gelegenheit, treibt dort eine intensive Forschung unter der Leitung des prominenten russischen Historikers, Akademikers Michail Tichomirow, erweitert seine theoretischen Kenntnisse und Grundlagen der methodologischen Forschung. 1953 absolviert er die Doktorantur, kehrt nach Tbilissi zurück und beginnt 1954 als wissenschaftlicher Mitarbeiter Senior des Dschawachischwili-Instituts für Geschichte der Akademie der Wissenschaften der Georgischen SSR zu arbeiten, zugleich leitet er die Abteilung der Geschichte Georgiens der Feudalperiode. Im Januar 1955 verteidigte er auf einer Sitzung des wissenschaftlichen Rates des Instituts der Geschichte der Akademie der Wissenschaften der UDSSR in Moskau eine Dissertation zum Thema "Städte und Städteordnung des Feudalgeorgiens", und ihm wurde der wissenschaftliche Grad des Doktors der historischen Wissenschaften verliehen.

Im Jahre 1956 wurde Schotha Meßchia als Leiter des Lehrstuhls der Geschichte Georgiens der Tbilisser Staatsuniversität eingesetzt. Mehrere Wissenschaftliche Sessions wurden unter seiner Leitung durchgeführt, mehrere wissenschaftliche Sammelwerke sind unter seiner Redaktion herausgegeben. Als Lehrstuhlleiter leistet er große Hilfe seinen jungen Kollegen, Aspiranten. 1957 wurde er zum Professor ernannt, 1961 zum Dekan der Fakultät der Geschichte der Tbilisser Staatsuniversität. Dieses Amt bekleidete er bis zum Tode.

Die 60-er Jahre waren für Schota Meßchia in wissenschaftlicher und gesellschaftlicher Hinsicht sehr produktiv. Der Gelehrte nimmt an der Zusammenstellung "Des Atlases der Georgischen SSR" teil, stellt mit Mamia Dumbadse und Alexandre Aslanikaschwili die Karte Georgiens der 2. Hälfte des XVIII. Jahrhunderts zusammen.

1959 erscheint mit seiner Teilnahme das vom Autorenkollektiv verfaßte Lehrbuch für die Mittelschule "Die Geschichte Georgiens" (6 georgische und 2 russische Ausgaben). Dann aber schreibt er mit dem Historiker Viktor Gutschua zusammen ein neues Lehrbuch für die VII.-X. Klassen "Die Geschichte Georgiens", das sehr interessant zusammengestellt, leicht zu begreifen ist und enthält ausser geschichtlichen Tatsachen auch einzelne Quellenwerke.

Schotha Meßchia war in der Gessellschaft "Yodna" (Wissen) Vorsitzender der Sektion der Geschichte Georgiens und betätigte sich aktiv als Lektor. Man konnte ihn oft in verschiedenen Dörfern und Städten Georgiens sehen - in der Ikhalthoer Akademie, in Sugdidi, bei den Arbeitern der Tbilisser Fabriken und Werke, bei den Zuhörern der Akademie in Gelathi. Der Wissenschaftler erzählte sehr spannend über verschiedene Episoden aus der Geschichte Georgiens.

1967 wurde er zum korrespondierenden Mitglied der Akademie der Wissenschaften der Georgischen SSR gewählt.

Es ist zu erwähnen, daß Schotha Meščia zusammen mit den Historikern Walerian Gabaschwili und Giorgi Chatschapuridze Mitautori des Artikels "Atsharien" in der Großen Sowjetischen Enzyklopädie ist. Das Produkt der Zusammenarbeit des Wissenschaftlers mit dem bekannten Metallurgen Akademiker Ferdinand Thawadye und dem Doktor der technischen Wissenschaften Walerian Barkaia ist das Buch "Metallbearbeitung im alten Georgien" (1954).

Als Bürger und Gelehrter schenkte Schotha Meščia große Aufmerksamkeit dem Unterricht der Geschichte Georgiens in der Mittelsschule.

1971 veröffentlicht er in der Zeitung "literaturuli sakartwelo" (Literaturische Georgien, 11.1) einen ausführlichen problematischen Artikel "Zum Selbstbekenntnis"; er weist auf die Fehler hin, die beim Unterricht der Geschichte Georgiens begangen werden und sucht Wege, sie zu beheben; es handelt sich darin auch um die Verbesserung des Lehrprozesses überhaupt.

Der Wissenschaftler kämpfte gegen die Fälschung der echten Geschichte Georgiens. Er war ein strenger Leiter seiner Aspiranten und ein strenger Opponent der Dissertanten (unter seiner Leitung haben viele Kandidaten- und Doktordissertationen verteidigt).

Schotha Meščia beteiligte sich auch aktiv am gesellschaftlichen Leben. Er war Mitglied des Hauptredaktionskollegiums der achtbändigen Geschichte Georgiens. Unter seiner Redaktion wurde der II. Band herausgegeben (Geschichte Georgiens der IV.-X. Jahrhunderte, 1973).

Schotha Meščia wirkte seit 1965 bei der wissenschaftlichen Redaktion der Sowjetgeorgischen Enzyklopädie mit. Er leitete den Rat der Geschichte Georgiens. Unter seiner Leitung entstand eine Wortliste der Geschichte Georgiens; viele Materialien zum I. Band dieser Enzyklopädie wurden mit seiner Hilfe verarbeitet.

In den letzten Lebensjahren war der Gelehrte besonders produktiv. Leider blieb manches unveröffentlicht. In seinem Archiv befindet sich eine Handschrift, eine sehr bedeutende Forschung über die Innenpolitik und den Handwerkerstand Georgiens der 2. Hälfte des XII. Jahrhunderts (Zeitalter der Königin Tamar), in der viele Rfagen neu erfaßt und beurteilt werden.

Der Wissenschaftler hatte weitgehende pläne... aber eine schwere unheilbare Krankheit fesselte ihn ans bett und er starb daran 1972.

Schotha Meščia wurde im Pantheon der georgischen Kulturschaffenden bestattet.

Für seine Verdienste und Leistungen wurde Schotha Meščia mit verschiedenen Orden und Medaillen ausgezeichnet. 1967 wurde ihm der Titel Verdienter Wissenschaftler der Georgischen SSR verliehen.

შოთა მასხიას ნაშრომთა ზიგლიობრაფია*

1. თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 1, თბ., 1939.
2. ხელოსნობა ძველ საქართველოში V-XII სს., თბ., 1942 (ხელნაწერი).
3. ერთი ფურცელი ქართველთა გმირული წარსულიდან (ლუარსაბ I და სიმონ I), თბ., 1943.
4. ვახუშტი და ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, „ანალები“, I, თბ., 1947.
5. მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 26, თბ., 1948.
6. ქარგლობის ინსტიტუტის საკითხისათვის გვიანფეოდალური ხანის ქართულ ამქარში, „საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე“, თბ., 1948, ტ. IX, № 6.
7. აკადემიკოსი ს. ჯანაშია და ქართული ისტორიული მეცნიერება, „აფხაზეთის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები“, ტ. XXIII, თბ., 1949.
8. ქართული ამქრული ორგანიზაციების ისტორიიდან, „საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. III, თბ., 1949.
9. ხელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხისათვის X-XII სს. ქართულ მონასტრებში, „მომომხილველი“, ტ. I, თბ., 1949.
10. აჭარა (ისტ. ნარკვევი), БСЭ, 1950, т. I (თანაავტორები: ვ. გაბაშვილი, გ. ხაჭაპურიძე).
11. სიმონ ჯანაშია, თბ., 1950.
12. ისევ ქართული ამქრული ორგანიზაციების ისტორიის გამო (პროფ. ალ. ფოცხიშვილის შენიშვნების გამო), „მომომხილველი“, ტ. II, თბ., 1951.
13. საქართველოს ქალაქების სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან (ქალაქი და ფეოდალური არისტოკრატია XI-XIII სს.), „მომომხილველი“, ტ. II, თბ., 1951.
14. თბილისის ისტორია, თბ., 1952 (თანაავტორი დ. გვრიტიშვილი).
15. Город Грузии (IX-XIII вв.), Очерки истории СССР, М., 1953.
16. ლითონების დამუშავება ძველ საქართველოში, თბ., 1954 (თანაავტორები: ფ. თავაძე და ვ. ბარქაია).
17. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის (სამეცნიერო მივლინების ანგარიშიდან), „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, თბ., 1954.
18. „ძველი ერისთავთა“ (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატეიანე), „მასალები

* შეადგინა როინ მეტრეველმა

- საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის", ნაკვ. 30, თბ., 1954.
19. მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის XVIII ს-ის საქართველოს ქალაქებში, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 32, თბ., 1955.
 20. Из истории грузинского феодального города (IX-XIII вв.), „საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. II, თბ., 1956.
 21. თბილისი 1500 წლისაა, თბ., 1957.
 22. ქალაქის ისტორიული წარსული, კრებულში: თბილისი, ეკონომიურ-გეოგრაფიული დახასიათება, თბ., 1957.
 23. К вопросу и происхождении государства и существовании рабовладельческой формации в Грузии, „Вопросы истории“, № 7, Тб., 1957.
 24. თბილისის ისტორია, თბ., 1958 (თანაავტორები: დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე).
 25. თბილისის როლი ქართველი ხალხის ისტორიაში, კრებულში: თბილისი 1500, თბ., 1958.
 26. საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958 (ავტორთა კოლექტივის შემადგენლობაში).
 27. საქართველოს ისტორია (სახელმძღვანელო VII-X კლ.), თბ., 1958 (ავტორთა კოლექტივის შემადგენლობაში).
 28. Из истории русско-грузинских взаимоотношений, Тб., 1958 (Соавтор Я. З. Цинцадзе).
 29. Города и городской строй феодальной Грузии (XVII-XVIII вв.), Тб., 1959.
 30. საქართველოს ისტორიის გამოჩენილი მკვლევარი (სიმონ ჯანაშია), თბ., 1960.
 31. История Грузии, Учебник VIII-X классов, под ред. Н. Бердзенишвили. Тб., 1960.
 32. Хрестоматия по истории СССР, М., 1960. (ავტორთა კოლექტივის შემადგენლობაში).
 33. თბილისის ქალაქური წესწყობილების ისტორიიდან (კომუნა თბილისში), „საქართველოს ეკონომისტი“, № 7, თბ., 1961.
 34. საქართველოს ისტორია (სახელმძღვანელო VII-VIII კლ.), თბ., 1961 (თანაავტორი ვ. გუჩუა). ოთხი გამოცემა.
 35. საქართველო უძველესი კულტურისა და გმირული წარსულის ქვეყანაა, თბ., 1961.
 36. სოციალურ-პოლიტიკურ მოძრაობათა ბუნებისათვის XII ს. საქართველოში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული, თბ., 1961.
 37. История Грузии, учебник VII-X классов, под ред. Н. Бердзенишвили, Тб., 1961 (ავტორთა კოლექტივის შემადგენლობაში).
 38. საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.

39. История Грузии, учебник для IX-XI классов, под ред. Н. Бердзенишвили. Тб., 1963 (ავტორთა კოლექტივის შემადგენლობაში).
40. К вопросу о характере социальной борьбы и городского строя средневекового Тбилиси, კრებულში: Проблемы истории России, М., 1963.
41. აკადემიკოსი ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, „სკოლა და ცხოვრება“, № 8, თბ., 1965.
42. დიდგორის ბრძოლა, თბ., 1965.
43. ლეონტი მროველი საქართველოს ისტორიის ორი პერიოდის შესახებ, კრებულში: კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.
44. საქართველოს ისტორია ი. გოგებაშვილის სახელმძღვანელოში, „ისტორია სკოლაში“, № 1, თბ., 1966.
45. საქართველოს საშინაო და საგარეო პოლიტიკური ვითარება რუსთაველის ეპოქაში, „მნათობი“, № 9, თბ., 1966.
46. შოთა რუსთაველის ეპოქა, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საიუბილეო კრებული, თბ., 1961.
47. Грузия в XIII - первой половине XVII вв., История СССР, т. II, М., 1966.
48. ზუგდიდი თუ ზუბდიდი, „ჟორიონი“, აკ. შანიძისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო შრომების კრებული, თბ., 1967.
49. XI-XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან, კრებულში: XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები (თბილ. უნ-ტი), ტ. 125, თბ., 1968.
50. История Грузии (краткий обзор), Тб., 1968.
51. An outline of Georgian history, Tbilissi, 1970.
52. ქართული სახელმწიფო წყობის ისტორიიდან („საკარგავის“ მნიშვნელობისათვის), თსუ სამეცნიერო შრომების კრებული, თბ., 1969.
53. შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან (პროფ. იასე ცინცაძის წერილის გამო) („რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის მე-12 საუკუნის ისტორიისათვის“), „მნათობი“, № 1, თბ., 1970.
54. Historie de Géorgie, Tbilissi, 1968.
55. თამარის პირველი ისტორიკოსის ერთი ცნობის გაგებისათვის, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, III, თბ., 1971.
56. ძლევა საკვირველი, თბ., 1972.
57. Дидгорская битва, Тб., 1974.
58. Geschichte Georgiens (Kuryer Überblick), Jena, 1972.

რეცენზიები*

1. ზუგდიდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, „მებრძოლი“, № 129, 1947.
2. უპასუხისმგებლოდ დანერილი წიგნი, „ბოლშევიკი“, № 5, 1948.
3. იაფფასიანი „ლექციები“ და უფარგისი „მეთოდური მითითებანი“ (რეცენზია წიგნზე: ს. ძიმისტარაშვილი, ლექციები და მეთოდური მითითებანი საქართველოს ისტორიაში), „სახალხო განათლება“, № 50, 08. 12, 1949.
4. დავით გვრიტიშვილი – „ივანე ჯავახიშვილი“, „მნათობი“, № 11, 1950.
5. მონოგრაფიები საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური ისტორიის საკითხებზე (რეცენზია წიგნზე: პ. გუგუშვილი, საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XI-XII სს. (მონოგრაფიები), ტ. 2, თბ., 1956 წ.), „მნათობი“, № 1, 1958 (თანაავტორები: ბ. ხასია, მ. ასათიანი).
6. შენიშვნები მონათმფლობელური საქართველოს ქალაქების გენეზისისა და რაობის შესახებ (რეცენზია სტატიაზე: დ. ხახუტაიშვილი, მონათმფლობელური ხანის ქართული ქალაქის რაობის საკითხისათვის, „მოამბე“, ტ. 24, № 3, 1960), საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ-ის „მოამბე“, № 2, 1960.
7. ძველი ქართული მწერლობის კერები (რეცენზია წიგნზე: ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, ტ. 1, თბ. 1962), „მნათობის“, № 9, 1963.

საბაზეთო სამეცნიერო სტატიები*

1. საქართველოს ძველი ისტორიის საკითხები სსრკ ხალხთა ისტორიის სწავლებაში, „კომუნისტი“, № 90, 20.04.1938.
2. ისტორიკოსი ნიკო დადიანი, „მებრძოლი“, № 27, 02.02.1941.
3. გიორგი სააკაძე, „მებრძოლი“, 24.08.1944.
4. თამარ მეფე, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, № 104, 29.09.1945.
5. ივანე ჯავახიშვილი, „საბჭოთა მასწავლებელი“, 22.11.1945.
6. თეიმურაზ ბატონიშვილი, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 21.11.1946.
7. სიმონ ჯანაშია, „პიონერი“, № 12, 1947.
8. თბილისის 1500 წლისთავისათვის, „მებრძოლი“, 19.08.1947.
9. ზოგიერთი ახალი ცნობები სამეგრელოს გლეხთა აჯანყების მონაწილეებზე, „მებრძოლი“, № 184, 1948.
10. რაფიელ დანიბეგაშვილი, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, № 45, 13.11.1949.
11. საქართველოს ისტორიის სწავლება ასპინძის რაიონის სკოლებში, „სახალხო განათლება“, 11.05.1950.
12. რამდენიმე შენიშვნა თბილისის სიძველეთა შესახებ, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, № 105, 31.08.1957.
13. ქართველი ხალხის ისტორიული წარსულის გაყალბების წინააღმდეგ (თა-

* შეადგინა მარინე მესხიაშ

- ნაავტორობი: ნ. ლომოური, ო. ლორთქიფანიძე), „კომუნისტი“, № 235, 04.10.1957.
14. იზრდება ჩვენი რაიონი, ჩვენი ქალაქი, „ახალგაზრდა სტალინელი“, № 33, ნოემბერი, 1957.
 15. თბილისი 1500 წლისაა, „კომუნისტი“, № 276, 1957.
 16. როგორ დაიბადა ჩვენი დედაქალაქი, „ნორჩი ლენინელი“, № 10, 07.03.1958.
 17. Незабываемые встречи (თანაავტორი ი. ცინცაძე), „Заря Востока“, 23. 03.1958.
 18. თბილისის 1500 წლისთავისათვის (სომხურ ენაზე), „სოვეტაკან ვრასტან“, 05.04.1958.
 19. თბილისის დაბადება (სომხურ ენაზე), „ერევანი“, № 206, 1958.
 20. დედაქალაქის წარმოშობა, „სახალხო განათლება“, № 18, 30.04.1958.
 21. Роль Тбилиси в истории грузинского народа, „Заря Востока“, № 139, 23. 03.1958.
 22. თბილისი XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, „კომუნისტი“, 28.08.1958.
 23. ჩვენი დედაქალაქის წარსულიდან, „საბჭოთა აფხაზეთი“, № 206, 18.10.1958.
 24. ჩვენი დედაქალაქის წარმოშობა, „ახალგაზრდა სტალინელი“, № 23, 22.10.1958.
 25. ფართო ასპარეზზე, „ახალგაზრდა ლენინელი“, № 25, 23.10. 1959.
 26. ბახტრიონის გმირული ეპოპეა, „კომუნისტი“, 1959.
 27. მეტი ადგილი ისტორიული წარსულის შესწავლას, „მებრძოლი“, № 24, 01.03.1960.
 28. აი რას მოგვითხრობს ისტორია, „სამშობლოს ხმა“, №№ 10-11-12, ოქტომბერი-ნოემბერი-დეკემბერი, 1960.
 29. მცირე ცნობა წალენჯიხის უძველესი წარსულიდან, „კომუნისტის დროშით“, № 3, 03.01.1961.
 30. დიდი მეგობრობის ღრმა ფესვები, „კომუნისტი“, 06.04.1961.
 31. დიდი მეცნიერი და მოქალაქე (ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 85 წლისთავი) (თანაავტორი დ. გვრიტიშვილი), „კომუნისტი“, 27.14.1961.
 32. სახელოვანი ცხოვრების გზა (ნ. ბერძენიშვილის დაბადების 70 წლისთავის გამო) (თანაავტორობი: ნ. ასათიანი, შ. ბადრიძე), „თბილისის უნივერსიტეტი“, № 21, 11.06.1965.
 33. ერის ღვანლმოსილი მემკვიდრე (ნ. ბერძენიშვილის დაბადების 70 წლისთავის გამო) (თანაავტორი ა. აფაქიძე), „კომუნისტი“, 12.06.1965.
 34. ეპოქის გვირგვინი, „ნორჩი ლენინელი“, № 29, 16.07.1965.
 35. ღვანლმოსილი მკვლევარი (ვ. დონდუას დაბადების 60 წლისთავი), „სოფლის ცხოვრება“, 14.10.1965.
 36. გამოჩენილი მეცნიერი, საზოგადო მოღვაწე (ს. ჯანაშია), „კომუნისტი“, 18.10.1965.

37. საქართველოს ისტორიის უანგარო მოღვაწე (ა. კიკვიძის დაბადების 60 წლისთავი) (თანაავტორი ზ. შველიძე), „თბილისის უნივერსიტეტი“, 24.12.1965.
38. საქართველოს ისტორიის მკვლევარი, „თბილისი“, 11.05.1967.
39. აკაკი შანიძე და საქართველოს ისტორია (თანაავტორი შ. ბადრიძე), „თბილისის უნივერსიტეტი“, 12.05.1967.
40. ისტორიის ფაკულტეტი, „თბილისის უნივერსიტეტი“, № 6, 23.02.1968.
41. სახელოვანი 50 წელი, „შრომის დროშა“, № 48, 23.04.1968.
42. გამომხმარებელი ნერილზე: „ქართლის ცხოვრება და ჩვენი სკოლა“, „ლიტერატურული საქართველო“, № 41, 11.10.1968.
43. „წყენაო ჭირთა ბადე...“ (მ. ლებანიძის ღია წერილის გამო) (თანაავტორი ვ. გუჩუა), „სახალხო განათლება“, № 66, 01.12.1968.
44. მრუდე სარკეში (თანაავტორი მ. ლორთქიფანიძე), „კომუნისტი“, 12.01.1969.
45. Тайны древностей Палестины (თანაავტორები: მ. ლორთქიფანიძე, ო. ჯაფარიძე), „Заря Востока“, 19.03.1969.
46. პროფესორთა დასწრება სტიმულს გემატებდა, „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 07.05.1969.
47. მასალა ავითვისოთ გააზრებულად, „თბილისის უნივერსიტეტი“, 08.05.1969.
48. ისტორიის ფაკულტეტი, „თბილისის უნივერსიტეტი“, 08.05.1969.
49. მეგობრის ხსოვნას (დ. გვრიტიშვილის გარდაცვალების გამო) (თანაავტორები: ა. სურგულაძე, დ. გამეზარდაშვილი), „ლიტერატურული საქართველო“, № 44, 31.10.1969.
50. ღვანლმოსილი მეცნიერი (ვ. ბარდაველიძის დაბადების 70 წლისთავის გამო) (თანაავტორი ი. ჭყონია), „კომუნისტი“, 01.11. 1969.
51. „ირაკლისი“ ხომ არ აჯობებს? (რა დავარქვათ ნავთლულს?), მეტრომშენებელი, № 6, 11.02.1971.
52. მეცნიერი, პედაგოგი (პროფ. ი. ანთელავას დაბადების 60 წლისთავის გამო) (თანაავტორები: ა. სურგულაძე, ე. ხოშტარია), „კომუნისტი“, 26.02.1971.
53. „...საცნობლად თავისადაო“ (საქართველოს ისტორიის სწავლება საშუალო სკოლებში), „ლიტერატურული საქართველო“, № 24, 11.06.1971.
54. მეცნიერი და მოქალაქე (გ. ჩიტაიას დაბადების 70 წლისთავის გამო) (თანაავტორები: დ. გვრიტიშვილი, ი. ჭყონია), „კომუნისტი“.
55. Страницы великой дружбы (თანაავტორი შ. ხანთაძე) „Заря Востока“, № 245, 24.10.1971.
56. თბილისის წარმოშობა, „სამშობლო“, № 1, 08.01.1971.
57. აღვნიშნოთ დიდგორის ომის 850 წლისთავი, „ლიტერატურული საქართველო“, 19.02.1971.

ბარლაცვალის უმღებ გამოცემული ზრომები*

1. საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თსუ გამომცემლობა, თბ., 1979.
2. საისტორიო ძიებანი: I ტომი – 1982 წ. (გამომც. „მეცნიერება“), II ტომი – 1983 წ. (გამომც. „მეცნიერება“), III ტომი – 1986 წ. (გამომც. „მეცნიერება“)
3. თეიმურაზ ბატონიშვილი, გამომც. „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1982.
4. ლუარსაბ I და სიმონ I, გამომც. „მეცნიერება“, თბ., 1991.

* შეადგინა მარინე მესხიაძე

სიტყვა მეგობარზე

შოთა მესხია გავიცანი, როდესაც იგი ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტიდან სამუშაოდ უნივერსიტეტში გადმოვიდა. სწორედ მას ანდო აკად. ს. ჯანაშიამ თავისი სალექციო კურსის წაკითხვა ისტორიის ფაკულტეტზე. ს. ჯანაშიამ ჯერ კიდევ სტუდენტობისას მიაქცია ყურადღება ნიჭიერ ახალგაზრდას. თავის გამოსვლაში, 1936 წ. მარტ-აპრილში ივ. ჯავახიშვილის წინააღმდეგ გამართულ დისკუსიაზე, ს. ჯანაშიამ საგანგებოდ აღნიშნა: „მე ხშირად ისეთი შენიშვნები გამიგონია მათგან (სტუდენტებისაგან), რომლებიც მრავალი წლის განმავლობაში არ დამეინწყებია. მაგ., ამხ. მესხიამ მომცა საში წლის წინათ მნიშვნელოვანი შენიშვნა“. შოთა მაშინ, ალბათ, მეორე ან მესამე კურსის სტუდენტი იქნებოდა. უნივერსიტეტის დამთავრების შემდეგ შ. მესხია სამუშაოდ თავის მშობლიურ კუთხეს უბრუნდება. მაგრამ ს. ჯანაშიას არ დავინწყებია ნიჭიერი სტუდენტი და, როგორც შოთა იხსენებდა, მან მიიღო შეტყობინება ისტორიის ინსტიტუტიდან ასპირანტურაში სწავლის გაგრძელების შესახებ. შოთამ გაამართლა თავისი დიდი მასწავლებლის იმედები და წარმატებით მოღვაწეობდა სამეცნიერო ასპარეზზე. მაგრამ დაიწყო მეორე მსოფლიო ომი, შოთა ჯარში გაიწვიეს და, როგორც თვითონ იგონებდა, სასწაულებრივად გადაურჩა ქერჩში ქართველთა სასაკლაოს. იგი უბრუნდება თავის საყვარელ საქმეს და განაგრძობს მუშობას ისტორიის ინსტიტუტში. 1946 წ. მეცნიერი ს. ჯანაშიას წინადადებით სამუშაოდ უნივერსიტეტში გადადის და ისტორიის ფაკულტეტზე იწყებს ლექციების კითხვას საქართველოს ისტორიის პირველ პერიოდში. რა თქმა უნდა, ბრწყინვალე ისტორიკოსის, დიდებული ლექტორის შეცვლა, როგორც ს. ჯანაშია გახლდათ, არც ისე ადვილი საქმე იყო. შოთა მესხიამ გაართვა თავი ამ უმძიმეს მოვალეობას და სტუდენტების საყვარელი ლექტორი გახდა. ის, რომ იგი ს. ჯანაშიას საქმიანობის გამგრძელებელი იყო უნივერსიტეტში, საგრძნობლად ზრდიდა მის ავტორიტეტს ისტორიის ფაკულტეტის მაშინდელ ახალგაზრდობაში. შოთამ მართლაც ღირსეულად შეცვალა თავისი მასწავლებელი და თავიდანვე ყველას სიყვარული და პატივისცემა დაიმსახურა. მაშინ იგი, მართალია, ახალგაზრდა, მაგრამ უკვე საკმაოდ სახელმოხვეჭილი მეცნიერი იყო. ჩვენზე რამდენიმე წლით უფროსი, ურთიერთობაში არასდროს ამჟღავნებდა ამას, პირიქით, ძალიან ამყლოლი, ვაჟკაცური ბუნების ადამიანი იყო, უყვარდა დროსტარება, მეგობრებთან ყოფნა და ყოველივე ეს, მეცნიერულ შესაძლებლობებთან ერთად, დიდად ამალღებდა მის პიროვნებას ახალგაზრდებში. მას ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებში ბევრი მეგობარი ჰყავდა. შოთა

ყოველთვის, ლხინსა თუ ქირში, მათ გვერდით იდგა, ბევრს გაუმართა ხელი თავისი რჩევითა თუ დახმარებით და ცხოვრების დიდ გზაზე გაიყვანა. ამიტომაც სჯეროდათ მისი და უალერესად დიდ პატივს სცემდნენ. მაგალითისათვის ისიც კმარა, თუ რა როლი შეასრულა შოთამ თავისი მეგობრის, ვიქტორ გურუას, შესანიშნავი პიროვნების და მეცნიერის ცხოვრებაში, როგორ შეუნყო მას ხელი მეცნიერების დიდ გზაზე გამოსვლაში და არ დაუკარგა საზოგადოებას, ქართულ მეცნიერებას ეს ბრწყინვალე ადამიანი და მოქალაქე. შოთა მხოლოდ სიკეთისათვის ცხოვრობდა ამ ქვეყანაზე...

ჩვენ შორის შოთას ყველაზე ადრე გივი კილურაძე, ევროპის ახალი ისტორიის დიდი მცოდნე და უბადლო ლექტორი დაუახლოვდა. შოთას დახმარებით გივიმ, ჯერ კიდევ ასპირანტმა, დაიწყო ლექციების კითხვა ზუგდიდის ინსტიტუტში. ზუგდიდში ისინი თითქმის ყოველთვის ერთად იყვნენ და გივი გაცივებით გვიყვებოდა, თუ როგორ პატივს სცემდნენ, რა ავტორიტეტით სარგებლობდა ზუგდიდში სრულიად ახალგაზრდა კაცი. რა თქმა უნდა, შოთა მესხია სრულიად საქართველოს შვილი იყო, მისი დიდი წარსულის მესაიდუმლე და მკვლევარი და, მაინც, გამორჩეულად უყვარდა და ეთაყვანებოდა თავის მშობლიურ მხარეს.

შოთა მესხია ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო იმ დროის ახალგაზრდებს შორის, ვინც დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი მოიპოვა. მან დოქტორანტურის კურსი მოსკოვის უნივერსიტეტში გაიარა და იქვე წარმატებით დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია. ამის შემდგომ შოთა უბრუნდება უნივერსიტეტს და სათავეში უდგება საქართველოს ისტორიის კათედრას. მისი ცხოვრების ყველაზე სახელოვანი, წარმატებული წლები თბილისის უნივერსიტეტში მოღვაწეობას უკავშირდება. შოთა აღიარებული მეცნიერი, მაგრამ არანაკლებ წარმატებული პედაგოგი იყო, დიდხანს ედგა სათავეში ისტორიის ფაკულტეტს. მართალია, დეკანოზა მას დიდ დროს ართმევდა, მაგრამ მაინც ხალისით მუშაობდა სწორედ იმის გამო, რომ ახალგაზრდობა უყვარდა, სტუდენტებთან ყოფნა სწყუროდა და მათი დიდი იმედი ჰქონდა. შოთამ ბევრი რამ გააკეთა ჩვენი ფაკულტეტის ღირსების ამალგებისათვის...

...1972 წ. თებერვალში ერაყში მივდიოდი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობის მისაღებად. წასვლის წინა დღეს შოთა და მე ერთად წამოვედით აკადემიიდან და მაშინდელ ლენინის მოედანზე, ბავშვთა სამყაროში შევედით შვილიშვილებისათვის საჩუქრების საყიდლად. შოთამ თავის საყვარელ შვილიშვილს, სანდროს დიდი ორთქლმავალი უყიდა. მაშინ რას წარმოვიდგენდი, რომ ეს ჩემი და შოთას უკანასკნელი შეხვედრა იქნებოდა... მაისის ბოლოს დავბრუნდი ერაყიდან, მოსკოვში ცოლ-შვილი დამხვდა, მაგრამ შოთას ამბავი არ გამიბხილეს. მეორე დღეს სასტუმროში ერთ ქართველ კაცთან საუბარში შევიტყვე, რომ შოთა ამქვეყნად აღარ იყო... ძალიან ძნელია დაიჯერო, რომ სრულიად მოულოდნელად დაკარგე ახლობელი ადამიანი, რომელსაც ბოლო შეხვედრისას ამქვეყნიდან წასვლისა არაფერი ეტყობოდა.

სამწუხაროდ, შოთა მესხია ადრე გამოეხატა ნუთისოფელს, სწორედ მეცნიერული შემოქმედების შუა გზაზე. მას კიდევ ბევრი სიკეთის მოტანა შეეძლო, ბევრ ახალს შემატებდა თავისი ერის დიდებული წარსულის კვლევას. მაგრამ ისიც კი, რაც მან თავისი ხანმოკლე ცხოვრების მანძილზე მოასწრო, უთუოდ უდიდესი შენაძენია ჩვენი ისტორიული მეცნიერებისათვის.

ღმერთმა ნათელში ამყოფოს ზეციურ საქართველოში ყველასათვის საყვარელი, დიდებული პიროვნება შოთა მესხია, რომელიც მხოლოდ სიკეთისათვის ცოცხლობდა ამქვეყნად და რომელმაც ქართველი ერის უდიდესი და უმდიდრესი წარსულის შესწავლას შეაღია თავისი ხანმოკლე, მაგრამ უაღრესად შინაარსიანი ცხოვრება.

შანშე დარჩიაშვილი

შოთა მესხია და სომხურ ისტორიულ წყაროთა ცნობების ახლებური გააზრება ქართულ ისტორიოგრაფიაში

შოთა მესხიას მეცნიერულ შემოქმედებაში, იქნება ეს საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური თუ პოლიტიკური ისტორიისადმი მიძღვნილი შრომები, სრულადაა ავტორის მიერ გამოყენებული, პრობლემათა ირგვლივ არსებული ქართული და უცხოური წყაროები. ამასთანავე, აუცილებელია ცალკე გამოიყოს შოთა მესხიას გარდაცვალების შემდგომ გამოქვეყნებული მისივე ვრცელი მონოგრაფია სათაურით: „საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში“, თბ., 1979, სადაც ზედმინეწით სრულადაა წარმოდგენილი და გაანალიზებული ყველა სახის არმენოლოგიური, არათუ მნიშვნელოვანი, არამედ უმცირესი ღირებულების მასალაც კი.

მკითხველს არ უნდა შეექმნას შთაბეჭდილება, თითქოსდა შ. მესხიამ ძირითადი აქცენტები გადაიტანა მხოლოდ მხარგრძელთა ფეოდალური საგვარეულოს შესასწავლად გამოსადეგი ქართულ-სომხური წყაროების მონაცემების გამოყენებაზე, რადგანაც აღნიშნული მონოგრაფიის ბოლო თავი ეძღვნება მხარგრძელთა როლის განსაზღვრას XII საუკუნის საქართველოში და, ცხადია, ასეთ ვითარებაში სრულიადაც არ იქნებოდა მოულოდნელი უხვი არმენოლოგიური მასალის გამოყენება საკითხის ნათელსაყოფად. ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე გვაქვს მეცნიერული კვლევის უნიკალურ თვისებებთან, როდესაც მან, სრულიად მოულოდნელად, XII საუკუნის საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სამოხელეო წყობის სრულყოფილი შესწავლისათვის და არა მხოლოდ მხარგრძელთა საგვარეულო ისტორიის შესასწავლად სრულად გამოიყენა ქართულ და სომხურ წყაროთმცოდნეობაში არსებული ყველა მონაცემი.

შ. მესხიას აზრით, XII საუკუნის შინაპოლიტიკური ვითარების შესახებ სწორი თვალსაზრისის შემთხვევაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება „დარბაზის რიგის“ (ცენტრალური აპარატის) მოხელეთა როლის, ადგილისა და ვინაობის გარკვევას [1, 12]. და აქაც პირველმა შემოგვთავაზა მოსაზრება ამირსპასალარის სახელის შემოღებისა და პირველი ამირსპასალარების ორბელთა საგვარეულოს წარმომადგენლების წარმოჩენაზე სამოხელეო ასპარეზზე დავით აღმაშენებლის დროიდან. მკვლევარი ამ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, ეყრდნობოდა ქართულ და სომხურ წყაროთა მონაცემებს [1, 17, 18, 20...], პირველ რიგში კი – სომხურ წყაროთაგან სანაჰინის მონასტრის სომხურ ლაპიდარულ წარწერებსა და ასევე ვარდანისა და სტეფანოს ორბელიანების „ისტორიებს“. სწორედ აღნიშნულ ქართულ-სომხურ ეპიგრაფიკულ მასალას ეყრდნობა მეცნიერის დასკვნაც, რომ „ამირსპასალარის“ არსებობა და მისი, როგორც სახ-

ელოს ისტორია XII ს-ის 60-იანი წლებიდან კი არ უნდა დავიწყოთ, როგორც ეს დღემდე იყო მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაში, არამედ XII საუკუნის დამდევებიდან – დავით აღმაშენებლის დროიდან [1, 18].

უაღრესად საინტერესოა შ. მესხიას მსჯელობა გუნია-ყალის ცნობილი წარწერის ირგვლივ. აღნიშნულ წარწერას მან თავის მონოგრაფიაში სპეციალური ქვეთავი დაუთმო. იმავეთვე ყველა მკვლევარს, ვინც კი გუნია-ყალის წარწერას სწავლობდა, ეჭვიც არ შეჰპარვია, რომ წარწერაში დასახელებულნი იყვნენ საქართველოს სამეფოს ვეზირები. შ. მესხიას შეხედულება ვაზირთა რიგისა და სავაზიროს არსებობის შესახებ კი რადიკალურად განსხვავებულია ტრადიციული შეხედულებებისაგან. მკვლევრის აზრით, გუნია-ყალის წარწერა არ არის ვაზირთა თათბირის, ვაზირთა ბრძანების აქტი და აქ მხოლოდ ერთი ვაზირი – მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი (თევდორე), მეორე მანდატურ-თუხუცესი – ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი „დარბაზის რიგის“ მოხელეა [1, 66, 67], ხოლო დანარჩენნი – სხვადასხვა მხარეთა ერისთავთ-ერისთავები. ამ უაღრესად საინტერესო წარწერის შესახებ საუბრისას შ. მესხია ქართულ-სომხურ წყაროთა, ძირითადად კი სომხურ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე დაყრდნობით (რომელთაგანაც აღსანიშნავია ჰარიჭის 1201 წლით დათარიღებული სომხური წარწერა, რომელიც მკვლევრის აზრით, უნდა გადათარიღდეს 1207-1213 წლებით, ანისის 1208 წლის სომხური წარწერა, რომელიც ზაქარია მხარგრძელს ეკუთვნის, ჰალბატის 1210 წლისად მიჩნეული წარწერა, რომელსაც მეცნიერი 1207 წელს ამოკვეთილად მიიჩნევს და სხვ. [1, 44, 45], მკითხველს ამცნობს, რომ გუნია-ყალის წარწერაში მოხსენიებული ზაქარია მხარგრძელი ამირსპასალარია 1191 წლიდან, მანდატურთუხუცესობას კი იგი 1205-1206 წლებში ღებულობს. საკუთრივ გუნია-ყალის წარწერის შესრულების თარიღად შ. მესხიამ 1207-1212 წლები ივარაუდა.

გადაუჭარბებლად შეიძლება ითქვას, რომ შ. მესხიას მონოგრაფიაში სომხურმა წყაროებმა, პირველ რიგში კი სომხურმა ეპიგრაფიკამ ახალი სიცოცხლე და მნიშვნელობა შეიძინა, როგორც წყაროთმცოდნეობითმა მასალამ საქართველოს ისტორიისათვის. მხედველობაში გვაქვს XII საუკუნის დიდმნიშვნელოვანი ქართული ფორმულა „ერთნებობით და თანადგომით“, რომლის გააზრებას ქართული საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკური საკითხების გადწყვეტის დროს (რასაც ადგილი XII საუკუნის 80-იან წლებში ჰქონდა) თავდაპირველად ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება და მანვე გამოთქვა მოსაზრება თამარის ხელისუფლების შეზღუდვის შესახებ დიდგვაროვანთა მხრიდან [1, 64].

გუნია-ყალის წარწერის ყოველმხრივ ანალიზისა და ამის შემდგომ გამოტანილი დასკვნის დასადასტურებლად შ. მესხია კვლავაც სომხურ ეპიგრაფიკას უხმობს და ჰალარწინის მონასტრის გიორგი III-ის დროინდელი სომხური წარწერის ქართულ თარგმანს სთავაზობს მკითხველს. სომხური წარწერა კი ყოველმხრივ საინტერესოა თავისი მონაცემებით. მასში იხსენიება აფხაზთა მეფე გიორგი და მისი დიდი იშხანები: სარგის ამირა, ანტონ ჭყონდიდელი და

ელიბეკი, რომელთა ბრძანებებითა და მონაწილეობით გიორგი მეფემ ჰალარნი-
ნის მონასტერს დაუმტკიცა (განუახლა) ძველი და ახალი ქონება. ასევე მიუცია
მეფეს მონასტრისათვის სოფელი ქურდევანი, აბასაძორი, ტანძუთი და სხვა...
აღნიშნული სოფლები სამეფო დომენს ეკუთვნის და, ამდენად, სახასო ქვეყნი-
დან მიწის გაცემა მეფისა და მის ხელისუფალთა ბრძანებით უნდა მომხდარიყო.
შ. მესხია დარწმუნებულია, რომ როგორც ჰალარნიის წარწერა არ გამოდგება
გიორგი III-ის ხელისუფლების შეზღუდვის დამადასტურებელ დოკუმენტად,
ასევე გამოუსადეგარია გუნია-ყალის „ბრძანებაც“ თამარის სამეფო ხელისუ-
ფლების შეზღუდვის თაობაზე [1, 65]. თამარის ისტორიკოსებსა და ქართულ-
სომხურ წარწერებზე დაყრდნობით, შ. მესხიამ საბოლოოდ ასე განსაზღვრა
საკუთარი შეხედულება: მისი აზრით, ზემოდასახელებული ფორმულა „არ
შეიძლება გიორგი III-ისა და თამარის მეფობის ხანისათვის დამახასიათებელ
„პოლიტიკურ დოქტრინად“ მივიჩნიოთ“. უფრო მეტიც, მისივე აზრით, როგორც
ჩანს, თამარის მეფობის დროს საერთოდ არც არსებულა ისეთი საგანგებო
ფორმულა, რომელსაც მიმსგავსებული თვისებები შეეძლო ჰქონოდა. შ. მესხ-
იას სჯერა, რომ „დიდებულთა ერთნებობასა და თანადგომას“ გაუგებრობის
ნიადაგზე მკვლევრებმა ხელოვნურად შესძინეს ასეთი შინაარსი [1, 69].

მეჭურჭლეოუხუცესის სახელოზე საუბრისას, შ. მესხიამ საგანგებო ყუ-
რადლება მიაქცია ორ სომხურ წარწერას, რომელშიაც სომეხი მეცნიერის, ს.
ერემიანის აზრით, თამარის ქორწინების ინიციატორი „ამირა ქართლისა და
ტფილისისა“ აბულასანი და თამარის პირველი მეუღლე, გიორგი რუსია მოხ-
სენიებული. ორივე წარწერა სანაჰინის მონასტერზეა გაკეთებული. პირველი
წარწერა 1181 წლითაა დათარიღებული და შემდეგნაირად იკითხება: „ჟამსა
მძლე მეფე გიორგისა და ამირსპასალარობასა სარგისისა და შეილთა მისთა
ზაქარიასი და ივანესი და ამირობასა ქურდისა... მათ დროს კვლავ გათავისუ-
ფლდნენ ჩვენი ეკლესიები ყოველგვარი ხარჯისაგან“. შ. მესხია ეთანხმება ს.
ერემიანის მოსაზრებას, რომელსაც აღნიშნულ წარწერაში მოხსენიებული „მძლე
მეფე გიორგი“ გიორგი რუსად მიაჩნია და წარწერის შესრულების სავარაუდო
თარიღად 1186-1187 წლებს განსაზღვრავს [1, 291]. ამავე მონასტრის, 1191
წლით დათარიღებულ წარწერას კი შ. მესხიამ ვრცელი მსჯელობა მიუძღვნა.
აღსანიშნავია, რომ თავდაპირველად მკვლევარი წარწერის შესრულების თარი-
ღად 1207-1212 წლებს ვარაუდობს და მასში მოხსენიებული „ქართველთა მეფე
გიორგი“ გიორგი ლაშად მიაჩნია. თუმცა მანამდე ს. ერემიანმა პირველი წარწერ-
ის მსგავსად, აქაც გიორგი რუსის ქართველთა მეფედ მოხსენიება იგულისხმა.
ს. ერემიანი დაბეჯითებით აცხადებდა, რომ „სომხეთში, როგორც ჩანს, 1191
წლის ჩათვლით, მეფედ მიიჩნევდნენ მხოლოდ გიორგი რუსს“ [1, 139]. ამკარაა
ს. ერემიანის მიზანმიმართული „მტკიცებულებანი“, რომ სომხები მეფედ გიორგი
რუსს თვლიან და მხარსაც უჭერენ, რადგანაც მისი საქართველოში ჩამოყვანის
ინიციატორი აბუსალანი ეთნიკურად სომეხია. ნამდვილად შეუძლებელია ს.
ერემიანის მოსაზრებათა გაზიარება, მით უმეტეს, ასე თვითნებურად წარწერის

დაზიანებული ადგილების აღდგენისა და მასში მოხსენიებული ჰასანის აბულ-სანად გამოცხადების მისეულ, აშკარად ხელოვნურ მცდელობაში [1, 140].

„დარბაზის რიგის“ მოხელეთა ვინაობასთან დაკავშირებით შ. მესხია ქართულ-სომხურ წყაროებზე, ძირითადად კი, სტეფანოს ორბელიანის „სიენიეთის ისტორიაზე“ დაყრდნობით აზუსტებს გიორგი III-ის მიერ ანისის ამირად დანიშნული „დიდსა და სახელგანთქმული მოლაშქრის“ თორელის ვინაობას. იგი, მისი აზრით, არა კახა თორელი, არამედ გამრეკელ თორელია, რომელიც ქართულ-სომხურ წყაროებში „დიდ თორელად“ და „დიდ გამრეკელად“ იხსენიება [1, 156].

უდიდესია შოთა მესხიას დამსახურება XII-XIII საუკუნეების საქართველოში მხარგრძელთა ფეოდალური საგვარეულოს ისტორიის შესწავლის საქმეში. მისი ზემოხსენებული მონოგრაფიის დიდი ნაწილი ამ საგვარეულოს ისტორიას ეხება და თავისთავადაც, ცალკე, დამოუკიდებელი მონოგრაფიის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ცნობილია, რომ მეცნიერმა სიცოცხლის ბოლო, რამდენიმე წელი ძირითადად მხარგრძელთა ისტორიის სრულყოფილ შესწავლას მონადრობა და შესრულების თვალსაზრისით მართლაც რომ სანიშნოდ გამოკვლევა დაუტოვა ქართველ სპეციალისტ ისტორიკოსებსა და, საერთოდ, მკითხველ საზოგადოებას.

აღნიშნული გამოკვლევის პირველი ქვეთავი საკითხის ირგვლივ არსებულ წყაროებსა და ისტორიოგრაფიას ეხება. აქედან, ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს სომხურ საისტორიო თხზულებებს და ეპიგრაფიკულ ძეგლებს. სომხური ნარატიული წყაროებიდან მხარგრძელთა შესახებ ცნობათა სიუხვით გამოირჩევა XIII საუკუნის ისტორიკოსისა და სასულიერო პირის კირაკოზ განძაკეცის „სომხეთის ისტორია“, რომლის ზოგიერთი თავი მხოლოდ მხარგრძელთა საქმიანობასა და წარმომავლობაზე მოუთხრობს მკითხველს. ასევე, უხვი და საინტერესო ცნობები დაუტაცვს ვარდან დიდის „მსოფლიო ისტორიას“, XIII ს-ის მეორე ნახევარში მოღვაწე გასომხებულ ორბელთა ერთი შტოს წარმომადგენელს სტეფანოს ორბელიანს თავის „სიენიეთის ისტორიაში“. მცირე, მაგრამ საინტერესო დეტალები აქვს მხარგრძელების შესახებ გრიგოლ აკნერცის „მოისართა ტომის ისტორიაში“.

შოთა მესხიას განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია თავისი ორიგინალური, მრავალმხრივი და მრავალფეროვანი შინაარსით გაჯერებულმა სომხურმა ეპიგრაფიკამ.

შოთა მესხია ერთ-ერთი პირველთაგანია ქართველ ისტორიკოსთა შორის, რომელმაც სრულად გამოიყენა სომხური წარწერები მხარგრძელთა საგვარეულოს ისტორიასთან დაკავშირებით. მის ვრცელ ნაშრომში გამოყენებულია ა. ერიცივის, კ. კონსტანტინანცის, ს. ერემიანის, ი. ორბელის, კ. ლაფადარიანის, ლ. მელიქსეთ-ბეგის და სხვათა მიერ გამოქვეყნებული სომხური წარწერები ცალკეული სამეცნიერო წერილებისა თუ კორპუსების სახით. შოთა მესხიას აზრით, „მოუხედავად ნაკლოვანებებისა, რომელიც საერთოდ დამახასიათებ-

ლია ეპიგრაფიკული მასალისათვის, XII-XIII საუკუნეების სომხური ეპიგრაფიკა უძვირფასეს წყაროდ რჩება ამავე ხანის საქართველოს ისტორიისათვის საერთოდ, და, კერძოდ, მხარგრძელთა ვინაობისა და როლის შესწავლისათვის“ [1, 168]. ასე რომ, მისთვის ძირითად წყაროს ამ შემთხვევაში, ქართულის გარდა, სომხური საისტორიო თხზულებები და ეპიგრაფიკა წარმოადგენს.

ისტორიოგრაფიას, კერძოდ, მის სომხურ ნაწილს, მეცნიერი მიმოიხილავს მიქ. ჩამჩიანის, მ. ალიშანის, ე. ლალიანის, ას. შაჰნაზარიანის, ლ. მელიქსეთ-ბეგის, ი. მანანდიანის, ი. ორბელის, ჰ. აჭარიანის, ს. სამველიანის, ს. ერემიანის, ლ. ბაბიანის და სხვათა შრომების გამოყენებით. მისი დაკვირვებით, სომეხი ისტორიკოსები მხარგრძელებთან დაკავშირებით ორ პრობლემას ეხებიან. თავდაპირველად, ანუ რევოლუციამდელ სომხურ ისტორიოგრაფიას მხარგრძელთა ვინაობა და სამოხელეო საქმიანობა აინტერესებდა. XX საუკუნის სომხური საბჭოური ისტორიოგრაფია კი უკვე საქართველოს მიერ გათავისუფლებული და შემოერთებული სომხური ტერიტორიების სტატუსის განსაზღვრით დაინტერესდა [1, 209]. როგორც შოთა მესხია შენიშნავს, კვლევის საწყის ეტაპზე „მკვლევრები მხარგრძელებს საქართველოში შემავალ სომხეთის „მთავრებად“ და „ერისთავებად“ (იშხანებად) თვლიდნენ, შემდგომ, XX საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან ისინი სომხური „ვასალური ოლქის მმართველებად“, ხოლო სომხეთი საქართველოში შემავალ სომხურ „დამოუკიდებელ თვითმყოფად“ ქვეყნად „ცხადდებან“. ასეთი და მსგავსი განსაზღვრებები სომხეთის სტატუსისა მრავლადაა ჩამოთვლილი ნაშრომის შესაბამის გვერდებზე [1, 209].

ნიშანდობლივია, რომ XX ს-ის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული სომხურ ისტორიოგრაფიაში ახლებური ტენდენციაც იკიდებს ფეხს. მიჩუმათებულია წინარე ხანის სომეხ ისტორიკოსთა შეხედულებები, ასევე, წყაროთა შესაბამისი ჩვენებები. ზოგიერთი სომეხი მკვლევარი აღნიშნული პერიოდის სომხეთს ლამის დამოუკიდებელი პოლიტიკური სტატუსის მქონე ერთეულად მიიჩნევს, რაშიც მათ ზოგიერთი უცხოელი, მათ შორის, რუსული სწავლულებიც და, რაოდენ სამწუხაროც არ უნდა იყოს, რუსული მართლმადიდებლური ეკლესიის პოზიციებიც უმაგრებს ზურგს.

ფრიად ტვეადია შოთა მესხიას შრომის ბოლო თავი: იგი მხარგრძელთა ვინაობის საკითხს ეხება და რამდენიმე ქვეთავისაგან შედგება, რომლის მიზანია, ამომწურავი პასუხი გაეცეს მხარგრძელთა ირგვლივ უკვე არსებულ და ასევე კვლევის პროცესში წამოჭრილ საკითხთა წყებას: მათ, ე. ი. მხარგრძელთა წარმომავლობას, მათივე წინაპრების გადმოსახლების დროსა და მიზეზებს, მხარგრძელთა კონფესიურ კუთვნილებას და რელიგიურ პოლიტიკას; დამამთავრებელი ნაწილი შრომისა განზოგადებული შინაარსისაა და ეხება მხარგრძელთა სახლის აღზევებას საქართველოში. აქვეა დართული ავტორის მიერ შედგენილი მხარგრძელების საგვარეულოს წევრთა გენეალოგიური ტაბულა, რომელიც საგრძნობლად განსხვავდება მანამდე ცნობილი ტაბულებისაგან.

მხარგრძელთა საქართველოში მოღვაწეობის დროინდელი ქართული ის-

ტორიოგრაფიის თანახმად, მხარგრძელები არტაქსერქსეს ჩამომავალინი, ე. ი. წარმოშობით უცხოელები არიან, ოღონდ „სჯულით სომეხნი“. ამავე ხანის სომეხი ისტორიკოსები კი, პირველ რიგში, კირაკოს განძაკეცი მხარგრძელთა პირველი წინაპრის ქურთულ წარმომავლობას აღნიშნავს; ვარდანის სიტყვითაც, მხარგრძელთა პირველი წინაპარი ქურთი ყოფილა. არც თანამედროვე სომხური ისტორიოგრაფია უარყოფს ძირითადად მხარგრძელთა თავდაპირველ ქურთობას, თუმცა ზოგიერთი სომეხი მეცნიერი დღემლით უვლის გვერდს ამ საკითხს, ანდა, მაგალითად, კ. თუმანოვი მათი წინაპრების არშაკიდულ-კამსარაკანულ-ფაშლავიდურ (როგორც ვხედავთ, ძალზე „ჩახლართულ“) წარმომავლობაზე მიუთითებს. შოთა მესხია არ იზიარებს ს. კაკაბაძისეულ მოსაზრებას მხარგრძელთა „თორის ხევიდან“, კირაკოსის მიერ მოხსენიებულ „ბაბირთა ხელენ“ „ბაბირთა გვარის“ ნაცვლად, არც ი. ცინცაძის „ქურთის“ და „ქართველის“ იგივეობის მცდელობას თელის სარწმუნოდ და ამავე საკითხზე არც ა. ბაქრაძის ვრცელი მსჯელობა მიაჩნია დამაჯერებლად [1, 220, 222].

შოთა მესხიას აზრით, არ შეიძლება გავიზიაროთ დღემდე გამოთქმული მოსაზრებებიდან არც ერთი მხარგრძელთა წარმომავლობაზე, ყველაზე სარწმუნოა წყაროთა უტყუარი მონმობა მხარგრძელთა ქურთული წარმოშობის შესახებ [1, 224]. ასევე, სომხურ საისტორიო წყაროთა მიხედვით მხარგრძელთა ქურთი წინაპრები „ბაბირთა“, ე. ი. „ბაბილონის ქვეყნიდან“ ყოფილან გამოსულები [1, 225].

მხარგრძელთა წინაპრების გადმოსახლება „ბაბილონის ქვეყნიდან“ უნდა მომხდარიყო ტაშირ-ძოროგეტის სამეფოს ტერიტორიაზე დაახლოებით XI საუკუნის 50-60-იან წლებში [1, 232].

მხარგრძელთა საგვარეულოს ისტორიის მკვლევართა განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს საკუთარი სახელის – „მხარგრძელის“ განმარტება; რა არის ეს – საგვარეულო სახელი თუ ზედწოდება? უნდა ითქვას, რომ სომხურ თანამედროვე ისტორიოგრაფიას არ სურს, რომ „მხარგრძელობა“ ამავე საგვარეულოს განმსაზღვრელ საკუთარ სახელად მიიჩნიოს. ყველა სომეხი მკვლევარი, ძველი თუ შედარებით ახალი თაობის წარმომადგენლები, მათ შორის, ზოგიერთი რუსი ავტორიც, „მხარგრძელად“ მხოლოდ ამირსპასალარ სარგისს იხსენიებენ, ხოლო მისი მომდევნო თაობის საგვარეულო სახელად – ქართული „მხარგრძელის“ არცთუ ზუსტ შესატყვისს, სომხურ „ერკაინაბაზუკს“, ანდა „ლაინათიკუნს“ მიიჩნევენ. შოთა მესხია ქართული მასალის პარალელურად უთითებს სომხურ წყაროებს, განსაკუთრებით კი სომხურ ეპიგრაფიკაში დაცულ ცნობებს, რომელნიც ერთხმად მიუთითებენ, რომ „მხარგრძელი“ გვარსახელი იყო და არა პიროვნული ზედწოდება. მთელი XII საუკუნის მანძილზე გვარსახელი „მხარგრძელი“ ხშირად გვხვდება თავად სომხურ წარწერებში. შოთა მესხიას აზრით, „მხარგრძელი“ ერთადერთი გვარსახელია, რომლითაც აღინიშნებოდა XII-XIII სს მიჯნის ცნობილ მოღვაწეთა – ზაქარიასა და ივანეს არა მარტო მამის – სარგისის, არამედ აგრეთვე პაპის – ზაქარიასა და მათ შთა-

მომავალთა ორივე შტოს საგვარეულო. გვარსახელის ასეთი წმინდა ქართული ფორმა – მხარგრძელი – თავისთავად მიუთითებს ქურთული წარმოშობის ამ საგვარეულოს ადრევე გაქართველებაზე, ქართულ-ფეოდალურ საგვარეულოდ გადაქცევაზე” [1, 253].

უალრესად საინტერესო და ყურადსაღებია შოთა მესხიას მსჯელობა მხარგრძელთა კონფესიური კუთვნილებისა და რელიგიური პოლიტიკის შესახებ. ცნობილია, რომ შუა საუკუნეებში ეროვნების განსასაზღვრავად სარწმუნოებრივ აღმსარებლობას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მრავლადაა მაგალითები იერარქიულ სინამდვილეში, როდესაც წმინდა ქართული წარმომავლობის გვარები მათივე მატარებლების სომხურ-გრიგორიანული აღმსარებლობის გამო ახლაც კი სომხურადაა მიჩნეული. მართალია შოთა მესხია, როდესაც აღნიშნავს, რომ შუა საუკუნეებში დიდი ანგარიში არ ეწეოდა სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ თუ ეროვნულ თვითშეგნებასა და კულტურას, რომელიც, დღევანდელი თვალსაზრისით, ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი უნდა იყოს ეროვნული კუთვნილების განსაზღვრის დროს [1, 254].

მხარგრძელთა შორეული წინაპრის ქურთთაგან გამოყოფისა და დევნის ძირითადი მიზეზი მათი აღმსარებლობაა. ამას ადასტურებს კირაკოს განძაკეცი და მოგვიანო ხანის, XVII ს-ის სომეხი ისტორიკოსი ზაქარია კანაკერცი. შოთა მესხიას დაკვირვებით, სტეფანოს ორბელიანი, რომელიც მხარგრძელთა გვარის ათვლას პირველი ზაქარიადან იწყებს, „მართლმადიდებელ იშხანს“ უწოდებს მას. და სრულიადაც არ იქნება საოცარი ქურთთაგან, თვისტომელთაგან სარწმუნოებრივი „ლალატის“ გამო დევნილი მხარგრძელთა წინაპრის მონათესავე მრწამსის, მონოფიზიტური სომხეთისათვის შეეფარებინა თავი. შოთა მესხიას სიტყვებით, უკვე XII-XIII საუკუნეებში „გაქართველების“ მსურველი საქმარისზე მეტია. ქართველებიან არა მხოლოდ „სჯულით სომეხნი“ (მხარგრძელთა მაგალითზე), არამედ „სისხლით“, ე. ი. ეთნიკური სომეხებიც. „გაქართველება კი ნიშნავს ქართული ენის გადაქცევას სომეხ-ქალკედონისტთა ეკლესიისა და მნიგნობრობის, ე. ი. კულტურის ენად“.

ამდენად, არაქართული წარმოშობის, მაგრამ ქართული საქმისა და სახელმწიფოს მსახური, კულტურულ-ისტორიული თუ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური თვალსაზრისით ქართველად უნდა მივიჩნიოთ, – ასეთია შოთა მესხიას შეხედულება [1, 256]. ამ შეხედულების დამკვიდრებას კი თავად მხარგრძელთა საგვარეულოს წევრთა საქმიანობა უწყობდა ხელს. ისტორიას ახსოვს ივანე მხარგრძელის „ნათლისღება“, რის შემდგომაც ივანე მკაცრ შეუწყნარებლობას იჩინს სომხური მონოფიზიტური ტაძრების მიმართ. ცხადია, ივანეს მსგავსად, ქალკედონური (ქართული) აღმსარებლობისა არიან მისი „სახლის“ წევრებიც: მეუღლე ხოშაქი, ძე ავაგი და ქალიშვილი თამთა, იგივე ამ დროის აღმოსავლურ წყაროებში მოხსენიებული „გურჯი ქალბატონი“, – აღნიშნავს შოთა მესხია.

მართალია, ივანეს უფროსი ძმა ზაქარია მხარგრძელი, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი, ბოლომდე ინარჩუნებს თავის „სომხურ სჯულს“,

მაგრამ როგორც ვარდანი, ასევე კირაკოს განძაკეციც ძალზე საყურადღებო ცნობებს გვანვდიან ზაქარია მხარგრძელის მოჩვენებით „სჯულის სიმტიციზე“. მათივე სიტყვებით, ზაქარია მხარგრძელი პირველია მათ შორის, ვინც ქართულ-სომხური ეკლესიების შეერთების მომხრეა. ამ მიზნით, თავდაპირველად მან მოიწვია 1205 წლის ლორეს და 1207 წლის ანისის საგანგებო საეკლესიო კრებები, რომელთა მიზანიც ქართულ ეკლესიასთან დაახლოება იყო. ამავე ისტორიკოსთა მონათხრობიდან ნათლად ჩანს ზაქარიას სასტიკი დამოკიდებულება მისეული გეგმების მოწინააღმდეგეთა მიმართ. რაც შეეხება ზაქარიას „სახლის“ მემკვიდრე შანშას, იმავე შაჰან-შაჰს, იგი ზაქარიას გარდაცვალების შემდეგ მცირეწლოვანების გამო ბიძამ, ივანე მხარგრძელმა იშვილა და „ქართულად მოუნათლავს კიდევაც“. სრულიად მისაღებია შოთა მესხიას მოსაზრება იმ საგვარეულოების შესახებ, რომელნიც, მიუხედავად წარმოშობისა, ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ინტერესებით მოქმედებდნენ, მისი შენების საქმეს ემსახურებოდნენ და, ამდენად, მთლიანად ეკუთვნოდნენ ქართულ ფეოდალურ სამყაროს, – ასეთ საგვარეულოებს მხოლოდ ქართული ფეოდალური საგვარეულოები შეიძლება ვუნოდოთ [1, 275].

შოთა მესხიას ზემოდასახელებული მონოგრაფიის ახლო გაცნობისას თვალშისაცემია არმენოლოგიური მასალის სიჭარბე, იქნება ეს ცალკეული სამეცნიერო ნერილები, კრებულები თუ მონოგრაფიები, თუმცა, უმთავრეს წყაროდ მაინც სომხური საისტორიო თხზულებები და, განსაკუთრებით, სომხური ეპიგრაფიკა – ლაპიდარული წარწერები წარმოგვიდგება, რომელთა მონაცემებზე დაყრდნობითაც დიდმა მეცნიერმა ქართველ ისტორიკოსებსა და მთელ ქართულ სამეცნიერო საზოგადოებას სახსოვრად დაუტოვა წყაროთმცოდნეობითი კვლევის უმაღლესი მეთოდოლოგიით შესრულებული უმნიშვნელოვანესი ნაშრომი*.

* ცალკე აღარ გამოყავით შოთა მესხიას ავტორობით ადრეულ წლებში შესრულებული შრომები, რომლებშიც მრავლადაა სომხური წყაროების მონაცემები გამოყენებული და შეფასებული, რადგანაც ზემოდასახელებული მონოგრაფიაში ავტორი ხშირად უთითებს მკითხველს ასეთ შრომებზე და უზიარებს მის მიერ წინა წლებში გამოთქმულ თვალსაზრისს.

1. შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979.

Шанше Дарчиашвили

**Ш. МЕСХИА И НОВОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ АРМЯНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ
ИСТОЧНИКОВ В ГРУЗИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Резюме

Проф. Ш. Месхиа первый в грузинской историографии полностью применил данные армянских исторических источников XII-XIII веков, в том числе армянских лапидарных надписей, для изучения внутривосточного положения и сановничьего уклада Грузии XII века. В частности - сановничьих институтов, входивших в состав центрального аппарата, для определения и уточнения личностей, места и роли сановников тех же институтов и, особенно, рода Мхаргдзели.

Shanshe Darchiashvili

**SH. MESKHIA AND A NEW UNDERSTANDING OF ARMENIAN HISTORICAL
SOURCES IN THE GEORGIAN HISTORIOGRAPHY**

Summary

Professor Sh. Meskhia was the first one who completely applied the data of Armenian historical sources of the XII-XIII centuries, including Armenian lapidary inscriptions, for studying of the internal political situation and dignitary structure of Georgia in the XII century. In particular, the dignitary institutions that were part of the state machinery and for the determination and specifying of personalities, places and role the dignitaries of those institutions played, especially of the Mkhargrdzeli clan.

ლუვიური იეროგლიფების ისტორიისათვის

იეროგლიფურ-ლუვიურ დამწერლობაში ძველი ანატოლიის ისტორიის თვალსაზრისით ძალზე მნიშვნელოვან ნიშნებთან ერთად, მევენახეობა-მელვინეობასთან დაკავშირებული იეროგლიფიც მოწმდება. ესაა:

1. „ვაზი“, ლოგოგრამა. ფონეტიკური წაკითხვა: tuwarsa-.
2. „ღვინო“, ლოგოგრამა. ფონეტიკური წაკითხვა: wiana-.
3. ღვინოსთან და მელვინეობასთან დაკავშირებული ლექსემების დეტერმინატივი [1].

ჩვენს ხელთ არსებული ასურული, ხეთური და იეროგლიფურ-ლუვიური წერილობითი ძეგლების შესწავლა ერთმნიშვნელოვნად გვიჩვენებს, რომ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობის შემქმნელი ლუვიელები სრულად ფლობდნენ ინფორმაციას ძვ. წ. II ათასწლეულის ანატოლიის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის და, კერძოდ, მევენახეობა-მელვინეობის შესახებ.

ცნობილია, რომ ვაზის კულტურის გენეზისს ჩვეულებრივ სამხრეთ კავკასიას და წინა აზიას უკავშირებენ [2].

წერილობით ცნობებს ძველ ანატოლიაში მევენახეობა-მელვინეობის არსებობის შესახებ პირველად ე. წ. „კაპადოკიური“ ფირფიტები (ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისი) გვანვდიან. სწორედ ამ დოკუმენტებში დასტურდება პირველად „ვაზი“ (karānu), „როთელის დრო“ (qitip karānium), „მთავარი მელვინეთუხუცესი“ (rabi šaqē) [3].

ხეთურ ლურსმულ წერილობით წყაროებში ვენახი ^სSAR. GEŠTIN ან ^სKIRI. GEŠTIN-ით აღინიშნება. თელიფინუს ცნობილ ბრძანებულებაში (ძვ. წ. 1550-1520წწ.) „ვენახის“ მნიშვნელობით ^სGEŠTIN^ს-საც ვხვდებით [4]. ხეთები ღვინოს ^სijāna- ს უწოდებდნენ (შდრ. ლუვიური ლურსმული ^სiniianit, იეროგლიფურ-ლუვიური ^სwiana)[2, 647]. თელიფინუს ტექსტში ქვეყნის მნიშვნელოვან მოხელეთა („მამა სახლისა“, „სასახლის ძეთა უფროსი“, „მცველთა უფროსი“, „მინდვრის ათასთა მთავარი...“) შორის „მნდე (მერიქიფე)“ და „მელვინეთა მთავარიც“ იხსენიება. თელიფინუს ბრძანებს: „ახლა კი, დღეიდან, ხათუსაში თქვენ, „სასახლის ძენო“, მცველნო, ოქროს იარაღის მატარებელნო, მნდენო, მესუფრენო, მზარეულნო, კვერთხის მტერნო, სალაახია-კაცნო, „მინდვრის ათასთა“ მთავარნო, თქვენ ეს სიტყვები შემდეგში უნდა სცნოთ. თანუვა, ხურვაილი და თარუსხუ თქვენს წინაშე (=თქვენთვის) მაგალითი იყოს. თუკი შემდგომ

ვინმე ბოროტებას ჩაიდენს, იქნება ეს „მამა სახლისა“, თუ „სასახლის ძეთა“ უფროსი, მეღვინეთა მთავარი, მცველთა უფროსი, თუ „მინდვრის ათასთა“ მთავარი — მდაბიო თუ წარჩინებული — შეიპყარი იგი თქვენ, ფანქუ, და იგი კბილებით დაგლიჯეთ. მაგრამ ხათუსაში დიდებულნი (სახელდობრ), „სასახლის მამანი“, „სახლის ძეთა“ უფროსი, მეღვინეთა მთავარი, მცველთა უფროსი, ეტლოსანთა მთავარი, რაზმის (?) ზედამხედველი — [მეფის] სახლში რომელი დიდებულნიცაა, - გარდა ამისა, რომელი მდაბიოცაა, აი, ესენი პატივცემულნი უნდა იყვნენ!“ ამავე დოკუმენტში „მნდე“ — ტერმინს სხვა კონტექსტშიც ვხვდებით (თელიფინუ გვამცნობს: „ხანთილი მნდე (მერიქიფე) იყო და ცოლად ჰყავდა ხარაფსეკი, მურსილის და“ [5, 171, 181-182]).

ჯერ კიდევ ხეთების ძველი სამეფოს დროს (ძვ. წ. 1650-1500 წწ.) შედგენილ ხეთური კანონების „ი ფირფიტას (=დაფას)“, რომელიც ჩადენილ სხვადასხვა სახის დანაშაულისათვის კანონით განსაზღვრულ სანქციებს გვაცნობს, „უკეთუ ვაზი“ ეწოდება. „ი ფირფიტის (=დაფის)“ 100 მუხლიდან ამ თემას 8 ეხება (§§101, 105, 107, 108, 113, 164-165, 185). ხეთური კანონებით სასჯელი, უპირველეს ყოვლისა, ვაზის ქურდს ედებოდა (§101: „უკეთუ ვინმე მოიპარავს ვაზს, ვაზის ყლორტს, ^{სი}karpina-ს ან ნიორს, უნინ ერთ (ძირ) ვაზში აძლევდნენ ერთ სიკლ ვერცხლს, ვაზის ერთ ყლორტში — ერთ სიკლ ვერცხლს, ერთ [karpina-ში] - ერთ სიკლ ვერცხლს, ერთ კბილ ნიორში — ერთ სიკლ ვერცხლს. შუბს დაარტყამენ... [უნინ] ასე იქცეოდნენ, ახლა კი, თუ იგი თავისუფალია, 6 სიკლ [ვერცხლს] მისცემს, თუ მონაა — 3 სიკლ ვერცხლს მისცემს“ [6, 99]). კომპენსაცია ვაზის დამუშავება-არდამუშავების ხარისხით განისაზღვრებოდა (§108: „უკეთუ ვინმე მოიპარავს ვაზს დამუშავებული ვენახიდან, თუ მოიპარა 100 ვაზი, მან უნდა მისცეს 6 სიკლი ვერცხლი, აგრეთვე პასუხს აგებს თავისი სახლ-კარით, ხოლო თუ დაუმუშავებელი ვენახიდან მოიპარავს ვაზს, უნდა მისცეს 3 სიკლი ვერცხლი“ [6, 102]) ხეთურსავე კანონებში ვენახისათვის მიყენებული ზარალის ანაზღაურების შემთხვევებიცაა გათვალისწინებული, კერძოდ, ვენახისათვის ცეცხლის წაკიდება, ვენახში ცხვრების შეშვება, ვაზის გადაჭრა (§105: „[უკეთუ] ვინმე ცეცხლს წაუკიდებს [ნათესებს] და (ცეცხლი) მოეკიდება ბაღს, თუ დაინვა ვაზი, ვაშლის ხე, მსხლის (?) ხე ან ქლიავის ხე, მან თითოეულ ძირ ხეში უნდა მისცეს 6 სიკლი ვერცხლი და ხელახლა დარგოს [ნერგი]. ის პასუხს აგებს თავისი სახლ-კარით. თუ ის მონაა, (თითოეულ ძირ ხეში) 3 სიკლ ვერცხლს მისცემს“. §107: „უკეთუ კაცი ცხვრებს შეუშვებს მეზობლის ვენახში და გაანადგურებს მას, თუ მოსაკრეფი ვენახი გაანადგურა, უნდა მისცეს 13,600 კვადრატულ მეტრში 10 სიკლი ვერცხლი, თუ მოკრეფილი ვენახი გაანადგურა, უნდა მისცეს 3 სიკლი ვერცხლი“; §113: „უკეთუ ვინმე გადაჭრის ვაზს, მან თვითონ უნდა აიღოს გადაჭრილი ვაზი, ხოლო ვაზის პატრონს მისცეს კარგი ვაზი...“). სამართლის ამავე ძეგლის თანახმად, ღვინის ქურდებიც ისჯებოდნენ (§§164-165: „უკეთუ ვინმე წავა (სხვის სახლში რაიმეს) წასართმევად/ძალით წამოსაღებად, ჩხუბს ატეხს, გახსნის სამსხვერპლო პურის

ან შესანიერი ღვინის ჭურჭელს, უნდა მისცეს 1 ცხვარი, 1 პური, 1 დოქი...
ლუდი და სახლი ხელახლა განმინდოს. ერთი წლის მანძილზე ხელი არ უნდა
ახლოს სახლში არაფერს“ [6, 132]).

დაბოლოს, ხეთური კანონების „II ფირფიტა (=დაფა)“ ვენახის ფასსაც
განსაზღვრავდა, რომელიც საკმაოდ მაღალი იყო (§185: „1 იქუ ვენახის ფასია
1 მინა ვერცხლი...“), განსაკუთრებით, თუ გავითვალისწინებთ, რომ 1 იქუ
დამუშავებული მინდორი მხოლოდ 2 სიკლი ვერცხლი ღირდა, ხოლო „შორს
მდებარე“ — 1 სიკლი ვერცხლი. ხეთურივე კანონებით, 1 სანყაო ღვინო ნახევარ
სიკლ ვერცხლად იყო შეფასებული, იმ დროს, როდესაც მცენარეული ზეთი 2
სიკლი ვერცხლი ღირდა, ციფითანი ქონი, ციფითანი კარაქი, ციფითანი თაფლი,
2 (თავი) ყველი, 3 (წილი) საფუარი და 3 სანყაო სპელტა — თითო სიკლი [7,
89]. აქვე დავძენთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით საგუ-
ლისხმო ცნობები ხეთური კანონების „II ფირფიტამაც (=დაფამაც)“ შემოგვინახა,
მაგალითად, §48: „ხიფარა ასრულებს ლუცის და ხიფარასთან ვაჭრობას არავინ
არ გამართავს. მის ძეს, მის მინდორს, მის ვენახს არავინ არ იყიდის. ის, ვინც
ხიფარასთან ვაჭრობას გამართავს, იგი ნავაჭრს [დაქ]არგავს. ხიფარამ რაც
გაყიდა, იგი მას უკან მიიღებს“. \$ 56 კი გვამცნობს: „ყინვის (მტვრევისაგან),
სამეფო გზის გამაგრებაზე ნასვლისაგან (ან) ვენახში მოსავლის აღებისაგან
[მესპილენძეთაგან] არავინაა თავისუფალი, მებაღენიც ყველა იმავე [საქმეში]
ლუცის [ასრულებენ]“ [8, 215-216]. „ვენახის“, „ვაზის“ მოხსენიებას „სახანისა“
და „ლუცისთან“ (ნატურალურ და შრომით ბეგარასთან) დაკავშირებულ ტე-
ქსტებშიც („მინის ბოძების სიგელები“, მინის „საკადასტრო“ და „საიმუნიტიტო“
დოკუმენტები) ვხვდებით.

განსახილველი ლუვიური იეროგლიფის ისტორიისათვის არანაკლებ
საყურადღებო ინფორმაციას ხათურ-ხეთურ, ძველხეთურ და მოგვიანო ხანით
დათარიღებულ ხეთურ წერილობით წყაროებშიც ვპოულობთ, სადაც სხვადასხვა
რიტუალის აღწერისას არაერთგზისაა საუბარი ღვთაებისათვის მიძღვნილ
ღვინით სავსე ფიალებზე, ყანნებზე, ჭურჭლებზე, დოქებზე, ქიშიშიზე. ასე მაგ-
ალითად, გველუშაპის შესახებ ძველხეთურ მითში (CTH321; KBo III 7; KUB XII,
66; KUB XVI, 5, 6), რომელიც ფურულის დღესასწაულისადმი იყო მიძღვნილი,
ნადიმისათვის მომზადებულ სასმელებს შორის, პირველ რიგში, უძირო კოკაში
ჩასხმული ღვინო იხსენიება („ინარამ ყველაფერი უხვად მოამზადა: ღვინო უძ-
ირო კოკით, სასმელი ტუჩგანიერი სურით, საღვთო-სასმელი ფართო ჭურჭლით
და კოკები პირთამდე სავსე... გველუშაპი თავის შვილებთან ერთად მოვიდა და
ისერეს და სვეს უზომოდ. მთელი დოქი გამოსცალეს და დათვრნენ ისე, რომ
სოროში ველარ ჩავიდნენ“ [8, 226, 9, 46]).

„ღვინო“ და „ყურძენი“ არც თელიფინუს რიტუალშია დავინყებულნი.
ძველხეთური ტექსტის (KUB XII, 10; KUB XXXIII, 2) მოწმობით, ამ რიტუალის
აღსრულებისას „გამქრალ“ ღვთაებას ასე მიმართავდნენ: „აჰა, აქ ლეღვი დევს
და როგორც ლეღვია ტკბილი, ო, თელიფინუ, გული შენი ასევე დატკბეს! რო-

გორც სავსეა ზეთისხილი, ხოლო ყურძენი-ღვინით, სიკეთით ივსებოდეს შენი სახელი და გული, თელიფინუ!“[9, 230]. აღნიშნულ რიტუალში „ღვინო“ თელიფინუს „დაბრუნების“ ამსახველ პასაჟშიც ჩნდება: „თელიფინუ დაბრუნდა და იწყო ზრუნვა ქვეყნიერებაზე... თელიფინუს წინ მარადმწვანე ხე ეია აღიმართა. ამ ხეზე ცხვრის სანმისი ჰკიდა, იგი ცხვრის პოხიერების სანინდარია, მარცვლეულის სიუხვის, ნადირთ სიუხვის, ღვინის სიუხვის, დღეგრძელობის და გამრავლების, იგი მოასწავებს ცხვრის სიცოცხლეს, ზრდა-სიმრავლეს, სიმსუქნეს. მაშინ თელიფინუ მეფეს ცხვრის ტყავს მიართმევს და ყველა სიკეთეს უხვად უბოძებს“[9, 232].

ქუმარბის ციკლის ერთ-ერთ ფრაგმენტში (KUB XXXIII 109), რომელიც ქუმარბისა და ოკეანის ასულის შეუღლებაზე მოგვითხრობს შემდეგია ნათქვამი: „...ოკეანეს ღვინით სავსე ყანწი მიართვეს და იწყო ოკეანემ საუბარი, მიმართა ქუმარბის“ [9, 235], ხოლო ღვთაებათა თაობათა ისტორიისადმი მიძღვნილ ხეთურ ეპოსში (KUB XXXIII 119-120), რომელიც მკვლევართა აზრით, ხურიტული პირველწყაროდან მომდინარეობს, „ტახტზე მჯდომ“ ღვთაება ალაღუზება საუბარი, რომლის მნდე (მერიქიფე), ღვთაებათა შორის პირველი ანუ მის ფერხთით დგას და სასმისის საკუთარი ხელით აწვდის[9, 234].

ჩვენთვის საინტერესო ტერმინების მოხსენიებას ე. წ. „სამშენებლო“ რიტუალების აღწერილობებშიც არაერთგზის ვხვდებით. ერთ-ერთ ამ ხასიათის ხეთურ ტექსტში (CTH 414) საუბარია სასმისით „ცხრაჯერ შვიდგზის (?)“ მოტანილ ღვინოზე (§31 III 1-5), სასახლიდან მიღებულ მშენებლობისათვის განკუთვნილ, 3 დოქ ღვინოზე (§34 (13-17): „როდესაც (მეფე) რომელიმე ქალაქში სასახლეს აშენებს, ხურო რომელიც მთაზე ძელების მოსაჭრელად მიდის, სასახლიდან ღებულობს ერთ ბულა ხარს, სამ ცხვარს, 3 დოქ ღვინოს, 1 დოქ mamuwa-ს, 10 wageššat — პურს, 20 კვერს(?) და 50 ორცხოზილას“, ან §37 (25-26): „(რაც შეეხება) ცხვრებს, თითო-თითოს სწირავენ თითოეულ ღვთაებას. პური და ღვინო (აგრეთვე) სასახლიდან მიაქვთ, 3 ჭურჭელ ლუდს იღებენ და კერას სწირავენ მსხვერპლად“ [9, 81-82]). ამავე წერილობით ძეგლში შეწირულობათა შორის ორგზის „ქიშმიშიც“ მონმდება (§20 (13-17): „ხელმარჯვე მქსოველების ერთი ნაწილის წინ ათავსებენ შუშის (?) ჭურჭელს და მასში ლელვს ყრიან, მეორე ნაწილის წინ კი თიხის (?) ჭურჭელს დგამენ, მასში ქიშმიშს და haššiga-ს ყრიან (და ასე ამბობენ) „მეფე დაიხსენით თქვენ“, ან §48 (4-8): „სასახლიდან შემდეგს იღებენ: 1 ქოთან ღორის ქონს, 1 ქოთან თაფლს, 1 ყველს, 1 ფაშეს, თეთრ მატყლს, შავ მატყლს, 1 ქილა ტკბილ რძეს, 1 ქილა ალაოს, ნიგოზს, ქიშმიშს, ნუშს (?), ^{რის} šuwaitar-ს, ხარის ტყავს, მარილს. ეს ყველაფერი კერაში თავსდება“[9, 80, 83]).

ნიშანდობლივია, რომ ხეთების მეფე მურსილი II არინას მზის ქალღმერთისადმი აღვლენილ ლოცვაში „წყრომის დაცხრებას“ მას მაინცადამაინც პურითა და ღვინით შესთხოვს (A KUB 24 3: „დაე ამ სურნელოვანმა, საამურმა კედარის ზეთმა // გული მოგიღბოს, (რათა) შენ ისევე შენს სალოცავში მოხვიდე. //

აი, მე — მურსილი მოგიხმობ პურითა და ღვინით // სიბრაზე დაიცხრე, // მოდი და მოისმინე ჩემი სათქმელიც!“[9, 84]). ღვინოს სხვადასხვა კონტექსტში ამინდის ღვთაება ფიხასასისადმი მიმართულ მუვათალის ლოცვაშიც (CTH 318) ვადასტურებთ, სადაც ღვთაებებისადმი (არინას მზის ქალღმერთი, ამინდის ღვთაება ფიხასასი, ხებათი, ცის ამინდის ღვთაება, ციფლანდას ამინდის ღვთაება, ქვეყნის მამრი ღვთაებები...) აუცილებელ შეწირულობათა ჩამონათვალს (სხვადასხვა სახის პურები, წმინდა ზეთით შეზავებული თაფლი, ბურღული), როგორც წესი, ერთი და იგივე ტრაფარეტული ფრაზა მოსდევს: „(მათ) წინ კი ერთ დოქ ღვინოს შეასხურებს“ (§\$ 76-81, 88). ამავე ლოცვაში ღვთაებებისადმი (არინას მზის ქალღმერთი და ამინდის ღვთაება ფიხასასი) განკუთვნილ ლერწმისაგან მონწულ მაგიდაზე განლაგებულ შესანიშნავს შორის 30 დოქი ღვინოც იხსენიება (§1 (1-9)[9, 89, 99-100].

CTH 414 §50 (13-16) კერაში დარგული ვაზის ყლორტზეც მოგვითხრობს: „ვაზის ყლორტს რგავენ (კერაში — 5. ხ.) (და ასე ამბობენ:) როგორც ვაზი (გაიდგამს ქვემოთ ფესვებს, მალლა კი ყლორტებს მოისხამს, დაე, მეფემ და დედოფალმა ასევე გაიდგას ფესვები ქვემოთ, მალლა კი — ყლორტები მოისხან“)[9, 83].

მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებული იეროგლიფი გვიანხეთური ხანის ანატოლიაში არსებულ ვითარებასაც მიესადაგება. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას სულთან-ხანში (თაბალის ქვეყნის ყოფილ ტერიტორიაზე) აღმოჩენილი იეროგლიფურ-ლუვიური წარწერები იმსახურებს, რომლებიც მეფე ვასურმეს ქვეშევრდომის მიერ ვაზის გაშენებასა და „ვაზისა“ და „ხილის“ პურების შეწირვაზე მოგვითხრობენ [10, 102].

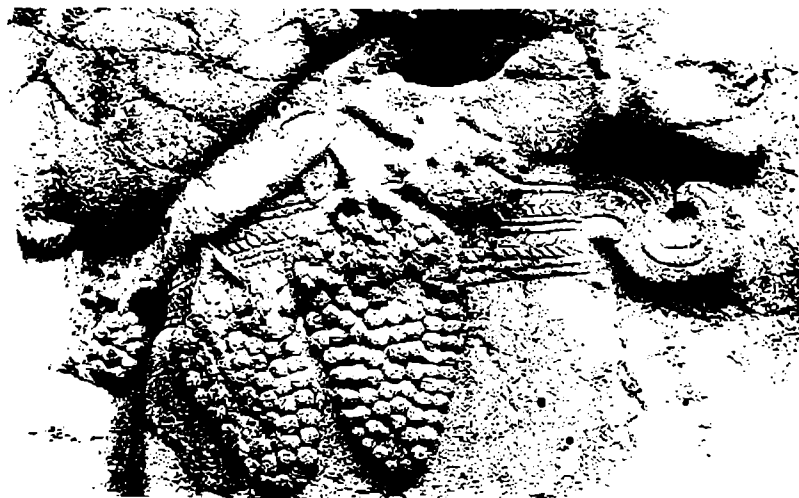
გვიანხეთური ხანის (ძვ. წ. X-VIII სს.) სამეფო-სამთავროებში მევენახეობა-მეღვინეობის როგორც მეურნეობის ერთ-ერთი დარგის დანიშნულებაზე გვიანხეთური პანთეონის უზენაესი ღვთაების ქ. ივრიზში აღმოჩენილი ბარელიეფიც მიუთითებს, სადაც იგი პურის თავთავის კონასთან ერთად ყურძნის დიდი აკედოთია წარმოდგენილი (სურათი 1. 2.) [11].

ჩატარებული კვლევა-ძიება კიდევ ერთხელ ადასტურებს ჩვენს მიერ ადრე გამოთქმულ თვალსაზრისს იმის თაობაზე, რომ არა მხოლოდ იეროგლიფურ-ლუვიური დამწერლობით შესრულებული წერილობითი ძეგლები, არამედ თავად ლუვიური იეროგლიფები პირველხარისხოვან საისტორიო პირველწყაროს წარმოადგენს ძველი ანატოლიის ისტორიის ცალკეული მნიშვნელოვანი ასპექტების წარმოსაჩენად.

1. Laroche E., Les hieroglyphes hittites, I, Paris, 1960, № 160.
2. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, II, Тбилиси, 1984, с. 651. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.
3. გიორგაძე გრ., სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობანი კაპადოკიასა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისში, «კავკასიურ-ახლოაღმოსავლური კრებული», II, თბილისი, 1962, გვ. 11, შენ. 17. Клинописные тексты из Кюль-Тепе, в собраниях СССР (Письма и документы торгового объединения в Малой Азии, XIX в. до н. э.), Москва, 1968, 80 1+7; с. 220.
4. Менабде Э. А., Хеттское общество. Экономика, собственность, семья и наследование, Тбилиси, 1965. იქვე იხ. მითითება სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაზე.
5. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, თბილისი, 1990.
6. Hoffner H., The Laws of The Hittites, Leiden-New York-Köln, 1997.
7. გიორგაძე გრ., ათასი ღვთაების ქვეყანა (ხეთები და ხეთური ცივილიზაცია), თბილისი, 1988.
8. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია.
9. ტატიშვილი ი., ხეთური რელიგია. გენეზისი, ფორმირება, პანთეონის სტრუქტურა, თბილისი, 2001
10. ხაზარაძე ნ., აღმოსავლეთ მცირე აზიის ეთნიკური და პოლიტიკური გაერთიანებები ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1978.
11. AnSt, 49, 1999.

სურ. 1. გვიანხეტური ხანის აღმოსავლეთ მცირე აზიის პანთეონის უზენაესი ღვთაება თარხუნთასი.

სურ. 2. ბარელიეფის დეტალი.

К ИСТОРИИ ЛУВИЙСКИХ ИЕРОГЛИФОВ

Резюме

Изучение данных клинописных ассирийских, хатто-хеттских, древне- и позднехеттских, а также иероглифическо-лувийских письменных памятников однозначно показывает, что создатели лувийского иероглифа, изображающего виноградную лозу и обозначающего понятия «виноградная лоза», «вино», а в отдельных случаях являющегося и детерминативом слов, связанных с вином – виноделием, полностью владели реальной информацией о высоком развитии виноградарства и виноделия в Анатолии II тысячелетия до н. э. Тем самым еще раз подтверждается правомерность высказанного нами предположения о том, что не только надписи, выполненные лувийской иероглификой, но и сама иероглифическо-лувийская письменность является первостепенной важности источником для реконструкции весьма важных аспектов истории и культуры древней Анатолии.

Nana Khazaradze

ON THE HISTORY OF THE LUWIAN HIEROGLYPHS

Summary

The study of the cuneiform Assyrian, Hittic-Hittite, Old and Late Hittite as well as Hieroglyphic Luwian written sources, demonstrates that the creators of the Luwian hieroglyphs showing a vine and denoting the concepts "vine", "wine", in some cases also serving as the determinative of the words linked with wine - wine-making, were well-aware of the high development of viticulture and wine-making in Anatolia of the II millennium BC. This confirms once more the relevance of the assumption advanced by the present author that not only the inscriptions executed in Hieroglyphic Luwian, but also the Hieroglyphic Luwian script proper are major sources for the reconstruction of the important aspects of the history and culture of Ancient Anatolia.

ლუიზა შენგელია

ერთი ეპიზოდი ირან-თურქეთის ურთიერთობიდან
(1724-1727 წწ)

ირან-თურქეთის მშვიდობიანი ურთიერთობა ერთხელ კიდევ დაირღვა XVIII საუკუნის ოციან წლებში. ამ დროს პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებულ ირანში ფართოდ გაიშალა დაპყრობილი ხალხების განმათავისუფლებელი მოძრაობა. მათ შორის სეფიანთა ირანისათვის საბედისწერო აღმოჩნდა ავღანელთა აჯანყება მირ მაჰმუდ ავღანის მეთაურობით. მირ მაჰმუდმა 1722 წლის ოქტომბერში დაიკავა ისფაჰანი, დაატყვევა შაჰ სულთან ჰუსეინი და ირანის ტახტს დაეუფლა. შაჰის მემკვიდრემ თამაზ მირზამ გაქცევა მოახერხა. იგი ჯერ ყაზვინში გამაგრდა, მაგრამ ავღანელთაგან დევნილი იქიდან თავრიზში გადავიდა და თავი ირანის შაჰად გამოაცხადა. 1722 წელს ირანში ფაქტობრივად არსებობა შეწყვიტა სეფანთა დინასტიამ. თუმცა 1727 წლამდე პერიოდს შეიძლება ორმეფობის ხანაც ეწოდოს, რამდენადაც ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ავღანელთა ბელადიცა და თამაზ მირზაც შაჰის ტიტულით განაგებდნენ დაკავებულ ტერიტორიებს და ურთიერთობას ამყარებდნენ უცხოეთის ქვეყნებთან.

თავის დროზე ავღანელთა შეთქმულებას თურქები შეგნებულად უჭერდნენ მხარს, რათა ირანში შექმნილი ვითარება თავისი სამფლობელოების გასაფართოებლად გამოეყენებინათ. თურქეთმა უარი უთხრა ირანის შაჰს აჯანყებული მირ მაჰმუდ ლილზისა და ლეკების წინააღმდეგ დახმარებაზე, იმ მოტივით, რომ აჯანყებულები ერთმორწმუნე სუნიტები იყვნენ.

თურქებმა თავად აქტიურად დაიწყეს თავისი სამფლობელოების გაფართოება ჯერ კავკასიაში, კერძოდ, ყაზარდოში, დაღესტანსა და აზერბაიჯანში. თურქების მიერ კასპისპირა პროვინციების მიტაცება საფრთხეს უქმნიდა რუსეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრებს. პეტრე დიდმაც არ დააყოვნა და 1722 წელს ნაშონიყო კასპისპირეთში ლაშქრობა, რომ ხელი შეეშალა თურქების აქ გაბატონებისათვის. ამასთან ირანში შექმნილი მდგომარეობა პეტრე დიდს შესაძლებლობას აძლევდა ირანთან მშვიდობიანობა შეენარჩუნებინა [1, 34].

1722-1723 წლებში საომარი ოპერაციების შედეგად რუსეთის ჯარმა დაიკავა კასპის ზღვის მთელი დასავლეთი და სამხრეთი სანაპირო. რუსეთის მთავრობამ მოლაპარაკება დაიწყო ირანის, კერძოდ, შაჰ თამაზის ელჩთან — ისმაილ ბეგთან რუსეთისათვის კასპისპირეთის გადაცემის თაობაზე. ისმაილ ბეგის მთავარი მოთხოვნა იყო რუსეთის იმპერატორს ირანიდან განედევნა ავღანელები და თამაზ მირზა ისფაჰანში დაესვა შაჰად. სამაგიეროდ რუსეთის იმპერატორს დაკავებულ ტერიტორიებს პპირდებოდა ირანში [6, 9].

1723 წლის 12 სექტემბერს ირანსა და რუსეთს შორის დაიდო ტრაქტატი. ამ შეთანხმების ძალით პეტრე პირველი ირანის შაჰს თამაზ მირზას მემობოხეთა და ყოველგვარი მტრების წინააღმდეგ დახმარებას პირდებოდა. ამის სანაცვლოდ ელჩი თამაზ მირზას რწმუნების საფუძველზე რუსებს უთმობდა ქალაქებს: დერბენდს, ბაქოს, გილანის, მაზანდარანისა და ასთარაბადის პროვინციებს. ამასთან ირანში გასაგზავნი ჯარის ხარჯი ირანს არ მოეთხოვებოდა [2, 59].

მაგრამ ამ დროს პეტრე პირველის კასპიისპირეთში ლაშქრობის გამო მეტად გამწვავდა რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობა. თურქეთის მთავრობა პეტრესგან მოითხოვდა რუსეთის ჯარის გაყვანას კასპიისპირეთიდან. მაგრამ პეტრე ამას არ აპირებდა. იგი ცდილობდა როგორმე თურქეთთან ომი თავიდან აეცილებინა და მასთან შეთანხმებისთვის მიეღწია. პეტრე I თანახმა იყო ხელი აეღო ლეკების მიმართ პრეტენზიებზე და ეცნო მათზე თურქეთის პროტექტორატი, ასევე არ გაეგზავნა ჯარი საქართველოში და, საერთოდ, უარი ეთქვა რაიმე პრეტენზიებზე აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ იმ პირობით, რომ თურქეთს ეცნო კასპიისპირეთის რუსეთთან შეერთება. თურქეთს, ამასთან, თავი უნდა შეეკავებინა რუსების მიერ დაკავებულ ტერიტორიებზე თავდასხმებისაგან. თურქეთი აშკარად გაურბოდა ამ პირობების მიღებას. იგი ცდილობდა საქართველო თვითონ ხელში ჩაეგდო და აეძულებინა რუსეთი ეცნო თურქეთის უფლებები ირანის მიტაცებულ მიწა-წყალზე [1, 144].

რუსეთიც, თავის მხრივ, ყველანაირად ცდილობდა ხელი შეეშალა თურქეთისათვის როგორც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ასევე ირანში გაბატონებისათვის. მაგრამ თურქეთიც არაფერს ერიდებოდა თავისი ზრახვების განსახორციელებლად. იგი არ სცნობდა 1723 წლის რუსეთ-ირანის ხელშეკრულებას იმ მიზეზით, რომ თამაზი არ არისო კანონიერი შაჰი [2, 58]. ყოველივე ეს ამწვავებდა რუსეთ-თურქეთის ურთიერთობას. მაგრამ რუსეთის რეზიდენტმა თურქეთში ნეპლუევმა ბოლოს მაინც მიაღწია თურქეთთან შეთანხმებას, რაც ასახული იყო 1723 წლის რუსეთ-ირანის პეტერბურგის ტრაქტატით. მაგრამ, თავის მხრივ, რუსეთიც იძულებული იყო ელიარებინა თურქეთის უფლებები დაპყრობილ ტერიტორიებზე. ხელშეკრულების თანახმად თურქეთმა მიიღო ირანის ჩრდილო-დასავლეთი რაიონები და აღმოსავლეთ ამიერკავკასია. არაქსისა და მტკვრის შესართავი ითვლებოდა რუსეთის, თურქეთისა და ირანის საზღვრად. აქედან პირდაპირი ხაზით ქირმანამდე გადიოდა თურქეთ-ირანის საზღვარი. შამახია თურქეთის ვასალად იქნა აღიარებული. თურქეთი ვალდებული იქნა იღებდა ეცნო თამაზ მირზა ირანის შაჰად იმ შემთხვევაში, თუ ეს უკანასკნელი აღიარებდა თურქეთის უფლებებს დაპყრობილ ტერიტორიებზე [5, 234].

ამ ტრაქტატით საქართველო, ერევნის, თავრიზისა და ყაზვინის პროვინციები, ასევე ახლადშექმნილი შამახიის სახანო თურქეთის ხელში აღმოჩნდა. თუმცა თურქეთს არ ჰქონდა უფლება შამახიის სახანოში ჯარი შეეყვანა და გაემაგრებინა იგი [8, 21].

კონსტანტინოპოლის შეთანხმება პეტრე პირველის დიდი წარმატება იყო, რამდენადაც თურქეთმა ცნო კასპიისპირა პროვინციები რუსეთის კუთვნილებად და უარი თქვა დაეპყრო მთელი ირანი. თუმცა პეტრეც იძულებული იყო არსებით დათმობაზე წასულიყო თურქეთის სასარგებლოდ [3, 238].

მაგრამ თურქეთის მთავრობამ, დადო რა ზავი რუსეთთან, ირანის წინააღმდეგ ახალი აგრესია დაიწყო და დასავლეთ ირანში ჯარი გაგზავნა. გზაზე ისინი სპარსელი და აზერბაიჯანელი მოსახლეობის მედგარ წინააღმდეგობას ხედუბოდნენ. თურქები სასტიკად უსწორდებოდნენ, ფიზიკურად ანადგურებდნენ ათასობით მაცხოვრებელს. თურქებმა იმ მიწების მიტაცება დაიწყეს, რომლებიც არ იყო გათვალისწინებული კონსტანტინოპოლის შეთანხმებით.

თურქეთის ერთი არმია ვანის ფაშას – ქიოფრულუს მეთაურობით 1724 წლის ზაფხულში თავრიზში გაიგზავნა. თავრიზის გზაზე თურქებმა ალყა შემოარტყეს ხოის. ქალაქი კარგად იყო გამაგრებული და ალყას დიდხანს გაუძლო. საბოლოოდ სპარსელები დამარცხდნენ. მათმა დანაკლისმა რვა ათასს გადააჭარბა. სპარსელთა მეთაური შაჰბაზ ხანი მოკლულ იქნა [5, 262].

ხოის წარმატებით ალების შემდეგ ქიოფრულუ ფაშამ ჯერ თავი შეიკავა თავრიზის იერიშისაგან, იგი მასველ ძალებს დაელოდა. ცოტა უფრო ადრე მან თავისი ძალებიდან ქურთთა რაზმი ნახჭევნის წინააღმდეგ მებრძოლ თურქთა ძალების დასახმარებლად გააგზავნა. ნახჭევანი დაიკავეს.

ხოის ალების შემდეგ ქიოფრულუ ფაშა 25-ათასიანი ჯარით მარანდისკენ გაემართა. დაიკავა სამხრეთის გზები და სოფელ თასუჯთან სპარსელები დაამარცხა და მარანდა იერიშით აიღო. ამის შემდეგ ქიოფრულუ ფაშა თავრიზს მიადგა. იგი გაცეპული დარჩა, როცა ნახა, რომ ციხის მცველებს არცერთი ზარბაზანი არ ჰქონდათ და ციხის კედლებიც გაუმაგრებელი იყო. ქიოფრულუ ფაშამ მაშინვე თავრიზზე იერიში მიიტანა, მაგრამ თავრიზელებმა მედგარი წინააღმდეგობით მას წინ წაწევის შესაძლებლობა არ მისცეს და დაამარცხეს კიდევ. თურქებმა უკან დაიხიეს. აბდულა ქიოფრულუს მორიგი იერიშიც მარცხით დამთავრდა [6, 9].

1725 წლის გაზაფხულზე, როდესაც თურქებმა ახალი შევსება მიიღეს, ახალი ლაშქრობა წამოიწყეს. მალკოლმის ცნობით, თურქებს თავრიზის წინააღმდეგ საბრძოლველად კონსტანტინოპოლიდან თითქოს 50-ათასიანი ახალი ჯარი გაეგზავნა და 1725 წლის ივლისში 70-ათასიანი ჯარით დაიწყეს შეტევა [6, 10]. ოთხი დღე მიმდინარეობდა სასტიკი ბრძოლები. ორივე მხარეს უჭირდა, განსაკუთრებით სპარსელებს. შეიხ მოჰამედ ალი ჰაზინის ცნობით, სპარსელებს იშვიათად გამოუჩენიათ ისეთი გამძლეობა, როგორც თავრიზის დაცვისას. ამ ბრძოლაში სპარსელებმა დაახლოებით 30 ათასი ჯარისკაცი დაკარგეს [6, 10]. თურქებმა კი — 40 ათასი [2, 84]. თავრიზთან ბრძოლაში მოკლულ იქნა თურქეთის ჯარის სარდალი ქიოფრულუ ფაშა. მისი ადგილი ბალდადის ფაშამ აბდულამ დაიკავა. აბდულა ფაშამ წარმატებით აიღო ქერმანშაჰი და ისფაჰანის მიმართულებით გაემართა. მაგრამ გზაზე მყოფმა მიიღო ცნობა ლარისთანის

ვალის ბალდადის დასაპყრობად გამგზავრების შესახებ. ამიტომ აბდულა ფაშამ სასწრაფოდ დატოვა ისფაჰანი და ბალდადში გაბრუნდა [6, 10].

უფრო ადრე თურქებმა მნიშვნელოვან წარმატებას მიაღწიეს ჰამადან-ისათვის ბრძოლაში. თურქების ჯარი აჰმად ფაშას მეთაურობით ჯერ კიდევ 1724 წლის ივლისში მიადგა ჰამადანის კედლებს. ქალაქი ძალიან კარგად იყო გამაგრებული. მას ირგვლივ შემოვლებული ჰქონდა ღრმა ხანდაკი, რომლის უკან იყო ბასტიონებითა და კოშკებით გამაგრებული ორმაგი კედელი. იქვე იყო ორი ციხადელი: ერთი ცნობილი „მუსალა“ — ქალაქის აღმოსავლეთით და მეორე „ყალეი ქუჰანა“ — სამხრეთ-დასავლეთით. სპარსელებმა თურქების პირველი შეტევა წარმატებით მოიგერიეს. მაგრამ შემდეგში თურქებმა ქალაქი ალყაში მოაქციეს. ალყა ოთხი თვე გაგრძელდა. სპარსელი ისტორიკოსის ჰაზინის ცნობით, ჰამადანში ამ დროს ჰაქემიც არ იმყოფებოდა, მაგრამ ქალაქის მთელი მოსახლეობა ერთსულოვნად აღსდგა ჰამადანის დასაცავად. მოალყეთა რაოდენობა ასი ათასს აღწევდა. მათ ცეცხლი დაუშინეს ქალაქის კედლებს, ერთი მხარე ჩამოანგრეს, შიგნით შეიჭრნენ და ხოცვა-ჟლეტას მიჰყვეს ხელი. უთანასწორო ბრძოლაში მეციხოვნენი თითქმის მთლიანად დაიხოცნენ. ჰამადანის გარეუბანშიც სპარსელთა ჯარის უდიდესი ნაწილი ბრძოლის ველზე დაეცა [7, 137]. ვერც თამაზ შაჰის მიერ გამოგზავნილმა დამხმარე ძალებმა უშველეს საქმეს. თურქებმა ისინი უკუაგდეს. ამრიგად, 1724 წლის სექტემბერში დასავლეთ ირანის ერთ-ერთი უდიდესი ქალაქი ჰამადანი თურქების ხელში აღმოჩნდა. ჰამადანისათვის ბრძოლაში მსხვერპლი და ზარალი ორივე მხარისათვის უზომო იყო, განსაკუთრებით სპარსელებისათვის. ჰაზინის ცნობით, „მძიმე იყო ზარალი, დახოცილი სპარსელების რიცხვი მხოლოდ მიახლოებითაა ცნობილი“ [7, 137]. კონსტანტინოპოლში თურქების მიერ ჰამადანის აღების ცნობამ მხოლოდ სამი კვირის შემდეგ მიაღწია, რაც დიდი ზემოქმედება იქონია. სულთანმა აჰმად ფაშამ პირადად მადლიერების წერილი გაუგზავნა [5, 270].

აჰმად ფაშამ ჰამადანის მმართველად ვინმე ყარა მუსტაფა ფაშა დანიშნა. მას პარტიზანული ბრძოლებით დიდ წინააღმდეგობას უწევდა ყოფილი ხანის ვაჟი, მაგრამ საბოლოოდ ისიც დაიმორჩილეს და სიკვდილით დასაჯეს [5, 171].

ჰამადანის დაკარგვას სპარსელები ადვილად ვერ შეეგუენ. შაჰ სულთან ჰუსეინის დისწულის მეთაურობით სპარსელთა მცირე რაზმი ჰამადანისკენ დაიძრა და მედგრად შეუტია თურქების ძალებს, მაგრამ დამარცხდა და უკან დაიხია [5, 171]. თურქებმა ჰამადანის სამხრეთით ნეჰავენდიც დაიკავეს და მთელ ჰამადანის პროვინციაზე თავიანთი კონტროლი დაამყარეს.

მომდევნო წელს აჰმად ფაშამ თავისი ძალები ლურისტანის პროვინციის საოკუპაციოდ დაძრა, თუმცა არცერთი შეთანხმება ამ პროვინციების თურქების მიერ დაკავებას არ ითვალისწინებდა. ლურისტანის პროვინციის ჯარის სარდალი იყო მამაცი და პატრიოტი პიროვნება ალი მარდან ხანი. მან იცოდა, რომ თავისი 15-ათასიანი რაზმით მტრის მრავალრიცხოვან ძალებს ვერ მოიგერიებდა და ფრთხილად დაიხია უკან ჯერ პროვინციის შორეულ რაიონში, შემდეგ —

არაბისტანში. ამ გზაზე თურქებმა უბრძოლველად დაიკავეს ხორამაბადი და ბორუჯერდი.

თურქების მეორე არმიამ ბახტიარის უდაბნო გადალახა და ირანის ცენტრალურ პლატოში შევიდა, ისფაჰანიდან რამდენიმე დღის სავალზე, მაგრამ ამ დროს მიიღეს ცნობა ზურგში ლურების აჯანყების შესახებ და უკან დაბრუნდნენ ჰამადანში. ზაგროსის მთების გადალახვისას თურქებს მძიმე ბრძოლის გადატანა მოუხდათ ბახტიართა მამაც ტომებთან.

ამრიგად, თურქებმა დასავლეთ ირანში ხელთ იგდეს ბევრად მეტი ტერიტორია, ვიდრე კონსტანტინოპოლის შეთანხმებით იყო გათვალისწინებული. ეს, რასაკვირველია, რუსების გალიზიანებას ინვევდა, მაგრამ ამ დროისათვის რუსებისგან უკვე საფრთხე აღარ იყო მოსალოდნელი. საშიშროება თურქებს ელოდა, ერთი მხრივ, თამაზ შაჰისაგან, თუმცა თამაზ შაჰიც მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა და მეორე მხრივ, აშრაფ ავლანისაგან, რომელმაც ირანის ტახტზე ისფაჰანში მირ მაჰმუდი შეცვალა.

აშრაფ ავლანმა ტახტზე განმტკიცების შემდეგ თურქეთში გააგზავნა თავისი ელჩი აბდულ აზიზი, რომელმაც თავი გამოიჩინა ჯულფის გარნიზონის მეთაურად ყოფნისას. აშრაფმა აბდულ აზიზს მდივნად გააყოლა ჯულფის სომეხთა ერთ-ერთი ცნობილი ოჯახის წარმომადგენელი ემანუელ შარიმანი [5, 282].

აბდულ აზიზი ისფაჰანიდან 1725 წლის ივნისში გავიდა. თურქეთში მას თან მოჰქონდა სამი წერილი: ერთი, აშრაფის წერილი სულთანთან, მეორე იყო აშრაფის დიდი ვეზირის — ეჰთიმადოვლეს წერილი სულთანის დიდ ვეზირთან, რომელშიც ირან-თურქეთს შორის ახალი საზღვრის დადგენას ითხოვდა, ხოლო მესამე წერილი არაბულად იყო შედგენილი, მას ხელს აწერდა 19 ავლანი ულუმი და მიმართული იყო თურქეთის მუფთის აბდულასა და სხვა თურქი რელიგიური მოღვაწეებისადმი [11, 232].

აბდულ აზიზმა 1726 წლის 20 იანვარს სკუტარამდე მიაღწია, მაგრამ აქ იგი შეაჩერეს და კონსტანტინოპოლში შესვლაზე უარი უთხრეს. საქმე ის იყო, რომ 1724 წლის რუსეთ-თურქეთის შეთანხმების თანახმად, თურქეთი არ ცნობდა ავლანელებს სპარსეთის ტახტზე და ამდენად ავლანელთა წარმომადგენელს არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ელჩობის სტატუსი. მაგრამ ამასთან თურქეთის მთავრობას ძალიან აინტერესებდა წერილების შინაარსი და არ უნდოდა უარი ეთქვა აბდულ აზიზის მიღებაზე. თურქეთის დიდმა ვეზირმა დამად იბრაჰიმმა თავისთან აუდიენციაზე გამოიძახა რუსეთის რეზიდენტი ნეპლუევი და საფრანგეთის წარმომადგენელი ფიკონტი. დიდმა ვეზირმა დაარწმუნა ისინი, რომ მისმა სახელმწიფომ უნდა მიიღოს ერთმორწმუნე ავლანეთის წარმომადგენელი, რომელსაც მოაქვს ოფიციალური საბუთები მმართველისაგან და რომ თურქეთის მთავრობა არაფერს გააკეთებს ისეთს, რაც არ არის ფიქსირებული კონსტანტინოპოლის ტრაქტატში.

აბდულ აზიზი, ბუნებრივია, უკმაყოფილო იყო არა მარტო იმით, რომ უარყვეს მისი, როგორც ოფიციალური ელჩის სტატუსი, არამედ იმიტომაც რომ

შეაჩერეს სკუტარში და თან ბოსფორზე პომპით კი არ გადაიყვანეს, როგორც შეეფერებოდა ოფიციალურ ელჩს, არამედ პატარა გონდოლით.

აბდალ აზიზს დიდ ვეზირთან პირველი აუდიენცია მხოლოდ იანერის ბოლოს ჰქონდა. აქ კი დიდმა ვეზირმა იგი ბრწყინვალედ მიიღო. აბდალ აზიზმა დიდ ვეზირს გადასცა ეპთიმადოვლეს ჩელები ზადეს წერილი, რომელიც ოფიციალურმა ისტორიოგრაფმა საბჭოს ხმამაღლა წაუკითხა. წერილით ნათელი გახდა, რომ ეპთიმადოვლე ერთი წუთითაც არ ფიქრობდა თურქეთისათვის დაკავებული ტერიტორიები დაეთმო. აშრაფი აშკარად ითხოვდა ოკუპირებული ტერიტორიების დაბრუნებას. შემდეგ წაიკითხეს 19 ავღანელი ულემის წერილი თურქ მუფთიებისადმი. ბოლოს აბდულ აზიზს სთხოვეს საბჭოსთვის გადაეცა სულთნისადმი გამოგზავნილი წერილი, რომ გასცნობდნენ მის შინაარსს, მაგრამ ავღანელმა ელჩმა ამაზე უარი თქვა. მან მოითხოვა სულთანთან აუდიენცია, რომ პირადად სულთნისთვის გადაეცა აშრაფის წერილი. მაშინ მას ძალით წაართვეს ეს წერილი და წაიკითხეს. წერილის შინაარსმა და იმ მაღალმა ტონმა, რომლითაც წერილი იყო შედგენილი, თურქების აღშფოთება გამოიწვია.

სპარსეთის საკითხთან დაკავშირებით თურქეთის სულთნის კარზე მოიწვიეს სპეციალური კონფერენცია, რომელზეც უნდა განესაზღვრათ თავიანთი მოქმედების კურსი და აშრაფისათვის პასუხი გაეგზავნათ. თურქების შემფოთებას იწვევდა, აგრეთვე, აჰმად ფაშასაგან მიღებული ცნობა, რომ აშრაფის პროპაგანდისტები ნაყოფიერ მუშაობას ეწეოდნენ თურქ ჯარისკაცებში, რათა არ ებრძოლათ ერთმორწმუნე ავღანელების წინააღმდეგ [11, 232]. ამასთან აშრაფმა მარალაში გაავრცელა მანიფესტი, რომლითაც აიძულებდა მოსახლეობას ეცნოთ იგი სუვერენად. ამის საპასუხოდ თურქებმა მოიწვიეს ულემების გენერალური შეხვედრა, რომელსაც ესწრებოდა თურქეთის მთავარი მუფთი, მექისა და მედინას სასამართლოს მეთაური. ამ შეხვედრაზე მთავარ იმამად აღიარეს თურქეთის სულთანი და არა უზურპატორი და მანანწალა აშრაფი, რომელმაც მიიტაცა სპარსეთის მიწა-წყალი, დაეუფლა ისფაჰანს და თავი მთავარ იმამად გამოაცხადა. აშრაფი ერთხმად მემბოხედ გამოაცხადეს და მიიღეს გადაწყვეტილება ირანისათვის ომის გამოცხადების შესახებ [5, 286].

ასე უშედეგოდ დამთავრდა აბდალ აზიზის ელჩობა თურქეთში. თურქებსა და ავღანელებს შორის ბრძოლები დაიწყო 1726 წლის მაისში. ბრძოლები ირანის ჩრდილო-დასავლეთ რაიონებში გაიშალა. ზაფხულში დიდი სიციხეების გამო იგი გაჭიანურდა და თურქებმა დიდი ძალებით შეტევები ნოემბრიდან განახორციელეს. საინტერესოა, რომ ამ ბრძოლებში შაჰ თამაზის მომხრეთა დიდი ნაწილი აშრაფ ავღანის მხარეზე გამოვიდა საერთო მტრის, თურქების წინააღმდეგ.

პირველი ბრძოლა მოხდა შაყისა და შაჰსევანის ტომებთან, რომლებიც აღაშფოთა თურქების მიერ არდებილის ოკუპაციამ და ენერგიულად აღსდგნენ იქიდან თურქების გასაძევებლად. აბდალ რაჰიმან ფაშამ — აბდულა ქიოფრულუს ვაჟმა — დატოვა არდებილი და ოცათასიანი ჯარით წარმატებით შეუტია

შაყიყისა და შაჰსევანის ტომებს, დაამარცხა ისინი და აიძულა მულანისკენ დაეხიათ [5, 287].

მძიმე ბრძოლები გაიმართა მარანდის ჩრდილოეთით. მარანდის ყოფილი მმართველი აშრაფის სამსახურში ჩადგა და ავღანელთა რაზმს თავად ჩაუდგა სათავეში და თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში არაერთ წარმატებასაც მიაღწია.

ზაფხულში, როდესაც დიდი სიცხეების გამო ბრძოლები თითქმის შეჩერებული იყო, აშრაფმა თავისი ძალები მოანსერიგა, კარგად გაამაგრა ისფაჰანი და მოემზადა საბრძოლველად. ამ დროს სპარსელებმა წარმატებებს მიაღწიეს ყაზვინში და თურქების გარნიზონი ციხიდან განდევნეს. აშრაფმა, როდესაც ეს სასიამოვნო ცნობა მიიღო, სხვა ქალაქებსაც მოუწოდა მიებაძათ ყაზვინისათვის.

1726 წლის შემოდგომაზე თურქების კარგად შეიარაღებული ძალები აჰმად ფაშას მეთაურობით ხორამბადის გზით ისფაჰანისკენ დაიძრნენ. აშრაფი თურქებთან შესახვედრად თავისი ძალებით ქალაქიდან გამოვიდა. აშრაფის ძალები მხოლოდ 17 ათასამდე ჯარისკაცს ითვლიდა. ესენი იყვნენ ძირითადად ავღანელები და მცირედი სპარსელებიც. მათ არ გააჩნდათ არტილერია, გარდა რამდენიმე ზამბურაქისა. აჰმად ფაშას განკარგულებაში კი იყო 80 ათასამდე ჯარისკაცი, არტილერიის მხრივაც დიდი უპირატესობა ჰქონდა [5, 288].

აჰმად ფაშამ აშრაფს ელჩის პირით შეუთვალა, რომ ავღანელები არ არიან სპარსეთის ტახტის ღირსი, მათ უსამართლოდ მიიტაცეს იგი დაამხეს რა სეფიანთა დინასტიის კანონიერი მმართველობა და ის, აჰმად ფაშა, მოდის, რომ აღადგინოს კანონიერი მმართველობა და შაჰ სულთან ჰუსეინს დაუბრუნოს თავისი ტახტი [12, 211]. ამ ცნობამ ისე შეაშფოთა აშრაფ ავღანი, რომ მან სასწრაფოდ მოაკვლევინა შაჰ სულთან ჰუსეინი და მისი მოკვეთილი თავი აჰმად ფაშას გაუგზავნა. აშრაფის ბარბაროსობით შოკირებულმა აჰმად ფაშამ ავღანელებს ენერგიულად შეუტია [12, 211].

როდესაც აშრაფი დარწმუნდა თურქთა ძალების უპირატესობაში, გარკვეულ ხერხს მიმართა. მან თავის მხარეზე გადაიბირა თურქების მოკავშირე ქურთები, ამასთან, თურქების ჯარში ფართო აგიტაცია გაშალა, მოუწოდა თურქებს, შეენწყვიტათ ბრძოლა ერთმორწმუნე სუნიტ ავღანელებთან და ებრძოლათ ერტიკოსი სპარსელების წინააღმდეგ [10, 295]. ამ ღონისძიებამ დიდი ეფექტი გამოიღო. მან საგრძნობლად დასცა თურქეთის ლაშქრის ბრძოლისუნარიანობა. თურქებმა უარი თქვეს ავღანელთა წინააღმდეგ ბრძოლაზე [9, 66]. აჰმად ფაშა ბევრს ეცადა აშრაფის პროპაგანდის ნეიტრალიზებას, მაგრამ ვერაფერს გახდა. ქურთებმა დატოვეს მისი ბანაკი და ავღანელთა მხარეზე გადავიდნენ. აჰმადის შეტყვის ყოველი ცდა მარცხით დამთავრდა. აჰმად ფაშა მიხვდა, რომ ლაშქრის ასეთი განწყობით ბრძოლის გაგრძელება შეუძლებელი იყო და ბანაკში დაბრუნდა. იმდენად ძლიერი იყო თურქ ჯარისკაცებზე სუნიტი უღელმეობის გავლენა, რომ 1726 წლის ნოემბერში ბრძოლის განახლებისას, როდე-

საც ორი მონინალმდევე ლაშქარი პირისპირ შეხვდა ერთმანეთს, თურქები ადგილიდან არ დაიძრნენ, ლილზაები კი ადვილად შეიჭრნენ თურქთა რიგებში და დაარბიეს ისინი. აჰმად ფაშამ სცადა არტილერიით შეეჩერებინა ლილზაელ ავლანთა წინსვლა, მაგრამ თურქეთის ლაშქარი უკუიქცა. ადგილზე დატოვეს მთელი ალალი, ზარბაზნები და სასწრაფოდ დაიხიეს ჯერ ჰამადანში, იქიდან – ქერმანშაჰში და ბოლოს, ბაღდადში [12, 211-212].

ამ მარცხის ამბავმა სულთნის კარზე 1726 წლის დეკემბერში ჩააღწია, რამაც დიდი შეშფოთება გამოიწვია. ავლანელთა პროპაგანდისტის უკუდარტყმა, რომ მიეყენებინათ, აშრაფი შიას მიმდევრად გამოაცხადეს, რომ თვით ავლანელები აშრაფის წინააღმდეგ განენწყობ.

თავისი პრესტიჟის აღსადგენად აჰმად ფაშამ ახალი ძალები შეკრიბა და 1727 წლის გაზაფხულზე 60-ათასიანი ჯარით ერთხელ კიდევ დაიძრა აშრაფ ავლანის წინააღმდეგ. მან გარკვეულ წარმატებებსაც მიაღწია. მაგრამ მალე უკვე არცერთ მხარეს აღარ აწყობდა ომის გაგრძელება და როდესაც აშრაფმა ზავი ითხოვა, თურქეთის ხელისუფლებამ თანხმობა განაცხადა და მალე დაიდო კიდევ საზავო შეთანხმება ირანსა და თურქეთს შორის.

შეთანხმების საფუძველზე თურქეთის სულთანი აღიარებულ იქნა მსოფლიო მუსლიმთა მეთაურად. თურქებს მუდმივ მფლობელობაში გადაეცათ ქერმანშაჰი, ჰამადანი, სენანდაჯი, არდალანი, ნეჰავენდი, ხორამბადი, მარალა, მუქრი, თავრიზი, ყარაბახი, ორდუბადი, ნახჭევანი, შემახა, საქართველოს პროვინციები და ყველა ის ტერიტორია, რომელიც თურქების მიერ იყო ოკუპირებული. სამაგიეროდ თურქების მთავრობამ აშრაფი სცნო ირანის შაჰად.

1728 წლის აგვისტოში ხელშეკრულების ტექსტის რატიფიკაციისათვის თურქეთიდან ირანში გაიგზავნა მუჰამედ რაშიდ ეფენდი. აშრაფმა იგი ჩეკელ სოთუნის ცნობილ სასახლეში დიდი პატივით მიიღო. აშრაფის მხრიდან კი კონსტანტინოპოლში გაიგზავნა შირაზის მმართველი მუჰამედ ხან ბელუჯი. დიდმა ვეზირმა დამად იბრაჰიმმაც ასევე დიდი პატივით მიიღო კონსტანტინოპოლში აშრაფის ელჩი.

სანამ მუჰამედ ხან ბელუჯი უკან ისფაჰანში დაბრუნდებოდა, მან გზაზე შეიტყო ნადირ ხან ავშარის მიერ აშრაფ ავლანის დამარცხებისა და ირანში ავლანელთა ხანმოკლე ბატონობის აღსასრულის შესახებ.

1. გ. პაიჭაძე, რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960.
2. Бутков П.Г., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803г., т. II-III, СПб.
3. Лисцов В.П., Персидский поход Петра I, М., 1961.
4. Henry Jones, The Revolution of Persia, London, 1853.
5. Lockhart Laurence, The Fall of Safavi Dynasty, Cambridge, 1958.
6. Malcolm J., The History of Persia, vol.2, London, 1815.
7. Sheikh Mohammed Ali Hazin, The life of Sheikh Mohammed Ali Hazin, London, 1851
8. ალი აქბარ ბინა, თარიხე სიასი ვა დიფლუმასიე ირან, თეირანი, 1958 (სპარსულ ენაზე).
9. აბას ფარეზი, თარიხე ირან, თეირანი, 1964 (სპარსულ ენაზე).
10. მოჰამედ ჯავად მაშჰური, თარიხე ირან ზამინ, თეირანი, 1977 (სპარსულ ენაზე).
11. მოჰამედ ჰასან ხანი, თარიხე მონთაზემე ნასერი. თეირანი, 1881-1883, ტ I (სპარსულ ენაზე).
12. სარდადვარ აბუ თარაბი, თარიხე ნეზამი ვა სიასიე დლოურანე ნადერ შაჰ, თეირანი, 1975 (სპარსულ ენაზე).
13. ჰედაიათ მეჰდი ყული, გოზარემ ნამეიე ირან, თეირანი, 1334 (სპარსულ ენაზე).

Луиза Шенгелия

ОДИН ЭПИЗОД ИЗ ИРАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

(1724-1727 гг.)

Резюме

В 20-ые годы XVIII в. Турция воспользовалась политическим и экономическим спадом в Иране и решила захватить новые территории.

После заключения мира с Россией, летом 1724 г. турецкая армия вторглась в западные провинции Ирана. Турция мечтала о захвате всего Ирана и ликвидации его независимости. Ирано-турецкая война в 1724-1727 гг. шла с переменным успехом. Турки имели большое преимущество. Обе страны несли большие потери и были вынуждены заключить мир, по условиям которого туркам были переданы Кирманшах, Хамадан, Сенандадж, Ардалан, Нехавенди, Хорамабад, Марага, Тавриз, Ганджа, Карабах, Ереван, Ордубад, Нахичеван, Шемаха, провинции Грузии и вся оккупированная тюрками территория. Взамен правительство Турции признало Ашрафа шахом Ирана.

Luiza Shengelia

AN EPISODE FROM IRANIAN-TURKISH RELATIONS

(1724 - 1727)

Summary

Taking advantage of the political and an economic decline in Iran in the 20-ies of the XVIII century, Turkey decided to seize new territories.

After a peace agreement with Russia in summer of 1724, the Turkish army conquered Iran's western provinces. However, what Turkey aspired for was the invasion of the entire Iran and elimination of its independence.

The 1724 – 1727 Iran-Turkish war proceeded unevenly, with the countries alternatively taking an upper hand. For all their strength, the Turks, as well as the Iranians, suffered heavy casualties and were forced to reach a peace agreement, according to which Kirmanshah, Hamadan, Senandaj, Ardalan, Nehavend, Khoramabad, Maraga, Mukri, Tavriz, Ganja, Karabakh, Erevan, Ordubad, Nakhchevan, Shemaha, some of the Georgian provinces and all the territories, occupied by the Turkish army, came under Istanbul's control. In exchange the Turks recognized Ashraf the Shah of Iran.

**ქართული „პატრონჟოგა“-„ბატონჟოგა“
(ისტორიოგრაფიულ-წყაროთმცოდნეობითი ნარკვევი)**

„პატრონჟოგა“ და „ბატონჟოგა“ ქართული ფეოდალიზმის არსის გამოხატველი ძირითადი ტერმინებია. ისინი დადასტურებულია შუა საუკუნეების საისტორიო წყაროებში — ნარატიულ თუ დოკუმენტურ ძეგლებში. ამდენად მათ ადრევე მიიქცეის მკვლევართა ყურადღება და შესწავლის საგნად იქცევენ. კერძოდ, პატრონჟოგასთან დაკავშირებით აკადემიკოსი ს. ჯანაშია საგანგებო ნაშრომში: „ქართული პატრონჟოგის ბუნებისა და წარმოშობის საკითხებისათვის“ [1, 434-437] აღნიშნავდა: „ქართული პატრონჟოგა, რომელიც მრავალ ანალოგიას ჰპოვებს სხვა ფეოდალურ ქვეყნებში, ქართული ფეოდალიზმის ერთი ძირითადი მოვლენათაგანი იყო; ამდენადვე, პატრონჟოგის შესწავლა მჭიდროდ დაკავშირებულია ქართული ფეოდალიზმის მთლიანად შესწავლასთან, რაც სხვათაშორის, არა მარტო კერძოობითის (პატრონჟოგა), არამედ ზოგადის (ფეოდალიზმის) სამეცნიერო კვლევის ისტორიის გათვალისწინებას გვაუბლებს“. აქედან გამომდინარე ავტორი საკითხის ისტორიოგრაფიაზე ამახვილებს ყურადღებას: „ქართული ფეოდალიზმის შესწავლა უკვე XVIII საუკუნეში დაიწყო, ვახუშტის მეოხებით, ხოლო ფართოდ გაიშალა XIX ს-ში, აკად. მ. ბროსეს, დ. ბაქრაძის, ნ. ურბნელისა და სხვათა წყალობით. საკუთრივ პატრონჟოგის პრობლემა XIX ს-ის ქართულ ისტორიოგრაფიას გადაუწყვეტელი დარჩა“ [1, 434-437]. ამასთან, პატრონჟოგის საგანგებო შესწავლაში, საერთოდ ფეოდალიზმის კვლევის კონტექსტში. გზის გამკვალავად ს. ჯანაშიას ივ. ჯავახიშვილი მიაჩნდა: „მკვიდრი საფუძვლის ჩაყრა ფეოდალური საქართველოს ყოველმხრივი შესწავლისათვის, თანამედროვე მეცნიერული აზროვნების ღიანდაგზე დაყენებით, აკად. ივანე ჯავახიშვილის ღვაწლია. მასვე ეკუთვნის დამსახურება ქართული პატრონჟოგის შესახებაც არსებითი მნიშვნელობის დებულებების წამოყენებისა, ისევე როგორც სათანადო ძირითადი ფაქტიური მასალის კრიტიკული შესწავლისა და გამოქვეყნებისა, X-XIII სს. ადგილობრივი და უცხოური წყაროების მიხედვით“ [3, 434].

ს. ჯანაშიას აქ ძირითადად მხედველობაში აქვს ივ. ჯავახიშვილის საგანგებო პარაგრაფი მის „ქართული სამართლის ისტორიის“ მეორე ნაწილში სახელწოდებით: „პატრონჟოგა“ [2]. ამ ნაშრომს და, საერთოდ, ივ. ჯავახიშვილის შეხედულებებს ფეოდალიზმის შესახებ ს. ჯანაშია საგანგებოდ ეხება დაუსრულებელ ისტორიოგრაფიულ ნარკვევში, რომელიც მის არქივშია დაცული და სადაც საკმაოდ დეტალურად არის განხილული აგრეთვე მარი ბროსეს, დ. ბაქრაძის, ალ. ხახანაშვილის, ნ. ურბნელის (ხიზანიშვილის) შეხედულებანიც

ქართულ ფეოდალიზმზე და, კერძოდ, პატრონყმობაზეც. ბოლოს კი მკვლევარი იძლევა თავის შეხედულებებსაც ამ საკითხებზე [4]. ვახუშტის შეხედულებებს ფეოდალიზმზე ავტორი ცალკე ნაშრომში იკვლევს [3, 449-463].

ს. ჯანაშიამ პატრონყმობის შესახებ ივ. ჯავახიშვილის შეხედულების საფუძვლიანი განხილვით აჩვენა, რომ მეცნიერის წარმოდგენით ეს ინსტიტუტი ტიპური ვასალიტეტი იყო — ძირითადად ევროპული ხასიათისა. თვით ს. ჯანაშია მთლიანად იზიარებს ივ. ჯავახიშვილის ამ პოზიციას და, თავის მხრივ, ასაბუთებს კიდევ ასეთი თვალსაზრისის საფუძვლიანობას. მისი ძირითადი დასკვნები ასეთია: „პატრონყმობა, განხილული იმ სახით, როგორც ის წარმოდგენილია თავისი განვითარების კლასიკურ ხანაში (უპირატესად — X-XII სს.), არის (აღწერილობითი თვალსაზრისით) ისეთი ურთიერთობა, რომელიც დამყარებულია საადგილმამულო დამოკიდებულებაზე, სამხედრო სამსახურის პირობით... ამდენადვე პატრონყმობა არ ფარავს მთელს საზოგადოებრივ ურთიერთობას, კერძოდ — ფეოდალური საზოგადოების ძირითადი ანტიგონისტური კლასების ურთიერთობას, რომელიც დამყარებულია მწარმოებელი კლასის ზედმეტი შრომის მითვისებაზე მემამულეთა მიერ, პირველთა საადგილმამულო დამოკიდებულების პირობებში უკანასკნელთაგან. ამ ხასიათის დამოკიდებულება, ე. ი. ფეოდალური ექსპლუატაცია, თვით შეადგენს აუცილებელ საძირკველს განვითარებული პატრონყმური ურთიერთობისათვის.

თავისი საზოგადოებრივი ფუნქციის თვალსაზრისით პატრონყმობა არის მემამულეთა შინაგანი ორგანიზაციის განსაზღვრული ფორმა“. და ბოლოს: „პატრონყმობა“ წარმოადგენს ფეოდალური საზოგადოების პოლიტიკურ ფორმას ამ საზოგადოების განვითარების გარკვეულ საფეხურზე“ [4, 435].

ამგვარად, ს. ჯანაშიას მიხედვით, ისევე როგორც ივ. ჯავახიშვილისა, „პატრონყმობა“ ფეოდალური ვასალიტეტია, მაგრამ ამასთან თვით ს. ჯანაშია ამხავილებს ყურადღებას ისევე ივ. ჯავახიშვილისავე დაკვირვებაზე, რომ არსებობდა სხვა შინაარსის თუ ბუნების „პატრონყმობაც“, რომელიც ზემოაღნიშნულისაგან (ე. ნ. „შენყალბული პატრონყმობისაგან“) განსხვავებით გამორიცხავდა თავისუფლების ელემენტს პატრონყმურ დამოკიდებულებაში. ამის მაგალითად მოტანილია „ნასყიდი ყმის“ მდგომარეობა. ს. ჯანაშია აღნიშნავს, რომ თუკი „შენყალბული პატრონყმობა“ (ე. ი. ვასალიტეტი) „არ ეკუთვნის ფეოდალური საზოგადოების ძირითად სანარმოო ურთიერთობის წრეს და არსებითად ზედნაშენური კატეგორიისა“, „ფეოდალური საზოგადოების ძირითადი კლასების სანარმოო ურთიერთობა“ უნდა ვეძიოთ სხვაგან — იქ, სადაც „ყმა“ მწარმოებელია, სადაც იგი მატერიალურ დოვლათს ქმნის და ამ დოვლათის ნაწილს აძლევს თავის „პატრონს“, რომლისაგანაც იგი პირადად არის დამოკიდებული, მწარმოებლის პირადი თავისუფლების მეტ-ნაკლები შეზღუდვის მნიშვნელობით“. მეცნიერი დასძენს: „ასეთი „პატრონი“ და „ყმა“ და მათი „პატრონყმობა“ ძირეულად განსხვავდება ზემოთ აღწერილი „პატრონყმობისაგან“.

ს. ჯანაშიას მიზნად ჰქონდა ეჩვენებინა „ფეოდალური ხანის ადამიანთა ურთიერთდამოკიდებულების ეს ორი ფორმა. მათი საზოგადოებრივი ფუნქცია“, რომელიც „სულ სხვადასხვაგვარია“, მაგრამ ამ შრომაში ეს აღარ გაუკეთებია.

ფაქტობრივად კი ყოველივე ამას მივყავართ „ბატონყმობის“ პრობლემასთან, თუმცა არც ივ. ჯავახიშვილს და არც ს. ჯანაშიას „ბატონყმობის“ შესახებ საგანგებო მსჯელობა აღარ აქვთ. უკანასკნელისათვის, ცხადია, უცნობი არ იყო ბატონყმობის არსი, რაზედაც იგი საგანგებოდ მიუთითებს ვახუშტის მიერ ცნების „მებატონენი ყმიანნი“ გამოყენებასთან დაკავშირებით. კერძოდ, მეცნიერი წერს: „ყმიან მებატონეთა“ არსებობაზე მითითებით ვახუშტი, რა თქმა უნდა, აღნიშნავს განსაზღვრული სახის ბატონყმური ურთიერთობის არსებობის ფაქტს“ [3, 463]. უფრო ადრე ს. ჯანაშია ისევე ვახუშტის მსჯელობის განხილვისას საზოგადოებაში „მდიდრებისა“ და „დაბლების“ წარმოშობის შედეგად, ფეოდალიზმის წარმოქმნის საფუძვლებთან დაკავშირებით წერს: „მაგრამ ვახუშტიმ კარგად იცის, რომ ამ სახის სოციალური დიფერენციაცია ყოველთვის საკმარისი არ არის ბატონყმური ურთიერთობის წარმოშობისათვის“ [3, 462].

როგორც ითქვა, ს. ჯანაშიას „პატრონყმობის“ და „ბატონყმობის“ ურთიერთმიმართების საკითხი შემდგომ აღარ გაუშუქებია. სამაგიეროდ, ეს პრობლემა დადგა ნ. ბერძენიშვილის წინაშე და მან ამაზე თავისი თვალსაზრისიც შეიმუშავა. მართალია, ნ. ბერძენიშვილს საგანგებო ნაშრომი „პატრონყმობა-ბატონყმობაზე“ არ დაუწერია, მაგრამ ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარებაზე მის დაკვირვებებში პირდაპირ ეხება ამ ინსტიტუტების არსსაც. მისი აზრით, „პატრონყმობა“ ადრეფეოდალური ხანის სოციალურ ურთიერთობათა საფუძველს წარმოადგენდა. ამ ურთიერთობაში იყო ჩართული მთელი საზოგადოება მეფიდან დაწყებული მდაბიორ-მოლაშქრემდე“, ე. ი. „ერის“ წარმომადგენლებამდე, რომელნიც ჯერ კიდევ მწარმოებელი საზოგადოების ძირითად ფენას ქმნიდნენ. „მდაბიორ-მოლაშქრე“ არ იყო პირადად დაყმევებული, მისი ურთიერთობა პატრონთან ვასალურ ხასიათს ატარებდა. „პატრონყმობის“ ხანის დამახასიათებელი ინსტიტუტი იყო „ერისთავობაც“, ანუ მეფის მოხელე „საქვეყნოდ გამრიგეთა“ წრე, რომელიც შემდგომ საგამგეო ერთეულების მემკვიდრეობით მფლობელ ფეოდალთა კლასში გადადის. ამ პროცესის დასასრულ ხანად მეცნიერს XI საუკუნე მიაჩნია. იგი წერდა: „მდაბიორ-მოლაშქრეთა“ ფენის გაქრობა, მისი გლეხობაში გადასვლა იყო ყველაზე უფრო ღრმა და მნიშვნელოვანი სოციალური პროცესი, რომელიც საქართველოში ფეოდალურმა ურთიერთობამ კლასთა ბრძოლის გაღრმავება-განვითარების გზით განიცადა. XII საუკუნის მიწურულისათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებული იყო.

ასე რომ, მდაბიორ-მოლაშქრეთა სოციალური ფენა, რომელიც ადრეფეოდალური ხანის ქართული პატრონ-ყმობის საფუძველს წარმოადგენდა, იმჟამად უკვე გაქრა ძირითადად და ქართული ფეოდალური საზოგადოება ორ მთავარ ანტიგონისტურ კლასად — აზნაურებად და გლეხებად დაიყო. ბატონყმობა შემოვიდა“ [5, 60].

მისივე ნათქვამია, რომ საქართველოს „გაერთიანება ბატონყმობის გამარჯვების ნიადაგზე ხდებოდა, ხოლო ერისთავი ძველი საპატრონყმოდ ურთიერთობის ინსტიტუტი იყო“ [6, 31]. „პატრონყმობის“ იდეოლოგიურ გამოხატულებად ნ. ბერძენიშვილი მიიჩნევდა ერისთავთა „სიძობის“ თეორიას, რომელიც არჩილის მეფობის დროს (VIII ს.) გულისხმობდა [6, 204].

ამგვარად, ნ. ბერძენიშვილმა „პატრონყმობა“ და „ბატონყმობა“ გამიჯნა ერთმანეთისაგან დროში და ამასთან თითოეულ მათგანში განსხვავებული შინაარსი ჩადო. მეცნიერის არქივში დაცულია მისი ჩანაწერი, რომელიც ანრი ბოგვერადის წიგნში იყო ჩადებული. აქ ვკითხულობთ: „სიმონს (ს. ჯანაშიას — ე. ს.) ასე მიაჩნია: პატრონყმობა არის ურთიერთობა ფეოდალთა კლასის შიგნით, ბატონყმობა კი (ამაზე აღარ უფიქრია...) არის ურთიერთობა ფეოდალურსა და არაფეოდალურ კლასებს (მწარმოებელ კლასებს) შორის (ეს არავის არ გაუხდია სადავოდ).

ასეთი გაგებისას, პატრონყმობა და ბატონყმობა სულ სხვადასხვა საფუძველს ემყარება და მათი გადასვლა ურთიერთში (პატრონყმობიდან ბატონყმობაში) ყოველად გამორიცხულია!“.

მართლაც, პატრონყმობა, როგორც ვასალიტეტის აღმნიშვნელი ტერმინი და ამდენად თვით ეს ინსტიტუტიც გვიანაც ძალაში რჩება.

არსებითად პატრონყმობის გაგებაში ნ. ბერძენიშვილის სქემას მისდევს და ასაბუთებს ანრი ბოგვერადე. მისი თვალსაზრისით, „პატრონყმური“ ურთიერთობა გარკვეულ დროს („ადრეფეოდალური ხანა“) მთელ საზოგადოებას მოიცავდა. მისი აზრით, IX-X სს. მატერიალური დოვლათის ძირითადი შემქმნელები „მდაბოურები, როგორც ყმები, პატრონყმური ურთიერთობის უმდაბლეს საფეხურზე იდგნენ...

დაყმევებული მდაბოურები თავისუფალი მიწის მუშათა საზოგადოების უკანასკნელი ნაშთი იყო პატრონყმური ურთიერთობის ხანაში“ [7, 35].

მდაბოურთა დაყმევებასა, მათი „აზნაურთა ყმებად“ გადაქცევასთან დაკავშირებით, ა. ბოგვერადე ასკვნის: „ამრიგად, აზნაურთა ყმების სახით ქართულმა პატრონყმობამ მწარმოებელი საზოგადოებაც მოიცვა. პატრონყმობის ბატონყმობაში გადასვლა ყმა-მოლაშქრეთა ამ საზოგადოებრივი ფენის დაცემა-გაქრობის ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა“ [7, 36]. აქ ავტორი ნ. ბერძენიშვილს იმონებებს, მაგრამ საფიქრებელია, სწორედ ამ სიტყვებმა („პატრონყმობის ბატონყმობაში გადასვლა“) გამოიწვია ნ. ბერძენიშვილის ზემოთქმული შენიშვნა. ჩანს, უფრო სწორი იქნებოდა ეთქვა: „პატრონყმობის ბატონყმობით შენაცვლება“. ეს უფრო ახლო იქნება ნ. ბერძენიშვილის გამოთქმასთან: „ბატონყმობა შემოვიდა“. თუმცა, ესეც პირობითი მიდგომაა, თუ გავითვალისწინებთ პატრონყმობის, როგორც ვასალიტეტის არსებობის ხანგრძლივობას — „ბატონყმობის“ პირობებშიც.

საგანგებო ნაშრომი „პატრონყმობას“ მიუძღვნა გურამ მამულიამ, რომელმაც მიზნად დაისახა ეჩვენებინა „საიდან და როგორ წარმოშვა ქართული პატრონყმური საზოგადოება“ [8, 3]. ავტორის თანახმად, ეს ინსტიტუტი მთლი-

ანად ევროპული ვასალიტეტის ტოლფასია. იგი წერს: „პატრონყმობა — ვასალიტეტი, თავისუფლების თვალსაზრისით, „დაუმონებელ“ და „დამონებულ თავისუფალთა“ პოლიტიკურ ორგანიზაციას წარმოადგენდა, „დამონებულ თავისუფლებას“ კი ვასალის თავისუფლებას აღნიშნავდა“ [8, 9]. მისივე თქმით: „ქართული ფეოდალური სახელმწიფო ფეოდალთა პოლიტიკური ორგანიზაცია იყო პატრონყმური ფორმით“ [8, 19]. ე. ი. პატრონყმური თავისუფლება, ყველა მისი ფორმით — დამონებულთა და დაუმონებელთა, არ გულისხმობდა არათავისუფალ მწარმოებელთა ფენას: „არა ყმა-მონა (არა მსახური მონა, ანუ არათავისუფალი მწარმოებელი მონა) და გლეხი (ბეგარის გამოძღვები არათავისუფალი მინისმოქმედი) „ყმები“ არ იყვნენ და პატრონყმური კიბის გარეთ იდგნენ“ [8, 19]. ე. ი. გ. მამულიაც ფაქტობრივად პატრონყმობას უპირისპირებს ბატონყმობას, თუმცა არ ეხება ამ უკანასკნელს.

„პატრონყმურ“ დამოკიდებულებას ავტორი „მამფალ-შვილობიდან“ წარმომდგარ ინსტიტუტად თვლიდა, რომელიც გადაიზარდა პატრონყმობაში X ს. მეორე ნახევრიდან. გ. მამულიას დასკვნითი მსჯელობა ასეთია: „მამფალ-შვილობა პატრონყმობაში მაშინ გადაიზარდა, როდესაც დიდებულ აზნაურთა ფენას დამოუკიდებელ სოციალურ ფენად დიდების ანუ მოხელეობის მპყრობელი აზნაურები გამოეყვნენ, რაც მსახურეული (არასეფენულოური) წარმოშობის აზნაურთა ფენის გაფართოვების შედეგი იყო... დიდებულ და მსახურეულ აზნაურთა წოდების ჩამოყალიბებას, თავის მხრივ, მსახურთა ფენის უაღრესი გაფართოება მოჰყვა, რადგან მსახურნი ვასალებად, როგორც დიდებულებს, ისევე აზნაურებს ჰყავდათ და „ერიდან“ გამოსული არაკეთილშობილი თავისუფალი მსახურები პატრონყმურ ურთიერთობათა წარმოქმნისას დამოუკიდებელ, ცალკე სოციალურ წოდებად ჩამოყალიბდნენ. მსახურეულმა აზნაურებმა და არაკეთილშობილმა თავისუფალი წარმოშობის მსახურებმა X საუკუნის II ნახევარში გაერთიანებული საქართველოს სამეფო შექმნეს, რომლის სახელმწიფოებრივი წყობილება არა მამფალ-შვილობას, არამედ პატრონყმობას ეფუძნებოდა. უფრო ფართოდ რომ ვთქვათ, ქართულ სამეფო-სამთავროთა გაერთიანება საქართველოს სამეფოში X საუკუნის II ნახევარს, ერთი მხრივ, დიდებულთა, აზნაურთა და მსახურთა ვასალური წოდებრივი კიბით იყო გაპირობებული, მეორე მხრით კი, ვასალური კიბის გარეთ მდგომი გლეხთა წოდების წარმოქმნით. ამიტომაც არის, რომ X საუკუნის II ნახევარში საქართველოს სამეფოს წარმოქმნა ქრონოლოგიურად ვასალურ ურთიერთობათა სფეროში პატრონყმობის ჩამოყალიბებას ემთხვევა, ხოლო თავისუფალთა და არათავისუფალთა სოციალური დამოკიდებულების სფეროში ვასალთაგან ეკონომიკურად დამოკიდებულ გლეხთა წოდების ჩამოყალიბებას. მაშასადამე, პატრონი იმ დროიდან მკვიდრდება აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე, რა დროიდანაც უაზნო თავისუფალ ყმა-მსახურთა მასობრივი გააზნაურების შედეგად „ყმამ“ აზნაურ-დიდებულის სოციალური შინაარსიც შეიძინა, ხოლო ბარის თემებში გაერთიანებულ მდაბიურთა უმრავლესობა საბოლოოდ კომპლობრივ დაიბეგრა და გაგლეხდა“ [8, 178-179].

ასეთი ვრცელი ციტატის მოტანა იმიტომ მოგვიხდა, რომ გავრკვეულიყავით ავტორის მსჯელობის არსში. იგი კი პატრონყმობის წარმოშობას ანუ ფეოდალური ვასალიტეტის ჩამოყალიბებას – „უაზნო“ მსახურეული „აზნაურების“ ფართო ფენის შექმნასა და „მდაბიურთა“ ანუ უშუალო მწარმოებელთა უმრავლესობის საბოლოოდ კომლობრივ დაბეგვრას და „გაგლეხებას“ უკავშირებს, რაც X ს-ის II ნახევარში ხდება და ქვეყნის პოლიტიკურ გაერთიანებას ემთხვევა.

მოცემული მსჯელობა არსებითად განსხვავდება თუ ენინაალმდეგება კიდევ ნ. ბერძენიშვილის ზემოთ მოტანილ თვალსაზრისს „ბატონყმობის“ შემოსვლის დროისა და გარემოებათა შესახებ, თავი რომ დავანებოთ პატრონყმობის, როგორც ადრეფეოდალური საზოგადოებრივ ურთიერთობათა საფუძვლის გაგებას. მაგრამ, გ. მამულიაძე, თავის წიგნში ცალკე გამოჰყოფს ფეოდალიზმის ადრეულ პერიოდს, რომელშიც აგრეთვე ვასალიტეტი იგულისხმება, თუმცა ამჟამად სუსტად განვითარებული. იგი წერს: „ერისთავ-მამფალობის ხანის (VI-VIII საუკ.) ვასალიტეტის სურათი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებამ“ შემოგვინახა“ [8, 134]. უფრო ქვემოთ კი ვკითხულობთ: „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ ასახული მამფალ-შვილობის ვასალური კიბე განუვითარებელია, რადგან მამფალ-შვილობა“ ქართლის „მეფეთა ნათესავში“ შემავალ მთავარ-აზნაურ-სეფენულთაგან წარმოიშვა და მამფალ-შვილობა, შესაბამისად, მთავარ-აზნაურ-უფლისწულთა ფენის შიგნით ჩამოყალიბდა. ამის მიზეზი კი ის იყო, რომ ვასალური კიბე ნოდებებს შორის ჯერ კიდევ არ არსებობდა. დიდ მთავარს გიორგი ჩორჩანელს, „საკუთრად“ ნოდებული მცირე მთავრებს გარდა, ვასალებად თავის „საბრძანებელში“ მოსახლე სხვა მცირე მთავრებიც და ძინძეს და ძარლუას უფალნიც ჰყავდა. ამათ ქვემოთ კი არათავისუფალი მსახური — ყრმა მონა იღვა“ [8, 137].

მოტანილი ციტატიდან არ ჩანს, რომ ჩორჩანელის „საბრძანებელში“ ვასალური დამოკიდებულებით დაკავშირებული წრე მანცდამანც სეფენულობისადმი კუთვნილებით იყო შემოფარგლული — ე. ი. აქაც ტიპური პატრონყმური ურთიერთობაა, ერთი მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ იგი ამ დროის უშუალო მწარმოებელთა — მდაბიურთა (მოლაშქრეთა) წრესაც მოიცავდა, რადგან ესენი ჯერ კომლობრივ დაბეგრილები არ იყვნენ და ვასალებად ჩაითვლებოდნენ. ასე ესმის ეს ნ. ბერძენიშვილს. სხვა საკითხია, რომ ტერმინი პატრონი ამ დროს ჯერ არ იყო ძალაში და აღნიშნული ურთიერთობა „უფალ-მონობად“ წარმოგვიდგება (და არა მხოლოდ „მამფალ-შვილობად“). ამდენად ფაქტობრივად, „პატრონყმობა“ X ს-ის მეორე ნახევრამდეა შემოსული და არა ამის შემდეგ, როგორც ამას გ. მამულია ფიქრობს.

საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების პრობლემა ზემოთ დასახელებულ მკვლევართა გარდა არაერთ მეცნიერს აქვს განხილული, კერძოდ, პერიოდიზაციის თვალსაზრისითაც. არაერთგზის მოენყო დისკუსიებიც, მაგრამ რადგან საკუთრივ პატრონყმობა-ბატონყმობის არსის

საკითხი იქ საგანგებოდ არ დამდგარა, ამ ნაშრომებს ჩვენ არ შევხებით. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ტერმინების „ყმისა“ და „ბატონის“ და შესაბამისად „პატრონყმობისა“ და „ბატონყმობის“ გამოყენებასა და მნიშვნელობას შეეხო გ. ჯამბურია. მისი დასკვნით: „საქართველოში ბატონყმობა როგორც ფეოდალისა და გლეხის (არათავისუფალი, მინაზე მიმაგრებულ-მწარმოებელი) დამკვიდრების აღმნიშვნელი ცნება, XIX ს. ისტორიკოსთა შრომებში შემუშავდა. მანამდე კი წყაროებში ფეოდალიზმის სინონიმად იხმარებოდა და მოიცავდა ფეოდალური საზოგადოების ყველა წოდებისა და ფენის ურთიერთობას მეფიდან გლეხამდე“. ავტორს იქვე მოჰყავს ზ. რატიანის თვალსაზრისი (ისტორიის ინსტიტუტში ჩატარებული სამეცნიერო კონფერენციის თეზისებიდან): „ტერმინები „პატრონყმობა“ და „ბატონყმობა“ იდენტური ცნებებია“, რასაც, ჩანს, იზიარებს [9, 97].

როგორც ზემოთ დავინახეთ, განხილულ სპეციალურ ლიტერატურაში ამ ცნებების ასეთ ერთმნიშვნელოვან გაგებასთან არა გვაქვს საქმე.

ქვემოთ განვიხილავთ წყაროების მონაცემებს ამ კუთხით.

ტერმინები „პატრონი“ და „ყმა“ წყაროებში X საუკუნიდან არის დადასტურებული [10, 286], ხოლო ცნება „პატრონყმობა“ ძალზე გვიანდელია და იშვიათადაც გვხვდება. მაგალითად, ვახტანგ VI-ის კოდაკში, მხითარ გომის „სომხურ სამართალში“ 171-მუხლში ვკითხულობთ: „ქ. აზატია დამბადებლისაგან კაცთაგანი ბუნება, მაგრამ პატრონყმობა ამისა ნდომებითა იქმნა მინისა და წყლისა. და ვისაც არა აქუს მინა და წყალი, ის კაცი აზატია. სადაც უნდა ნავიდეს...“ [11, 428].

იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა დროის ნუსხიდან (თვით მხითარ გომი XII ს-ში მოლვანობდა) ან რა სიტყვაა აქ ნათარგმნი „პატრონყმობად“, ცხადია, რომ XVIII ს-ის ქართველ მკითხველისათვის იგი ნაცნობი და გასაგები იქნებოდა.

მეორე შემთხვევა გვაქვს ერეკლე II-ის 1772 წ. ზემო ქართლის მდევრობის განჩინებაში, სადაც მეფე მიმართავს თავადიშვილებსაც, აზანურიშვილებსაც და გლეხებსაც: „ეს იცოდეთ, რომელიც ჩვენგან საქმნელი საქმეა პატრონ-ყმობისა, მოვლისა, გარჯისა, წყალობისა და ჩვენის ქვეყნისათვის თავის დადებისა, ღმერთით არ დავზოგავთ...“

ზემოთ მოტანილ ორივე შემთხვევაში საქმე გვაქვს პატრონყმობის, როგორც ზოგადად ვასალიტეტის გაგებასთან, რომელიც სამინო დამოკიდებულებით არის გაპირობებული ან სიუზერენისადმი მორჩილებით, მეფიდან მოკიდებული ქვემოთ... თუმცა ეს არ გამოირიცხავს იმასაც, რომ აქ ყმის, როგორც გლეხის პატრონისაგან დამოკიდებულებაც იგულისხმებოდა, რაც უკვე „პატრონყმობის“, როგორც ვასალიტეტის არსს სცილდება. აღსანიშნავია, რომ ვახტანგის სამართალში „პატრონი“ ხშირად გვევლინება გლეხის მფლობელის როლში და ტერმინოლოგიურადაც აქ „პატრონს“ ენაცვლება „ბატონი“, როგორც სინონიმები. ასე, მაგალითად, სამართლის ნიგნის 52-ე მუხლში ვკითხულობთ: „თუ ასეთს გლესს დაესხას, რომე ახლოს იყოს ბატონის სასახლეზე,

მის ბატონს — ნახევარი სისხლი. და იმ გლეხისა რაც მოკუდეს და დაიჭრას, ორკეცი სისხლიცა და წანალებიცა მისცეს...

თუ გლეხის პატრონი წამოუდგეს და მოკუდეს, მთელი სისხლი მისცეს; აგრეთვე ჭრილობისა..." [4, 496].

მუხლი 260-ე გვამცნობს: „პატრონმან რომ თავის მკვიდრ ყმას ან ნასყიდსა თავი დააწსნევიოს და მართლის მოწმობითა წიგნი მისცეს და იმ კაცს წიგნი ჳელთ ეჭიროს, ის ყმა აზატი არის და აზატ-ნაქმრისაგან კიდევ უფრო აზატი იქნების და აღარა ჳელი აქვს მის პირველს პატრონს მასთან“ [10, 547-548].

უფრო ადრეულ სამართლის ძეგლებში პატრონისა და ყმის ურთიერთობა უპირატესად როგორც ვასალიტეტია წარმოდგენილი. მაგალითად, ე. წ. „ბაგრატიის სამართლის“ ორი მუხლი ამის პირდაპირი მოწმობაა: „თუ უსამართლოდ პატრონმან ყმა გაძარცოს, თორმეტი გლეხი დაუურვას“ და შემდეგ: „თუ უსამართლოდ პატრონსა ყმა წაუვიდეს, თორმეტი გლეხი შეეკაზმოს“ [10, 468].

ბექას სამართალში, როგორც წესი, ყველა შემთხვევაში გვაქვს „პატრონი“, როგორც ძეგლის დანერის ეპოქისათვის დამახასიათებელი ტერმინი (ზოგადი მნიშვნელობით — თვით ჯაყელიც „პატრონია“, ისევე როგორც მანყვერელი და ვინრო მნიშვნელობითაც — „გლეხის პატრონი“ — მუხლი 35) [10, 437], თუმცა სხვა შემთხვევაში იხმარება გამოთქმა „მკვიდრი ბატონი“ (მუხლები 31, 72) [10, 436, 453]. საქმე ისაა, რომ ამ უკანასკნელ შემთხვევაშიც უდავოდ გლეხის ბატონზეა ლაპარაკი.

აღსანიშნავია, რომ ბექა-აღბულას სამართლის ტექსტი ორი ნუსხით არის შემონახული — ერთია 1672 წლის ხუცურით შესრულებული ნუსხა და მეორეა — ვახტანგ VI-ის კოდაკში შეტანილი ნუსხა. როგორც ტექსტოლოგიურმა კვლევამ გვიჩვენა, ვახტანგისეული ნუსხა უფრო ახლოა პირველად ტექსტთან, ხოლო 1672 წლისა — შემოკლებული და უფრო განახლებული ვარიანტია [12, 99-112]. ამიტომ, როგორც წესი, ვახტანგის კოდიკოში დაცულ ტექსტში სიტყვა „პატრონი“ ჭარბობს, თუმცა „ბატონიც“ ხშირად იხმარება იმავე კონტექსტში. მაგალითად, 84-ე მუხლში ვახტანგისეულ ტექსტში ვკითხულობთ: „პატრონს ყმათა შუა თუ რა საბატონყმო სამდურავი და საცილობელი შემოვიდეს, მართალითა და უთნეგართა შუათა ბჭობით მოეწყუნენ, მოეზავენენ...“, 1672 წლის ნუსხაში კი წერია: „პატრონს ყმათა შუა თუ რა საპატრონყმო სამდურავი და საცილობელი შემოვიდეს...“ [10, 458]. ე. ი. ვახტანგისეულ ტექსტში ტერმინი „საპატრონყმოს“ მაგივრად გვაქვს „საბატონყმო“.

იმავე ძეგლის 35-ე, 77-ე და 78-ე მუხლებში თუკი ვახტანგისეულ ნუსხაში გლეხის „პატრონია“ წარმოდგენილი, 1672 წლის ნუსხაში გლეხის „ბატონი“ გვაქვს. 71-ე, 72-ე მუხლში ორივე ნუსხაში „მოყმის ბატონი“ „მკვიდრი ბატონი“ წერია, 76-ე მუხლში კი გლეხის „პატრონია“ მოცემული ორივე ნუსხაში [10, 437, 453-455].

აქედან გამომდინარე, ან ბექა-აღბულას სამართალში ასახულია გარდამავალი ვითარება, როდესაც ტერმინები „პატრონი“ და „ბატონი“ ერთნაირ

მნიშვნელობას იღებენ და „ბატონი“ და „ბატონყმობა“ იმკვიდრებენ ადგილს, ან თავდაპირველ ტექსტში იყო „პატრონი“, „პატრონყმობა“, მაგრამ ჩვენამდე მოღწეულ გვიანდელ ნუსხებში გადანერისას შემოდის „ბატონიც“.

ამასთან კავშირში, გასათვალისწინებელია, რომ ამ ძეგლში პირველად არის დადასტურებული ტერმინების „ყმისა“ და „გლეხის“ იდენტურობა (მუხლები მე-11 და 77-ე), რაც ყმის „ბატონის“ არსებობასაც გულისხმობს. ასე რომ, გამორიცხვული არ არის „პატრონის“ ნაცვლად „ბატონის“ შემოსვლა, მაგრამ ამას დამატებით არგუმენტაცია ჭირდება. დოკუმენტებში სიტყვა „ბატონის“ შედარებით გვიან დადასტურება ამ მხრივ დამაფიქრებელია.

საქმეც ისაა, რომ საბუთებში ტერმინი „ბატონი“ გვიან, კერძოდ XVII საუკუნიდან შემოდის ხმარებაში. თავდაპირველად იგი ამ დროის საბუთებში მეფის მნიშვნელობით გვხვდება, აგრეთვე ცნებებში „ბატონი კათალიკოზი“, „მუხრანის ბატონი“, „საბატონო“... მართალია ტერმინი „პატრონიც“ ამავე მნიშვნელობით განაგრძობს გვიანობამდე არსებობას, მაგრამ „ბატონის“ ხმარება სულ უფრო ხშირი ხდება და სწორედ გლეხის მებატონის მნიშვნელობას იღებს, და ბოლოს ჩნდება ცნება „ბატონყმური რიგი“. კერძოდ „ბატონყმური რიგი და წესი“ დადასტურებულია ანტონ I-ის მიერ 1751 წ. გაცემულ წყალობის წიგნში ოსმალეთში ტყვეობიდან დახსნილი ჩაჩანიძეებისადმი: „...მკვიდრი გყავით, ვითარცა სხვანი სვეტის ცხოვლისა ყმანი ეგრეთ დაგაყენეთ.

არაფერი საჩვენო სათხოვარი და გამოსაღები არა გეთხოვებოდეს რა; რომელიც ერთი თქვენი ტოლი კაცი სვეტს ცხოველს ემსახურებოდეს თქვენც თქვენის შეძლებით ისე იმსახურებდეთ. და სადაც თქვენი ნება იყოს, ქალაქსა, გორსა თუ სხვაგან ჩვენს სოფელსა და მამულში იდგებოდეთ და იყვნეთ. ბატონყმობის რიგითა და წესით გვემსახურებოდეთ.

სხვას არას დიდსა და არცა მცირეს თქვენთან საბატონყმით ჳელი არავისა აქვს...“ [13, 821].

მართალია, აქ არა საგლეხო ვალდებულებანი, არამედ სავაჭრო საქმიანობა და ამისი შესაბამისი „სამსახური“ უნდა იგულისხმებოდეს, მაგრამ „ბატონყმობის“ რიგი არა ვასალიტეტს, არამედ სწორედ „საბატონყმო“ დამოკიდებულებას ნიშნავს — სხვა ყმა ვაჭრების მსგავსად.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე, სპეციალური ლიტერატურის და წყაროების მონაცემების მიხედვით, საქართველოში ფეოდალიზაციის პროცესი ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: თავდაპირველად მიწის ფეოდალური მისაკუთრების პარალელურად ხდება უშუალო მწარმოებლის გვაროვნული წყობილების დროინდელი მეთემე-მოლაშქრის („ურის“) მეფისა თუ „აზნაურთა“ მიერ ჯერ თემების ფარგლებში დაქვემდებარება, შემდგომ კი ინდივიდუალური, კომლობრივი დაყმევება-„გაგლეხება“. მაგრამ „ურის“ დაშლა და მისი დიდი ნაწილის „გლეხად“ გადაქცევა, „აზნაურთა“ ფენის განმტკიცებასთან ერთად, ქრონოლოგიურად არ იფარგლება საზოგადოებრივ განვითარებაში მომხდარი გარდატეხით — ფეოდალიზმის „გამარჯვებით“ (VI ს.), არამედ

პროცესი გრძელდება ფეოდალური წყობის საბოლოო დადგინებამდე (X-XII სს). ამრიგად, თავიდან ფეოდალიზმის განვითარებას ორი ძირითადი საფეხური ჰქონდა: პირველი გრძელდებოდა ჩასახვიდან გამარჯვებამდე, ხოლო მეორე — გამარჯვების შემდეგ ახალ ხარისხში ასვლას გულისხმობდა, სანამ განვითარების პირობები ჰქონდა. გარკვეული დროიდან, უპირატესად საგარეო ფაქტორების წყალობით, ხდება განვითარების შეფერხება („სტაგნაცია“), რაც ქმნის თავისებურ ვითარებას — საზოგადოებრივი განვითარება „ჩიხში“ ექცევა (ნ. ბერძენიშვილი), რისი გამოსაჭყლებაც სათავადოთა სისტემა იყო.

შესაბამისი სოციალური ტერმინოლოგიის თვალსაზრისით კი ასეთი სურათი გვაქვს: „ერის“ დაშლისა და თემის სოციალური დამორჩილების (ფეოდალური დაყმევების) შედეგად ჩნდება „უფალი“, ხოლო ერისგანთა (მდაბიორ-მოლაშქრეთა) დიდი ნაწილი წარმოადგენს „მონებს“ — ჯერ კიდევ თავისუფალთა ფენას, რომელიც „უფლის“ მიმართ ვალდებულებით დამოკიდებულებაში იმყოფება. „ერის“ თემობრივად დაყმევების პროცესის გაღრმავების შედეგად მდაბიორთა „უფალს“ თანდათან ენაცვლება „პატრონი“ (X ს.), რაც იყო გამოსაჭყლება „პატრონყმობის“ ახალ ხარისხში მდაბიორ-მოლაშქრეთა ჩართვისა. მდაბიორთა ნაწილი კი გლახთა კატეგორიას ქმნის, რომელიც რიცხობრივ ზრდასთან ერთად, მწარმოებელ საზოგადოების ძირითად ფენად (კლასად) იქცევა და წარმოადგენს საფუძველს ფეოდალური ურთიერთობის ახალი ხარისხისა - „პატრონყმობისა“. ტერმინ „პატრონის“ და შესაბამისად ცნების „პატრონყმობა“ შედარებით გვიან დამკვიდრების (XVII საუკუნისათვის) პირობებში ცნება „პატრონი“ ინარჩუნებს პოზიციებს, როგორც ზოგადად ვასალიტიეტის აღმნიშვნელი სიტყვა, და ერთდროულად ყმა-გლეხის მფლობელსაც (მეპატრონეს) ნიშნავს, რომელსაც თანდათან ცვლის „პატრონი“, თუმცა უკანასკნელიც ზოგადი მინიშნებით კვლავ სოუზერენსაც აღნიშნავდა.

ამგვარად, პატრონყმობა — ვასალიტიეტია და ადრეულ ხანისათვის მთელ საზოგადოებას მოიცავს, იმდენად რამდენადაც უშუალო მწარმოებელთა დიდი ნაწილი („ერა“) თავისუფალი მინისმოქმედი და მოლაშქრეა. მისი დამახასიათებელია საადგილმამულო დამოკიდებულება, სამხედრო სამსახურის პირობით (ს. ჯანაშია). ეს ძირითადი ვალდებულებაა სუსტად დაბეგრასთან ერთად. ამ დროს სოუზერენის როლში ჯერ „უფალი“, შემდეგ კი „პატრონი“ გვევლინება.

შემდგომ, როდესაც უშუალო მწარმოებელს („ერის“, „წვრილი ერის“) დაყმევა — მინაზე დამაგრება და დაბეგრვა ანუ ყმა-გლეხად გადაქცევა ხდება, პატრონყმობა აღარ ფარავს მთელ საზოგადოებას და უპირატესად ფეოდალთა წრეში (მეფიდან მოკიდებული) სენიორალურ-ვასალურ ურთიერთობას ეწოდება, გვიანი ხანის ჩათვლით.

გაბატონებული (ფეოდალური) კლასის უშუალო მწარმოებელთან (გლეხობასთან) ურთიერთობის აღსანიშნავად შემოდის „პატრონყმობა“, ხოლო სიტყვა „პატრონყმობა“ განაგრძობს არსებობას, როგორც ფეოდალური კლასის შიგნით არსებული ურთიერთობის აღმნიშვნელი ტექნიკური ტერმინი, - ისე

„ვასალიტეტის“ მნიშვნელობით, თუმცა პარალელურად ტერმინები „ბატონი“ და „ბატონყმობა“ გამოიყენება ასეთივე გაგებით.

მართალია, ცნებები „პატრონი“, „პატრონყმობა“ და „ბატონი“ „ბატონყმობა“ სინონიმებადაც გვევლინებიან, ხდება მათი ერთი და იმავე მნიშვნელობით გამოყენება, მაგრამ ტენდენცია მაინც „პატრონის“ „ბატონით“ შეცვლას გულისხმობდა, ახალი ნიუანსით, რაც „ბატონყმური“ უღლის სიმძიმის გამომხატველი იყო. ეს სიმძიმე კი მნიშვნელოვნად ქვეყნის საგარეო (ძირითადად უცხო ძალის — ირანელთა და თურქების ბატონობა) და საშინაო (ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტე და დაქსაქსულობა ფეოდალური პარტიკულარიზმის პირობებში) ფაქტორებით იყო განპირობებული. „ბატონყმობა“, როგორც უშუალო მწარმოებლის ანუ ყმა-გლეხების უკიდურესი უუფლებობის დამაკანონებელი ფორმა („ყმისა ყოველივე ბატონისა არს“ — ვახტანგის სამართალი) და „სათავადოს“ სისტემა ერთმანეთის შესაბამისი მოვლენები იყო.

ამაში მდგომარეობდა სწორედ განსხვავება საქართველოსა და დასავლეთ ევროპის განვითარებულ ქვეყნების ვითარებაში — სოციალური მდგომარეობის თვალსაზრისით. თუკი ადრე საქართველო განვითარების შედარებით უფრო მაღალ დონეს აღწევდა (წყისის ნარწერა და სხვა) და ეს განვითარება აღმავალი გზით მიდიოდა, შემდგომ ვითარება იცვლება. ევროპაში XII-XIV საუკუნეებიდან მესამე წოდების გაჩენა-გაძლიერება და აბსოლუტიზმის დამკვიდრების ტენდენციები ჭარბობს, საქართველო კი პოლიტიკური დაშლისა და სოციალური „დაჩიხულობის“ გზას ადგება, რაც სამართლის ძეგლებს შორის სხვაობაშიც აისახა. საქართველო ამ თვალსაზრისით ჩვეულებითი სამართლის და ცალკეულ „განჩინებათა“ კოდიფიკაციის დონეზე რჩება. ევროპაში კი XIII-XIV საუკუნეებიდან სოციალური ძვრების (საქალაქო ცხოვრების აღმავლობა, ბატონყმობის გაუქმება...) შედეგად სამართალიც შესაბამისად ცივილიზებულ შინაარსსა და ფორმას იძენს [14].

ქართული „ბატონყმობა“ ამ მხრივ მეტ ანალოგიას რუსეთის სინამდვილესთან ჰპოვებს, სადაც „крепостничество“ გვიანობამდე ბატონობდა და ორივეგან გაუქმდა XIX ს-ის მეორე ნახევარში ერთიანი რეფორმების ფარგლებში.

1. ს. ჯანაშიე, შრომები, II, თბ., 1952 წ. (თეზისები 1939 წ. სსრკ მეცნ. აკადემიის საქართველოს ფილიალის სამეცნიერო სესიეზე ნეკითხული მოხსენებისე).
2. ქართული პატრონყმობის ბუნებისე დე ნარმოშობის საკითხისათვის (ისტორიოგრაფიული მიმოხილვე), ისტორიე, ხელოვნებეტმცოდნებე, ეთნოგრაფიე, №165.
3. ს. ჯანაშიე, ვახუშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ, შრომები, II, 1952.
4. ს. ჯანაშიე, ქართული პატრონყმობის ბუნებისე დე ნარმოშობის საკითხისათვის, შრომები, II, 1952.
5. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბ., 1973 წ.
6. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974 წ.
7. ა. ბოგვერეძე, ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიედან, თბ., 1961.
8. გ. მამულიე, პატრონყმობე, თბ., 1987 წ.
9. გ. ჯამბურე, ბატონყმობე საქართველოში, კრებულში – „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაციე“, თბ., 1980.
10. ქართული სამართლის ძეგლები, I, ი. დოლიძის გემოც., თბ., 1963, გვ. 286.
11. ქართული სამართლის ძეგლები, II, ი. დოლიძის გემოცემე, თბ., 1965.
12. ე. ხოშტარიე-ბროსე, ბექასე დე აღბულას სამართლის ჩვენამდე მოღწეული ნუსხების ურთიერთმიმართებისე დე ზოგიერთი მუხლის განმარტებისათვის, მაცნე, ისტორიის სერე, 4, 1985 წ.
13. ქართული სამართლის ძეგლები, III, ი. დოლიძის გემოც., თბ., 1970.
14. ე. ხოშტარიე-ბროსე, „ნესი“ დე „სამართალი“ ფეოდალური ხანის საქართველოში, მრეველთავი, XVII, 2001 წ.

**„ПАТРОНКМОБА“ И „БАТОНКМОБА“ В ГРУЗИИ (ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКО-
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК)**

Резюме

„Патронкмоба и „батонкмоба“ являются основными терминами, выражающими суть грузинского феодализма. Они встречаются в средневековых письменных источниках и стали предметом исследования многих ученых.

В раннем средневековье понятие „патронкмоба“ подразумевало земельную зависимость от сюзерена (называемого сперва „упали“, а позднее „патрони“) с условием военной службы и необременительной барщины. Так как большую часть производителей составляли свободные земледельцы и воины, „патронкмоба“ охватывало все общество. В дальнейшем, после превращения крестьян в крепостных, „патронкмоба“ становится термином, обозначающим вассальные отношения внутри класса феодалов. В значении же крепостных отношений между феодалами и крестьянами с позднего средневековья начинают употреблять слово „батонкмоба“.

Edisher Khoshtaria-Brosset

**PATRONKMOBA AND BATONKMOBA IN GEORGIA (A SURVEY
OF PRIMARY AND SECONDARY SOURCES)**

Summary

Patronkmoba and batonkmoba are the basic terms expressing the essence of Georgian feudal system. They are mentioned in Medieval sources and have been studied by many scholars.

In the early Middle Ages, the notion of Patronkmoba implied granting by feudal overlord (first called upali and then patroni) the use of land in return for military service and light corvee. As the most part of productive forces were free farmers and soldiers, Patronkmoba covered the whole society. Later, when free farmers had been turned into serfs, Patronkmoba became a term signifying vassal relations within the class of feudal lords. The term batonkmoba in the meaning of relations between feudal lords and serfs was introduced in the late Middle Ages.

მერი ინაძე

ცენტრალური კოლხეთის ქალაქების ჩასახვა-განვითარების საკითხისათვის

ძველი საქართველოს ქალაქების ისტორიის კვლევამ ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეებში მიიქცია მეცნიერთა ყურადღება. საქართველოში საქალაქო ცხოვრების წამოქმნა-განვითარების საკითხების შესწავლისას ისინი უმთავრესად ემყარებოდნენ წერილობით წყაროებს, მაგრამ ამასთან არაერთხელ აღნიშნავდნენ იმასაც, რომ ამ საკითხების ჭეშმარიტად მეცნიერულ საფუძველზე კვლევა მოითხოვდა არსებული საისტორიო წერილობითი ცნობების შემოწმებას მატერიალური კულტურის ძეგლების არქეოლოგიური ძიებით [1, 51-52; 2, 103].

ცენტრალური კოლხეთის ქალაქების გენეზისის შესწავლას მყარი საძირკველი ჩაეყარა დასავლეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანეს ნაქალაქარებზე — ვანში (ე. წ. „ახვლედიანების გორაზე“) და საირხის მიდამოებში („საბადურის გორაზე“) გაშლილი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. ნაქალაქარებზე მოპოვებულ იქნა მრავალფეროვანი მასალა, რამაც შესამჩნევად გაამდიდრა და გააფართოვა მკვლევართა ცოდნა-წარმოდგენა კოლხეთის ქალაქების მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის შესახებ. უკანასკნელი 50 წლის მანძილზე ვანის და საირხის ისტორიული წარსულის შესწავლას, მათი ფუნქციებისა და განვითარების ცალკეული ეტაპების დადგენას მიეძღვნა არაერთი ნაშრომი, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოითქვა არაერთი საყურადღებო მოსაზრება. მათ შორის, უპირველესად, უნდა აღინიშნოს ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 70-იან წლებში ვანის ძველი ქალაქის ისტორიის პერიოდიზაციასთან დაკავშირებით ექსპედიციის ხელმძღვანელის ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ წამოყენებული დებულებები.

მკვლევრის აზრით, ვანის ქალაქის ისტორიაში უნდა გამოიყოს რამდენიმე ეტაპი. განვითარების პირველ ეტაპზე (ძვ. წ. VI ს – IV ს-ის პირველი ნახევარი) ვანი წარმოადგენდა კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის („სკეპტუხიის“) პოლიტიკურ და შესაბამისად ეკონომიკურ ცენტრს — მმართველი ზედაფენის რეზიდენციას, რომელსაც ეკავა ბუნებრივი ხევებით გამაგრებული ბორცვი (ე. წ. „ახვლედიანების გორა“). ეს რეზიდენცია, თავდაპირველად, იყო სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრი, სადაც თანდათანობით ხდებოდა ხელოსნობის ძირითადი დარგების კონცენტრაცია [3, 18, 19]. სატაძრო ქალაქი ვანში იქმნება მისი ისტორიის ბოლო ეტაპზე (ძვ. წ. III ს-დან) და განაგრძობს არსებობას მთელი ელინისტური ეპოქის განმავლობაში. მკვლევრის ვარაუდით, ვანის სატაძრო-საქალაქო ცენტრი ფუნქციონალურ-ტიპოლოგიური

თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო იმავე რიგის თეოკრატიული ერთეული, როგორც იყვნენ ელინისტური ხანის მცირე აზიის დიდი სატაძრო გაერთიანებანი: პონტოს კომანა, ზელა, ზევსისა და აპოლონის ტაძრები პესინუნტში, ოლბის სატაძრო სახელმწიფო კილიკიაში, ანაიტის ტაძარი არმენიაში და სხვ. როგორც ცნობილია, ეს ტაძრები მხოლოდ საკულტო-რელიგიურ ცენტრებს კი არ წარმოადგენდნენ, არამედ ამავე დროს იყვნენ მსხვილი პოლიტიკური და ეკონომიკური ერთეულები, რომლებიც ფლობდნენ ვრცელ მიწებსა და აურაცხელ სიმდიდრეს [4, 38]*.

ამრიგად, „ახვლედიანების გორაზე“ 60-70-იან წლებში გამოვლენილმა ელინისტური ხანის არქეოლოგიურმა ძეგლებმა (საკულტო ნაგებობანი და სხვ.) თავიდანვე შექმნა საფუძველი იმ დასკვნისათვის, რომ ძვ. წ. III ს-დან ვანის სატაძრო ქალაქისა და მისი ქვეყნის განვითარებაში დგება ხანა, როდესაც იგი თავისი ფუნქციებით და სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაციით ემსგავსება აღნიშნული ხანის მცირე აზიის სატაძრო გაერთიანებებს.

მომდევნო წლებში ოთ. ლორთქიფანიძემ ადრე გამოთქმული თვალსაზრისი ცენტრალური კოლხეთის ქალაქების განეზისის შესახებ შემდეგი სახით ჩამოაყალიბა: კოლხური ქალაქის ძირითად ტიპს წარმოადგენდა ადმინისტრაციული ცენტრი; სწორედ ადმინისტრაციული ცენტრიდან ქალაქის განვითარება იყო ის მაგისტრალური ხაზი, რომელმაც, მკვლევრის აზრით, წინაელინისტურ ხანაში განსაზღვრა ადგილობრივი ურბანისტული ცენტრების სპეციფიკა [5, 327-332; 6, 20].

მაგრამ 70-იან წლებში, როდესაც მე წამოვიწყე შიდა კოლხეთის ქალაქების ისტორიის საკითხებზე მუშაობა, პრობლემის კვლევა-ძიებამ ჩემთვის ნათელი გახადა, რომ როგორც ვანის სატაძრო-საქალაქო ცენტრის წარმოქმნა-განვითარების პროცესის, ისე კოლხეთის სხვა ქალაქების გენეზისის მთელი სისრულით შესწავლა მოითხოვდა ვანში აღმოჩენილ უაღრესად მნიშვნელოვან მასალასთან ერთად დასავლეთ საქართველოს სხვა ნაქალაქარების არქეოლოგიური კვლევის შედეგების გათვალისწინებას არსებული წერილობითი წყაროების მონაცემების მაქსიმალური გამოყენებით.

ამ თვალსაზრისით ჩემი საგანგებო ყურადღება მიიქცია სწორედ წერილობით წყაროებში, უმთავრესად კი, სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დაცულმა მეტად საგულსხმომ ცნობებმა, რომლებშიც საკმაოდ სრულად არის ასახული კოლხეთის მეზობელი ქვეყნების — პონტოს, კაპადოკიის სატაძრო-საქალაქო ცენტრების წარმოქმნა-განვითარების სურათი.

* უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ვანის ძველი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრის ადგილას ელინისტური ხანის სატაძრო ქალაქის წარმოქმნას ოთ. ლორთქიფანიძე ძირითადად უკავშირებდა კოლხეთში ახალი ეთნო-პოლიტიკური სიტუაციის შექმნას, სახელდობრ, მესხების საკოლონიზაციო მოძრაობას, რაც თითქოს თან მოჰყვა იბერიის ახლადშექმნილი სამეფოს პოლიტიკური გავლენის გავრცელებას ცენტრალური კოლხეთში [3, 25-26].

სტრატონის ზემოთ ხსენებული ცნობების განხილვა-გაანალიზების შემდეგ იმ დასკვნამდე მივდი, რომ პონტოს, კაპადოკიის დიდი სატაძრო ქალაქები და მათი თეოკრატიული გაერთიანებანი ისახებოდა არა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრებში, არამედ მთავარი სამლოცველოებისა და მათთან მდებარე დასახლებების წიაღში. აღნიშნული დასახლებების ტრანსფორმაცია მნიშვნელოვან სატაძრო-საქალაქო ცენტრებად მხოლოდ ხელშემწყობ ეკონომიკურ გარემოში ხდებოდა. იგულისხმება მახლობლად ნაყოფიერი მიწების არსებობა, სიახლოვე მოსახერხებელ სავაჭრო გზებთან, ფართო სააღმშენებლო ურთიერთობები და სხვა. საკულტო ცენტრებისა და მათთან ორგანულ კავშირში მყოფი დასახლებების დიდ სატაძრო-საქალაქო ცენტრებად ტრანსფორმაციის პროცესში გარკვეულ როლს ასრულებდა პოლიტიკური ფაქტორიც [7, 136-144].

უნდა ითქვას, რომ მცირე აზიის მთელი რიგი სატაძრო-საქალაქო ცენტრებისა და მათი გაერთიანებების გენეზისის ეს კანონზომიერება (წარმოქმნა-განვითარების ძირითადი ხაზი) წერილობითი წყაროებისა და ეპიგრაფიკული ძეგლების საფუძველზე შენიშნულია უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაშიც. აღნიშნულია ისიც, რომ ერთ-ერთი პირველი ნიშანთაგანი, რომელიც მცირე აზიის რიგ სატაძრო-საქალაქო ცენტრებს ერთმანეთთან აახლოებს — „ანათესავენს“, ეს სწორედ მათი გენეზისის მსგავსებაა [8, 837-838; 9, 152, 163, 179].

ვანისა და საირხის შემდგომი არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით დადასტურდა, რომ მცირე აზიის სატაძრო-საქალაქო ცენტრების გენეზისისთვის დამახასიათებელი კანონზომიერება ნათლად იკვეთება შიდა კოლხეთის მნიშვნელოვანი ქალაქების განვითარების საწყის ეტაპზედაც.

ამ თვალსაზრისით, უპირველესად, საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს 1975 და 1983-84 წლებში „ახვლედიანების გორაზე“ გამოვლენილი ძვ. წ. VIII-VII სს-ის დიდი საკულტო კერა. კერის შიგნით და ირგვლივ ჩაყრილი იყო რამდენიმე ასეული შეწირული ჭურჭლის ფრაგმენტები, და, რაც განსაკუთრებით საგულისხმოა, სხვადასხვა ცხოველის — ვერძის, ხბოს, ირმის ორთავიანი თიხის ქანდაკებები, ე. წ. ორმხრივპროტომიანი ფიგურები. ამ ფიგურებს უკავშირებენ ცხოველთა მფარველი ნაყოფიერების ქალღვთაების, ღმერთების „დიდი დედის“ კულტს [10, 261-276], რაც გვაგულისხმებინებს ჯერ კიდევ წინანატიკურ ხანაში ახვლედიანების გორაზე ამ ღვთაებისადმი მიძღვნილი დიდი მასშტაბის რთული საწესო რიტუალების შესრულებას და აქ ვანის ქვეყნის მთავარი სამლოცველოს არსებობას [11, 97-103; 12, 77-79].

იმავე ახვლედიანების გორაზე მიკვლეული მომდევნო ხანის საკულტო დანიშნულების არქეოლოგიური ძეგლები, სახელდობრ, ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებული ხით ნაგები ტაძარ-სამლოცველო და კლდოვან დედაქანში ამოკვეთილი სარიტუალო ქვაბული, არხები [13, 35, 36]*, ასევე ქურუმ ქალთა

*კლდეში ნაკვეთი კომპლექსი სპეციფიკური არხებით — წარმოადგენდა მინისკევა სამსხვერპლოებს, რომლებშიც ავროვებდნენ ღვთაებისათვის შეწირულ ცხოველთა სისხლს. როგორც ფიქრობენ, ეს სამსხვერპლოები დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ზედა ტერასაზე გამოვლენილი ძვ. წ. VI-V სს-ის ხის ძელებით ნაშენ დიდ საკულტო ნაგებობასთან, რომელიც შემდგომში ხანძრისაგან განადგურებულა [12, 77].

ძვ. წ. V და IV სს-ის მდიდრული სამარხები და აქ მრავლად ნაპოვნი ძვირფასი სამკაული, ფუფუნების საგნები, მეორე მხრივ, იმპორტული ნივთები, იონიური, თუ ატიკური მოხატული და შავლაკიანი კერამიკა, ფერადი მინის ჭურჭელი და სხვა მოწმობენ, რომ აღნიშნულ გორაზე, სადაც ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII-VII სს-ში არსებობდა ვანის ქვეყნის მთავარი სამლოცველო, ძვ. წ. VII-VI სს-დან ვითარდება დიდი რელიგიურ-საქალაქო ცენტრი მრავალდარგობრივი ხელოსნური წარმოებით, ფართო საგარეო სავაჭრო ურთიერთობებით [14, 172, 182, 183; 12, 80, 85-95, 136, 139].

შიდა კოლხეთის ნაქალაქარების შემდგომმა არქეოლოგიურმა კვლევადიებამ, სახელდობრ, ყვირილის ზემო წელის ხეობაში, სოფელ საირხის მიდამოებში და მახლობლად აღმართულ ბორცვებზე გათხრებით და დაზვერვებით მიღებულმა შედეგებმა მნიშვნელოვნად შეავსო ვანში მოპოვებული მასალის საფუძველზე შექმნილი წარმოდგენა კოლხეთის ქალაქების გენეზისის შესახებ. მკვლევართა დაკვირვებით, დასახლების გაჩენა საირხეში ძვ. წ. VIII ს-ის პირველი ნახევრის ფარგლებში უნდა ვივარაუდოთ. აღნიშნული ხანიდან საირხე ხდება ერთ-ერთი მსხვილი დასახლება არა მარტო ყვირილის ხეობაში, არამედ მთელ დასავლეთ საქართველოში. ძვ. წ. VIII-VII სს-ის არქეოლოგიური მასალა აღმოჩენილია ნამოსახლარის თხუთმეტ ბორცვზე, აგრეთვე მათ შორის მდებარე ტერიტორიაზე [15, 12].

საირხის მიდამოებში საბადურის, სახოველეს, ვეშაპიძის გორებზე ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ნამოსახლარ ფენებში, ასევე ადგილ ლომინაურში აღმოჩენილი საკულტო დანიშნულების საგნების (ლომის თავის გამოსახულებების ფრაგმენტების, ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებული სიმბოლოებისა და ქალღვთაების მცირე ქანდაკებების) საფუძველზე ჯერ კიდევ 70-იან 80-იან წლებში ექსპედიციის ხელმძღვანელის ჯ. ნადირაძის მიერ გამოითქვა მოსაზრება საირხე-ლომინაურის ტერიტორიაზე უძველესი სამლოცველოს არსებობის შესახებ. ყვირილის ხეობაში აღმოცენებული ეს მნიშვნელოვანი სამლოცველო, მკვლევარის აზრით, იმ სატაძრო ორგანიზაციათა რიგს განეკუთვნებოდა, რომელნიც უძველეს სატაძრო თემებში ჩაისახნენ და განვითარდნენ [16, 80, 138-140].

საირხის მიდამოებში მსხდომი ინტენსიური მიწათმოქმედების მიმდევარი საზოგადოების რელიგიურ ცხოვრებაში ძვ. წ. VIII-VII სს-დან დაწყებული ეს პროცესი თავის უმაღლეს განვითარებას აღწევს ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევარში. ამ დროიდან საბადურის გორის დასავლეთი ფერდობი ხდება ადგილობრივი დანიშნულებული თეოკრატიული საგვარეულოს საძვალე. აქვე კეთდება დიდი საკულტო ორმო და საკრალური რიტუალებისათვის განკუთვნილი მოედანი, სადაც უთუოდ სრულდებოდა უზენაეს კულტმსახურთა და მათ თანმხლებ პირთა დაკრძალვასთან დაკავშირებული რთული ცერემონიალები (მკაცრად დადგენილი ნორმების მიხედვით) [17, 93, 94].

აქვე განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ის გარემოებაც, რომ უზენაეს კულტმსახურთა მდიდრული სამარხები საირხესა და ვანში თითქმის ერთდროუ-

ლად (ძვ. წ. V ს-ის შუახანებიდან) იჩენს თავს, რაც იძლევა საფუძველს ქურუმთა ფენის საბოლოო ჩამოყალიბება აქ არსებული ორივე სატაძრო ცენტრში ძვ. წ. VI ს-დან ვივარაუდოთ. ამავე ხანისათვის საირხეში, ისევე როგორც ვანში, ნაყოფიერების თაყვანისცემა უკვე საყოველთაო კულტად არის აღიარებული. ყველა ეს ფაქტი თავისთავად იმის მაუწყებელია, რომ სატაძრო თემის სათავეში მდგომ კულტმსახურთა ფენას ამ დროს უკვე მითვისებული აქვს ტაძრის მიწის ფონდი და შემოსავალი [12, 83, 93-97, 102], რაც ხელს უმართავს მის შემდგომ სოციალურ აღზევებას და მისივე ხელში დიდი სიმდიდრის თავმოყრას.

ამრიგად, ახვლედიანების გორისა და საირხე-ლომინაურის ძეგლები მიუთითებენ ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII-VII სს-ში აქ უძველესი სამლოცველოების არსებობაზე, რომლებიც ისახებიან მათ გარშემო გაერთიანებულ სასოფლო-სატაძრო თემებში, ხოლო საზოგადოების შემდგომ წინსვლასთან ერთად (ძვ. წ. VI ს.) სავსებით განვითარებული სატაძრო ორგანიზაციისათვის დამახასიათებელ ფორმებს იღებენ [12, 83, 93, 94, 95-97, 102].

ამავდროულად (წინა და ადრენატიკურ ხანაში) კოლხეთში ღრმა სოციალურ-ეკონომიკური ძვრები ხდება. რკინის ფართო ათვისების, მრავალდარგობრივი ხელოსნური წარმოებისა და ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარების, საზოგადოების ქონებრივად დანინაურებული თემების წარმოქმნასთან ერთად ცენტრალური კოლხეთის სატაძრო ორგანიზაციებთან ჩნდებიან და მათთან თანაარსებობენ მნიშვნელოვანი დასახლებები ხელოსნური წარმოებით და სახელოსნო უბნებით [12, 30-32]. როგორც ეს საირხის მიადამოებში აღმოჩენილი ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ფერადი და შავი მეტალის საწარმოთა ნაშთების მიხედვით გაირკვა, ყვირილის სათავეებში რკინის მადნის მდიდარი გამონასვლების არსებობამ და აქედან დიდი რაოდენობით მადნის ჩამოტანამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა აღებული ხანისათვის საირხეში რკინის მეტალურგიის განვითარებასა და აქ შავი ლითონის წარმოების მძლავრი კერის შექმნაში [17, 18-21; 15, 9], რასაც თან სდევდა მისი დიდ ეკონომიკურ ცენტრად ჩამოყალიბება.

ყველაფერი ეს, თავის მხრივ, ხელს უმართავდა საირხის სახელოსნო-საწარმოო უბნების მახლობლად ბერძნულ-მცირეაზიურ სამყაროსთან სავაჭრო ურთიერთობით დაკავშირებული მსხვილი ადგილობრივი სააღმშენებლო ცენტრის წარმოქმნას. საირხის ამ ცენტრის კავშირს ეგეოსურ-მცირეაზიურ ქალაქებთან, რასაც ძირითადად საფუძვლად უნდა დასდებოდა ყვირილის ხეობიდან ლითონის გატანა, ნათლად მოწმობს მჭედლობის მფარველი ნაყოფიერების ქალღვთაების, ღმერთების „დიდი დედის“ — იდეს (იმავე კიბელეს) კულტის გავრცელება და მყარად დანერგვა საირხის საზოგადოებაში. ამის პირდაპირი დასტურია საბადურის გორის ნეკროპოლზე ახალგაზრდა კულტმსახური ქალის (ძვ. წ. IV ს-ის) სამარხში აღმოჩენილი კურდღლის გამოსახულებიანი ვერცხლის თასი, რომელზედაც ამოკანრული ასოები MIA იკითხება, როგორც „მეტერ იდაია//იდე (ანუ „დედაღვთაება იდე“) [18, 20-22, 56-77; 19, 15-18].

იდეს კულტის დამკვიდრებას საირხეში მოწმობს სტრაბონის „გეოგრაფიაში“

კოლხეთის საზღვრებთან მოხსენიებული ადგილობრივი ქალაქის (ვფიქრობთ, იმავე საირხის) ბერძნული სახელწოდება „იდეესა“, რომელიც, ჩვენი აზრით, უნდა ნიშნავდეს ღვთაება იდეს სალოცავი მთის შესადარ ადგილს [12, 71-104, 115-116, 119].

ცენტრალური კოლხეთის სატაძრო ორგანიზაციებთან საქალაქო ცხოვრების ჩასახვა-განვითარების ზემოთ წარმოდგენილი სურათი შემდგომ დადასტურებას ჰპოვებს დღ. ნოქალაქევის ტერიტორიაზე და მის მიდამოებში ბოლო 20 წლის მანძილზე გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლებით, რომელთა სახით სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოვიდა ძველკოლხური საქალაქო ცენტრების გენეზისის კვლევისათვის საჭირო უაღრესად მნიშვნელოვანი მასალა. ნოქალაქევი აღმოჩენილ ძეგლებს შორის, უპირველესად, უნდა აღინიშნოს ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული დიდი საკულტო კომპლექსი, სადაც ისევე, როგორც ვანში, უამრავ ჩალენილ ჭურჭელთან და მსხვილფეხა შეწირულ საქონლის ძეგლებთან ერთად აღმოჩნდა ხარის, ირმის, ცხენის თავის გამოსახულებიანი (ე. წ. ორმხრივპროტომიანი) ტერაკოთული ფიგურების ასეულობით ნატეხი [20, 13, 14, 19-29]. ექსპედიციის ხელმძღვანელის დ. ლომიტაშვილის მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ეს ფიგურები დიდ მსგავსებას ავლენენ ვანის ანალოგიურ მონაპოვართან, თუმც მათ შორის არსებობს გარკვეული სხვაობაც [20, 13, 14, 19-29].

კოლხეთის ორ უმნიშვნელოვანეს პუნქტში — ვანსა და ნოქალაქევი გამოვლენილ ძვ. წ. VIII-VII სს-ის საკულტო კერებში ორმხრივპროტომიანი ფიგურების აღმოჩენა უთუოდ საგულისხმო ფაქტია. ეს მონაპოვს ღმერთების „დიდი დედისათვის“ ვანში შეწირული მსგავსი ქანდაკებების ანალოგიური დანიშნულებით გამოყენებას ნოქალაქევის სამლოცველოშიც.

როგორც ეს არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით გაირკვა, ძვ. წ. VIII-VII სს-ში ნოქალაქევის საკულტო კერასთან არსებობდა საიუველირო სანარმოო ცენტრიც, სადაც თავმოყრილი იყო საოქრომჭედლო და სარდიონის მძივების დასამზადებელი სახელოსნოები [20, 15-18].

აღნიშნული ცენტრის გამოვლენა საფუძველს იძლევა იმ ვარაუდისათვის, რომ სარდიონის მძივების დამზადებას ნოქალაქევის სამოსახლოში, ისევე როგორც მის მახლობლად მდებარე მუხურჩისა და ოჩხომურის დასახლებებში, ფართო საქესპორტო დანიშნულება ჰქონდა და მოთხოვნილებას ამ ნაწარმზე ზემოხსენებულ დასახლებებთან ერთად უზრუნველყოფდა სწორედ ნოქალაქევის საიუველირო სანარმოო ცენტრი [21, 91-95]. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია ისიც, რომ საიუველირო საქმე (სარდიონისა და ოქროსაგან მძივების დამზადება) მოითხოვდა შრომის კარგად მონესრიგებულ ორგანიზაციას და ამავე დროს სამთამადნო წარმოების განვითარების მაღალ დონეს. ამ საქმიანობის დამადასტურებელი არქეოლოგიური მასალები საკმაოდაა წარმოდგენილი ნოქალაქევის ძვ. წ. VIII-VII ს-ის ფენებში (ეს არის ოქროს სასინჯი ქვები, ლითონის ჩამოსახსმელი ციცხვი, საქმენი მილები და სხვ.) [21,

91; 22, 82-84]. ყველაფერი ეს ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა ნოქალაქევის სამოსახლოში სარდიონისა და ოქროს დამუშავებასთან ერთად რკინის მეტალურგიის განვითარებისათვის. ამ თვალსაზრისით ნოქალაქევი ძვ. წ. VIII-VII სს-ის კოლხეთში გვევლინება ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ცენტრად, სადაც ერთ ფენაში არის კონცენტრირებული როგორც მეტალურგიის, ისე სარდიონისა და ოქროს მძივების დასამზადებელი საკმაოდ მსხვილ სახელოსნოთა ნაშთები (აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ადრეული ხანიდანვე საოქრომჭედლო სახელოსნოების არსებობას მკვლევარნი ვარაუდობენ ვანსა და საირხეშიც). როგორც საფიქრებელია, ალბულ ხანაში, განსაკუთრებით ინტენსიური უნდა ყოფილიყო ნოქალაქევის საკულტო-სახელოსნო დასახლების კავშირი მდინარე ხობის მარცხენა შენაკად ოჩხომურის ნაპირებზე არსებულ რკინის ჩამოსასხმელ სახელოსნოებსა [23, 36-37; 24, 82-83] და მათ მახლობლად მდებარე ასევე ოჩხომურად ნოდებულ სამოსახლოსთან [21, 90-95], საიდანაც შეიძლებოდა მდ. ტეხურის სამდინარო გზით ნოქალაქევი დიდი რაოდენობით რკინის, სპილენძის, ოქროს, ასევე სარდიონის ჩამოტანა.

ნოქალაქევის, ისევე როგორც საირხის, მდებარეობა ლითონით მდიდარი რეგიონების მახლობლად, საკომუნიკაციოდ მოსახერხებელ ადგილას, უთუოდ ხელს უმართავდა აქ არსებული საწარმოო ცენტრებიდან შავი ლითონის, ასევე ძვირადღირებული ხელოსნური ნაწარმის (სარდიონისა და ოქროს მძივების) ექსპორტს ქვეყნის გარეთაც.

რკინის წარმოებისა და საიუველირო საქმის დიდი მასშტაბები ნოქალაქევსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის კოლხეთის ამ რეგიონის სავაჭრო-ეკონომიკურ და სამეურნეო ურთიერთობების მაღალ დონეზე და უთუოდ გულისხმობს ნოქალაქევი არსებული კომბინირებული სახელოსნო ცენტრის ჩართვას იმდროინდელი მსოფლიოს სააღებშიცემო პროცესებში, მჭიდრო კულტურული კონტაქტების თანხლებით, რაც, ჩანს, ერთ-ერთი მთავარი სტიმული გახდა ნოქალაქევის სატაძრო-საწარმოო სამოსახლოსთან ანტიკურ სამყაროში ცნობილი დიდი ქალაქის განვითარებისათვის.

ზოგიერთი მკვლევარი (დიუბუა დე მონპერე და სხვ.) ნოქალაქევს აიგივებს პლინიუს უფროსის ცნობით მდინარეების — კიანეოსის (ტეხურის) და ჰიპოსის ფასისში შერთვის ადგილას, ზღვიდან 15 ათ. ნაბიჯის (=22 კმ) დაცილებით მდებარე კოლხეთის ყველაზე განთქმულ ქალაქ ეასთან [25, 11-13]*. პლინიუსის ზემოთ მოტანილი ცნობებიდან და ნოქალაქევი აღმოჩენილი უახლესი არქეოლოგიური მონაპოვარიდან გამომდინარე მეც ვვარაუდობ, რომ სახელწოდებაში

* ქალაქ აია-ს ფასისის შესართავის მახლობლად იხსენიებს კლავდიუს პტოლემეოსიც (ახ. წ. II ს.) თავის „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოში“ (Ptol., IX, 2). ნ. ლომოურის აზრით, კოლხეთის ამ მითიური დედაქალაქის ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება [26, 56]. შეადარე მ. შენგელია [27, 167-72].

„აა“-„აია“ უნდა იგულისხმებოდეს რიონსა და მდინარე ტეხურის შესაყართან მდებარე, ზღვის სანაპიროდან არცთუ დიდი მანძილით დაშორებული, ადრეული ხანიდან ცნობილი რეალური ქალაქი, რომელიც მოგვიანო ხანის ბიზანტიურ წყაროებში ეგრისის სამეფოს დედაქალაქად იხსენიება და იწოდება არქეოპოლისად, რაც ასევე უნდა მეტყველებდეს ძველთაგანვე აღნიშნული ქალაქის გამორჩეულ მნიშვნელობაზე*.

სახელ „აია“-სთან დაკავშირებით საგულისხმოა ის გარემოება, რომ იგი მიწათმოქმედების და ნაყოფიერების ღვთაების სახელწოდებად მიაჩნიათ. ამ ღვთაების სახელს ხედავენ სვანურ გამოთქმაში „აია მიშლადალ“, რაც აიას კვირადღეს ნიშნავს [29, 103]. თავის მხრივ, „აია“, იგივე „აიაია“, სავსებით შესაძლებელია, უკავშირდებოდეს ხეთური ტექსტების ეიას, რომელიც მარადმწვანე ხეს აღნიშნავდა. დადგენილია, რომ ეია მარადიულობას, განაყოფიერებას, მოკვდავ და აღორძინებად ბუნებას ასახიერებდა [30, 169-173]**.

როგორც ვხედავთ, შეიძლება გარკვეული კავშირის დანახვა ქალაქ აიად ნოქალაქევის გააზრებასა და ამ ადგილას ნაყოფიერების ღვთაების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკულტო კერის არსებობას შორის.

ამრიგად, გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ძვ. წ. VIII-VII სს-დან ცენტრალურ კოლხეთში მიმდინარეობდა დიდი საკულტო-სატაძრო ცენტრების დანიშნულების პროცესი, რაც დაკავშირებული იყო ქვეყანაში მომხდარ მნიშვნელოვან სოციალურ-ეკონომიკურ ძვრებთან — რკინის ფართო ათვისება, დემოგრაფიული „აფეთქება“, ინტენსიური მიწათმოქმედების, მევენახეობის განვითარება და სხვ. ამ მოვლენების პარალელურად აღნიშნულ ცენტრებთან ჩნდებიან და მათთან თანაარსებობენ დიდი დასახლებები კომბინირებული ხელოსნური წარმოებით, ფართო საგარეო სააღმშენებლო ურთიერთობებით.

სავაჭრო კავშირების დამყარებაში წამყვან როლს ასრულებს რკინა [32, 3-8]. სამეურნეო და საომარი დანიშნულებით მოხმარებასთან ერთად რკინის იარაღი უჩვეულოდ დიდი რაოდენობით გამოიყენება ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებულ ცერემონიალებში, დაკრძალვის დროს შესრულებულ რიტუალებში (კოლექტიური სამარხები) და სხვ., რაც განაპირობებდა რკინის

* პლინიუს უფროსის „აიას“ ლოკალიზაციისას გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ პლინიუსის მიერ მოხსენიებული პიპოსი, რომელიც თითქოს ქ. აიას მახლობლად ერწყმოდა ფასისის მისი შესართავიდან 15 ათ. ნაბიჯის დაშორებით, არ უდრის თანამედროვე ცხენისწყალს. ეს უკანასკნელი გაცილებით უფრო აღმოსავლეთით ჩადინება რიონს, ვიდრე პლინიუსის პიპოსი. რაც შეეხება სახელწოდება „აია“-ს მნიშვნელობას ძველ ბერძენ ავტორთა პეროდოტეს, აპოლონიოს როდოსელის ნაწარმოებებში, აქ აია - კოლხეთის სინონიმაა, თუმცა აპოლონიოსის სქოლიასტების განმარტებით — აია ქალაქია კოლხიდისა. ლიკოფრონისათვისაც (ძვ. წ. III ს.) აია ქალაქია. შემდეგი ხანის ავტორები აიას ქალაქად მიიჩნევენ (სტრაბონის ცნობით, ეს არის ქალაქი ფაზისთან, I, 2, 39) [28, 32; 12, 60-70].

** აქვე აღსანიშნავია ურარტულ პანთეონში ქალღმერთებს შორის „აიას“ დასახელება [31, 371].

წარმოების კულტად ქცევას კოლხეთში [12, 25, 26]*.

შიდა კოლხეთის ქალაქების გენეზისის შესწავლის შედეგები სრული არ იქნება თუ ყურადღებას არ შევაჩერებთ ამ პროცესის გამომწვევ კიდევ ერთ მნიშვნელოვან ფაქტორზე. ზემოთ შევეცადეთ გვეჩვენებინა, რომ ცენტრალური კოლხეთის ურბანიზაციის სანყისი ეტაპი ემთხვევა იმ ადრეულ ხანას, როდესაც ქვეყანაში ჯერ კიდევ არ არის დასრულებული სახელმწიფოსა და მისი ადმინისტრაციული აპარატის ჩამოყალიბების პროცესი და საზოგადოების როგორც სულიერი, ისე საერო ცხოვრების წარმმართავ ძალად გამოდიან ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში დანიშნურებული მთავარი ტაძრები და მათ სათავეში მდგომი კულტმსახურნი, რომელნიც ითავსებენ თემის ყოველი საქვეყნო საქმის წარმოებას. ამასთან ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ კოლხეთში, ისევე როგორც ქართლში**, სწორედ აღნიშნულ ხანაში განსაკუთრებით იზრდება რთული ორგანიზაციის, დიდი მეურნეობისა და სიმდიდრის მქონე სამლოცველოების როლი.

მაგრამ ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრიდან კოლხეთში ვითარება იცვლება. იქმნება პოლიტიკური გაერთიანება სამეფო ხელისუფლებით, რომელიც სატაძრო ცენტრებისა და მათი ქვეყნების სათავეში მდგომ თეოკრატიული საგვარეულოს წარმომადგენლებს აკისრებს ადმინისტრაციულ ფუნქციებს. შესაბამისად, ყალიბდება სკეპტუხთა ინსტიტუტი, ვანისა და საირხის სკეპტუხები. ამასვე უკავშირდება ის მნიშვნელოვანი ფაქტიც, რომ კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრები იქმნებიან ადრე დანიშნურებულ დიდ ტაძრებსა და მათთან არსებულ სანარმოო-სახელოსნო ცენტრებთან, რის შემდეგ სრულდება აღნიშნული ცენტრების ფორმირება რელიგიურ, ეკონომიკურ და პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ საქალაქო ერთეულებად.

აქედან გამომდინარე, ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ ურბანიზაციის პროცესის სანყისი ეტაპი კოლხეთში წინ უსწრებდა ქვეყანაში სახელმწიფოსა და მისი ადმინისტრაციული ცენტრების ჩამოყალიბებას, ამდენად, მე ნაკლებად

* რკინის ჭედვას და მისგან იარაღის დამზადებას სხვა ხალხებიც, ჩვეულებრივ, ნაყოფიერების ღვთაებას უკავშირებდნენ. სტრაბონის ერთი ძველი გადმოცემის თანახმად, რკინის წარმოება მცირე აზიაში წამოუწყიათ დაქტილებს — ღვთაება იდეს მსახურებს, მისივე სახელობის მთაზე (ტროას მახლობლად) [X, 3, 22].

** საკულტო ცენტრების არსებობა ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ საუკუნეებში და უფრო ადრეც (ძვ. წ. II ათასწლეულის დასასრულს) არქეოლოგიური კვლევით დასტურდება შიდა ქართლის არაერთ ადგილას. ასეთებია ყათნალისხევის, ნაცარგორას (შესამე ფენის) და ხოვლეგორას სანესო კომპლექსები, რომლებიც წარმომადგენდნენ ნაყოფიერების ღვთაებათა ხატებს. როგორც ფიქრობენ, ისინი უნდა ყოფილიყვნენ ხევის, ან ტომის საკულტო ცენტრები, სადაც სრულდებოდა საკმაოდ რთული სანესო რიტუალი ნაყოფიერების გასაზრდელად [33, 200-208]. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლებისა, ძვ. წ. VIII-VI სს. კოლხეთსა და ქართლში არსებული საკულტო ცენტრების შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის გამდლისწყ-აროში (ტირიფონის ველზე) აღმოჩენილ განძში შემავალი ერთი საკულტო-სარიტუალო დანიშნულების ნივთი, რომელიც სამლოცველოს იმიტაცია უნდა იყოს [34, 93-97].

მართებულად მეჩვენება ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ გამოთქმული ზემოთ მოტანილი მოსაზრება, რომ ადრეკოლხური ქალაქის ძირითად ტიპს წარმოადგენდა ადმინისტრაციული ცენტრი, და რომ სწორედ ასეთი ცენტრიდან ქალაქის განვითარება იყო მთავარი მაგისტრალური ხაზი, რომელიც განსაზღვრავდა წინაელისტურ ეპოქაში კოლხეთის ადგილობრივი ურბანისტული წარმონაქმნების სპეციფიკას. თუმცა აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ თავის ბოლო, 1995-6 და 2002 წლებში გამოქვეყნებულ ნაშრომებში (კორექტივის სახით), ოთ. ლორთქიფანიძე იმასაც შენიშნავდა, რომ ჯერ კიდევ ნაადრევი იმის მტკიცება — იყო თუ არა პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ცენტრი ადრეკოლხური ქალაქის ერთადერთი სახეობა და რომ ვანი უძველესი ხანიდან ელინისტური ეპოქის დასრულებამდე წარმოადგენდა კოლხეთის მნიშვნელოვან რელიგიურ ცენტრს, სადაც მმართველი ზედაფენა ფლობდა როგორც საერო, ასევე სასულიერო ძალაუფლებას [14, 183-184].

როგორც დავინახეთ, ჩვენს წინაშე იდგა უაღრესად რთული და სადავო პრობლემა: რას წარმოადგენდა და როგორი იყო ძვ. წ. VII-VI სს-ის კოლხური ქალაქი, როგორც იდეოლოგიური, სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური ფენომენი. სამწუხაროდ, ჩვენი დღევანდელი ცოდნით ზემოთ დასმულ საკითხებზე მსჯელობიდან მხოლოდ ასეთი დასკვნა შეიძლება გაკეთდეს:

კოლხეთის ქალაქები (ვანი-სურისი, სუროუმი; საირხე-იდევსა; ნოქალაქევი-ეა, აია, მერმინდელი არქეოპოლისი) სათავეს იღებენ საკომუნიკაციოდ მოსახერხებელი მაგისტრალების მახლობლად განლაგებული მთავარი სამლოცველოებისა და მათთან ჯერ კიდევ ძვ. წ. VIII-VII სს-ში წარმოქმნილი მსხვილი სახელოსნო დასახლებების წიაღში. აღნიშნული დასახლებების მნიშვნელოვან ქალაქებად განვითარება ემთხვევა კოლხეთში ხელოსნობის ძირითადი დარგების დაწინაურებას, განსაკუთრებით რკინის ფართო დამუშავებას და მისი პროდუქციის თავმოყრას დიდ სამლოცველოებთან არსებულ საწარმოო ცენტრებში. ამ ცენტრებიდანვეა სავარაუდო რკინისა და რკინის პროდუქციის, სპილენძის, ასევე სარდიონისა და ოქროს მძივების გატანა ქვეყნის გარეთ. რამდენადაც წინანტიკური ხანის კოლხეთში ჯერ კიდევ არ იყო ჩამოყალიბებული სახელმწიფო შესაბამისი ადმინისტრაციული აპარატით და ქვეყნის საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმმართავ ძალად გამოდიოდა სატაძრო ორგანიზაცია თავისი თეოკრატიული მმართველობით, უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ საქალაქო ცხოვრება კოლხეთში ისახება არა ქვეყნის პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ ცენტრებში, არამედ გაცილებით ადრე, ძვ. წ. VIII-VII სს-ში მნიშვნელოვან სამლოცველოებთან არსებულ მსხვილ საწარმოო დასახლებებში, კონცენტრირებული მაღალგანვითარებული ხელოსნური წარმოებით, სააღებმეცემო ურთიერთობებით. სწორედ ასეთი ტიპის დასახლებების არსებობა შეიძლება განვიხილოთ, როგორც მონობა წინანტიკურ ხანაში კოლხეთის საზოგადოების ურბანიზაციისა და შესაბამისად მის მიერ წინადადებული მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ქალაქური ცივილიზაციისაკენ.

დაბოლოს, უნდა შევნიშნოთ, რომ ქალაქების გენეზისის პროცესი ცენტრალურ კოლხეთში თავდაპირველად ერთი და იმავე კანონზომიერებით მიმდინარეობს, მაგრამ ელინისტური ხანიდან ქვეყანაში შექმნილი პოლიტიკური ვითარების კვალდაკვალ ზემოთ განხილული ქალაქების განვითარება განსხვავებული გზით წარიმართება და ფუნქციონალური თვალსაზრისით ხასიათდება მთელი რიგი თავისებურებებით. სახელდობრ, ვანის სკეპტუხია, ისევე როგორც მთელი შიდა კოლხეთი, დროებით ქართლის პოლიტიკური გავლენის სფეროში ექცევა, ფარნავაზის მეფობის შემდეგ კი ძვ. წ. I ს-მდე გვეკლინება კოლხეთის სამეფოსაგან ფორმალურად დამოკიდებულ თეოკრატიულ ერთეულად საკუთარი მმართველი აპარატით და სამხედრო ორგანიზაციით [12, 212-229]. გაძლიერებული ქართლის გავლენის გავრცელების შემდეგ კოლხეთის აღმოსავლეთ ნაწილზე საირხის ყოფილი სკეპტუხიისა და მისი პოლიტიკურ-რელიგიური ცენტრის ადგილას იქმნება ქართლის სამეფოს ადმინისტრაციული ერთეული და მის დიდმოხელეთა — ერისთავ-პიტიახშთა რეზიდენცია [12, 212-229].

რაც შეეხება ნოქალაქევს, ელინისტური ხანიდან, კოლხეთის ხელისუფალი, ლეონტი მროველის მიხედვით, ქუჯი აქ აგებს ციხე-გოჯად წოდებულ გრანდიოზულ ციხესიმაგრეს, რაც ემსახურება ქვეყნის ცენტრალურ და დასავლეთ რეგიონებში კოლხეთის მესვეურის პოლიტიკური პოზიციების განმტკიცებას.

როგორც დავით მუსხელიშვილი აღნიშნავს, ამავე ხანებში ხდება ნოქალაქევში ქუთაისიდან კოლხეთის სამეფოს დედაქალაქის გადატანაც [35, 135-138]. ბოლო 30 წლის მანძილზე ნოქალაქევში გათხრილი არქეოლოგიური ძეგლების შუქზე, მათ შორის ახ. წ. IV-VI სს-ის ექვსი ეკლესიის აღმოჩენით [36, 28] დადასტურდა, რომ ნოქალაქევი — არქეოპოლისი დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის შემოსვლისა და ეგრისის სამეფოს შექმნის შემდეგაც ინარჩუნებდა არა მხოლოდ დედაქალაქის ფუნქციას, არამედ ქვეყნის ეკონომიკური და დიდი რელიგიური ცენტრის მნიშვნელობას.

1. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბილისი, 1946.
2. არჩ. ბარამიძე, კოლხეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქართულ ისტორიოგრაფიაში. საქართველოს მეცნ. აკად. საზ. მეცნ. განყ. მოამბე, 1963, №5.
3. ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი (წერილი მეორე) — ვანი III, თბილისი, 1977.
4. ო. ლორთქიფანიძე, ვანის ნაქალაქარი, - ვანი I, თბილისი, 1972.
5. О. Д. Лордкипанидзе, Вани в системе Колхидского царства, Причерноморье в VIII-V вв. до н. э. Вани — 1987, Тбилиси, 1999.
6. ო. ლორთქიფანიძე, ვანი „ოქრომრავალი“ კოლხეთის უძველესი რელიგიური ცენტრი, თბილისი, 1995-1996.
7. მ. ინაძე, მცირე აზიის სატაძრო ქალაქების წარმოქმნა-განვითარების საკითხისათვის სტრაბონის ცნობების მიხედვით. ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბილისი, 1976.
8. M. J. Rostovtzeff, The social and economic history of the Hellenistic world. v. II, Oxford, 1957.
9. А. Г. Перихания, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959.
10. В. Н. Толордава, Культурный комплекс VIII-VII вв. до н. э. из Вани. — Причерноморье в VII-V вв. до н. э., Тбилиси, 1987.
11. მ. ინაძე, სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში, მაცნე, ისტორიის სერია, 1986, №4.
12. მ. ინაძე, ძველი კოლხეთის საზოგადოება, თბილისი, 1994.
13. დ. კაჭარავა, ო. ლორთქიფანიძე, რ. ფუთურიძე, არქეოლოგიური გათხრები ვანის ნაქალაქარის ზედა ტერასაზე. — ვანი IV, თბილისი, 1979.
14. ო. ლორთქიფანიძე, ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბილისი, 2002.
15. გ. მახარაძე, საბადურის გორის სტრატეგრაფია და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ძირითადი ეტაპები (პრეპრინტი), თბილისი, 1991.
16. ჯ. ნადირაძე, ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1975.
17. ჯ. ნადირაძე, საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი, ნ. I, თბილისი, 1990.
18. მ. ნასიძე, საქართველოს ბერძნული გრაფიტო (დასავლეთ საქართველო), თბილისი, 2002.
19. მ. ინაძე, ეგეოსურ-მცირეაზიური და კოლხური კულტურულ-რელიგიური პარალელები წინა და ადრეანტიკურ ხანაში (ძვ. წ. VIII-IV სს.), ანალები, თბილისი, 2004, №2.
20. დ. ლომიტაშვილი, ცენტრალური კოლხეთი ძვ. წ. VIII — ახ. წ. VI სს (ციხეგოჯი — არქეოპოლისი — ნოქალაქევი), ავტორეფერატი ისტ. მეცნ. დოქტორის სამეცნ. ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი, 2003.

21. დ. ლომიტაშვილი, ნოქალაქევი-ი, სანარმოო-ნამოსახლართა კულტურა (მძივების დასამზადებელი სახელოსნო ნოქალაქევიდან, კოლხურ-ეგვიპტური ანალოგიები), ТТУ, Вопросы истории и теории культуры, XIII, Тбилиси, 2002.
22. ნ. ქებულაძე, დ. ლომიტაშვილი, საოქრომჭედლო საქმე ძვ. წ. VIII-VII სს. კოლხეთში (ნოქალაქევის მასალების მიხედვით), „მესხეთი“, III, თბილისი, 1999.
23. დ. ხახუტაიშვილი, მასალები რკინის ნარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილოეთ კოლხეთში, სდს, IX, 1980.
24. მ. ინაძე, კოლხთა წინასახელმწიფოებრივი ნარმონაქმნი დასავლეთ საქართველოში, მესამე საერთაშორისო ქართველოლოგიური სიმპოზიუმის მასალები, თბ., 1999.
25. Fr. Dubois de Montpéreux, Voyage autour du Caucase, ches les Therkesses et les Abkhazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée. Atlas. I serie, Cartes 13 (Paris, 1843).
26. კლავდიუს პტოლემეაოსი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“, ტექსტის თარგმანი, წინასიტყვაობა და კომენტარები ეკუთვნის ნ. ლომოურს, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბილისი, 1955.
27. მ. შენგელია, აია-ნოქალაქევის იგივეობისა და ლოკალიზაციის საკითხისათვის.
28. თ. ყაუხჩიშვილი, ლიკოფრონი, ბერძენი მწერლები საქართველოს შესახებ. IV, თბ., 1980.
29. Г. Читая, Земледельческие системы и пахотные орудия в Грузии, Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952.
30. ნ. ხაზარაძე, თ. ცაგარეიშვილი, ხეთურ-ქართული მითოლოგიური პარალელები (ეია-ურთმელი), მნათობი, 1988.
31. Г. А. Меликишвили, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954.
32. მ. ინაძე, არქაულ ხანაში კოლხეთის საგარეო ეკონომიკური ურთიერთობების ზოგიერთი ასპექტი, ანალები, 2002, №1.
33. ი. კიკვიძე, მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბილისი, 1976.
34. მ. ხიდაშელი, უძველესი სარიტუალო ძეგლი, ჟურნალი „საბჭოთა ხელოვნება“, №12, 1986.
35. Д. Л. Мухелишвили, К вопросу о центре Эгрисского царства. Кавказ и Средиземноморье, Тбилиси, 1980.
36. ბ. ლორთქიფანიძე, დ. ლომიტაშვილი, ეგრისის ეკლესიის ისტორიიდან, კულტურის ისტორიისა და თეორიის საკითხები, IV, თბილისი, 2000.

К ВОПРОСУ О ВОЗНИКНОВЕНИИ И РАЗВИТИИ ГОРОДОВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ КОЛХИДЫ

Резюме

На основании изучения сведений греко-римских авторов и археологического материала, обнаруженного за последние 50 лет на территории сел. Вани, т. н. „АхвледIANeбис гора“ (древний Сурис-Суриум), Саирхе (древняя Идеесса), Нокалакеви (древняя Эа-Аиа, поздний Археополис), установлено, что большинство городов центральной Колхиды зарождается в крупных ремесленных поселениях страны, существовавших в VIII-VII вв. до н. э. рядом с главными святилищами, расположенными около удобных для коммуникации магистралей. Превращение этих крупных поселений в значительные города совпадает с интенсивным развитием в VIII-VII вв. до н. э. в Колхиде основных ремесленных отраслей, особенно обработки железа, и с концентрацией продукции этого производства в существовавших при святилищах ремесленных центрах. Именно из этих центров Колхиды в доантичную эпоху экспортировались железо, медь, золото, а также сардионовые, золотые и другие изделия.

Процесс возникновения городов в центральной Колхиде первоначально протекает по одной и той же закономерности, однако, с эллинистической эпохи, при изменении в стране политической ситуации, каждый из вышеотмеченных городов проходит собственный путь развития и в функциональном отношении характеризуется ярко выраженными своеобразными чертами.

Mery Inadze

**ON THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF
CITIES IN CENTRAL COLCHIS**

Summary

As a result of the study of Greek and Roman sources and of archaeological materials revealed during the last 50 years on "Akhvledianebis Gora" at Vani (ancient Suris / Surium), in Sairkhe (ancient Ideesa), and in Nokalakevi (ancient Ea / Aia, later Archaeopolis), it has been ascertained that most of the cities in Central Colchis originated from trade settlements, which adjoined the main sanctuaries located near arterial roads in the eighth and seventh centuries BC. The transformation of the settlements coincided with the rapid development of the principal sectors of local industry and especially of iron working, and with the concentration of the industry in those settlements. Iron, copper, and gold, as well as sard and gold ware were exported from those very centres of Colchis.

On the initial stage, the making of cities in Central Colchis was going on in accordance with one and the same mechanism of development. However, from the Hellenistic period, in the changed political situation, each of the above-mentioned cities had its own way of development and was characterized by pronounced functional peculiarities.

თეიმურაზ ბერიძე

თბილისი V საუკუნის მეორე ნახევარში

საისტორიო წყაროები ახ. წელთაღრიცხვის IV საუკუნიდან მოყოლებული V საუკუნის შუახნებამდე თბილისის შესახებ არაფერს გვამცნობენ. თბილისი ჩვენი თვალსაწიერის მიღმა არის თითქმის ას წელზე მეტი ხნით. მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავდა იმას, რომ თბილისში ცხოვრება ჩამკვდარი იყო. პირიქით, ამ ხნის მანძილზე თბილისი იზრდებოდა როგორც მოსახლეობის, ასევე ტერიტორიის მხრივ. იქ გაცხოველებულად მიმდინარეობდა საქალაქო მშენებლობა.

თბილისის, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს სტრატეგიული და ეკონომიკური დასახლებული პუნქტის (ციხე-ქალაქის) მნიშვნელობის თანდათან ზრდამ და გაძლიერებამ ვახტანგ გორგასალს გადააწყვეტინა მცხეთიდან სამეფო ტახტის გადმოტანა. თბილისის ეკონომიკურად დანიშნურებაში დიდი როლი შეასრულა სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ გადმონაცვლებულმა ყარაბაღი-განძა (განჯა) – შერეთი-კახეთი-ტფილისი-მანგლისი-ჯავახეთი და აქედან წინა აზიის ქვეყნებისაკენ მიმავალმა სავაჭრო გზამ. თბილისში ადრე დაწყებული საქალაქო მშენებლობა ვახტანგ გორგასალის დროს უფრო მეტი აღმავლობით მიმდინარეობდა.

ცნობილია, რომ ჯუანშერი თავის თხზულებაში („ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა“) ვახტანგ გორგასალზე საუბრისას ირანელების მიერ თბილისის ორჯერ დანგრევა-მოოხრებას გვამცნობს. აღნიშნული ამბების დათარიღებისას მკვლევართა მიერ სხვადასხვა თარიღია შემოთავაზებული, ზოგადად ირანის მიერ თბილისის პირველი მოოხრება V საუკუნის 60-70-იან წლებში მომხდარა, ხოლო მეორეჯერ – V საუკუნის 90-იან წლებსა თუ 502 წელს. ბოლო თარიღი, შემოთავაზებულია ივანე ჯავახიშვილის მიერ და მკვლევართა უმრავლესობა მას იზიარებს.

აღსანიშნავია, რომ ქართლსა და ბიზანტიას შორის ბრძოლა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთში მიმდინარეობდა (ამ ბრძოლის დროს ქართლის მეფე ვახტანგ გორგასალი ირანის მოკავშირეა), სამშვიდობო მოლაპარაკებით დამთავრდა. ამას დავითხვა, ვახტანგ მეფის მეუღლის, ირანის შაჰის, იეზდიგერდ II-ის ასულის, ბალენდუხტის გარდაცვალება, რომელიც მშობიარობას გადაჰყვა, რის გამოც, ბიზანტიის იმპერატორმა ლეონ I-მა, მეფე ვახტანგს მეუღლედ თავისი ასული, ელენე შესთავაზა. ბუნებრივია, ზემოთ ნახსენებ საზავო ხელშეკრულებას და ქართლის მეფის და ბიზანტიის კეისრის მომავალ დამოყვრებას, უნდა მოჰყოლოდა და მოჰყვა კიდევ, ქართლის სამეფოში ირანის პოზიციების დამცრობა-დასუსტება და ირანის გავლენის ბიზანტიის გავლენით შეცვლა და ქართლის სამეფოში მისი პოზიციების განმტკიცება. ისიც გასაგები

და ბუნებრივია, რომ ყოველივე ამას ირანი არ და ვერ შეურიგდებოდა და იგი ყოველ ღონეს – დიპლომატიურს თუ სამხედრო ძალას იხმარდა, რომ ქართლში საკუთარი პოლიტიკური პოზიციები დაებრუნებინა და აღედგინა.

ვახტანგ მეფე ბიზანტიის კეისართან დაზავებისთანავე ქართლში დაბრუნდა. მეფემ იცოდა, ირანი „ჩადენილი საქციელისათვის“ მასზე შურს იძიებდა, „ვერ მოიცალა მეფისა მოყვანებად ცოლი ბერძენთა მეფისა ასული... რამეთუ მოელოდა იგი სპარსთა მეფისა მოსლვას: ამაგრებდა ციხეთა და ქალაქთა, ჰკაზმიდა მხედართა, და განამზადებდა ბრძოლად სპარსთა“ [1, 178].

მაგრამ, ირანელებმა თავიანთი ჩანაფიქრის განხორციელება უცბად ვერ მოახერხეს სხვადასხვა მიზეზთა გამო. ჯერ ვახტანგ მეფის ყოფილი სიმამრი, სპარსეთის შაჰი, იეზიდგერდ II გარდაიცვალა, ირანის სამეფო ტახტი დაიკავა შაჰის მცირეწლოვანმა შვილმა პეროზმა, და როგორც ჯუანშერი მოგვითხრობს, „მეფემან სპარსთამან... ვითარმედ მიიქცა ვახტანგ ბერძენთა კერძო, შეიქცა სპარსეთად და მოკუდა. და დაჯდა მეფედ ძე მისი, პეროზი და ვიდრე მოინიფებოდა იგი, წარხდა ამას შინა წელიწადი სამი“ [1, 178].

ამგვარად, შაჰი სანამ მონიფულობაში შევიდოდა, სამი წელი გასულა. ასე რომ, ვახტანგ მეფეს საკმაო დრო ჰქონდა მოსამზადებლად, „რამეთუ მოელოდა იგი სპარსთა მეფისა მოსვლასა: ამაგრებდა ციხეთა და ქალაქთა“ [1, 178]. მართალია, მოყვანილი ადგილი კონკრეტულად არას გვამცნობს, თუ მეფე, გარდაუვალი შემოსევის მზადებისას, რომელ ციხეებსა და ქალაქებს ამაგრებდა, მაგრამ წარმოუდგენელია ვახტანგ გორგასალს არ ეზრუნა და საგანგებოდ არ გაემაგრებინა ისეთი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული თავდაცვითი ნაგებობა, როგორც იყო თბილისის ციხე-კალა, უშუალოდ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან რომ კეტავდა ქართლის სამეფო ქალაქ მცხეთაზე მისასვლელ გზებს (თვით თბილისი ამ დროისათვის უკვე მნიშვნელოვან ქალაქურ დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენდა)... გავიხსენოთ, თბილისის ციხის დანიშნულების თუ ფუნქციის შესახებ, მემატიანე ლეონტი მროველის ნათქვამი – „და აღაშენა ერისთავმან სპარსთამან ტფილისის კართა შორის ციხედ მცხეთისად“ [2, 136]. თანაც არ უნდა დაგვავიწყდეს, გავიმეორებ და ვიტყვი, რომ ვახტანგ მეფეს თავდაცვით ღონისძიებათა ჩასატარებლად საკმაო დრო „წელიწადი სამი“ ჰქონდა.

ასევე, ქართლის მეფემ თადარიგი დაიჭირა და ბერძენთა მეფეს მოციქული გაუგზავნა, მოახლოებული საშიშროების შესახებ აუწყა და იმავდროულად, სამხედრო ძალით დახმარება სთხოვა. მაგრამ იმ დროს ბერძენთა კეისარმა, მეფე ვახტანგს ვერავითარი დახმარება ვერ აღმოუჩინა, რამეთუ „წარსულ იყო კეისარი ქუეყანით ხაზარეთით კერძო“ [1, 179]. ბიზანტიელები ჩრდილოეთ კავკასიაში ხაზარებს ებრძოდნენ.

მტრის პირისპირ დარჩენილი მეფე ვახტანგი მეტი გულმოდგინებითა და თავდადებით ემზადებოდა თავდაცვისათვის – „მაშინ ვახტანგ განაძლიერნა ციხენი ქალაქისანი (ისევ ზოგადი განცხადება – თ. ბ.), და ურჩეულესი მბრძოლი ერისა მისისა ...და დაუბანაკა მათ დიღმით ვიდრე ქართლის კართამდე, და

სპარსთა დაიბანაკეს ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“ [1, 179].

მივეყვით ისტორიკოსის თხრობას და, შესაძლოა, ბევრი რამ რაც, ერთი შეხედვით, ჩვენთვის ბუნდოვანი და უჩინოა, ცხადი და საჩინო გახდეს. ამისთვის კი საჭიროა, ერთხელ კიდევ დავესესხოთ ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსს: „ხოლო ვახტანგ განაფართა ხიდი მოგუეთისა ვითარ სამოცი მხარი ქვევისათვის მას ზედა სპათასა. ხოლო მეფე და ჯუანშერ სპასპეტი დადგეს მცხეთას, და ნასრა და მირდატ დაუტევენა სპათა ზედა სომხითისა და ქართლისათა, რომელნი დგეს არმაზით კერძო. და რა ბრძოდიან სპარსნი არმაზით კერძო, მცხეთით განვიდიან; და რა განვიდის ლაშქარი იგი მიერ კერძო მცხეთით, ეწყუნინან არაგუსა ზედა. და ოდესმე განვილიან ფონი მტკურისა და შიბინიან ფონსა ზედა ტფილისისასა, და რომელსამე დღესა მათ სძლიან და რომელსამე დღესა ამათ“ [1, 179-180].

ამრიგად, ჯუანშერის მონათხრობით ირკვევა, რომ ბრძოლის დანყებადღე მონინალმდეგეთა ლაშქარს – ქართველებს – ეკავათ „დიღმით ვიდრე ქართლის კართამდე“, ხოლო სპარსელებს – „ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“. და ასევე, მეფე ვახტანგი და სპასპეტი ჯუანშერი ლაშქრით მცხეთაში დგანან.

მოხმობილ ციტატაში მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე პირველი გეოგრაფიული პუნქტი დიღმია. ჩემი ფიქრით, დიღმის თავისი მრავალსაუკუნოვანი არსებობის მანძილზე დიდად არ უნდა შეეცვალა ადგილმდებარეობა და იგი დღესაც იქაა, სადაც ადრე მდებარეობდა. ციტატაში შემდეგი პუნქტია „ქართლის კარი“. ტოპონიმი ადგილის სახელად „ქართლი“-ს დადგენაში მეხმარება, ლეონტი მროველი – „და ესე ქართლოს პირველად ადგილსა მას, სადა შეერთეს არაგვ მტკუარსა, და განვიდა მთასა მას ზედა, რომელსა ეწოდების არმაზი. და პირველად შექმნა სიმაგრენი მას ზედა, და აშენა მუნ ზედა სახლი, და ეწოდა მთასა მას სახელი თვისისა ქართლი. და ვიდრე აღმართებამდე მუნ-ზედა კერპი არმაზისი ერქუა მთასა მას ქართლი“ [1, 8]. მაშასადამე, მთას „კერპი არმაზისი“ აღმართებამდე „ქართლი“ რქმევია.

„ქართლი“ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, მცხეთის პირდაპირ მთის ძირსაც და იქვე მდებარე ვაკის ზოლსაც რქმევია, ირკვევა, რომ „...ვახტანგის ლაშქარი სწორედ მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ყოფილა განლაგებული; დიღმიდან მოკიდებული „ვიდრე ქართლის კართამდე“. და „თუ მისი თავი დიღმითან იდგა, ბოლო ნაწილი ქართლის კარებამდე აღწევდა“ [3, 71-72].

როგორც უკვე აღვნიშნე, ქართლის მეფე და მისი სპასპეტი ჯუანშერი ლაშქრით დაბანაკებულან მტკვრის ნაპირზე, და იქიდან იცავდნენ მცხეთას და ზედამხედველობას უწევდნენ მცხეთასთან მდებარე არაგვზე გადასასვლელებს, ხოლო მდინარე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე თავიანთი ლაშქრით განლაგებული ნასრა და მირდატ ერისთავებს კი ევალებოდათ როგორც მცხეთაზე მისასვლელი მტკვარზე გადებული მოგვთა ხიდის დაცვა, ასევე, რაც მთავარია, არმაზის ციხის (ქართლის კარის) და, საერთოდ, დიღმიდან მოკიდებული ზევით, მტკვრის აღმა მდინარის მარჯვენა სანაპირო ზოლის ზედამხედველობა, მეთვალყურეობა და დაცვა.

ახლა ვნახოთ, რა მდგომარეობა იყო, რა ხდებოდა მდინარე მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე. ისტორიკოსი გვამცნობს „სპარსთა დაიბანაკეს ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“. ჯუანშერი, ამ შემთხვევაში მხოლოდ ერთ გეოგრაფიულ პუნქტს „ცხენის ტერფს“ ასახელებს.

აღსანიშნავია, ქართულ საისტორიო თხზულებებში, მხოლოდ და მხოლოდ ჯუანშერთან გვხვდება ძველი თბილისის მახლობლად ტოპონიმი, ადგილის სახელი „ცხენის ტერფი“. მაგრამ, კერძოდ, სად მდებარეობდა იგი, არ გვეცოდინებოდა, თუ არა ვახუშტი ბაგრატიონი, რომელიც გვაუწყებს „ტფილისის ჩდილოთ არს მინდორი დიდუბისა, რომელსა პირველ ეწოდა ცხენის-ტერფი [4, 338]“. ვახუშტი არას ამბობს იმის შესახებ, თუ რა ან რომელი წყაროდან აქვს მიღებული მონოდებული ცნობა.

მამ ასე, მას შემდეგ, რაც უკვე ვიცით, რომ „ცხენის ტერფი“ გვიანი ხანის (XII-XIII სს-ის) დიდუბეა, უფრო ნათელი გახდა, გააზრება და წარმოდგენა, თუ ირანელთა ლაშქარი როგორ იყო განლაგებული მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე „ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“. ე.ი. დიდუბის დაღმა, მდინარე მტკვრის დინების მიმართულებით, ქვევით. ამგვარად, თუ მდინარე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე განლაგებული ქართველთა ლაშქრის თავიცი ვიცით და ბოლოც, როგორც ვნახეთ, მემატიანე არას ამბობს ირანელთა ლაშქრის განლაგების ბოლო პუნქტის შესახებ. ყოველივე ზემოთ თქმულის შემდეგ ერთი, რაც საჩინოა, ის არის, რომ ქართველები დიღმიდან მტკვრის აღმა მცხეთამდე არიან დაბანაკებულნი და მზად არიან მომხდური მტრისაგან თავი დაიცივან, ხოლო ირანელები, რომელთა ქართლში შემოსევის უპირველესი მიზანი სატახტო ქალაქ მცხეთაში გამაგრებული მეფე ვახტანგის დამარცხება იყო, როგორც ამას მემატიანე მოგვითხრობს, დაბანაკებული ყოფილან ცხენის ტერფითგან ჩალმართ ე.ი. დიდუბის ქვევით. ყოველივე ამის შემდეგ მე ვფიქრობ, რომ მტკვრის ორივე ნაპირზე საბრძოლველად განლაგებული მონინალმდგეტა (ქართველების და ირანელების) ლაშქარი პირისპირ კი არ დგანან, არამედ, თუ შეიძლება ასე ითქვას, თავფხზექვეულნი არიან, რაც საოცარ უხერხულობას იწვევს. მით უმეტეს, რომ მემატიანე ამბობს: „...ბრძოდიან სპარსნი არმაზით კერძო, მცხეთით განვიდიან; და რა განვიდიან ლაშქარი იგი მიერ კერძო მცხეთით ეწყუნიან არაგუსა ზედა“.

ზემოთქმულის გათვალისწინებით, ამბის აღწერისა და გადმოცემის დროს ავტორის თხრობის ლოგიკა დარღვეულია, და ცოტა არ იყოს, წყარო თავისთავს ამკარად ეწინააღმდეგება. და თუ ეს ასე არის, მაშინ „ცხენის ტერფი“ შუა საუკუნეების ქალაქისპირა დიდუბე კი არ არის, როგორც ამას ვახუშტი ამბობს, არამედ იგი (ცხენის ტერფი) სადღაც მცხეთასთან, მდინარე არაგვის მარცხენა სანაპიროზე უნდა ვეძიოთ.

ისიც გასათვალისწინებელია, რომ შუა საუკუნეებში დიდუბე არა მარტო სოფლის, დასახლებული პუნქტის სახელია, არამედ იგი ძველი თბილისის ჩრდილოეთით, ქალაქისპირა სოფელ კუკიის შემდეგ საკმაოდ დიდი ტერიტორიის, დაცემული - დუბე ადგილის საზოგადო სახელია [5]. აკი ვახუშტი

მას „მინდვრად“ მოიხსენიებს, იგი მდინარე მტკვარზე, დაახლოებით ამჟამად არსებულ დიღმის ხიდს აღწევდა და მის იქითაც ვრცელდებოდა. ისიც უნდა ითქვას, რომ ვახუშტიზე ბევრად უფრო ადრე დიდუბის ჩრდილო საზღვრის მიახლოებით დადგენაში მებმარება XIII საუკუნის ისტორიკოსი ბასილი ეზოს-მოძღვარი; ქართველებს თამარ მეფის დროს განძაში (განჯა) ძლევამოსილი ლაშქრობისას იმდენი ალაფი წამოუღიათ, რომ „...ყოველნი ველნი გარემო ტფილისისა... ვერლარა იტევდა კაცსა, ცხენსა, ჯორსა და აქლემს... და განანყვეს ველსა დიდუბისასა ავჭალამდი აქლემი ყუელა ტვირთითა, ცხენი ყუელა შუკაზმული“ [6, 128]. ამ შემთხვევაში, თხზულებიდან დამონმებულ ამონარიდში მაინტერესებს ორი რამ: ერთი, რომ XII-XIII საუკუნეებში დიდუბე „ველია“, „მინდორია“ და მეორე კი ის, დიდუბე ავჭალამდე აღწევდა.

მაგრამ ესეც ვერ ხსნის იმ უხერხულობას, რომელიც შექმნა და წარმოშვა ჯუანშერის თხზულებიდან მოხმობილმა ადგილმა – „სპარსთა დაიბანაკეს ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“.

ასევე, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სპარსელები არა მარტო არმაზისა და მცხეთის სიახლოვეს ებრძვიან ქართველებს, არამედ მდინარე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გადასვლას ფონის (თუ ფონების) საშუალებით ცდილობენ: „და ოდესმე განვლიან ფონი მტკურისა და შეიბმიან ფონსა ზედა ტფილისისასა“, მაგრამ, ჩანს, უშედეგოდ, მათი მცდელობა მიზანს ვერ აღწევს, რამეთუ მათ ამ მცდელობაში ხელს უშლის „დიღმით ვიდრე კართამდე“ განლაგებული თუ დაბანაკებული ქართველთა ლაშქარი, და როგორც უკვე ვთქვე, რომლის უპირველესი მოვალეობა იყო, მტკვარზე გადასასვლელების მეთვალყურეობა, ზედამხედველობა და მათი დაცვა.

ფონის სახელი „ტფილისისა“ იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ბრძოლა დროდადრო თბილისის სიახლოვეს, მის მისადგომებთანაც მიმდინარეობდა ხოლმე.

აქვე იმასაც ვიტყვი, ბრძოლის ხაზზე, რომელიც მტკვრის ორივე სანაპიროზე საკმაოდ დიდ მანძილზეა გადაჭიმული, განლაგებული იყო ირანელთა 300.000-იანი და ქართველთა 200.000-იანი ლაშქარი, აქედან 100.000 მხედარი და 100.000 ქვეითი [1, 179].

აღნიშნული ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარეობდა „რომელსამე დღესა მათ სძლიან და რომელსამე დღესა ამათ“. ამგვარად, ბრძოლა ოთხიოდე თვე გაგრძელდა – „განგრძელდა მათ შორის ბრძოლა ოთხ თუე ოდენ“, – გვაუწყებს შემატიანე.

ომის ბედი გადაწყვიტა სამხრეთ საქართველოს საზღვართან ბერძენთა ოთხმოცათასიანი მამული ლაშქრის გამოჩენამ „და მოვიდა მოციქული კეისრისაგან, და მოართუა ძლუენი ვახტანგს, და მოჰგუარა სპათაგან ბერძენთასა ოთხმოცი ათასი მხედარი“ [1, 180]. ...

რასაკვირველია, ყოველივე ამის შემდეგ ირანელებს სხვა არა დარჩენოდათ რა გარდა იმისა, რომ ბრძოლა შეენწყვიტათ. ირანის შაჰმა არა მარტო შეწყვიტა ბრძოლა, არამედ ქართლის მეფეს მიართვა დიდძალი ძლენი და ძვირფასი ქვებით

მოოჭვილი გვირგვინი. ამ ამბავს ასე მოგვითხრობს ისტორიკოსი „და წარსცა ძლუენი გორგასალსა ძლიერად, და მის თანა გვირგვინი ანთრაკოანი“ [1, 181].

ამის შემდეგ მოვლენები დიდი სისწრაფით ვითარდება. ირანელებმა ბრძოლის ადგილიდან, თავიანთი ლაშქარი უკან დახიეს „და უკუდგა რუსთავად“, ხოლო „მეფე ვახტანგ დადგა ჯაჭუს“ [1, 181]. ახლა სანამ სათქმელს ვიტყვოდე, მინდა ყურადღება მივაქციოთ იმას, რომ საომარი მოქმედების შეწყვეტის შემდეგ, ირანელები მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე რუსთავთან არიან დაბანაკებულნი, ხოლო ქართველთა ლაშქარი კი ჯაჭვთან, „რომელიც სადღაც არაგვის მარცხენა მხარეზეა ნაგულისხმევი“, – როგორც ნიკო ბერძენიშვილი წერდა [7, 18].

ერთი სიტყვით, მას შემდეგ, რაც მონინალმდევე მხარეებმა (ქართველებმა და ირანელებმა) თავიანთ ლაშქარს გასაჩერებელი ადგილი მიუჩინეს, ჯერი სამშვიდობო მოლაპარაკების დაწყებაზე მიდგა. და აი, ჯუანშერი გვაუწყებს, რომ სწორედ ამ საკითხის მოგვარების მიზნით „გამოვიდეს იგინი განთიად და დადგეს ველსა კალასასა“, შემდეგ, მემატთან აგრძელებს თხრობას და იქვე ამბობს, რომ კალას ველზე მეფეთა შეკრება თუ შეხვედრა იმიტომ მოხდაო, „რამეთუ ტფილისი სოფელი და კალაიცა მოოხრებულ იყო მაშინ... და შეკრბეს მასვე ველსა ორნივე მეფენი, და მოიკითხეს ურთიერთსა, და ყვეს აღთქმა თავის-თავისა სჯულსა ზედა გარდაუვალ. და მოხადა მას დღესა სპარსთა მეფე გორგასალმან ლაშქრითურთ თვსით ტფილისად, და უძლუნა გორგასალმან, მხევალი ათასი“ [1, 181-182] და ა.შ.

ყოველივე ამის შემდეგ, ძნელია, ეჭვით თუ სიფრთხილით არ მოეკიდო ისტორიკოსის მონათხრობს, თითქოს კალას ველზე მოსალაპარაკებლად მეფეთა შეხვედრის მიზეზი თბილისისა და მისი ციხე-კალას დანგრევა-მოოხრება იყო. ვფიქრობ, ეს მეტისმეტად არადამაჯერებლად გამოიყურება, და თუ რატომ, ამის შესახებ ცოტა ქვემოთ მექნება საუბარი.

ჯერ ერთი, თუ მართლაც ეს ასე იყო, და ჯუანშერი საიმჟამინდლოდ მდგომარეობას სწორად, ზუსტად აგვიწერს და გადმოგვცემს, ისმება კითხვა – აღნიშნულ შემთხვევაში, რა რჯიდა მდინარე მტკვრის მარცხენა მხარეზე, თბილისიდან კილომეტრებით დაშორებულ ჯაჭვთან დაბანაკებულ მეფე ვახტანგს, რომ იგი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე საგანგებოდ გადმოსულიყო? დავიჯერო ამ მხარეს, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, მეფეთა შესახვედრი, მათი საკადრისი ადგილი არ მოიძებნებოდა? ანდა, ვახტანგ მეფემ, რატომ მაინც დანგრეულ, მოოხრებულ თბილისის სახელოვეს კალას ველზე ჯერ მოლაპარაკება გამართა, მერე კი ირანელების მიერ დანგრეულ „მოოხრებულ“ თბილისში მიიწვია ირანის მეფე ლაშქრითურთ, სადაც დიდი ძლევნი უბოძა?! და თუ ეს მართლაც ასე მოხდა და ისტორიკოსის მონათხრობს ვირწმუნებთ, მაშინ ქართველთა მეფის მოქმედება არავითარ ლოგიკას არ უნდა ექვემდებარებოდეს. მტრის მიერ დანგრეულ, გაპარტახებულ თბილისში თავისი ლაშქრითურთ ირანის მეფის მიღება-მიპატიჟება ვგონებ, აღნიშნულ ომში ქართველთა დამარცხების ტოლფასად უნდა შეფასდეს.

მაგრამ მე ყველაფერი სხვაგვარად მესახება; ქართლის მეფის ასეთი ნაბიჯი თუ მოქმედება ვახტანგ გორგასალის უზადო დიპლომატიურ ნიჭს და მის დიდ სახელმწიფო მოღვაწის წინდახედულობას ასაჩინოებს.

სამწუხაროდ, ყველა მკვლევარი, რომელიც გაკვირით თუ საფუძვლიანად შეხება და შეუსწავლია V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის სამეფოს ისტორია, კერძოდ, ვახტანგ გორგასალის მეფობის აღნიშნული პერიოდი, რატომღაც ყოველგვარი ეჭვის გარეშე იღებს, იზიარებს თუ ეთანხმება [9] მემატიანე ჯუანშერს იმაში, რომ ქართველებს და ირანელებს შორის სამშვიდობო მოლაპარაკება, კალას ველზე იმიტომ გამართულა, „რამეთუ ტფილისი სოფელი და კალაიცა მოოხრებულ იყო მაშინ“. გასათვალისწინებელია, და თავიდანვე უნდა აღვნიშნო, ჯუანშერის თხზულებიდან, ჩემს მიერ მოხმობილი თბილისთან დაკავშირებული ამბები ხშირ შემთხვევაში ერთმანეთის საწინააღმდეგო, ურთიერთგამომრიცხავნი არიან.

ქართლის მეფის მოქმედება მაძლევს იმის თქმის უფლებას, რომ აღნიშნული ბრძოლების დროს (V საუკუნის 60-70-იან წლებში) თბილისი მტერს არ აუღია, არც აუკლია, არც დაუნგრევია. კალას ველზე მათი შეხვედრა ქართლის მეფის მხრიდან სიფრთხილესთან იყო დაკავშირებული. წინასწარი შეთანხმებისა და დაზავების, უსაფრთხოების გარანტიის გარეშე საკუთარ „თვისით ტფილისად“ მტრის მიწვევა ლაშქრითურთ გარკვეულ რისკთან იყო დაკავშირებული. ხოლო მათ შორის ურთიერთდამოკიდებულება როცა გაირკვა, როცა მეფენი შეთანხმდნენ „და ყვეს ალთქმა თავის-თავისა სჯულსა ზედა გარდაუვალობა“, ე.ი. ორივე მეფემ თავთავიანთ ქვეყნებში არსებული მდგომარეობა, მრწამსი, აღმსარებლობა ცნეს, ამის შემდეგ ქართლის მეფემ მიიწვია, „მოხადა მას დღესა სპარსთა მეფე გორგასალმან ლაშქრითურთ თვისით ტფილისად“, სადაც მეფე ვახტანგ გორგასალმა ირანის შაჰს დიდი რაოდენობის ძღვენი მიართვა. ისტორიკოსის მონათხრობში გასათვალისწინებელი და აღსანიშნავია ის, რომ ირანელები თბილისში ქართლის მეფემ მიიწვია („მოხადა“), ვახტანგ გორგასალი მათი მასპინძელია. ხომ ძნელი წარმოსადგენია, და უფრო მეტად ჭირს დავიჯერო ის, რომ თბილისის ამოოხრებელი ირანის მეფე იქ (თბილისში) ქართლის მეფეს მხოლოდ იმიტომ მიეწვია, რომ მისთვის დიდძალი ძღვენი მიერთმია.

ისევ და ისევ ჯუანშერის თხზულებიდან მოხმობილი მონათხრობიდან გვიჩნდება კითხვა და მასთან ერთად ეჭვი. ქართლის მეფე რაღა დანგრეულ, აოხრებულ თბილისში მიიწვევდა ირანის მეფეს ძღვენის გადასაცემად, როცა ამის გაკეთება კალას ველზეც შეეძლო?!

კიდევ ერთხელ გავიმეორებ და ვიტყვი, საქმე ისაა, რომ V საუკუნის 60-70-იან წლების ომის დროს თბილისი დანგრეული და აოხრებული არ ყოფილა.

სათქმელი გამიგრძელდა, და სანამ მასზე საუბარს დავასრულებდე, ბარემ ერთსაც ვიტყვი. V საუკუნის მეორე ნახევრის ქართლის სამეფოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დასახლებული პუნქტის (ციხე-ქალაქის, ალბათ უფრო ქალაქის),

თბილისის სტატუსის განსაზღვრებაში გვეხმარება ზემოთ არაერთგზის დამონმბეულ ციტატაში არსებული ადგილი „თვისით ტფილისად“. „თვისი“ ლექსიკონებში ასეა განმარტებული: „თავისი, საკუთარი...“ (ნიკო ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, 1961 წ.); ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, 1973 წ.

ამრიგად, თბილისი სამეფო, მეფის კუთვნილი ქალაქია (რომელიც ჯერ კიდევ არ არის მთლიანად შემოზღუდული), თუმცა ჯერ არ წარმოადგენს ქართლის ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ცენტრს, იგი მეფის ხელისუფლების დაქვემდებარებაშია. ჩემი ვარაუდით, მეფე ვახტანგმა თბილისში მიიწვია შაჰ-პეროზი, რომ საპატიო სტუმრისათვის თავისი სამეფოს მომავალი სატახტო ქალაქი ენახებინა, და თუ ჯუანშერი თბილისს ჯერ კიდევ სოფლად მოიხსენიებს, მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი (თბილისის) შემოზღუდვა ჯერხნობით დასრულებული არ იყო. ირანთან ბრძოლის მომლოდინე ვახტანგ მეფემ, შესაძლოა, გაამაგრა თბილისის ციხე-კალა, ხოლო თვით ქალაქ თბილისის მთლიანად შემოზღუდვა ვერ მოახერხა, ვერ მოასწრო. რასაკვირველია, ეს, როგორც აღვნიშნე, ჩემი ვარაუდია, რომელიც ისევ და ისევ ეფუძნება მემატიანის ნაამბობს, რომ მეფე დაჩი ვახტანგის ძემ „განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი“.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ დასკვნის სახით აღვნიშნავ: ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსის, ჯუანშერის თხზულებიდან მოხმობილი ზოგიერთი ადგილი „და სპარსთა დაიბანაკეს ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“, კიდევ, „რამეთუ ტფილისი სოფელი და კალაიკა მოოხრებულ იყო მაშინ“, ვგონებ, უნდა არღვევდეს თხრობის სწორ მსვლელობას, და იმდენად ბუნდოვანსა ხდის მონათხრობს, რომ საეჭვო ჩანს მათი ავთენტურობა. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ის, ვინც ქართველებსა და ირანელებს შორის ოთხთვიანი ომის ამბებს და მის მსვლელობაზე (ვიმეორებ, გარკვეულ ნაწილში) მოგვითხრობს, არ უნდა იყოს ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების თვითმხილველი და მეფის თანამედროვე. მონათხრობს ამკარად ატყვია V საუკუნის მეორე ნახევრიდან კარგადიდი ხნის შემდეგ მოღვანის, გადამწერისა თუ რედაქტორის ხელი, რომელმაც, ალბათ, უფრო მოგვიანო ხანის თბილისის თავგადასავალი, თავსგადამხდარი, კერძოდ, ქალაქის დანგრევა-აოხრების ამბავი, ნებსით თუ უნებლიეთ ვახტანგ გორგასალს დაუკავშირა და მის ცხოვრებაში შეიტანა.

რასაკვირველია, გამოთქმული მოსაზრება სულაც არ ნიშნავს იმის უარყოფას, რომ V საუკუნის 60-70-იან წლებში ქართველებსა და ირანელებს შორის, მცხეთა-არმაზის და თბილისის მისადგომებთან ბრძოლები არ გამართულიყოს. იგი ისტორიული სინამდვილეა.

ნიშანდობლივია, ვახუშტი აღნიშნულ ოთხთვიან ომზე საუბრისას არას ამბობს და არ მოიხსენიებს, არც კალას ველზე მოწინააღმდეგეთა გამართულ სამშვიდობო მოლაპარაკებას, არც ირანელების მიერ თბილისის მოოხრებას. ვახუშტი მხოლოდ მომხდარი ფაქტის აღნიშვნით კმაყოფილდება და მას 464 წლით ათარიილებს [4, 109].

დრო გადიოდა და მეფე ვახტანგ გორგასალი „აშენებდა ქალაქსა ტფილი-

სისასა და საფუძველი ოდენ დაედვა" [1, 200]. ჯუანშერი გვამცნობს, ვახტანგ მეფეს მოუვიდა ირანის შაჰის მოციქული, რომელიც ამცნობდა ერთობლივ ლაშქრობას, და ამავედროულად ცოლად ითხოვდა მეფე ვახტანგის ასულს.

ვახტანგ გორგასალი ირანის მეფის არცერთი მოთხოვნის შესრულებას არ აპირებდა. „მაშინ ვახტანგ დღეთა მიწვეულ იყო ვითარ სამოციხისა წლისა“. მეფე ვახტანგმა იწყო საომრად მზადება „და წარავლინა ქადაგი, რათა დაუტეონ სოფლები და ქალაქები, რომელი იყო არა ძლიერი, და შეივლტოდინა კავკასიანთა და კახეთად, რამეთუ კახეთი ტყე იყო და შეუვალი მტერისა მიერ“ [1, 200].

ქართლის მეფემ თადარიგი დაიჭირა და თავისი ცოლ-შვილი გახიზნა „და მოვიდა ხუასრო მეფე და შემუსრნა ქალაქი კამბეჩოანი, და ჭერემის ციხე, და ველის-ციხე. და ვითარცა მოინივნეს კახეთად, დაიბანაკეს იორსა ზედა. ხოლო სპანი ვახტანგისანი დადგეს ველსა, ზედა გარემოს ციხე-ქალაქისა, სადა პქვიან დარფაქა“ [1, 201].

ერთ-ერთი ბრძოლის დროს „...მუნ შინა სპარსმან ვინმე სცა ისარი მკერდსა ვახტანგისსა...“ მიუხედავად ამისა ქართველთა ლაშქარმა სძლია ირანელებს. ხოსრო მეფე იძულებული გამხდარა, როგორც ისტორიკოსი მოგვითხრობს „...აიყვანა მუნით სპარსთა მეფე, და ჩადგა რუსთავს“. დაჭრილი მეფე ვახტანგის მდგომარეობა სულ უფრო და უფრო მძიმდებოდა, „რამეთუ შეწეულ იყო ისარი ფირტიუად“. დაჭრილი ქართლის მეფე ქალაქ უჯარმაში წაიყვანეს. მეფემ თავის მხედართმთავრებს უბრძანა ბოლომდე ებრძოლათ და ბრძოლის ველი არ მიეტოვებინათ. „და უბრძანა სპასალართა ქართლისათა, რათა ადგილსავე დგენ“. როგორც კი „ცნეს სპარსთა, ვითარმედ დამძიმდა ვახტანგ წყლულებისაგან“, გადმოლახეს მტკვარი და სამხრეთის მხრიდან შემოუტიეს ქალაქ თბილისს, იგი აიღეს და როგორც შემატყვევებელი გვამცნობს ჯერ „მოაოხრეს ტფილისი“, შემდეგ კი „არმაზი“ [1, 202]. მცხეთის აღება ვერ შესძლეს. ეს პირველი შემთხვევაა, როცა ისტორიკოსი თბილისის მოხრების ამბავს გვამცნობს. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, წყლულებისაგან დამძიმებული ვახტანგ მეფე უნდა გარდაცვლილიყო 502 წელს [8,329]. „და დაჯდა საყდარსა მისსა ძე მისი დაჩი... ხოლო ამან დაჩი მეფემან... განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი, და ვითა ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეფოდ“ [1, 204-205].

მეფე დაჩიმ ვახტანგის დროს დაწყებული თბილისის შემოზღუდვა დაასრულა და იგი აქცია ქართლის სამეფოს სატახტო ქალაქად.

1. ჯუანშერი, ქ-ის ცხ-ა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ., 1955 წ.
2. ლეონტი მროველი, ქ-ის ცხ-ა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, 1955 წ.
3. კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, თბ. 1954 წ.
4. ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქ-ის ცხ-ა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
5. თ. ბერიძე, ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, 1977 წ.
6. ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთა-მეფისა თამარისი, ქ-ის ცხ-ა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.
7. ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, 1966 წ.
8. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. I, 1979 წ.
9. კ. გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება, 1954 წ.; სარგის კაკაბაძე, ვახტანგ გორგასალი, 1954 წ.; მარიამ ლორთქიფანიძე, ქართლი V საუკუნის მეორე ნახევარში, 1979წ.; თბილისის ისტორია (სამტომეული) ტ. I; ვ. გოილაძე, ვახტანგ გორგასალი და მისი ისტორიკოსი, 1991 წ.

ТБИЛИСИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ V ВЕКА

Резюме

На протяжении почти ста лет, со второй половины IV века и до середины V века н. э., исторические источники умалчивают о Тбилиси. Между тем, значение города, как одного из важнейших экономических и стратегических пунктов, все возрастало, что и побудило царя Вахтанга Горгасали принять решение о перенесении царского престола из Мцхета в Тбилиси.

По сведениям историка Джуаншера, в период царствования Вахтанга Горгасали иранцы дважды опустошали Тбилиси: В первый раз - в 60-70-х годах V века, а во второй - в 502 году.

Во время четырехмесячной войны между грузинами и иранцами (60-70-е гг. V в.) царю Вахтангу Горгасали пришлось особо укрепить Тбилисскую крепость, которая перекрывала дороги, непосредственно ведущие от правого берега Куры (с юго-восточной стороны) к царскому городу Картли - Мцхета, в частности, к крепости Армази (Картли).

В ходе упомянутой войны грузинское войско располагалось „в Дигоми, на подходах к Картли (Армази - Т.Б.)“, а иранцы - на правобережье Куры. Бои прекратились лишь после того, как в дело вмешалась Византия. Шах-Пероз был вынужден начать мирные переговоры с Вахтангом Горгасали. Встреча противников состоялась „в долине у подножия крепости“, „...ибо сам Тбилиси, да и крепость его были опустошены“. В повествовании историка настораживает тот факт, что уже после соглашения, достигнутого на упомянутой долине, царь Вахтанг приглашает Шах-Пероза, „царя иранского с войском своим в Тбилиси“. Подобное приглашение заставляет усомниться в достоверности сообщения историка. Очевидно, в повествовании историка грузинского царя, Джуаншера, нарушена последовательность хода событий, так что возникает сомнение, насколько в подлинном виде оно до нас дошло. Тот, кто вел описание четырехмесячной войны, не мог быть очевидцем жизни Вахтанга Горгасали, его современником. На летописном рассказе явственно ощущается печать переписчика или редактора, датируемая, скорее всего, намного более поздним периодом (т. е. уже после второй половины V века).

Что касается войны между грузинами и иранцами, происшедшей в 60-70-е гг. V в., то событие это - историческая реальность.

В битве между грузинами и иранцами, состоявшейся в 502 г. у Дарфаки (близ Уджарма), Вахтанг Горгасали был смертельно ранен. Сразу „после признания Ирана, Вахтангом овладела кручина“. Иранцы же тем временем пересекли близ Рустави Куру, атаковали Тбилиси с южной стороны, захватили и „опустошили“ его, а вслед за ним - Армази.

TBILISI IN THE SECOND HALF OF THE 5-TH CENTURY

Summary

Historic sources do not tell us anything about Tbilisi during about a hundred years from the second half of the 4-th century to the middle of the 5-th century A.D.

In the spite of that the significance of Tbilisi as one of the most important economic and strategic centres was growing from day to day. This made King Vakhtang Gorgasali decide to move the capital from Mtskheta to Tbilisi.

According to the historian Juansher's information, Tbilisi was raided twice by Iranians during Vakhtang Gorgasali's reign. Once in the 60-ies, 70-ies of the 5-th century, and in the year 502 a second time.

During the four-months-long warfare between the Georgians and Iranians in the 60-ies and 70-ies of the 5-th century King Vakhtang must have specially fortified the Tbilisi strong-hold-Kala, which blocked the roads leading to the royal city of Mskheta in Kartli, viz. those leading to the Armazi-fortress from the right bank of the Mtkvari.

During the above-mentioned war the Georgian army was deployed „from Digomi to the gates of Kartli (Armazi T.B.)“. As for the Iranians, they were on the left bank of the Mtkvari. The warfare stopped after Bysantium had interfered. Shah Peroz was compelled to start peace negotiations with Vakhtang. The truth of the story told by the historian arouses suspicion because after coming to an agreement in the valley of Kala King Vakhtang invited Shah Peroz with his army to Tbilisi. The story of Shah Peroz makes me think that the quotations taken by Vakhtang's historian from Juansher's works violate the right flow of the narration and make it so vague that suspicion arises that the given passages have not reached us in the form they had in the original. The one who tells us about the abovementioned four-month-long warfare cannot have witnessed Vakhtang Gorgasali's life and cannot have been his contemporary. The story seems to have been written by the author, copier or editor who lived long after the second half of the 5-th century.

As for the war that took place between the Georgians and Iranians in the 60-ies, 70-ies of the 5-th century, it is a historic reality.

Vakhtang Gorgasali was mortally wounded in the battle between the Georgians and Iranians at Darphaka (near Ujarma) in 501. As soon as the Iranians learned that Vakhtang felt very bad due to his wound, they crossed the Mtkvari near Rustavi and attacked Tbilisi from the south, seized and raided, and then they took Armazi as well.

დავით მუსხელიშვილი

კიდევ ერთხელ თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტის შესახებ

1951 წელს, როდესაც უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის IV კურსის სტუდენტი ვიყავი, ბატონი შოთა მესხია ჩვენს ჯგუფს სპეცკურსს გვიკითხავდა შუა საუკუნეების საქართველოს საქალაქო წესწყობილების პრობლემატიკაზე. მაშინ მსმენელებს დაგვავალა საკურსო თემად ე. წ. „ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნი“ დაგვემუშავებინა. ეს იყო ჩემი პირველი სამეცნიერო გამოკვლევა, რომელიც შემდგომ წელს, გაფართოებული სახით, უკვე აკად. ნ. ბერძენიშვილის ხელმძღვანელობით შესრულებულ სადიპლომო შრომად ჩამოყალიბდა და წარდგენილ იქნა სათანადო საგამოცდო კომისიის წინაშე. ასე რომ, სამეცნიერო სარბიელზე ჩემი პირველი ნაბიჯების ინიციატორი, ფაქტობრივად, პროფ. შოთა მესხია გახლდათ.

ზემოხსენებული სადიპლომო ნაშრომის ერთი ნაწილი – „თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის“ – 1966 წელს დაიბეჭდა [1, 191-221]. მეორე ნაწილი კიდევ უფრო გვიან გამოქვეყნდა [იხ. 29, 175-184]). კვლევის ძირითადი დასკვნები წერილში ამგვარადაა ჩამოყალიბებული: „ჩვენ ვცდილობდით დაგვედგინა, რომ „თბილისის ამირა“ და „თბილისის ამირთამირა“ ერთი და იგივე არ არის, რომ ამირთამირობა უფრო გვიანდელი მოვლენაა ამირობასთან შედარებით და რომ ეს ინსტიტუტი წარმოიქმნა ქართულ ნიადაგზე. ამირთამირობის დაწესება მოდის XII საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულზე. თვით ტერმინი – ამირთამირა – რეალური შინაარსისაა და ამ წოდების მატარებელ მოხელეს, თავის მხრივ, ჰყავდა „ქვეშე დაწესებული“ მოხელეები – „ქალაქის ამირანი“. „ქალაქის ამირა“ დამონმებულია ქუთაისისა და ჟინვანში (XIII ს), ხოლო მათი არსებობა სავარაუდებელია დმანისისა და რუსთავშიაც. ამათ გარდა, ქალაქის ამირა ცნობილია საქართველოს სამეფოში შემავალ ქალაქებშიაც (ანისი, კარი). „ქალაქის ამირას“ არსებობა თბილისშიაც არის სავარაუდო. რაც შეეხება ამირთამირას, იგი, ჩვეულებრივ, ერთი იყო – ასე იწოდებოდა ხოლმე მხოლოდ დედაქალაქის, თბილისის, გამგებელი. ამირთამირობა ისევე, როგორც ამირობა, მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში შედიოდა, ხოლო თვით თბილისის ამირთამირა ამ სავაზიროში ვაზირის შემდეგ პირველი კაცი იყო: თბილისის ამირთამირა არის იგივე ნაცვალის მეჭურჭლეთუხუცესისა“ [1, 216-217].

ჩემ მიერ მიღებული დასკვნები არაერთგვაროვნად იქნა შეფასებული. ასე მაგალითად, თუკი ივ. სურგულაძე ერთგან აღნიშნავს, რომ ზემოხსენებული წერილი ფრიად საყურადღებოა და მრავალ საკითხს ახლებურად აყენებს და

წყვეტს [2, 172], სხვაგან ჩემ მიერ წარმოდგენილ დებულებებს ისევე, როგორც სხვა ავტორებიც, მიუღებლად თვლის და აკრიტიკებს. ქვემოთ შევეცდები დეტალურად განვიხილო ის საკითხები, რაშიაც არ მეთანხმებიან და თან ჩემი თვალსაზრისი ხელმეორედ წარმოვაჩინო.

1. არის თუ არა „ქალაქის ამირთამირასა“ და „ქალაქის ამირებს“ შორის იერარქიული დამოკიდებულება?

ივ. სურგულაძის აზრით, ამირთამირას ამირები არ ემორჩილებოდნენ და მათ შორის არ არსებობდა იერარქიული ქვემდებარეობა [2, 806-807]. სამწუხაროდ, ამის დამადასტურებელი რაიმე საბუთი ავტორს არ მოაქვს.

ჩემს წერილში ვწერდი: „ამირთამირა“ მსგავსია ისეთი ტერმინებისა, როგორიცაა ერისთავთ-ერისთავი ან მეფეთ-მეფე. პირველი წარმოშობილია სოციალურ ნიადაგზე და გულისხმობს, სხვათა შორის, იმას, რომ ამ წოდების მატარებელი პირი არის უფროსი, მეთაური მის საგამგეოში მყოფი ცალკეული თემის ერისთავებისა (ვუთითებდი ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომს: [3, 206=4, 331]. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვებით, თვით „საქართველოს მეფის სახელწოდება „მეფეთ-მეფე, მეფე აფხაზთა, ქართველთა, კახთა და რანთა“ საქართველოს სახელმწიფო წყობილების უტყუარი გამომხატველი იყო და რეალური მნიშვნელობა ჰქონდა“ [1, 205] (აქაც მითითებულია ივ. ჯავახიშვილი: [5, 17=6, 221]).

ივ. სურგულაძის აზრით, მოტანილი მაგალითები სწორედ სანიანალმდეგოს მონუმბს, რადგან ერთიანი საქართველოს მონარქიის არსებობის დროს „საქართველოში მხოლოდ მეფეთ-მეფე იყო, ე. ი. „მეფეთ-მეფე“ მეფეების უფროსი არ იყო, რადგანაც ამ პერიოდში საქართველოში სხვა „მეფე“, გარდა „მეფეთ-მეფისა“, არ იყო. ასე ითქმის „ერისთავთ-ერისთავის“ შესახებაც... ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ისეთი ერისთავებიც იყვნენ, რომლებიც ერისთავთ-ერისთავებს არ ემორჩილებოდნენ, არ შედიოდნენ ამა თუ იმ საერისთავოთ-საერისთავოში“ [2, 171].

ივ. სურგულაძე ნაწილობრივ სწორია „მეფეთ-მეფის“ ტიტულატურასთან დაკავშირებით, როდესაც აღნიშნავს, რომ ეს ტერმინი „სინამდვილეს იმ მხრივ ასახავს, რომ „მეფეთ-მეფე“-ში მოცემულია საქართველოს გაერთიანების პერიოდში მეფის ხელისუფლების ერთგვარი სისუსტე, ფეოდალური დაქსაქსულობის ერთგვარი გადაულახველობა“ [2, 171], მაგრამ მაინც, ვფიქრობ, ამ ტიტულს რეალური შინაარსიც ჰქონდა.

საქმე ის არის, რომ ერთიანი საქართველოს მონარქიის სახელმწიფო წესწყობილებაში თანადროული ქართული წყაროები ადასტურებენ ისეთი დიდი სამოქალაქო, ანუ „საქვეყნოდ გამრიგე“ სამოხელეო ინსტიტუტის არსებობას, როგორიც იყო „ძულთა მეფეთა ადგილსა ზედა ჯდომა“. ასეთი სახელოს მფლობელი იყო, მაგალითად, XII ს-ში გუზან ტაოსკარელი, „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა, რომელი ძულთა მეფეთა ტაოელთა დიდებულთა ადგილსა ზედა შეენყალა პატრონსა“ (თამარ მეფეს – დ. მ.) [7, 49; 4, 336]; ასეთი უნდა

ყოფილიყო „ვარდან დადიანი, მსახურთ-უხუცესი... ლიხთ-იქით ნიკოფსამდის უცილობელად ქონებისა“ [7, 49]*, ძველ „აფხაზთ მეფეთა“ მემკვიდრეობის გამგებელი; ან კიდევ „გრიგოლის-ძე ასათ, რომელმან მისტაცა მძღავრობით და მორევით (ჰერეთის ერისთავობა) საღირს კოლონკელის-ძესა და მცირედ-ჟამ ქონებასა შინა იაჯა არიშინისა ადგილსა დაჯდომა სასთაულითა და ჴელთ-უღდა შვილსა მისსა გრიგოლს ჰერეთის ერისთაობა“ [7, 34].

აქედან ცხადია, რომ „არიშინისა ადგილსა დაჯდომა“ ნიშნავს უფრო მაღალი რანგის ხელისუფლებას, ვიდრე ჰერეთის ერისთავობაა და ვიდრე საერთოდ ერისთავობა ან ერისთავთ-ერისთავობა [9, 124]**. ამასთან დაკავშირებით ნ. ბერძენიშვილი წერდა, რომ ჯერ კიდევ დავით აღმაშენებელმა „არიშინაობა“ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში ერისთავობაზე უპირატეს თანამდებობად აქცია [10, 69]. რაც შეეხება ამ თანამდებობის შესატყვის სამხედრო-ადმინისტრაციულ ერთეულს, ეს უნდა ყოფილიყო შაქის სანაპირო საერისთავო [9, 124-126]. რამდენადაც „არიშინისა ადგილსა მჯდომს“ ჰერეთის ერისთავი ემორჩილებოდა [9, 124], ამდენად, ცხადია, რომ მთელი ეს ტერიტორია (ჰერეთი და შაქი) ძველი „ჰერეთის სამეფოს“ ფარგლებს მოიცავდა [11, 120-129] და, ამდენადვე, „არიშინის ადგილსა მჯდომი“ „ჰერთა მეფის“ მემკვიდრეობის მფლობელი იყო.

დასასრულ, „ძუელთა მეფეთა ადგილსა ზედა მჯდომის“ პატივი ჰქონდა ქვემო ქართლის ქალაქ ლორეს მფლობელს, რომელიც, ჩვეულებრივ, საქართველოს სამეფოს ამირსპასალარი იყო. მემატინის ცნობით, ამ თანამდებობისაკენ მიისწრაფოდა ცნობილი „ყუთლუ-არსლან, მეჭურჭლეთუხუცესი და ან თავისა თვისსა ამირსპასალარად და სომხითს სომეხთა მეფისა ადგილსა ლორეს დაჯდომად განმზადებულ“ [7, 130]; ასეთი იყო ამირსპასალარი ზაქარია მხარგრძელი, „მჯდომი სომეხთა მეფისა ადგილსა, პატრონი ლორისა“ [7, 55].

ეს უმაღლესი რიგის, „ძუელთა მეფეთა ადგილსა ზედა მჯდომი“ დიდმოხელენი, არ არის გამორიცხული, მეფეებადაც იწოდებოდნენ. ასე მაგალითად, ცნობილია, რომ სომხურ წყაროებში ზაქარია ამირსპასალარი ზოგჯერ სწორედ ასეთი წოდებით წარმოგვიდგება. არამცთუ ზაქარია მხარგრძელი, არამედ მასთან ერთად მისი ძმა ივანეც კი ანისის ერთ-ერთ ეკლესიაზე ამოკვეთილ წარწერაში „სომეხთა მეფეებად“ იხსენიებიან [12, 41]***. მართალია, ისინიც არ

* კ. კეკელიძის კონიექტურით „ქონებისა“-ს ნაცვლად უნდა წავიკითხოთ „მქონებელი“ [8, 91], რაც კონტექსტის მიხედვით სრულიად რეალურია.

** „ქართლის ცხოვრების“ ზემომოტანილ პასაჟში, რომელშიც თამარ მეფის დროინდელი „ერისთავები“ არიან საგანგებოდ ჩამოთვლილნი, რეალურად „ერისთავთ-ერისთავნი“ უნდა ვიგულისხმოთ. ეს მტკიცდება იმითაც, რომ წესხის „ქართლის ერისთავი რატი სურამელი“ იქვე იხსენიება, როგორც „ქართლისა ერისთავთ-ერისთავი რატი“ [7, 32]. ერისთავთ-ერისთავი შეიძლება მოეხსენიებინათ მხოლოდ ერისთავად, პირუქუ კი – არა.

*** წარწერა 1187 წლისაა.

არიან რეალური მეფეები, არამედ – თამარ მეფის დიდმოხელენი*, მაგრამ ფაქტი ფაქტად რჩება. ასე რომ, ცხადი უნდა იყოს: საქართველოს მეფის ტიტულატურის „მეფეთ-მეფე“ რეალური შინაარსის მქონე ტერმინია.

რაც შეეხება „ერისთავთ-ერისთავს“, ამ ტერმინით გამოხატული რეალური შინაარსის სანინაალმდებოდ ივ. სურგულაძის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ „ისეთი ერისთავებიც იყვნენ, რომლებიც ერისთავთ-ერისთავებს არ ემორჩილებოდნენ“, მგონია, არ უნდა იყოს მყარი არგუმენტი: თუკი არსებობდნენ ასეთი დამოუკიდებელი ერისთავები, ეს კიდევ არ ნიშნავს, რომ არ იყვნენ ისეთი ერისთავებიც, რომლებიც ერისთავთ-ერისთავის „ქვეშე დანესებულ“ მოხელეებად ითვლებოდნენ. ივ. ჯავახიშვილი საგანგებოდ აღნიშნავდა: „ერისთავთ-ერისთავს მრავალი ქვეშეთი მოხელე... ჰყავდა, მათ შორის რასაკვირველია იყვნენ ყველა მისი თემის ერისთავნი“ [4, 331]. ივ. ჯავახიშვილს თავისი ამ მოსაზრების არგუმენტად მოაქვს XI ს-ის ერთი მინაწერიც სახარებაზე: „ლ-თო შეინყალენ ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღდელნი და ყოველნი მსახურნი ერისთავთ-ერისთავისა მაგისტროზისა ლიპარიტისანი“ [13, 165; 4, 331]. აქ დაეჭვება ზედმეტია, რომ ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავს თავისი ქვეშედანესებული ერისთავნი ჰყოლია. მგონია, ამ ერისთავთა ვინაობაც კი შეგვიძლია დავადგინოთ.

ზემოხსენებული ანდერძ-მინაწერის ლიპარიტი „ქართლის ცხოვრებით“ კარგად ცნობილი ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავია, კლდეკარის ციხის პატრონი [14, 292], რომელიც მრავალი წლის განმავლობაში ექიმპებოდა ბაგრატ IV-ს. ერთ დროს მას აღმოსავლეთ საქართველოს დიდი ნაწილი ეჭირა [14, 304]. მაგრამ, ბოლოს და ბოლოს, „ამის სამეფოსა დიდებულთა მოუწყინა პატრონობა ლიპარიტისი. სულა კალმახელი (იგივე „სულა ერისთავი კალმახისა“ [14, 301] – დ. მ.) და ყოველნი მესხნი გამოექცეს, და შეიპყრეს დლივს ლიპარიტ და ძე მისი ივანე... მოვიდა (ბაგრატ) მეფესა წინაშე სულა ჯავახეთს, და მოჰჟუარნა ლიპარიტ და ივანე პყრობილნი და მოაწყენნა; ჴელთა აღიხუნა ლიპარიტეთაგან (მეფემ) ციხენი არტანუჯი და ყუელი, უფლისციხე და ბირთვისი“ [14, 304-305].

უკანასკნელ ორ ციხე-სიმაგრეს თავი რომ გავანებოთ, „ციხენი არტანუჯი და ყუელი“, კარგადაა ცნობილი, ერისთავთა რეზიდენციებს წარმოადგენდნენ. თვით სულა კალმახის ერისთავიც ლიპარიტის ვასალი ყოფილა და ალბათ „გამოქცეულ მესხთა“ შორისაც იყვნენ ერისთავები, მაგრამ ასეა თუ ისე, „ქართლის ცხოვრების“ ეს თხრობა თვალნათლივ გვიხსნის იმას, თუ რატომ ეწოდებოდა ლიპარიტს, რომელიც თვითონაც კლდეკარის ერისთავი იყო, ერისთავთ-ერისთავი: მისი „ქვეშე დანესებულნი“ იყვნენ, მაინცდამაინც, კალმახის, არტანუჯის და ყუელის ერისთავები.

* ასე მაგალითად, კ. კონსტანტინანცის იმავე ნაშრომში (გვ. 43), 1201 წლის წარწერაში ჰარიტადან, „ზაქარია (მხარგრძელი – დ. მ.) მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი“ თამარ მეფეს „ჩემს უფალს“ უწოდებს. ასეთი ბევრი მაგალითის მოტანა შეიძლება.

ამგვარად, ერისთავთ-ერისთავობასაც სრულიად რეალური შინაარსი ჰქონდა*, ისევე როგორც მეფეთ-მეფობას და, ამდენად, ამ ტერმინების გამოყენება ამირთამირობის შინაარსის გახსნის საწინააღმდეგოდ, მგონია, არ უნდა იყოს მართებული.

არც ის უნდა იყოს საამისოდ მტკიცე არგუმენტი, თითქოს არსებობდეს რიგი სახელოებისა, რომელთა სახელში წარმოდგენილია „უზუცესი“, „უფროსი“, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, არ ჩანან ქვემდებარე მოხელეები. მაგალითად, წყაროებში დამონმებული გვაქვს „ამირჩქარი“ ან „ამირჩუხჩი“ („ჩუხჩარხი“ – დ. მ), მაგრამ არ ჩანან „ჩქარები“ (მალემსროლები) ან „ჩუხჩები“ [2, 171].

ჯერ ერთი, თუნდაც რომ ეს მოსაზრება უცილობელი იყოს, იგი, რა თქმა უნდა, არ გამორიცხავს იმას, რომ „ამირთამირა“ ნიშნავდეს „ამირათა“ უფროსს. შემდეგ, ასეთი დასკვნა არის argumentum ex silentio, რაც ვერ ჩაითვლება მყარ საბუთად. ამას გარდა, სავარაუდოა, რომ ზემოხსენებულ მოხელეებს (მაინც-დამაინც ამირჩქარს) ჰყავდათ კიდევ ასეთი „ქვეშე დანესებულნი“, რაზედაც, მგონია, ქართული გვარი „ჩქარეული“ (< ჩქარიული) უნდა მიუთითებდეს.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ „ქალაქის ამირთამირას“ და „ქალაქის ამირებს“ შორის იერარქიული დამოკიდებულების შესახებ ჩემი მოსაზრების მთავარი არგუმენტები სულ სხვაა და არა ანალოგია „მეფეთ-მეფესთან“ თუ „ერისთავთ-ერისთავთან“. წერილში აღვნიშნავდი: „გადამწყვეტი მნიშვნელობა ამ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, ენიჭება „ველმნიფის კარის გარიგების“ გარკვეულ ცნობას, რომ არსებობდა რამდენიმე „ქალაქის ამირა“ და ერთი „საჭურჭლის ნაცვალი“, რომელიც... არის იგივე „ტფილისის ამირთამირა“ [1, 217, შენ. 78], და რომელნიც, ყველანი, ერთი სამოხელეო უწყების წარმომადგენელი არიან, კერძოდ, შედიან მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში (იხ. ქვემოთ). და თუ ეს ასეა, განა კორექტულია ეჭვი შევიტანოთ იმაში, რომ „ქალაქის ამირანი“ ექვემდებარებოდნენ „ქალაქის ამირთამირას“?

ამას გარდა, ე. წ. „უურულიანთ სასისხლო სიგელის“ (XV ს) ბრძანებულებაც ამაზე მიგვითითებს: „ქართლისა ერისთავნო და ერისთავთა ერისთავნო და ყოელნო თავადნო ქართლისანო და ქალაქისა ამირანო და ამირთა ამირანო, დიონნო (?) და მეტამლენო და ყოველნო ჳელისუფალნო ქალაქისანო“ და სხვ. [16, 6; 1, 210-211]. განა შეიძლება აქაც დაეჭვდეთ იმაზე, რომ ამ საბუთის დამწერს ქალაქის ამირა და ქალაქის ამირთამირა ორ სხვადასხვა, მაგრამ ერთი უწყების და ერთმანეთს დაქვემდებარებულ მოხელეებად ჰყავს წარმოდგენილი?

ქართულ სამოხელეო ნომენკლატურას არაბთაგან უეჭველად უნდა მიეღო ტერმინი „ამირა“ (< „ტფილისის ამირა“) და არა „ამირთამირა“. ამიტომ ეს უკანასკნელი ტერმინი ქართულ ნიადაგზეა შექმნილი და გაუგებრობაა მისი წარმოქმნა შემთხვევითობას დავაბრალოთ: ამას საფუძველი

* უკანასკნელ ხანს საწინააღმდეგო აზრს იცავს მ. ბახტაძე [იხ.: 15, 284-293; აქვეა სათანადო ლიტერატურა].

უნდა ჰქონოდა და ეს უნდა ყოფილიყო იერარქია, ანუ, ჩემი აზრით, უცილობელია „ამირთამირას“ ჰყოლოდა „ქვეშე დანესებული“ უმცროსი მოხელე „ამირა“! უშუალო მიზეზი კი ამ მოვლენისა, ვფიქრობ, იყო ის, რომ XII ს-ში საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი განვითარების ახალი ეტაპი დაიწყო, რაც, სხვასთან ერთად, ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობების ზრდით და გართულებით გამოიხატებოდა [17, 281, 288; 1, 203-204]*.

2. იხმარებოდა თუ არა შუა საუკუნეებში (კერძოდ, XII-XIII სს-ში) ტერმინები „ამირთამირა“ და „ამირა“ განურჩევლად საქართველოს ყველა ქალაქის გამგებლის მიმართ?

ჩემი აზრით, „არ უნდა იყოს სწორი ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში სულ უკანასკნელ დრომდე მიღებული გაიგივება ტერმინებისა „ამირა“ და „ამირთამირა“. ამირთამირა საქართველოს სამეფოში, ჩვეულებრივ, მხოლოდ ერთი იყო. ეს იყო სამეფოს დედაქალაქის გამგებელი“ [1, 204]**.

ივ. სურგულაძე სანინაალმდევო აზრისაა. იგი წერს: „ერთისა და იმავე ქალაქის მმართველს ამირაც ეწოდებოდა და ამირთამირაც“ [2, 807] და ასახელებს კიდევ მაგალითებს: თბილისის ამირა და ამირთამირა, კარის ამირა და ამირთამირა, გორის ამირა და ამირთამირა, ქუთაისის ამირა და ამირთამირა. არსებობდა თითქოს ატენის ამირაც [2, 170] და სამცხის ამირთამირაც [2, 807]. ყველაფერი ეს იმის საფუძველს აძლევს, განაცხადოს, რომ „ამირა და ამირთამირა ერთსა და იმავე შინაარსით იხმარებოდა და ქალაქის მმართველს ნიშნავდა“ [2, 807].

თბილისისა და კარის შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებ, ხოლო რაც შეეხება „ატენის ამირას“, „სამცხის ამირთამირას“, „გორის ამირას“ ან „გორის ამირთამირას“, ისინი წყაროებში არსად არ იხსენიებიან და ამიტომ მათზე ვერაფერს ვიტყვი. „ქუთაისის ამირა“ მოიხსენიება XIII ს-ის სიგელში, რაც სრულიად კანონზომიერია [1, 206], ხოლო XVI-XVII საუკუნეების (და არა უფრო ადრინდელ) ლიხთიმერულ საბუთებში ჩნდება „ამირთამირა“ („ამირათ ამირა“), რომელიც ქალაქ ქუთაისის გამგებელია და აქ ეს თანამდებობა უნდა დანესებულიყო საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ, მას მერე, რაც ქუთაისი გახდა ახლად შექმნილი ლიხთ-იმერეთის სამეფოს დედაქალაქი. აი სწორედ ამ დროს უნდა გაჩენილიყო აქ თბილისის (ახლა უკვე

* ივ. სურგულაძე ერთგან [იხ. 2, 808] აცხადებს, რომ „ამირთამირასა და ამირას შორის განსხვავება ქალაქების მნიშვნელობით აიხსნება და არა კომპეტენციით ან ქვემდებარეობით“. XIII საუკუნეში თბილისს გარდა, მხოლოდ ერთი – „კარის ამირთამირა“ – არის ცნობილი. ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავდი: „გამორიცხული არ არის, რომ ამ შემთხვევაში კარის ამირთამირობა რეალურ შინაარსს გამოხატავდეს“ [იხ. 1, 204; შენ. 28].

** იქვე (შენ. 25) მითითებულია სათანადო ლიტერატურა, რომელშიც ეს ორი ტერმინი („ამირა“ და „ამირთამირა“) გაიგივებულია.

ქართლის სამეფოს დედაქალაქის) ანალოგიით „ამირთამირა“ [1, 220-221]*.

იმ აზრს, რომ „ამირა“ და „ამირთამირა“ ერთნაირად განურჩევლად, თბილისის გარდა, საქართველოს სხვა დიდი ქალაქების გამგებლებსაც ეწოდებოდათ, იზიარებდნენ შ. მესხიაც [19, 132-133; 20, 133, 135] და ილ. ანთელავაც [21, 221].

განვიხილოთ ისტორიული პირველწყაროები.

ზემოთ უკვე იყო ნახსენები, რომ 1270/1289 წლით დათარიღებული ე. წ. „საბანელას დავთარი“ გვიდასტურებს ამ დროს „ქუთაისის ამირათა“ არსებობას [22, 160].

1297/1298 წლებში დავით მეფის მიერ გაცემულ სიგელში იხსენიება „ჟინვანისა ამირა“ [23, 141-142].

XIII ს-ის პირველ მეოთხედში ვინმე იობ მიხრიკისძე არის „დმანისის ამირა“ [24, 745-752].

XI ს-ის 70-იანი წლების დასაწყისში კი ცნობილია „ლიპარიტ ამირა“, ქალაქ რუსთავის გამგებელი [14, 325]**.

ამგვარად, თბილისს თავი რომ გავანებოთ, XI-XIII საუკუნეებში საქართველოს სამეფოს ქალაქების გამგებლებად პირველწყაროები ასახელებენ „ამირებს“ და არა „ამირთამირებს“.

გამონაკლისია ქალაქი კარი: როდესაც 1206 წელს ქართველთა ლაშქარმა ქალაქი კარი დაიპყრო, მემატიანის ცნობით, თამარმა „დაუტევა კარის მცუულად ახალციხელი ივანე და... უბოძა... ამირთა ამირაობა“ [7, 92]. ჩემს წერილში ამ ჩვენებას ასე განვმარტავდი: „ივანე ახალციხელისათვის კარის ამირთამირობის ბოძება, შესაძლებელია, გამოწვეული ყოფილიყო თვით ივანეს პირადი ღირსების პატივსაცემად: ძმათა ახალციხელთა დამსახურება თამარის კარზე საკმაოდაა ცნობილი“ [1, 204]. ივანე ახალციხელისათვის ამირთამირობის ბოძების ასეთი ახსნა შ. მესხიამ გაუმართლებლად მიიჩნია [20, 135], თუმცა ამ შესაძლებლობას გამორიცხულად ვერ ჩავთვლი. საქმე ის არის, რომ ძველი სომხური სამეფოს დედაქალაქი კარი XI ს-ის 70-იანი წლებიდან თურქული საამიროს ცენტრია და ქართველთა მიერ მისი ალების შემდეგ სამეფო ხელისუფლებამ ქალაქის ყოფილი გამგებლის, თურქი ამირას საპირისპიროდ, ეგების, უფრო აღმატებული ტიტული მიანიჭა ივანე ახალციხელს. არც ისაა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, გამოსარიცხი, რომ ამ შემთხვევაში რეალური ვითარების ასახვასთან გვექონდეს საქმე. ასეა თუ ისე, ეს დროებითი მოვლენა უნდა ყოფილიყო: 1237 წელს, რუსუდანის მეფობაში, ყარსის ციხესიმაგრის

* ამ საბუთთა უმეტესობა ე. წ. „სასისხლო სიგელებია“, რომლებიც ბოლო დრომდე ნაყალბევად ითვლებოდა. ამჟამად, მათი ნაწილი მაინც, სრულიად სანდო დოკუმენტებადაა გამოცხადებული [18, 127-130].

** ლიპარიტ ამირა არის იგივე ლიპარიტ ივანეს ძე, რომელსაც გიორგი II-მ 1072-1073 წლებში „მისცა ლონობანი ნაცულად რუსთავისა“ [14, 316], ე. ი. მანამდე ლიპარიტი რუსთავის ამირა ყოფილა და ეს ზედწოდება მერმეც შერჩენია. 1260 წლის ახლოს იხსენიება კიდევ ვინმე „ბექაი ამირაი“ [22, 148].

ჭიშკრის წარწერა უკვე „კარის ამირას“ იხსენიებს [25, XI].

რაც შეეხება თბილისს, აქაც, როგორც უკვე მივუთითებდი, თავდაპირველად ქალაქის გამგებლის აღმნიშვნელ ტერმინად „ამირა“ უნდა დამკვიდრებულიყო. XX ს-ის ოციან წლებში მესტიაში, სეტის ნმ. გიორგის ეკლესიაში ინახებოდა ვერცხლის სურათსა და სომთავრული წარწერით: „ქ. ღმერთმან უბედნიერენ ლუთისა სწორსა მეფეთ მეფესა გიორგის! მინისა ამირასა ქავთარისაგან“ [26, 90]. წარწერას გამომცემელი 1173-1175 წლებით ათარილებს. ეს „ამირა ქავთარი“ მე სწორედ თბილისის გამგებელი მგონია (იხ. ქვემოთ), რაც კიდევ ერთხელ დაგვიდასტურებდა ზემოგამოთქმულ მოსაზრებას. რამდენიმე წლის შემდეგ დედაქალაქის გამგებელია ცნობილი „ამირა ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“ [14, 36].

ამის შემდეგ, XII ს-ის 80-იანი წლების მიწურულიდან ვიდრე XVII ს-ის დასაწყისამდე, თბილისის გამგებლის აღმნიშვნელ ტერმინად ქართულ საისტორიო წყაროებში გვხვდება მხოლოდ და მხოლოდ „ამირთამირა“ („ამირათ ამირა“) და აღარასოდეს – „ამირა“ [1, 199]. რომ მანცდამანც XIV-XVII საუკუნეებში თბილისის გამგებელი „ამირთამირა“ იყო და არა „ამირა“, ეს უცილობელი იმიტომაც, რომ ეს „ამირთამირები“ ოფიციალურ სახელმწიფო დოკუმენტებში – სამეფო სიგელებში იხსენიებიან!

პირველი ასეთი მოხელე არის ჩვენთვის უკვე ცნობილი აბულასანი. მხედველობაში მაქვს თბილისში, ვერის უბანში მდებარე ე. წ. „ლურჯი მონასტრის“ წარწერა, რომელშიც ბასილი ქართლის მთავარეპისკოპოსოყოფილი მოგვითხრობს, რომ მან ეს ეკლესია აღაშენა „ნაცვალ-საგებულად“ თავისა „და საყუარელისა ძმისა... ერისთავთ ერისთავისა, ქართლისა ამირთა ამირისა, რუხსთავისა და შვიდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათვს“ [27, 149-150]. ჩემი აზრით, „ქართლის ამირთა ამირა“ გულისხმობს „თბილისის ამირთამირობასაც“ და, ამდენად, აბულასანი აქ დედაქალაქის „ამირთამირადაც“ იგულისხმება [1, 202]*.

ამიერიდან, როგორც აღვნიშნე, თბილისის გამგებელს, ვიდრე ხმარებაში ახალი ტერმინოლოგია შემოვიდოდა (XVI ს-დან – „ქალაქის მოურავი“ ან „ქალაქის ტარულა“) [1, 219-220; 29, 176, საბ. №8 და 12], მხოლოდ „ქალაქის ამირათ ამირა“ ეწოდებოდა. არ არის სწორი, ჩემი აზრით, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში

* წარწერის ნაკითხვისას მე ვიმეორებ ექვთ. თაყაიშვილის პუნქტუაციას, რომელსაც ივ. ჯავახიშვილიც იზიარებდა [იხ. 4, 336-337]; შ. მესხია თვლის, რომ წარწერა, სასვენი ნიშნების გადასმით, ნაკითხულ უნდა იქნას ამგვარად: „...ერისთავთ ერისთავისა ქართლისა, ამირთა ამირისა რუხსთავისა და შვიდთა მთეულეთთა პატრონისა აბულასანისათვს“ [20, 134]. მგონია, ასეთი ნაკითხვა საეჭვოა, რადგან წარწერის ამოკვეთის დროისათვის (1185/6 წწ [იხ. 1, 203]) ქართლის ერისთავია რატი სურამელი [7, 34], რასაც შ. მესხიაც აღნიშნავს [20, 133] და ეს სახელი სურამელების ხელშია ლაშა-გიორგის დროსაც [28, 35]; ისედაც, ერთდროულად, აბულასანი ყოფილიყო „ამირა ტფილისისა“ და „ამირთამირა რუსთავისა“ ძნელი წარმოსადგენია.

გავრცელებული მოსაზრება, თითქოს ტფილისის გარდა საქართველოს სხვა ქალაქების გამგებლებსაც XII-XIII საუკუნეებში (ან თუნდაც XIV ს-ში) განურჩევლად „ამირაც“ ეწოდებოდა და „ამირთამირაც“ [2, 807-808; 20, 133, 135; 21, 221]. ერთადერთი გამონაკლისია „კარის ამირთამირა“ (რომლის შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ) და, როგორც ასეთი, იგი, მგონია, არ გამოდგება იმ მოსაზრების გასაბათილებლად, რომ ერთიანი საქართველოს მონარქიის არსებობის პერიოდში, დაწყებული XII ს-ის ბოლოდან, „ამირთამირა ჩვეულებრივ ერთი იყო – ასე იწოდებოდა ხოლმე მხოლოდ დედაქალაქის, თბილისის გამგებელი“ [1, 204, 217].

3. ვინ იყო თბილისის პირველი ამირთამირა?

ჩვენ ვიცით, რომ 1184/5 წლებში აბულასანი იყო „ამირა ტფილისისა“, ხოლო 1185\6 წლებში იგი გვევლინება უკვე „ამირთამირად“ (ტფილისისა) [4, 337]. რამდენადაც, როგორც ზემოთ იყო შენიშნული, ქართულმა საქალაქო სამოხელეო წესწყობილებამ არაბთაგან მემკვიდრეობით ბუნებრივად მიიღო ტერმინი „ამირა“ და ტერმინი „ამირთამირა“ ამდენადვე ქართულ სინამდვილეშია შემუშავებული; რაკი, ჩვენი აზრით, ასეთი მოტამორფოზი არ შეიძლებოდა შემთხვევით და უმიზეზოდ მომხდარიყო; რადგან ქართული ისტორიული პირველწყაროები XII-XV საუკუნეებში აშკარად ასხვავებენ ერთმანეთისაგან ტერმინების – „ამირთამირა“ და „ამირა“ – ატრიბუციას: კერძოდ, ერთი გამონაკლისის გარდა, „ამირთამირა“ ყოველთვის მიეკუთვნება დედაქალაქის, თბილისის გამგებელს, ხოლო „ამირა“ – საქართველოს სხვა ქალაქების (ჭუთაისი, დმანისი, რუსთავი, ჟინვანი) მმართველებს და ასევე იწოდებოდა პირველ ხანებში თვით თბილისის გამგებელიც (ქავთარი, აბულასანი), ამიტომ უსაფუძვლო არ უნდა იყოს მოსაზრება, რომ თვით აბულასანი გამხდარიყო პირველ „ქალაქის ამირთამირად“, ანუ, რომ სწორედ ამ ცნობილი დიდმოხელის ხანმოკლე მოღვაწეობაა ჩვენთვის საინტერესო მეტამორფოზის საძიებელი მომენტი: აბულასანის „ამირობა“ და „ამირთამირობა“ უნდა იყოს მისი კარიერის ორი სხვადასხვა საფეხური [1, 201-202].

მაგრამ აქ ერთი საეჭვო გარემოებაა.

საქმე ის არის, რომ სომეხი მწერლის, დავით ქობაირელის „მოსახსენებელში“, რომელიც 1179 წელსაა დაწერილი და დემნა უფლისწულის განდგომილებას (1178 წ) შეეხება, ნახსენებია გიორგი მეფის „კეთილმსახური ამირაპეტი ტფილისისა სახელად ქურდი“. „ამირაპეტი“, ანუ ამირთა თავი სემანტიკურად თითქოს იგივეა, რაც ამირთამირა და, ამდენად, თუ ეს ასეა, უნდა დავასკვნათ, რომ ეს „ველი“ („ტფილისის ამირთამირობა“) გიორგი III-ის შემოღებულია, ხოლო „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი ან ლაფსუსს უშვებს, როდესაც აბულასანს „ამირას“ უწოდებს, ანდა გამოთქმა „ამირაჲ ქართლისაჲ და ტფილისისაჲ“ თავისთავად უკვე გულისხმობდა „ამირთამირობას“ [1, 203]. შოთა მესხიას აზრითაც, რადგან „ამირაპეტი თბილისისა სახელად ქურდი“ აბულასანზე რამდენიმე წლით ადრე იხსენიება, ხოლო ტერმინი „ამირაპეტი“

იგივე „ამირთამირა“, ეს იმაზე მიუთითებს, რომ აბულასანით არ დანყებულა ამირთამირობა თბილისში [20, 134]. ამავე აზრისაა ილ. ანთელავა [21, 220]. ასეთ შესაძლებლობას, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, მეც ვუშვებდი. მაგრამ უდრის კი სომხური „ამირაპეტი“ ქართულ „ამირთამირას“?

ჩემს ნერილში ვწერდი, რომ არ არის აუცილებელი, ზემოხსენებული ქართული და სომხური სამოხელეო ტერმინების ფორმალური (გარეგნული) იდენტურობის მიუხედავად, მათი შინაარსობრივი იდენტურობაც. ამასთან დაკავშირებით ილ. ანთელავა შენიშნავდა, რომ თუ ეს ასეა, მაშინ უნდა აიხსნას, რისი რეალური შესატყვისია სომხური „ამირაპეტი“ [21, 220].

ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ XII ს-ის მიწურულიდან XVII ს-ის დასაწყისამდე თბილისის გამგებლის აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინად (თუ XVI ს-ის „ინოვაცია“ არ ჩავთვლით) იხმარებოდა მხოლოდ „ამირთამირა“, ხოლო მანამდე – „ამირა“. ქართული წყაროების ტერმინოლოგიის ასეთი სიმყარის სანინააღმდეგოდ სომხურში სხვაგვარი ვითარებაა: 1155 წლისათვის მხითარ გოში († 1213 წ) იხსენიებს „ქალაქ ტფილისის სათრაპს – ვასაკს“ [30, 46]; დავით ქობარიელი, როგორც ვიცით, 1178 წლისთვის თბილისის თავს უწოდებს „ამირაპეტს“; სანაინის 1181 წლის წარწერაში აღნიშნულია „ამირა ქურდის ... ამირობა“ [12, 33-34].

როგორც ვხედავთ, სომხური წყაროები, რომლებიც, ფაქტობრივად, ერთი პერიოდისაა, თბილისის გამგებლის აღსანიშნავად სამ სხვადასხვა ტერმინს ხმარობენ: „სათრაპს“, „ამირაპეტს“ და „ამირას“ (ორ უკანასკნელს – ერთსა და იმავე პირის მიმართ). ამდენად, თითქოს ძნელია გადაჭრით იმის თქმა, თუ რომელი მათგანი შეესატყვისება იმავდროულ ქართულ ტერმინს. თუმცა ერთი რამ, ვფიქრობ, ანგარიშგასაწევია: მემატინანთა მიერ ხმარებული ტერმინოლოგია არ არის აუცილებელი იყოს ოფიციალური. ეს ამკარად ჩანს მხითარ გოშის მიერ გამოყენებული სიტყვიდან – „სათრაპი“, რომელიც ძველი სპარსულია და პართულ-სასანურ ხანაში მართლაც ქალაქის მმართველს ნიშნავდა [31, 265; 21, 220] და, ამდენად, ავტორის „განსწავლელობის“ შედეგია. რაც შეეხება წარწერებს ეკლესიებზე, ისინი სავსებით თუ არა, ნახევრად ოფიციალურად მაინც უნდა ჩაითვალოს და ამიტომ იქ გამოყენებული ტერმინოლოგიაც, უფრო მოსალოდნელია, რეალური ვითარების ამსახველი იყოს. ამდენად, სანაინის ეკლესიის წარწერაში დაფიქსირებული წოდებაც – „ამირა“ – მე ოფიციალურად მიმაჩნია ისევე, როგორც ეტიფანე კათოლიკოსის ანისში აღმოჩენილი 1218 წლის ქართული წარწერის სომეხი მოწმის – „ქალაქის ამირა ვაჰრამის“ – წოდება [32, 139].

აი, ამგვარ ვითარებას ვგულისხმობდი, როდესაც ვწერდი, რომ სომეხი მემატინანის მიერ ხმარებული ტერმინი „ამირაპეტი“ არ არის აუცილებელი მაინცდამაინც ქართული „ამირთამირას“ რეალური შინაარსის შესატყვისი იყოს. სავსებით დასაშვებია, ეს სომხური ტერმინი – „ამირაპეტი ტფილისისა“ – სინამდვილეში ამ დროს არსებულ „ამირას ტფილისისა“ ეკვივალენტს წარ-

მოადგენდეს. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, დავით ქობაირელის „კეთილმსახური ამირაპეტი ტფილისისა სახელად ქურდი“ იყო „ამირა ტფილისისა“, ხოლო პირველ „ამირთამირად ტფილისისა“ გვევლინება ყოფილი „ამირა. ქართლისა და ტფილისისა სახელით აბულასან“ [1, 202-203].

4. იყო თუ არა თბილისის გამგებელი ამავე დროს „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“?

ასეთი მოსაზრება, მართალია, დასაბუთების გარეშე, პირველად პ. ინგოროყვამ გამოთქვა. მისი აზრით, თბილისის ამირთამირა აბულასანი, ანუ იგივე „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა ითვლებოდა ფინანსთა მინისტრის მოადგილედ“ [33, 169]*. ეს აზრი, როგორც ჩანს, პ. ინგოროყვაზე დაყრდნობით, გაიზიარა სომეხმა ისტორიკოსმა ს. ერემიანმა [35, 399]**.

ჩემი მხრით, შევეცადე ამ დებულების დასაბუთებას.

პირველ რიგში, გამოვდიოდი იმ პოსტულატიდან, რომ „თბილისის ამირთამირა“, როგორც ასეთი, ფინანსთა მინისტრის, ანუ მეჭურჭლეთუხუცესის უწყების მოხელე უნდა ყოფილიყო (იხ. ქვემოთ). აბულასანის ჩვენთვის ცნობილი მოღვაწეობიდან ჩანს, რომ თბილისის გამგებელი საკმაოდ დიდი და მნიშვნელოვანი ხელისუფალია. ამას მაგულსხმებინებს, ჯერ ერთი, თავისთავად ეს თანამდებობა, როგორც საქართველოს სამეფოს დედაქალაქის გამგებლობა; შემდეგ, აბულასანის, როგორც სახელმწიფო მოღვაწის პრესტიჟი: დიდებულთა თათბირში ისეთი სახელმწიფოებრივი საკითხის შესახებ, როგორც იყო ახლადგამეფებული თამარისთვის მეუღლის შერჩევა, იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებს და, საბოლოო ჯამში, მისი აზრი იმარჯვებს. ყველაფერი ეს მოწმობს, რომ იგი ფრიად ანგარიშგასანევი უმაღლესი რანგის დიდმოხელეა.

ზემოთქმული და აგრეთვე ის ფაქტიც, რომ თავისი ხანმოკლე მოღვაწეობის ბოლოს, მაინცდამაინც, 1188 წლამდე აბულასანმა მეჭურჭლეთუხუცესობის პატივიც მიიღო***, მაფიქრებინებს, რომ მანამდე მას ამ უწყებაში ვაზირის შემდეგ უმაღლესი ადგილი უნდა სჭეროდა, ანუ ყოფილიყო სწორედ „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“ [1, 213-215]. ამ მოსაზრებამაც სპეციალისტთა კრიტიკა გამოიწვია.

შ. მესხიას აზრით, აბულასანის თბილისის ამირობა თუ ამირთამირობა, – რაკი ასე წოდება (ამირთამირობა) სხვა ქალაქის გამგებლებსაც ჰქონდათ (რუსთავი, კარი და სხვ.), – არ გულისხმობს ამირთამირას „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლობას“. ასეთ ვითარებაში „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“ თუ „საჭურჭლის ნაცვალი“ არა ერთი, არამედ რამდენიმე პირი უნდა ყოფილიყო,

* შემდგომში თავისი ამ თეზისის საბუთიანობა პ. ინგოროყვას გაუნდვია ი. ცინცაძისთვის (იხ. [34, 156]). ჩემი აზრით, მისი არგუმენტაცია არაადეკვატურია.

** მისი „საბუთიანობის“ კრიტიკა იხ. ი. ცინცაძისთან [34, 153-154].

*** მხედველობაში შექვს ერთი ხატის ცნობილი წარწერა: „ქ. ყოვლად წმიდაო მოციქულო ქრისტეს ღვთისაო ანდრია, შუინირე (მცირე)დი ესე მსახურება ჩემგან ერისთავთ-ერისთავისა და მეჭურჭლეთუხუცესისა აბულასანისაგან, იობის ძისა“ [36, 70-71].

წყაროებით კი ჩვენ მეჭურჭლეთუხუცესის მხოლოდ ერთ „ნაცვალს“ ვიცნობთ. ამასთანავე, ის, რომ თბილისის ამირობა, როგორც დედაქალაქის გამგებლობა, თავისთავად დიდი თანამდებობა იყო, თვით აბულასანიც რომ მნიშვნელოვანი ხელისუფალი იყო და დიდი გავლენით სარგებლობდა დიდებულთა წრეში, აბულასანის თუნდაც „ძირძველი აზნაურობა“ არ გამოდგება მისი „მეჭურჭლეთუხუცესობის ნაცვლობის“ საბუთად. შესაძლებელია, მას მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში შემავალი ჩვეულებრივი „ქალაქის ამირას“ ან სხვა სახელო სჭეროდა [20, 135]. ამ მოსაზრებას იზიარებს ილ. ანთელავაც [21, 221].

ჯერ ერთი, ზემოთ აღნიშნავდი, რომ ქალაქ კარის გარდა, არსად, არცერთ სხვა ქალაქში „ამირთამირობის“ ინსტიტუტი XII-XIV საუკუნეებში არ დასტურდება. შემდეგ, როდესაც ვამბობდი, რომ „ამირთამირა“ არის იგივე „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“, ვგულისხმობდი, რომ ასეთად ითვლებოდა მხოლოდ თბილისის ამირთამირა და არა სხვა ქალაქებისა, თუნდაც ასეთები არსებულებიყვნენ რეალურად; რაც შეეხება იმას, რომ აბულასანს მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში, ვეზირის „ნაცვლობის“ გარდა, შესაძლებელია, სხვა სახელოც სჭეროდა, მაგალითად, „მუქიფის“, „მუშრიბის“, „ქალაქის ამირას“ ან „ქალაქის მეჭურჭლისა“ (იხ. ქვემოთ), ეს გამორიცხულად მიმაჩნია, რადგან უკვე ივ. სურგულაძე აღნიშნავდა, რომ ჩვეულებრივი „ამირანი მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ და დიდ მოხელეებად არ იგულისხმებოდნენ: ისინი მოხსენიებულია მუქიფისა და მუშრიბის შემდეგ, რომლებიც არ იყვნენ დიდი მოხელეები“ [2, 170]. მართლაც, მუქიფი იყო „ძღვენი მნე, ძღვენი გამგე [37, 232; 38, 25], ხოლო მუშრიბს (არაბ. „მნერალი“) ქალაქის ბაჟის და სავაჭრო გადასახადის ზედამხედველობა ებარა [4, 310; 39, 179] და, ამდენად, ეს „სახელოები“ და, მით უმეტეს, მათზე უფრო დაბალი რანგის თანამდებობა შეუფერებელი უნდა ყოფილიყო ისეთი გავლენიანი დიდმოხელისათვის, როგორც აბულასანი იყო, თუნდაც ეს უკანასკნელი „ძირძველი დიდებული“ კი არა, არამედ მოქალაქეთაგან აღზევებული სავაჭრო-საფინანსო წრის წარმომადგენელი ყოფილიყო, როგორც შ. მესხიას მიაჩნია*.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ მთავარი არგუმენტი იმის დასაბუთებისათვის, რომ „თბილისის ამირთამირა“ არის იგივე „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“, რა თქმა უნდა, აბულასანის ბიოგრაფია არ გახლავთ.

ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, რომ „ქალაქის ამირთამირა“ და „ქალაქის ამირანი“ ერთი და იმავე უწყების და მეორენი პირველს დაქვემდებარებული მოხელენი უნდა ყოფილიყვნენ. ამაზე ეჭვს არ ტოვებს „უურულიანთ სასისხლო სიგელი“ (1460 წ). ამიტომ, ბუნებრივია, რომ მათ შორის ფუნქციების მზრივაც, მიუხედავად პირველწყაროების მონაცემთა სიმცირისა, მსგავსება დასტურდება

* თუმცა ქვ. ჩხატარაიშვილმა დამაჯერებლად აჩვენა, რომ აბულასანი სწორედ დიდებული ფეოდალური გვარის წარმომადგენელია (იხ. [40])

(თუმცა, ცხადია, განსხვავებაც მნიშვნელოვანი იქნებოდა) [1, 208-210].

„წელმწიფის კარის გარიგებიდან“ (XIV ს) ვიცით, რომ „დიდი არის მეჭურჭლეთ-უხუცესი, ათაბაგობის დანყებამდი მეოთხე ვეზირი [იყო, და მისისა წელისა] არის: ძ[ე]კელნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო რაც მეფისა[ცა]... საჭურჭლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრიბი, ქალაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი და თუთ დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი მისისა წელისა არიან“ [4, 392]*.

ვიცით, რომ მეჭურჭლეთუხუცესს დაქვემდებარებული ეს „ქალაქის ამირანი“ და მათი თანადროული „ტფილისისა ამირათ ამირა“ (1348 წ) არ შეიძლება ერთი და იმავე რანგის მოხელენი ყოფილიყვნენ; შემდეგ, – რომ „ქალაქის ამირათ ამირა“ და „ქალაქის ამირანი“ უეჭველად ერთი უწყების მოხელენი იყვნენ და მათ საქმიანობას შეადგენდა ქალაქების გამგებლობა, კერძოდ, ქალაქის ეკონომიკის ზედამხედველობა და კონტროლი, ქალაქის და მოქალაქეთა კეთილდღეობაზე ზრუნვა და ა. შ. დასასრულ, „წელმწიფის კარის გარიგების“ ზემომოტიანილი ფრაგმენტი მხოლოაზროვნად მიგვითითებს, რომ ყველაფერი ეს მეჭურჭლეთუხუცესის უწყების კომპეტენციის სფეროს შეადგენდა და ამ ვეზირის უზენაესი განმგებლობით ხორციელდებოდა. მართლაც, პირდაპირაა მითითებული, რომ „ქალაქის ამირანი მისისა წელისა არიან“.

გაუგებარი ჩანს მხოლოდ ის, თუ რატომ არ იხსენიება „წელმწიფის კარის გარიგებაში“ „ტფილისის ამირათ ამირა“? ამას ვერ დავაბრალებთ ტექსტის ნაკლებულ ვანებას, რადგან მეჭურჭლეთუხუცესის უფლება-მოვალეობათა შესახებ მონაცემთი, არსებითად, დაუზიანებლად უნდა იყოს შემორჩენილი. ავტორი საგანგებოდ დეტალურად ჩამოთვლის ამ ვეზირის „ქვეშე დანესებულ“ მოხელეებს რანგის მიხედვით, მათ შორის ახსენებს „ქალაქის ამირათ“ და, ამდენად, სრულიად გამორიცხულია დაიწყებოდა „ქალაქის ამირათა ამირა“ [1, 213]. ერთადერთი დასკვნა, რაც შეიძლება აქედან გამოვიტანოთ, ჩემი აზრით, ის არის, რომ „ქალაქის ამირათ ამირა“ – ამ დროს რეალურად არსებული სახელმწიფო დიდმოხელე – იგულისხმება მეჭურჭლეთუხუცესს დაქვემდებარებულ, ჩამოთვლილ მოხელეთა შორის და თუ ეს ასეა, როგორც აბულასანის სამოხელეო ბიოგრაფიას უნდა დავერწმუნებინეთ, ეს შეიძლება იყოს მხოლოდ „საჭურჭლის ნაცვალი“ – ვეზირის შემდეგ უმაღლესი მოხელე ამ უწყებაში. ამგვარად, „ქალაქის ამირათა ამირა“ არის იგივე „საჭურჭლის ნაცვალი“.

ივ. ჯავახიშვილის სამართლიანი ვარაუდით, „საჭურჭლის ნაცვალი“ ნახსენები „წელმწიფის კარის გარიგებაში“ უნდა იყოს იგივე „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“ [4, 303], რომელიც XII ს-ის მიწურულისათვის იხსენიება „ქართლის ცხოვრებაში“, როგორც საქართველოს ხელისუფალთაგან, ანუ „კეთილთა და ჰამოთა ბატრონთაგან სრულწყლიანი“ ელჩი, „დიდი მოციქული“, გაგზავნილი „საქმისა რისათვისმე... კარნუ-ქალაქსა“ [7, 48].

რომ „საჭურჭლის ნაცვალი“ მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში პირველი და უმაღლესი თანამდებობის პირია თვით ვეზირის შემდეგ და, ამდენად, ნამდ-

* ორნერტილი, კონტექსტის მიხედვით, ჩემ მიერაა დასმული, ივ. ჯავახიშვილთანაც და ე. თაყაიშვილთანაც – (იხ. მისი გამოცემა [38, 8]) – ნერტილია.

ვილად შეესატყვისებოდა ვეზირის მოადგილეს, ანუ „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისა“, ეს მხოლოაზროვნად მტკიცდება „ჯელმნიფის კარის გარიგების“ ტექსტის ანალიზით [1, 215-216]. აქ საამისოდ მოვიტანთ კიდევ ერთ ადგილს ამ ძეგლიდან: „ვეზირობის“, ანუ უზენაესი სახელმწიფო საბჭოს თათბირის დროს, საჭიროებისამებრ, უმაღლეს ხელისუფალთ „მერმე ვინც უნდა[თ]: მეაბჯრეთ-უხუცეს[ს]ა, განმგეთ უხუცესსა, საჭურჭლის ნაცვალსა, მესტუმრესა, ზარდახნის მნიგნობარსა და ვინცა ჯელისუფალნი სამოციქულოდ უნდათ, შეასხმენ და გააზავნიან“ [4, 403]*. ნინადადება მე ასე მესმის: უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფო პრობლემებზე მოთათბირე მეფე-ვეზირები ჩამოთვლილ მოხელეთაგან ერთ-ერთს, თუკი ეს საჭირო იყო, მოციქულად აგზავნიდნენ სხვა ქვეყნებში. მაშასადამე, „საჭურჭლის ნაცვალი“ ერთ-ერთი მათგანი იყო, რომელსაც ამ მაღალი მისიის შესრულება ევალებოდა, ხოლო „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისა“ ჩვენ სწორედ ამ საპატიო მოვალეობის ამსრულებლად ვხედავთ. ამდენადვე, მისი გაიგივება „საჭურჭლის ნაცვალთან“ ამ თვალსაზრისითაც არ იწვევს ეჭვს.

ამასთან დაკავშირებით, მგონია, მხოლოდ ნანილობრივია სწორი ივ. ჯავახიშვილი, როდესაც წერს, რომ XII ს-ის „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“, რომელიც „ამ ვაზირის მოადგილე და წარმომადგენელი ხელისუფალი უნდა ყოფილიყო“, XIV ს-თვის თითქოს ჩამოქვეითებულია, რადგან „არც ისეთ დიდ მოხელედ ჩანს“ [4, 303]. ილ. ანთელავა, პირიქით, ვერ ხედავს ვერავითარ საფუძველს, რომ მეჭურჭლეთუხუცესის „ნაცვალთან“ შედარებით „საჭურჭლის ნაცვალი“ უფრო ჩამომცრობილ მოხელედ ვიგულისხმობთ [21, 53, 55]. „ჯელმნიფის კარის გარიგების“ ზემომოტანილი ტექსტის ინტერპრეტაციაც თითქოს ამაზე უნდა მიუთითებდეს**.

მაგრამ მთლად ადეკვატურად არ მიმაჩნია ილ. ანთელავას მსჯელობა იმის თაობაზე, თითქოს „შეუძლებელია „ამირთამირას“ და „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის“ იგივეობის მტკიცება იმ საფუძველზე, თუ რატომ არ იხსენიება ცალკე „ამირთამირა“ „ჯელმნიფის კარის გარიგებაში“. ამ „გარიგების“ ავტორის მიზანს წარმოადგენდა სასახლის მმართველობისა და ცერემონიალის აღწერა და არა ადგილობრივი მმართველობისა. ადგილობრივი მმართველობის მოხელეებს ის მხოლოდ გაკვრით ახსენებს, იმდენად, რამდენადაც ეს მას სჭირდება ცენტრალური მმართველობის მოხელეების ფუნქციების გადმო-საცემად“ [21, 221].

* აქაც ორნერტილი, კონტექსტის მიხედვით, ჩემ მიერაა დასმული.

** თუმცა სავსებით გამართლებულია ივ. ჯავახიშვილის ინტუიტიური მიგნება, რომ, განსხვავებით „საჭურჭლის ნაცვლისაგან“, რომელსაც არ უქონდა ვეზირობაზე დასწრების უფლება, „ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისას“ ეს პერეოგატივა უნდა უქონოდა. მართლაც, აბულასანი, რომელსაც სწორედ ეს თანამდებობა ეჭირა, როგორც ვიცით, ასეთი უფლებით წარმატებით სარგებლობდა.

ავტორის მოსაზრების გაზიარება, მართლაც, შეუძლებელია სწორედ მისივე არგუმენტაციის საფუძველზე: თუკი „ველმნიფის კარის გარიგება“ „მხოლოდ გაკერით ახსენებს, იმდენად, რამდენადაც“ ისეთ შედარებით წერილ ადგილობრივი მმართველობის მოხელეებს, როგორებიცაა „მუშრიბი“, „ქალაქის ამირანი“, „მეტურჭლენი ქალაქისანი“, რა დასაჯერებელია, მას არ მოეხსენიებინა „ქალაქისა ამირათ ამირა“ – სახელმწიფოს ერთ-ერთი უმსხვილესი დიდმოხელე?! მით უმეტეს, რომ, როგორც ზემოთ უკვე იყო აღნიშნული, „ველმნიფის კარის გარიგება“ „გაკერით“ და „იმდენად, რამდენადაც“ კი არ ახსენებს, არამედ სწორედ რომ საგანგებოდ, რანგის მიხედვით ჩამოთვლის ამ მოხელეებს.

ამგვარად, ჩემი აზრით, „ველმნიფის კარის გარიგების“ „საჭურჭლის ნაცვალი“ არის იგივე „ტფილისის ამირათ ამირა“, ანუ „ქალაქის ამირათ ამირა“, ხოლო რამდენადაც „საჭურჭლის ნაცვალი“, მეორე მხრივ, უეჭველად არის იგივე „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“, ამდენად, თბილისის ამირთამირობა და ვეზირი მეჭურჭლეთუხუცესის მოადგილეობა ერთსა და იმავე დიდმოხელეობას გულისხმობს.

ჩემს წერილში ვწერდი: „როგორც „ტფილისის ამირა“ აბულასანის მდგომარეობის ანალიზიდან ჩანს, „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“ იყო იმავე დროს თბილისის გამგებელი „ამირთამირობის“ ინსტიტუტის დანესებამდე (ცხადია, იმ პირობით, თუ „ნაცვლობა“ „ამირთამირობაზე“ ძველია) [1, 214, შენ. 63].

ფიქრობ, ამ დასკვნას ერთი გარემოებაც ამტკიცებს. როგორც „ველმნიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, „საჭურჭლის ნაცვალი“ (ანუ „ტფილისის ამირთამირა“) ამავე დროს მეფის „პირის მწდე“, ანუ მეფის პირადი „ლვინის დამსხმელი“, ანუ მერიქიფე [37, 238; 41, 309]* ყოფილა (მელვინეთუხუცესთან ერთად) [21, 94]**. ასე, მაგალითად, „გარიგებაში“ ერთგან წერია: (მეფის) „პირის მწ[დე]დ საჭურჭლის ნაცვალი, მელვინეთ-უხუცესი“ [4, 400]. მეორეგან: „სხვაჲ სალვინე ჭურჭელი, სანადაგო, უმეჯლიშო სალვინეში დგას, და მეჯლიშისანი კიდეგან დგანან. და ბეჭედი მეჭურჭლეთუხუცესისა, ანგარიში საანგარიშოთა გოდორთა შინა ძეს.

პირის მწდესა საღამოს ერთი მაშრაპი ლვინო ოქროს მაშრაპითა, მეფე რომ სვამს, მისთან[ით]ა, და ერთი მუქიფსა“ [4, 394]. „პირის მწდის“ მოხსენიება მეჭურჭლეთუხუცესისა და მუქიფს შორის აქაც „საჭურჭლის ნაცვალს“ მაგულისხმებინებს, რადგან ეს უკანასკნელი ასეთი რიგითაა, როგორც ვიცით, აღნიშნული მეჭურჭლეთუხუცესის უწყების მოხელეთა ჩამონათვალში.

* მეფის პირად მერიქიფეს რომ „პირის მწდე“ ერქვა, ეს ჩანს „ველმნიფის კარის გარიგებიდან“ (იხ. [4, 322]).

** „გარიგების“ „პირის მელვინე“ ილ. ანთელავას იგივე „საჭურჭლის ნაცვალი“ ჰგონია [21, 94]. სიწმინდეში, გამოთქმა „პირის მელვინე მელვინეთ-უხუცესი“ [4, 387⁴⁸⁻⁴⁹] ერთი ცნებაა, მათ შორის მძიმის დასმა, როგორც გამოცემებშია, გაუგებრობაა. ასე რომ, „პირის მელვინე“ მელვინეთუხუცესია და არა „საჭურჭლის ნაცვალი“, რომელიც იქვე, ცალკე (იხ. [4, 387⁴⁵⁻⁴⁶]) იხსენიება.

„ველმწიფის კარის გარიგებაში“ ეს ტერმინი ორჯერ შემოკლებით, როგორც ჩანს, დაქარაგმებულადაა გადმოცემული: „პირის მწედ“ [4, 400₄₆₆] და „პირის მწეს“ [4, 401₄₄₇]. ამასთან დაკავშირებით მოვიგონოთ სეტის წმ. გიორგის ეკლესიის ვერცხლის სურის ასომთავრული წარწერა, რომელსაც ს. მაკალათია ასე კითხულობს: „ქ. ღმერთმან უბედნიერენ ლუთისა სწორსა მეფეთა მეფესა გიორგის! მინისა ამირაჲსა ქავთარისაგან“ (იხ. ზემოთ). ქარაგმების გაუსხნელად ბოლო ფრაზა ასე წერია: „მწსა: ამრსა: ქეთრსგნ“ [26, 90]. როგორც გამომცემელი მიუთითებს, აკ. შანიძეს დაქარაგმებული „მწსა“ შესაძლებლად მიაჩნდა ნაეკითხა ამგვარად: „მწესა“ [26, 90, შენ. 1]*.

ვფიქრობ, დაქარაგმებული სიტყვა – „მწსა“ თუ „მწესა“ უნდა გაიხსნას არა როგორც „მინისა“, არამედ როგორც „მწდისა“ თუ „მწდესა“ და ფრაზა კი ასე უნდა წავიკითხოთ – „მწდესა (მწდისა) ამირაჲსა ქავთარისაგან“***. გიორგი III-ის დროინდელი „ამირა ქავთარი“, როგორც ჩანს, მეფის „პირის მწდე“ ყოფილა***. ეს კი მოწმობს, რომ იგი იყო „საჭურჭლის ნაცვალი“, ანუ „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“, ანუ „ამირა ტფილისისა“****.

ამგვარად, საბოლოოდ აღვნიშნავ: დამატებითი კვლევა-ძიება თბილისის ამირთამირობის სამოხელეო ინსტიტუტის შესახებ, ვფიქრობ, არ იძლევა საიმისო საბაბს, რომ შეიცვალოს ადრე მიღებული დასკვნები. კერძოდ, თითქოს უნდა დავრწმუნებულიყავით, რომ მაინცდამაინც XII-XV საუკუნეებში:

1. „ქალაქის ამირათ ამირას“ და „ქალაქის ამირათა“ შორის არსებობდა სამოხელეო იერარქიული დამოკიდებულება;

2. „ქალაქის ამირათ ამირა“ საქართველოს ფეოდალური მონარქიის არსებობის პერიოდში, ჩვეულებრივ, ერთი იყო და ასე ეწოდებოდა სახელმწიფოს დედაქალაქის გამგებელს – „ტფილისის ამირათ ამირა“;

3. პირველი ასეთი დიდმოხელე გახდა თამარის კარზე მოღვაწე ცნობილი აბულასან იობის ძე და

4. „ტფილისის ამირათ ამირა“ შედიოდა ვეზირი მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებაში და მის მოადგილედ ითვლებოდა, ანუ იყო „ნაცვალი მეჭურჭლეთა უხუცესისა“ (XII ს), იგივე – „საჭურჭლის ნაცვალი“ (XIV ს). ახალი, რაც კვლევის შედეგად მივიღეთ, არის ის, რომ:

5. „ტფილისის ამირათ ამირა“ ისევე, როგორც მანამდე „ამირა ტფილისისა“, იყო ამავე დროს საქართველოს მეფის „პირის მწდე“, ანუ პირადი მერჩიფე.

* სამწუხაროდ, გამოქვეყნებულ სურათზე წარწერის ეს ადგილი არ ჩანს, ხოლო თვით ვერცხლის სურა მე არ შინახავს.

ის, რომ „მწდე“ ნათესაობით ბრუნვაში არ არის, როგორც მოსალოდნელი იყო, არამედ მიცემითში, უჩვეულო არ არის და არ ქმნის დაბრკოლებას.

*** ამას ადასტურებს არა მხოლოდ მიძღვნილი წარწერა, არამედ თვით ჩუქების აქტის სიმბოლიკა – ლენის ვერცხლის სურა, მეფის პირადი მწდის ატრიბუტი.

**** თბილისის ამირა მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი რომ არის, ამას ნ. ბერძენიშვილიც ვარაუდობს (იხ. [42, 164-165]).

1. დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, „საქართველო რუსთაველის ხანაში“, თბ., 1966.
2. ქართული სამართლის ძეგლები: 1. ჳელმნიფის კარის გარეგება 2. დასტურლამალი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ნ. სურგულაძემ, თბ., 1970.
3. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II, ნაკვ. I, ტფ. 1928.
4. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VI, თბ., 1982.
5. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს მეფე და მისი უფლებების ისტორია, ტფ., 1905.
6. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. XII, თბ., 1998.
7. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959.
8. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცდა ტექსტის აღდგენისა), აკად. კ. კაკულაძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1941.
9. დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-პერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967.
10. ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, „მომომხილველი“, III, თბ., 1953.
11. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, II, თბ., 1980.
12. კ. კოსტანიანცი, მატინე ქვებზე, სანკტ-პეტერბურგი, 1913 (სომხურ ენაზე).
13. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1983.
14. ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955.
15. მ. ბახტაძე, ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში, თბ., 2003.
16. საქართველოს სიძველენი, ექვთ. თაყაიშვილის გამოცემა, თბ., 1920.
17. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენიმკის მოამბე, X, თბ., 1941.
18. მ. სურგულაძე, სასისხლო სიგელები, როგორც ქართული წერილობითი დოკუმენტური წყაროების დამოუკიდებელი სახეობა, „მრავალთავი“, XVII, თბ., 1992.
19. შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962.
20. შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979.
21. ილ. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII სს, თბ., 1983.
22. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დანყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, ნიგნი მეორე, ტფ., 1897.
23. ს. კაკაბაძე, ვეფხისტყაოსნის პრობლემის გარშემო, „საისტორიო მოამბე“, I, ტფ., 1924.

24. დ. ბერძენიშვილი, დმანელი ამირას უცნობი წარწერა ფინეზაურის ხეობიდან, საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, XXIII: 3, თბ., 1964.
25. Материалы по археологии Кавказа, вып. XII, М., 1909.
26. ს. მაკალათია, სეტის მეთორმეტე საუკუნის ვერცხლის სურა, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX, ტფ., 1929.
27. Е. Такашвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, Известия Кавказского отдела императорского Московского археологического общества, вып. III, Тиф., 1913.
28. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ი. დოლიძის გამოცემა, თბ., 1965.
29. დ. მუსხელიშვილი, „ქალაქის მოურავის სარგოს გარიგების წიგნის“ დათარიღებისათვის, „ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“, IV, თბ., 2005.
30. ლ. დავლიანიძე, მხითარ გომის „ალბანეთის ქრონიკა“, „ქართული წყაროთმცოდნეობა“, II, თბ., 1969.
31. Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972.
32. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. V, თბ., 1953.
33. პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თბ., 1926.
34. ი. ცინცაძე, ძიებანი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან (X-XVII სს), თბ., 1956.
35. С. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, Научные труды Ереванского гос. университета, т. XVIII, Ер., 1946.
36. Е. Такашвили, Грузинские надписи на археологических предметах, хранящихся в Кавказском музее в Тифлисе. Известия Кавказского отдела Императорского Московского археологического общества, вып. I, Тиф., 1904.
37. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფ., 1928.
38. ექვთ. თაყაიშვილი, ჳელმნიფის კარის გარიგება, ტფ., 1920 (ლექსიკონი).
39. დასტურლამალი, რედაქტორობით პეტრე უმიკაშვილისა, ტფ., 1886 (ლექსიკონი).
40. ქვ. ჩხატარაიშვილი, აბულასან იობისძის წარწერა ნებელდიდან და მისი ისტორიული მნიშვნელობა, „საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები“, VI, თბ., 1990.
41. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.
42. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IX, თბ., 1979.

ЕЩЕ РАЗ ОБ ИНСТИТУТЕ „ТБИЛИССКОГО АМИРТАМИРАТСТВА“

Резюме

„Амиртамира“ или „эмир эмиров“ Тбилиси являлся главой столичной администрации в средневековой феодальной монархии Грузии. Выяснению значения и функций этого высокопоставленного должностного лица была посвящена опубликованная сорок лет назад статья автора, выводы которой вызвали неоднозначные оценки специалистов.

В настоящей статье автор вновь возвращается к этой проблеме и, привлекая добавочный материал первоисточников, подтверждает свои прежние положения, а также приходит к новым выводам. В частности, по мнению автора: 1. Эмиру эмиров столицы подчинялись „эмиры (других) городов“; 2. „Эмиром эмиров“ назывался только глава столицы, глава же других городов назывались просто „эмирами“; 3. Первым эмиром эмиров Тбилиси стал известный придворный вельможа царицы Тамар - Абуласан; 4. Эмир эмиров Тбилиси считался заместителем министра финансов и 5. Являлся одновременно также личным кравчим царя Грузии.

David Muskhelishvili

ONCE MORE ON THE INSTITUTE OF „EMIR OF EMIRS“

Summary

„Amirtamira“ or the „emir of emirs“ of Tbilisi was head of the administration of the capital of Georgia, the medieval feudal monarchy. The author's article, published forty years ago, was dedicated to finding out the significance and functions of this high-ranking official. The conclusions of the article caused different appraisal of specialists.

In the present article the author returns to this problem, and using additional material of original sources, corroborates his former theses, and simultaneously comes to new conclusions. Viz. in the author's opinion: 1. „emirs of (other) towns“ were subordinated to the emir of emirs; 2. only head of the capital bore the name of the emir of emirs, the heads of other towns were called simply „emirs“; 3. Queen Tamar's famous courtier and nobleman Abulasan was the first emir of emirs of Tbilisi; 4. the emir of emirs of Tbilisi was the deputy minister of finances and 5. at the same time he was a personal steward of the king of Georgia.

გივი გამრეკელი

კომუნოსები საქართველოში

XII საუკუნის შუა წლებისათვის საქართველოს უკვე აღარ ჰქონდა ბიზანტიასთან უწინდელი მჭიდრო ურთიერთობა. აღარ არსებობდა საერთო საზღვარი, საქართველოს მეფეები კარგა ხანია აღარ ატარებდნენ კურაპალატის წოდებას, რომელიც დავით აღმაშენებლის დროიდან მათთვის, უბრალოდ, დამამცირებელი იქნებოდა. ბაგრატიონებისათვის გამაღიზიანებელი უნდა ყოფილიყო ბიზანტიის იმპერატორის ოფიციალური ტიტულიც: „მთელი ანატოლიის, საქართველოს და პერატიის (ზღვისიქითა ქვეყნების) მეფე და თვითმპყრობელი“.

რა თქმა უნდა, ადრინდელი ურთიერთობა მთლიანად ვერ განყდებოდა. საქართველო და ბიზანტია ხომ კვლავინდებურად მაჰმადიანურ სამყაროსთან იყვნენ დაპირისპირებული. ამასთან, საქართველოს ხელისუფლება ფხიზლად ადევნებდა თვალს, რაც კონსტანტინოპოლში ხდებოდა.

1167 წელს საკმაოდ საყურადღებო რამ მოხდა: საქართველოში ჩამოვიდა ბიზანტიელი უფლისწული ანდრონიკე კომნენოსი, რომელიც არასოდეს მალავდა, რომ მისი მიზანი იყო კონსტანტინოპოლში გამეფება. მისი მამა, ისააკი იმპერატორ ალექსი I კომნენოსის ვაჟი იყო, იგი ახლადშექმნილ სეფასტოკრატორის წოდებას (უმაღლესს იმპერატორის წოდების შემდეგ) ატარებდა, თუმცა რეალური ძალაუფლება არასოდეს ჰქონია. ალექსი I-ის შემდეგ ტახტზე ავიდა მისი მეორე შვილი იოანე. ისააკი თვლიდა, რომ მისი უფლებები ამით უკანონოდ შეილახა. ეს მას და შემდეგში მის შვილებს იოანესა და ანდრონიკეს არასოდეს ავიწყებოდათ. ახალგაზრდობის წლები ძმებმა კონსტანტინოპოლში გაატარეს, სადაც იზრდებოდნენ თავიანთ ბიძაშვილთან, მომავალ იმპერატორთან ერთად.

იოანე კომნენოსის მეფობის დროს ისააკი ხან დაპატიმრებული იყო, ხან იძულებით დევნიდნენ სხვა ქვეყნებში. როგორც მისი ოფიციალური ისტორიკოსი, მწერალი კინამი აღნიშნავს, მანუილის ტახტზე ასვლის მომენტისათვის (1143 წელი) იგი კვლავ საპყრობილეში იმყოფებოდა, რადგან ეჭვობდნენ, რომ იგი ძმას (ძმისწულს) ეცილება. მართალია, მანუელმა იგი გაათავისუფლა, მაგრამ მალე იძულებული გახდა სიფრთხილის ზომები მიეღო, რადგან ისააკს მეფობის სურვილი დაეუფლა. ეს გრძნობა იზრდებოდა და მემკვიდრეობით მის შვილებსაც გადაეცა [1, 65].

რაც შეეხება ისააკის შვილებს, მათაც დედაქალაქში აღარ დაედგომებოდათ და მრავალი წელი უცხო ქვეყნებში იხეტიალეს. უფროსი ვაჟი, იოანე, იქამდე მივიდა, რომ ხელი აიღო ქრისტიანობაზე და მაჰმადიანობა მიიღო.

ანდრონიკე დიდხანს იმყოფებოდა სირიისა და პალესტინის ლათინი მთავრების კარზე, იკონიის სელჯუკ სულთანთან, რუსეთშიც კი, მთავარ გალიცკისთან. ამ იძულებითმა მოგზაურობამ ანდრონიკე გიორგი III-ის კარზე მიიყვანა.

„მოვიდა ოდესმე ანდრონიკე კომნიანოსი ცოლითა სახესბრწყინვალითა და შუენიერით და დისწულითა, მამის ძმისწულის დიდისა მანოელ კეისრისა და ყოვლისა დასავლეთისა და საბერძნეთისა მეფისა. და ვითარ მართებდა, ეგრეთ მმადლობელმან ღმრთისამან შეიწყნარა და მისცა პატივი შესატყვისი სახლის-შვილობისა მისისა“ [2, 17].

ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ გიორგი III სიამოვნებით შეხვდა ანდრონიკე კომნენოსის ჩამოსვლას. მას არც მანუელ კეისრის უკმაყოფილება უნდა გამოეწვია. ჯერ ერთი, იგი შეჩვეული იყო ანდრონიკეს სხვადასხვა ქვეყანაში გადაადგილებას, და, რაც მთავარია, არ თვლიდა მას თუნდაც რამდენადმე სახიფათო მეტოქედ.

ანდრონიკეს საქართველოში ჩამოსვლის ფაქტს ყურადღებას აქცევს ვახუშტიც: „ამ ჟამთა მოვიდა ანდრონიკე კომნინოსი სახლელითა, რომელსაც განუსუენა მეფემან და მისცა ციხენი და დაბანი და დაუდგა საყდარი პირისპირ თვისსა, ახლოს აღსართან დისწულისა თვისისა, რამეთუ იყო ესეცა შემოუხუენელი დარუბანდელთაგან“ [3, 169].

საქართველოში ესოდენ კარგად მიღებული ანდრონიკე გამოადგა კიდევ გიორგი III-ს. თუ საქართველოს მეფემ, უნდა ვიფიქროთ, შემდგომში მხარდაჭერა აღუთქვა ბიზანტიელ უფლისწულს, ანდრონიკეს, საკუთარი სურვილით მონაწილეობდა საქართველოს სამხედრო ღონისძიებებში. კერძოდ, მან მონაწილეობა მიიღო დარუბანდზე ლაშქრობაში. ამ ქალაქის მალიკები (მეფეები) პერიოდულად საქართველოს მეფის ქვეშევრდომები იყვნენ, მაგრამ ზოგჯერ დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდნენ. „დარუბანდი იცავდა ამიერკავკასიას ჩრდილო კავკასიიდან და კეთილმეზობლური ურთიერთობა ამ პოლიტიკურ ერთეულთან სასურველი იყო. მაგრამ როდესაც დარუბანდის ამირები ჩრდილო კავკასიელ მფლობელებთან ერთად უტევდნენ შარვანს, მაშინ საქართველო შარვან-შაჰის დასახმარებლად გამოდიოდა. ჩრდილოეთიდან შემოტყევისაგან იცავდნენ შარვანს დავით აღმაშენებელი, დემეტრე და გიორგი III“ [4, 277].

1173 წელს, ე.ი. კარგა ხნის შემდეგ, რაც ანდრონიკე კომნენოსი საქართველოში იმყოფებოდა, გიორგი III-ს დახმარებისათვის მიმართა მისმა მამიდაშვილმა (დემეტრეს ასული შარვანშას მეუღლე იყო), შარვანის შაჰმა აღსართანმა. „ესე შარვანშა შემოეხუენა ოდესმე დაჭირებული დარუბანდელთა საზართაგან. მაშინ შეიყარა ლაშქარი იმერით და ამერით, თვით ძმა ბერძენთა მეფისა ანდრონიკე წარიყვანა წინაშე და მივიდა ვიდრე კართამდის დარუბანდისათა“ [2, 142]. თუმცა თვით დარუბანდის აღება, ეტყობა, არ მოხერხდა, მაგრამ ომი ქართველთა გამარჯვებით დასრულდა და დაპყრობილი ტერიტორია შარვანშას ებოძა. რაც შეეხება თვით ანდრონიკეს, მას ამ ბრძოლაში თავი უსახელებია, „მისგან (მეფისაგან) და ყოველთა სპათა მისთაგან“ მოწონება დაუშსახურებია.

თუ რამდენ ხანს დარჩა ანდრონიკე საქართველოში, ამაზე ლაპარაკი

ძნელია. საკითხი კომუნოსებისა და ბაგრატიონების დანათესავების შესახებ ყოველთვის გარკვეულ ინტერესს იწვევდა. აკადემიკოსი ა. კუნიკი წერდა: „ჩვენამდე მოღწეული ცნობებიდან XII და XIII საუკუნეებში ბაგრატიონებსა და კომუნოსების კავშირებს შორის, შეიძლება თამამად დავასკვნათ, რომ ან თვით ანდრონიკე, რომელიც დაახლოებით 1120 წელს არის დაბადებული, ან რომელიმე მისი ოჯახიდან დაუკავშირდა ქორწინებით საქართველოს სამეფო სახლს“ [1, 69]. ვარაუდი თვით ანდრონიკეს ქორწინების შესახებ დაუჯერებელია, მაგრამ აკად. თ. უსპენსკის ცნობით, ბაგრატიონებს დაუნათესავდა მისი უფროსი ვაჟი მანუილი. თუ ვინ და როდის მოიყვანა მან ცოლად, ამის შესახებ ზუსტი ცნობა არ არსებობს, მაგრამ „ქართლის ცხოვრება“ გვაუწყებს, რომ კომუნოსების რძალი თამარ მეფის ახლო ნათესავი ყოფილა. თავადი ანდრონიკაშვილების გვარში დარჩენილი გადმოცემით, ისინი ჩამომავალნი არიან ბიზანტიის იმპერატორ ანდრონიკე კომუნოსისა. ვრცელი ტერიტორია, რომელიც თამარ მეფემ ბიზანტიას „ნარულო“, „მისცა ნათესავსა თვისსა ალექსის კომუნოსს, ანდრონიკეს შვილსა, რომელი იყო მამინ თვით ნინამე თამარ მეფისა შემოხუენილი“ [2, 142]. ბასილი ეზოსმოძღვრის მცირე უზუსტობა: ალექსი ანდრონიკეს შვილი კი არ არის, არამედ შვილიშვილი. რაც შეეხება კომუნოსების ხელახალ „შემოხუენას“ საქართველოში, უკვე თამარის მმართველობის დროს, ამის ახსნა, რა თქმა უნდა, ძნელი არ არის.

ანდრონიკეს მრავალწლიანი ხეტიალი იმით დამთავრდა, რომ ბოლოს იმპერატორმა მანუილმა გადაწყვიტა შემოერიგებინა უკვე საკმაოდ ხანდაზმული ბიძაშვილი. ეტყობა იგი ფიქრობდა, რომ ანდრონიკემ უკვე საბოლოოდ აიღო ხელი თავის პატივმოყვრულ გეგმებზე. სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე მანუილმა მიიწვია ბიძაშვილი კონსტანტინოპოლში, დაადებინა პირობა, რომ არავითარ შემთხვევაში არ შეეცდებოდა ძალაუფლების ხელში ჩაგდებას მცირეწლოვან იმპერატორ ალექსი II-ის (მანუელის ვაჟის) მეფობის დროს და ყოველნაირად ამოუდგებოდა მას მხარში. მანუილმა ანდრონიკეს საცხოვრებლად პაფლაგონია დაუნიშნა, საიდანაც, როგორც ცნობილია, კომუნოსები იყვნენ წარმოშობით და ვრცელი საგვარეულო სამფლობელოებიც ჰქონდათ. ანდრონიკეს უფროსი ვაჟი მანუელი სევასტოკრატორის მაღალ წოდებას ატარებდა (სულ კი ანდრონიკეს ოთხი ვაჟიშვილი ჰყავდა, ორი კანონიერი ცოლის – თეოდორას (რომლის სილამაზეზე წერს „ქართლის ცხოვრება“), ორი კი უკანონო ცოლისაგან. დავაკვირდეთ მანუელის ერთ-ერთი ვაჟის სახელს – დავითს, რომელიც ბიზანტიელებისათვის უცხო იყო, საქართველოში კი ძალიან გავრცელებული). პაფლაგონიაში ანდრონიკე თავისი ოჯახით 1181 წლამდე ცხოვრობდა, როცა მან მანუელის გარდაცვალების ცნობა მიიღო.

მთელი რიგი რთული პოლიტიკური მოვლენების შემდეგ ანდრონიკემ მაინც მიაღწია მიზანს. მან გზიდან ჩამოიცილა მცირეწლოვანი ალექსი II, სასტიკად გაუსწორდა მას და ყველა დანარჩენ მეტოქეს. 1183-1185 წლებში იგი ბიზანტიის იმპერატორი იყო, მაგრამ მორიგ აჯანყებას შეენირა. ტახტზე ავიდა ისააკ ანგელი. რაც შეეხება ანდრონიკეს უფროს შვილს, სევასტოკრატორ მანუელს,

იგი ამავე აჯანყების დროს დაიღუპა. ნაკლებად დასაჯერებელია მემატინის ცნობა, თითქოს იგი დაბრმავების შედეგად გარდაიცვალა. გამოითქვა ვარაუდი, რომ შეიძლებოდა მისი ცხედარი საქართველოში გადაეტანათ [1, 68].

რა ბედი ენიათ დანარჩენ კომუნოსებს?! 1185 წლის კატასტროფიდან 1204 წლამდე მათ შესახებ ფაქტობრივად არაფერია ცნობილი. „ძალიან საეჭვოა ფალკენმაიერისა და ფინლიესაგან მომდინარე ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც მცირეწლოვანი ალექსი და დავითი (მანუელის შვილები) წყნარად ცხოვრობდნენ კონსტანტინოპოლში“ [1, 70; 5, 69, 115-116]. იმდროინდელ იმპერიაში გავრცელებული ჩვეულებების თანახმად, იმპერატორები ანგელების სახლიდან ნამდვილად არ მოითმენდნენ კონსტანტინოპოლში კომუნოსების დამხოვბილი დინასტიის წარმომადგენლების ყოფნას. „აკადემიკოს ა. კუნიკის ვარაუდით, რომელიც, თავის მხრივ, ისტორიკოს ხალკოკონდილის ცნობას ეყრდნობა, უფლისწულები ალექსი და დავითი არეულობისა და ისააკ ანგელის გამეფების დროს საიდუმლო გზებით გადაიყვანეს კოლხეთში, ე.ი. საქართველოში“.

კიდევ ერთხელ მივმართოთ კუნიკს: „კომუნოსები ჯერ კიდევ ყმანვილები აღმოჩნდნენ საქართველოში, სადაც აღიზარდნენ კიდევ. მათი ბუნებრივი სასაუბრო ენა ქართული იყო. თავიანთი ნათესავის (ცხადია, იგულისხმება თამარ მეფე) კარზე დავაჟუკაცებულნი, ადგილობრივ მცხოვრებლებსა და არმიაში, ისინი მთლიანად ქართული ცხოვრებით ცხოვრობდნენ, ქართული მსოფლმხედველობით. ისე რომ, 20 წლის ასაკში, სრული დარწმუნებით უნდა ვთქვათ, ისინი უფრო ქართველ მთავრებს ჰგავდნენ, ვიდრე ბიზანტიელებს – ზუსტად ისევე, როგოც ბერძენი ფანარიოიტების შვილები მოლდავეთსა და ვალახეთში რომანელებად (რუმინელებად) იქცნენ“.

გასაგებია, კომუნოსების მფარველ თამარ მეფის მთავრობას, რომლისთვისაც კარგად იყო ცნობილი, რაც ხდებოდა ბიზანტიაში, კარგი ურთიერთობა ვერ ექნებოდა უზურპატორ ანგელებთან. იმპერატორმა ალექსი III ანგელმა ქართველ ბერებს თამარ მეფის ბოძებული ოქრო წაართვა და მიითვისა. აი ეს უსიამოვნო ამბავი „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით: „შეინყნარა თამარ ჩვეულებისამებრ ვითარ ანგელოზნი და მრავალ დღე არა გაუშვნა, მერმე მისცნა ყოველთა დიადი და აღაცხნა ყოველთა საკმრითა. უკანასკნელ მათგან უფრო შორიელთა მისცა დიდძალი ოქრო, თვთ მათთვის და ყოველთა მონასტერთა განსაყოფლად. წარვიდეს მონაზონნი იგი და მიიწივნეს რა კონსტანტინოპოლედ, ესმა მეფესა ბერძენთასა ალექსის ანგარსა, რომელმაც ძმასა თვისსა ისაკს თულანი დასწუნა და მეფობა ანგარებისათვის საძაგელ იყო ყოველთა მიერ, იხილა სიდიდე იგი ოქროსა, რომელი მისცა თამარს და წარუყო მათ მონაზონთა“. ამის საპასუხოდ თამარ მეფემ კიდევ უფრო მეტი განძეული გაუგზავნა ბერებს და ამით შეარცხვინა ბიზანტიის იმპერატორი.

ალექსიმ დაამხო თავისი ძმა ისააკი და დააპატიმრა შვილთან, ყმანვილ ალექსისთან ერთად. 1201 წელს ახალგაზრდა უფლისწული ციხიდან გაიქცა, გადავიდა დასავლეთში და დახმარება ითხოვა უზურპატორის წინააღმდეგ. სწორედ ამ დროს მეოთხე ჯვაროსნული ლაშქრობის მონაწილეები ვენეციაში

იყრიდნენ თავს. დოჟმა დანდოლომ გადაწყვიტა ბიზანტიაში შექმნილი ვითარება თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. 1203 წლის მარტში ჯვაროსნებმა ხელშეკრულება დადეს ბიზანტიის ტახტის პრეტენდენტთან, რომელსაც საძულველი ბიძის დამხობა აღუთქვეს.

იმავე წლის 18 ივნისს კონსტანტინოპოლი იერიშით აიღეს, ტახტზე კვლავ ბრმა ისააკ ანგელი აიყვანეს თავის ვაჟ ალექსისტან ერთად. საქმე ამით არ დამთავრებულა. ამ ძველმა თუ ახალმა ხელისუფლებამაც ვერ შეძლო ჯვაროსნებთან საბოლოო მორიგება, ვერ გადაუხადა მათ სათანადო თანხა, ვერ შეასრულა წინასწარი დაპირება. ანგელები ჯვაროსნებისათვის არასასურველები გახდნენ. 1204 წლის 25 იანვარს კონსტანტინოპოლში დიდი სახალხო აჯანყება დაიწყო, რომელმაც დაამხო ისააკი და მისი შვილი ალექსი IV. ტახტზე ავიდა ალექსი V მურზუფლი. ახლა უკვე დანდოლომ და ჯვაროსნებმა გადაწყვიტეს საერთოდ მოესპოთ ბიზანტიის იმპერია. 1204 წლის 12 აპრილს კონსტანტინოპოლი კვლავ იერიშით აიღეს და სასტიკად გაძარცვეს. ბიზანტიური არისტოკრატის ერთი ნაწილი და სამღვდელოება ნიკეაში გაიქცა, რათა ეზრუნა იმპერიის აღდგენისათვის. რაც შეეხება გამარჯვებულებს, მათ ნადავლი გაინანილეს, ხოლო 1204 წლის მაისში ფლანდრიის გრაფი ბალდუინი იმპერატორად გამოაცხადეს. იგი კომნენოსების ტახტზე დაჯდა, ვენეციის პატრიარქმა კი კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ადგილი დაიკავა. 1204 წლის მოვლენების შემდეგ ბიზანტიამ უკვე ველარასოდეს შეძლო მდგომარეობის გამოსწორება. იმპერიის სხვადასხვა ნაწილში თითქმის სრული ქაოსი იწყებოდა. მცირე აზიაში ნიკეაში გამაგრებულ ბერძნებთან ერთად თავისი პრეტენზიები ჰქონდათ ჯვაროსნებს და იკონიის სელჯუკ სულთანსაც.

ამ მოვლენებიდან საქართველოს მთავრობამ სათანადო, ფრიად რეალისტური დასკვნები გააკეთა. თამარ მეფემ ბრწყინვალე პოლიტიკური ნაბიჯი გადადგა. საქართველოს სამეფოს მიმდებარე, ლაზებით დასახლებული ტერიტორია, რომელსაც ანგელი იმპერატორების სახელით მართავდა დუკა ნიკიფორე პალეოლოგი, საყოველთაო არეულობის დროს თითქმის უპატრონოდ იყო მიტოვებული, რაც სულ მალე საქართველოს პრობლემებს შეუქმნიდა. ამიტომ თამარმა მცირე ლაშქარი (ამას ადასტურებს არა მარტო „ქართლის ცხოვრება“, არამედ ბიზანტიელი მემკვიდრე მიხაილ პანარეტოსიც) წარგზავნა, რომელმაც დაიკავა თითქმის მთელი ლაზეთი: ტრაპიზონი, სამსუნი, კერასუნტი, სინოპი, ამასია, ჰერაკლეა, „ყოველნი ადგილნი ფებლალონიისა და პონტოსანი და მისცა ნათესავსა თვისსა ალექსის კომნენოსსა“. ცხადია, ახალგაზრდა ალექსი კომნენოსი, რომელიც ახალი სახელმწიფოს, ტრაპიზონის იმპერატორად გამოცხადდა, ამიერიდან საქართველოს მეფის ნების აღმსრულებელი იქნებოდა. ეს „ბუფერული“ სახელმწიფო, ძირითადად ქართული ტომებით დასახლებული, ცხადია, საქართველოს ყოველმხრივ მხარდაჭერით სარგებლობდა და განამტკიცებდა მის სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრებს.

ტრაპიზონის სამეფოს შექმნა ქართული დიპლომატიის ბრწყინვალე გამარჯვება იყო.

1. Ф.И. Успенский Очерки истории Трапезундской империи Санкт-Петербург, 2003.
2. ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბილისი, 1959.
3. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV (ვახუშტი), თბილისი, 1973.
4. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები ტ. III თბილისი 1979.
5. Диль, История Трапезундской империи, М., 1948.

Гиви Гамрекели

КОМНИНЫ В ГРУЗИИ

Резюме

В статье подробно рассмотрена предыстория создания Трапезундского царства, что явилось блестящей победой грузинской дипломатии в период царствования царицы Тамар.

Givi Gamrekeli

COMNENOSSES IN GEORGIA

Summary

The article deals with the period of history, preceding the foundation of Trabzon kingdom, that was a brilliant victory of the Georgian diplomacy in the reign of Queen Tamar.

მირიან მახარაძე

1479 წლის ოსმალთა შემოსევა საქართველოში

XV საუკუნეში ოსმალთა თავდასხმები საქართველოში მარბიელ ხასიათს ატარებდა. ამგვარი შემოსევები იყო 1454, 1461 და 1479 წლებში. ეს ლაშქრობები ნაკლებადაა შესწავლილი და ამიტომაც ამაზე ყურადღება ნაკლებადაა გამახვილებული. ამის უმთავრესი მიზეზი ის არის, რომ მას მძიმე შედეგი არ მოუტანია საქართველოსთვის, ისევე როგორც არ მოუტანია მნიშვნელოვანი წარმატებები ოსმალეთისათვის [1, 19]. მიუხედავად ზოგიერთი თანამედროვე თურქ მკვლევართა მტკიცებისა, რომ ვითომდა სწორედ XV საუკუნის შემოსევებიდან იწყება ქართული მიწების ოკუპაცია ოსმალთა მიერ, წყაროების ანალიზმა დაგვანახა, რომ ეს მტკიცებანი საფუძველს მოკლებული იყო [2, 1-5; 3, 346-358]. ოსმალთა მარბიელი ხასიათის ლაშქრობების უმთავრესი მიზეზი ის იყო, რომ ოსმალთა საგარეო პოლიტიკაში ჯერ კიდევ არ იყო პირდაპირ დასმული საქართველოს ანექსიის საკითხი. XV საუკუნის საქართველოს სამეფო-სამთავროებისათვის ოსმალეთზე უფრო საშიშ ძალას თეთრბატკნიანთა სახელმწიფო წარმოადგენდა. სწორედ უზუნ ჰასანის აგრესიის საწინააღმდეგოდ სამცხის ათაბაგმა ყუარყუარე II თერჯანის ბრძოლის შემდეგ თავი ოსმალეთის ვასალად გამოაცხადა [4, 73]. მიუხედავად საქართველოს ხელისუფალთა ოსმალეთისადმი ამგვარი ერთგვარი ლოიალური დამოკიდებულებისა, XV საუკუნის განმავლობაში ისინი სიამოვნებით იღებდნენ მონაწილეობას ანტიოსმალურ კოალიციაში [5, 91-152; 6, 1-159; 7, 9-87; 8, 1-254; 9, 84-139; 10, 60-73].

1479 წლის ოსმალთა თავდასხმაზე საქართველოში ქართული წყაროები არაფერს მოგვითხრობენ. ამ ფაქტს ჩვენ ვიგებთ ოსმალთა ჟამთააღმწერელის იბნ-ქემალის თხზულებიდან „Tevarih-i Al-i Osman VII. Defter“ (ოსმალეთის ისტორია, VII ტომი, დავთარი). იბნ-ქემალს საკმაოდ დიდი თავი აქვს მიძღვნილი უფლისწულ ბაიაზეთის საქართველოში 1479 წლის შემოსევაზე [11, 464-467], აგრეთვე მის თხზულებაში ქართველთა შესახებ მცირე ინფორმაციებია გადმოცემული სხვა გვერდებზეც [11, 181, 194, 541]. იბნ-ქემალის ნაწარმოების ეს თავი, რომელიც 1479 წლის შემოსევას ეხება, თარგმნა და შენიშვნები დაურთო ნ.ჯაველიძემ [12, 115-122]. იბნ-ქემალის გარდა ოსმალების საქართველოში შემოსვლას გადმოგვცემს მეორე ოსმალთა ისტორიკოსი ყარამანლი ნიშანჯი აჰმედ ფაშა [13, 360; 14, 216]. ამ პერიოდში ოსმალების საქართველოში შემოსვლას ადასტურებს სპარსი ისტორიკოსი ჰასან რუმლუს გადმოცემა, რომელიც, მართალია, ამ შემოსევას 1481 წლით ათარილებს [15, 81], მაგრამ წყაროს შინაარსიდან მტკიცდება, რომ ლაპარაკი იმავე შემოსევაზეა, რომელსაც იბნ-ქემალი და ყარამანლი ნიშანჯი მეჰმედ ფაშა გადმოგვცემდა.

იბნ-ქემალი აღწერს უფლისწულ ბაიაზეთის საქართველოში ლაშქრობას. ავტორი მოგვითხრობს, რომ უფლისწულმა უამრავი ლაშქრით სამი ქართული ციხე თორული, ჯეზრე და ჯენეჰაჰი აიღო, ბევრი ადამიანი ამოხოცა და უამრავი ნადავლით უკან დაბრუნდა [11, 466]. იბნ-ქემალის გადმოცემიდან ნათელი ხდება, რომ მცდარია იმ მკვლევართა გადმოცემა, რომლებიც საქართველოს ოსმალების მიერ ანექსიას XV საუკუნის II ნახევრიდან ამტკიცებენ. იბნ-ქემალი გადმოგვცემს: „იმ მხარეებში მცხოვრებნი ავბედიაწნი, დაცემულნი, ცოდვილნი, ბოროტმოქმედნი, აუგის ჩამდენი და პირშავნი ურჯულონი ჯერაც არ იყვნენ დაბეგრელები და ვალდებული ეხადათ ჯიზია, ხარაჯა, საბაჟო საქონელი“ [11, 464; 12, 119-120].

სანამ დაიწყებდით გარკვევას, თუ რა ხასიათის იყო ეს შემოსევა და მოუტანა თუ არა ამან ოსმალეთის იმპერიას ტერიტორიული ზრდა, საჭიროა გავანალიზოთ, თუ რომელ ტერიტორიაზეა საუბარი და საქართველოს რა ნაწილში განხორციელდა ეს ლაშქრობა.

იბნ-ქემალი გადმოგვცემს „(1479 წ.) მისი უდიდებულესობის, უბრწყინვალესის წყალობით ბედნიერმა სულთანმა ბაიაზეთმა საქართველოში ძღვევამოსილი ლაშქარი გაგზავნა, ბოლოს თორული, ჯეზრე და ჯენეჰაჰი-ამგვარად რომ იწოდებოდა სამი ძლიერი ციხე-სიმაგრე აიღო და გიაურების ქვეყანა ყირამალა დააყენა – აქ ამაზე იქნება ლაპარაკი“ [11, 664; 12, 119]. ამ ციხეების მდებარეობის შესახებ ავტორი არაფერს გადმოგვცემს, ამიტომ დასადგენია მისი ადგილმდებარეობა. ყარამანლი ნიშანჯი მეჰმედ ფაშა მხოლოდ ორი ციხის თორულისა და მაზაჰელითის აღებას გადმოგვცემს [13, 360; 14, 216]. ერთი ციხის აღებას გადმოგვცემს ჰასან რუმლუ: „ამავე (1481) წელს მუჰამედმა რუმის ფადიშაჰმა, ბართულის ციხე, რომელიც საქართველოშია დაიპყრო“ [15, 81].

სამივე ისტორიკოსი თორულის ციხეს ასახელებს, მართალია სპარსი ისტორიკოსის გადმოცემაში ბგერული განსხვავებაა, იგი თორულს ბართულის ციხეს უწოდებს, მაგრამ კ. კუციამ წყაროების შედარების საფუძველზე დაადგინა რომ ეს იგივე თორულის ციხეა [12, 85-86]. აღსანიშნავია, რომ კლავიზო თორულის ციხეს დორილს უწოდებდა [16, 40 შნ. 111]. თვით იბნ-ქემალიც შემდგენაირად განმარტავს ამ ციხის დასახელებას: „თორლულის ციხესთან, რომელიც განთქმული იყო და ხალხის ენაზე მას თორულს უწოდებენ“ [11, 465; 12, 120-121]. თორულის ციხე მესო-ქალდეაში მდებარეობს, რომელსაც სერბი იანიჩარი ტარხიგორისტანად მოიხსენიებს [3, 354]. იბნ-ქემალის მიერ მოხსენიებული შემდეგი ციხე ჯეზრეა, რომლის ადგილმდებარეობის დადგენა არ ხერხდება. ჩვენთვის ცნობილ არც ერთ ოსმალურ წყაროში ამ ციხის ადგილმდებარეობის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. მესამე ციხე, იბნ-ქემალის გადმოცემის მიხედვით, ჯენეჰაჰია, რომელიც ოსმალურ ისტორიულ საბუთებში გეოგრაფიულ ადგილს გუმუშჰანეს ეწოდება [12, 121]. აქედან გამომდინარეობს, რომ სამივე ციხე მესო-ქალდეაში მდებარეობს, გადმოცემის მიხედვით, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ჯეზრე თორულსა და გუმუშჰანეს შორის

მდებარეობს. თორუელი ცენტრია მესო-ქალდეის ანუ ტარხიგორისტანის. ამას მოწმობს ტრაპიზონის 1516 წლის დავთარიც, სადაც აღნიშნულია, რომ ვილაეთ თორულში 71 სოფელი შედის [15, 49]. მ. სვანიძის ვარაუდით თორული და ჯეზრე ერთმანეთთან ახლოს, ხოლო ჯენეჰაში ცოტა მოშორებით მდებარეობდა [14, 208]. მ.სვანიძე აგრეთვე აღნიშნავს, რომ ოსმალების მიერ ქალდეის დაპყრობის შემდეგ თორული და ჯეზრე შევიდნენ ტრაპიზონის სანჯაყის შემადგენლობაში, ხოლო გუმუშჰანე (ჯენეჰაში) – ბაიბურთში [17, 427].

აქედან გამომდინარე უფლისწულ ბაიაზეთს მესო-ქალდეაში ულაშქრია. საინტერესოა ერთი ფაქტი, რომ მესო-ქალდეა საქართველოს სახელთანაა გაიგივებული, აქედან გამომდინარე ეს ტერიტორია ქართული სამეფოს შემადგენლობაში თუ არა, მისი გავლენის სფეროში მაინც შედიოდა და ქართველებით ყოფილა დასახლებული. ამას თვით იბნ-ქემალიც ადასტურებს: „(ვაჭრებმა ბაიაზეთთან – მ. მ) საკუთარი უკმაყოფილება გამოთქვეს და ქართველებს უჩივლეს: სპარსეთიდან როცა მოვიდოდით, ჩვენ თორულის ციხის მცხოვრებლებმა გაგვძარცვესო“, აქედან ნათლად ჩანს, რომ თორულის ციხესთან მცხოვრებლები ქართველები არიან“ [11, 465; 12, 120]. 1456 წელს, როდესაც ტრაპიზონის იმპერიას შეიპ ჯუნეიდმა შეუტია, იმპერატორს დახმარება მესო-ქალდეის მფლობელმა პანსებასტოს ალექსანდრემ გაუწია, რომელიც ბრძოლაში თავის შვილებთან ერთად დაიღუპა [18, 20-21]. როგორც სერბი იანიჩარი გადმოგვცემს: „ტრაპიზონის ზემოთ, დიდი ხანის სამფლობელოს ახლოს, არის რაღაც დიდი და ხალხმრავალი მიწა, ერთი მფლობელის, რომელშიც არის ისეთი ურთიერთთანხმობა, რომ მას ვერაფერს ვერ გაუქეთებს ვერცერთი უწმინდური. ამ მიწას ჰქვია ტარხიგორისტანი ანუ სახალხო ძალა. ისინი ემორჩილებიან ტრაპიზონის იმპერატორს, მაგრამ ჰყავს თავისი მბრძანებელი“ [19, 82]. წყაროების ანალიზმა დაგვანახა, რომ ტარხიგორისტანი ფორმალურად ემორჩილება ტრაპიზონს, მაგრამ უფრო დიდი პოლიტიკური მორჩილება მას საქართველოსთან აქვს [3, 354].

ტრაპიზონის იმპერიის გაუქმების შემდეგ მესო-ქალდეაზე მთლიანი მბრძანებლობა ცოტა ხნით მაინც ქართველების, კერძოდ გურიელებისა და ათაბაგის ხელში გადავიდა. ბერი ეგნატაშვილი გადმოგვცემს: „...ხოლო გურიელს ეყრა რიონს გაღმართი, საჯავახო, იმას-აქათი გამოსწვრივ ლომისციხეს გადმოღმართი, ერგე, აჭარა და ჭანეთი რკინის პალოს აქათი.

ხოლო ათაბაგს ეყრა გურიელის საზღვრის ზეითი, ფერსათის მთის გარდაღმართი, დვირს ზეითი, აქეთ ქართლის საზღვრამდის არზუმისაკენ გურჯი-ბოლას აქათი“ [20, 349]. ჯერ კიდევ 1463 წლიდან გურიელი და ათაბაგი ერთმანეთს ჭანეთისათვის ეცილება [21, 56], ასე რომ, არაა გამორიცხული რომ ეს ორი დამოუკიდებელი მთავარი ერთმანეთს მესო-ქალდეასათვისაც დაპირისპირებოდა.

უზუნ ჰასანის გაძლიერებამ, 1462 წელს მის მიერ საქართველოში მოწყობილმა მეორე ლაშქრობამ საქართველოს არა მარტო სამხრეთის პროვინციები,

არამედ მესო-ქალდეაზე გავლენაც დააკარგინა. ფრანგი მეცნიერი ნ. ვათინი თორულს 1979 წელს თეთრბატკინიანთა შემადგენლობაში მოიხსენიებს [22, 102]. განსხვავებული მოსაზრება აქვს მ. სვანიძეს. იგი ამბობს, რომ არა მარტო თორული, არამედ იბნ-ქემალის მიერ ნახსენები დანარჩენი ორი ციხეც თერჯანის ბრძოლის (1473 წ.) შემდეგ, როდესაც უზუნ ჰასანი დამარცხდა, მეჰმედ II-სთან ოსმალების ხელში გადავიდა. შესაძლებელია სწორედ ამ ფაქტის გამო ყვარყვარე II ათაბაგი, კონტარინის ცნობით, ოსმალებს ხარკსაც კი უხდიდა [4, 13]. მაგრამ ყვარყვარეს ეს ნაბიჯი არა ხარკის გადახდას, არამედ ყვარყვარეს „კეთილ ნებას“ უნდა მივანეროთ და ხარკის სახით გაგზავნილი საჩუქარი უზუნ ჰასანისაგან თავდაცვას უნდა ნიშნავდეს [4, 131].

მიუხედავად იმისა, რომ შესაძლებელია ზემოთ ხსენებული ტერიტორია მართლაც გადასულიყო ოსმალეთის ხელში, მაგრამ განვითარებული მოვლენები ცხადყოფს, რომ ეს მხოლოდ დროებითი ხასიათსა იყო. ფრანგი მკვლევარი ნ. ვათინი გადმოგვცემს, რომ 1479 წელს მეჰმედ II, თავის შვილს ბაიაზეთს, რომელიც იყო ამასიის ვალი, დაავალა დაეპყრო ბერძნული სამთავრო თორული, რომელიც მდებარეობდა ტრაპიზონის სამხრეთ-დასავლეთში 90 კილომეტრით. ამას თავის დროზე იცავდა უზუნ ჰასანი, რომელიც ამ პერიოდისათვის გარდაცვლილი იყო, ამავე დროს დაავალა აღმოსავლეთ საქართველოს მიწების რალაც ნაწილის დაპყრობაც [22, 102]. თურქი მკვლევარი ი. ჰ. უზუნჩარშილი აღნიშნავს, რომ სულთანმა მეჰმედ II-მ ბოლო წლებში თეთრბატკინიანებს დაქვემდებარებული ტრაპიზონისა და გუმუშჰანეს შორის მდებარე თორულის რაიონის დაპყრობა რუმელიის ვალის უფლისწულ ბეიაზიდს უბრძანა და ეს რაიონი მისმა მოადგილემ სინან ბეიმ აიღო, თორულის გამგებელი კი ერჯიზანში გაიქცა [23, 56].

საინტერესოა მოვლენებისა და ფაქტების შედარება. იბნ-ქემალი საქართველოში ლაშქრობის შემდეგ მიზეზს გადმოგვცემს: „ხსენებული ომის მიზეზი, რომელიც უკვე მომხდარი იყო გახდა ის, რომ ზემოხსენებული უფლისწული (ბაიაზეთი — მ. მ.) ერთ დღეს რუმის მხარეს სანადიროდ წავიდა. სატახტო ქალაქი რომ გაიარა, კარვითა და ჩარდახით სანაპირო ადგილას გამოვიდა, ველზე დაბორილობდა. უდარდელად როცა დასეირნობდა, მთიანეთის ნაპირას განმარტოვდა. ნადირობისას ვაჭართაგან ერთი ჯგუფი გზაზე შეჩერდა. (მათ) საკუთარი უკმაყოფილება გამოთქვეს და ქართველებს უჩივლეს: სპარსეთიდან როცა მოვიდოდით, ჩვენ თორულის ციხის მცხოვრებლებმა გაგვძარცვესო, თქვეს და თავგადასავალი მოჰყვეს; მისმა უმალღესობა სულტანმა, სამართლიანობის კეისარმა მათი ჩაგვრისა და ძალდატანების, საქონლის წართმევისა და ჩაგრულთა მდგომარეობის ამბავი როცა შეიტყო, სიბრალულით განიშტყვალა და შეეცადა გულზვიად მწავრელებზე შური ეძია“ [11, 464-465; 12, 120]. სწორედ ამ მიზეზს ასახელებს ოსმალო ჟამთააღმწერელი. მაგრამ იყო კი ეს ასე, მით უმეტეს, რომ თორული თეთრბატკინიანებს ეკუთვნის და თერჯანის ბრძოლის შემდეგ თეთრბატკინიანებსა და ოსმალებს შორის ეგრეთ

წოდებული სიმშვიდე დამყარდა. სწორედ ამ ეგრეთ წოდებულმა დამეგობრებამ შემდგომში რამდენიმე ათწლეულით ჩამოაშორა ქართველები ანტიოსმალურ კოალიციას.

ასე რომ, ყოვლად შეუძლებელია უფლისწული ბაიაზეთი ვაჭრების დასაცავად ქართულ ტერიტორიებზე, რომელიც თეთრბატკნიანების მფარველობაში შედიოდა, სადამსჯელო ოპერაცია მოეწყო. ნ. ვათინისა და ი. ჰ. უზუნჩარ-შილის გადმოცემით, უფლისწულ ბაიაზეთს მამამისმა, სულთანმა მეჰმედ II-მ უბრძანა თორულის მხარის დაპყრობა [22, 102; 23, 56]. ახლა გავიხსენოთ ამ პერიოდის თეთრბატკნიანთა მოკლე ისტორია. 1478 წელს გარდაიცვალა უზუნ ჰასანი. მისმა მეუღლემ, დესპინამ, თეთრბატკნიანთა ტახტზე თავისი შვილი გაამეფა, მაგრამ ექვსი თვის მართვის შემდეგ იგი მოკლეს მისმა ნახევარძმებმა [24, 326]. ამის შემდეგ იაყუბი გამეფდა, მაგრამ არეულობა თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოში არ შეწყვეტილა. სწორედ ეს გამოიყენა მეჰმედ II-მ, როდესაც თავის შვილს, ბაიაზეთს, უბრძანა ზემოხსენებული რეგიონის ხელში ჩაგდება. ასე რომ, თეთრბატკნიანთა ახალ მმართველს იაყუბს არ შეეძლო ოსმალეთისათვის წინააღმდეგობის განწევა.

თავისთავად, თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოში არეულობის დაწყებას გამოიყენებდა სამცხის ათაბაგი. საინტერესო ცნობა მოეპოვება ქრ. შარაშიძეს. ფამნის მინანერი იუწყება „...ქორონიკოს ას სამოცდაშვიდსა (1479 – მ. მ.). გაუმარჯვდა პატრონსა ყუარყუარეს ელადასა ზედა, ოთხას ორმოცდაშვიდი თათარი მოკუდა“ [25, 81].

თუ ამ ცნობას შევადარებთ ზემოთ მოყვანილ ცნობებს, მდგომარეობა შეიძლება სხვაგვარად წარმოგვიდგეს. თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოში არეულობით ისარგებლა ოსმალეთის იმპერიამ და მეჰმედ II-მ თავის შვილს, ბაიაზეთს, რომელიც იყო თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს მოსაზღვრე პროვინციის ვალი, უბრძანა მესო-ქალდეის ტერიტორიის დაკავება, რომელიც მას ჯერ კიდევ ტრაპიზონის დაპყრობის დროს ჰქონდა გადაწყვეტილი [22, 56; 3, 353], თუმცა ოსმალებმა აქ ფეხი ვერ მოიკიდეს, რადგანაც ისინი იქიდან სამცხის ათაბაგმა ყვარყვარე II-მ გააძევა.

აქედან ნათელი ხდება, რომ 1479 წლის ოსმალების საქართველოს ტერიტორიაზე, კერძოდ, მესო-ქალდეაში შემოსულა მხოლოდ მარბიელ ხასიათს ატარებდა და არავითარი ტერიტორიული ზრდისთვის ოსმალეთის იმპერიას არ მიუღწევია.

1. გ. აღასანია, საქართველოს დამოკიდებულება ოსმალეთზე ქალაქდზე და რეალობაში, აღმოსავლეთი და კავკასია, თბ., 2003 № 1.
2. მ. მახარაძე, ოსმალეთის პირველი თავდასხმა საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე, აღმოსავლეთი და კავკასია, № 3, თბ., 2005
3. მ. მახარაძე, 1461 წლის საქართველოზე ოსმალთა თავდასხმის და ტარხიგორისტანის საკითხის შესახებ, თსუ შრომები, ტ. 361, თბ., 2005.
4. იტალიელ მოგზაურთა ცნობები XV საუკუნეში, თარგმნა ი. ყყონიამ, „მოამბე“, თბ., 1894, № 4.
5. მ. მახარაძე, XV საუკუნის ანტიოსმალური კოალიციები, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 2003.
6. დ. პოქაძე, ევროპის ქვეყნების ანტიოსმალური კოალიცია და საქართველო, თბ., 1989.
7. XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, იტალიურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ე. მაძისთვალისვილაძე, თბ., 1981.
8. ე. მაძისთვალისვილი, საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი XV საუკუნის მეორე ნახევრისა და XVI საუკუნეებში, თბ., 1981.
9. მ. სენაძე, საქართველო-ოსმალეთის ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1990.
10. ა. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ნ. IV, თბ., 1967.
11. İbn Kemal, Tevarih-i Al-i Osman VII Defter, Hazırlayan Ş. Turan, Ankara, 1991.
12. ნ. ჯავახიშვილი, იბნ-ქემალის ერთი ცნობა XV საუკუნის საქართველოს შესახებ, მაცნე, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების სერია, თბილისი, 1990, № 2.
13. Nişanlı, Karamanlı Mehmed Paşa, Osmanlı Sultanları Tarihi, Türkçe çeviren, İbrahim Hakkı Koyanlı, İstanbul, 1924.
14. მ. სენაძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XV საუკუნის მეორე ნახევარში, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, თბ., 2001, № 8.
15. აჰან ათ-თავარიზის ცნობები საქართველოს შესახებ, მოამზადა კ. კუციაძე, „საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები“, ტ II, თბ., 1979.
16. M.F. Kirazoğlu, Osmanlar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi, Ankara, 1998.
17. მ. სენაძე, ქალდას ისტორია, ვალერი გაბაშვილი 90, თბ., 2003.
18. W. Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, çeviren T. Büyüköğlü, Ankara, 1992.
19. Записки Янычара, налясаны Константином Михайловичем из Островици. Введение, перевод и комментарии А.И. Рогова, М., 1978.
20. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით მოამზადა ს. ყაუხჩიშვილიძე, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959.
21. Т. И. Бералзе, Мореплавание и морская торговля в средневековой Грузии, Тб., 1989.
22. N. Vatın, L'ascension des ottomans (1451-1512), Historie de l'Empire Ottoman, Paris, 1989.
23. İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c. II, Ankara, 1998.
24. მ. მახარაძე, ქორნიცება და ქალთა დიპლომატია XV საუკუნის II ნახევრის ანტიოსმალურ კოალიციაში, ქართული დიპლომატია, წელიწდეული, თბ., 2004, № 11.
25. სამართე საქართველოს ისტორიული მასალები (XV-XVI სს), ტექსტი, პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები დაურთო ქრ. შარაშიძემ, თბ., 1961.

НАШЕСТВИЕ ОСМАНОВ НА ГРУЗИЮ В 1479 ГОДУ

Резюме

Достойны внимания факты грабительских набегов османов на Грузию в XV веке. Следует отметить, что набег 1154 года не имел целью аннексирование Западной Грузии, как отмечают некоторые исследователи, а означал нашествие на торговую факторию генуезцев, которая располагалась в Сухуми. Второе нашествие на грузинские территории произошло после завоевания Мехмедом II Трапезундской империи. Третье нашествие было осуществлено в 1479 г. принцем Баезидом.

О третьем нашествии, осуществленном в 1479 г. принцем Баезидом, который взял три грузинские крепости (Торул, Джебзе и Дженехах), пишет османский историк Ибн-Кемал (История Османской Империи). Данный исторический факт представляет интерес как с точки зрения изучения конкретных вопросов истории Грузии, так и проблем турецко-грузинских взаимоотношений в средние века. Именно на основании этого набега делается вывод, что предыдущие набеги имели сугубо грабительский характер, и как отмечает вышеупомянутый историк, имели целью вынудить грузинские власти платить дань в казну Османской империи. На основании сравнения источников мы предполагаем, что и в результате третьего нашествия османы не добились никакого территориального роста.

THE OTTOMAN INVASION IN GEORGIA IN THE 1479

Summary

The Ottoman predatory incursions into Georgia in the 15th c. should also be mentioned. It is noteworthy that, the aim of the invasion of 1454 was not the annexation of western Georgia, as some researchers believe, but making an attack on the Genoese trading station, located in Sukhumi. The second raid into the Georgian territory was conducted by Mahmud II, after the conquest of Trebizond. The third incursion was organized in 1479 by Prince Baiazet.

The third incursion was organized in 1479 by Prince Baiazet, taking three Georgian fortresses (Torul, Jezre and Jenehah), which is described by the Ottoman historian Ibn Kemal (The History of Ottoman Empire). This historical fact is interesting both from the point of view of studying the concrete issues of the history of Georgia and the problems of the Turkish-Georgian relations in middle ages. On the basis of this incursion, the viewpoint is supported that the previous two were predatory incursions, as the historian notes that the Georgian rulers did not pay any tribute to the Ottomans. As a result of the comparison of sources, the viewpoint is advanced that the Ottomans failed to take any territories even after the third incursion.

ვახტანგ სუხიტაშვილი

რუსეთის საიმპერიო ხელისუფლების რაპრასიება საქართველოში 1812 წლის აჯანყების შემდეგ

საქართველოს ისტორიაში ერთ-ერთი ყველაზე გრანდიოზული შეიარაღებული აჯანყება რუს დამპყრობელთა წინააღმდეგ 1812 წლის იანვარში დაიწყო და საკმაოდ დიდხანს, 1813 წლამდე გაგრძელდა. აჯანყების ორგანიზებაში უდიდესი როლი შეასრულა ალექსანდრე ერეკლეს ძე ბაგრატიონმა (ალექსანდრე ბატონიშვილმა), თუმცა ამის უარყოფას დაჟინებით ცდილობდა საბჭოთა ისტორიოგრაფია: „ალექსანდრე ბატონიშვილის ბრძოლის ეპიზოდი, როცა იგი მეფის რუსეთის წინააღმდეგ უმეტესად იყენებდა ლეკების ჯარს, არ შეიძლება მიჩნეულ იქნას კახელ გლეხთა სტიქიური აჯანყების გაგრძელებად. 1812 წლის მარტი ამ აჯანყების ბოლოა“, – წერდა 1941 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ერთ-ერთი ქართველი ისტორიკოსი [9, 32].

ეს მოსაზრება მცდარი იყო, რისი მკაფიო დადასტურებაც XX-XXI საუკუნეების მიჯნაზე გაშლილი ფართო საკვლევადიებო საქმიანობის შედეგებია [10, 100-118]. თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში ზუსტადაა განსაზღვრული და შეფასებული ალექსანდრე ბატონიშვილის როლი 1812 წლის აჯანყებაში. თუმცა გვინდა აღვნიშნოთ, რომ თვით კომუნისტურ პერიოდშიც იყვნენ მეცნიერები, რომლებიც არ უშინდებოდნენ იმპერიულ ზენოლას და სამზეოზე გამოჰქონდათ ის ისტორიული რეალიები, რომელთა მიმალვასაც საგულდაგულოდ ცდილობდნენ რუსი ან რუსული პოლიტიკური ზენოლის ქვეშ მყოფი ქართველი მეცნიერები. აი, რას წერდა პროფესორი ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით 1965 წელს გამოქვეყნებულ ნიგში: „ალექსანდრე ბატონიშვილი ამ ძნელად შესამართავ საქმეზე დიდის თადარიგით ნამოვიდა. ის კარგად იცნობდა ქვეყანასა და ხალხს, რომელთაც ბრძოლად მოუწოდებდა. ამ ხალხის საერთო სურვილი – „ხმა ერისა“ – ალექსანდრეს უმთავრეს პირობად მიაჩნდა იმისათვის, რომ საქართველოში შემოსულიყო. ასეთი საერთო სურვილი მას არაერთგზის დაუდასტურა ხალხმა თავისი მოციქულების პირით“ [7, 461].

ამ გმირულ ბრძოლებში ცარისტული რუსეთის წინააღმდეგ საქართველოს მრავალი კუთხის წარმომადგენელი მონაწილეობდა, მათ შორის, კახეთის, ქართლის, იმერეთის, თუშ-ფშავ-ხევსურეთის... ყოველივე ამას ადასტურებს საარქივო ფონდებში დაცული მასალა – კავკასიის მთავარმართებლის კანცელარიის, საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის ფონდის დოკუმენტები და სხვ.

რუსეთის იმპერიისათვის უალრესად კრიტიკულ მომენტში, 1812 წელს, ნაპოლეონთან ბრძოლის დროს შერჩეული ქართველთა ორგანიზებული წი-

ნალმდეგობა უდიდესი დარტყმა იყო კავკასიაში რუსული ხელისუფლების წარმომადგენლებისა და, საერთოდ, რუსული მმართველობისათვის. ალექსანდრე ბატონიშვილის ჩანაფიქრი საერთო კავკასიური განმათავისუფლებელი ომის გამონევისკენ იყო მიმართული, რასაც კარგად გრძნობდნენ რუსი ჩინოვნიკები. სწორედ ამიტომ გაუსწორდა ასე მკაცრად ხელისუფლება 1812 წლის აჯანყების მონაწილეებს. მკაცრად დაისაჯა აჯანყების მონაწილე ყველა სოციალური ფენისა და წოდების წარმომადგენელი, სიკვდილით დაისაჯა სამშობლოს თავისუფლებისათვის აქტიურად მოღვაწე მრავალი ქართველი, სახალხოდ ჩამოახრჩვეს 75 წლის მოხუცი ქალბატონი, მხოლოდ და მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი ვაჟი აჯანყების მონაწილე იყო და ქალიც თანაუგრძნობდა საკუთარ შვილს. საქართველოს საზღვრებიდან შორეულ ციმბირში გადაასახლეს პატივყარი ქართული ინტელიგენცია. და ესეც მხოლოდ და მხოლოდ იმიტომ, რომ მათ საკუთარი ქვეყნის, საკუთარი უფლებების დაცვა მოინდომეს. მკვლევარი აკ. გელაშვილი აღნიშნავს: „ხანგრძლივმა და სისხლიანმა ომმა, რეპრესიებმა, მუდმივმა ანგარიშსწორებამ, ძარცვამ, გენოფონდის განადგურებამ და გადაკარგვამ უმძიმესად იმოქმედა კახეთზე, რომელსაც უკიდურესად გაუჭირდა როგორც ეკონომიკურად, ისე სოციალურად და დემოგრაფიულად. და ეს გაჭირვება ნითელ ზოლად დაეტყო მთელ შემდეგდროინდელ, XIX საუკუნის ქართულ ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობას“ [8, 311].

დამპყრობელთან ბრძოლას ათასობით ქართველის სიცოცხლე შეენირა აღნიშნულ პერიოდში. მძლავრი პატრიოტული ნიშან-თვისებებით გამორჩეული ქართული მოსახლეობის განადგურება იმპერიის პირდაპირ ამოცანას წარმოადგენდა შემდგომი საიმპერიო მიზნების ზუსტად შესრულებისათვის. იგი ძირშივე სპობდა ქართული სახელმწიფოებრიობის მკვიდრ საფუძველს მომავალში რუსეთის ანექსიონისტური პოლიტიკის შეუფერხებლად წარმოებისათვის და, სამწუხაროდ, ამას აკეთებდა ჩვეული ოსტატობითა და წარმატებით.

ასე რომ, საკუთარი უფლებების დაცვა რუსულმა ხელისუფლებამ ქართველ ხალხს ვერაფრით ვერ აპატია. კავკასიის მთავარმართებელმა ნ. რტიშჩევმა უმძიმესი კონტრიბუცია დააკისრა 1812 წელს აჯანყებულ სოფლებს, იმდენად მძიმე, რომ თვით რუსეთის იმპერატორი ალექსანდრე I-ც კი „განაცვიფრა“ და „განარისხა“, დიდმა ხელმწიფე-მფარველმა მათ, ასე ვთქვათ, ჩამოხრჩობა დახვერვით შეუცვალა: „უმჯობესია, იმ სოფლებში, რომლებიც საექვონი არიან მთავრობის წინააღმდეგ რაიმე არასასურველ ქმედებაში, ჯარის მთავარი ბანაკები იქნეს განლაგებული“, – უბრძანებდა იგი რტიშჩევს.

თუ რამდენად დიდი იყო „წყენა“ საიმპერიო ხელისუფლებისა ქართველებთანადმი, ამას ადასტურებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტსა და საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცული ქართველ თავადაზნაურთა სიები, რომელიც ათეულობით რეპრესირებული ქართველი საერო თუ სასულიერო მოღვაწის გვარსა და სახელს ინახავს და რომელსაც ქვემოთ შემოგთავაზებთ. მანამდე კი შევეცდებით წარმოგიდგინოთ

ნათელი სურათი იმისა, თუ როგორ საგულდაგულოდ, ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ცდილობდა რუსული ხელისუფლება საქართველოში რეპრესიული ღონისძიებებით ძირფესვიანად აღმოეფხვრა ქართული ეროვნული სიმბოლოს ყოველგვარი ნიშანი. 1812 წლის აჯანყებიდან თითქმის ხუთი წლის განმავლობაში სასტიკად იძევებოდა და მკაცრად ისჯებოდა აჯანყებულ ან აჯანყების ხელმძღვანელ ალექსანდრე ბატონიშვილთან დაახლოებული ყველა პირი, განურჩევლად სქესის, ასაკის, ეროვნებისა და რელიგიური აღმსარებლობისა.

განსაკუთრებული დაუნდობლობით უსწორდებოდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილის თანამებრძოლებსა და თანამაზრეებს. მათ შორის იყო ეროვნებით რუსი ქალბატონი დუნა ლეონტის ასული სკორეზოვა, რომელიც მცირეწლოვან ქალიშვილ ბარბარასთან ერთად ალექსანდრე ბატონიშვილის მხარდაჭერის გამო ოჯახით გადაასახლეს ციმბირში. ქალბატონს სისუსტის გამო ქ. ყაზანამდე ძლივს მიუღწევია, სადაც გარდაცვლილა კიდევ. იმდენად დიდი იყო სიძულვილი ბატონიშვილისადმი, რომ რუსმა მოხელეებმა მცირეწლოვანი ბარბარაც აღარ დაინდეს და სრულიად უდანაშაულოს გაუგრძელეს გზა ციმბირისაკენ და მხოლოდ მძიმე ავადმყოფობის გამო შეაჩერეს იგი ქ. ტიუმენში. მცირეწლოვანი ქალიშვილის ხეწნა-მუდარის მიუხედავად – დაებრუნებინათ თბილისში და „დედის ცოდვაზე“ წუ აგებინებდნენ პასუხს, იგი მაინც ქ. ტიუმენში დატოვეს. ყოველივე ამის შესახებ ვკითხულობთ საქართველოს სამხედრო გუბერნატორის, გენერალ-მაიორ თ. სიმონოვიჩის მისამართით 1814 წლის 5 დეკემბერს ქ. ტობოლსკიდან გამოგზავნილ წერილში [3].

1815 წელს მოხდა ალექსანდრეს თანამზრახველების დაკავება, რომლებიც, ჩვენი აზრით, ალექსანდრეს წერილების გასავრცელებლად უნდა ყოფილიყვნენ კახეთში ჩამოსული ჩრდილო კავკასიიდან. რუსული სამხედრო სასამართლოს დადგენილების საფუძველზე მათ უმკაცრესი სასჯელი გამოუტანეს.

დაკავებულები იყვნენ სიღნაღის მაზრის სოფელ ვეჯინში მცხოვრები იოსებ და მამუკა დათუნაშვილები და იმერელი თავადი გოგია გიორგის ძე ქუთათელაძე. აქედან მამუკა დათუნაშვილი სამხედრო სასამართლომ უდანაშაულოდ ცნო, ხოლო გოგია ქუთათელაძეს, რომელიც სოფელ ბაკურციხეში ცხოვრობდა და იმერელ თავადთა წრეს ეკუთვნოდა (იგი 1812 წელს ალექსანდრე ბატონიშვილთან ერთად იბრძოდა შილდასთან, მას თან ახლდა ხევსურეთში, ხოლო შემდეგ ანწუხში 1815 წლის სექტემბრამდე), სწორედ ბატონიშვილის ერთგულების გამო მკაცრად გაუსწორდნენ. სამხედრო სასამართლომ მას ჯერ ჩამოხრჩობა მიუსაჯა, ხოლო შემდეგ სასიკვდილო განაჩენი შეუცვალა ციმბირში გადასახლებით სამუდამო საკატორლო შრომის რეჟიმით.

მძიმე სასჯელი ხვდა წილად ალექსანდრე ბატონიშვილის მეორე ერთგულ თანამებრძოლს იოსებ დათუნაშვილს: „გლეხი იოსებ დათუნაშვილი, – ვკითხულობთ სასამართლოს დადგენილებაში, – დაისაჯოს შპიცრუტენით 1000 კაცს შორის ოთხჯერ, ხოლო შემდეგ გაიგზავნოს ციმბირში“. ეს განაჩენი სიკვდილის ტოლფასი იყო. სასამართლო არ დასჯერდა დაკავებულთა დასჯას და გადან-

ყვიტა მკაცრად გაესწორებინა ანგარიში სოფელ შილდის მოსახლეობისათვის, რომელიც რუსთაგან მრავალჯერ აოხრების მიუხედავად უანგაროდ აპურებდა სიღნაღისა და თელავის მაზრაში ჯერ კიდევ მყოფ განმათავისუფლებელი ბრძოლის მესვეურებს [4].

1815 წელს დააპატიმრეს თავად კარალოვების გლეხები, თელავის მაზრის სოფელ არტანში მცხოვრებლები – იასე ფიცხელაურიშვილი და სოსია ჩახუტაშვილი, რომლებიც 1812 წლის აჯანყების შემდეგ ცხოვრობდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილთან დალესტანში, ანწუხში და ჩამოდიოდნენ კახეთში ალექსანდრეს საბრძოლო მონაწილეობის გასაერცვლებლად (ისინი ბერძნული აღმსარებლობის ქართველებად მოიხსენიებიან). ეს პირები დააპატიმრეს სიღნაღის მაზრაში მცხოვრები ადამიანის, რუს მოხელეებთან დაახლოებული ეროვნებით სომეხი იოანეზა აფრიაშვილის მკვლელობისათვის. სამხედრო სასამართლომ მათ თავის მოკვეთა მიუსაჯა, მაგრამ 1812 წლიდან მოყოლებული ამ საშინელი რეპრესიებით გააფთრებული ხალხის ანგარიშგასანევად სასიკვდილო განაჩენი არანაკლებ მძიმე განაჩენით შეეცვალათ: ექვსი ათას კაციან ჯარში შიქრუტენი, ხოლო ამის შემდგომ ციმბირში მუდმივ სამუშაოდ გადასახლება. 6000 ხელკეტისაგან განადგურებული ჯანმრთელობით ციმბირულ ყინვაში გადასახლება ნამდვილად უდრიდა სიკვდილს, შეიძლება ითქვას, რომ ამ შემთხვევაში სასიკვდილო განაჩენი მხოლოდ ფორმალურად იცვლებოდა – თავის მოკვეთის ან ჩამოხრჩობის ნაცვლად ტანჯვა-წამებით სიკვდილი. რაც შეეხება მკვლელობის ფაქტს, ვფიქრობთ, რომ ი. აფრიაშვილი რუსი მოხელეების ერთ-ერთ საყრდენსა და ინფორმატორს წარმოადგენდა. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს სცსსა ფ.16, საქ. 1790, მე-3 ფურცელზე მთავარმართებელ ტორმასოვისადმი მიწერილი პატაკი საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორი გენერალ-მაიორ კ. სტალის მიერ, რომელშიც ნათლად ჩანს, თუ როგორ დადგა ფეხზე თელავის მაზრიდან ქ. თბილისამდე რუსული ხელმძღვანელობა ი. აფრიაშვილის სიკვდილისთანავე. უბრალო ქართველი გლეხის მკვლელობის შემთხვევაში ხომ ასეთი სწრაფი და მძლავრი რეაქცია რუსების მხრიდან წარმოუდგენელი რამ იყო. ალბათ სწორედ გამცემლობის გამო მოუსწრაფეს ფიცხელაურაშვილმა და ჩახუტაშვილმა მას ნაადრევად სიცოცხლე.

ალექსანდრე ბატონიშვილის მომხრეების დარბევა-დაპატიმრება არ შეწყვეტილა შემდგომ წლებშიც. 1812 წლის აჯანყებისას ალექსანდრეს მხარდამხარ ბრძოლისა და თანამოაზრეობისათვის 1818 წლის 11 ივნისს დააპატიმრეს ბორჩალოს მაზრის სოფ. დემურჩასალის მკვიდრი ხალილ შაქარ-ალი-ოღლი და გიჟურხის მცხოვრები ალი უმბატ-ოღლი. მათ ბატონიშვილთან ყოფნის „დანაშაული“ აღიარეს; თუ რა სიმძიმის განაჩენი გამოუტანა მათ სამხედრო სასამართლომ, სამწუხაროდ, დოკუმენტებში არ ჩანს.

ცალკე აღსანიშნავია ოსი ეროვნების მოსახლეობის უდიდესი მხარდაჭერა ამ სახალხო აჯანყებისადმი. 1812 წლის მარტში, როგორც ცნობილია, ამბოხებული კახეთი თითქოს დამშვიდდა. კავკასიის მთავარმართებელი, გენერალი

პაულუჩი არცთუ უსაფუძვლოდ ფიქრობდა და ზრუნავდა კიდევ ამბოხებული ოსების სრულიად დასამორჩილებლად: „შვიდი სარეზერვო ასეული, რომელიც ქართლისთვისაა გამოყოფილი, – სწერდა იგი გენერალ რტიშჩევს, – სრულიად საკმარისია წესრიგის დასამყარებლად და სიმშვიდისათვის, რათა შიშის ქვეშ გვყავდნენ ოსები, რომლებსაც ლევან ბატონიშვილის შემდეგ წინამძღოლი აღარ ჰყავთ და ველარ შეძლებენ რაიმე მოიმოქმედონ“ [5, 54]. მაგრამ, როგორც ჩანს, რუსული ხელისუფლებისადმი უკმაყოფილება იმდენად დიდი იყო ოსი ეროვნების მოსახლეობაში, რომ მათ ქართველ ხალხთან ერთად 1812 წელს უდიდესი წინააღმდეგობა გაუწიეს რუსულ ჯარებს, რის გამოც მხარის უმალლესი მმართველობის წინაშე მთელი სერიოზულობით დაისვა იმპერიის სხვადასხვა რეგიონში ოსთა გადასახლების საკითხი. გორის საოლქო მმართველი – რენიერი 1813 წლის 20 იანვარს უპატიაკებდა ახალ მთავარმართებელ რტიშჩევს, რომ საჭიროა ყველა ოს მოსახლეს თავი მოეუყაროთ ერთად და გაზაფხულამდე მტკვარს გალმა გადავასახლოთ, ხოლო შემდეგ კი ოსეთისგან მოშორებულ ადგილას“ [1].

ოსი მოსახლეობა რომ ბოლომდე უცხადებდა მხარდაჭერას ამბოხებულ ქართველ მოსახლეობას და თვით ალექსანდრე ბატონიშვილს, ამას ადასტურებს საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის საარქივო ფონდში დაცული ერთი დოკუმენტიც. 1815 წლის 4 თებერვალს ერთ-ერთ სამთავრობო მოხსენებაში აღნიშნულია ალექსანდრე ბატონიშვილისა და ლევან იულონის ძის თანამებრძოლთა, ე.წ. „ოსი ყაჩაღების“ – ტოხა სანახაშვილის, ბიბოსა და ქაფიას სიკვდილით დასჯის შესახებ. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს პირები ხეობის უხუცესები იყვნენ და არა უბრალო გლეხები. მათი სიკვდილით დასჯით რუსული ხელისუფლება დაუნდობელ ბრძოლას უცხადებდა ქართული სამეფო სახლის წევრთა ყველა მომხრეს. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ზემოაღნიშნულ ოს მოღვაწეებს, ხევის უხუცესებს მხოლოდ ყაჩაღის იარაღი და სასიკვდილო სასჯელი არ აკმარეს, მათი ოჯახები მთლიანად დაპატიმრებული და რეპრესირებული იქნა [2].

ასე რომ, რუსული ხელისუფლება, როგორც საარქივო დოკუმენტაციით დასტურდება, ერთნაირი სისასტიკით უსწორდებოდა იმპერიის უღელქვეშ მოქცეულ ყველა ეროვნების მოსახლეობას, ხალხს, რომელიც გაბედავდა და საიმპერიო ხელისუფლებისაგან ეროვნული, სუვერენული უფლებების შელახვის გამო საპროტესტო, წინააღმდეგობრივ მოძრაობაში ჩაებმებოდა.

ახლა რაც შეეხება ჩვენ მიერ ზემოთ ხსენებულ 1812 წლის აჯანყების მონაწილე თავადაზნაურთა, საერო და სასულიერო პირთა, XIX საუკუნის ქართული ელიტური საზოგადოების მძიმე ხვედრს და იმ სიებს, რომელიც დაცულია საარქივო ფონდებში:

ეს საკითხი ჩვენ სპეციალურად ნაშრომის დასასრულისთვის შემოვიჩინეთ, რადგანაც გვინდა ფართო საზოგადოებას გავაცნოთ მამულისათვის მუხლჩაუხრელად მებრძოლი, პატრიოტი ქართველების, თითოეული რეპრესირე-

ბული მოღვაწის გვარი და სახელი. ერთმანეთთან შევავჯერეთ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივის ფონდებში დაცული დოკუმენტური მასალა.

ჩვენ მიერ სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანილი სიებიდან მრავალი პირი საზოგადოებისათვის ცნობილი და, შესაბამისად, წარმოჩენილიცაა. მაგრამ აქვეა მრავალი გვარი და სახელი, რომელიც არა მარტო სამეცნიერო, არამედ მკითხველთა ფართო საზოგადოებამ ზედმიწევნით უნდა იცოდეს, რამეთუ ამ ადამიანების გმირული ბრძოლა ცარიზმის წინააღმდეგ იყო საწინდარი და მაგალითი თანამედროვე დამოუკიდებელი საქართველოს ახალი გამარჯვებებისა. ამ მოღვაწეთა ნაწილმა მოასწრო და აღექვსანდრე ბატონიშვილის ამალას შეაფარა თავი, დიდი ნაწილი კი რუსებმა დააპატიმრეს და ციმბირში გადაასახლეს.

„ქართლისა და კახისა თავადის და აზნაურის კაცთა და დედაკაცთა სახელნი, რომელნიც ბატონისშვილთან იმყოფებოდნენ ბუნთში. მათი სახელნი ინერებიან:

1. მარტყოფის მოურავი ნინია და თავის შვილი, ენდრონიკოვი
2. ზურაბ ენდრონიკოვი თავის ძმათა:
3. რევაზ ენდრონიკოვი
4. აბელ ენდრონიკოვი
5. დემეტრე ენდრონიკოვი
6. სიმონ ენდრონიკოვი
7. ზეჭაბუკის შვილი დავით ენდრონიკოვი
8. კაკაბეთის მოურავი ნინია ჩერქეზოვი
9. ნიკოლოზის შვილი ნინია ჩერქეზოვი
10. ბარძიმ ჩერქეზოვი
11. სოლომონ ავალოვი
12. პეტრე ავალოვი
13. გლახას შვილი დემეტრე თარხანოვი
14. ნიკოლოზ აბაშიძე
15. ონანას შვილი ნინია (ვაჩნაძე - ვ.ს.)
16. დემეტრე გურგენიძეს შვილი ვაჩნაძე
17. გორჯასპი ალათას შვილი (ვაჩნაძე - ვ. ს.)
18. სარიდან ალათას შვილი (ვაჩნაძე - ვ. ს.)
19. ერასტი ენდრონიკოვი
20. ნინია მალალოვი
21. გიორგი თუხარელოვი
22. დემეტრე საგინოვის ძმა მღვდელი ზებედე (შატბერაშვილი - ვ.ს.)
23. ფილიპე შავბერას შვილი (შატბერაშვილი - ვ.ს.)

24. დავით ჩოკას შვილი (ჯანდიერი – ვ. ს.)
25. ყარაბულახელი დემეტრე ჩოლაყაევი
26. ნიკოლოზ ჩოლაყაევი
27. კოლეჟსკი ასესორი იოსებ ჩოლაყაევი
28. ომან ჩოლაყაევი
29. გრეგორ ჯანდიეროვი
30. ნინია ჯანდიეროვი
31. სიმონ ჯანდიეროვი
32. ჯანდიერ ჯანდიეროვი
33. ედიშერ ჯანდიეროვი
34. დემეტრე არაბულოვი
35. დემეტრე ჭავჭავაძე
36. ნოდარ ჯანდიეროვი
37. დემეტრე ჯორჯაძე
38. დავით ჯორჯაძე
39. არსენ მაყაევი
40. იოსებ მაყაევი
41. რევაზ ვახვახოვი
42. პაატა ჭავჭავაძე
43. ნოშრევან ჯორჯაძე
44. ელისელის მოურავი ივანე ჯორჯაძე
45. ნინია რუსის შვილი
46. დემეტრე აბელის შვილი
47. სოვეტნიკი დავით აბაშიძე
48. ასლან ონანას შვილი (ვაჩნაძე – ვ. ს.)
49. ერასტი ენდრონიკოვი
50. ნინია გურგენიძე გაქცეულია ყიზილბაშთა
51. დავით კალატოზოვი
52. დათა ჩოლაყაევი გაქცეულია ყიზილბაშთა
53. პაატა აბელის შვილი
54. ჩერქეზ ჩერქეზოვი
55. ეკატერინე ყარაბულახელი (ორბელიანი-ჩოლოყაშვილისა – ვ. ს.)
56. გაქცეული ნათალის შვილის გორჯასპის ცოლი გუქა (ორბელიანი-ნათალიშვილისა – ვ. ს.)

უფალნო ტფილისის ჩასტის აფიცარნო ესენი, რომელნიც ზემოთ ხსენებული არიან გამოიძიეთ ყოუელთ თქვენს ჩასტსა ამათი. ამა ტფილისში რაიცა აღმოჩნდეს ანუ მოძრავი თუ უძრავი მათი ნივთნი, ყოუელთა გამოუცხადეთ ტფილისის პოლიციასა შინა ანუ არა – ამა ფურცელზედ ხელი მოაწერეთ იანვრის 29-სა დღესა, 1813-სა წელსა.

შალუბათოვი“

გაცილებით ვრცელია და სისტემური მეორე, უკვე მსჯავრდებულ ქართველთა სია: „Список Кахетинскимъ и Грузинскимъ Князямъ и Дворянамъ сужденнымъ въ измене и бунте“. რუსულ ენაზე შექმნილ ამ ვრცელ დოკუმენტურ მასალაში უკვე სისტემურადაა ჩამოყალიბებული ქართველ მსჯავრდებულთა სახელები და წოდებანი, დანაშაულის კატეგორიები, ანუ ვინ რა სახის დანაშაულში იყო მხილებული, ვის რა სასჯელი მიესაჯა გენერალ რტიშჩევის მიერ და ბოლოს, განაჩენი, რომელიც გამოუტანა მათ რუსულმა სამოქალაქო და სასულიერო საქმეთა სახელმწიფო საბჭომ. ქართული თავადაზნაურობა გაყოფილია ორ კატეგორიად: პირველი და მეორე თანრიგის დამნაშავეებად, დიფერენცირებულია აგრეთვე კახეთისა და ქართლის თავადაზნაურობა, ხოლო დამნაშავეთა პირველ კატეგორიაში ცალკეა მოხსენიებული „ყოფილი მღვდლები, რომლებსაც აღნიშნულ მოღვაწეთა შორის უმკაცრესად გაუსწორდნენ“.

დაპატიმრებულ თავად-აზნაურებსა და სასულიერო მოღვაწეებს ჩამოერთვათ თავადაზნაურობის პატივი და წოდება და გადაასახლეს შორეულ ციმბირში მუდმივი კატორღული სამუშაოებისათვის. ზემოთ მოტანილი 56-კაციანი სიის შესავსებად აქაც სრულად წარმოვადგენთ შემდეგი 67 მსჯავრდებულის ვინაობასა და წოდებას. ზემოაღნიშნულ მონაცემებს აქ, დაახლოებით 25-30 ქართველი ციმბირმისჯილის გვარ-სახელი ემატება. აღნიშნულ სტატისტიკას წარმოვადგენთ ორიგინალის ენაზე – რუსულად.

პირველი თანრიგის დამნაშავეებს მიაკუთვნეს კახელი თავადები:

1. Бывший Сигнахский Маршал и ордена св. Анны 4-го класса кавалер Иван Андрониковъ

2. Сын его Зураб Андрониковъ

3. Капитан Абель Андрониковъ

4. Дмитрий Андрониковъ

5. Симон Андрониковъ – ордена св. Анны 4-го класса кавалер

6. Бывший Какабетский Моурав Ниниа Черкезовъ

7. Прапорщик Ниниа Николаев сын Черкезовъ

Грузинские князья:

8. Соломон Аваловъ

9. Петр Аваловъ – имеет Серебрянные Сабли с надписью 'за храбрость'

10. Дмитрий Глахин сын Тархановъ

11. Дмитрий Гургенишвили Вачнадзе

12. Горджаспи Агаташвили (ვაჩნაძე – ვ. ს.)

13. Саридან Агаташвили (ვაჩნაძე – ვ. ს.)

14. Ерастий Андрониковъ

15. Дворянин Филип Шавбера (მატბერაშვილი – ვ. ს.)

Князья:

16. Николос Абашидзе
17. Ниниа Онанашвили (ვაზნაძე — ვ. ს.)
18. Дмитрий Челокаевъ
19. Коллежский Ассессор Иосиф Челокаевъ
20. Николай Челокаевъ
21. Иосиф Еристовъ, имеет орден св. Анны 4-го класса.

Князья:

22. Оман Макаевъ
23. Яссе Макаевъ
24. Арсений Макаевъ
25. Симон Чевчевадзе
26. Папуа Абелашвили
27. Едишер Амилахваровъ
28. Дмитрий Чевчевадзе
29. Дворянин Иван Гогиев Наталовъ

Бывшие священники:

30. Из дворян Зебеде Шатберашвили
31. Иосиф Залийшвили
32. Ефтимий Матавский (ქრისტესიაშვილი – ვ. ს.)
33. Георгий Чехтаура (ჩახტაურაშვილი – ვ. ს.)

Преступники принадлежавшие ко второму разряду:

Грузинские князья:

34. Реваз Андрониковъ
35. Давид Андрониковъ

Князья:

36. Давид Чокашвили (ჯანდიერი – ვ. ს.)
37. Бывший верховного Грузинского правительства Казенной Экспедиции советник, имеющий орден св. Анны 4-го класса Давид Абашидзе
38. Ниниа Магаловъ
39. Дворянин Дмитрий Сахиновъ

Князья:

40. Аслан Онанашвили (ვაჩხაძე — ვ.ს.)
41. Григорий Джандиеровъ
42. Ниния Джандиеровъ
43. Семен Джандиеровъ
44. Джандиер Джандиеровъ
45. Едишер Джандиеровъ
46. Глаха Сагиновъ
47. Дмитрий Джандиеровъ
48. Реваз Сагиновъ
49. Паата Русиевъ

Дворяне:

50. Глаха Сурхановъ
51. Самсон Наталовъ
52. Гогия Мушреби
53. Паата Могололобли (?)
54. Паата Сурханошвили
55. Иосиф Кодолашвили
56. Давид Калатозовъ

Князья:

57. Иорам Тархановъ
58. Мелентий Тархановъ
59. Иорам Баратовъ

Дворяне:

60. Ниний Алексиевъ
61. Симон Цимакурдзевъ
62. Иполит Тухереловъ (თუხარელი — ვ.ს.)
63. Арбазим (ბარძიმ — ვ.ს.) Черкезовъ
64. Князь Георгий Упсрутовъ, сын Цициановъ
65. Иосиф Вахваховъ
66. Княгиня Екатерина Чолокаева (ორბელიანი-ჩოლოყაშვილისა — ვ.ს.)
67. Дворянка Гука Наталова (ორბელიანი-ნათალიშვილისა — ვ.ს.)

ქართლის თავადაზნაურთა და სასულიერო მოღვაწეთა აღნიშნულ სიებში არსებული რაოდენობა ნათელი დასტურია იმისა, თუ რაოდენ დიდი მხარდაჭერა ჰქონდა ალექსანდრე ბატონიშვილს 1812 წლის აჯანყებისას ქართლელთაგან. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებულ მოსაზრებაში, თითქოს 1812 წელს რუსეთის საიმპერიო ხელისუფლებას წინ აღუდგა მხოლოდ კახეთი, შეიძლება ახალი აზრობრივი კორექტივების შეტანა. ჩვენი პუბლიკაციის ერთ-ერთი მიმართულებაც სწორედ ეს არის და ისტორიული პირველწყაროებიდანაც ჩანს, რომ აღნიშნული უდიდესი აჯანყების დროს ქართველებს – კახეთს, ქართლს, თუშ-ფშავ-ხევსურეთს, მთიულეთს, იმერეთში არ ჩამორჩებოდნენ არც ოსები ან სხვა არაქართული ეროვნების, თუნდაც მუსლიმური აღმსარებლობის დაღესტნელები, ჩეჩნები, ბორჩალოელები და სხვა ხალხები [10]. სწორედ ამ ხალხთა გაერთიანებამ, საერთო ანტიიმპერიული განწყობილების ჩამოყალიბებამ ჩააგდო რუსული ხელისუფლება უდიდეს საგონებელში და აჯანყების შემდგომ უმკაცრესი რეპრესიული ღონისძიებებით გაუსწორა ანგარიში საქართველოს და მასთან ერთად დამოუკიდებლობისათვის ქართველთა მხარდამხარ მებრძოლ სხვა ერთა შეილებსაც.

„...Восстание ... 1812 года было огромной силы протестом масс против насилия и эксплуатации“, – იძულებულია აღიაროს თვით რეაქციული რეჟიმის ისეთმა მეხოტბე ისტორიკოსმა, როგორიცაა ო. მარკოვა [11, 311]. აქვე, თავს ვალდებულად ვთვლით, მკითხველთა ფართო საზოგადოებას გავაცნოთ აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის მოგონება, რომელიც შეეხება ო. მარკოვას აღნიშნული ნაშრომის ღირებულების შესახებ ევროპული სამეცნიერო საზოგადოების აზრს. აკადემიკოსი მარიამ ლორთქიფანიძე იხსენებს: „მე მოწმე გახლავართ ერთი საინტერესო შემთხვევისა მოსკოვში, 1961 წელს ჩატარდა სიმპოზიუმი, რომელსაც ესწრებოდა დევიდ ლანგი (ცნობილი ინგლისელი ისტორიკოსი, ქართველოლოგი); ო. მარკოვას გამოსვლაზე იგი ადგა და საჯაროდ მიმართა რუს ისტორიკოსს: „Как вам не стыдно, что вы так пишете о восстаниях в кахетии. Как могли терпеть Кахетинские мужчины, когда ваши солдаты врываются в их дома, изнасиловали их жён и дочерей...“. მკაცრი ჭეშმარიტებით შემცბარმა რუსმა ისტორიკოსმა დევიდ ლანგის ამ შენიშვნას პასუხი ვერ გასცა“.

ინგლისელ ისტორიკოსს ალბათ მიუწვდებოდა ხელი იმ დოკუმენტურ მასალაზე, რომელიც ფარდას ხდის რუსი ჯარისკაცების ძალადობრივ ქმედებებს ქართულ მოსახლეობაზე. დღეს, როდესაც სამზეოზე გამოტანილია ისტორიულ საბუთთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, თამამად შეიძლება დაუფიქროთ მხარი დევიდ ლანგის საპროტესტო პოზიციას სუბიექტური რუსული ისტორიოგრაფიისადმი, რომელიც დაჟინებით ცდილობდა დაემალა ან მოესპო რეალური ფაქტები და მხოლოდ საბჭოთა კომუნისტური რეჟიმის ყალბი დაკვეთები შეესრულებინა. შ. ხანთაძის მიერ რუსეთის არქივებში მოპოვებული და თითქმის დასაბეჭდად გამზადებული დოკუმენტური ნაშრომი 1961 წლის ივლისში საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის იდეოლოგიის განყოფილებამ

აკრძალა. დაიკარგა ნიგნის დედანი, მაგრამ მოხერხდა საკორექტურო ფურცლების გადარჩენა და დღემდე შენახვა. ნაშრომის ნიგნად გამოცემა რუსული მმართველობისაგან საქართველოს გათავისუფლების შემდეგ XX საუკუნის ბოლოს ძლივს მოხერხდა.

რა მნიშვნელობის ინფორმაციას შეიცავდა აღნიშნული ნაშრომი, შეიძლება გავიგოთ 1999 წელს გამოცემული ნიგნიდან: „დოკუმენტები კახეთის 1812 წლის აჯანყებისათვის“, აქვე მოვიყვანთ მცირე ამონარიდს სოფელ ვაქირის მცხოვრები გლახა სვიმონიშვილის 1812 წლის 17 მარტის მოხსენებიდან: „(საღდათებმა – ვ.ს.) ხალხში გააშთვლეს, ტანჯეს და ნკებლაში გაატარეს ცოლი ჩემი, რომლისა თანა ახალ ნაქორნივე ვიყავ. წაიყვანეს და ყოველი უპატიურება მათთან აღასრულეს. და მეც დღეისადმდე ასე დაკარგული ვიყავ“, – [6. 146]. როგორც იტყვიან, კომენტარი ზედმეტია. მით უმეტეს, რომ მსგავს ამაზრუნ ფაქტებს „საღდათების“ მხრიდან სისტემატური ხასიათი ჰქონდა.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, 1812 წლის აჯანყებაში საქართველოს მრავალი კუთხის მოსახლეობა იღებდა აქტიურ მონაწილეობას, ეს იყო მასობრივი პროტესტის ფორმა, რომელიც გამოიწვია ცარისტული რუსეთის დამპყრობლურმა, ექსპლოატატორულმა რეჟიმმა. საიმპერიო ხელისუფლება კბილებით იცავდა თავის უსამართლო მონაპოვარს, რისი დასტურიც ქართველი ხალხის მიმართ გატარებული მკაცრი რეპრესიებია, იმდენად მკაცრი, რომ სამწუხაროდ, საქართველოში მიმდინარე წლების განმავლობაში ჩააქრო შეიარაღებული წინააღმდეგობის განევის სურვილი საიმპერიო ხელისუფლების რეჟიმის წინააღმდეგ. აღსანიშნავია, რომ მთავარმართებლის ჩინოვნიკური აპარატი კავკასიაში მხოლოდ რეპრესიების იმედად არ რჩებოდა და ქვეყნის მმართველობის სისტემაში ქართველი ხალხის, ქართული ინტელიგენციის როლის შემცირებით, ქართული ენისა და სხვა ეროვნულ ნიშანთა მოსპობით, მოსახლეობის ექსპლოატაციის გაძლიერების ვერაგული პოლიტიკური გათვლებით წარმატებით ახორციელებდა დასახულ მიზანს – დაპყრობილი რეგიონის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ათვისებას.

თუმცა ქართველი ხალხი მთელი XIX-XX საუკუნეების მანძილზე ჩვეული გმირული სულისკვეთებით უთანასწორო ბრძოლებში იცავდა საკუთარ უფლებებს და სახელმწიფო დამოუკიდებლობისათვის იბრძოდა. ეს იყო ორასწლოვანი ბრძოლა საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ, რომელშიც სრულ გამარჯვებამდე რამდენიმე ნაბიჯი თუ ამორებს დემოკრატიულ, თანამედროვე ქართულ სახელმწიფოს.

1. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (სცსსა), ფონდი 2, აღწერა 1, საქმე 276, ფურცელი 25
2. სცსსა, ფ. 16, აღწ.1, საქ. 1682, ფ.6.
3. სცსსა, ფ.16, აღწ. 1, საქ. 1682, ფ.2-3.
4. სცსსა, ფ. 16, აღწ. 1, საქ. 1789, ფ. 10-11.
5. Акты, собранные Кавказскою Археографическою комиссиею, т. 5.
6. დოკუმენტები კახეთის 1812 წლის აჯანყების ისტორიისათვის. დოკუმენტები გამოსაცემად მოამზადა შ. ხანთაძემ. თბ., 1999.
7. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ნ. II, თბ., 1965.
8. გელაშვილი აკ., კახეთის 1812 წლის აჯანყება, თბ., 2003.
9. კიკვიძე აბ., გლეხთა აჯანყება კახეთში 1812 წ., თბ., 1941.
10. სუხიტაშვილი ვ., ალექსანდრე ერეკლეს ძე ბაგრატიონის პოლიტიკური მოღვაწეობა XIX საუკუნის პირველ მესამედში (საკანდიდატო დისერტაცია), თბ., 2005.
11. Маркова О., Восстание в Кахетии 1812 г., М., 1951.

Вахтанг Сухиташвили

РЕПРЕССИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРСКОЙ ВЛАСТИ В ГРУЗИИ ПОСЛЕ ВОССТАНИЯ 1812 ГОДА

Резюме

Одно из самых грандиозных вооруженных восстаний в Грузии против российских поработителей началось в январе 1812 года и продолжалось довольно долго, до 1813 года. В организации восстания большую роль сыграл Александр Ираклиевич Багратиони (Александр Батонишвили).

В восстании 1812 года активное участие принимало население всех уголков Грузии. Это был массовый протест, вызванный царскими поработителями. Имперская власть всячески пыталась удержать завоеванное, свидетельством чему явились жестокие репрессии против грузинского народа: сотни патриотов отдали жизнь этой борьбе.

Следует отметить, что чиновничья аппарат царского наместника на Кавказе не удовлетворялся лишь репрессиями. Поставленную цель – политическое и экономическое освоение региона (Грузии) он осуществлял путем принижения роли грузинского народа и интеллигенции в системе управления страны, вытеснения грузинского языка, игнорирования национальных особенностей, усиления эксплуатации населения и т. д.

**THE REPRESSIONS OF THE RUSSIAN IMPERIAL POWER
IN GEORGIA AFTER THE REVOLT OF 1812**

Summary

One of the grandiose armed revolts against the Russian conquerors took place in January of 1812 and it lasted rather long – till 1813. In organizing the revolt the role of Aleksandre the son of Erekle Bagrationi (Aleksandre Batonishvili) was great.

In this revolt a lot of people from different parts of Georgia took part. This was the form of mass protest, which was provoked by the Russian Tsarist regime.

The Imperial power defended its unfair achievement and made very severe repressions against the Georgians. The repressions were so severe, that Georgians had not even the wish to put up resistance against the Russian imperial power.

Hundreds of Georgian patriots were slaughtered during the repressions.

It should be noted that the officials of the tsar's vice-gerent in the Caucasus were not satisfied with the repressions. They achieved their aim - the political and economic subjugation of the region - by means of excluding the role of the Georgian people and intelligensia in the system of governing the country, belittling the Georgian language, ignoring the national features and increasing the exploitation of the population.

ზაზა ალექსიძე

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ კათალიკოსთა სია

მკითხველისათვის უკვე ცნობილია, რომ სინას მთაზე წმინდა ეკატერინეს მონასტერში სხვა ხელნაწერთა შორის აღმოჩნდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ორი ახალი რედაქცია, რომლებიც აღინიშნა შემდეგი ლიტერებით: N/Sin-48 და N/Sin-50*. N/Sin-48 ნაკლულია: მოიცავს მხოლოდ ე. წ. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს ქრონიკას“ წმ. ნინოს ქართლში მოსვლიდან კათალიკოს ევლალი მერვემდე (ჩათვლით). N/Sin-50 ასევე ნაკლულია. მასში სრულად არის შემორჩენილი „წმ. ნინოს ცხოვრება“, ხოლო ქრონიკიდან დარჩენილია მხოლოდ ის ნაწილი, რომელიც იწყება საბია მეშვიდე კათალიკოსით.

N/Sin-50-ის აღმოჩენამდეც ცხადი უნდა ყოფილიყო, რომ ჭელიშურ რედაქციაში კათალიკოსთა რიცხვი უფრო მცირეა, ვიდრე შატბერდულში. ამ ფაქტს ყურადღება არავენ მიაქცია იმის გამო, რომ ჭელიშურში სია ბოლომდე მიყვანილი არ არის, ამიტომ ვერ ხერხდება შატბერდულთან მისი შედარება. სამაგიეროდ, მასში ნათქვამია, რომ „ჯუმლად ევენოსისითგან მოღმართ იყვნეს კათალიკოსნი 45“. საკონტროლო ტექსტის გარეშე ეს ცნობა, ცხადია, სრულიად გაუგებარია: შატბერდულის მიხედვით ევენოსიდან (ეგონიდან)** მოკიდებული მხოლოდ 28 კათალიკოსია და ამ ციფრს თუ 45-მდე გავზრდით, კიდევ რამდენიმე საუკუნის მიმატება დაგვეჭირდება***.

მაგრამ საქმე ის არის, რომ ჭელიშურ რედაქციას კათალიკოსთა საერთო რიცხვი გამოყვანილი აქვს არა „ევენოსისითგან მოღმართ“, არამედ ქართლში კათალიკოსობის დასაწყისიდან. შევადაროთ სამივე რედაქციის კათალიკოსთა სიები ერთმანეთს:

* შევახსენებ მკითხველს, რომ ლათინური N ლიტერებში მიუთითებს ახალ (New) სინურ კოლექციაზე, რომელიც 1975 წელს წმ. ეკატერინეს მონასტერში გაჩენილი ხანძრის შემდეგ აღმოჩნდა. ამ ხელნაწერთა ვრცელი აღწერილობისათვის (იხ. [1]).

** საინტერესოა, რომ მეოცე კათალიკოსის თავის ადგილას სამივე რედაქცია უწოდებს „ევენოს“, ხოლო როდესაც სინური და შატბერდული ამავე კათალიკოსის შემდგომთ ჩამოთვლის, ასახელებს კათალიკოს ევენოსს (შატბერდული ევენუს). ჭელიშურში ეს ადგილი ცუდად არის ნაკითხული და ნათქვამია: „ხოლო კათალიკოზნი, რომელნი თუობითგან იყვნეს“. მაგრამ ცოტა ქვემოთ ჭელიშური კვლავ უბრუნდება ევენოსის (ევენოს, ევენუს) კათალიკოსის მომდევნო კათალიკოსების ჯამურ ციფრს და აქ უკვე მის სახელს ოდნავ განსხვავებულად წერს: „ევენოსის“: „ხოლო ჯუმლად ევენოსისითგან[ან] მოღმართ იყვნეს კათალიკოზნი 45“.

*** ასეთი შეცდომა დაუშვა ამბროსი ხელიამ, როდესაც ევენოსიდან (663) 45-ე კათალიკოსის აღსაყდრების თარიღად მიიღო 1059 წელი (ორ კათალიკოსს შორის ცხრა წელი 4 X 9 + 663 = 1059) (იხ. [2, 3-4]).

პეტრე	პეტრე	
სამოველ	სამოველ	
პეტრე		
სამოველ		
თაფაჩაგ		
ჩიმაგა 6		
დასაბია	საბა	საბია 7
ველალე		ველალე 8
მაკარი		მაკარი 9
სამოველ		სამოველ 10
სიმონ-პეტრე		სიმონ-პეტრე 11
სამოველ	სამოველ 12	სამოველ 12
სამოელევე სხუაჲ		სამოელ სხუაჲ 13
ბართლომე	ბართლომე 14	ბართლომე 14
ბართლომე მეორედ	ბართლომე	ბართლომე მეორედ 15
იოვანე	იოვანე	იოვანე 16
ბაბილა	თაბორ	ბაბილი 17
სამოველ	სამუელ	სამოველ 10
ვენონ	ვენონ	ვენონ 20
თაფაჩაგ	თაფაჩაგ 21	თაფაჩაგ 21
ველელე	ავლალი 22	ველელი 22
იოველ	იოველ 23	იოველ 23
სამოველ	სამოველ 24	სამოველ 24
გეორგი	გეორგი 25	გეორგი 25
კურიონ	კურიონ 26	კურიონ 26
იზიდ-ბოზიდ	იზიბოდ 27	იზიდ-ბოზიდ 27
თევდორე	თევდორე 28	თევდორე 28
პეტრე	პეტრე 29	პეტერ 29
მამა		მამა 30
იოვანე		იოვანე 31
გრიგოლ		გრიგოლ 32
კლემენტოს		კლემენტოზ 33
სარმეან		სარმეან 34
თალალე		თალალე 35
სამოველ		სამოველ 36
კურილე		კურილე 37
გრიგოლ		გრიგოლ 38
სამოველ		სამოველ 39

გეორგი
გაბრიელ
ილარიონ
არსენი
ევსუქი
ბასილი
მიქაელ
დავით
არსენი

გიორგი 40
გაბრიელ 41
ილარიონ 42
არსენი დიდი 43
ევსუქი 44

ჩვენ შესაძლებლობა გვაქვს პირველი რვა კათალიკოსისთვის შესადარე-
ბლად გამოვიყენოთ, აგრეთვე, N/Sin-ში შემონახული სია:

შატბერდული	ჭელიშური	N/Sin-50	N/Sin-48
პეტრე	პეტრე		პეტრე
სამოველ	სამოველ		სამოველ
პეტრე			პეტრე მესამე
სამოველ			[სამოველ] მეოთხე
თაფაჩაგ			თაფაჩაგ მეხუთე
ჩიმაგა 6			ჩიმაგი მეექვსე
დასაბია	საბა	საბია 7	საბია მეშვიდე
ევლალე		ევლალი 8	ევლალი მერვე
მაკარი	მაკარი	მაკარი 9	
სამოველ		სამოველ 10	
სიმონ-პეტრე		სიმონ-პეტრე 11	

რა დასკვნები უნდა გავაკეთოთ მოცემული სიების შედარების საფუძ-
ველზე?

1. კათალიკოსთა სათვალავი ჰქონიათ ყველასათვის საერთო პროტორე-
დაქციას და სათვალავი იწყებოდა პეტრესგან, პირველი კათალიკოსისგან.
შატბერდულ რედაქციაში ასეთი სათვალავის ნაშთი შემონახულია მხოლოდ
ჩიმაგას მიმართ (6) და ის მართლაც შეევექვს კათალიკოსთა პეტრეს შემდეგ.
ჭელიშურს რიგითი სათვალავი გაკეთებული აქვს მხოლოდ თორმეტი კათა-
ლიკოსისთვის და ეს სათვალავიც სწორია პეტრესგან მოყოლებით. ერთი რამ
სრულიად აშკარაა: კათალიკოსთა რიგითი სათვალავი თანდათან იკარგებოდა
ხელნაწერებში და დაკარგვის პროცესიც კარგად მიუთითებს ამ რედაქციათა
ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობაზე:

2. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ „ქრონიკის“ ოთხი სხვადასხვა რედაქცია არსებითად
იდენტურ სურათს უჩვენებს, რაც მისი სისწორის ალბათობას საკმაოდ ზრდის.

3. შატბერდულ სიას, შედარებით სინურთან, დამატებული აქვს სამი კათალიკოსი, რაც იმის უტყუარი მაჩვენებელია, რომ სიები დროთა განმავლობაში თანდათან ივსებოდა. ამ დასკვნას მხარს უჭერს ის გარემოებაც, რომ ქელიშურისა და სინურის სიებს აბოლოებს ერთი და იგივე ფრაზა: „ხოლო ამისა შემდგომად ვინც შეიცვალეოდის, კათალიკოზთაგანი, ინერებოდის“ [3, 97-98]. ეს დავალება განხორციელებულია შატბერდულ რედაქციაში.

4. ქელიშურისა და სინური რედაქციების დედნები დაახლოებით ერთდროულად არის შესრულებული. ორივე მათგანი ორმოცდამეხუთე კათალიკოსზე ჩერდება.

5. ცხადია, გადამწერის შეცდომაა ქელიშური რედაქციის ფრაზა: „ხოლო ჯუშლად ევენოსისითგან მოღმართ იყვნეს კათალიკოსნი 45“. ასეთი რამ არ წერია სინურში და არც უნდა ეწეროს. გადამწერმა, როგორც ჩანს, აღარ გადაწერა მთლიანი სია (ან მისი დედანი დაზიანებული იყო) და ბოლო, ორმოცდამეხუთე კათალიკოსზე მითითება ევენოსისგან ათვლილად მიიჩნია (აქვე უნდა შევნიშნო, რომ კათალიკოსებს ქელიშური სხვაგანაც არ ასახელებს; მაგ., მეორე კათალიკოს სამუელიდან საბამდე და საბადან მოკიდებული მეთორმეტე კათალიკოს სამუელამდე). ამის საფუძველს მას, რა თქმა უნდა, არ აძლევდა თავისივე ტექსტი, თუმცა გადანერისას ერთი არსებითი შეცდომა მას კიდევ აქვს დაშვებული. ფრაზა „ხოლო კათალიკოზნი, რომელნი ევენოსითგან მოღმართ იყვნეს“, წაკითხულ აქვს „ხოლო კათალიკოზნი თვობითგან (sic) იყვნეს“ [3, 97]. ცხადია, ასეთი გადამწერისგან შეცდომა არ არის მოულოდნელი.

6. N/Sin-50-ში ბოლო (ორმოცდამეხუთე) კათალიკოს ბასილის სათვალავი აღარა აქვს. ვფიქრობთ, ესეც ფსიქოლოგიური მომენტი: მისი დედნის ავტორი ტექსტს ბასილის სიცოცხლეში წერს და რიცხვის მიწერით ცოცხალ კათალიკოსზე სიას არ ხურავს. სიის თავში ხომ ნათქვამი ჰქონდა, ევენოსის შემდეგ ეს კათალიკოსები უკვე იყვნენო. ვინც უკვე იყო, მას აქვს სათვალავი, ვინც ჯერ კიდევ არის, სათვალავში აღარ შეიყვანა, თუმცა მისი ზეობა აღნიშნა. ქელიშური რედაქცია კი რომ იწერება, ცხადია, ბასილი აღარ არის ცოცხალი. ამიტომ, ვფიქრობ, რომ იგი (ქელიშური) იქმნება სინურზე სულ ცოტა ხნით გვიან, თუმცა მისგან მნიშვნელოვნად განსხვავდება.

ამრიგად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ის ხელნაწერი, რომლითაც N/Sin-50-ის გადამწერი სარგებლობდა, უფრო კი თვითონ N/Sin-50, დანერილია შატბერდული რედაქციის დედანზე სამი კათალიკოსით ადრე, 45-ე კათალიკოსის ბასილის ზეობისას.

რადგან თვით ბასილის შესახებ ისტორიას არანაირი ცნობები არ შემოუნახავს, მისი ზეობის დათარიღება უნდა ვცადოთ სიაში ახლოს მყოფი კათალიკოსების მიხედვით.

ასეთები არიან: არსენ პირველი, რომელიც ერთი კათალიკოსით უსწრებს წინ ბასილის და არსენი მეორე, რომელიც ორი კათალიკოსის შემდეგ მოსდევს მას. ამათგან ყველაზე უკეთ არის ცნობილი არსენი პირველის კათალიკოსობის ხანა.

N/Sin-50-ის მიხედვით, ამ არსენის „დიდი“ ენოდება*. არავითარი ეჭვი არ არის რომ იგი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებული კათალიკოსია, რომელსაც „ღირსად ეწოდა დიდი არსენი, ქართლისა კათალიკოსი და მცხეთისა გურგინი“ [6, კვ]. ზეობდა არსენი დიდი, საკმაოდ დიდი ალბათობით, 860-887 წლებში [7, 137; შდრ.: 8, 9-14, 58, 198-201]. არსენი დიდის შემდეგ კათალიკოსი იყო ევსუქი, რომელმაც N/Sin-50-ის მიხედვით „მცხეთაჲ განაახლა“. სამწუხაროდ, ამ ფრიად მნიშვნელოვან ცნობას სხვა წყაროებში დადასტურება არა აქვს, თუმცა მის სისწორეში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია, იმდენად ახლოს არის ტექსტის ავტორი დასახელებულ ფაქტთან ქრონოლოგიურად.

ასეა თუ ისე, IX ს-ში დარჩენილ ხანას თუ ევსუქის ზეობას დაუთმობთ, ბასილისათვის დაგვრჩება X საუკუნის დამდეგი. აი, ამ დროს (*X ს-ის დამდეგი*) უნდა იყოს შესრულებული „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ N/Sin-50-ისეული ტექსტი.

* ცხადია, არ არის სწორი ბ. მარტინ-იზარის მოსაზრება (იხ. 4, 141-165; 5, 75-111), რომ „დიდი“ და „ნეტარი“ არის უბრალოდ ეპითეტი და არ შეიძლებოდა ყოფილიყო გამოყენებული საკუთარი სახელის შემადგენელ ნაწილად. რა თქმა უნდა, „დიდი“ და „ნეტარი“ შეიძლება სხვების მიმართაც თქმულიყო, მაგრამ როგორც საკუთარი სახელის შემადგენელი ნაწილი, ტრადიციაში იშვიათად რჩებოდა. სხვაა, რომელიც გნებავთ, „ავგუსტინე“ და სხვა „ნეტარი ავგუსტინე“, სხვაა უამრავი ბასილი და სხვა „ბასილი დიდი“. ასევე კარგად არჩევა ძველი ქართული ტრადიცია „გუარამ კურაპალატსა“ და „გუარამ დიდ კურაპალატს“ ან „გუარამ ყრმას“.

1. Le nouveau manuscrit Géorgien sinaitique № 50, Edition en fac-similé, Introduction par Z. Aleksidze: Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Lovanii, 2001.
2. ამბროსი ხელაია, ჭელიშის ვარიანტი „ქართლის მოქცევისა“, ძველი საქართველო, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. I-II, თბ., 1909.
3. N/Sin-50; მოქცევა, ძეგლები, I.
4. B. Martin-Hisard, Le Treite Saints Péres, Formation et evolution d'une tradition hagiographique géorgienne (VIe-XIIe s.): Revue des études géorgiennes et Caucasunnes, 1, 1985.
5. B. Martin-Hisard, Le Treite Saints Péres, Formation et evolution d'une tradition hagiographique géorgienne (VIe-XIIe s.): Revue des études géorgiennes et Caucasunnes, 2, 1986.
6. Жизнь Св. Григория Хандзтийского, введение, издание, перевод Н. Марра, СПб, 1911.
7. შრომა და მოლუანება ღირსად ცხოვრებისა ნმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხანძთისა და შატბერდისა აღმაშენებლისა, და მის თანა წსენებაი მრავალთა მამათა ნეტართაჲ, ძეგლები, I.
8. კ. კეკელიძე, ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1980.
9. არსენი საფარული, განყოფისათვის ქართველთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ., 1980.

СПИСОК КАТОЛИКОСОВ В «ОБРАЩЕНИИ ГРУЗИИ»

Резюме

В работе сопоставлены списки католикосов Картли по четырем редакциям (Шатбердский, Челишский, N/Sin-48, N/Sin-50) «Обращения Грузии». На основании проведенного сопоставления автор приходит к следующим главным выводам:

Список католикосов имелся в общей для всех проторедакции, и этот перечень начинался с первого католикоса Петре.

Четыре различные редакции «Хроники» «Обращения Грузии» представляют в сущности идентичную картину, вследствие чего значительно возрастает вероятность достоверности списка.

Шатбердский список, в сравнении с Синайским (N/Sin-50), содержит дополнительно имена трех католикосов. Это свидетельствует о том, что в течение времени списки постепенно пополнялись.

Прототипы Челишской и Синайской редакций выполнены примерно в одно и то же время. Обе редакции останавливаются на сорок пятом католикосе.

Окончательная редакция текста «Обращения Грузии», засвидетельствованная в N/Sin-50, датируется началом X века. Этим же периодом должна быть датирована и Челишская редакция (но не рукопись).

Zaza Aleksidze

A LISTE DES CATHALICOS DE LA CONVERSION DE KARTHLI

Resume

Dans notre ouvrage sont comparées les listes des catholicos de Karthli de quatre rédactions de la Conversion de Karthli (celles de Chatberdi, de Tchelichi, N/Sin – 48, N/Sin – 50). En appuyant cette comparaison l'auteur a conclu:

La prorédaction commune comprenait l'énumération des catholicos qui commençait par le catholicos Pierre.

Les quatre rédactions des Chroniques de la Conversion de Karthli sont presque similaires, ce qui agrandit la probabilité de leur véracité.

La liste de la rédaction de Chatberdi en comparaison avec celle de Sinaï comprend trois catholicos de plus, ce qui prouve que avec le temps les listes étaient complétées.

Les originaux des rédactions de Tchelichi et de Sinaï sont écrits presque simultanément et tous les deux s'arrêtent sur le 45e catholicos.

Le texte de la Conversion de Karthli de N/Sin – 50 doit être composé au début du X^es. aussi bien que la rédaction (mais pas le manuscrit) de Tchelichi.

ავხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურა

დასავლეთ საქართველოს, ანუ აფხაზეთის საკათალიკოსო დასავლურ-ქართული სამეფოს, იმავე „აფხაზთა“ სამეფოს არსებობის ხანაში, კერძოდ, IX საუკუნეში წარმოიქმნა. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებიდან გათავისუფლებულ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიას „აფხაზთა“ სამეფოს ანალოგიით „აფხაზეთის საკათალიკოსო“, ხოლო ამ ეკლესიის საჭეთმპყრობელს „აფხაზეთის კათალიკოსი“ ეწოდა.

IX-X საუკუნეების აფხაზეთის კათოლიკოსთა შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება. ცოტა რამ ვიცით XI-XV საუკუნეებში მოღვაწე აფხაზეთის კათოლიკოსთა შესახებ. ჩვენამდე არ მოუღწევია აღნიშნულ პერიოდში მათ მიერ გაცემულ საბუთებს, რის გამოც უცნობია, თუ რა ტიტულატურით მოიხსენიებდნენ ისინი თავიანთ თავს.

XI-XV საუკუნეების აფხაზეთის კათოლიკოსთა შესახებ ცნობები გვხვდება XI ს-ში გადაწერილი ახალციხური ტყავის სახარების მინაწერებში, ბედიის ტაძრის სამრეკლოს XIII ს-ის წარწერაში, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისა და სინის მთის ქართულ ხელნაწერებში დაცულ აღაპებსა თუ სულთა მატრიანებში და სხვა საისტორიო წყაროებში, სადაც ისინი „აფხაზეთისა კათალიკოსის“ ტიტულით მოიხსენიებიან. მათ შორის ყველაზე ადრინდელი მოღვაწეა XI ს-ის ახალციხური ტყავის სახარების XI-XII საუკუნეების მიჯნაზე შესრულებულ მინაწერებში რამდენჯერმე მოხსენიებული „სემეონ აფხაზეთისა კათალიკოსი“ [1, 90; 2, 71]. „აფხაზეთისა კათალიკოსის“ ტიტულით მოიხსენიებიან შემდგომი ხანის დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელნი – ნიკოლოზი (XIII ს-ის მეორე ნახევარი) [3, 44], დანიელი (XIV ს-ის 70-80-იანი წლები) [4, 106; 5, 5-6], არსენი (XIV ს-ის 90-იანი წლები) [6, 803] და იოვაკიმე (XV ს-ის 70-იანი წლები) [7, 222]. ეს უკანასკნელი კათოლიკოსი, ტიტულში „აფხაზეთის“ გარდა „ლიხთ-ამერისა“ კათოლიკოსადაც იხსენიება [7, 222, 228]. „ლიხთ-ამერი“ ამ შემთხვევაში დასავლეთ საქართველოს გულისხმობს და მთელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის მომცველი ტერმინის – „აფხაზეთის“ სინონიმად, მასთან ერთად იხსენიება. აღსანიშნავია, რომ ადრე შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული ერთიანი საქართველოს ტერიტორია ზოგჯერ ლიხის ქედის იქით – იმიერ და ლიხის ქედის აქეთ – ამიერ ქვეყნად მოიაზრებოდა. „იმიერ“ და „ამიერ“ ტერმინების მნიშვნელობა იცვლებოდა იმის მიხედვით, თუ საიდან ხდებოდა ქვეყნის ამ ორი ცალკეული მხარის გააზრება. ზოგჯერ, თუმცა იშვიათად, „ამიერ“ დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელობითაც იხმარებოდა. დასავლეთ საქართველოს სწორედ ასეთი გააზრება აისახა აფხაზეთის კათო-

ლიკოს იოვაკიმეს („ლიხთ-ამერისა და აფხაზეთისა კათალიკოსი“), მოგვიანებით კი კათოლიკოს-პატრიარქ ბესარიონ ერისთავის (1742-1769 წწ) ტიტულში, რომელიც თავის თავს ზოგჯერ „ლიხთ-ამერთა...“ კათოლიკოსად იხსენიებს [7, 880; 8, 105-106].

„ამიერი“ დასავლეთ, ხოლო „იმიერი“ აღმოსავლეთ საქართველოსა და ზემო ქართლის მნიშვნელობით იხსენიება „ველმნიფის კარის გარიგებაშიც“ (XIV ს). მასში აღნიშნულია: „ამიერი ბედიელი მოსაფლავება და ქუთათელი მოსაფლავაც არის“ [9, 11]. ამიერ-ბედიელში იმ დროს ოდიშის ტერიტორიაზე მდებარე ბედიის ეპარქიის მღვდელმთავარი იგულისხმება. ამავე ძეგლში აღნიშნულია: „... ეპისკოპოსნი მოვიდენ იმერით იხსნელი, მანყვერელი, ანჩელი, მტბევარი...“ [9, 14]. აქ ჩამოთვლილ ეპისკოპოსთა კათედრები კი ზემო ქართლში მდებარეობდა. ამ და „ველმნიფის კარის გარიგების“ ტექსტში არსებული ანალოგიური მაგალითების საფუძველზე ექვთ. თაყაიშვილი საეხებით მართებულად მიიჩნევდა, რომ აღნიშნული ძეგლი დასავლეთ საქართველოში დაინერა [9, IX]. სწორედ ამან განაპირობა „ამიერისა“ და „იმიერის“ შესაბამისად დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელობით ამ ძეგლის ავტორისეული გააზრება.

XV საუკუნეში, საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის შემდეგ, გაძლიერდა საეკლესიო სეპარატიზმი. ადგილი ჰქონდა სამცხის, კახეთისა და აფხაზეთის (დასავლეთ საქართველოს) ეკლესიათა მცდელობას, გამოყოფოდნენ საქართველოს ერთიან ეკლესიას. სამცხისა და კახეთისაგან განსხვავებით, აფხაზეთის ეკლესიის აღნიშნულ მცდელობას უშედეგოდ არ ჩაუვლია. აფხაზეთის საკათალიკოსო XV ს-ის 70-იან წლებში იურიდიულად გამოეყო ქართლის (აღმოსავლეთ საქართველოს) საკათალიკოსოს. ამ ფაქტთან დაკავშირებით შედგენილ საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლში „მცნებაჲ სასჯულოჲ“ დასავლეთ საქართველოს ეკლესია „ანდრია პირველწოდებულის საყდრად“, ხოლო „ლიხთ-ამერისა და აფხაზეთისა კათალიკოზი იოვაკიმე“ ამ წმიდა მოციქულის თანამოსაყდრედ იხსენიება [7, 222]. დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის წმ. ანდრია პირველწოდებულის საყდრად მოხსენიებით აღნიშნული დოკუმენტის შემდგენელ ცაიშელ-ბედიელი მთავარეპისკოპოსის იოვაკიმეს აფხაზეთის კათოლიკოსად მაკურთხეველ ანტიოქიისა და იერუსალიმის პატრიარქ მიქაელს (1470/74-1484 წწ) სურდა, ხაზი გაესვა აფხაზეთის ეკლესიის დამოუკიდებლობის კანონიერებისთვის. დოკუმენტის შემდგენელი პატრიარქი მიზანმიმართულად მიუთითებდა, რომ ქართლის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს განმანათლებელი წმ. ნინოა, ხოლო დასავლეთ საქართველოსი – წმ. ანდრია მოციქული [7, 227]. ამ გზით იგი ცდილობდა, დაესაბუთებინა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ეკლესიების ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად არსებობის კანონიერება.

XI საუკუნეში, საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიასთან დაკავშირებით გამართულ დისკუსიაში წმ. გიორგი მთაწმინდელის მიმართვიდან ანტიოქიის პატრიარქ თეოდოსისადმი (1057-1059 წწ) ჩანს, რომ ამ პერიოდში წმ. ანდრია

პირველწოდებული წმ. სვიმონ კანანელთან ერთად უკვე ცნობილი იყო, როგორც სრულიად საქართველოს განმანათლებელი და მისი ეკლესიის ფუძემდებელი, რის გამოც – ავტოკეფალიის კანონიერად მფლობელი [10, 54]. აღსანიშნავია, რომ წმ. ანდრია მოციქულის საქართველოში ქადაგება და შემდგომ წმ. ნინოს საქმიანობა (ანუ, მის მიერ ხელმეორედ ქართლის განათლება) ერთმანეთს შეუსადაგა ეფრემ მცირემ (XI ს) [11, 4-5], ხოლო საბოლოოდ დააკანონა 1104 წლის რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ [7, 109]. ამ კრების ძეგლისწერაში წმ. ანდრია პირველწოდებული იხსენიება, როგორც „ყოველსა ქუეყანასა საქართველოსა“ განმანათლებელი [7, 109].

მიუხედავად ამისა, XV ს-ის 70-იანი წლებიდან მოყოლებული (უფრო ადრინდელი პერიოდის შესახებ ცნობები თითქმის არ მოგვეპოვება) ტიტულატურაში წმ. ანდრია პირველწოდებულის თანამოსაყდრედ იწოდებოდა მხოლოდ აფხაზეთის, ანუ დასავლეთ საქართველოს და არა ქართლის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს კათოლიკოსი, რაც ამ წმიდა მოციქულის უმეტესწილად დასავლეთ საქართველოში სამისიონერო მოღვაწეობამ განაპირობა (ქართლის კათოლიკოს-პატრიარქთა ტიტულატურაში კი განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს უფლის კვართისა და მასზე დაფუძნებული სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ტაძრის მოხსენიებას). შესაბამისად, დასავლეთ საქართველოს ეკლესია – აფხაზეთის საკათალიკოსო ითვლებოდა წმ. ანდრია პირველწოდებულის საყდრად, ანუ ტახტად, რაც აფხაზეთის არაერთი კათოლიკოსის ტიტულშია ასახული. „მცნებაჲ სასჯულოას“ შემდგენელი აღნიშნავს: „ეკურთხეთ კათალიკოზი იოვაკიმ, მარჯუენაჲ იერუსალიმისა, აფხაზეთისა კათალიკოზი ... დაყაყენ[ეთ] და დავსუთ აფხაზეთს, საყდართა მათ ანდრია მოციქულისათა“ [7, 222]. ასევეა მოგვიანო ხანის (XVIII ს) საბუთებშიც. კათოლიკოს-პატრიარქი იოსებ II (1769-1776 წწ) 1770 წლის საბუთით აახლებს საკათალიკოსო დანაკლის მამულებს „დიდებად ღვთისმშობელისად“ და „შეძინებად საყდრისა მისისა“, „რომელ არს საყდარი პირველწოდებულისა ანდრია მოციქულისა და მასზედა განსვენებულისა ღვთისმშობელისად ბიჭვინტისადა“ [12, 41]. ანდრია პირველწოდებულის საყდარზე მჯდომარეს უწოდებს თავის თავს კათოლიკოს-პატრიარქი მაქსიმე II აბაშიძეც 1776 წლის საბუთებში: „... მამათმთავარ კათალიკოსი ზოგად ყოველთავე აფხაზ-იმერთა და მჯდომარე საყდარსა ანდრია პირველ წოდებულისა მოციქულისასა“ [12, 51-52].

საქართველოს ეკლესიის იერარქია ისტორიულად ყალიბდებოდა საუკუნეების განმავლობაში. შესაბამისად მიმდინარეობდა კათოლიკოსის ტიტულის შემდგომი განვითარება.

ერთიანი საქართველოს ეკლესიისაგან დასავლეთ საქართველოს გამოყოფამ და მის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვებამ განაპირობა ის ცვლილება, რაც შეიმჩნევა აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურაში XVI საუკუნიდან. ამ დროიდან მოყოლებული დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის საჭეთმპყრობელნი პატრიარქის ტიტულს ითავსებენ. ჩვენთვის ცნობილი აფხაზეთის

პირველი კათოლიკოსი პატრიარქის ტიტულით 1519 – XVI ს-ის 30-იან წლებში მოღვაწე მალაქია I აბაშიძეა.

ისტორიულ გარემოებათა გამო აღმოსავლეთის მართლმადიდებელი საპატრიარქოების (ალექსანდრიის, ანტიოქიის, იერუსალიმის) დაკნინების, კონსტანტინოპოლის დაცემის (1453 წ) შემდეგ, რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის გაძლიერება-აღზევებამდე (1589 წ), ქართული ეკლესია რჩებოდა მართლმადიდებლობის ერთადერთ ბურჯად აღმოსავლეთში [13, 55]*. ეს გარემოება აისახა როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქთა ტიტულატურაში. ზემოხსენებული კათოლიკოს-პატრიარქი მალაქია I საკუთარ თავს მსოფლიო პატრიარქს უწოდებს მის მიერ გენათელი მელქისედეკისადმი გაცემულ სიგელში: „ჩვენ, ქრისტეს ღმრთისა მიერ კურთხეულმან დიდმან მამათმთავარ-მამათმთავარმან აღმოსავლისა და ყოვლისა ჩრდილოს და აფხაზეთის კათალიკოზ მსოფლიო პატრიარქმან მალაქიონ“ [7, 249]. „ყოვლისა საქართველოს და აღმოსავლეთის მაკურთხეველს“ [7, 776] უწოდებს თავის თავს ქართლის კათოლიკოს-პატრიარქი ნიკოლოზ X ხერხეულიძე (1741-1744 წწ). „აღმოსავლეთი“ მის ტიტულში აღმოსავლეთ საქრისტიანოს, ანუ სამართლმადიდებლოს აღნიშნავს.

როგორც კათოლიკოს-პატრიარქ მალაქია I-ის ტიტულიდან ჩანს, იგი „ყოვლისა ჩრდილოს“ კათოლიკოსადაც იხსენიება. ჩვენ არ მოგვეპოვება ცნობები უფრო ადრინდელი ვითარების შესახებ, მაგრამ სწორედ კათოლიკოს მალაქიადან მოყოლებული აფხაზეთის თითქმის ყველა კათოლიკოს-პატრიარქი ტიტულში „აფხაზეთის“ გარდა „ჩრდილოეთის“ კათოლიკოსადაც იწოდება. ესენი არიან: „ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აფხაზეთის კათალიკოსი... გურიელის გიორგის ძე ბატონი მალაქია“ [7, 482], „დიდისა ჩრდილოსა და აფხაზეთისა კათალიკოზი ჩხეტიძე სვიმონ“ [14, 53], „აფხაზეთისა კათალიკოსი ჩრდილოეთისა განმანათლებელი პატრონი ევდემოზი“ [15, 159], „ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა კათალიკოსი ნევესაძე პატრონი დავით“ [7, 583], „ჩრდილოსა და აფხაზეთის სრულიად საქრისტიანოს მაკურთხეველი მამადმთავარი... კათალიკოზი პატრონი გრიგოლ“ [16, 128], „ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა პატრიარქი ბესარიონ“ [7, 813], „ჩრდილოსა და აფხაზეთის ყოვლისა იმერეთისა კათალიკოს ბატონიშვილი იოსებ“ [7, 883], „კათალიკოსი ჩრდილო-აფხაზეთა და ყოვლისა საიმერეთოსა მამათმთავარი მაქსიმე“ [7, 1024]. აღსანიშნავია, რომ კათოლიკოსთა ტიტულის მსგავსად, „ჩრდილოეთისა და აფხაზეთის დედაქალაქულად“ იხსენიება საკათალიკოსოს მთავარი მფარველი – ბიჭვინტის ღვთისმშობელიც [16, 67].

რას ნიშნავს „ჩრდილოეთი“ აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურაში? ხომ არ უკავშირდება ეს ფაქტი აფხაზეთის კათოლიკოსის იურისდიქციის

* აღსანიშნავია, რომ რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაური (მოსკოვის მიტროპოლიტი იობი) პატრიარქი გახდა 1589 წელს, ამ დროიდან მოყოლებული რუსეთის ეკლესია იწოდება საპატრიარქოდ [20, 77-79].

გავრცელებას ჩრდილოეთის მიმართულებით?

ალსანიშნავია, რომ XVI ს-ში აფხაზეთის საკათალიკოსოს სამწყსო საზღვარი ჩრდილოეთით ბევრად სცილდებოდა ლიხთ-იმერეთის სამეფო-სამთავროების პოლიტიკურ საზღვარს. XV საუკუნეში შედგენილი დოკუმენტის „მცნებაჲ სასჯულოჲს“ ცნობით, საკათალიკოსოს ჩრდილო-დასავლეთის საზღვარი ვრცელდებოდა იქამდე, „სადა დიდისა ბიჭუინტისა სამზღვარი მიაწევს“ [7, 223], მაგრამ ამ „სამზღვრის“ ზუსტი ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება. XVI საუკუნეში შედგენილი „ბიჭუინტის იადგარის“ მიხედვით კი აფხაზეთის საკათალიკოსოს ჩრდილოეთისა და ჩრდილო-დასავლეთის სამწყსო საზღვარი შესაბამისად „რუსეთის სამზღვრამდე“ და კაფამდე აღწევდა [17, 183]. შუა საუკუნეებში კი კაფა ერქვა ყირიმში, ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში მდებარე ქალაქ ფეოდოსიას. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ დოკუმენტის აღნიშნული ცნობით, აფხაზეთის კათოლიკოსი თავის იურისდიქციას ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის აღნიშნულ ქალაქამდე ახორციელებდა.

ფეოდოსია-კაფას დასახელება აფხაზეთის საკათალიკოსოს უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ სამწყსო საზღვრად შემთხვევითი არ არის და დაკავშირებული უნდა იყოს აფხაზეთის კათოლიკოსის ჩრდილოეთის ქვეყნების განმანათლებლის – წმ. ანდრია პირველწოდებულის თანამოსაყდრეობასთან. ამ წმიდა მოციქულის მისიონერული მოღვაწეობის გეოგრაფიული არეალის გაცნობა ცხადყოფს, რომ ფეოდოსია, ანუ „თევდოსია, რომელი იყო მახლობელად ბოსფორაჲსა“, წმ. ანდრია მოციქულის „მიმოსლვაში“ დასახელებულია ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის იმ ერთ-ერთ ბოლო პუნქტად, სადაც მან წარმატებით იქადაგა ქრისტიანობა (მართალია, ამის შემდეგ წმ. მოციქული გაემგზავრა უფრო ჩრდილოეთით „ქეროვნეთს, ქალაქსა გუთეთისასა“, მაგრამ იქ მის ქადაგებას, როგორც ჩანს, შედეგი არ მოჰყოლია, რადგან „მიმოსლვათა“ ავტორი საგანგებოდ მიუთითებს, რომ იქ ცხოვრობდნენ კაცნი „ურჯულო და ურწმუნონი“. ამის გამო, წმ. ანდრია დაბრუნდა ისევ ბოსფორში, სადაც „დაამტკიცნა იგინი სარწმუნოებასა“, საბოლოოდ დატოვა ეს მხარე და ზღვით გაემართა სამხრეთ შავიზღვისპირეთში (ქ. სინოპეში) [16, 101, 109]*.

ალსანიშნავია, რომ ფეოდოსია//კაფა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსადმი დაქვემდებარებული ჯიქეთის ერთ-ერთი ეპარქიის – ბოსფორის

* მ. კობიაშვილმა შეისწავლა ექვთიმე ათონელის მიერ 1011 წელს თარგმნილი წმ. ანდრია პირველწოდებულის „მიმოსლვის“ ტექსტი და დაადგინა, რომ მას თავისი თარგმანის დედნად გამოყენებული აქვს არა ნიკიტა პაფლაგონელის (IX ს) თხზულება, რომელშიც ანდრია პირველწოდებულის მიმოსლვის გეოგრაფიული არეალი არასრულად არის წარმოდგენილი, არამედ მაქს ბონეს მიერ „Analecta Bollandiana“-ში დაბეჭდილი ტექსტის ერთ-ერთი ხელნაწერი, რომელშიც ანდრია მოციქულის მარშრუტი ყველაზე სრულად არის მოცემული. მ. კობიაშვილის მიერ თარგმანის დედანთან შედარებამ (ნაშრომში მას მოჰყავს პარალელური ტექსტები) ცხადყო, რომ ყოველი ტომონიმი ბერძნულიდან ქართულში ზედმიწევნით არის გადმოტანილი [18, 108]. საკვლევი ტექსტის საფუძველზე იგი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ წმ. ანდრია მოციქული სულ სამჯერ ყოფილა საქართველოში საქადაგებლად. ჩვენთვის საინტერესო ფეოდოსია //კაფა ტექსტის მიხედვით – „თევდოსია ... მახლობლად ბოსფორაჲსა“) მას მოუვლია შესამე მოგზაურობის ტყამს [18, 109].

ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ჩანს, ბიზანტიის იმპერიის დაცემისა (1453 წ) და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დასუსტების შემდეგ, აფხაზეთის საკათალიკოსომ ბოსფორის ეპარქია, ე.ი. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი ქ. კაფამდე (ყირიმის აღმოსავლეთი ნაწილი) თავის სამწყსოდ მიიჩნია.

ყოველივე ზემოთქმულით უნდა აიხსნებოდეს ანდრია პირველწოდებულის საყდრად წოდებული აფხაზეთის საკათალიკოსოს ჩრდილო-დასავლეთის სამწყსო საზღვრად კაფას (იგივე ფეოდოსია//თევედოსია), ხოლო აფხაზეთის კათოლიკოსის ტიტულში „ჩრდილოეთის“ კათოლიკოსად მოხსენიება.

„ჩრდილოეთის“ ფიქსირებას აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურაში ნ. ბერძენიშვილი ჩრდილოეთით მათ სამისიონერო მოღვაწეობას უკავშირებდა და მიაჩნდა, რომ თავდაპირველად, ანუ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსადმი მორჩილების თუ ამ მორჩილებისაგან გათავისუფლების შემდეგ კათოლიკოსთა ტიტულში „ჩრდილოეთი“ რეალური შინაარსის მატარებელი ცნება იყო. მაგრამ გვიან შუა საუკუნეებში, კერძოდ, XVII-XVIII საუკუნეებში, მეცნიერის აზრით, „ჩრდილოეთის“ კათოლიკოსობა აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულში მხოლოდ გაქვევებულ ტრადიციას ნარმოადგენდა, რადგან აღნიშნულ პერიოდში ჩრდილოეთის მიმართულებით იგი სამისიონერო მოღვაწეობას ვეღარ შეძლებდა ქვეყანაში შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო, რის საფუძველზეც მას ხელიდან ეცლებოდა არათუ „ჩრდილოეთი“, არამედ თვით „აფხაზეთიც“ [19, 112].

ჩვენი აზრით, თუ XVI ს-მდე აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულში „ჩრდილოეთი“ არსებობდა, ეს მათი სამისიონერო მოღვაწეობით განპირობებული არ იქნებოდა, რადგან „ჩრდილოეთი“ (ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთი, ჩრდილო-დასავლეთი კავკასია) აღნიშნულ საუკუნეებში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციაში შედიოდა.

პერიოდი, როდესაც აფხაზეთის კათოლიკოსმა ტიტულში „ჩრდილოეთი“ დააფიქსირა კონსტანტინოპოლის დაცემასა და მისი ეკლესიის დასუსტებას უნდა უკავშირდებოდეს. ამ მოსაზრების დასტურია XVI საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული „ჩრდილოეთის“ ფიქსირება აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურაში. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დასუსტებამ, რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის გაძლიერებამდე (1589 წ) [20, 61-80] საშუალება მისცა აფხაზეთის კათოლიკოსს თავის სამწყსოში მოექცია ტერიტორია „კაფამდე“ და „რუსეთის სამზღვრამდე“, რის გამოც ტიტულში „ჩრდილოეთი“ შეეტანა. მაგრამ ამ პერიოდიდან მოყოლებული „ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის ქვეყნებში ქრისტიანობა“ თანდათანობით შესუსტდა, რის გამოც აფხაზეთის კათოლიკოსები შეძლებისდაგვარად იღვწოდნენ მისი აღდგენისა თუ შენარჩუნებისათვის. ამის დასტურია კათოლიკოს გრიგოლ II ლორთქიფანიძის (1696-1742 წწ) მცდელობა, აღედგინა ქრისტიანობა ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის მთიანეთში. 1713 წელს მან ევროპაში მიმავალ სულხან-საბა ორბელიანს დაავალა იმერეთში მისიონერების ჩამოყვანა, რათა ისინი აფხაზეთსა და ჩერქეზეთში სამოღვაწეოდ გაეგზავნა [21, 313-314, 322]. ალბათ, სწორედ მის ამ მოღვაწეობას გულისხ-

მოზღა კათოლიკოს გრიგოლის თანამედროვე მწერალი და ღვთისმეტყველ ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი-რუსთველი, როდესაც მის შესახებ წერდა: „უვის აფხაზნი სანერთელად, რაჲ ჩრდილოსათვის არს მშრომ“ [7, 719].

როგორც აღვნიშნეთ, ჩრდილოეთის მიმართულებით აფხაზეთის კათოლიკოსთა სამისიონერო მოღვაწეობა მათმა წმ. ანდრია პირველწოდებულის თანამოსაყდრეობამაც განაპირობა, რის გამოც ზოგიერთი მათგანი ტიტულში არა ზოგადად „ჩრდილოეთის“, არამედ „ჩრდილოეთის განმანათლებლებად“ იწოდებოდა. კათოლიკოსი ევდემონ II საყვარელიძე (1666-1669 წწ) თავის თავს იხსენიებს, როგორც „აფხაზეთისა კათოლიკოსი ჩრდილოეთისა განმანათლებელი“ [15, 159], ბესარიონ ერისთავი (1742-1769 წწ) კი, როგორც „ყოვლისა ჩრდილოს კერძოთა ჯვართა მანმინდ-მანათლებელი, ჩრდილოეთის მამათბ-თავარი... კათალიკოსი“ [8, 105].

აფხაზეთის საკათალიკოსოს კათედრალს ღვთისმშობლის სახელზე X საუკუნეში აგებული ბიჭვინტის ტაძარი წარმოადგენდა. აღსანიშნავია, რომ ბიჭვინტის ღვთისმშობელი აფხაზეთის საკათალიკოსოს მთავარი მფარველი იყო, რის გამოც აფხაზეთის კათოლიკოსები ტიტულში „ბიჭვინტის ღვთისმშობლისა“ [7, 233], „აფხაზეთისა დედაქალწულისა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიისა ბიჭვინტისა“ [7, 533], „ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა ბიჭვინტისა ემბაზისა“ [14, 54], საქთემპყრობელ კათოლიკოსებად იწოდებოდნენ. ასეთი ტიტულებიდან გამომდინარე, დამკვიდრდა აფხაზეთის კათოლიკოსთა უბრალოდ „ბიჭვინტის“ კათოლიკოსებად მოხსენიება. ანალოგიურ მოვლენას ადგილი ჰქონდა აღმოსავლეთ საქართველოში, სადაც ქართლის (აღმოსავლეთ საქართველოს) კათოლიკოსები, აღმატებულ ტიტულებთან ერთად, საკათედრო ტაძრის ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე, უბრალოდ, „მცხეთის“ კათოლიკოსებადაც იწოდებოდნენ. „მცხეთა“ კათოლიკოსთა ტიტულში მთელ აღმოსავლეთ საქართველოსთან იყო გაიგივებული, ისე როგორც „ბიჭვინტა“ – მთელ დასავლეთ საქართველოსთან.

აფხაზეთის ზოგიერთი კათოლიკოსი, იმავდროულად, ეპისკოპოსიც იყო. ტიტულატურაში ასახულია მათი ამა თუ იმ ეპარქიის მღვდელმთავრობის დამადასტურებელი ტიტულები. მაგალითად, კათოლიკოსი მალაქია II გურიელი (1616-1639 წწ) ერთდროულად სამ საეპისკოპოსო კათედრას განაგებდა და იწოდებოდა, როგორც „ქრისტე ღმრთისა მიერ კურთხევით კურთხეული, ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა კათალიკოსი, ცაიშელ-ჯუშმათელ-ხონელი მთავარეპისკოპოზი“ [22, 175-176]. გენათელი იყო კათოლიკოსი ზაქარია ქვარიანი (1657-1660 წწ). თავის თავს იგი მოიხსენიებს, როგორც „აფხაზეთისა კათალიკოსი და გენათელი ბატონი ზაქარია“ [29, 86], ხოლო ქუთათელი იყო კათოლიკოსი სვიმონ II ჩხეტიძე (1660-1666 წწ), რომელიც იხსენიება, როგორც „ჩრდილოეთისა და აფხაზეთის ბიჭვინტისა ემბაზისა საქთემპყრობელი კათოლიკოზ ქუთათელი ჩხეტიძე სვიმონ“ [14, 54] და სხვ.

აფხაზეთის კათოლიკოსები ზოგჯერ რეალურ შინაარსს მოკლებული ზეალ-

მატებული ტიტულებით მოიხსენიებოდნენ. ტიტულატურიდან ჩანს, რომ ზოგიერთი მათგანი სრულიად საქართველოს, ზოგჯერ კი „სრულიად საქრისტიანოს“ მწყემსმთავრობაზე აცხადებდა პრეტენზიას. კათოლიკოსი ეფთვიმე I საყვარელიძე (1578-1615/1616 წწ) იწოდებოდა, როგორც „დიდისა აფხაზეთისა და ყოვლისა საქართველოსა პატრიარხი კათალიკოზი“ [1, 435], ეფთვიმე II საყვარელიძე (1669-1743 წწ), როგორც „საქართველოს მაკურთხეველი კათალიკოზი [24, 82], გრიგოლ II ლორთქიფანიძე (1696-1742 წწ), როგორც „ქრისტეს მიერ ყოვლისა საქართველოს მწყემსი კათალიკოზი“ [16, 107], შოშიტა რაჭის ერისთავი კი ამ უკანასკნელს „ჩრდილოსა და აფხაზეთის სრულიად საქრისტიანოს მაკურთხეველ დიდ მამადმთავარ... კათალიკოზად“ [16, 128] მოიხსენიებს.

აფხაზეთის კათოლიკოსთა ასეთი ტიტულებით მოხსენიება ნ. ბერძენიშვილს უფრო მცხეთის კათოლიკოსთა წოდების შეგნებულ დაპირისპირებად მიაჩნდა, ვიდრე მდივან-მნიგნობრულ გადაჭარბებად, თუ ნაწილობრივ მაინც სინამდვილეზე აგებულ ცნებად [19, 119], საბოლოოდ კი მაინც თვლიდა, რომ აღნიშნული ტიტულები „აუხსნელი შინაარსის შემცველია“ [19, 118].

აღსანიშნავია, რომ კათოლიკოსთა და მეფეთა აღმატებული ტიტულებით მოხსენიება გვიან შუა საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი მოვლენა იყო. აფხაზეთის კათოლიკოსთა ზემოთ დასახელებული ტიტულები მათი უფლებრივი მდგომარეობის გადაჭარბებულ, რეალობას მოკლებულ ვითარებას ასახავდა, რითაც, ალბათ, ზოგიერთი მათგანი ცდილობდა კონკურენცია გაენია ქართლის კათოლიკოს-პატრიარქისათვის სრულიად საქართველოს მწყემსმთავრის წოდების დამკვიდრებაში.

ცნობილია, რომ ეკლესია შუა საუკუნეებში ფეოდალურად იყო ორგანიზებული. უმაღლესი საეკლესიო თანამდებობანი კი ძირითადად ეკავათ ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენლებს. აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთის ყველა კათოლიკოსი ქართული წარჩინებული ფეოდალური საგვარეულოს წარმომადგენელი იყო, რასაც თითოეული მათგანი ხაზგასმით აღნიშნავდა თავის ტიტულატურაში. აფხაზეთის პირველი კათოლიკოსი, რომლის გვარიც ჩვენთვის ცნობილია, მალაქია I აბაშიძეა. გვართ მოიხსენიებს თავის თავს ტიტულში კათოლიკოსი ევდემონ I ჩხეტიძე. მისი შეკვეთით დამზადებული ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ხატის წარწერაში იგი აღნიშნავს: „მე ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა კათალიკოზმან ევდემონ ჩხეტისძემან...“ [25, 48]. ასევეა სხვა კათოლიკოსთა ტიტულატურაში: „დიდისა აფხაზეთისა და ყოვლისა საქართველოსა პატრიარქი კათალიკოზი ტომ-ნათესაობით საყვარელიძე პატრონი ეფთვიმე“ [15, 115], „გურიელ-კათალიკოსი პატრონი მალაქია“ [7, 498], „მაჭუტაძე კათალიკოზი ბატონი მაქსიმე“ [1, 454], „აფხაზეთისა დედა-ქალწულისა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიისა ბიჭვინტისა საქეთმპყრობელი კათალიკოზი ქვარიანი ზაქარია“ [7, 533], „... ჩრდილოსა და აფხაზეთისა კათალიკოზ ქუთათელი ჩხეტიძე ბატონი სვიმონი“ [26, 225-226], „ჩრდილოსა და აფხაზეთის კათალიკოზი ლორთქიფანიძე გრიგოლ“ [16, 151],

„აფხაზეთის კათალიკოზი ერისთვის შვილი ბესარიონი“ [7, 482], „ჩრდილოსა და აფხაზეთისა ყოვლისა იმერეთისა კათოლიკოს ბატონიშვილი იოსებ“ [7, 883], „პონტო-ჩრდილოით, აფხაზ-იმერთა და ყოვლისა ქვემოხსა ივერიისა კათოლიკოს-მამათმთავარი აბაშიძე მაქსიმე“ [7, 923].

კათოლიკოსთა ტიტულატურაში ყურადღებას იქცევს ისეთი ტერმინების მოხსენიება, როგორცაა „უფალი“, „ბატონი“, „პატრონი“, „ბატრონი“, ზოგჯერ კი „უფალი-ბატონი“, რომლებიც, უმეტეს შემთხვევაში, წინ უძღვის ან თან სდევს კათოლიკოსთა სახელს. რადგან კათოლიკოსთა უმეტესობა ზემოთ წარმოდგენილ ტიტულატურაში ამ ტერმინებით იხსენიება, მაგალითებს აღარ დავასახელებთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ „ბატრონი“-თ („ბატონისა“ და „პატრონის“ გაერთიანებული ფორმა) იხსენიება კათოლიკოსი ევდემონ II საყვარელიძე (1666-1669 წწ). ხობის გულანზე მინანური იუნყება: „აფხაზეთისა კათალიკოზისა ჩრდილოეთისა განმანათლებელისა ბატრონისა ევდემოზისათა“ [15, 159], „უფალი-ბატონი“ კი გვხვდება გრიგოლ II ლორთქიფანიძის (1696-1742 წწ) [16, 128], ბესარიონ ერისთავისა (1742-1769 წწ) [7, 880; 8, 105-106] და მაქსიმე II აბაშიძის (1776-1795 წწ) [12, 60] ტიტულატურაში. აღსანიშნავია, რომ კათოლიკოსის მსგავსად საკათალიკოსოს მთავარი სინშიდე ზოგჯერ იხსენიება, როგორც „ბატონი ბიჭვინტისა ლთის-მშობელი“ [27, 47].

კათოლიკოსები საგანგებოდ აღნიშნავდნენ ტიტულში თავიანთ სამეფო თუ სამთავრო სახლისადმი კუთვნილებას. კათოლიკოსი მალაქია II გურიელი (1616-1639 წწ) ტიტულში მიუთითებდა, რომ იგი, გიორგი გურიელის ძე, თავადაც გურიის მთავარი – გურიელი იყო: „გურიელ-კათალიკოზი პატრონი მალაქია“ [7, 498], „... ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აფხაზეთისა კათალიკოზი, ცაიშელ-ჯუშმათელ-ხონელი მთავარეპისკოპოსი, გურიელის გიორგის ძე ბატონი მალაქია“ [15, 171]. რაჭის ერისთავის შოშიტა III-ის (1696-1731 წწ) და იმერეთის მეფის ბაგრატ IV-ის (1660; 1663-1668; 1669-1678; 1679-1681 წწ) ასულის მარიამის ძე იყო კათოლიკოსი ბესარიონი. ტიტულში იგი ხაზს უსვამდა თავის ამ წარჩინებულ გვარიშვილობას და აღნიშნავდა: „ჩვენ ... ყოვლისა აფხაზეთისა მწყემსთ-მთავარმან და ბიჭვინტისა ეკლესიისა საჭეთმპყრობელმან კათალიკოზმან ბატონმან, რაჭის ერისთავის ძემან ბესარიონ“ [7, 877-878], ან „აფხაზეთის კათალიკოსი ერისთავის შვილი ბესარიონ“ [7, 842] და სხვ. დედის ხაზით სამეფო სახლთან ნათესაური კავშირის გამო კი საბუთებში კათოლიკოსი ბესარიონი „მეფეთა ტომად“ იხსენიება.

იმერეთის მეფის ალექსანდრე I-ის (1720-1740; 1741-1752 წწ) ძე და სოლომონ I-ის (1752-1784 წწ) ძმა იყო აფხაზეთის კათოლიკოსი იოსებ II ბაგრატიონი (1769-1776 წწ). მის საკათალიკოსო ბეჭედზე იკითხება: „მეფის ძე იოსები“ [7, 901]. ასევეა ტიტულში – თავის თავს იგი იხსენიებს, როგორც „...აფხაზ-იმერთა სავსებისა კათალიკოს-მამათმთავარი და გენათელი ძე მეფისა იოსიბ“ [7, 900], „ჩრდილოსა და აფხაზეთისა და ყოვლისა იმერეთისა კათოლიკოს ბატონიშვილი იოსებ“ [7, 883].

აფხაზეთის კათოლიკოსთა შორის ყველაზე ვრცელი ტიტულით იხსენიება ბესარიონ ერისთავი. მღვდელ გიორგი ქავთარიასადმი გაცემულ წყალობის წიგნში თავის ტიტულს იგი შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „პონტო-აფხაზთა, ოსთა და დვალთა, ლიხთ-ამერ, რაჭა-ოდში-გურიათა და ყოელისა ჩრდილოს კერძოთა ჯვართა მანმინდ-მანათლებელმან, ჩრდილოეთის მამათმთავარმან, ღვთივ რჩეულისა, პირველწოდებით მოციქულისა ანდრიას თანამოსაყდრემან, ბიჭვინტისა ეკლესიისა საქთემპყრობელმან, მეურნემან და განმგებელმან, ათორთ მბაძველმან, რაჭის ერისთავის ძემან, უფალმან კათალიკოზმან ბატონმან ბესარიონ...“ [8, 105, 106].

აღსანიშნავია, რომ ბესარიონ ერისთავი ერთადერთია აფხაზეთის კათოლიკოსთა შორის, ვინც თავის თავს „ოსთა და დვალთა“ კათოლიკოსსაც უწოდებს [7, .880]. როგორც ცნობილია, ოსეთი და დვალეთი რაჭის მომიჯნავე ქვეყნები იყო. ამ ქვეყნებზე პრეტენზიას აცხადებდნენ რაჭის ერისთავები. XVIII ს-ის ცნობილი მოგზაური ი. გიულდენშტედტი აღნიშნავდა, რომ მდ. ჯეჯოზე მდებარე მხარე – დვალეთი ოსეთის პროვინციაში შედიოდა და „ეკუთვნოდა რაჭის ერისთავის თავადურ გვარს, ხოლო მისი დამხობის შემდეგ არის უშუალო საკუთრება იმერეთის მეფის სოლომონისა“ [28, 173]. ოსეთის მხარის – დვალეთის რაჭის საერისთავოსადმი კუთვნილების გამო ამ სათავადო სახლის წარმომადგენელი კათოლიკოსი ბესარიონი, როგორც მისი ტიტულატურიდან ჩანს, ამ მხარის სულიერ წინამძღვრობაზე აცხადებდა პრეტენზიას. ასე რომ, აფხაზეთის კათოლიკოსთა შორის მხოლოდ ბესარიონ ერისთავის ტიტულში „ოსთა და დვალთა“ კათოლიკოსად მოხსენიება მისი აღნიშნული სათავადო სახლის წარმომადგენლობით უნდა აიხსნებოდეს (ან, შესაძლოა, ამ შემთხვევაში „ჩრდილოეთის“ კათოლიკოსობის დაკონკრეტებასთანაც გვეკონდეს საქმე).

იმავე კათოლიკოს ბესარიონის ტიტულატურაში ყურადღებას იქცევს „პონტოს“ დასახელება. ამ ფაქტის ახსნას შეეცადა ნ. ბერძენიშვილი. ადგენდა რა საკათალიკოსოს სამწყსო საზღვარს სამხრეთის მიმართულებით, იგი აღნიშნავდა, რომ გარკვეულ დროს (გულისხმობდა XV-XVI სს-ებს – თ.ქ) ის მდინარე ჭოროხს მიუყვებოდა [19, 118]. ასეთი თვალსაზრისის გამოთქმის საფუძველს მას აძლევდა ის, რომ ქართული საისტორიო წყაროების მონაცემები საკათალიკოსოს სამხრეთი საზღვრის შესახებ ფაქტობრივად ემთხვეოდა ერთმანეთს, კერძოდ, XV ს-ში შედგენილი „მცნებაჲ სასჯულოჲ“-ს „ჭოროხს აქათ“, მისი აზრით, ფაქტობრივად იგივე იყო, რაც XVI ს-ში შედგენილი „ბიჭვინტის იადგარის“ „ჭანეთს შუაჲ“ (ანუ, ჭანეთამდე)*, რადგან ნ. ბერძენიშვილს მართებულად მიაჩნდა ბატონიშვილ ვახუშტის ცნობა იმის შესახებ, რომ XVI ს-ში საზღვარი გურიასა და ჭანეთს შორის გონია (გონიო) იყო [19, 115]. მაგრამ, მეცნიერის აზრით, ეს ყოველთვის ასე არ იყო. კერძოდ, XIII ს-დან მოყოლებული, ეს საზღვარი გაცილებით უფრო შორს – დასავლეთით მდებარეობდა და მაშინ

* კონტექსტის მიხედვით, „ჭანეთს შუა“ იგივეა, რაც „ჭანეთამდე“.

ზემოაღნიშნული „ჭოროხს აქათ“ სულაც არ ნიშნავდა „ჭანეთს შუაჲ“-ს, რადგან, მისი დაკვირვებით, ძველად, ქართული წყაროების მოწმობით, „ჭანეთი“ იწყებოდა არა გონიოსთან, არამედ გაცილებით უფრო სამხრეთ-დასავლეთით [19, 117]. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, აფხაზეთის კათოლიკოსის ნოდებაში „პონტოს“ შეტანა, შესაძლებელია, სწორედ ამ გარემოებით ახსნილიყო და თუ ოდესმე ეს ნოდება სინამდვილეს ასახავდა, ასეთი სინამდვილე სწორედ ამ მიმართულებით უნდა მოდიებოდა [19, 118]. ჩანს, იგი კათოლიკოსის ტიტულში მოხსენიებულ „პონტოს“ სამხრეთ შავიზღვისპირეთში მდებარე ისტორიული პონტოს სამეფოს ტერიტორიას უკავშირებდა.

აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურაში „პონტოს“ დასახელების ახსნისას გასათვალისწინებელია, რომ ამ ნოდებით მოიხსენიება აფხაზეთის მხოლოდ ბოლო სამი კათოლიკოსი – ბესარიონი (1742-1769 წწ), იოსებ II (1769-1776 წწ) და მაქსიმე II (1776-1795 წწ). სამივე XVIII ს-ის მეორე ნახევრის მოღვაწეა.

მიუხედავად მათ შესახებ არსებული საბუთების სიმრავლისა, რომლებშიაც აღნიშნული კათოლიკოსები თავიანთი სრული ტიტულებით მოიხსენიებიან, „აფხაზეთისა“ და „ჩრდილოეთისაგან“ განსხვავებით ისინი „პონტოს“ კათოლიკოსებად ძალზე იშვიათად სახელდებიან, კერძოდ, კათოლიკოსი ბესარიონი სულ ორჯერ, იოსებ II და მაქსიმე II კი – თითოჯერ. კონტექსტიდან ჩანს, რომ ამ შემთხვევაში „პონტო“ მათ ტიტულში აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს უნდა გულისხმობდეს. კათოლიკოსი ბესარიონი ერთ-ერთ საბუთში თავის თავს იხსენიებს, როგორც „ლიხთამერთა, ოდიშართა, პონტო-აფხაზ-გური-ათა, რაჭა-ლეჩხუმ-სვანთ-ოსთ-დვალთა და სრულიად ჩრდილოეთისა საჭეთ-მპყრობელი... კათალიკოს-პატრიარხი“ [7, 880], სხვა საბუთებში კი, როგორც „პონტო-აფხაზთა, ოსთა და დვალთა, ლიხთ-ამერ, რაჭა-ოდიშ-გურიათა...“ კათოლიკოსი [8, 105-106].

„პონტო“ პირველ შემთხვევაში დასახელებულია „აფხაზეთთან“ და „გურიასთან“, მეორე შემთხვევაში კი მხოლოდ „აფხაზეთთან“ მიმართებაში. ორივე – აფხაზეთიც და გურიაც შავიზღვისპირა მხარეებია. კათოლიკოსი ბესარიონი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ იგი სწორედ შავიზღვისპირა ქვეყნების – აფხაზეთისა და გურიის კათოლიკოსია. ეს მინიშნება შემთხვევითი არ არის.

როგორც ცნობილია, XVII-XVIII საუკუნეებში მიმდინარეობდა პროცესი „მთიელი აფხაზების ჩამონოლისა ზღვისპირა აფხაზეთსა და საბედნიანოში“ [29, 234, სქ. 70]. გაძლიერდა ოდიშზე ამ „მთიელი აფხაზების“ თავდასხმები, რის გამოც საზღვარმა ოდიშ-აფხაზეთს შორის თანდათან სამხრეთ-აღმოსავლეთით – ჯერ მდინარე ეგრის-წყალზე (ღალიძგა), შემდეგ კი მდ. ენგურზე გადმოინაცვლა [30, 234]. ამ პროცესს თან სდევდა მკვიდრი ქართული მოსახლეობის აყრა-გაქცევა მდ. ენგურს გაღმა, ოდიშის, იმუამად უკვე აფხაზეთის ტერიტორიიდან, სადაც XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან უკვე აღარ ფუნქციონირებდა ოფიციალური ეკლესია, გაუქმებული იყო საეკლესიო იერარქია [31, 211]. ასე რომ, XVIII ს-ში ოდიშს უკვე დაკარგული ჰქონდა შავი ზღვის სანაპირო ტერი-

ტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, რის გამოც საქართველოს შავიზღვისპირეთი ძირითადად ორ სამთავროს – აფხაზეთსა და გურიას შორის აღმოჩნდა განაწილებული.

ამავე პერიოდში სამხრეთიდან, თურქ-ოსმალთა მხრივ საფრთხე შეექმნა გურიის სამთავროს, განსაკუთრებით მის სამფლობელოებს შავი ზღვის სანაპირო ზოლში. XVIII საუკუნის დასაწყისში თურქებმა დაიკავეს ბათუმი და მისი მხარე, ჩაქვის მხარე, 20-იან წლებში კი გურიის ზღვისპირა ციხეები – ციხისძირი, ქობულეთი, სუფსა, შეკვეთილი, გრიგოლეთი [32, 658]. მათ ხელში იყო ოდიშის ზღვისპირა ციხეები – ფოთი და ანაკლია. XVIII ს-ის მეორე ნახევარში კი შავ ზღვაზე გაბატონების პრეტენზიით გამოვიდა რუსეთი, რამაც გამოიწვია რამდენიმე ომი რუსეთსა და თურქეთს შორის.

ზემოაღნიშნული მოვლენების გამო აფხაზეთის კათოლიკოსებს დაკარგული შტონდათ საკათალიკოსო მამულები შავიზღვისპირა სამთავროებში – აფხაზეთსა და გურიაში, სადაც ისინი სამწყსოს დაკარგვის საფრთხის წინაშეც აღმოჩნდნენ. ამის გამო, მათ სწორედ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში „პონტო“ თავიანთ ტიტულში დააფიქსირეს, როგორც შავიზღვისპირეთი, კერძოდ, კათოლიკოსმა ბესარიონმა „აფხაზეთთან“ და „გურიასთან“, როგორც შავიზღვისპირა ქვეყნებთან, ხოლო იოსებ II-მ და მაქსიმე II-მ – „ჩრდილოეთთან“ მიმართებაში.

„პონტო-ჩრდილო და აფხაზ-იმერთა სავესებისა კათოლიკოზ მამათმთავრად“ [7, 896-897] იხსენიებს თავის თავს იოსებ II, ხოლო „პონტო-ჩრდილოთ, აფხაზ-იმერთა და ყოვლისა ქვემოდა ივერიისა კათალიკოს-მამათმთავრად“ [7, 923] – მაქსიმე II.

„პონტო-ჩრდილო“ და „პონტო-ჩრდილოთ“ ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთს უნდა აღნიშნავდეს, რომელსაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, აფხაზეთის კათოლიკოსები ძველი დროიდანვე (XVI ს) თავიანთ სამწყსოდ მიიჩნევდნენ.

ასე რომ, ტიტულში აფხაზეთის კათოლიკოსის „პონტოს“ კათოლიკოსად მოხსენიება მის სამწყსოში შემავალ, ზოგადად, პონტოს, იმავე შავი ზღვის სანაპიროს და არა შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მდებარე ისტორიული პონტოს სამეფოს ტერიტორიას უნდა გულისხმობდეს. ამის დამადასტურებელია ისიც, რომ შავი ზღვა პონტოს ზღვად იწოდებოდა არა მარტო ანტიკურ ეპოქაში, არამედ შუა საუკუნეების დიდ მანძილზე. კრისტოფორო დე კასტელის (XVII ს) მიხედვით „კოლხეთის მხარე მდებარეობს ქვეყნის ერთ ნაწილში, ე. ი. აზიაში, სხვანაირად, პონტოდ წოდებულ ზღვასთან. ამ შემთხვევაში ეს არის ექვსინის ზღვა“ [33, 51]. ბატონიშვილ ვახუშტის ცნობით, საქართველო „მდებარეობს კასპიისა და პონტოს ზღვას შორის“ [6, 40]. მისივე აღნიშვნით, ეგროსის წილ ქვეყანას დასავლეთით ესაზღვრებოდა „შავი ზღვა ანუ პონტოსი“ [6, 49].

საკათალიკოსო ტიტულატურაში ბოლომდე, ანუ XVIII ს-ის დასასრულამდე შემორჩა „აფხაზეთი“, როგორც მთლიანად დასავლეთ საქართველოს აღმნიშვნელი ტერმინი, მაგრამ ზოგჯერ ის ვინრო ეთნიკური მნიშვნელობითაც იხსე-

ნიებოდა. „მცნებაჲ სასჯულოჲ“-ში (XV ს) კათოლიკოსი იოვაკიმე იწოდებოდა „ყოველთა ქრისტიანეთა ლიხთ-ამერისა, ოდიშისა, გურიისა და აფხაზეთისა“ კათოლიკოსად [7, 222]. იმავე დოკუმენტის მიხედვით, იგი „ლიხთ-ამერისა და აფხაზეთის კათალიკოზია“ [7, 223]. პირველ შემთხვევაში „აფხაზეთისა“ საკუთრივ აფხაზეთს გულისხმობს, მეორეში კი – მთელ დასავლეთ საქართველოს. ასევეა კათოლიკოსი ბესარიონი, რომელიც კონკრეტულად „ლიხთამერთა, ოდიშართა, პონტო-აფხაზ-გურიათა, რაჭა-ლენხუმთ-სევანთ-ოსთ-დვალთა“ [7, 880], ზოგადად კი „აფხაზ-იმერთა“, ანუ მთელი ლიხს იქითა ქვეყნის კათოლიკოსია.

„აფხაზ-იმერთა“ ნათელი დადასტურებაა იმისა, რომ საკათალიკოსოს სახელწოდება დასავლეთ საქართველოს სახელწოდებიდან მომდინარეობს. „აფხაზეთი“ ძველი ტრადიციიდან, „აფხაზთა სამეფოს“ პერიოდიდან მომდინარე, დასავლეთ საქართველოს აღმნიშვნელი ტერმინია, „იმერეთი კი XV საუკუნიდან როგორც საკუთრივ იმერეთის, ასევე „იმერეთის სამეფოსა“ და მთელი დასავლეთ საქართველოს აღმნიშვნელი და ტიტულატურაში XV საუკუნიდან „აფხაზეთის“ შესატყვისად, ზოგიერთი კათოლიკოსის ტიტულში მასთან ერთად დამკვიდრებული.

საკათალიკოსოს არსებობის ბოლომდე კათოლიკოსის ტიტულში „აფხაზეთის“ შენარჩუნება მნიშვნელოვანი ფაქტია და მიანიშნებს იმაზე, რომ ფეოდალური დაშლის პერიოდში აფხაზეთის კათოლიკოსი დასავლეთ საქართველოს ყველა პოლიტიკური ერთეულის გამაერთიანებელი ერთადერთი უმაღლესი ხელისუფალი იყო (თუმცა მის ტიტულატურაში „აფხაზეთის“ შესატყვისად, მასთან ერთად, ქვეყნის იმდროინდელი სახელწოდებიდან გამომდინარე, „იმერეთიც“ სახელდება).

აფხაზეთის უკანასკნელი კათოლიკოსი მაქსიმე II საბუთებში თავის თავს იხსენიებს, როგორც „მამათმთავარ-კათოლიკოსი ზოგად ყოველთავე აფხაზ-იმერთა“ [7, 909], მის საკათალიკოსო ბეჭედზე კი იკითხება: „ჩრდილო-აფხაზ-იმერთა კათალიკოსი მაქსიმე“ [7, 926]. თუმცა აღსანიშნავია, რომ იგი მთელ დასავლეთ საქართველოში რეალურ ხელისუფლებას ვერ ახორციელებდა, ხოლო მამულებს ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. ენგურს გაღმა, საკუთრივ აფხაზეთის, ხოლო სამხრეთით ჩოლოქს გაღმა – ქვემო გურიის ტერიტორიაზე უკვე აღარ ფლობდა. კათოლიკოსი მაქსიმე საკუთრივ აფხაზეთის ტერიტორიაზე, იქ შემქმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო ნამყოფიც კი არ იყო, რის შესახებაც იგი გულისტკივილით იუწყებოდა ქ. ასტრახანიდან დასავლეთ საქართველოს მღვდელმთავრებისადმი გამოგზავნილ 1792 წლის 27 ივლისით დათარიღებულ წერილში [7, 1016]. აღნიშნულ წერილში კათოლიკოსმა მაქსიმე II-მ მის შემდგომ კათოლიკოსებს ანდერძად დაუბარა აფხაზეთის ხელახლა მოქცევა და ბიჭვინტის ეკლესიის განახლება. მისი აზრით, მხოლოდ ამის შემძლე აფხაზეთის კათოლიკოსი იქნებოდა „ჭემმარიტი პირველწოდებულისა დიდებულისა მოციქულისა ანდრიას მოსაყდრე“ [7, 1016].

მოუხედავად ყოველივე ზემოაღნიშნულისა, კათოლიკოსი მაქსიმე II თავის

თავს მთელი დასავლეთ საქართველოს მწყემსმთავრად თვლიდა და ტიტულში „ზოგად ყოველთავე აფხაზ-იმერთა“ გარდა, ასევე მთელი დასავლეთ საქართველოს აღმნიშვნელი ტიტულით – „ყოვლისა ქვემოსა ივერიისა“ კათოლიკოს-მამათმთავრად მოიხსენიებოდა [7, 923].

ასე რომ, „აფხაზეთი“, როგორც მთელი დასავლეთ საქართველოს აღმნიშვნელი ტერმინი, აფხაზეთის კათოლიკოსთა ტიტულატურაში ბოლომდე შემორჩა.

დამონმეზული ლიტერატურა

1. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, წ. II (1213 წლიდან 1700 წლამდე), ტფ., 1897.
2. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის სამცხე-ჯავახეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს ილ. აბულაძემ, მ. ქავთარია და ც. ჭანციევმა, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1987.
3. ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947.
4. ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.
5. ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის კათალიკოზი დანიელი, წგ.: წერილი შტუდიები საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, ტფ., 1914.
6. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, წგ.: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ., 1973.
7. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1970.
8. ისტორიული დოკუმენტები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა (1466-1700 წწ), წ. I, ტექსტი გამოსცა, წინასიტყვაობა და საძიებლები დაურთო შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1958.
9. ექვთ. თაყაიშვილი, ჯელმნიფის კარის გარიგება, ტფ., 1920.
10. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. II (XI-XV სს), ილია აბულაძის რედაქციით, თბ., 1967.
11. ეფრემ მცირე, უწყებანი მიზეზთა ქართველთა მოქცევისა თუ რომელ წიგნთა შინა მოიხსენების, ტექსტი გამოსცა, შესავალი და ლექსიკონ-საძიებლები დაურთო თ. ბრეგაძემ, თბ., 1959.
12. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ, წ. II, თბ., 1921.
13. ზ. აბაშიძე, მოსაზრება სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის წოდებულების (ტიტულის) შესახებ, ჟურნ. „საქართველოს საპატრიარქო“, 1998, № 1.
14. გ. ბოჭორიძე, იმერეთის ისტორიული ძეგლები, თბ., 1995.
15. ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში, წგ.: ძველი საქართველო, ტ. III, ტფ., 1913-1914.
16. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ, წ. I, ტფ., 1921.
17. ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი, საისტორიო მოამბე, წ. II, თბ., 1925.
18. მ. კობაშვილი, ანდრია პირველწოდებულის „მიმოსლვათა“ ქართული თარგმანი (ისტორიულ-ლიტერატურული და ფილოლოგიური გამოკვლევა), სადისერტაციო ნაშრომი

- ფილოლოგიის მეცნ. კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1998.
19. ნ. ბერძენიშვილი, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება XIV-XVII სს., ნგ.: საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. V, თბ., 1971.
 20. Сяницына Н. В., Русская церковь в период автокефалии: учреждение патриаршества, в кн.: Православная Энциклопедия, под общей редакцией Патриарха Московского и всея Руси Алексея II [нулевой том], М., 2000.
 21. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902.
 22. ძველი საქართველო, ტ. III, ექვთ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1913-1914.
 23. საქართველოს სიძველენი, ტ. II, ექვთ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1909.
 24. Переписка на иностранных языках Грузинских царей с Российскими Государями от 1659 г. до 1770 г., С-Петербург, 1861.
 25. თ. ქორიძე, ბიჭვინტის ღვთისმშობლის ხატი, თსუ შრომები, ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, № 321, თბ., 1996.
 26. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1965.
 27. საქართველოს სიძველენი, ტ. I, ექვთ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფ., 1920.
 28. გოულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანიურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა, თბ., 1964.
 29. ნ. ბერძენიშვილი, ხელნაწერი, ნიგნში: ბ. ლომინაძე, ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სენიორიები), ნგ. I, 1966.
 30. ბ. ლომინაძე, ბიჭვინთის სენიორიის ისტორიიდან XV-XVII სს, ნგ.: ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან (სენიორიები), ნგ. I, 1966.
 31. Т. Беридзе, Этнополитические процессы на территории современной Абхазия в XV-XVII вв., в кн.: Разыскания по истории Абхазии/Грузии, редакторы Т. Жордания, Эд. Хоштария-Броссе, Тб., 1999.
 32. გ. პაიჭაძე, ქ. ჩხატარაიშვილი, 1768-1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და საქართველო, ნგ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973.
 33. კასტელი დონ კრისტოფორო, ცნობები და აღბომი საქართველოს შესახებ, ტექსტი გამოფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბუჟან გიორგაძემ, თბ., 976.

ТИТУЛЫ АБХАЗСКИХ (ЗАПАДНОГРУЗИНСКИХ) КАТОЛИКОСОВ
(XI-XVIII ВВ.)

Резюме

Западногрузинский или Абхазский католикосат возник в IX веке - в эпоху Западногрузинского, т. е. „Абхазского царства“. Западногрузинская церковь освободившись из под подчинения Константинопольскому патриархату, по аналогии „Абхазского царства“ называлась „Абхазским католикосатом“, а предстоятель церкви - „Абхазским католикосом“.

В XI-XV веках Абхазский католикос подчинялся католикосу-патриарху всея Грузии. Сведения об абхазских католикосах того периода весьма ограничены, так же, как и количество именуемых католикосов. Документы, выданные в XI-XV веках абхазскими католикосами, до нас не дошли. Сведения о католикосах этого периода встречаются в приписках рукописей, эпиграфических памятниках, синодиках и др., где они упоминаются под титулом „Абхазский католикос“. Среди них самый древний - „Свимон Абхазский католикос“, упомянутый на приписке XI века ахалцихского кожаного евангелия того же XI века.

В эпоху единства Грузии часто единая территория Грузии осмысливалась как „Имиер“ („залихский“, т. е. западнее Лихского хребта) и „Амиер“ (т. е. восточнее Лихского хребта) страны, к тому же значение этих терминов менялось в зависимости от того, откуда оценивалась Имиер и Амиер страны. Иногда, хотя и редко, термин „Амиер“ применялся к Западной Грузии, что отразилось в титуле некоторых католикосов. Титулом „Лихт-Амерский и Абхазский католикос“ упоминается католикос Иоаким (70-е годы XV в.). „Лихт-Амер“ прозвучал также в титуле западногрузинского католикоса Виссариона (1742-1769 гг.).

В XVI веке абхазские католикосы упоминаются как патриархи. Первым католикосом Абхазии, именуемым патриархом, был Малахия I Абашидзе (1519-30-е годы XVI в.).

Принятие титула патриарха абхазскими католикосами в XV веке было обусловлено усилением церковного сепаратизма в результате распада Грузии на царства и княжества, следствием чего явилось юридическое отделение Абхазского католикосата в 1470-1474 годах от единой грузинской церкви (к выделению стремились также церкви Месхети и Кахети).

Кафедральным собором Абхазского католикосата являлся собор Бичвинтской (Пицундской) Богоматери (X в.), поэтому Абхазский католикос именовался, как „Предстоятель Бичвинтской Богоматери“, либо „католикос, предстоятель Бичвинтской Апостольской церкви Абхазской Пресвятой Девы“, несмотря на то, что в XVI в. резиденция католикосата из Бичвинты была перенесена в Гелатскую церковь Св. Георгия.

В результате деятельности Святого Андрея Первозванного в Грузии, в

частности, Западной Грузии, западногрузинская церковная кафедра (Абхазский католикосат) считалась престолом Св. Андрея Первозванного, Абхазский же католикос - наместником этого Святого Апостола. Это отразилось в титуле многих католикосов, например, Максим II Абашидзе (1776-1795) именуется как „занимающий“ престол Апостола Андрея Первозванного“.

Среди абхазских католикосов самым длинным титулом обладал католикос Виссарион Эристави (1742-1769): „католикос-патриарх, владыка, господин Виссарион, сын Рачинского Эристави, предстоятель Лихт-Амеров, Одиши, Понто-Абхаз-Гурийцев, Рача-Лечхум-Сван-Осетин-Двальцев и всея Севера“.

Мы не располагаем сведениями о более раннем периоде, но, начиная с XVI века все абхазские католикосы, помимо термина „Абхазский“ внесли в свою титулятуру термин „Север“, что указывало на распространение их юрисдикции в северном направлении. В первый период существования католикосата (до XVI в.) этот факт имел реальную основу, т. к. известно, что на Северном Кавказе, в частности, Черкесии и Алании, христианство распространялось через Абхазию, т. е. Западную Грузию, и большую роль в этом, наряду с абхазскими царями, играли абхазские католикосы. Этот факт отразился в их титуле, что подтверждается историческими источниками („Духовное установления“ - XV в., „Памятная книга Бичвинского храма“, XVI в.): северо-западной границей Абхазского католикосата названа „Российская граница“ и „Каффа“ (нын. Феодосия). В позднем средневековье абхазские католикосы пытались сохранить свою духовную власть на севере и восстановить там христианство.

Подобно абхазским католикосам, главная покровительница Абхазского католикосата - Бичвинская (Пицундская) Богоматерь упоминается как „Пресвятая Дева Севера и Абхазии“.

Упоминание в титуле Абхазского католикоса термина „Понтийский“, подразумевает побережье Понтийского (Черного) моря, а не территорию исторического Понтийского царства, расположенного на южном побережье Черного моря.

В XVII-XVIII веках, в результате создавшейся в Западной Грузии политической обстановки, вызванной усилением агрессии со стороны Турции и Северного Кавказа, увеличилось число „гонимых из Абхазии“, среди которых было немало крепостных, принадлежащих католикосату. С территориальным расширением Абхазского княжества постепенно уменьшилось число как крепостных, так и земельных владений на северо-западе. В XVIII веке, с тех пор, как была зафиксирована граница между княжествами Абхазии и Одиши (Мингрелия) вдоль реки Ингури, Абхазский католикосат уже не владел землями на собственно абхазской территории, к северо-западу от р. Ингури. Абхазский католикос потерял владения и на юго-западе, в результате завоевания турками-османами нижней Гурии. Тем не менее, католикосы западной Гурии все же именовались „абхазскими католикосами“, так что термин „Абхазия“, как охватывающий всю Западную Грузию, в позднем средневековье сохранился только в титуле абхазских католикосов.

**TITLES OF THE CATHOLICOSES OF ABKHAZETI
(THE 11 TH-18TH CC) ABSTRACT**

Summary

The Catholicate of West Georgia, i.e. Abkhazeti was founded in the 9th cent., in the period of West Georgian Kingdom, i.e. „Kingdom of Abkhazeti“. The church of West Georgia released from the jurisdiction of Constantinopole Patriarchate was established as „Catholicate of Abkhazeti“ with its leader titled as „Catholicos of Abkhazeti“.

In the 10th-15th cent. catholicos of Abkhazeti was subject to Catholicos-Patriarch of Georgia. The evidences are scanty on the catholicoses of Abkhazeti of that period and only a few catholicoses are mentioned by name. The documents issued by catholicoses of Abkhazeti in the 11th-15th cent. have not reached us. Certain information about catholicoses of that period can be gleaned from subscriptions to the manuscripts, epigraphic monuments, funeral feasts, synodicts, etc., in which they are represented as bearing the title of „Catholicos of Abkhazeti“. The earliest evidence is that of „Svineon, Catholicos of Abkhazeti“ being mentioned in the 11th cent. Supplement to the 11th century Akhaltsikhe leather Gospel.

In the period of existence of the united Georgian monarchy the whole territory of Georgia has been often realized as the „Imier“ (Trans-Likhi, i.e. westwards of the Likhi Range and „Amier“ (Cis-Likhi, i. e. eastwards of the Likhi Range) countries, the meaning of the terms „Imier“ and „Amier“, kept changing according to from which side of the range these two separate parts were apprehended. Occassionally „Amier“ was used to denote West Georgia as well. Such apprehension of West Georgia was represented in the title of some catholicoses of Abkhazeti. Catholicos Ioakime (the 70s of the 15th cent.) was titled as „Catholicos of Likht-Ameri and Abkhazeti“. „Likht-Ameri“ was also recorded in the title of Catholicos Bessarion Eristavi (1742-1769).

The catholicoses of Abkhazeti assumed the title of Patriarch since the 16th cent. The first catholicos to call himself a Patriarch was Malachia I Abashidze (1519- the 40s of the 16th cent).

The addition of a patriarch's title to official titlature of catholicos of Abkhazeti was caused by the church separatism nourished by the desintegration of Georgia into the kingdoms and principalities. This process was also expressed in de-jure separation of Catholicate of Abkhazeti from the united Georgian church. Similar attempts were made by Meskheti church to gain independence in the same period.

The cathedral of Catholicate of Abkhazeti was the church of Holy Virgin in Bichvinta. That was the reason why catholicoses of Abkhazeti were called „Champions of Holy Virgin of Bichvinta“ or „Catholicoses the champions of Bichvinta Holy Virgin of the Catholic Apostolic Church of Abkhazeti“. These titles were preserved despite the fact of transition

of the residence of catholicoses from Bichvinta to Gelati st. George church.

Due to the activities in Georgia of St. Andrew the First-called, the church of West Georgia (Catholicate of Abkhazeti) was considered as a cathedral, i.e. the throne of St. Andrew the Prophet and catholicos of Abkhazeti - a viceregent of Saint Apostle. It was stressed in nearly all the titles of Abkhazeti catholicoses (e.g. Maxime II Abashidze (1776-1795) designates himself as the "Leader Catholicos of Abkhaz - Imers, occupying the throne of St. Andrew the Apostle).

Catholicos Bessarion Eristavi (1742-1769) assumed one of the longest titles among the catholicoses of Abkhazeti; he was called: "Catholicos-patriarch Lord, Sovereign Bessarion, son of Eristavi of Racha, Leader of the Likht-Amers, Odishars, Ponto-Abkhaz-Gurians, Racha-Lechkhumeans-Svans-Ossetians-Dvals and all the North countries".

We have no evidence on the earlier situation, but since the 16th cent. all catholicoses of Abkhazeti called themselves catholicoses of the „North“ along with that of „Abkhazeti“. This fact, apparently, implied spreading of their jurisdiction towards the North. At the beginning of the existence of the Catholicate (till the 16th cent.) this fact had real bearing, as it is that in North-West Caucasus, namely, in Circassia and Alania, Christianity spread from Abkhazeti, i.e. West Georgia, and along with the Kings of Abkhazeti the catholicoses of Abkhazeti had largely promoted this process. This fact was represented in their titles. It is also witnessed by mentioning of „Russia's Border“ and „Kaffa“ (the presentday Feodosia) as the north-western border of the catholicate of Abkhazeti in the historical sources („Mtsnebai Sasjulo“ (the 15th cent.), „Bichvinta Yadgari“ (the 16th cent.)). In the Late Middle Ages the catholicoses of Abkhazeti tried to preserve their church power in northern direction and to restore the shattered or abolished Christianity there, that was the reason, why their title had claimed suzerain over the "North" up to the end.

„Holy Virgin of Bichvinta“ - the main patroness of Abkhazeti Catholicate, was also called the "Mother Virgin of Abkhazeti and the North" just like catholicoses of Abkhazeti.

Recording „Ponto“ in the title of the Abkhazeti catholicos implied „Ponto“ in general, the same Black Sea coastline and not the territory of the historical Pontic Kingdom situated on the southern littoral of the Black Sea.

In the 17th - 18th cent., political development in Georgia affected by expansion of Turkey on one hand and military raids of the North Caucasian tribes, on the other, resulted in the intensification of deportation of the local population. There were numerous Catholicate serfs among those „driven out by the Abkhazians“ and many ecclesiastic estates devastated. Catholicate serfs and estates were gradually reduced and finally totally disappeared in the north-west along with the territorial extension of the Abkhaz principality. In the 18th cent., after the border between Abkhazeti and Odishi (Samegrelo) principalities was fixed on the river Enguri, the Catholicate of Abkhazeti possessed neither serfs nor an estate to the north-west of the river Enguri, on the territory of Abkhazeti

proper. The serfs and estates were lost by the Abkhazeti catholicos in the south-west as well after the occupation of Kvemo Guria by Turk-Osmans. Despite this, catholicoses of West Georgia were called catholicoses of Abkhazeti up to the end. Thus “Abkhazeti”, as a term implying the territory of entire West Georgia, has survived only in the title of catholicoses of Abkhazeti in the Middle Ages.

ზურაბ პაპასქირი

„აფხაზთა“ საკათალიკოსოს დანახების ქრონოლოგიისათვის

ყოველგვარი გადაჭარბების გარეშე შეიძლება ითქვას, რომ შოთა მესხია, XXს. 50-70-იანი წლების დამდეგის ქართული საისტორიო მეცნიერების ერთი ყველაზე გამორჩეული წარმომადგენელი და ლიდერი, თავისი მაღალი ინტელექტითა და ერუდიციით, გარეგნული და შინაგანი არისტოკრატიზმით, კაცური კაცობით, მშობლიური ქვეყნისადმი უსაზღვრო სიყვარულითა და მისი ისტორიული მონაპოვრების დაცვისათვის თავგადადებული ზრუნვით, დიდი ზნეობრივი მაგალითი იყო თანამედროვეთათვის.

შოთა მესხია ახალგაზრდების დიდი მოძღვარი და მოამაგე გახლდათ. მან არაერთ მათგანს გაუწია ჭეშმარიტად მამობრივი მზრუნველობა და გაუყვალა გზა სამეცნიერო ასპარეზზე. უფრო მეტიც, შოთა მესხია იმ თითზე ჩამოსათვლელ დიდ მეცნიერთა (ივანე ჯავახიშვილი, სიმონ ჯანაშია, ნიკო ბერძენიშვილი...) შორისაა, რომლებმაც შექმნეს საკუთარი სამეცნიერო სკოლა. ამ სკოლის ღირსეული წარმომადგენლები იყვნენ და არიან „გაზრდილი მისნი“: თამარ გამსახურდია, შოთა ბადრიძე, ლოვარდ ტუხაშვილი, ჯემალ სტეფნაძე, გულიეერ იობაშვილი, ილია ანთელავა, როინ მეტრეველი, ნათელა ვაჩნაძე, გიორგი აფრასიძე, შანშე დარჩიაშვილი და ა.შ. ერთ-ერთი იმათგანი, ვისაც ბედმა გაუღიმა და ისტორიული მეცნიერების ანბანს უშუალოდ შოთა მესხიას ხელმძღვანელობით დაეწავა, ამ სტრიქონების ავტორიც გახლავთ.

დიდია შოთა მესხიას ღვანლი საქართველოს ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმეში. მისი ისტორიოგრაფიული მემკვიდრეობა ფასდაუდებელი შენაძენია არა მხოლოდ საკუთრივ ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის, არამედ მას ზოგადეროვნული კულტურული მნიშვნელობაც გააჩნია. უალრესად ფართო იყო შ. მესხიას მეცნიერული ინტერესების წრე. ის არის ავტორი საეტაპო გამოკვლევებისა შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქებზე და საქალაქო წყობაზე, XII საუკუნის საქართველოს სახელმწიფო წყობის, სამოხელეო სისტემისა და საშინაო პოლიტიკური ცხოვრების საკითხებზე. არაერთი ორიგინალური დაკვირვებითა და პრინციპული ხასიათის მეცნიერული მიგნებებით გამორჩეულია მეცნიერის წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული ხასიათის ნაშრომები. თაობები გაიზარდნენ საქართველოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოზე, რომლის ავტორებიც შოთა მესხია და ვიქტორ გუჩუა იყვნენ.

სხვა პრობლემებთან ერთად პროფ. შოთა მესხია წარმატებით იკვლევდა საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ისტორიის საკითხებსაც. მიუხედავად

იმისა, რომ ამ მიმართულებით მეცნიერს საგანგებოდ (თუ არ ჩავთვლით რამდენიმე პუბლიკაციას, მათ შორის, პირველ რიგში, იასე ცინცადის თანავეტორობით, რუსულ ენაზე გამოცემულ განმაზოგადებელ ნაშრომს რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობებზე) [1]* არ უმუშავია, მის ცალკეულ ნაშრომებში სათანადო ყურადღება ექცევა საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ისტორიის საკვანძო საკითხების ანალიზს და გამოთქმულია უაღრესად საყურადღებო მოსაზრებები შუა საუკუნეების საქართველოს, ქართული პოლიტიკური სამყაროს როლსა და ადგილზე საერთაშორისო არენაზე. წარმოდგენილ ნაშრომში ჩვენ შევეცადეთ დასავლეთ საქართველოში კათოლიკოსობის დანესებისა და „აფხაზთა“ სამეფოს მიერ საეკლესიო სუვერენიტეტის მოპოვების საკითხი სწორედ საგარეო-პოლიტიკურ ქრილში, კერძოდ, დასავლეთ საქართველო-ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობების ფონზე განვეხილა.

„აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს დაარსების ზუსტი თარიღის დადგენა, როგორც ცნობილია, დღემდე რჩება ქართული ისტორიოგრაფიის გადაუჭრელ პრობლემად. მიუხედავად იმისა, რომ არაერთი მეცნიერი შეეცადა ნათელი მოეფინა აღნიშნული საკითხისათვის**, შეიძლება ითქვას, რომ საბოლოო მიზანი ჯერჯერობით მიღწეული არ არის. მკვლევართა უმრავლესობა დასავლეთ საქართველოში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან დამოუკიდებელი, ეროვნულ (ქართულ და არა აფსუა-აფხაზურ) ნიადაგზე შემდგარი საეკლესიო ორგანიზაციის შექმნას IX-X საუკუნეების რომელიღაც მონაკვეთზე ვარაუდობს და ამას „აფხაზთა“ მეფეთა ანტიბიზანტიური პოლიტიკური კურსის რეალიზაციის შედეგად მიიჩნევს. თუმცა ისტორიკოსთა ერთ ნაწილს „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს დაარსების თარიღი VIII ს-ის I ნახევარშიც გადააქვს. მოცემულ საკითხზე დამაჯერებელი პასუხის გაცემას აძნელებს წყაროების სიმწირე და აგრეთვე მათში მეტ-ნაკლებად ურთიერთგამომრიცხავი ინფორმაციის არსებობა.

პირველი ცნობა, რომელიც გვანდის კონკრეტულ ინფორმაციას „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს შექმნაზე მოგვეპოვება „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთ (XVIII ს.) ნუსხაში გაკეთებული ჩანართის სახით. ამ მინაწერის თანახმად, რომელიც ერთვის ჯუანშერ ჯუანშერიანის თხზულებას, „აქა გამოჩნდა კათალიკოზი აფხაზეთისა, ჟამსა მას ლეონ ისავეროსისა ქ(რისტი)ეს აქეთ შვდას ოც წელსა“ [3, 255]. ამ ცნობას ნდობას უცხადებს საქართველოს ეკლესიის ისტორიის მკვლევარი, მიტროპოლიტი ანანია ჯაფარიძე, რომელიც

* ამ მზრავ საინტერესოა აგრეთვე შ. მესხიას პოლემიკური ხასიათის წერილი საქართველოს სახელმწიფოს ურთიერთობებზე კიევის რუსეთთან და ყივჩაყებთან XII საუკუნეში. იხ. [2].

** სხვადასხვა დროს „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს დაარსების საკითხით დაინტერესდნენ და საყურადღებო მოსაზრებები გამოთქვეს: კ. კეკელიძემ, ნ. ბერძენიშვილმა, ს. ყაუხჩიშვილმა, პ. ინგოროვამ, ზ. ანჩაბაძემ, მ. ლორთქიფანიძემ, ვ. გოილაძემ და სხვ. ამ უკანასკნელ ხანს აღნიშნულ პრობლემას საგანგებოდ იკვლევენ მიტროპოლიტი ა. ჯაფარიძე, ბ. დიასამიძე, ბ. კუდავა, თ. ქორიძე.

ცდილობს შეამაგროს ის იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოსის (XVIII.) მონაცემებით [4, 92]. გარდა ამისა, ა. ჯაფარიძის აზრით, „ქართლის ცხოვრების“ ჩანართში დაფიქსირებულ ფაქტს, თითქოს ადასტურებს ვახუშტი ბატონიშვილის შემდეგი ცნობაც: „ოდეს განდგა ლეონ და ინოდა აფხაზთა მეფედ, მაშინ მოუძღურებულ იყვნენ ბერძენიცა; და ამ ლევანის მიერ, ანუ შემდგომთა მისთაგან განთავისუფლდა თხოვნითა ბერძენთაგანვე, ვინაფთაგან სახელიცა მისი ესრეთვე წარმოაჩინებს, რამეთუ უწოდებენ კათალიკოსსა აფხაზეთისასა და არა ეგრისისასა და იმერეთისასა“ [5, 746].

ვახუშტი ბატონიშვილის ეს ცნობა, თავისთავად, უდავოდ საინტერესოა, ვინაიდან ის ერთნიშნად ადასტურებს, რომ „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს სახელის მქონე საეკლესიო ორგანიზაცია, მხოლოდ „აფხაზთა“ სამეფოს ხანაში შეიძლება შექმნილიყო. მაგრამ ის ნამდვილად ვერ გამოდგება 720 წელს დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ოურის-დიქციიდან გამოსვლისა და დამოუკიდებელი საეკლესიო ორგანიზაციის შექმნის საბუთად იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ ვახუშტის „ლევანი“, როგორც ეს საკვებით სამართლიანად შენიშნა ბ. დიასამიძემ, არის არა ლეონ I „აფხაზეთის ერისთავი“, არამედ მისი ძმისწული ლეონ II – პირველი „აფხაზთა“ მეფე [6, 200-202]. ასევე ძნელი გასაზიარებელია ა. ჯაფარიძის დასკვნა იმის შესახებ, რომ ლეონ I „აფხაზეთის ერისთავი“ (720 წლის ახლო ხანებში) თითქოს ანტიბიზანტიურ პოლიტიკას ადგა და სწორედ ამის გამოვლინება იყო მის მიერ საეკლესიო სუვერენიტეტის მოპოვება [4, 93]. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ლეონ I-ის მოღვაწეობის ამსახველი ერთადერთი ცნობა ყოველგვარი დაქვეების გარეშე მიგვანიშნებს, რომ ის (ამ ეტაპზე მაინც) ბიზანტიის იმპერატორის კრეატურა და მისი კურსის გამტარებელი იყო [3, 239-240]*.

ერთი სიტყვით, „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს დაარსება მაინცდამაინც 720 წელს და, მით უფრო ამ მოვლენის წარმოჩენა ლეონ „აფხაზეთის ერისთავის“ მიერ გადადგმულ ანტიბიზანტიურ ნაბიჯად საეჭვოდ მოჩანს. ასე დაბეჯითებით ამას ვერ ვიტყვით ვ. გოილაძის მოსაზრებაზე „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს 744-750 წლებში – ანტიოქიის საპატრიარქოს სათავეში თეოფილაქტეს ყოფნის პერიოდში – დაარსების შესახებ [9, 168-175]**, რომელიც გაიზიარა ა.

* ამასთან დაკავშირებით, ჩვენ ვერ გავიზიარებთ მერვან იბნ-მუჰამედის დამსჯელი ექსპედიციის წინ საქართველოში შექმნილი საერთო-პოლიტიკური ვითარების ბ. დიასამიძისეულ ხედვასაც. კერძოდ, დასკვნას იმის შესახებ, რომ სტეფანოზ ერისთავის დასავლეთ საქართველოს დაკავებაში ხელს არაბები უწყობდნენ (იხ. [6, 196]). პირიქით, VIII ს-ს 10-20-იან წლებში განვითარებული მოვლენები ერთნიშნად მიუთითებენ, რომ სტეფანოზ-არჩილის სახლი სათავეში ედგა ანტიარაბულ ფრონტს ამიერკავკასიაში. ამ საკითხთან დაკავშირებით იხ.: [7, 291-308]; [8, 102-120].

** მეცნიერის აზრით, თეოფილაქტე ანტიოქიის პატრიარქის მიერ კურთხეული კათალიკოსი ოიანე უნდა იყოს ბიჭვინთის (აფხაზეთის) და არ მცხეთის (ქართლის) კათალიკოსი. ვ. გოილაძე თვლის, რომ სწორედ ამ (ბიჭვინთის) კათალიკოსმა აკურთხა გუთების ეპისკოპოსად ოიანე.

ჯაფარიძემ [4, 90]*. ვ. გოილაძის არგუმენტაცია ზოგადად ნამდვილად ანგარიშგასაწევია, თუმცა არის ერთი გარემოება, რომელიც ხელს უშლის მის უპირობოდ გაზიარებას. კერძოდ, ვ. გოილაძე თვლის, რომ 744 წლის ახლო ხანებში ლეონ „აფხაზეთის ერისთავს“ უნდა გაეერთიანებინა ეგრის-აფხაზეთი [9, 168], რისი დაშვების არავითარი საფუძველი არა გვაქვს. 744-750 წლებში თუ არჩილი – გაერთიანებული (თუნდაც ფორმალურად) ქართლ-ეგრისის სახელმწიფოს მეთაური (რომლის ვასალი გახდა „ერისთავი კეისრისა“ ლეონი) არა, მისი მემკვიდრე – იოვანე (სწორედ ის იხსენიება ეგრისის მმართველად არჩილის გარდაცვალების შემდეგ [11, 249]) მაინც იქნებოდა ცოცხალი**. „აფხაზეთის ერისთავის“ ხელისუფლების ქვეშ ეგრის-აფხაზეთის მოქცევა კი სავარაუდებელია სწორედ იოვანეს გარდაცვალების შემდეგ, რაც სულ ცოტა 760 წლამდე მაინც არაა მოსალოდნელი. შესაძლებელია, ეს მოხდა თუნდაც VIII ს. 60-იან წლებში, მაშინ როდესაც ჯუანშერი (7 წლის განმავლობაში)*** „საპატიო ტყვეობაში“ ჰყავდა ხაზართა ხაკანს [11, 250]. იქნებ, სწორედ იოვანეს გარდაცვალებითა და ჯუანშერის ტყვეობით გამოწვეული ვაკუუმი ისარგებლა „აფხაზეთის ერისთავმა“ (არაა გამორიცხული ეს მართლაც ყოფილიყო ლეონ I) და, როგორც „ხორონიანთა“ სახლის ლეგიტიმურმა წარმომადგენელმა (სიძემ) დაიკავა იოვანეს ადგილი.

მიუხედავად ზემოთ აღნიშნულისა, მთლიანად მაინც ვერ გამოვრიცხავთ „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსოს დაარსების შესაძლებლობას VIII ს. 40-იან წლებში. მაგრამ, ამ შემთხვევაში, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ეს მოხდებოდა ერთიანი ეგრის-აფხაზეთის ხელისუფლების სათავეში „აფხაზეთის ერისთავის“ მოსვლამდე. ამ თვალსაზრისით, ჩვენი აზრით, მეტად საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ახლადშექმნილი დამოუკიდებელი საეკლესიო ორგანიზაციის მეთაურმა რეზიდენცია დაიდო ბიჭვინთაში. თუ „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსო შეიქმნა „აფხაზთა“ სამეფოს ეპოქაში, როდესაც სახელმწიფოს პოლიტიკურმა ცენტრმა ანაკოფია-ახალი ათონიდან ქვეყნის შუაგულში (ქუთაისში) გადმოინაცვლა, რალა აზრი უნდა ჰქონოდა რელიგიური ცენტრის სამეფო რეზიდენციიდან ასე შორს – უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთში გადატანას. განა უპრიანი არ იქნებოდა, „აფხაზეთის“ კათოლიკოსად წოდებული დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მეთაური, აქვე, ქუთაისთან ახლოს, თუნდაც ფაზისში, რომელიც IX ს-ში ითვლებოდა ყველაზე მნიშვნელოვან საეკლესიო ცენტრად სწორედ დასავლეთ საქართველოს მასშტაბით [13,

* ამ თვალსაზრის დამაჯერებლად მიიჩნევენ ბ. დიასამიძე (იხ.: [6, 203] და ჯ. გამახარაძე (იხ. [10, 117]).

** „მატიანე ქართლისას“ ცნობის თანახმად იოვანე მხოლოდ ლეონ II-ის მიერ „აფხაზთა“ მეფის ტიტულის მიღების წინ ჩანს გარდაცვლილი (იხ. [11, 251]).

*** აკად. ი. ჯავახიშვილის გამოთვლით 764-771 წწ. (იხ. 12, 80-81)).

180-181]*, დამჯდარიყო და აქედან ემართა თავისი სამწყსო**. ერთი სიტყვით, ჩვენ იმის თქმა გვინდა, რომ ჰიპოთეტურად, სულაც არ არის გამორიცხული „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსო VIII ს-ის 70-იან წლებამდეც, როდესაც „აბო ტფილელის მარტვილობის“ თითქმის დოკუმენტური ცნობით აფხაზეთის მთავარი ნამდვილად იყო მთელი დასავლეთ საქართველოს ხელისუფალი [17, 59-60], შექმნილიყო.

ეს თუ ასეა, მაშინ სავარაუდოა, რომ „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსოს დაარსება კონსტანტინოპოლთან გარკვეული დაპირისპირების პირობებში მოხდებოდა. ასეთი დროებითი დაპირისპირების ხანად კი სავსებით შესაძლებელია მივიჩნიოთ მხოლოდ VIII ს. 20-50-იანი წლების დამდეგი, როდესაც ბიზანტიის იმპერია ხატმბრძოლობამ მოიცვა. იქნებ, მართლაც ამ დროს (უფრო VIII ს. 40-იან წლებში) განუდგა აფხაზეთი (ამ შემთხვევაში საკუთრივ „აფხაზეთის საერისთავო“) ბიზანტიას ეკლესიურად, როგორც ამას ფიქრობენ ცალკეული მკვლევრები [9, 168-175; 4, 90; 6, 203; 10, 117]. მოსალოდნელია, რომ სწორედ საკუთრივ აფხაზეთის ფარგლებში უნდა გაეკეთებინა ჯერ კიდევ „საერისთავოს“ სტატუსის მქონე აფხაზეთის პოლიტიკურ ხელმძღვანელობას აქცენტი ბიჭვინთაზე და დაეპირისპირებინა ის კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს პოლიტიკის გამტარებელი აბაზგიის (სებასტოპოლისის) საარქიეპისკოპოსოსათვის, ვინაიდან დასავლეთ საქართველოს ერთიან სახელმწიფოში – „აფხაზთა“ სამეფოში – გაერთიანების შემდეგ, მეტად საეჭვოა ბიჭვინთას, მიუხედავად „ძველი დიდებისა“,*** კონკურენცია გაენია იმავე ფაზისისათვის, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლაზიკის სამიტროპოლიტოს (ფაქტობრივად მთელი დასავლეთ საქართველოს) ცენტრი იყო.

მეორე ცნობა, რომელიც ინვეს ინტერესს „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსოს დაარსების თარიღთან დაკავშირებით, ასევე „ქართლის ცხოვრების“ გვიანდელი ნუსხის ჩანართში გვხვდება. ამ ცნობის თანახმად: „...ამან ბაგრატ განაჩინა და განანესა კათალიკოზი აფხაზეთს ქრისტეს აქეთ“ 830 წელს [19, 190; 20, 244; 11, 255; 21, 46; 22, 565]. „მატიანე ქართლისაჲს“ ამ მინაწერში ნახსენები ბაგრატი ტაო-კლარჯეთის სამთავროს (შემდგომში „ქართველთა“ სამეფოს)

* ფაზისის სამიტროპოლიტო თავისი 4 (როდოპოლისის, საისი-ცაიშის, პეტრას, ზიგანევის) ეპარქიით ფაქტობრივად მოიცავდა მთელ დასავლეთ საქართველოს დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე განლაგებული (სებასტოპოლისი-აბაზგიისა და ნიკოფსის) საარქიეპისკოპოსოების გამოკლებით.

** აქ შეიძლება სხვა ქვეყნების პრაქტიკის მოშველივაც. მაგალითად, ცნობილია, რომ XIV ს-ში მოსკოვის სამთავროს წარმატებული ბრძოლა პოლიტიკური პევენომონის მოსაპოვებლად და საბოლოო ჯამში ამ პოლიტიკური ერთეულის ირგვლივ რუსული მიწების გაერთიანება მნიშვნელოვანწილად განაპირობა იმან, რომ იმ პერიოდში (1326 წლის შემდეგ) სწორედ მოსკოვი გადაიქცა ქვეყნის რელიგიურ ცენტრად [14, 222-223; 15, 202, 356; 16, 87].

*** როგორც ცნობილია, ბიჭვინთის ეპარქიამ საყოველთაო აღიარება მოიპოვა IV საუკუნიდან, როდესაც ბიჭვინთის ეპისკოპოსმა სტრატოფილემ მონაწილეობა მიიღო ნიკეაში გამართული (325 წ.) მსოფლიო პირველი საეკლესიო კრების მუშაობაში. იხ.: ([18, 2-10]).

ფუძემდებლის ამოტ ბაგრატიონის ძე ბაგრატი I კურაპალატი. აკად. ნ. ბერძენიშვილმა სავსებით სამართლიანად შეიტანა ეჭვი ამ ცნობის სანდოობაში. მეცნიერმა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციის ქვეშ მყოფ საეკლესიო კათედრათა ნუსხების (ნოტიციების) ანალიზის საფუძველზე დაასკვნა, რომ 886-912 წლებში ლიხთიმერეთი ეკლესიურად ჩამოცილებული იყო ბიზანტიისაგან. მისი განმარტებით, „ეს დრო (IX ს. II ნახევარი) კარგად უდგება ბაგრატი I აფხაზთა მეფის ხანას (861-873(906)წწ. [21, 45]“ ამიტომ, – ასკვნის ნ. ბერძენიშვილი, – სწორედ ამ ბაგრატი აფხაზთა მეფეს უნდა გულისხმობდეს ზემოთ მოყვანილი „ცნობა აფხაზეთში კათალიკოზობის დაარსების შესახებ, რომელიც გაუგებრობით ბაგრატი I არტანუჯელ კურაპალატს (826-876 წწ.)“ მიანერეს [21, 45].

აკად. ნ. ბერძენიშვილისაგან განსხვავებით, პ. ინგოროყვა ნდობით ეკიდებოდა „მატიანე ქართლისაჲს“ ქრონიკისათვის დართულ ამ მინაწერს და მიიჩნევდა, რომ „ქართლ-მესხეთის სამეფოს (იბერიის) მეთაური ბაგრატი I მეფე-კურაპალატი“ ნამდვილად მონაწილეობდა აფხაზეთის საკათალიკოსოს დაარსების საქმეში [20, 245]. მეცნიერის აზრით, ბაგრატი კურაპალატის მონაწილეობა გამოიხატა მისი, როგორც „იბერიის (ქართლ-მესხეთის) მეფე-კურაპალატის...“ მხრიდან აფხაზეთის საკათალიკოსოს ცნობაში [20, 245]. ამავე თვალსაზრისს ავითარებენ ამჟამად ა. ჯაფარიძე [4, 93], ბ. დიასამიძე [6, 219] და ჯ. გამახარია [10, 118].^{1/4}

ჩვენი აზრით, „მატიანე ქართლისაჲს“ ტექსტზე გაკეთებული ეს მინაწერიც არ უნდა იყოს მთლად უადგილო და ის შეიძლება ასახავს კიდევაც რაღაც კონკრეტულ მოვლენას, რომელიც უკავშირდება „აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს დაარსება-ფუნქციონირებას, თუმცა ტაო-კლარჯეთის ოფიციალური ხელისუფლების მეთაურის, „ქართველთა კურაპალატის“ – ბაგრატი ამოტის ძის მიერ უშუალოდ კათალიკოსის „განწესება“ მეზობელ სახელმწიფოში – „აფხაზთა“ სამეფოში, როგორც სავსებით სამართლიანად მიუთითებს ახალგაზრდა ისტორიკოსი ბ. კუდავა, ნამდვილად საეჭვოა [22, 565]. ერთადერთი, რაც ჩვენ ამ შემთხვევაში კათალიკოსის „განწესების“ ფაქტში შესაძლებელია დავინახოთ, პოლიტიკური მხარდაჭერაა, რომელიც „აფხაზთა“ სამეფომ ბაგრატი I კურაპალატისაგან მიიღო. მართალია, „მატიანე ქართლისაჲს“ მონაცემების მიხედვით, ტაო-კლარჯეთის მმართველი აშკარად (IX ს-ის 40-50-იან წლებში უეჭველად) „აფხაზთა“ მეფის პოლიტიკური მეტოქეა*, მაგრამ ეს სულაც არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ტაოს ხელმწიფეს არ გაუჩნდებოდა სურვილი, მხარი დაეჭირა ქუთაისის ტახტის ანტიბიზანტიური დემარშისათვის – გამოყოფოდა ბიზანტიას ეკლესიურად. აქ გასათვალისწინებელია ის გარემოება,

* ამასთან დაკავშირებით, ბ. კუდავა ყურადღებას აქცევს იმ გარემოებასაც, რომ ბაგრატი კურაპალატი და „აფხაზთა“ მეფე საქართველოში ბულა-თურქის ლაშქრობის დროს მონაწილედნენ ბანაკებში იყვნენ [22, 565].

რომ ბაგრატი კურაპალატმა, რომელიც, თავის დროზე, ბიზანტიის იმპერიის სანქციით მოვიდა ტაო-კლარჯეთის ხელისუფლების სათავეში, მალე (IX ს. 40-იან წლებში ეს მოხდარი ფაქტია) კარდინალურად შეიცვალა საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაცია და არაბთა სახალიფოს პოლიტიკის ფარვატერში მოექცა, რის სანაცვლოდაც არაბებისაგან შიდა ქართლი მიიღო [23, 186-187; 24, 329-330]. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, სრულიად დასაშვებია, ბაგრატი კურაპალატი ამ ნაბიჯით ახდენდა თავისი ანტიბიზანტიური კურსის დემონსტრირებას.

„აფხაზეთის“ საკათალიკოსოს დაარსების თარიღის დადგენისას მკვლევრები, სავსებით მართებულად, გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებენ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსადმი დაქვემდებარებული ეპარქიების ნუსხებს (ნოტიციებს). ეს ნოტიციები თავის დროზე საგანგებოდ შეისწავლეს აკად. ს. ყაუხჩიშვილმა [13, 180-201] და პ. ინგოროყვამ [20, 234-242]*. გამოყოფენ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს ეპარქიათა ნუსხების ორ ჯგუფს: პირველი ჯგუფის ნოტიციებს, რომლებიც შეუდგენიათ VII-IX საუკუნეებში, არაუგვიანეს 820-829 წლებისა და მეორე ჯგუფის, რომელთა შედგენას უკავშირებენ ბიზანტიის იმპერატორის ლეონ VI-ის (886-912წწ.) ეპოქას [13, 184; 29, 288; 26, 43; 28, 8-9]. პირველი ჯგუფის ნოტიციებში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს კათედრებს შორის დასახელებულია დასავლეთ საქართველოს ეპარქიები: ფასისის (ლაზიკის) სამიტროპოლიტო მისდამი დაქვემდებარებული 4 (როდოპოლისის, საისი-ცაიშის, პეტრას, ზიგანევის) საეპისკოპოსოთი, სებასტოპოლისისა (აბაზგის) და ნიკოფსიის საარქიეპისკოპოსოები [13, 180-181]. 901-907 წლებით დათარიღებულ მეორე ჯგუფის პირველსავე ნუსხაში კი მხოლოდ სებასტოპოლისის საარქიეპისკოპოსოა მოხსენიებული [13, 185]. ამ ფაქტს მკვლევრები ერთნიშნად მიიჩნევენ იმის დადასტურებად, რომ X ს-ის დასაწყისისათვის დასავლეთ საქართველოს ეკლესია უკვე გამოსული იყო კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციიდან.

აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს უნდა მომხდარიყო ბაგრატი „აფხაზთა“ მეფის მმართველობის დროს [21, 45]. პ. ინგოროყვას მიხედვით, უფრო ადრე – VIII ს-ის 30-იან წლებში [20, 245]. აკად. კ. კეკელიძეს კი, პირიქით, დასავლეთ საქართველოს მიერ საეკლესიო სუვერენიტეტის მოპოვება X ს-ის II ნახევარში გადაჭონდა [30, 354-355]. აკად. ს. ყაუხჩიშვილი ამ მოვლენას X ს-ის დამდეგით ათარიღებდა [13, 196-201]. დაახლოებით ამავე თვალსაზრისს ავითარებდა ზ. ანჩაბაძეც, თუმცა ის თვლიდა, რომ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიამ ფაქტობრივი დამოუკიდებლობა მოიპოვა უკვე IX ს-ის 40-იანი წლების შემდეგ, მას მერე, რაც „აფხაზთა“ სამეფომ აღკვეთა ბიზანტიის ხელისუფლების

* ამ უკანასკნელ ხანს, ზ. კუდავამ მიმოქცევაში შემოიტანა ნოტიციების უახლესი გამოცემა [25] და მისი კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე კორექტივი შეიტანა ამ ნოტიციათა მონაცემების გააზრებაში [26, 43-48; 22, 474-475; 27, 7-13; იხ. აგრეთვე: 28, 9-10].

მცდელობა, იარაღის ძალით აღედგინა იმპერიის გავლენა „აფხაზეთზე“ [31, 146]. აკად. მ. ლორთქიფანიძის აზრით, დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს სიუზერენიტეტისაგან განთავისუფლება მოხდა IX ს-ის განმავლობაში და ეს პროცესი X ს-ის დამდეგისათვის დასრულებული ჩანს [32, 424-427; 29, 289; 33, 159]. X ს-ის დამდეგით ათარილებენ უკვე არსებული „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსოს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს უზენაესობიდან გამოსვლას ვ. გვილაძე [9, 178] და ა. ჯაფარიძე [4, 96]. ბიზანტიის იმპერიაში IX ს-ის 20-40-იანი წლების დამდეგს შექმნილი საშინაო და საგარეო-პოლიტიკური ვითარების ანალიზის საფუძველზე, ბ. დიასამიძე მიდის იმ დასკვნამდე, რომ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ იმჟამად („აფხაზთა“ მეფის დემეტრე II-ის მმართველობის პერიოდში – 825-861 წწ.) ცნო „აფხაზეთის“ საკათოლიკოსოს დამოუკიდებლობა [6, 219].

კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციიდან დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის გამოსვლის საკითხი ამ ბოლო დროს საგანგებოდ შეისწავლა ბ. კუდავამ, რომელმაც, როგორც უკვე ზემოთ აღინიშნა, სამეცნიერო ბრუნვაში შემოიტანა ფრანგი მეცნიერის ჟან დარუზეს მიერ მომზადებული ნოტიციების კრიტიკული გამოცემა. ამ მასალებზე დაყრდნობით მკვლევარი მივიდა დასკვნამდე, რომ „დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრების (ძირითადი ცენტრის – ფაზისის სამიტროპოლიტოსა და აგრეთვე ნიკოფსიის საარქიეპისკოპოსოს) ბიზანტიური დაქვემდებარებიდან“ გამოსვლა მოხდა IX ს. 80-90-იან წლებში [26, 47; 22, 574], რითაც ფაქტობრივად დაადასტურა აკად. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება „აფხაზთა“ სამეფოს მიერ საეკლესიო სუვერენიტეტის მოპოვების შესახებ ბაგრატ „აფხაზთა“ მეფის ზეობის პერიოდში [21, 45]. ამავე თვალსაზრისს ავითარებს თ. ქორიძეც [28, 9-10].

ჩვენ მთლიანად ვუჭერთ მხარს ახალგაზრდა მკვლევართა ამ დასკვნას და შევეცდებით შევამაგროთ ის ახალი არგუმენტებით. ამ თვალსაზრისით, უალრესად საყურადღებოდ მიგვაჩნია ვახუშტი ბატონიშვილის ზემოთ მოყვანილი ცნობა, კერძოდ, მისი ის ნაწილი, რომელშიც აღნიშნულია, რომ დასავლეთ საქართველოს ეკლესია განთავისუფლდა „თხოვნითა ბერძენთაგანვე“, ანუ კონსტანტინოპოლის დასტურით. ვფიქრობთ, სწორია ბ. დიასამიძე, როდესაც (ვახუშტის ამ ცნობაზე დაყრდნობით) დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მოპოვების ინიცირებას „აფხაზურ“ მხარეს მიაწერს, მაგრამ ვერ დავეთანხმებით მკვლევარს იმაში, რომ ეს შეიძლებოდა მომხდარიყო „აფხაზთა“ მეფე დემეტრე II-ის მმართველობის პერიოდში [6, 216-219]. ჩვენი აზრით, დემეტრე II-ის დროს (30-40-იან წლებში მაინც) „აფხაზთა“ სამეფო ჯერ კიდევ მკვეთრ ანტიბიზანტიურ კურსს ადგა და ამ ეტაპზე რომც დავუშვათ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინოპოლის იურისდიქციიდან გამოსვლა, ეს მხოლოდ და მხოლოდ ბიზანტიასთან დაპირისპირების პირობებში და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს გვერდის ავლით მოხდებოდა. ისმის კითხვა: მაშინ როდის შეიძლებოდა მიემართა ოფიციალურ ქუთაისს თხოვნით ბიზანტიის

ხელისუფლებისათვის, მიენიჭებინა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიისათვის ავტოკეფალია? ასეთ პერიოდად ჩვენ ბაგრატ „აფხაზთა“ მეფის მოღვაწეობის ხანა, უფრო კონკრეტულად კი IX ს-ის 80-იანი წლები გვესახება, ვინაიდან სწორედ ამ დროიდან შეიცვალა მკვეთრად ბიზანტია – „აფხაზთა“ სამეფოს ურთიერთობები და ის ღია კონფორმტაციიდან (ალბათ პირველად ლეონ II-ის განდგომის შემდეგ), სულ ცოტა, კეთილმეზობლობისა და თანამშრომლობის რეჟიმში გადავიდა.

ორიოდე სიტყვით იმის შესახებ თუ რა ვითარებაში მოხდა ეს მობრუნება „აფხაზთა“ სამეფო-ბიზანტიის ურთიერთობებში. IX ს. მიწურულს „აფხაზთა“ მეფის გიორგი I „აღწეფელის“ გარდაცვალების შემდეგ, როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოს სამეფო კარზე სახელმწიფო გადატრიალება მოხდა, რის შედეგად ტახტი გარდაცვლილი მეფის ქვრივის ფავორიტმა იოანე შავლიანმა დაიკავა. ტახტის კანონიერი მემკვიდრე უფლისწული ბაგრატი (გიორგი I-ის ძმისწული, დემეტრე I-ის ძე), რომელიც შეთქმულებმა „შთააგდეს ზღუასა... ღმერთმან განარინა... და მიინია იგი კონსტანტინეპოლედ“ [11, 261]*. მაგრამ შავლიანთა დინასტიამ დიდ ხანს ვერ შეინარჩუნა ტახტი. გარკვეული დროის შემდეგ (IX ს. 80-იანი წლების დამდეგისათვის) „მოსცა ბერძენთა მეფემან“ ბაგრატ უფლისწულს „ლაშქარი და მოგზავნა ზღვთ და ნავითა შემოვიდა აფხაზეთად, და მოკლა ადარნასე, ძე იოვანესი, და დაიპყრა აფხაზეთი“ [11, 261]. როგორც ვხედავთ, ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლება აქტიურად ჩაერია „აფხაზთა“ სამეფოს საშინაო საქმეებში და ქუთაისში მისთვის მისაღები პოლიტიკური ძალა მოიყვანა ხელისუფლებაში [24, 332-333]. ამ დროიდან (IX ს-ის მიწურული – X ს-ის I ნახევარი) ბიზანტია-„აფხაზთა“ სამეფოს ურთიერთობა აშკარად კონსტრუქციული მიმართულებით ვითარდებოდა, რაც დასტურდება როგორც ბიზანტიური**, ისე ქართული*** წყაროების მონაცემებით****. სწორედ ასეთ პოლიტიკურ ფონზე, სავესებით შესაძლებელია, ბაგრატ „აფხაზთა“ მეფეს მართლაც გამოეჩინა დიპლომატიური ინიციატივა და „ეთხოვა“ ბიზანტიის ხელისუფლებისათვის, ეშუამდგომლა კონსტანტინოპოლის პატრიარქის წინაშე, რათა ამ უკანასკნელს ელიარებინა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობა.

* „მატიანე ქართლისაჲს“ ამ ცნობის ახლებური ინტერპრეტაციისათვის იხ.: [34, 64-71].

** ამის მაგალითია კონსტანტინოპოლის პატრიარქის ნიკოლოზ მისტიკოსის წერილები „აფხაზთა“ მეფე გიორგი II-ისადმი, რომლებშიც აშკარად იგრძნობა სამოკავშირეო ურთიერთობები „აფხაზთა“ სამეფოსა და ბიზანტიას შორის IX ს-ის მიწურულსა და X ს-ის I მესამედში (იხ. [13, 212-213]).

*** ჩვენი აზრით, კონსტანტინოპოლისა და ქუთაისის თბილი ურთიერთობები ასახულია „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობაში გიორგი II „აფხაზთა“ მეფის მიერ თავისი ორი ვაჟის ბიზანტიაში გაგზავნის შესახებ: „სიცოცხლესავე დიდისა გიორგი აფხაზთა მეფისასა გაეგზავნეს ორი შვილი საბერძნეთს, თეოდოსი და ბაგრატ, რათა მუნ იზრდებოდინა, ამისთვის რათა შემდგომად სიკუდილისა მისისა არა იყოს ბრძოლა და წჭომა“ [11, 261].

**** ჩვენი ეს დასკვნა ეწინააღმდეგება აკად. გ. მელიქიშვილის თვალსაზრისს იმის შესახებ, რომ IX-X საუკუნეების მთელ მანძილზე „აფხაზთა“ სამეფო ერთნაირად ატარებდა მკვეთრად გამოხატულ ანტიბიზანტიურ პოლიტიკას. იხ.: [35, 4-24]; ამ მოსაზრების კრიტიკა იხ.: [24, 325-335].

ამ დასკვნას ერთგვარად ამაგრებს ქართლის პრეცედენტიც. ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, როგორც ცნობილია, ვახტანგ გორგასალმა სწორედ კონსტანტინოპოლს მიმართა „თხოვნით“ და ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკურ და სასულიერო ხელისუფლებასთან შეთანხმებით მიაღწია კათოლიკოსობის დანეშებასა და ამ გზით ქართლის ეკლესიის ავტოკეფალიის აღიარებას.

ამრიგად, ზოგადად, რომ შევაჯამოთ ჩვენი დაკვირვებები, შეიძლება ასეთი სურათი მივიღოთ. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციიდან დასავლეთ საქართველოს ეპარქიების გამოყოფის პროცესი დაიწყო ჯერ კიდევ VIII ს. 20-40-იან წლებში (უფრო 744-750წწ.), როდესაც შესაძლოა „აფხაზეთის ერისთავმა“ ბიჭვინთის იერარქს მიანიჭა „აფხაზეთის კათოლიკოსის“ ნოდება, რაც ოფიციალურად აღიარა კიდევ ანტიოქიის პატრიარქმა. მაგრამ ამ ეტაპზე ვერ მოხერხდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს დაქვემდებარებიდან გამოსვლა. ამ მიმართულებით მეორე მცდელობას ადგილი უნდა ჰქონოდა უკვე „აფხაზთა“ სამეფოს შექმნის შემდეგ, როდესაც პოლიტიკური სუვერენიტეტის მოპოვების ფონზე ერთიან დასავლურ-ქართულ სახელმწიფოს დასჭირდა ბიზანტიის პოლიტიკურ-იდეოლოგიური გავლენისაგან თავისუფალი, დამოუკიდებელი საეკლესიო ორგანიზაცია. სავსებით შესაძლებელია ეს მომხდარიყო სწორედ 830 წლის ახლო ხანებში, როგორც ამას გვამცნობს „მატიანე ქართლისაჲს“ ზემოთ მოყვანილი მინაწერი. ყოველ შემთხვევაში ის ფაქტი, რომ „აფხაზეთში“ კათოლიკოსის „განწესების“ (მაინცდამაინც 830 წელს) შესახებ საქართველოში გარკვეული საისტორიო ტრადიცია არსებულა, უთუოდ ანგარიშგასაწევია. სავარაუდოა, რომ მაშინ მოხდა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის დეკლარირება, რომელიც, ბუნებრივია, ერთბაშად არ ცნო კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ. ალბათ, ამიტომაცაა, რომ დასავლეთ საქართველოს ეპარქიები ამ დროს ჯერ კიდევ ფიგურირებენ ნოტიციებში. დაბოლოს, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოსაგან სრული სუვერენიტეტის მოპოვება დასავლეთ საქართველოს ეკლესიამ შეძლო IX ს-ის 80-იან წლებში, როდესაც „აფხაზთა“ სამეფოსა და ბიზანტიის იმპერიას შორის დამყარდა კეთილმეზობლური, სამოკავშირეო ურთიერთობები. შესაძლებელია, ეს ყოფილიყო ორი ქვეყნის პოლიტიკური თანამშრომლობის პირველი რეალური ნაყოფი.

1. შ. А. Месхия, И. З. Цинцадзе, Из истории русско-грузинских взаимоотношений, Тб., 1958.
2. შ. მესხია, შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან (პროფ. იასე ცინცაძის წერილის გამო), მნათობი, №1, თბ., 1970.
3. ჟუანშერ ჟუანშერიანი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955.
4. ა. ჯაფარიძე, საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, ტ. II. თბ., 1998.
5. ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973.
6. ბ. დიასამიძე, ქრისტიანობა დასავლეთ საქართველოში (I-X საუკუნეები), ბათუმი, 2001.
7. ზ. პაპასქირი, ბიზანტიის დიპლომატია და პოლიტიკური ცვლილებები დასავლეთ საქართველოში VIII ს. I ნახევარში, ქართული დიპლომატია, ნელინდეული, ტ. 4. თბ., 1997.
8. ზ. პაპასქირი, დასავლეთ საქართველო – აფხაზეთის პოლიტიკური ისტორიიდან. VIII საუკუნის I ნახევარი. – ნგნ.: ზ. პაპასქირი. აფხაზეთი საქართველოა. თბ., 1998.
9. ვ. გოილაძე, ქართული ეკლესიის სათავეებთან, თბ., 1991.
10. ჯ. გამახარია, აფხაზეთი და მართლმადიდებლობა (სს. – 1921წ.), თბ., 2005.
11. მატთანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955.
12. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II. თბ., 1965.
13. გეორგიკა, ტ. IV, ნან. II. ბიზანტიელ მწერალთა ცნობები საქართველოს შესახებ, ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანიურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952.
14. С. М. Соловьѳв. Сочинения, кн. II. История России с древнейших времѳн, т. 3-4. М., 1988.
15. Очерки истории СССР. Период Феодализма. IX-XVвв. В двух частях. Под ред. Б. Д. Грекова (отв. ред.), Л. В. Черепнина и В. Т. Пашуто, ч. II. М. 1953.
16. Л. В. Черепнин. Объединение русских земель вокруг Москвы. – История СССР. С древнейших времѳн до наших дней. т. II. М., 1966.
17. იოანე საბანისძე, წამებაჲ ჰაბოისი, რომელი იწამა ქართლსა შინა, ქალაქსა ტფილისს...შ- ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედაქტორობით, ტ. I. თბ., 1963.
18. გეორგიკა. ტ. I. ბიზანტიელ მწერალთა ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტები ქართული თარგმანიურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა თბ., 1961.

19. ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოც., სანკტ.-პეტერბ., 1849.
20. პ. ინგლოყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. თბ., 1954.
21. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში. ჭყონდიდე-მნიგნობართუხუცესი. – წგნ.: ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ნ. III. თბ., 1966.
22. ბ. კუდავა, აფხაზთა საკათოლიკოსოს ისტორიიდან (IX-XIII სს.), ქართული დიპლომატია, წელიწადული, ტ. 9. თბ., 2002.
23. მ. ლორთქიფანიძე, ზ. პაპასქირი, ახალი სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა და მათი ადგილი საერთაშორისო ურთიერთობებში, საშინაო დიპლომატია, წგნ.: ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, I ნაწილი, თბ., 1998.
24. ზ. პაპასქირი, „აფხაზთა“ სამეფოს საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის დაზუსტების საკითხისათვის, ქართული დიპლომატია. წელიწადული, ტ. 6. თბ., 1999.
25. Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes par Jean Darrouzès. A. A. Institut Français d'Études Byzantines. Paris, 1981
26. ბ. კუდავა, კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო და დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ცენტრები (IX ს.), ისტორიანი, სამეცნიერო კრებული, მიძღვნილი როინ მეტრეველის დაბადების 60 წლისთავისადმი, თბ., 2000.
27. ბ. კუდავა, დასავლეთ საქართველოს ეკლესია (IX-XI სს.), ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2002.
28. თ. ქორიძე, აფხაზეთის საკათოლიკოსოს ისტორია (IX-XVI სს.), ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაციის ავტორეფერატი, თბ., 2003.
29. М. Д. Лордкипанидзе. Возникновение новых феодальных государств. – wgn.: Очерки истории Грузии, т. II, Тб., 1988.
30. კ. კეკელიძე, კანონიკური წყობილება ძველ საქართველოში, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. IV. თბ., 1957.
31. З. В. Амчабадзе. Из истории средневековой Абхазии. Сухуми, 1959.
32. მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა. – საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. II. თბ., 1973.
33. М. Д. Лордкипанидзе, Абхазское царство. – wgn.: Разыскания по истории Абхазии/ Грузия, Тб., 1999.
34. ზ. პაპასქირი, ვინ იყო „ერისთავი ჩიხისა“, ქართული წყაროთმცოდნეობა, XI. თბ., 2006.
35. გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973.

К ХРОНОЛОГИИ УСТАНОВЛЕНИЯ „АБХАЗСКОГО“ КАТОЛИКОСАТА
Резюме

Вопрос о времени и условиях создания в Западной Грузии независимой от Константинопольской Патриархии церковной организации – „Абхазского“ Католикосата – давно привлекает пристальный интерес исследователей. Однако, несмотря на старания ученых-специалистов, данная проблема далеко еще не решена. Предлагаемая статья является очередной попыткой восполнить этот пробел в историографии. В ней, на основе критического анализа всего спектра соответствующих письменных источников, а также историографического наследия, поддерживается и подкрепляется новыми аргументами точка зрения тех исследователей (Н. А. Бердзенишвили, Б. К. Кудавя, Т. Коридзе и др.), которые временем основания „Абхазского“ Католикосата считают 80-90-е годы IX в. В работе проведена мысль о том, что приобретение „Абхазским“ царством церковного суверенитета произошло „по просьбе“ „абхазской“ стороны на фоне потепления византийско-западно-грузинских отношений, наметившегося с воцарением (благодаря активной военно-политической поддержке Византийской империи) Баграта I-го, и данное событие рассматривается как первый реальный плод политического сотрудничества между официальным Кутаиси и Константинополем.

Zurab Papaskiri

ON THE QUESTION OF DATING THE „ABKHAZ“ CATHOLICOSATE
Summary

It is a long time since the issue of the date and conditions of foundation of the “Abkhaz” Catholicosate – the church organization in the Western Georgia, which was independent from the Constantinople Patriarchy, attracted the interest of the researchers for the first time. Despite all the attempts of the specialists, the problem is not completely solved yet. This paper is a fresh attempt in order to fill a gap in the historiography. Basing on the review of all the corresponding sources and historiographic heritage, the assertion of some researchers (N. Berdzenishvili, B. Kudava, T. Koridze. etc.) about the determination 880-890-s as the date of foundation of the “Abkhaz” Catholicosate is supported with the new arguments. It is suggested that the acquisition of the church sovereignty by the “Abkhaz” kingdom was the outcome of the “request” of the “Abkhaz” side. It was the first real result of the co-operation between the official Kutaisi and Constantinople, which began after the accession (with the active military and political support of the Byzantine Empire) of Bagrat I to the throne of the “Abkhaz” kingdom.

**ნმ. შიო ახლის და მის თანამოწამეთა სამარტვილია
გარეჯის მრავალმთის ნმ. ღავითის ღავრაში**

გარეჯის მრავალმთის ნმ. ღავითის ღავრაში, ფერისცვალების ეკლესიიდან ზედა ტერასისაკენ ამავალი გვირაბის შუანელზე, კლდეში გამოკვეთილი მომცრო დასაკრძალავი სამონასტრო კომპლექსის გვიანი ხანის ძნელბედობებით აღსავსე ისტორიასთან დაკავშირებული ერთ-ერთი ნმინდა ადგილია. ესაა სამარტვილე ნმინდა შიო ახლისა და მისი თანამოწამეებისა, რომლებიც ლეკების მიერ აღესრულნენ XVII საუკუნის მინურულს.*

ნმ. შიო თავისი სულიერი მოძღვრის რჩევით მისულა გარეჯში ონოფრე მაჭუტაძის წინამძღვრობისას. გარეჯის „მეორედ მაშენებლად“ სახელდებულ წინამძღვარს კეთილად მიუღია ახლად მისული მოწესე და თავისი სენაკის გვერდით მიუჩენია მისთვის ადგილი. ნმ. შიო გამუდმებული ლოცვითა და მარხვით იმყოფებოდა მონასტერში. იმავდროულად, იგი, როგორც ჩანს, საგადამწერლო საქმიანობითაც იყო დაკავებული.** ნმინდა მამისა და მის თანამოწამე ძმათა ამავეს თვითმხილველი, არქიმანდრიტი ნიკოლოზ მაღალაშვილი ასე მოგვითხრობს:

„მოწდეს ჟამნი რაოდენნიმე. წარვიდა წინამძღუარი ონოფრე საქმისა რასათვისმე და შიოსა შეჰვედრა მონასტერი და ძმანი იქ მყოფნი და თვთ წარვიდა.

ხოლო ცოდვათა ჩუენთა მსგავსი საქმე მოიწია: ოდეს ილოცეს მწუხრისა და მიიღეს საზრდელი და ენებათ განსუენება, მოვიდეს დანყეულნი ლეკნი,

* მცხეთის ქადაგსა და არქიმანდრიტს, ნიკოლოზ მაღალაშვილს, რომელიც 1697-1702 წწ. მოღვაწეობდა გარეჯში, შეუდგენია ნმინდანისა და მის თანამოწამეთა მარტვილობის სეინაქსარული ვერსია – „თუესა ივისისა ა` ნმიდისა მღვდელთ-მონამისა შიოსი და მოყუსათა მისითა“ [იხ. 1, 611-615; 2, 317-320, 440-442]. თხზულება ერთადერთი ნუსხითაა შემონახული [3, 455. იხ. აგრეთვე 4, 71-79, 136-138].

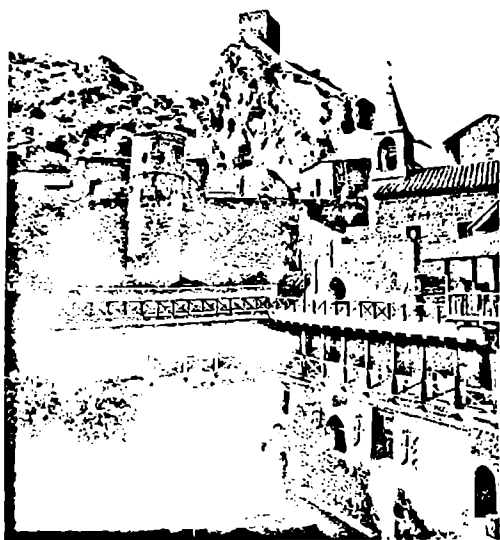
** ივარაუდება, რომ მას უნდა გადაეწესხა ქართველ ნმინდანთა ცხოვრებების კრებული (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A-160, 1699 წ.), აგრეთვე კურთხევაწი (A-1364) [ქრ.: 4, 46-48, 149; 5, 227-229; 3, 448]; ანდერძ-მონაწერის მიხედვით ირკვევა, რომ ნმ. შიოს A-160 ხელნაწერი 1699 წელს გადაუწესხავს: „მრავალჟამიერ ყავ, უფალო, მამა ჩუქნი ონოფრე მაჭუტაძე, რომლისა ნებითა და ბრძანებითა აღიწერა ნმიდამ ესე და სულთ-განმანათლებელი ნიგნი მეტაფრასი სუქტის ცხოველისა, ნმიდის ნინოს ცხოვრება, და ნმიდათა მამათა ჩუქნთა იოანე ზადენელისა, შიო მღვმელისა და ნმიდისა მამისა ჩუქნისა დაღვითის, ქორონიკონსა ტაშ, მეფობასა [-] ქართლს და კახეთს უშჯულოსა მაჰმადიანისა ქალბალისსა და კათოლიკოზობასა იოანესა, დასაბამითგან ნელთა შვიდიათას [-] ქრისტეს აქეთ ათას ექუსას [ოთხმოცდაცხრამეტს]. სრულ იქმნა თვესა ივისისა კზ, ჴელითა ფრიად ცოდვილისა და ყოველთა უნარჩევებისა მღვდელ-მონაზონის შიოსითა, ვინც მიემთხუროდეთ, შენდობას მყოფდეთ ჩუქნთს“ (ფ. 214რ). შესაბამისად, გარეჯულ ახალმონამეთა მარტვილობა 1700 წლის ახლო ხანებშია საგულუბრლო.

ვითარცა პირველ ლაერას ბარბაროზნი, და მოკლეს ძმა შიო მღვდელ-მონაზონი, დავით მწირი, გაბრიელ და პავლე. გაბრიელ წარივლტოდა და აღმოსავლით ლელეში შეიპყრეს და მახვლითა აღსასრული მიითულა. ხუთნი მახვლითა დაკლნეს, ლახურითა, ვითარცა ცხოვარნი მვეცთა ბოროტთა, რომელთამე უგმირეს მუცელთა, რომელთამე გამოჰკუეთეს ყელნი და რომელთასმე უხეთქნეს თავსა და აღასრულნეს, ამისთვის, რომე კარნი არა ჰქონდეს დაჰშულნი და მისთვის შეეპარნეს მვეცნი ბოროტნი ცხოვართა. ოდეს დაჰოცეს წმიდანი ესე და აღივსო სისხლითა მათითა სახლნი და საყდარნი და ქუეშე ალექსანდრეს ტახტის კერძო გადიოდა სისხლი მათი. დაძარცუეს წმიდანი, მრავალნი გუემულნი გუამნი მათნი და ხატნი და წიგნნი და კანდელნი და სასანთლენი და შესამოსელნი მღვდელთანი. რომელნიმე წარიხუნეს..." [2, 441-442].

მონასტერში მობრუნებულმა წინამძღვარმა „იხილნა ლახურთაგან დაპე ბულნი გუამნი წმიდათანი სისხლითა ძონეულ-ქმნილნი და ტიროდა მწუხარედ შიოსა და ძმათა ზედა. აღიხუნა და შემურნა და შემოსნა სამკუდროთა შესამოსლითა შიო ნეტარი და ძმანი, დამარხნა სამარხოსა სამხრით კერძო, წმიდის დავითის საფლავის ასწორებით, აღმოსავლის გზისკენ" [2, 442].

იმ დროიდან მოყოლებული, წმ. შიო ახლისა და მის თანამონაგეთა – მწირმონაზონი დავითის, მონაზონ გაბრიელისა და პავლეს, აგრეთვე ორი სხვა მონესის – სამარტვილე, წმ. დავითისა და წმ. ლუკიანეს საფლავებთან ერთად, ადგილობრივ მოღვაწეთა და მრავალმთის მომლოცველთათვის თავისი საკრალურობით ერთ-ერთ გამორჩეულ ადგილად იქცა. მონამებრივად აღსრულებული მარტვილის წმინდა ნაწილთა საგანგებო თაყვანისცემას უკავშირდება ის რამდენადმე უჩვეულო ისტორია, რომელიც გაბრიელ მცირეს მეშუარულ თხზულებაშია ჩართული: „იყო აქა (წმ. დავითის ლაერაში — ზ.ს.) ერთი კეთილი და სათნო მონაზონი, ფრიად ლმობიერი და დუმილის შემტკობელი, რომელი ღამე მარადის ილოცვიდა სულთქმითა და ცრემლითა ლმობიერებითა. დღესა ერთსა არა მოვიდა იგი ცისკრისა ლოცვასა და ჩვენ მივედით სენაკად მისა, ნუ უკუე სნეულ არს. გარნა იგი ნეტარი მჯდომარედ მიყრდნობილი კედელსა აღსრულებულ იყო. და სენაკსა შინა აქუნდა დაფარულად ხმელი იგი თავი შიო ტკბილისა, დაყუდებულისა მის მონაზონისა, რომელი აწ არს წმიდის დავითის საფლავის შთასავალისა საშუალ იწროსა სენაკსა, უფროსლა საფლავსა შინა მდებარე. და მას ზედა ღამე ყოველ იგლოვდა ესე მონაზონი. და ამის გამო საცნაურ არს ღირსება პატიოსნებისა მისისა, რომელ სიკუდილი იყო ყოველთათვის საშინელი და შემადრწუნებელი. ამან ნეტარმან თვინიერ საღმობისა და ყოვლისა ჭირისა მიითულა, ვითარცა ძილი ტკბილი, და ვითარცა ტრედი უმანკო აღფრინდა სულითა საუკუნო ცხოვრებად და სიხარულით უგალობს ღმრთისა სახიერებასა" [6, 63].*

* წმინდანის თხემი ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში ინახებოდა. რამდენიმე წლის წინ იგი საქართველოს საპატრიარქოს გადაეცა.

1. წმ. დავითის ლავრა.
საერთო ხედი

გავიდა ხანი და გამუდმებულმა ძნელბედობამ საგრძნობლად შეზღუდა სამონასტრო ცხოვრების მასშტაბები წმ. დავითის ლავრაში (სურ. 1). თანდათანობით შემცირდა იქ მოღვაწე მონესეთა რიცხვი, დაცარიელდა ქვაბ-სამლოცველოთა რიგი, გაპარტახდა მონასტრის საქონებლისა და სავარგულების უმეტესობა. XIX საუკუნის შუახანებისათვის წმ. დავითის ლავრაში მოღვაწე მონესეთაგან ზოგიერთს აღარც კი ახსოვდა ადგილობრივ სამონასტრო გადმოცემათა ნაწილი, მათ შორის - წმ. შიოს და მის თანამონამეთა მარტვილობის ისტორიის ცალკეული მხარეები. 1845 წელს გარეჯის მონასტერთა მოსალოცად მისულ პილიგრიმის ცნობით „По выходе из церкви мне указали, в темном переходе, ведущем на верхнюю площадку, углубление, въ котором хранится целебный череп одного из древних отшельников, источающий муро, но никто не умел мне назвать потаеннаго угодника Божия“ [7, 108].

უჩვეულოა, მაგრამ ფაქტია, რომ მომლოცველის თანმხლებთა შორის არავინ აღმოჩნდა წმ. შიოსა და მის თანამონამეთა სახელის მცოდნე; თუმცა კი, კლდეში ნაკვეთი მისი სამარტვილე, ისევე როგორც მირონმდინარე მისი თხ-

ემი, კვლავ თაყვანიცემოდა. ამ მხრივ დამაფიქრებელია 1881 წელს წმ. დოდოს ნეშტის ლავრაში გადმოსვენებასთან დაკავშირებით მიქაელ გობრონ საბინის პოლემიკურ პუბლიკაციაში დასმული კითხვა: „მაშ ისიც იგრე უნდა დაკარგულიყო, როგორც დაიკარგნენ საფლავნი წმიდათა გარეჰსჯისათა ლუკიანესი, პავლესი, თეოდოსესი, არსენისა, იოანნესი, შიო-ახლისა და სხვათა მრავალთა, რომელთა მოთხრობანი შეგროვილიყვნენ ერთ წიგნში, რომელს ეწოდების „ჯვარ შემოსილი“, რომელიც ერთ ეგ ზემპლიართ იყო“ [8]. მეორე მხრივ, მოტანილი ცნობები რამდენადმე შეუსაბამოდ ჩანს მამა პოლიევქტოს კარბელაშვილის მიერ უფრო გვიან, 1895 წელს გამოქვეყნებულ იმ მასალებთან, რომლებიც წმ. დავითის ლავრის სიძველეებს ეხება და რომელთათვისაც ავტორს ადგილობრივი ძმობის დახმარებით უნდა მოეყარა თავი. წმ. დავითის ლავრაში, მამა პოლიევქტოსის მიხედვით „ძველ სამკაულთაგან ბევრი აღარა დარჩომილარა, მრავალჯერ აოხრებულა ლეკთაგან. აქ არის შესანიშნავი: ჯვარი ჩუქურთმით ჭრილი ბზის ხისა, გამოყვანილია ათორმეტნი დღესასწაულნი; ღვთის მშობლის კარებიანი ხატი; მრგვალი ჩუქურთმით ნაჭედი ხატი გარს ვერცხლის სალტით, შემონირულია იოსებ ანდრონიკაშვილისაგან. სალაროში მაგდენი აღარა არის-

2. წმ. შიო ახლის სამარტილე-
ხედი სამხრეთიდან

რა შესანიშნავი, მთლად ტფილისშია ჩამოზიდული. ხელთ-ნაწერი წიგნები (1886 წ. სულ 112 იყო); აქ არის გულზედ სატარებელი ჯვარი რკინისა, რომელიც ოცდა-ხუთი წელი უტარებია პერანგს ქვეშ ღირსს მამას ახალს შიოს; მისი ძელები საშუალო ბაქანზედ ჩამყვან კიბის მარცხნივ პატარა კლდის გამოწვევით ასვენიან და მლოცავნი მუდამ ანთებენ სანთელს“ [9].

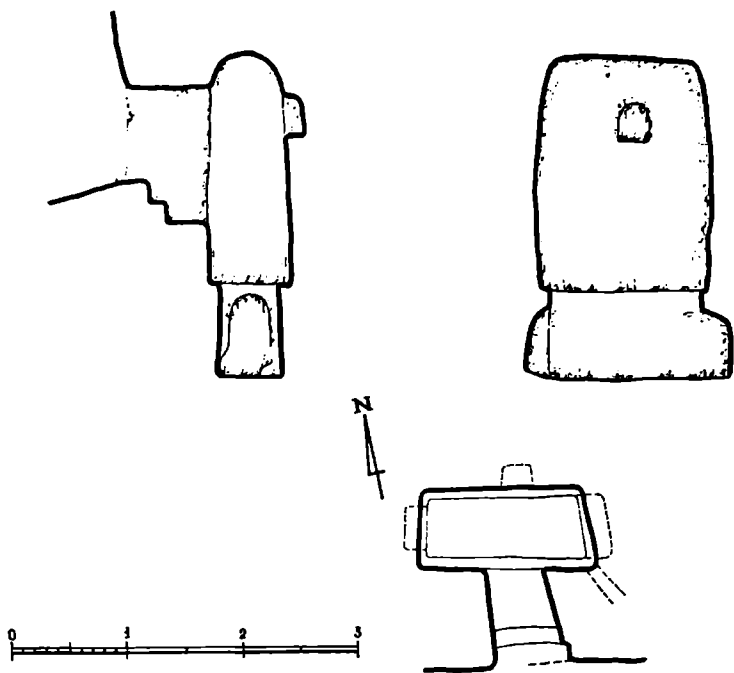
XX საუკუნის ძნელებდობა მრავალმთის სხვა მონასტერთა და განსაშორთა გვერდით წმ. დავითის ლავრასაც დაეცყო. გარეჯის სამონასტრო კომპლექსის მრავალსაუკუნოვანი ცენტრი არა მარტო დაცარიელდა, არამედ თანდათანობით გაპარტახდა კიდევ. სხვა ქვაბთა მსგავსად ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე მიტოვებული რჩებოდა წმ. შიოს და მის თანამონამეთა სამარტვილევ, რომელიც თანდათან მიწით ამოივსო.

წმ. დავითის ლავრაში სამონასტრო ცხოვრება 1990 წელს განახლდა. 1996 წლის ივლისში, მონასტრის იმჟამინდელი წინამძღვრის, არქიმანდრიტ გრიგოლის ლოცვა-კურთხევით სამარტვილე გაიწმინდა (სურ. 2). განმენდისას გამოქვაბულ დასაკრძალავში რამდენიმე მონამის ძელები აღმოჩნდა. ისინი ძირითადად ლუსკუმის აღმოსავლეთ ნაწილში იყო მოწყობილი. იქვე იყო ლითონის შანდლის ძირი, აგრეთვე ხის პატარა ჯალამბარი — როგორც ჩანს კანდელის ჩამოსაკიდად (სურ. 6-7).

სამარტვილე მცირე ზომისაა (1,7x0,8 მ). თავისი ხუროთმოძღვრული იერით იგი რამდენადმე უჩვეულოა მრავალმთისათვის, სადაც წმინდა მონამეთა დასაკრძალავები, როგორც წესი, საკურთხეველიანი ოთხკუთხა სათავისის ჩრდილოეთ კედელთან (ჩრდილოეთ უბეში) არის გამართული. ასეთია, მაგალითად, სამარტვილეები უდაბნოში [10, 75-80; 11, 101-114; 12, 75-79, სურ. 12], ბერთუბანში [13, 199-203; 14, 52-57] ნამებულში [15, 50-55]; მსგავსი აღნაგობისა უნდა ყოფილიყო ნათლისმცემლის მონასტრის დასაკრძალავიც.* მათგან განსხვავებით, წმ. შიოს და მის თანამონამეთა სამარტვილეს აღმოსავლეთ-დასავლეთ ღერძზე წაგრძელებული სწორკუთხა მოხაზულობის ვიწრო და ღრმა ლუსკუმის სახე აქვს (სურ. 3). ღიობის დირედან 55 სმ სიღრმეზე მის მთელს პერიმეტრს გასდევს თარო — ქვის ფილებით შექმნილი საბურველის დასადებად (მართლაც, სამარტვილის განმენდისას აქ ქვის სამი ფილის ნატეხი და ერთი მთლიანი ფილა აღმოჩნდა; ამჟამად ქვის ფილებს ხის საბურველი ცვლის — იხ. სურ. 4). დასაკრძალავის ძირში, მის დასავლეთ კედელში მცირე სიღრმის სასასთუმლე ნიშა; ამ ნიშის დარი ღრმულია ლუსკუმის აღმოსავლეთ კედელშიც. ჩრდილოეთი კედლის შუა ნაწილში, მაღლა (შესასველელი ღიობის პირისპირ), მცირე ზომის სასანთლე ნიშა გამოუკვეთავთ (სურ. 5).

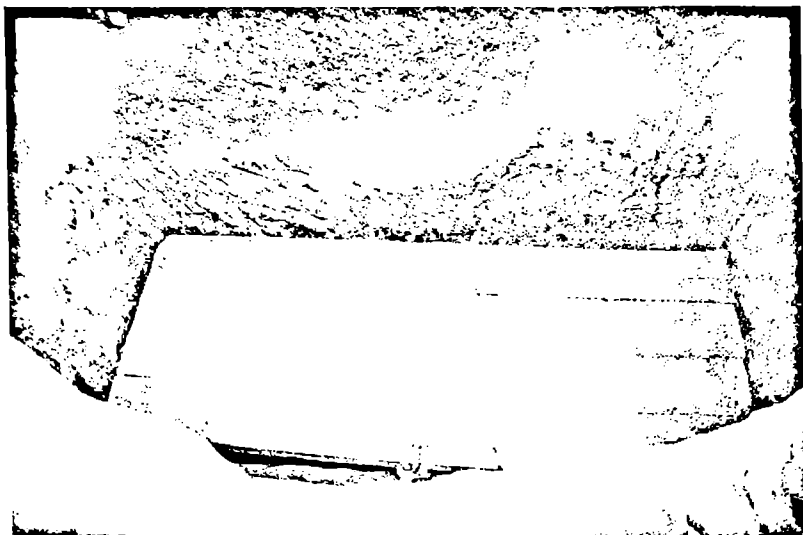
* სამარტვილე დღემდე გამოკვლეული არ ყოფილა. ცნობა მის შესახებ გაბრიელ მცირის თხზულებაში მოიპოვება [იხ. 6, 124].

დასახელებულთაგან თავისი გადაწყვეტით რამდენადმე განსხვავდება პირუკულმა მთის დასავლეთი კომპლექსის დასაკრძალავი, სადაც საკურთხეველის წინ ორი ლუსკუმია მოწყობილი [წინასწარი ცნობებისათვის იხ. 16, 3; აგრეთვე 12, 67-71, სურ. 7-8].

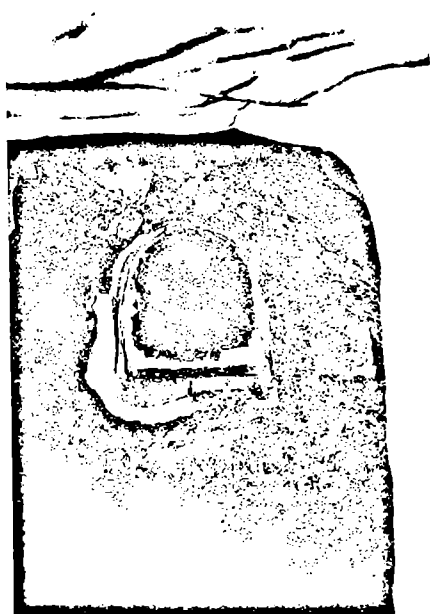

3. ნმ. შიო ახლის სამარტილე. გვემა და განაკეუთები.

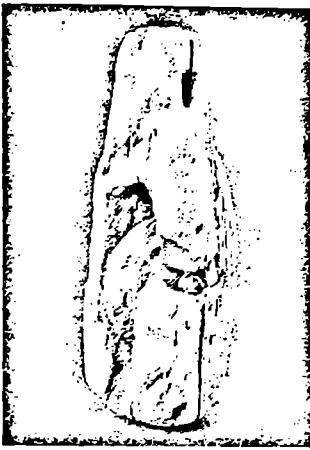
სამარტილის ასეთი მცირე ზომები რამდენადმე შეუსაბამოა ნმ. შიოსთან ერთად მონამებრივად აღსრულებულ მონესეთა რიცხვთან: როგორც აღინიშნა, სამარტილის განმენდისას აღმოჩნდა, რომ მასში რამდენიმე მონამე უნდა ყოფილიყო დასვენებული. იმ ეპოქაში, როდესაც, წმინდანისა და მის თანამონამეთა დასაკრძალავი იქმნებოდა, სამარტილეთა არქიტექტურულ იერსახესთან დაკავშირებული ადგილობრივი ტრადიცია ჯერ კიდევ უნდა ყოფილიყო შემონახული. მართლაც, XVII საუკუნის დასაწყისში, უდაბნოს მთაზე მონყვეტილ წმინდა მონამეთა სამარტილის შექმნის თაობაზე ღირსი გაბრიელ მცირე მიუთითებს: „ვითარცა გვასმინეს წმიდათა მათ წერილთა, ოდეს მოოხრდეს მონასტერნი ესე უსჯულოთაგან, მუნ დავითის მონასტერსა შინა მოსრნეს იგი მამანი, ხოლო აქა ნათლისმცემლის მონასტერსა — ესე მამანი. შემდგომად კახთა მეფემან ალექსანდრე მესამემან შეამკვნა სამარტილოთა ნანილნი იგი მუნ და ესენი აქა. ორგანვე ერთსახედ ეკლესიასა შინა ჩრდილოთით კერძო მსგავსად სანნახელისა აღაშენა და მათ შინა დაასვენა ნანილნი

4. ნმ. შიო ახლის სამარტვილე. ინტერიერი

5. სასანოლე ნიმა ნმ. შიო ახლის
სამარტვილის ჩრდილოეთ კედელზე

6-7. ხის ჯალამბარი წმ. შიო ახლის სამარტვილიდან

იგი პატივით“ [6, 124]. თუმცა კი არც ისაა გამორიცხული, რომ XVII-XVIII საუკუნეთა მიჯნისათვის გარეჯში მოღვაწე ქვითხუროთ (და უპირველესად სამარტვილის შექმნის უშუალო მეთავეს – მონასტრის იმჟამინდელ წინამძღვარს, ონოფრე მაჭუტაძეს) არც კი უცდიათ ადრეული ტრადიციის გამეორება: წმ. დავითის ლავრაში ახალმონაშენთა დასაკრძალავის გამოკაფვისას გადამწყვეტი უნდა ყოფილიყო არა იმდენად მისი აღნაგობა, რამდენადაც მრავალმთის უპირველეს სინმინდესთან – წმ. დავით გარეჯელის საფლავთან უშუალო სიახლოვე. წმ. დავითის დასაკრძალავის, ფერისცვალების ეკლესიის თავზე, მისკენ მიმავალი გვირაბის შუა მონაკვეთზე გამართული სამარტვილე მართლაც მრავალმთის უპირველეს სალოცავთან ერთიანობაში აღიქმება, ისევე როგორც ფერისცვალების ეკლესიის გარეთ დაკრძალულ ადგილობრივ მონესეთა და წმინდა მონაშენთა საფლავები.

სამარტვილის კედლები საგულდაგულოდ, სუფთად არის ნაკვეთი. დასაკრძალავის ინტერიერი, როგორც ჩანს, შელესილი არც კი ყოფილა. ბათქაშის კვალი შემორჩა მხოლოდ სასანთლე ნიშას და სამარტვილის გარე კედელს; ამ ფრაგმენტების მიხედვით ახლა უკვე ძნელი სათქმელია, ისინი თავდაპირველ ნაღესობას ეკუთვნის თუ მოგვიანო ხანაში შესრულდა.

წმ. შიოს და მის თანამონაშენთა დასაკრძალავი, როგორც ჩანს, უკანასკნელი გამოქვაბული სამარტვილე იყო გარეჯში. მრავალმთის მონასტრების დარბევა-აოხრებას XVIII-XIX საუკუნეებში მრავალი მონესე შეენირა; თუმცაღა, კლდეში ნაკვეთი საგანგებო ლუსკუმა, რამდენადაც დღეისათვის არის ცნობილი, მას შემდეგ აღარ შექმნილა.

1. შ. საბინინი, საქართველოს სამოთხე, თბილისი, 1882.
2. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ნიგნი IV, სვინაქსარული რედაქციები, გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ე. გაბიძაშვილმა, თბილისი, 1968.
3. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, H კოლექცია, ტ. IV, თბილისი, 1954.
4. შ. ქავთარია, დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, თბილისი, 1965.
5. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. I, თბილისი, 1976.
6. ღირსი გაბრიელ მცირე, ღვთივსულიერნი თხრობანი სულთა ღვთისმოყვარეთა ფრიად სარგებელნი (გარეჯელ მამათა ცხოვრება), გამოსაცემად მოამზადა ზაზა სხირტლაძემ, თბილისი, 2002.
7. А. Муравьев, Грузия и Армения, т. I, СПб., 1848.
8. შ. საბინინი, ჩემი პასუხი იოანე გრიგორის-ძეს ბერძენოვს, დროება, 1881, №130.
9. პ. კარბელაშვილი, დავით გარეჯის უდაბნოში, ივერია, 1895, №179.
10. Г. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид Гареджи, Тбилиси, 1948.
11. გ. აბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ცხოვრების ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბილისი, 1972.
12. Z. Skhirtladze, Martyrs and Martyria in the Gareja Desert, in: M. Kaplan ed., Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance (Byzantina Sorbonensia – 23), Paris, 2006.
13. G. Abramishvili, The Painting of Bertubani Martyrium, L'arte Georgiana dal IX al XIV secolo, Atti del terzo simposio internazionale sull'arte Georgiana, I (Bari-Lecce, 1986).
14. გ. აბრამიშვილი, ბერთუბნის სამარტილის მოხატულობა, სპექტრი, 1998, №1.
15. ზ. სხირტლაძე, ზ. თვალჭრელიძე, გამოქვაბული სამარტილე წამებულში, Academia, №1, 2001.
16. ზ. სხირტლაძე, ივრისპირა გარეჯის მონასტრებში, საქართველოს რესპუბლიკა, 1997, 25 დეკემბერი, №322 (295).

THE MARTYRIUM OF ST. SHIO THE YOUNGER
IN THE LAURA OF ST. DAVID AT THE GAREJA DESERT

Summary

In the middle of a tunnel leading from the burial place of St. David Garejeli, church of Transfiguration towards the upper terrace, a small grave hewn in the rock is connected with the later history of the Laura of St. David in the Gareja Desert. This is a martyrium of the hieromonk St. Shio the Younger and five other monks slaughtered by the Lezghins at the end of the seventeenth century. The martyrium of St. Shio was made soon by his spiritual father, Father Superior of the monastery, Onophre Machutadze (1690-1733), known in the sources as 'the second builder of the monastery'.

The pilgrim A. Muraviov, visiting the Laura of St. David in 1843, relates that while coming out of the burial place of St. David, the church of Transfiguration, through the dark tunnel leading to an upper terrace, he was shown a cave where 'a healing skull of one of the old hermits was kept of which myrrh oozed, although nobody could name him'. Among the antiquities of the Laura of St. David published in 1895 by the priest Polievktos desert the Laura of St. David also was deserted, and it gradually fell into decay. Like other structures of the monastery, the burial of St. Shio and his co-martyrs was abandoned and filled with earth.

After the revival of monastic life in the Laura of St. David, several human bones were discovered in the martyrium in the course of its cleaning in July 1996. They were mainly concentrated in the eastern part of the grave. The lower part of a metal candlestick, as well as a small wooden roller (presumably, to hold an icon-lamp), were also found there.

The small scale (170x80 cm) martyrium is shaped as a rectangular narrow and deep grave elongated along the east-west axis. At the depth of 55 cm., a shelf for the tomb cover composed of stone slabs is arranged along its whole perimeter. At the bottom of the burial, a shallow niche to place the head is cut in its west wall. A recess similar to this niche is also seen in the east wall of the grave. In the middle of the north wall (opposite the entrance), a small niche for candles is arranged. The walls of the martyrium are hewn studiously and neatly. Its interior does not seem to have ever been plastered. A trace of plaster survives only in the candle niche and the outer wall of the martyrium. Based on these fragments, it is now difficult to say whether they belong to the original phase of the construction of the burial or were done later.

The small dimensions of the martyrium are somewhat incongruous with the number of the martyred monks: the remains of several persons discovered during its cleaning testify that the site served as a collective grave.

The burial of St. Shio and his co-martyrs seems to have been the last rock-cut martyrium in Gareja. Many monks had fallen victim to the devastation of Gareja desert monasteries in the eighteenth-nineteenth centuries; however, according to present-day knowledge, no special rock-cut grave has been made since then.

დავით ნინიძე

თბილისის დომინიკელთა მონასტრის ისტორიისათვის (ვინ იყო გვიხარად კრემონელი?)

ესპანელმა მონაზონმა დომინიკუსმა (1170-1221) 1215 წელს დომინიკელთა (ფრატრეს პრედიკატორეს – ძმანი მქადაგებელნი) ორდენი დააარსა, რომელიც მიზნად ერეტიკოსების მოქცევას ისახავდა. მის შექმნამდე დომინიკუსი (გადმოცემით იგი წარჩინებული გვარის გუსმანების ოჯახში დაიბადა) ალბიგოელთა მწვალებლობის წინააღმდეგ ბრძოლამ მიიყვანა. უკვე 1216 წელს რომის პაპის ჰონორიუს III-ის მიერ ორდენი დამტკიცებულ იქნა. ეს კათოლიკური „მათხოვრული“ მონაზვნური ორდენი რომის პაპისაგან მალე მთელ რიგ პრივილეგიებს იღებს. იგი განსაკუთრებით საფრანგეთში, ესპანეთსა და იტალიაში ვრცელდება. 1227 წლიდან დომინიკელებმა საყოველთაო ქადაგებისა და აღსარების უფლება მიიღეს. განსაკუთრებით საინტერესოა ორდენის მიმართება ინკვიზიციასთან (გრიგოლ IX...). მათი გავლენის გავრცელება და ზრდა დომინიკუსის სიკედილის შემდეგ გამორჩეული სისწრაფით მიმდინარეობს, რაც მისი ენერგიული და მცოდნე მემკვიდრეების წყალობით გახდა შესაძლებელი. ორდენის მოღვაწეობის მთავარ მიმართულებას თეოლოგიის სიღრმისეული შესწავლა წარმოადგენდა განსწავლულ მქადაგებელთა აღზრდის მიზნით, რათა მათ ადამიანებამდე ღვთის სიტყვა და სახარება მიეტანათ, შედეგად კი ერებისაგან დაეცვათ ეკლესია. ორდენში სწავლა-განათლების სფერო ძალზე სწრაფად იწყებს განვითარებას და იგი, პირველ რიგში, ქადაგებისა და მწვალებელთა წინააღმდეგ ბრძოლაზე ორიენტირებული. ორდენის დანიშნულება პირდაპირ გერბზეც ჩანს, რომელზეც გამოხატულია ძალის პირში ცეცხლმოკიდებული ჩირაღდნით. ორდენის ცენტრებად ევროპის ორი უმსხვილესი ქალაქი – პარიზი და ბოლონია ყალიბდება. 1259 წელს სწავლების სფეროს ორგანიზაცია პარიზის უნივერსიტეტის მიხედვით იქნა აგებული – XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან დომინიკელები იკავებენ კათედრებს პარიზში, ბოლონიაში, პადუაში, კიოლნში, პრალაში, ოქსფორდში... ალბერტ დიდი და თომა აქვინელი ამ ორდენის დიდებულნი. დომინიკელთა ორდენი ძლიერების პიკში თავის რიგებში 12 კონგრეგაციას და 150 000-მდე წევრს ითვლიდა 45 პროვინციაში (მათგან 11 ევროპის გარეთ) [1].

დომინიკელები ყოველთვის გამორჩეულ ყურადღებას აქცევდნენ საეკლესიო სწავლებას, ეკლესიის დაცვას მეცნიერების, ცენზურის, ინკვიზიციის საშუალებით. მალე ასრულებს იწყებს დომინიკუსის ჩანაფიქრიც მისიების შესახებ – კერძოდ, 1247 წელს ელჩობა მონღოლებთან (რაზეც ქვევით გვექნება საუბარი), 1249 წელს – სპარსეთში, 1272 წელს კი მისია ჩინეთში; დომინიკელთა

მისიონერობა ცნობილია ჩრდილოეთის ხალხებში, იუდეველებში, სარაცინებში. XIII საუკუნე ის პერიოდია, როცა დომინიკელები ეკლესიის ისტორიაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ – მათგან ირჩევენ ინკვიზიტორებს, მონინააღმდეგეების მიუხედავად დომინიკელები თანდათან იკავებენ რომის პაპის ტახტსაც, მაგ., ინოკენტი V, პიუს V და ა.შ. მართალია, თავიდან აკრძალული იყო ორდენის წევრების მიერ რაიმე შემოსავლის და საკუთრების ფლობის უფლება (ორდენს შემონიშნულობებით უნდა ეცხოვრა), მაგრამ მისი „მათხოვრული“ ხასიათი დიდხანს ვერ შენარჩუნდა [1].

როდესაც რომის პაპის წინაშე, მონღოლებიდან მომდინარე საშიშროების გამო, ძალზე აქტიურად დადგა მათთან ურთიერთობის საკითხი, პაპმა ინოკენტი IV-მ (1243-1254) სწორედ ერთ-ერთი პირველი დომინიკელებს მიმართა. დღეს ჩვენს მიერ განსახილველი დომინიკელი ბერის – სიმონ დე სენ-კვენტინის ჩანაწერების ერთ-ერთი მკვლევარი ჯორჯ ჯ. გუსმანი აღნიშნავს: „ელჩებად პაპმა აირჩია ახლად შექმნილ ლატაკ ბერთა ორდენების წევრები. ეს ბერები დიდად გამოცდილნი იყვნენ ქადაგებასა და სწავლებაში, რაც ძალზე მნიშვნელოვანი იყო ურწმუნოებთან შეხვედრისას. ისინი ცნობილი იყვნენ როგორც უშიშარი ადამიანები, რომელთა რწმენა ნამდვილ გმირობას უტოლდებოდა“ [2]. ისიც აღსანიშნავია, რომ ამ დიპლომატიური მისიის წარმომადგენლებს წილად ხვდათ ევროპელებისათვის პირველი სანდო ანგარიში მიენოდებინა მონღოლთა ძალაუფლების, მათი მიზნებისა და წეს-ჩვეულებების შესახებ [2].

ამ პერიოდის ბიზანტია თურქ-სელჩუკებისაგან დამარცხებულ და ჯვაროსანთაგან დაძაბუნებულ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენს, ამიტომ მონღოლთა დაპყრობების პირობებში საქართველოს სხვა მოკავშირე უნდა ეძებნა. ქართულმა დიპლომატიამ ორიენტაცია დასაველეთზე — ევროპის სახელმწიფოებზე და ჯვაროსნებზე აიღო. ასე იყო როგორც ლაშა-გიორგის დროს, ასევე რუსუდანის მეფობის ხანაში; მთავარი აქცენტი რომის პაპთან ურთიერთობაზე კეთდება. არსებული ვითარებისა და ამ ურთიერთობების ხასიათის ასახსნელად საკმარისია 1223 წლით დათარიღებული რუსუდანის წერილის ერთი ადგილი რომის პაპის — ჰონორიუს III-სადმი, სადაც აღნიშნულია, რომ ლაშა-გიორგი ჯვაროსნული ლაშქრობისათვის მზადებაში იყო, როცა „თათარი“ საქართველოში შემოვიდნენ, „ჩვენ მათ არ ვუფრთხილდებოდით, რადგან ქრისტიანები გვეგონა; მაგრამ როდესაც ვცანით, რომ კარგი ქრისტიანები არ იყვნენ, მაშინ შევკრიბეთ ყოველი ჩვენი ძალა და წინ აღვუდგექით“... [3, 7-8]. აქვე რუსუდანი პაპს ატყობინებს, რომ საქართველოს სამეფო მზად არის მონაწილეობა მიიღოს წმინდა საფლავის გასათავისუფლებლად მონყობილ ჯვაროსნულ ლაშქრობაში. საბოლოოდ, საერთაშორისო ვითარებაში მომხდარი მნიშვნელოვანი ცვლილებების გამო საქართველო-ევროპის ურთიერთობა სხვა მიმართულებით წარიმართა და მისიონერული მოღვაწეობის ფორმით შემოიფარგლა. გრიგოლ IX-ის პაპობის ხანაში, XIII საუკუნის 20-იანი წლების ბოლოსა და 30-იანი წლების დასაწყისში, საქართველოში ჩნდებიან პირველი მისიონერები

— ფრანცისკელთა ორდენის წევრები, რომლებიც თბილისში თავის სალოცავს აარსებენ. ფრანცისკელებს 40-იან წლებში სწორედ დომინიკელთა ორდენის წევრები მოჰყვნენ, რომლებიც 1240 წელს თბილისში თავიანთ კათოლიკურ მონასტერს აარსებენ – ყოველივე პირდაპირ კავშირშია სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობებთან და ამჯერად, განსაკუთრებით საინტერესო, გვიხარდ (გიშარ) (გიჩარდ გუსმანის მიხედვით) კრემონელის სახელთან.

მ. თამარაშვილი აღნიშნავს, რომ რუსუდანმა რომის პაპის წარმოგზავნილი მისიონერები კარგად მიიღო და თბილისში დააბინავა, რასაც დომინიკელთა ორდენის დაარსება მოჰყვა – „ეს მონასტერი შემდეგ საუკუნეებშიაც არსებობდა, შიგ მუდამ უკლებლივ იყვნენ ევროპიდგან მოსული დომინიკიანების ორდენის მონაზონები...“ [3, 17]. მ. თამარაშვილი თავის „ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე“ მიუთითებს, რომ დომინიკელებმა თბილისში პირველი მონასტერი დააარსეს, როგორც „თავიანთი მისიის ცენტრი, საიდანაც ისინი მიდიოდნენ ურჯულო ქვეყნებში სახარების საქადაგებლად“ [4, 488].

როგორც მ. თამარაშვილის მსჯელობიდანაც ჩანს, თბილისის დომინიკელთა მონასტრის ისტორიის შესახებ ძალზე ცოტა რამ თუ არის ცნობილი. ზალცბურგში სამეცნიერო მივილინების დროს, პროფ. ული მიოლერის დახმარებით, მოვიძიეთ სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობები საქართველოს შესახებ, რომლებიც მანამდე ქართულ მედიევისტიკაში ცნობილი არ იყო. სიმონ დე სენ-კვენტინი, თავის „თათართა ისტორიაში“ აღნიშნავს: „ჩვენმა ძმებმა, მისიონერთა ორდენის წევრებმა, რომლებმაც კასპიის მთის ახლოს მდებარე საქართველოს ქალაქ თბილისში 7 წელი იცხოვრეს, დაწვრილებით გამოიკითხეს ქართველებისაგან, სპარსელებისაგან და თვითონ იუდეველებისაგან ამ ჩაკეტვის შესახებ...“ [5, 475]. აქ აღნიშნულ „ჩაკეტვაში“ ის ცნობები იგულისხმება, თითქოს ალექსანდრე მაკედონელმა იუდეველები კასპიის მთებს შორის ჩაკეტა. რაც შეეხება ძმებს – „მისიონერთა ორდენის წევრებს“; ისინი დომინიკელთა ორდენის წევრები არიან, რომლებიც თბილისში 1240 წელს დაარსებულ თავიანთ მონასტერში ცხოვრობდნენ. ელჩობაში აღწერილი ამბებიც 1246/7 წლის გარშემო პერიოდს ეხება. ამავე დროს, ამ ცნობების გამომცემელი, ცნობილი ფრანგი მკვლევარი – ჟან რიშარი აღნიშნავს (არც მისი მოსაზრებებია ჩვენთან მთლად ფართოდ ცნობილი), რომ 1240 წელს დაარსებული თბილისის მონასტერი იმ დროისათვის დომინიკელებისათვის მთელ აღმოსავლეთ მინაზე ყველაზე უფრო მყარი და მოწინავე ადგილი იყო და გვიხარდიც, რომელიც მისი დაარსების დღიდანვე აქ იმყოფებოდა, უეჭველად მიანვდიდა სიმონს იმ ცნობებს, რომლებსაც ეს უკანასკნელი ჩვენ გადმოგვცემს ქართველებისა და სომხების რელიგიურ ცხოვრებაზე, ასევე, საქართველოს ცხოვრებაზე მონღოლთა ბატონობის ქვეშ [6, 14]. ჟან რიშარი თავის მეორე წიგნში გვიხარდ კრემონელს „თარჯიმანს“ და „იმფორმატორს“ უწოდებს და საერთო სურათს ასე ახასიათებს: „ჯერ კიდევ 1233 წლამდე ვინმე ფრანცისკელი იაკობ დე რუსანი (მ. თამარაშვილის მიხედვით, იაკობ როგსანელი) საქართველოს კარზე მიუღლიათ. საქართველოს

დედოფალს დიდი მონივნება გამოუხატავს იმ ორდენის მსახურთა მიმართ, რომელსაც სტუმარი წარმოადგენდა; პაპმა იაკობი და მისი რამდენიმე თანამომძე საქართველოში გამოგზავნა, რომ იქ ურჯულოთა მოქცევისათვის საყრდენი ბაზა შეექმნათ. 1240 წელს, საქართველოსთან ერთიანობის უზრუნველსაყოფად მოავლინა რვა დომინიკელი ბერი: მათ თბილისში მონასტერი დააარსეს, სადაც 1246 წელს ასცელინის მისიამ თარჯიმნად და ინფორმატორად კრემონელი გიჰარი (გვიხარდი) აიყვანა. დანარჩენი ლათინებიც, კერძოდ კი, მონღოლებთან მიმავალი მისიონერები, ქართველებმა ასევე კარგად მიიღეს: 1255 წლის თებერვალს რუბრიკვისი შეხვდა ხუთ დომინიკელს და ერთ-ერთ თანამომძეს, რომელიც საქართველოში წმინდა საფლავის მლოცველთან ერთად იმყოფებოდა, ეს უკანასკნელი ამ დაწესებულების სამფლობელოების სამართავად ჩამოსულიყო საქართველოში“ [7].

ბუნებრივია, დგება საკითხი, თუ ვინ იყო და რა ვიციტ გვიხარდ (გვიხარდო) კრემონელის შესახებ; იქნებ მისი საშუალებით შესაძლებელი გახდეს დომინიკელთა მონასტრის ისტორიაზე ან იმ კონტაქტებზე გასვლა, რომელიც დომინიკელებსა და ქართველებს შორის იარსებებდა. ამისათვის, პირველ რიგში, სიმონ დე სენ-კვენტინის პიროვნებას და მის ცნობებს უნდა შევხვთ:

რომის პაპის ინოკენტი IV-ის მიერ ლიონში მოწვეულმა კონგრესმა 1245 წ. მონღოლებთან საგანგებო ელჩობის გაგზავნა გადაწყვიტა, რომელსაც პაპმა სათავეში დომინიკელი ბერი ასცელინი ჩაუყენა. ასცელინის ხელმძღვანელობით ელჩობა რამდენიმე წელი გაგრძელდა, საფრანგეთიდან ხმელთაშუა ზღვის, პალესტინის, სირიის, ირანის, საქართველოსა და ისტორიული სომხეთის ტერიტორიების გავლის შემდეგ, ასცელინმა 1247 წელს ამიერკავკასიასა და ჩრდილოეთ ირანში 1242-1256 წლებში მონღოლთა ჯარების მეთაურის – ბაიჩუ ნოინის საზაფხულო რეზიდენცია მოინახულა [5, 456]. სიმონ დე სენ-კვენტინი, სავარაუდოა, ასცელინის მისიას ევროპაშიც გააყვია და სწორედ მან შეადგინა ელჩობის ანგარიში რომის პაპისათვის წარსადგენად. ასცელინს ამ მოვლენების შემცველი თავისი პირადი ჩანაწერები არ დაუტოვებია. ამდენად, ამ ელჩობის ისტორიის პირველწყარო მისი მისიის წევრის დომინიკელი ბერის სიმონ დე სენ-კვენტინის აღწერაა, რომლის ცნობებიც ახალი წყაროა შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიისათვის, კერძოდ, საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ხანისა და საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესახებ. სამწუხაროდ, სიმონის ნაშრომის თავდაპირველი დედანი და სრული ტექსტი დაკარგულია, იგი გამოიყენა და თავის ენციკლოპედიურ ნაშრომში ჩართო ვინსენტ დე ბოვემ, რომელიც დაახლ. 1190-1264 წლებში მოღვაწეობდა. ჟან რიშარმა შესაბამისი წყაროთმცოდნეობითი ანალიზის საფუძველზე ვინსენტ დე ბოვედან სიმონ დე სენ-კვენტინისეული ტექსტი გამოაცალკევა და 1965 წელს პარიზში გამოსცა [6]. ამ ტექსტის შესწავლის შემდეგ, ჩვენს მიერ ცალკე იქნა გამოყოფილი ინფორმაცია ქართველთა სამეფოს წარსულზე, რის შემდეგაც 2004 წელს პირველად გამოვაქვეყნეთ სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობების

ქართული თარგმანი საქართველოს შესახებ (5, 465).

ისტორიული პრობლემების კვლევის დროს, ძალზე მნიშვნელოვანია, როცა ისტორიული წყაროს ავტორი თვითმხილველი ან ნაცხოვრებია იმ ქვეყანაში, იმ ხალხში, რომლის შესახებაც მოგვითხრობს. ჩვენს შემთხვევაში სწორედ ასეა – ასცელინი და მისი ელჩობის წევრები სხვადასხვა ცნობებს თბილისში უკვე 7 წლის განმავლობაში მყოფი დომინიკელი ბერებისაგან იღებენ, რომლებიც, თავის მხრივ, ინფორმაციას ამ ქვეყანაში მცხოვრები ქართველებისაგან, სპარსელებისაგან და იუდეველებისაგან იღებენ. ბუნებრივია, ასცელინი, სიმონ დე სენ-კვენტინი და სხვები სხვადასხვა ინფორმაციის წყაროს ეძებდნენ, მაგრამ უპირველესად ისინი დომინიკელთა მონასტერს დაეყრდნობოდნენ. სიმონ დე სენ-კვენტინი, როგორც ასცელინის დიპლომატიური მისიის წევრი, 1247 წელს უკვე მონღოლთა ბანაკში ბაიჩუ ნოინთან იმყოფება; ხაზგასასმელია, რომ მან თავისი თვალთ ნანახი და განცდილი აღწერა, ის რაც დომინიკელ ბერებს თავს გადახდათ. სიმონ დე სენ-კვენტინი, როგორც ენების მცოდნე (მათ შორის აღმოსავლური ენებიც) ასცელინს კვიპროსის ან აკრის ერთ-ერთი მონასტრიდან უნდა წაეყვანა. ბეზოლას აზრით, იგი ასცელინს თან ახლდა ევროპაში უკან დაბრუნებისას, როცა მისიის ხელმძღვანელმა 1248 წელს რომის პაპთან ანგარიში წარადგინა [8, 123]. მისთვის აღმოსავლეთი არა თუ უცხო, არამედ ზედმინეწით კარგად ნაცნობი რეგიონია – სიმონი წმინდა მინაზე და ბიზანტიის პროვინციებში დიდი ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა [5, 459-460; 6, 13].

სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობებით ჩანს, რომ იგი დაახლოებულია და სარგებლობს თბილისში დომინიკელთა მონასტერში მოღვაწე ისეთი ბერის მონაცემებით, როგორიც გვიხარდ კრემონელია. გვიხარდ კრემონელთან სიმონ დე სენ-კვენტინის ურთიერთობა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი მოვლენაა, რამდენადაც რომის პაპის ელჩობის წარმომადგენელი – სიმონი ისეთ პირს ეყრდნობა, რომელიც მახლობელი აღმოსავლეთის სიტუაციას და ქართველთა წეს-ჩვეულებებს, თუნდაც მათ შორის ცხოვრების გამო, კარგად იცნობს.

სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობებში ყურადღებას იქცევს პარაგრაფი „XXXII. 42 – როგორ უთხრეს ძმებმა უარი ბაიჩუ ნოინს თაყვანისცემაზე“: ასცელინი და ელჩობის წევრები ყოყმანობენ, რათა თაყვანი სცენ მონღოლ ხელისუფალთ, რამდენადაც მათი წესები სამჯერ მუხლის მოყრას მოითხოვდა მონღოლთა ბატონის წინაშე – „ძმები შეყოყმანდნენ და დაინყეს ბჭობა ერთმანეთში, როგორ მოქცეულიყვნენ. ბაიჩუ ნოინისადმი ეს თაყვანისცემა აშკარად კერპთაყვანისმცემლობად ან რალაც ამგვარად მიაჩნდათ“. სწორედ ასეთ კრიზისულ მდგომარეობაში, „მაშინ ძმა გვიხარდ კრემონელმა, რომელმაც იცოდა თათრების წეს-ჩვეულებანი, რაც მან ქართველებისაგან ისწავლა, რომელთა შორის ქალაქ თბილისში ცხოვრობდა, იგი მათ შორის ტრიალებდა 7 წელი, თქვა: „თქვენ ნუ გაშინებთ კერპთაყვანისმცემლობა, იგი თქვენგან ამას კი არ მოითხოვს, არამედ ეს თაყვანისცემა იქნება უფლის, პაპის, მთელი რომის ეკლესიის მორჩილების ნიშანი“ [5, 482]. ძმა გვიხარდ კრემონელი აქტიურობის

თვალსაზრისით სიმონის ტექსტში სხვაგანაც ჩანს, სადაც აღნიშნულია, რომ „ოთხი დღის შემდეგ ძმა ასცელინი და ძმა გვიხარდო ბაიჩუ ნოინის კარვის წინ მივიდნენ“ და მონღოლებისაგან ითხოვეს, რათა ისინი „როგორმე პასუხის ღირსი გაეხადათ, რომ პაპთან რაც შეიძლება სწრაფად დაბრუნებულიყვნენ“ [5, 482]. გვიხარდ კრემონელისადმი ასეთი ყურადღება და მისი აქტიურობა, ვფიქრობთ, გასაგებია; იგი კარგად იცნობდა მონღოლების წეს-ჩვეულებებს, რომელიც სიმონის სიტყვებით, ქართველებისაგან ისწავლა, იმ ხალხისაგან, რომელთა შორისაც იგი 7 წელი თბილისში ტრიალებდა. ყოველივე ეს ასცელინსა და მისი ელჩობის წევრებს ეხმარება როგორც ინფორმაციის თვალსაზრისით, ისე რეალური ქმედებების დროს. სხვათა გვერდით, სწორედ გვიხარდ კრემონელიც იგულისხმება სიმონ დე სენ-კვენტინთან მოყვანილ ცნობაში, რომ „ჩვენმა ძმებმა, მისიონერთა ორდენის წევრებმა... თბილისში 7 წელი იცხოვრეს“ [5, 475]. როგორც ჩანს, დომინიკელთა მონასტერში მოღვაწე ძმებს შორის ერთ-ერთი გამორჩეული ბერი გვიხარდ კრემონელია, რომელსაც თბილისში ყოფნის დროს ელჩობის მეთაური ასცელინი და მისი მისიის სხვა წევრები ხვდებიან. ასცელინი მისგან იღებს მისთვის საინტერესო ცნობებს როგორც მონღოლებზე, ისე ქართველების შესახებ და კარგად ხედავს ასეთი პირის მის ელჩობაში ჩართვის საჭიროებას. ასცელინს გვიხარდ კრემონელი ბაიჩუ ნოინის ბანაკში მიჰყავს პაპის ელჩებისათვის პრაქტიკული რჩევებისა და დახმარების თვალსაზრისით და საერთო ჯამში მის ელჩობაში 5 თვეს ატარებს.

ძალზე საინტერესოა სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობების მეორე მკვლევრის ჯორჯ ჯ. გუსმანის დაკვირვებები, რომელიც ასევე უცნობია ქართული ისტორიოგრაფიისათვის (ამ ნაშრომების მონოდეებისათვის უდიდეს მადლობას მოვახსენებთ პროფ. გ. ჯაფარიძეს):

თავისი ანგარიშის ბოლოს სიმონ დე სენ-კვენტინს მოჰყავს იმ პირთა სია, რომლებიც ასცელინს თან ახლდნენ – ასცელინი, ალექსანდრე, ალბერტი, სიმონ დე სენ-კვენტინელი და გვიხარდ (გვიჩარდ) კრემონელი ის ხუთი ბერია, რომელნიც ამ სიაშია მოხსენიებული. გარდა მათი სახელებისა, სიმონი მიუთითებს, თუ რა დროის განმავლობაში არის თითოეული მათგანი ამ მისიის წევრი. იგი აღნიშნავს, რომ ასცელინი წასული იყო სამი წლისა და შეიდი თვის განმავლობაში, სანამ იგი პაპთან დაბრუნდა; ალექსანდრე და ალბერტი ასცელინთან ერთად იყვნენ დაახლოებით სამი წელი; სიმონმა მოგზაურობაში ორი წელი და ექვსი კვირა დაჰყო, ხოლო გვიხარდი(გვიჩარდი) მათთან ერთად ხუთი თვის განმავლობაში იმყოფებოდა. გუსმანის აღნიშვნით, დიპლომატიური მისიის წარმომადგენლების ასცელინთან დროის სხვადასხვა ხანგრძლივობით კავშირი, მიუთითებს იმაზე, რომ პაპმა ინოკენტი IV-მ მონღოლებთან მხოლოდ ასცელინი გაგზავნა და მან თავისი თანამგზავრები თვითონვე შეკრიბა [2].

მიუხედავად იმისა, რომ სიმონმა იმ ხუთი ბერის სახელი ჩაინერა, რომლებიც ასცელინის დელეგაციის წევრები იყვნენ, ზოგიერთი მითითება მის ანგარიშში ლაპარაკობს იმაზე, რომ ოფიციალური დიპლომატიური წარმო-

მადგენელი მხოლოდ ოთხი მათგანი იყო. როგორც ჩანს, მონღოლებმაც ასე ჩათვალეს [2]. ამის მაჩვენებელია ის უთანხმოება, რომელიც ბაიჯუსა და მის მრჩევლებს შორის მოხდა იმის თაობაზე, თუ როგორ დაესაჯათ პაპის ემისრები. ბაიჯუს აზრის საწინააღმდეგოდ, ერთმა მრჩეველმა შემოიტანა წინადადება მხოლოდ ორი მათგანი მოეკლათ, ხოლო ორი კი უკან პაპთან გაეგზავნათ. მეორე მრჩეველს უნდოდა ორი ბერი მაშინვე მოეკლათ, ხოლო დარჩენილი ორი დაეპატიმრებინათ ან მძევლად აეყვანათ „ფრანკების“ ჩამოსვლამდე, რომლებიც თითქოს მალე უნდა გამოჩენილიყვნენ [2]. როდესაც სიმონს პაპის წერილების მონღოლური თარგმანი მოჰყავს, იგი კვლავ მიუთითებს, რომ იქ პაპის მხოლოდ ოთხი ოფიციალური დიპლომატიური წარმომადგენელი იყო. უკანასკნელი ხსენება პაპის მხოლოდ ოთხი წარმომადგენლის შესახებ ვინსენტ დე ბოვეს სარედაქციო შენიშვნაში მოიპოვება – იმ თავში, სადაც იგი ამბობს, რომ მას ერთმანეთში არეული აქვს სიმონის და პლანო კარპინის ანგარიშები, ვინსენტი აღნიშნავს სამ ბერს დომონიკელთა სხვადასხვა სახლიდან, რომლებიც თან ახლდნენ ასცელინს [2].

როგორც ჯორჯ ჯ. გუსმანი, ჩვენც ვფიქრობთ, რომ რადგან ისტორიული წყაროები ხუთი ბერიდან არ აზუსტებენ რომელი არ არის ოფიციალური დიპლომატიური წარმომადგენელი, უფრო მოსალოდნელია, ეს გვიხარდ კრემონელი იყოს. ყველაზე აშკარა მიზეზი, თუ რატომ უნდა გამოირიცხოს გვიხარდი, არის ის ფაქტი, რომ სხვა ოთხ წევრთან შედარებით, რომლებმაც მისიაში, მინიმუმ, ორი წელი დაჰყვეს, ის იქ მხოლოდ ხუთი თვე იყო [2]. ელჩობის ხუთი წევრის ჩამოთვლისას, სიმონი აღნიშნავს, რომ გვიხარდი მათ თბილისში შეუერთდა; რადგან სიმონი არ აღნიშნავს, სად შეუერთდა ასცელინს სამი სხვა ბერი, თბილისის ხსენება გვიხარდთან დაკავშირებით, მას დანარჩენებისაგან გამოჰყოფს. ამგვარად, სიმონის აზრით, გვიხარდი არის მისიის გვიან შემოერთებული წევრი, მიუხედავად იმისა, რომ მან სხვა ოთხ ბერთან შედარებით უკეთ იცის მონღოლთა წეს-ჩვეულებები, რადგან იგი შვიდი წლის განმავლობაში თბილისში ცხოვრობს [2]. არსებობს საფუძველი დავასკვნათ, რომ ასცელინის ჯგუფში მის გარდა კიდევ ოთხი ბერი შედიოდა, თუმცა გვიხარდ კრემონელს ოფიციალური უფლებამოსილება არ ჰქონდა. ამასთან, ჯორჯ ჯ. გუსმანი იზიარებს უკვე ზემოაღნიშნულს: დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ ასცელინის მისიამ საქართველოში ქალაქი თბილისი გაიარა; სიმონის მტკიცებით, გვიხარდ კრემონელი, რომელიც კარგად იცნობდა მონღოლთა წეს-ჩვეულებებს ამ ქალაქში შვიდი წლის მანძილზე ცხოვრების გამო, ექსპედიციას თბილისში შეუერთდა; ის დიდი ინფორმაცია მონღოლთა მოქმედების შესახებ საქართველოში, რომელიც სიმონს მოჰყავს, ეჭვგარეშეა, გვიხარდისაგან და სხვა თბილისში მოღვაწე დომინიკელი ბერებისაგან მომდინარეობს; თბილისიდან გამგზავრების შემდეგ, ასცელინის ჯგუფი პირდაპირ ბაიჯუს ბანაკისაკენ სისიანის ტერიტორიაზე გაემგზავრა [2].

როგორც ჩვენს გამოკვლევაში გვაქვს აღნიშნული, ასცელინის მისიამ 1247

ნელს ამიერკავკასიასა და ჩრდილოეთ ირანში 1242-1256 წლებში მონღოლთა ჯარების მეთაურის – ბაიჯუ ნოინის საზაფხულო რეზიდენცია მოინახულა, რომელიც სომხეთისა და აზერბაიჯანის საზღვარზე სისიანში იმყოფებოდა, თანამედროვე ნახიჩევანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით [5, 456; 9, 20-21]. გუსმანის აზრით, სისიანში გატარებული ცხრა კვირის შემდეგ, ასცელინი და მისი თანამგზავრები, ალბათ, სამხრეთისაკენ გაემურნენ, კერძოდ, ქალაქ თავრიზში რაბანათას მოსანახულებლად; რადგან ისინი ჩრდილოეთიდან თბილისის გავლით ჩამოვიდნენ, ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ მათ რაბანათა თავის უკანა გზაზე მოინახულეს – ასცელინი ზღვისპირეთში ჩასვლას ჩქარობდა, რათა დაზამთრებამდე მოესწრო ევროპაში გამგზავრება, მაგრამ ვალდებულება, პაპის წერილები რაბანათასთვის გადაეცა უფრო მნიშვნელოვანი იყო, ვიდრე მისი სამგზავრო გეგმები [2]. ბერებს ძალზე გაუჭირდათ რაბანათას პოვნა და უფრო მეტი დროით მოუწიათ თავრიზში დარჩენა, ვიდრე ისინი გეგმავდნენ. გუსმანის მოსაზრებით, საფიქრებელია, ამ დროისათვის ასცელინი მიხვდა, რომ იგი უკვე ველარ ახერხებდა შემოდგომაზე დასავლეთში გამგზავრებას – თუ ამ ჰიპოთეზას განვავრცობთ, შესაძლოა, ამის შემდეგ ასცელინმა და მისმა ბერებმა ზამთრის გატარება დომინიკელთა სახლში გადაწყვიტეს, რომელიც თბილისში მდებარეობდა, ხოლო თავისი უკან მგზავრობა გაზაფხულამდე გადადეს. ეს თეორია, მისი აზრით, ორ ბუნდოვან საკითხს ხსნის: თუ რა მიზეზით ვერ გამგზავრა ასცელინი შემოდგომაზე დასავლეთში და გვიხარდ კრემონელის კავშირის ხანგრძლივობა პაპის დიპლომატიურ წარმომადგენლებთან [2].

ამ მეორე საკითხთან დაკავშირებით, საყურადღებოა გუსმანის ერთ-ერთ დაკვირვება: „ასცელინის მისიაში გვიხარდმა (გიჩარდმა) ხუთი თვე გაატარა; ამას რომ გამოვაკლოთ ბაიჯუს ბანაკში გატარებული ორი თვე, გამოვა, რომ გვიხარდი (გიჩარდი) ასცელინთან ერთად დარჩენილი სამი თვის განმავლობაში მოგზაურობდა. ჩვეულებრივ პირობებში, შემოვლით გზას თბილისიდან სისიანამდე სამი თვე არ დასჭირდებოდა, განსაკუთრებით, თუ გავიხსენებთ, რომ მგზავრობას სისიანიდან აკრამდე მხოლოდ ორი თვე (ორმოცდაცხრამეტი დღე) დასჭირდა, მანძილი, რომელიც სულ ცოტა ორჯერ უფრო დიდია, ვიდრე შემოვლითი გზა თბილისიდან სისიანამდე. და მაინც, უფრო საფიქრებელია, რომ მათ მგზავრობას თბილისიდან თავრიზამდე, სისიანის გავლით, სამი თვე მოანდომეს, თანაც თუ მხედველობაში ვიქონიებთ იმ დამატებით დროს, რომელიც რაბანათას ადგილმდებარეობის დადგენას დასჭირდა. რიშარიც აგრეთვე დარწმუნებულია, რომ ასცელინის მისიამ თბილისი ორჯერ გაიარა, ერთხელ როდესაც ბაიჯუს ბანაკში მიემგზავრებოდა და მეორედ, როდესაც იქიდან ბრუნდებოდა“ [2].

სხვა ცნობები გვიხარდო კრემონელის შესახებ თითქოს არ ჩანს, მაგრამ ჩვენი ყურადღება მიიპყრო რომის პაპის გრიგოლ IX-ის 1240 წლის წერილმა რუსუდანისა და მისი შვილის დავითისადმი: „...ვთხოვთ თქვენს დიდებულებასა, რათა შემოუერთდეთ რომის ეკლესიას, მის მწყემსს დაემორჩილო და ამ საშო-

ციქულო საყდრის მორჩილება მიაღებინოთ ყველა თქვენთა ქვეშევრდომთაც“; ყოველივე ამის გამო, რომის პაპი საქართველოში გზავნის „მოქადაგეთა წესის ძმათა უგუიონოს, იაკობს, ბენევენტოს, პეტრეს, ბერნარდეს, ლამბერტის და გვიძარდოს, რომელნიც ძლიერნი არიან სიტყვითა და საქმით, რომელთა შორის ბრწყინავს კეთილი ცხოვრება და მოძღვრება, რადგან რასაც სხვას სიტყვით ასწავლიან, მას ჯერ თვით საქმით ასრულებენ. მაშ მიიღეთ იგი სახიერებით, როგორც ქრისტეს მიერ მოვლინებულნი და გულმოდგინებით ისმინეთ ყოველი მათი მოძღვრება“ [4, 488]. რომის პაპის წერილი 1240 წლით თარიღდება, სწორედ ამ წელსვე „მოქადაგეთა წესის ძმათა“ მოსვლით თბილისში არსდება დომინიკელთა მონასტერიც. პაპი გრიგოლ IX-ის წერილში იმ ძმათა შორის, რომელნიც „ძლიერნი არიან სიტყვითა და საქმით“ დასახელებულია „გვიძარდო“, რომელიც, ჩვენი აზრით, სიმონ დე სენ-კვენტინთან მოხსენიებული გვიხარდ (გვიხარდო) კრემონელია. როგორც აღინიშნა, სიმონის ცნობებით, გვიხარდ კრემონელი, ელჩობის თბილისში ყოფნის პერიოდისათვის, იქ უკვე 7 წელი ცხოვრობდა, რაც სავესებით მართლდება; რომის პაპი გრიგოლ IX-ის წერილის მიხედვით, გვიხარდო კრემონელი სხვა დომინიკელ ძმებთან ერთად თბილისში 1240 წლიდან ცხოვრობს, ხოლო შეხვედრა დომინიკელებს, მათ შორის, გვიხარდ კრემონელსა და ასცელინის მისიას შორის თბილისში, დომინიკელთა მონასტერში 1246/7 წელს უნდა მომხდარიყო. 1247 წელს, გვიხარდ კრემონელი ასცელინთან, სიმონ დე სენ-კვენტინთან და მისიის სხვა წევრებთან ერთად უკვე მონღოლებთან, ბაიჩუ ნონის საზაფხულო რეზიდენციასშია. ამდენად, გვიხარდოს თბილისში მოსვლიდან ასცელინის ელჩობასთან შეხვედრამდე მართლაც 7 წელი გადის, რითაც სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობების სისწორე კარგად დასტურდება. ეს სწორედ ის 7 წელია, რომელიც ძმა გვიხარდ კრემონელმა ქართველთა შორის თბილისში, დომინიკელთა მონასტერში გაატარა („მათ შორის ტრიალებდა 7 წელი...“) და მათგან შეისწავლა ასცელინისათვის ამჯერად ასე საინტერესო მონღოლთა წეს-ჩვეულებები. როგორც ჩანს, ასცელინის ელჩობის წევრებმა და პირადად მისიის ხელმძღვანელმა გაითვალისწინეს გვიხარდ კრემონელის ცოდნა და გამოცდილება, რის გამოც მან მონღოლთა საზაფხულო რეზიდენციასშიც ამოყო თავი. რამდენადაც სიმონ დე სენ-კვენტინს თავისი აღწერის დროს ასეთი პირი ჰყავს ინფორმაციის მიმწოდებლად, იმდენად მისი ცნობების ღირებულება ჩვენთვის კიდევ უფრო იზრდება.

ძირითადად გაზიარებულია და ამის შესახებ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ელჩობამ და მისმა აღმწერმა სიმონ დე სენ-კვენტინმა საქართველოს დედაქალაქი თბილისი გაიარეს და ქალაქში შეჩერდნენ, როგორც მონღოლებთან მიმავალ გზაზე, ისე უკან პაპთან ევროპაში დაბრუნებისას [5, 461-462]. ამდენად, ბუნებრივია, სიმონ დე სენ-კვენტინმა ბევრი რამ საქართველოს შესახებ სწორედ თავად თბილისში ჩაიწერა. მისი მთავარი ინფორმატორი—გვიხარდ კრემონელი კი თბილისიდან მონღოლთა ბანაკში წასვლის, იქ გადატანილი დიდი სირთულეებისა და თბილისში უკან დაბრუნების შემდეგ კვლავ თბილისის დომინიკელთა მონასტერში უნდა რჩებოდეს.

გვიხარდის მიერ მოწოდებული ცნობების სხვებთან შეჯერების შედეგად, სიმონმა საინტერესო და ზოგჯერ გამორჩეული ცნობები დაგვიტოვა საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესახებ:

საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიისა და მირონის საკითხს სიმონ დე სენ-კვენტინმა სპეციალური თავი მიუძღვნა: „XXXI. 96 – ქართველთა მირონისა და შეცდომების შესახებ“. მისი აქ დაცული პირველი ცნობა საქართველოს ეკლესიის თავდაპირველ იერარქიულ დაქვემდებარებას ეხება: „ეს ქვეყანა, ე.ი. საქართველო, ძველთაგანვე ანტიოქიის საპატრიარქოს ექვემდებარებოდა“. ამ საკითხზე არსებულ მოსაზრებათა შესახებ აქ ვრცლად ვერ შევჩერდებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ მე-13 საუკუნის ქართველებს თუ თბილისში მცხოვრებ დომინიკელ ბერებს (გვიხარდ კრემონელი, იაკობი, პეტრე...) სიმონისათვის იმ პერიოდის საქართველოში ყველაზე გავრცელებული ცნობა დაუფიქსირებიათ ანტიოქიის საპატრიარქოსა და საქართველოს ეკლესიას შორის ურთიერთობის თაობაზე.

მეორე ცნობა საქართველოს ეკლესიის მიერ ავტოკეფალიის მოპოვებისა და მირონის საკითხის ისტორიას ეხება – სიმონი მას ახალი ელემენტებით ამდიდრებს. აღსანიშნავია, რომ მირონთან დაკავშირებით სიმონ დე სენ-კვენტინთან ისეთი ნიუანსებია დაცული, რაც საკმაო იშვიათობას წარმოადგენს და სხვაგან არ გვხვდება. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის საკითხი და სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობების სხვა ისტორიულ წყაროებში დაცულ ინფორმაციებთან შეჯერება ცალკე მონოგრაფიული კვლევის საკითხია (რასაც ვაპირებთ ასცელინის ელჩობისა და სიმონის „თათართა ისტორიისადმი“ მიძღვნილ ჩვენს სპეციალურ მონოგრაფიაში), ამიტომ წინამდებარე მცირე მოცულობის სტატიაში სიმონ დე სენ-კვენტინის ამ ცნობების მხოლოდ აღნიშვნით შემოვიფარგლებით.

კვლავ უნდა აღვნიშნოთ, რომ სიმონ დე სენ-კვენტინის ნაშრომის დიდი ნაწილი ჩვენამდე მოღწეული არ არის და გადარჩენილი ნაკვეთები მხოლოდ ვინსენტ დე ბოვესთანაა დაცული, თუმცა, მიუხედავად ამისა, ჟან რიშარი თვლის, რომ სიმონ დე სენ-კვენტინმა უფრო სრულყოფილი ცნობები დაგვიტოვა საქართველოს შესახებ, ვიდრე სხვა დღემდე შემორჩენილ უცხოელ ავტორებთან დაცულმა ინფორმაციებმა [6, 16-17]. ერთი ფაქტია, რომ სიმონ დე სენ-კვენტინის „თათართა ისტორია“ შეიცავს ძალზე საინტერესო ინფორმაციას საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიისა და მირონის თაობაზე, რაც ამ ისტორიული თხზულების მნიშვნელობას ქართული მედიევისტიკისათვის კიდევ უფრო ზრდის.

ეკლესიის ისტორიის კუთხით, მირონისა და ავტოკეფალიის საკითხთან ერთად, სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობები საინტერესოა ქართველებისა და კათოლიკების („ფრანგები“), ასევე კათოლიკური სამყაროს მონღოლებთან ურთიერთობის თვალსაზრისით; მომავალში, ვფიქრობთ, ცალკე სპეციალურ მსჯელობას მოითხოვს სიმონისეული ინფორმაცია ქართველებისა და სომხების

(ანუ დიოფიზიტების და მონოფიზიტების), ქართველების სომხური ეკლესიისადმი დამოკიდებულების საკითხზე. ჟან რიშარი ამასთან დაკავშირებით მაგალითად აღნიშნავს, რომ „სომხეთის ეკლესიასთან საქართველოს ეკლესიის რიტუალური მტრობა გახდა საფუძველი იმისა, რომ ჩვენმა ავტორმა მოგვანოდა ცნობები სომხეთის რელიგიურ მდგომარეობაზე. სწორედ სიმონ დე სენ-კვენტინია ის პიროვნება, რომელმაც ყველაზე უფრო სრული ცნობები დაგვიტოვა იმ მონაცემების შესახებ, რაც კი გაგვაჩნია და ეხება 1198 წლის ხელშეკრულებას რომსა და სომხეთის ეკლესიას შორის“ [6, 18]. აღსანიშნავია, რომ სიმონ დე სენ-კვენტინმა თავის ჩანაწერებში სპეციალური თავი უძღვნა სომეხთა აღმსარებლობას: „XXXI. 98 – მათი (სომეხთა) შეცდომების შესახებ“. ეს ცნობები საშუალებას იძლევა ვიმსჯელოთ კათოლიკეთა თვალსაზრისზე სომეხთა საეკლესიო წესებში შეცდომების თაობაზე.

ამდენად, შეიძლება დავასკვნათ: ზემოაღნიშნული საკითხების შესახებ, როგორც ჩანს, დომინიკელ ბერს – სიმონს თვითონ ქართველებმა მოუთხრეს, იგი შესაბამის მისთვის საინტერესო მასალასაც გაეცნო და, რაც მთავარია, აუცილებლად დაეყრდნო თბილისში მცხოვრებ დომინიკელ ბერებს; განსაკუთრებით კი გამოსაყოფია გვიხარდ კრემონელის როლი. ყოველივე, ბუნებრივია, ძალზე ზრდის ამ ისტორიული წყაროს სანდოობის ხარისხს. ვფიქრობთ, ასევე საფუძველი გვაქვს აღვნიშნოთ, რომ სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობები უდავოდ ამდიდრებს ჩვენს ცოდნას ქართველთა სამეფოსა და საქართველოს ეკლესიის ისტორიის შესახებ; იგი აფიქსირებს, თუ რა იცოდნენ XIII საუკუნის ქართველებმა თუ უცხოელებმა და როგორ ინტერპრეტაციას უკეთებდნენ ისინი ჩვენთვის საინტერესო სხვადასხვა საკითხს.

1. Христианство, Энциклопедический словарь, т. 1, тт. редактор С. С. Аверияцев, М., 1993.
2. Gregory G.Guzman, Simon of Saint-Quentin and the Dominican Missio to the Mongol Baiju: A Reappraisal, "Speculum", Vol. 46, No. 2 (Apr., 1971).
3. მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდან ვიდრე XX საუკუნემდე, ტფ., 1902.
4. მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, რედაქცია გაუკეთეს, წინასიტყვა დაურთეს და გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და ჯ. ოდიშელმა, თბ., 1995.
5. დ. ნინიძე, სიმონ დე სენ-კვენტინის ცნობები საქართველოს შესახებ (ასციელინის ელზობა), „ქართული დიპლომატია“, წელიწდეული, 11, თბ., 2004.
6. Simon de Saint-Quentin, Histoire des Tartares. Publiée par Jean Richard, Paris, 1965.
7. Jean Richard, La Papauté et les missions d'orient au moyen age (XIIIe- XVe siècles), 1977.
8. Gian Andri Bezzola, Die Mongolen in Abendländicher Sicht (1220-1270). Ein Dtitrag zur Frage der Völkezbekegnungen, Francke verlag Bern und München, 1974.
9. М. И. Гольман, Изучение истории Монголии на Западе XIII - середина XX в., М., 1998.
10. Ф.А.Брокгауз, И. А. Ефрон, Энциклопедический словарь, Общество и государство. Народы и страны. Правители и полководцы, М., 2004.
11. Дональд К.Мак-Ким, Вестминстерский словарь теологических терминов, М., 2004.
12. Бернар Гене, История и историческая культура средневекового Запада, М., 2003.
13. Большая Энциклопедия, под редакцией С. Н. Южакова, восьмой том, СПб., 1896.
14. Монашеские ордена, автор-составитель А. Андреев, М., 2002.

К ИСТОРИИ ДОМИНИКАНСКОГО МОНАСТЫРЯ В ТБИЛИСИ

(Кем был Гвихард Кремонский?)

Резюме

В статье рассмотрены вопросы истории основанного доминиканцами в 1240 г. в Тбилиси монастыря и установлена личность одного из его монахов - Гвихарда Кремонского.

Как выясняется, его деятельность связана с организованным папой Иннокентием IV посольством к монголам (1246-1247 гг.), которым руководил монах Асцелин. Информация об этом посольстве сохранена в сведениях одного из членов этой миссии - Симона де Сен-Квентина. Посольство по пути остановилось в доминиканском монастыре, где члены миссии, наряду с другими встречались и с Гвихардом Кремонским, который к тому времени уже семь лет жил в Тбилиси. Узнав, что Гвихард хорошо знаком с обычаями монголов и получив от него интересную информацию, Асцелин счел необходимым включить его в свое посольство и взять его с собой на встречу с монгольским ноином в качестве помощника. В общей сложности Кремонский провел в посольстве пять месяцев.

В статье делается вывод, что среди монахов тбилисского доминиканского монастыря Гвихард Кремонский, безусловно, выделялся своими достоинствами.

David Ninidze

ON THE HISTORY OF TBILISI DOMINICAN MONASTERY

(WHO WAS GVIKHARD OF CREMONA?)

Summary

The work deals with some questions of the history of the monastery, founded by Dominican monks in Tbilisi in 1240, and the identity of one of the monks - Gvikhard of Cremona, working there, is established. As we have found out his activities are connected with the envoys sent by Monk Ascelin. The information about these envoys is preserved in the data of Saint-Quenstin, one of the members of the MIssion. Ascelin envoys stopped at the Domonicans Monastery wyere the members of the Mission met Gvikhard of Cremona, as well as some other monks. Gvikhard of Cremona had already lived in Tbilisi for seven years by that time. Ascelin took Gvikhard of Cremona to the meeting with the Noyon, due to his good knowledge Ascelin obtains interesting informations from him, and sees the necessity of including him into his Mission as a member. Gvikhard remains with these envoys for five months.

The research enables the aothor to conclude that Gvikhard of Cremona was a distinguished Dominican monk among the monks living and working at the Dominican Monastery in Tbilisi.

ვალერი სილოგავა

გიორგი ჭყონდიდელი – მათეს სახარების თარგმანების ხელნართა მოგვაგალი

ხელნართა ანდერძ-მინანერების კორპუსისათვის მასალების შეკრების დროს ყურადღება მიიქცია ხელნაწერ S-4928-ის („იოანე ოქროპირი, თარგმანებაჲ მათეს სახარებისაჲ“) ტექნიკურმა აღწერილობამ, სადაც აღნიშნულია, რომ ხელნაწერის დამკვეთია „გიორგი მეფე (II) (14r, 73r, 160r, 243v)“. საკუთრივ ხელნაწერი აღწერილობაში დათარიღებულია XI ს-ით. მაშასადამე, გამოდიოდა, რომ მეფე გიორგი II (1072-1089) ოთხგზის იყო დასახელებული ხელნაწერში მის დამკვეთად, ანუ მომგებლად [1, 176-179].

პირველ რიგში, უცნაურად ჩანდა ის, რომ მეფე გიორგი II მარტივად მოიხსენიებოდა „მეფედ“, მაშინ როდესაც იგი, ერთადერთი საქართველოს მეფეებს შორის, ფლობდა ოთხივე უმაღლეს ბიზანტიურ ტიტულს (კურაპალატი, ნოველისიმოსი, სევასტოსი, კესაროსი; შესაძლებელია, მეხუთესაც – მაგისტროსისა, რომელიც რანგით მათზე დაბალი იყო და პირველად ის უნდა მიეღო, მაგრამ ამის შესახებ წერილობითი წყაროები არ მოიპოვება) და ყოველთვის მოიხსენიება რომელიმე ამ ტიტულით, რაც დასაყრდენია ამა თუ იმ წერილობითი ძეგლის დასათარიღებლად.

ხელნაწერის გამოქვეყნებულ აღწერილობაში წარმოდგენილ „ანდერძში“ გიორგი მეფე მოიხსენიება ასეთი სახით: „ქრისტე, აღიდე გიორგი ჭმე“, სადაც დაქარაგმებით გადმოცემული ბოლო ორი სიტყვა გახსნილია, როგორც „ჭემმარიტი მეფე“. ცხადია, ქარაგმების ამგვარი გახსნა და მეფე გიორგი II-ის „ჭემმარიტ მეფედ“ მოხსენიება კიდევ უფრო უცნაურად ჩანდა.

საკუთრივ ხელნაწერის გაცნობისას შემდეგი სურათი გამოიკვეთა: ხელნაწერში, ოთხი სათაურის შემდეგ, აღწერილობაში მითითებულ გვერდებზე, სტრიქონის დასასრულს მორჩენილ ადგილებში, ასომთავრულით, გადამწერის ხელით, სინგურით, ზოგჯერ წითელი და შავი მელნით დანერვილი ასოების მონაცვლეობით, ჩანერილია ერთი და იმავე ტექსტით შედგენილი მოსახსენებელი: „ქ(რისტე), ა(დი)დე გ(იორგი)ი ჭ(ყონდიდელი) მ(თავარ)ე(პისკოპოსი)“. ცხადია, მოსახსენებელთა ამგვარი ნაკითხვით მთლიანად შეიცვალა როგორც ხელნაწერთა დამკვეთის ვინაობა, ისე ამ ხელნაწერის, როგორც წერილობითი ძეგლის მნიშვნელობა ქართული კულტურისათვის. საქმე ის არის, რომ ხელნაწერის პალეოგრაფიული დათარიღება XI ს-ის II ნახევრით (აღწერილობაში იგი XI ს-თაა დათარიღებული) ან XI-XII სს-ის მიჯნით, ეჭვს არ იწვევს; ხოლო ამ დროის გიორგი ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი შეიძლება იყოს მხოლოდ მაშინდელი ცნობილი სახელმწიფო და საეკლესიო მოღვაწე, დავით აღმაშენ-

ბლის თანამოღვანე, „თანა-ალზრდილი [პატრონთაჲ], აღმზრდელი პატრონისაჲ (ე. ი. მეფისა) და თანა-გამკაფველი ყოველთა გზათა და საქმეთა და ლუანლთა მისთაჲ“ [2, 183 : 13-18], გიორგი ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესი.

მაშასადამე, გიორგი ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესი, გარდა დიდი მნიშვნელობის სახელმწიფო და საეკლესიო საქმეებისა, მნიგნობრობითაც ყოფილა გატაცებული და გადასაწერად შეუკვეთავს აღმოსავლურ-ქრისტიანული ეგზეგეტიკური ლიტერატურის ყველაზე დიდი მოცულობის ნაწარმოები – წმ. იოვანე ოქროპირის (347-407) თხზულება „თარგმანებაჲ მათეს სახარებისაჲ“, ბერძნულიდან ქართულად თარგმნილი 1002 წელს წმ. ეფთვიმე მთაწმიდელის მიერ [3, 198]*.

იოვანე ოქროპირის ეს თხზულება 90 თავისაგან შედგება, ხოლო ხელნაწერი S-4928, როგორც ეს აღწერილობაშია მითითებული, მგ (43) თავიდან იწყება და შეიცავს მეორე ნაწილის მთელ ტექსტს ბოლოში მცირე დანაკლისებით (ხელნაწერს აქ ფურცლები აკლია). ცხადია, გიორგი ჭყონდიდელი წმ. იოვანე ოქროპირის თხზულების მხოლოდ მეორე ნაწილის ხელნაწერს არ შეუკვეთავდა; საჭირო იყო პირველი ნაწილის ხელნაწერის ძებნა.

იოვანე ოქროპირის ეს თხზულება ძველ საქართველოში საკმაოდ პოპულარული და გავრცელებული იყო, მიუხედავად მისი დიდი მოცულობისა. მართალია, ქ-ნი მზექალა შანიძე წერს, რომ ამ თხზულების „მარტო XI საუკუნის ხელნაწერები ათამდეა, ...ხოლო გვიანდელი (XII-XVIII სს) ნუსხების რიცხვი ორ ათეულამდე აღწევს“-ო [4, 7], მაგრამ ფაქტია, რომ მათი რაოდენობა გაცილებით მეტია, – რიცხვი ძირითადად იზრდება ფრაგმენტებად მოღწეული ნუსხების ხარჯზე.

ხელნაწერთა სხვადასხვა ფონდების ათეულობით ხელნაწერის ტექნიკური აღწერილობის გაცნობის შემდეგ (მართალია, საძებნი იყო მხოლოდ XI ს-ის ხელნაწერები, მაგრამ აღწერილობათა საძიებლებში მხოლოდ ავტორი და თხზულება დასახელებული ხელნაწერთა თარიღის აღნიშვნის გარეშე) ყურადღება მიიპყრო A-1114 ხელნაწერის აღწერილობამ. მასში აღნიშნულია, რომ ხელნაწერის დამკვეთია „გიორგი მთავარეპისკოპოსი ჭყონდიდელი (128r)“, ხოლო „გადამწერი: სვიმონ (148r)“; იგი შეიცავს მათეს სახარების თარგმანების პირველ ნაწილს, წყდება მშ თავზე (S-4928, როგორც ვიცით, იწყება მგ თავზე), ოღონდ, ხელნაწერი აქ დათარიღებულია XII ს-ით [9, 113-114]. რაც მთავარია, აღწერილობათა მიხედვით, ეს ეტრატის ორივე ხელნაწერი ერთი ზომისაა (S-4928 – 35X25 სმ, A-1114 – 35X25,3 სმ). A-1114-ის აღწერილობის ტექნიკურ ნაწილში, მართალია, აღნიშნულია, რომ ხელნაწერის დამკვეთია გიორგი მთავარეპისკოპოსი ჭყონდიდელი, მაგრამ აღწერილობის ბოლოს, იქ, სადაც ანდერძების ტექსტები მოჰყავთ ჩვეულებრივ, მოსახსენებელი არაა მოყვანილი.

* ამჟამად მთლიანად გადმოცემულია წმ. იოვანე ოქროპირის, როგორც მათეს სახარების [4; 5; 6], ისე იოვანეს სახარების [7; 8] თარგმანებათა ქართული ტექსტები.

საკუთრივ ხელნაწერის გაცნობის შემდეგ გაირკვა, რომ A-1114-ის 128r გვერდზე, ძირითადი ტექსტის მარჯვენა სვეტის ქვემოთ, აქ მოთავსებული თხზულების კზ (27) თავის, სინგურით, ასომთავრულით დაწერილი ვრცელი სათაურის შემდეგ ჩანერილია ერთსტრიქონიანი მოსახსენებელი: „ქ(რისტე), ა(დი)დე გ(იორგი) მ(თ)ა(ვ)ა(რე)პ(ის)კ(ოპო)სი ჭყ(ონდიდელი), ა(მენ)“. ესეც დაწერილია სინგურით, ასომთავრულით და S-4928 ხელნაწერში მოთავსებული მოსახსენებლების მსგავსად, სინგურით და შავი მელნით დაწერილი სიტყვების მონაცვლეობით. დამატებით, აქ სიტყვები „მთავარეპისკოპოსი“ და „ჭყონდიდელი“ უფრო ნაკლებადაა დაქარაგმებული, ვიდრე S-4928-ის მოსახსენებლებში – „მთავარეპისკოპოსი“ ხმოვანკვეცილობითი დაქარაგმებით და „ჭყონდიდელი“ სიტყვის პირველი ორი ასოს მოყვანით.

ამასთანავე, A-1114 ხელნაწერში, კვ (23) თავის სათაურის შემდეგ მორჩენილ ადგილას ჩანერილი აღმოჩნდა გიორგი ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსის კიდევ ერთი მოსახსენებელი, შესრულებული ზუსტად ისეთნაირად, როგორც ეს S-4928 ხელნაწერის მოსახსენებლებშია (იგი ხელნაწერის გამოქვეყნებულ აღწერილობაში აღნიშნული არაა). მაშასადამე, A-1114 ხელნაწერის მიხედვით, S-4928-ის მოსახსენებლებში ქ-ს „ჭყონდიდელად“ და მ-ე-ს „მთავარეპისკოპოსად“ გახსნა ეჭვს არ იწვევს*. თუ იმასაც აღვნიშნავთ, რომ ორივე ხელნაწერის პალეოგრაფია აბსოლუტურად ერთნაირია და ორივე გადაწერილია ერთი პირის მიერ, ეჭვი არაა, რომ ორივე ხელნაწერის (A-1114 და S-4928) დამკვეთია ერთი და იგივე პირი – გიორგი ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი.

რადგანაც იოვანე ოქროპირის თხზულების პირველი ნაწილია ხელნაწერი A-1114, ხოლო მეორე – ხელნაწერი S-4928, ქვემოთ, ხელნაწერებში წარმოდგენილი მოსახსენებლებისა და მეტად მნიშვნელოვანი მინაწერების განხილვა წარიმართება ამ თანმიმდევრობით.

I. გიორგი ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსის მოსახსენებლები.

1. A-1114, 99r. ძირითადი ტექსტის მარჯვენა სვეტის შუაში, ახალი თავის (თავი კვ. სიტყვა) ესე – „ნუ გ(ა)ნიკითხავთ**“, რ(ადთ)ა არა გ(ა)ნიკითხნეთ“ – მთ. 7,1) სათაურის მეორე სტრიქონის ბოლოს მორჩენილ ადგილზე. სათაურის ტექსტისაგან გამოყოფილია ჯვრულად დასმული ოთხწერტილით; სინგურით; გ-ი – შავი მელნით; 1 სტრქ., ასომთავრული (სურ. 1, 3).

არ გამოც.

ქ(რისტე), ა(დი)დე გ(იორგი) ჭყ(ონდიდელი).

* უნდა აღინიშნოს, რომ ქ, როგორც „ჭყონდიდელის“ აღმნიშვნელი და მხოლოასოიანი დაქარაგმების ნიმუში, მოჰყავდა ჯერ კიდევ 1926 წელს ი. ჯავახიშვილს (იხ. [10, 145]). მღვდელმთავრის ნოდების აღმნიშვნელ მხოლოასოიანი დაქარაგმების მეორე ნიმუშად მას იქვე მოჰყავს წ („ნილკნელი“). დამატებით შეიძლება აღინიშნოს მხოლოასოიანი დაქარაგმება „ქუთათელისა“, როგორც ქ (H-325, 236r).

** ხელნაწერის გადაწერს ასომთავრული გ-ანისათვის ქუსლის მინერა, როგორც ჩანს, დავიწყნია და ტექსტში იკითხება „ენკითხვთ“ („ენ(ი)კითხ(ა)ვთ“).

2. A-1114, 128r. ასომთავრული; 1 სტრიქონი; სინგურით და შავი მელნით დანერილი სიტყვების მონაცვლეობით; დანერილია ძირითადი ტექსტის მარჯვენა სვეტის დასწვრივ, ფურცლის აშიაზე, სვეტის მთელ სიგანეზე, პირველი ასოს – ქ-ანის გამოყოფით, ტექსტიდან გარეთ გატანით და ისეთი სახით გადმოცემით, როგორც თავების დასაწყისის აღმნიშვნელი თ-ანებია. ახალი თავის სათაური, რომლის ბოლოს ეს მოსახსენებელი მოთავსებული, ასეთია: თ(ა)ვი კჳ. სიტყ(უ)აჲ ესე – „და შევიდა | ი(ე)ს)უ სახლსა პეტრესსა და იხი|ლა სიდედრი იგი მისი დავრდ|ომილი მჭურვალეებითა. | და შეახო ჴელსა მისსა, და | დაუტევა იგი მჭურვალეებამ(ა)ნ; აღდგა და ჰმსა|ხურებდა მას“ (მთ. 8,14-15) (სურ., 2, 4).

არ გამოც., მხოლოდ ცნობა მისი არსებობის შესახებ: [9, 113] (A-1114-ის ტექნიკ. აღწერილობა).

ქ(რისტ)ე, ა(დი)დე გი(ორგ)ი მთ(ა)ვ(ა)რეპ(ის)კ(ოპო)სი ჭყ(ონდიდელი), ა(მ)ენ.

3. S-4928, 14r. ასომთავრული; 1 სტრიქონი; სინგურით; „სწავლას“ ახალი თავის სათაურის (სწ(ა)ვლ(ა)ჲ მე. „ვითარმედ ქველისსაქმე და | წყალობ(ა)ჲ ჭირვეულთ(ა)ჲ ქ(რისტ)ეს|სა მიინევის“) მესამე სტრიქონის შემდეგ მორჩენილ ადგილზე. განკვეთილობის ნიშანი: ერთ ადგილას, ჭ-ს ორივე მხარეს, შავი მელნით დანერილი ორწერტილი. მოსახსენებელი „სწავლას“ სათაურისაგან გამოყოფილია ჯერულად განლაგებული ოთხწერტილით (სურ. 5, 6).

*თარგმანების გამოცემაში სათაური: „ვითარმედ ქველისსაქმე და ჭირვეულთა წყალობაჲ ქრისტესა მიინევის“ [5, 334].

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, სკოლექცია, ტ. VI, 1969, გვ. 178.

ქ(რისტ)ე, ა(დი)დე გი(ორგ)ი ჭყ(ონდიდელი) მ(თავარ)ე(პისკოპოსი).

აღწერილობა: „ქრისტე, ადიდე გიორგი ჭ მ ე“ (ჭეშმარიტი მეფე).

4. S-4928, 73r. ასომთავრული; 1 სტრიქონი; სინგურით; განკვეთილობის ორწერტილები (სამ ადგილას) და ქარაგმის ნიშნები (ბოლო სამ სიტყვაზე) – შავი მელნით; ძირითადი ტექსტის სათაურის (სწავლაჲ ნგ – „მეორედ მოსლვისათ(კ)ს | და ვახშისათეს“) მეორე სტრიქონის ბოლოს მორჩენილ ადგილას; სათაურისაგან გამოყოფილია მარჯვნივ ნაწვეტებული სამწერტილით, ხოლო დასასრულს უზის ასეთივე, ოღონდ სინგურით დანერილი სამწერტილი. „სწავლაჲ ნწ“-ს სათაური და, შესაბამისად, ეს მოსახსენებელიც მოთავსებულია ძირითადი ტექსტის მარჯვენა სვეტის ზედა ნაწილში, 7 სტრიქონის ქვემოთ (სურ. 7).

გამოც.: იბ. № 3.

ქ(რისტიე, ა(დი)დე გ(იორგი) ქ(ყონდიდელი) მ(თავარ)ე(პისკოპოსი).

აღწერილობა: იხ. № 3.

5. S-4928, 160r. ასომთავრული; 1 სტრიქონი; სინგურით; სიტყვები გ-ი და მ-, ასევე მათ თავზე დასმული ქარაგმის ნიშნები – შავი მელნით. მოთავსებულია ძირითადი ტექსტის მარჯვენა სვეტის ქვედა ნაწილში, 7 სტრიქონის ზემოთ, აქ დაწყებული ახალი სწავლას სათაურის (სწავლ(ა)ი ოდ – „რ(აფთ)ა ვისწრაფოთ აქა[ქე] კურნებ(ა)დ წყლულებისა ს(უ)ლთა ჩ(უე)ნთასა“) მესამე, ბოლო სტრიქონის შემდეგ მორჩენილ ადგილას (სურ. 8).

გამოც.: იხ. №3.

ქ(რისტიე, ა(დი)დე გ(იორგი) ქ(ყონდიდელი) მ(თავარ)ე(პისკოპოსი).

აღწერილობა: იხ. №3.

6. S-4928, 243v. ასომთავრული; 1 სტრიქონი; სინგურით და შავი მელნით დაწერილი სიტყვების ურთიერთმონაცვლეობით. განსხვავებით სხვა მოსახსენებლებისაგან, მოთავსებულია არა ძირითადი ტექსტის ახალი სათაურის – სახარების ტექსტის ნაწყვეტის ან სწავლას სათაურის შემდეგ, არამედ სახარების ნაწყვეტის (მთ. 27, 62-64) წინ, როგორც ჩანს, იმის გამო, რომ ეს ციტატი საკმაოდ ვრცელია – უჭირავს ნუსხახუცურით დაწერილი ტექსტის 13 სტრიქონი (სხვა შემთხვევებში ციტატები ასომთავრულითაა ნაწერი); ძირითადი ტექსტის მარცხენა სვეტის შუა ადგილას, ოდნავ ქვემოთ. ვინაიდან მისთვის ცოტა ადგილი იყო დარჩენილი, დაწერილია თავისებურად: „ადიდეს“-ს „დე“ წვრილი ასოებით და შავი მელნით ჩაწერილია სინგურით დაწერილი მსხვილი ა-ს მუცელში; გ-ი-ს ი-ნი ჩაწერილია წვრილად, შავი მელნით, გ-ს თავის ქვემოთ; ქ ჩაწერილია წვრილად და შავი მელნით გ-ს და მ-ს შორის; დასასრულ – „ეპისკოპოსის“ ე ჩაწერილია წვრილად და შავი მელნით მ-სა და ე-ს შემდეგ დასმულ ორ, მარჯვნივ ნაწვეტებულ, ერთი შავი მელნით და მეორე სინგურით დაწერილ სამწერტილებს შორის. მოსახსენებელი მოსდევს ძირითადი ტექსტის სიტყვებს – „თ(ა)ვი პთ. სიტყ(უა)ი ესე“ (სურ. 9).

გამოც.: იხ. №3.

ქ(რისტიე, ა(დი)დე გ(იორგი) ქ(ყონდიდელი) მ(თავარ)ე(პისკოპოსი).

აღწერილობა: იხ. № 3.

გიორგი ქყონდიდელს უნდა გულისხმობდეს A-1114-ის ლგ სწავლას სათაურის გაგრძელებად მოთავსებული ერთი ანონიმური ჩანაწერი:

7. A-1114, 160v. „სწავლა ლგ“-ს სათაურის („მთომინებისათ(ვ)ს გ(ა)ნ|საცდ(ე)ლთაჲსა და სახიობათა|გ(ა)ნ სიელტოლისა“) გაგრძელებად; მარცხენა სვეტის შუაში; ასომთავრული; სინგურით; 1 სტრიქონი. სათაურისაგან

გამოყოფილია მარცხნივ წანვეტებული სამწერტილით.

არ გამოც.

გ(უა)კ(ურთ)ხ(ენ, მ(ეუ)ფეო.

სხვა შემთხვევებში, სათაურების შემდეგ დარჩენილ ადგილებში, ყველგან წერია სხვადასხვანაირად დაქარაგმებული „გუაკურთხენ, უფალო“ (A-1114: 13v, 19r, 21r, 117r, 120v, 128r, 136v, 142v; S-4928: 27v, 52v); ამიტომ, A-1114-ის 160v-ზე ანალოგიურ ადგილას მოთავსებული „გუაკურთხენ, მეუფეო“, მართლაც გიორგი ჭყონდიდელს უნდა გულისხმობდეს.

შენიშვნა: „თარგმანების“ ტექსტის გამოცემაში ლგ სწავლას სათაურია: „მომინებისათვის განსაცდელთაისა და სახე იობისაგან“, ხოლო A-1114-შია „სახიობათაგან“. ტექსტში საუბარია იობის თავსდატეხილ განსაცდელებსა და მის მომინებაზე. რომელია სწორი – „სახე იობისაგან“ თუ „სახიობათაგან“, ამას ტექსტის რედაქციული შესწავლა გაარკვევს.

A-1114-ის ტექნიკურ აღწერილობაში აღნიშნულია, რომ ხელნაწერის გადამწერია სვიმონ. მართლაც, ხელნაწერში, ერთ ადგილას, მოთავსებულია მისი მოსახსენებელი ჩანაწერი.

II. ხელნაწერის გადამწერის მოსახსენებლები და მინაწერი.

1. A-1114, 148r; ნუსხური; 1 სტრქ., გადამწერის ხელით; ლა სწავლანის (ინყება 145r-ზე) ტექსტის ბოლოს, სტრიქონისგან დარჩენილ ადგილას, მის უშუალო გაგრძელებაზე, ახალი, ლბ თავის წინ.

არ გამოც. მხოლოდ მითითება მისი არსებობის შესახებ ხელნაწერის ტექნიკ. აღწერილობაში [9, 113].

უ(ფალო)*, შ(ეინყალ)ე გლ(ა)ხ(ა)კი ს(ვმეო)ნ*.

*ხელნაწ.: ო ო – პირველი ო – ასომთავრულით.

ასევე გადამწერს უნდა გულისხმობდეს, უკვე მეორე – S-4928 ხელნაწერის ერთ-ერთი ჩანაწერი, რომელიც ანონიმურია.

2. S-4928, 191v; ასომთავრული; 1 სტრქ., სინგურით; ოთ სწავლანის სათაურის („საშინელისა მისთვის საშჯელისა“) გაგრძელებაზე, სტრიქონის ბოლოს დარჩენილ ადგილას.

გამოც.: ხელნაწ. აღწერ., S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178.

ი(ეს)უ* კ(ა)ცმ(ო)ყ(უა)რ(ე)ო, მიჭს(ენ).

*ხელნაწ.: ი³.

ხელნაწერ S-4928-ში მოიპოვება ერთი მისი თანადროული ჩანაწერი, რომელიც ხელნაწერების (A-1114 და S-4928) წარმომავლობის გარკვევისათვის შეიძლება გამოდგეს.

3. S-4928, 115r. ნუსხური; 2 სტრქ., ყაყისფერი მელანი; მეტად წერილი ასობით, გადამწერის ხელით, ქვედა აშიაზე, კიდესთან ახლოს; განკვეთილობის ნიშნები არ უზის, თუმცა, სიტყვები დაშორებულია ერთმანეთს; ქარაგმის ნიშანი – პატარა კლაკნილი ხაზი ერთგან – პირველი სიტყვის თავზე.

გამოც.: ხელნაწ. აღწერ., S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179.

ზე(დ)ა შუადღე არს და ღომი არა მზა არს; ვაიმე ცოდვილსა, ქარელიმე ბერო.

III. ხელნაწერის გადანერის ადგილი.

მინაწერში (II, 3) ღომის მოხსენიება, რომელიც აქ აშკარად საჭმელია, და, რომელიც, როგორც ჩანს, არელიმე ბერს უნდა დაემზადებინა და მის დაგვიანებას უჩივის გადამწერი, ვფიქრობ, გამოდგება იმ ვარაუდის საფუძველად, რომ ხელნაწერი S-4928 და მისი პირველი ნაწილი – A-1114, გადანერილია დასავლეთ საქართველოში*. ასევე, ვფიქრობ, რომ ხელნაწერების შექმნა შეიძლება ჭყონდიდის ტაძართან დაეკავშიროთ, სადაც ჯერ კიდევ XI ს-ის დასაწყისიდან არსებობდა სკრიპტორიუმი – საყოველთაოდ ცნობილია, 1031 წელს აქ, „სუეტსა ზედა ჭყონდიდისა“ იოვანე მესუეტის მიერ გადანერილი ხელნაწერი – „ნამებაჲ წმიდათა მონაშეთაჲ – წმიდისა გიორგისი და წმიდისა თეოდორესი და სასწაულნი წმიდისა თეოდორესი“ (ხელნ. ინ-ტი, Q-240) [16, 246-247]. ასევე ცნობილია იმავე იოვანე მესუეტის და არსენ ემპასძის მიერ იქვე, 1050 წელს გადანერილი სახარება-ოთხთავი (S-391) [17, 489-490; 18, 25-28].

* ცნობილია, რომ ღომი (მეგრ. ლუმუ) დასავლეთ საქართველოში, უპირატესად სამეგრელოში გავრცელებული კულტურაა [11, 382-384]. იგი ძველად მზადდებოდა ფეტვისმავარი მცენარის – ღომის (ლუმუს) მარცვლებისაგან. სწორედ აქედან იყო გავრცელებული საქმლის ორმაგძირიანი სახელწოდება „ღომისლოში“ („ლუმუმლუმუ“). ღომის მცენარის სამი სახეობა ყოფილა ცნობილი: ჩქინებურა (ჩვენებური), ციცუა და კიჭიაა [12, 197]. სიმინდის მარცვლების ღომი, ცხადია, შემოვიდა გვიან, დაახლ. XVII ს-დან, ამერიკიდან ევროპაში და შემდეგ ჩვენში, სიმინდის შემოსვლა-გავრცელებასთან ერთად [13, 3, 33; 11, 383]. S-4928-ის ამ მინაწერში სახეზეა ტერმინი „ღომის“ უძველესი (XI ს.) ნერილობითი დაფიქსირება. აქამდე, ერთ-ერთ უძველეს ასეთ ფაქტად ითვლებოდა ღომის, როგორც საალაპე გამოსაღების ორგანოს მოხსენიება იმერეთის მეფის ალექსანდრე II-ის (1484-1510) 1495 წლის სიგელში [14, 311]. ამაზე ადრე ღომი, იფქლთან და ფეტვთან ერთად, როგორც მაღლაკელ და ფარსმან-ყანვეელ გლეხთა გამოსაღები გელათს დაბრძანებულ ხახულის ღმრთისმშობლის სახელზე, დასახელებულია იაკობ დეკანოზის 1259/1293 წწ. დანერილი ხახულის ღმრთისმშობლისადმი [15, 143:34]. აქაც, მაღლაკი და ფარსმანყანა (დღევანდელი ფარცხანყანევი) დასავლეთ საქართველოს (იმერეთის) ტოპონიმებია.

ვფიქრობ, სრული საფუძველი გვაქვს, XI ს-ის ბოლოს გიორგი ჭყონდიდელის შეკვეთილი ხელნაწერების გადანერის ადგილად ჭყონდიდის სკრიპტორიუმი ვივარაუდოთ, რომელიც, არაა გამორიცხული, რომ საკათედრო ტაძრის გვერდით აღმართულ საცხოვრებელ კოშკში („სვეტი“) იქნებოდა განთავსებული. ამ კოშკმა ჩვენს დრომდე მოაღწია [19, 30-39].

IV. ხელნაწერების დათარიღება.

ხელნაწერების პალეოგრაფიული თარიღი – XI ს – XII ს-ის დასაწყისი, შეიძლება კიდევ უფრო დავინროვდეს მათი შემკვეთი ისტორიული პირის – გიორგი ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესის მოღვაწეობის დროისა და მისი აქწარმოდგენილი ტიტულის გათვალისწინებით. ექვსივე მოსახსენებელში გიორგი დასახელებულია ჭყონდიდელის ტიტულით; მაშასადამე, იგი ჯერ კიდევ არ არის მნიგნობართუხუცესი, თორემ ეს ფაქტი უთუოდ აისახებოდა ამ მოსახსენებლებში. აქედან ის დასკვნაც კეთდება, რომ გიორგი ჯერ იყო ჭყონდიდელი და შემდეგ გახდა მნიგნობართუხუცესი. ითვლება, რომ პირიქით – გიორგი იყო მეფის (დავით აღმაშენებლის) მნიგნობართუხუცესი და შემდეგ გახდა იგი ჭყონდიდელი, შეერთდა ეს ორი – საერო და სასულიერო თანამდებობები და შეიქმნა ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესის სახელო [20, 270-282; 21, 136]. ამ დროს, მნიგნობართუხუცესი და მის დაქვემდებარებაში მყოფი მოხელეები ისედაც სასულიერო პირები იყვნენ. სხვანაირად წარმოდგენელია, რომ თუ მნიგნობართუხუცესი საერო პირი იქნებოდა, მას ჭყონდიდის ეპისკოპოსის თანამდებობა მიელო. ამას უეჭველს ჰყოფს გიორგის მოხსენიება მონაზვნად და მნიგნობართა უხუცესად რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლისწერის სინოდიკონში*. მნიგნობართუხუცესის ხელქვეითი მოხელეებიც რომ მასავით სასულიერო პირები იყვნენ, ეს უეჭველად მტკიცდება ანტონ იშხნელი მთავარ-ეპისკოპოსის ხელრთვით არსენ ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესის დანერილზე მგელა აბულახტარისძისადმი (1241/1242), სადაც იგი თავის თავს მოიხსენიებს, როგორც „იშხნელ-ყოფილს და ან სანოლისა და საჭურჭლის მნიგნობარს“ [15, 120]. ცხადია, იშხნელი მოქმედი მღვდელმთავარი იქნებოდა თუ ყოფილი, სასულიერო პირი იყო და მის მიერ იშხნელობისთვის თავის დანებების შემდეგ დაკავებული სანოლისა და საჭურჭლის მნიგნობრის თანამდებობაც სასულიერო სფეროს განეკუთვნებოდა.

ამ ორი სახელოს შეერთების დროისათვის მნიგნობართუხუცესობა აუცილებლად ჭყონდიდელობასაც რომ არ გულისხმობდა, ეს ჩანს გიორგის მომდევნო მნიგნობართუხუცესის, მისი დისწულის, სვიმეონის მაგალითზე, რომელიც მნიგნობართუხუცესის თანამდებობაზე ბედიელ-ალავერდელ მთა-

* აქ გიორგის შესახებ ნათქვამია: „ღირსისა მეუფისა ჩუენისა და თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონაზონისა და მნიგნობართა უხუცესისა მრავალმცა [არაინ წელნი]“ (იხ. ასევე: [22, 558; 23, 195].

ვარეპისკოპოსად ყოფნის დროს დაინიშნა, როგორც ეს არაორაზროვნად ჩანს დავით აღმაშენებლის 1124 წლის ანდერძიდან შიომღვიმისადმი [24, 134 : 123]. როგორც ვიცით, გიორგი 1118 წელს გარდაიცვალა [25, 199-200; 21, 141; 26, 107] და მის შემდეგ დანიშნული სვიმეონი კარგა ხანს იყო, ყოველ შემთხვევაში, 1124 წლის ჩათვლით მაინც, ბედიელ-ალავერდელად. მხოლოდ გვიან, 1141 წელს იხსენიება იგი ჭყონდიდელად მის მიერ აშენებულ უბისის სვეტის წარწერაში*, თუმცა, აქ იგი თავის თავს მნიგნობართუხუცესად არ მოიხსენიებს, ალბათ, იმიტომ, რომ ჭყონდიდელის მაღალი საეკლესიო პატივი უფრო მნიშვნელოვნად მიაჩნდა, ან მნიგნობართუხუცესი ამ დროს (1141 წ.) სხვა პირი იყო, რომელსაც მაღალი საეკლესიო თანამდებობაც ექნებოდა დაკავებული, მაგრამ ამის შესახებ ცნობები არ შემონახულა.

ერთი სიტყვით, დავით აღმაშენებლის თანამებრძოლი და მისი უპირველესი სახელმწიფო მოხელე, მათეს თავის სახარების თარგმანების ხელნაწერთა დამკვეთი გიორგი, თავდაპირველად იყო ჭყონდიდელი და შემდეგ გახდა იგი მნიგნობართუხუცესი. მნიგნობართუხუცესები ამაზე ადრეც და შემდეგაც ჰყავდათ როგორც მეფის, ისე ფეოდალების, ასევე, მაღალი რანგის საეკლესიო პირების კარზე [26, 100-101], მაგრამ ჭყონდიდლობასთან მისი დაკავშირებით მეფემ, ცხადია, იგი უმაღლეს რანგში აიყვანა და საერთო სახელმწიფო მასშტაბისა გახადა.

თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში, ვფიქრობ, სამართლიანად, მიჩნეულია, რომ „ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესობა 1104-05 წლებში დაწესდა“ [21, 138]**, ე. ი. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დასრულების უმაღლეს ან შეიძლება მისი მიმდინარეობის პროცესში. იმიტომ, შემთხვევითი არაა და, როგორც ჩანს, ამ ფაქტთან დაკავშირებულია პირველი ჭყონდიდელ-მნიგნობართუხუცესის – გიორგის კრების ძეგლისწერის სინოდლიკონში მოხსენიება აღმატებული ეპიტეტიებით: „ღირსისა მეუფისა ჩუენისა და თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა, გიორგი მონაზონისა და მნიგნობართა უხუცესისა მრავალმცა [არიან წელნი]“ [22, 270-282; 23, 136]. მართალია, გიორგი აქ ჭყონდიდელად არ მოიხსენიება, მაგრამ მისი მეუფეობით დასახელება თავისთავად აღნიშნავს მის სამღვდელმთავრო პატივს [26, 103-104], რაც, როგორც ვიცით, ამ შემთხვევაში შეიძლება იყოს მხოლოდ ჭყონდიდლობა.

მაშასადამე, მათეს თავის სახარების თარგმანების ხელნაწერთა (A-1114, S-4928) გადანერის ზედა თარიღი შეიძლება იყოს 1104 წელი – ხელნაწერთა დამკვეთის – გიორგი ჭყონდიდელის მნიგნობართუხუცესის თანამდებობაზე დანიშვნა. ქვედა თარიღი იქნებოდა გიორგის ჭყონდიდელად კურთხევის წელი, მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი ჩვენთვის უცნობია; თუმცა, ვფიქრობ, გარკვეული ვარაუდების გამოთქმა მაინც შეიძლება. გიორგი, როგორც ცნობილია, იყო

*.მე, სანყალობელსა სულითა, სემეონ ჭყონდიდელსა მომემაღლა ღმრთისაგან აღშენებად მონასტერი ესე და სუჭიტცა ესე...“ [27, 140-141].

** თუმცა, არსებობს ამ კრების ჩატარების სხვა თარიღიც – 1103-1104 წწ. [28, 218].

„თანა-აღზრდილი [პატრონთაჲ], აღმზრდელი პატრონისა“, ე. ი. მეფისა, დავით აღმაშენებლისა, ანუ დაახლ. მისი თანამოასაკე, შეიძლება, მასზე რამდენიმე წლით უფროსი. 1125 წელს, 54 წლის ასაკში გარდაცვლილი დავით აღმაშენებელი, დიბადებოდა 1071 წელს*. ამაზე ცოტათი ადრე, ანუ 1060-იანი წლების შუა ხანებში დაბადებულად შეიძლება ვივარაუდოთ გიორგი. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების ძეგლისწერამ დაადასტურა ადრევე დადგენილი წესი („ვითარ-იგი განანესებს კანონი“), რომლის თანახმად ეპისკოპოსად კურთხევა შეიძლებოდა ოცდათხუთმეტი წლის ასაკიდან [22, 550, მუხ. 2; 23, 185, მუხ. 2]. ამის მიხედვით, გიორგი ჭყონდიდელად შეიძლებოდა ეკურთხებინათ 1100 წლის ახლოს ან შეიძლება სულაც ამ წელს. არ არის გამორიცხული, რომ ეს ხელნაწერებიც მან მის მღვდელმთავრად კურთხევასთან დაკავშირებით შეუკვეთა. ასეა თუ არა, არ არის გამორიცხული, რომ მათი გადაწერის ქვედა თარიღი 1100 წლით განვსაზღვროთ; ე. ი. A-1114 და S-4928 ხელნაწერების გადაწერის თარიღია დაახლ. 1100-1104 წწ. ასეთ შემთხვევაში, მართალი იყო ქ-ნი ქრისტინე შარაშიძე, რომელიც მის აღწერილ A-1114 ხელნაწერს XII ს-ით ათარიღებდა [9, 113], ოღონდ, ეს თარიღი ამ საუკუნის დასაწყისით უნდა შემოიფარგლოს.

ორივე ხელნაწერის გვერდებზე მოთავსებულია სხვადასხვა დროის, შინაარსისა და დანიშნულების მრავალრიცხოვანი მინაწერი, რომელთა უმრავლესობა, ალბათ, მაშინ მიღებული აღწერილობის პრინციპებიდან გამომდინარე, არ ასახულა ამ ხელნაწერთა გამოქვეყნებულ აღწერილობებში. ისინი, გარდა იმისა, რომ თავისთავად მნიშვნელოვანია და, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მრავალ საკითხს უკავშირდებიან, მათ შორის, ძვირფას წყაროს წარმოადგენენ ამ ხელნაწერთა თავგადასავლის შესასწავლად.

V. A-1114 ხელნაწერის მინაწერები.

1. 1v, ქვედა აშია; მხედრული; 2 სტრქ., შავი მელანი; წვრილი კალამი, სტრიქონები – არევიტ.

არ გამოც.

„გიზაროდენ, ... კურთხეულ ხარ, | შენ, უფალო, განხორციელებასა* [...].“

*ლუკა 1, 28-ის მიხედვით, აქ უნდა იკითხებოდეს „მიმადლებულო“, მაგრამ ეს თითქოს საეჭვოა; საერთოდ, მთელი მინაწერი „ხარების“ ფორმულებითაა ნასაზრდოები – შდრ. „კურთხეულ ხარ, შენ დედათა შორის...“ (ლკ. 1, 28-30; 2,10).

2. 1v, ქვედა აშია; მხედრული; 1 სტრქ., შავი მელანი; წვრილი კალამი; სახელი („ს[~]წ“) – ხვეული ასომთავრულით.

* საინტერესოა, რომ 1073 წელს შიომღვიმისადმი გაცემულ სიგელში ერთი წლის ნაკურთხი მეფე გიორგი II (1072-1089) ორი წლის დავითს კურაპალატის ტიტულით მოიხსენიებს: „სამლოცველოდ მეფობისა ჩემისა და ძისა ჩემისა დავით კურაპალატისა“... [15, 46].

არ გამოც.

„ღმერთო, აცხოუნე ცოდვილი მდივანი ს(ვიმო)ნ“.

3. 18r, მარჯვენა აშიის შუაში. მხედრული (დედაბრული ხელი?); 15 სტრქ., ბაცი შავი მელანი.

არ გამოც.

„ქ. უფალო, მოიხსენე კეთილმსახური, | ღვთის მოღვაწე, მუდამ ცრუმლის დამყრული | წირვა-ლოცვაზე* — ერისთვის ქალი | ანუსა, | სიცოცხლისა, პატიოსნებით, | ამინ“.

*თითქოს, „ღვთის მოღვაწე“ და „წირვა-ლოცვაზე“ გართმულია.

4. 19v, ქვედა აშიის კიდებზე; ნუსხური (პირველი ასო ვ – ასომთავრული); ყავისფერი მელნით; 1 სტრქ., XIV-XV სს.

არ გამოც.

„უაჲ მე, რ(ამეთუ) გ(ა)ნმიგრძდა მწირობა ჩ(ე)მი და დაემკდრო მე ს(ა)ყოფ(ე)ლთა თ(ა)ნა კედარისათ“ (უს. 119, 5).

5. 33v, მარცხენა აშიაზე, ძირითადი ტექსტის მიმართ თავდაღმა, ბოლო ორი მოკლე სტრიქონი – ცერად. 4 სტრქ., მხედრული; შავი მელანი.

არ გამოც.

„ქ. რომელი ქერაბინთა საიდუმლოდ ეშხგუსენით და ცხოველისმოფე-ლისა სამებისა სამწმინდად არსობისა ამა(ღ)ლობასა | შეესწირათ ყოველნივე, მსოფლიოდ დაუტეოთ ჩუენცა მეუფისა ყოველთასა შემწინარებენ. | ძღვე(ენა) შემწირველთა | წესთასა, აღილუა“*.

*ტექსტი კონდაკის ნაწყვეტია – იოანე ოქროპირის ლიტურგიის ერთ-ერთი საგალობელი.

6. 54r, ქვედა აშია. 1. სტრქ., მხედრული, მაღალი ასოებით, სახელო („პე-ტრე“) – ხვეულად.

არ გამოც.

„ქრისტე, შ(ე)წყალ)ე ც(ოდვილ)ი პეტრე“.

7. 54r, ძირითადი ტექსტის სვეტებს შორის; ასომთავრული მ-ანი, მკაფიო კონტურით – ბუნი შავი მელნით, ხოლო მუცელი და მისი შემკვრელი ხაზი – ნითლით; იგი პირველი ასოა თარგმანების იბ თავის პირველი წინადადებისა – „მონათა თანა მეუფე“. ასოს თავზე ჩიტის გამოსახულებაა. თარგმანების სათაურის (თავი იბ. სიტყუაჲ ესე: „მაშ(ინ) მოვიდა ი(ეს)უ გალილეამთ იორ-დანედ იოვ(ან)ესსა ნ(ა)თლისღებად მის მიერ“ – მთ. 3, 13, სინგურით, იბ – შავით) ცოტა ქვემოთ, მარჯვნივ, აშიაზე, ასომთავრულით, 6 სტრიქონად –

8. 59v, ქვედა აშიის კიდე. 1 სტრქ., მხედრული; შავი მელანი.

არ გამოც.

„ქ(რისტ)ე, შ(ეიწვალ)ე* ც(ოდვილ)ი ესე“.

*ან: შემინყალ)ე.

9. 59v, ქვედა აშიის მარცხენა კიდე. მხედრული; 2 სტრქ., შავი მელანი.

არ გამოც.

„მონა | ღ(მრ)თისა, ცოდვილი [...]“.

10. 80r, მარჯვენა აშია, შუა ადგილას. ნუსხური; 2 სტრქ., ყოლოსფერი მელანი. ეტრატის ფურცლის ქვედა მარჯვენა კიდე მოხეულია.

არ გამოც.

„ქ(რისტ)ე ღ(მერთ)ო, შ(ეიწვალ)ე ამისო [...]“.

11. 86r, ქვედა აშიის შუაში; მხედრული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი.

არ გამოც.

„ღმერთო, მოხსენ[ე] ჩუვენი [...]“.

12. 89r, ქვედა აშია. მხედრული; 3 სტრქ., ბაცი შავი მელანი. 1830 წ.

არ გამოც.

„ეს ხაზარების თარუმანი არის ურცხო და ერთობ | მშვენიერი საკითხავად; მშვენიერი შეილი სწოვდეს დედის რძესა“.

მარცხნივ, მ-2 სტრქ.-ის გასწვრივ:

„ჩელ წელსა“.

1830 წლის ამ მინაწერში გვხვდება მეგრული ლექსიკის სიტყვა „ურცხო“, რაც იგივე ქართული „უცხო“-ა [8, 68]. მართალია, მინაწერი ანონიმურია, მაგრამ მას შეიძლება მნიშვნელობა ჰქონდეს ხელნაწერის თავგადასავლისათვის – ამ დროს (1830 წ.) ის ჯერ კიდევ სამეგრელოს რომელიმე ნიგნთსაცავში ინახებოდა?

13. 96r, ქვედა აშია. მხედრული; 3 სტრქ., ძალზე ბაცი შავი მელანი. XIX ს.

არ გამოც.

„მალა(ლ)კითილშობილებას, მოწვალეს, ბატონო, გვედრებით, რომ წყალობა მიეთა | ღვთის გულეზა(!), თქვენ რომ სიგან(?) ზაჯაზამისთვის(?) ზაპისკა წაგიტანებიათ, ის მე წაესკითხე“.

14. 104v, ქვედა აშია, მარჯვნივ – მე-2 სვეტის დასწვრივ; მხედრული; 2 სტრქ., შავი მელანი.

არ გამოც.

ივინ არს ბრძენი, რომ ეს აღმოხსნას, | ლ(რ)მად სიტყვები არს, იცოდე, ძმანო*.

*მინანერი ეხება მომდევნო გვ-ის (105r) ქვედა აშიაზე მოთავსებულ სიტყვებს (ორივე შესრულებულია ერთი ხელით).

15. 105r, ქვედა აშია, ბოლო სტრიქონი ზედ აშიის კიდებზე. მხედრული; 3 სტრქ., შავი მელანი.

არ გამოც.

„მე შვეა მ(აბა)მ(ან) ჩემმან, მე ვუვე ცოლი ჩემი, | ცოლმა ჩემმან შვა ასული ჩემი, ასულმა ჩემ(მ)ან | შვა მამა ჩემი; მე კეცე იფოს, კეცმან კეცება ფონ“*.

*ტექსტის დასკვნით სიტყვებში „კეცე“-ს ნაცვლად „კაცი“ ხომ არ უნდა ნაეკითხოთ? მაშინ ეს ნაწილი ასეთ სახეს მიიღებს: „მე კაცი იფოს, კაცმან კაცება ფონ“ (?).

16. 134v-135r, ქვედა აშიები; ხვეული მხედრული; 2-2 სტრქ. ყოველ გვ-ზე; ბაცი შავი მელანი; სიტყვები გაყოფილია ორნერტილებით. იშიფრება მხოლოდ ცალკეული სიტყვები.

არ გამოც.

„ქ. თუაღლთა □ საფერო შესხა შაში (?)

□ დასცა დამთდნა (?) დასურდა (?) □ □

თქუა დაუთ მზემა □ მით ვრძალი □ □

და აქილღესებრ ბრძოლა (?) □ □ □“*.

*გაუშიფრავი სიტყვები აღნიშნულია კუბებით. როგორც ჩანს, შიორით დანერილი სტროფი რომელიღაც საგმირო პოემის ნაწყვეტია („როსტომიანი“?).

17. 136r, ქვედა აშია; ხვეული მხედრული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი; სიტყვები გაყოფილია ორნერტილებით; შესრულებულია № 16 მინანერის ხელით. მინანერი კრიპტოგრამაა. XVIII ს.

გამოც.: ლ. ათანელიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, თბ., 1982, გვ. 205, № 96.

„ეჭ~ბჯ : ეჭ~ბ : ბ~რ : ეჭ~ბჯ : წფ~რ : ჩ~ფ :“

ლ. ათანელიშვილის დასკვნით, კრიპტოგრამა ანჩინურია, რომლის „გასაღებში ჯ ენაცვლება ქ-ს“; იგი ასე იკითხება:

„ჭეცქ(?) შეინყალე ცოდვილი პ ე ტ რ ე ცუედანი, ამენ“.

კრიპტოგრამის პირველი ოთხი ასო იკითხება, როგორც „აე~ბძ“ და არა როგორც „ეჭ~ბჯ“ – ლ. ათანელიშვილის ნაეკითხვით. თუ „აე~ბძ“-ს ანჩინური ნაეკითხავთ, მივიღებთ ჩჭცგ-ს, რომელშიც, ვფიქრობ, აღნიშნულია მინანერის თარიღი: ათას ხუთი ათას ორი ათას სამი, სადაც ხუთი ათასისა და ორი ათასის

ნაცვლად ხუთასი და ორასი უნდა ნავიკითხოთ და მივიღებთ ათას შვიდას სამს. მინანერისეული პეტრე, გვარად ჩხატარასძე, XVIII ს-ის I ნახ-ის მოღვაწეა – მისი კრიპტოგრაფები ამ დროისა სხვა ხელნაწერებშიც ჩანს [29, 432].

18. 151v, ქვედა აშია. მხედრული; 1 სტრქ., მაღალი ასოები; შავი მელანი. XIX ს.

არ გამოც.

„ჩ: ეს, საზარების თარგმანი, დაფით“ [...].

19. 162r, ქვედა აშიის ზედ კიდებზე; ნუსხური; 1 სტრქ., ყავისფერი მელანი. XII ს.

არ გამოც.

„აქათგ(ა)ნ წაღმართ შვეწამებია და ზემოთ“.

მინანერი თავისი შინაარსით ძალზე საინტერესოა. იგი შეეხება იმ მრავალრიცხოვან შესწორებებს, რომლებიც ტექსტში უხვადაა შეტანილი. როგორც ჩანს, გადანერის შემდეგ ტექსტს რევიზია ჩაუტარდა და იგი გამართეს ან ბერძნული დედნის, ან ქართული თარგმანის სხვა, უფრო სრულყოფილი ნუსხის მიხედვით. ჩასწორებები ტექსტში, როგორც აღვნიშნე, უამრავია (ერთ-ერთი მათგანი იხ. აქვე, გვ. 278, სურ. 8, მარცხენა სვეტის ბოლოს). საჭიროა მათეს თავის თარგმანების ამ ორ ხელნაწერში (A-1114 და S-4928) წარმოდგენილი ტექსტის შედარება სხვა ხელნაწერების ტექსტებთან, რამაც, ვფიქრობ, საინტერესო სურათი უნდა გამოავლინოს ფილოლოგიური კვლევის თვალსაზრისით.

20. 162v, ქვედა აშია, მარცხენა კუთხე. მხედრული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი.

არ გამოც.

„იხილე, ვითარ აწ გამუცხადა(!)“*.

*ძირითადი ტექსტის მარცხენა სვეტის ბოლო სტრქ-ის გამეორება.

21. 166v, ქვედა აშია. მხედრული; 4 სტრქ., წვრილი კალმით და პატარა ასოებით; შავი მელანი.

არ გამოც.

„ამ სოფლის ცრუსა დამგდებმან ჯვარი აღვიდე მსცოვნებით, მას მივბჟვე გვერდით, ვინ სახსრად სისხლი და წყალი მცხოვნებით, აღუარ მის წინ ცოდათა დაიწვებულს და ხსოვნებით და ქრისტესგან შენდობილ-მცა ზართ, ვინც მომიხსენოთ ცხოვნებით“.

ლექსი მიწერილია ვინმე რუსუდანის ხელით (იხ. მინანერები 186v-ზე და 187r-ზე – № 22). შეიძლება ლექსის ავტორიც ის იყოს. როგორც ლექსის

პირველი სტრიქონიდან ჩანს, მოხუცებულობაში („მხცოვნებით“) იგი მონაზვნად შემდგარა („ამ სოფლის ცრუსა დამგდებმან ჯვარი აღვიღე“).

22. 186v, 187r – პირველ შემთხვევაში ქვედა აშიის მარცხენა კუთხე, მეორე შემთხვევაში – ქვედა აშიაზე, ძირითადი ტექსტის მარცხენა სვეტის დასწვრივ. მხედრული; 1 სტრქ., წერილი კალამი; შავი მელანი. № 21 მინანერის (166v) ხელით.

არ გამოც.
„რუსუდან“.

23. 198v, ქვედა აშია, მარცხენა კუთხე. მხედრული; 4 სტრქ., შავი მელანი. XIX ს.

არ გამოც.
„ღმერთო, | მოიხსსენე(!) მღვდელთმონაზონი(!) კახაჩუგი ფილიპონ“.

24. 200v, ქვედა აშიის მთელ სიგანეზე. მხედრული; 10 სტრქ., შავი მელანი; წერილი კალმით. მე-8-10 სტრქ.-ის მარჯვენა ნახევარი და დასაწყისები ნაკლულია ეტრატის შემოცრეცისა და გაშავება-ჩამუქების გამო (ეს ხელნაწერის ბოლო გვერდია).

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, A კოლექცია, ტ. IV, გვ. 114 (პირველი და მეორე სტრქ.-ის ნახევარი: „რასა სიბრძნისმოყუარეობ შენ... მზე ვარსკვლავთა შორის“ – თ. უორდანიას გამოცემის [14, 68-69] და არა ამ ხელნაწერის მიხედვით).

„რასა სიბრძნისმოყუარეობ შენ, ბრწვინგალო თაუდო, ვოელის სოფლისა | მეფეთა ერთგვამობაო, რ(ომელ)ი ევე ჰაეროვან ხარ, ვ(ითარცა)* სამყარო სოფლისა შორის; საჩინო, ვ(ითარცა) მზე ვარსკვლავთა შორის; საჩინო, ვ(ითარცა) უფრო ნათელთა შორის; ნათლისფერ, ვ(ითარცა) ელეა ღრუბელთა შორის; | ცისკროან, ვ(ითარცა) აღმოსავალი კერძოთა შორის; ტკბილ, ვ(ითარცა) არე ფამთა შორის; ღ(მრ)თის სახე, ვ(ითარცა) სიფუარული ხათნობათა შორის; გულის სათქმელ, ვ(ითარცა) ოქრო მიწათა შ(ორი)ს; | ელეარე, ვ(ითარცა) ვიკინთი ქვათა შორის; მაღალ, ვ(ითარცა) ფინიკი ნერგთა შორის; შვენიერ, ვ(ითარცა) ვარდი ვეფილთა შორის; აღმატებულ, ვ(ითარცა) ედემი ქვეყანისა შორის; ძლიერ, ვ(ითარცა) ლოქი მხეცთა შორის; მტკიცე, ვ(ითარცა) ანდამატი განუკვეთელთა შორის; სახელგანთქმულ, ვ(ითარცა) ნებროთ გმირთა შორის; აზოვან, ვ(ითარცა) ისო წინამძბოლთა შორის; მოშურნე, | ვ(ითარცა) ფინეზ მღვდელთა შორის; მხნე, ვ(ითარცა) სამხონ მსაჯულთა შორის; უბრძოლველ, ვ(ითარცა) აქილელე ელენთა შორის; ბრძენ, ვ(ითარცა) სოლომონ მეფეთა შორის; მშვიდ, ვ(ითარცა) დაფით ცხებულთა შ(ორი)ს; შურისმძებებელ, ვ(ითარცა) იოსია შარაგანდელთა შორის; უზარო, ვ(ითარცა) აღექსანდრე მფლო-

* ამის შემდეგ დამწერის მიერვე გადახაზულია: „მზე ვარსკვლავთა შორის, ცისკროვან, ვითარცა | მზე“.

ბელთა შორის; განმადიდებელ ფლობისა, ვ(ითარცა) აგუსტოს [კეისართა შორის]; კაცთმოფუარე, ვ(ითარცა) ჩემი იესო ღ(მერ)თთა შორის; ბუნებით ღ(მერ)თი, მაღლით ღ(მერ)თქმნილთა შორის; მხურვალე, ვ(ითარცა) პეტრე მოციქულთა [შორის; სა-წუარელ, ვითარცა იოანე მეფობართა შორის; | მკვირცხლ, ვ(ითარცა)] პაულე მოწა-ფეთა შორის; სახის დასაბამ, ვ(ითარცა)* ქრისტეანობისა, ვ(ითარცა) კოსტანტინე მართლმორწმუნეთა [შორის; სიმტკიცე კეთილად მსახურებისა, ვ(ითარცა) თვედოსი სკაპტრის მპვრობელთა შორის]**.

*„ვითარცა“-ს ნაცვლად უნდა იყოს „უცთომელისა“.

მინაწერი პირველი ნახევარია ცნობილი ნაწარმოებისა – „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“, რომელიც ჩართულია რუის-ურბნისის 1105 წლის საეკლესიო კრების ძეგლისწერასა და კრებაზე დამტკიცებულ სინოდიკონს შორის. როგორც ცნობილია, სამივე ძეგლი – საეკლესიო კრების ძეგლისწერა, „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“ და სინოდიკონი, ცალკე არ გვხვდება და როგორც ერთიანი ნაწარმოები, დართული აქვს „დიდი სჯულისკანონის“ ხელნაწერებს [22, 74; 23, 159]. ამიტომ, „მეფესა დავითს მონაზონი არსენის“ ხელნაწერზე ცალკე მიწერა უნიკალურია. ნაწარმოების მეორე ნახევარი შეიძლება მოთავსებული იყო ხელნაწერის (A-1114) მომდევნო ფურცელზე, მაგრამ მას ჩვენამდე არ მოუღწევია – ხელნაწერი, როგორც აღინიშნა, ბოლონაკლულია. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ ტექსტის მიწერა, თუნდაც XIX ს-ში, გიორგი ყყონდიდლის – დავით აღმაშენებლის უახლოესი თანამებრძოლის, შეკვეთილ ხელნაწერზე, მთლად შემთხვევითი არ უნდა იყოს – ვფიქრობ, მინაწერის ავტორს ამით სურდა აღენიშნა ამ ორი პიროვნების მჭიდრო კავშირისა და ქვეყნის წინაშე ორივე მათგანის დამსახურების შესახებ.

VI. გარდა აქ მოტანილებისა, ხელნაწერზე მოიპოვება სხვა, უმნიშვნელო მინაწერები:

ა. 45r, მარჯვენა აშია, ძირითადი ტექსტის მიმართ განივად. მხედრული; 1 სტრქ., შავი მელანი.

არ გამოც.

„ქ. ღმერთო“.

ბ. 117r, მარჯვენა აშიის ზედა კუთხეში, ძირითადი ტექსტის მიმართ თავდაღმა. ნუსხური; 1 სტრქ.; შავი მელანი, წვრილი კალმით.

არ გამოც.

„გ(ოფელ)ნი ტომნი“.

როგორც ჩანს, ძირითადი ტექსტიდან ამოღებული სიტყვებია.

გ. 122r, ზედა მარჯვენა კუთხესთან, აშიაზე, მეორე სვეტის ასწვრივ; ნუსხური; 1 სტრქ., პირველი ასო (ს) ასომთავრული; ყავისფერი მოწითალო მელანი. XIV ს.

არ გამოც.

„საზარებ(ისა)თარუმ(ანი)“.

დ. 151v, გვერდით აშიაზე. მხედრული; შავი მელანი; წაგრძელებული მოხაზულობით.

არ გამოც.

თ.

ე. 175v, ქვედა მარცხენა კუთხეში; მხედრული; შავი მელანი; წაგრძელებული მოხაზულობით.

არ გამოც.

ქ.

ვ. 175v, ქვედა აშიის მარცხენა კუთხე; მხედრული; 2 სტრქ., ბაცი შავი მელანი.

არ გამოც.

„ღირსო მამაო, | უკეთუმცა [...]“.

ზ. ხელნაწერში სამი მთავრული ასო გადმოცემულია მხატვრული გაფორმებით. მ-ანის შესახებ იხ. მინაწერი V, 7; თ-ანი 8v-სა და 31r-ზე შემკულია ფოთლოვანი ორნამენტით.

გარდა ამისა, ხელნაწერის გამოცემულ აღწერილობაში აღნიშნული არაა, რომ 93v-ს მარჯვენა სვეტის დასაწყისი 8 სტრქ-ის მოცულობაზე დაუნერვლია, რადგან მელანია გამოსული 93r-დან – ამ ადგილას ეტრატი ძალიან თხელია.

VII. S-4928 ხელნაწერის მინაწერები.

1. ხელნაწერის სხვადასხვა გვერდზე მიწერილია ქართული ანბანი:

ა. 1r; ნუსხური; 3 სტრქ., მუქი ყავისფერი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი – თითო მსხვილი წერტილი ასოებს შორის. XIV ს. მის ზემოთ, 1 სტრიქონად, განივად, ასევე მიწერილია ნუსხური ანბანის ნაწყვეტი (ა-ნიდან კ-ანის ჩათვლით), ბაცი ყავისფერი მელნით, XVII-XVIII სს. (?) ხელით. დაახლ. ამავე დროის და ასევე ნუსხური ანბანი მიწერილი ყოფილა გვერდის ქვედა კიდეზე, როგორც ჩანს, სრულად, მაგრამ ამჟამად გადაშლილ-გადასულია.

არ გამოც.

ა . ბ . გ . დ . ე . ვ . ზ . ტ . თ . ი . კ . ლ . მ .

ნ . ო . პ . ყ . რ . ს . ტ . ვ . ფ . ქ . ღ . ყ . შ . ჩ .

ც . ძ . ნ . ტ . ხ . ჯ . ჰ . ჳ .

ბ. 84r, ქვედა აშია. ნუსხური; 2 სტრქ., ბაცი შავი მელანი.

არ გამოც.

ქ ა ბ გ დ ე ვ ზ ტ თ ი კ ლ მ ნ ო პ ყ რ ს ტ ვ ფ ქ ღ ყ შ ჩ ც ჭ ხ ჯ ჰ ჳ

გ. 215r, ქვედა აშია. მხედრული (ნანყვეტი); 1 სტრქ., შავი მელანი; მსხვილი კალმით; განკვეთილობის ნიშანი: ორნერტილი ყოველი ასოს შემდეგ. XVIII-XIX სს. იმავე ხელით ანბანის პირველი 7 ასო (ქ. აბგდევზ) მიწერილია 226r ქვედა აშიაზე.

არ გამოც.

ქ. ა : ბ : გ : დ : ე : ვ : ზ : ტ : თ : ი : კ : ლ : მ : ნ : ო : პ : ყ : რ : ს : ტ : ვ : ფ : *

*ანბანს ნ-ს შემდეგ ა აკლია.

როგორც ვხედავთ, ხელნაწერის სხვადასხვა გვერდზე 6-ჯერ მიწერილია ქართული ანბანი – 4-ჯერ ნუსხური და 2-ჯერ მხედრული. ცნობილია, რომ ანბანების მიწერას სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს – საკრალური, კალმის მოსინჯვის, სასწავლო დანიშნულებით [30; 31, 34-53]... ამათგან, ხელნაწერებში ანბანი წარმოდგენილია კალმის მოსინჯვის ან სასწავლო დანიშნულებით. ვფიქრობ, S-4928-ის აშეებზე მიწერილი ანბანები სასწავლო დანიშნულები-საა – განსაკუთრებით, ნუსხურით შესრულებულები, რადგან აქ ყოველი ასო ცალკეა გამოკვეთილად დაწერილი და განკვეთილობის ნიშნით გამოყოფილი; მართალია, 215r-ზე მიწერილი მხედრული ანბანი არაა სრული, მაგრამ აქაც ასოები განკვეთილობის ნიშნებითაა გამოყოფილი. 226r-ზე მიწერილი პირველი 7 ასო შეიძლება კალმის მოსინჯვად ჩაითვალოს.

2. 1r. მხედრული; 5 სტრქ., შავი მელანი; წერილი კალმით; რიცხვის აღმ-ნიშნელი ასოები სხვებთან შედარებით დიდი ზომის; განკვეთილობის ნიშანი: ორნერტილი; ქარაგმის ნიშანი: ფიგურული ხაზი.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178 (მინაწერები, № 2).

„ესე საზარების თარგმანი ჯ(უ)არისათვის¹; | ქ. მ(ა)რ(ი)ა(ი)ს² [სული]სათვის³; ვინც მოიპაროს, ესემც რისხაქს⁴, ამინ.

ქ(რონი)კ(ონ)ს ულ, ქ(რისტე)ს აქეთ ჩღმგ.* |

ვისაც⁵ ბოლოს ჴელში ჩაგთარდეს, მოიხსენეთ მისი სული⁶ და რაც აკლია გამართეთ“.

*პირველი თარიღი შეესატყვისება 1742, ხოლო მეორე – 1743 წელს.

აღწერილობა: ¹ჯვარისათვის. ²შარიამისა. ³სულისათვის – . ⁴რისხავს – . ⁵ესცე. ⁶ვისაც... სული] ესცე... ბ... ჯღამია ჩოგოვაძეს. მოიხსენეთ მიხეილი.

3. 1r. მსხვილი ნუსხური; 2 სტრქ., მწვანე, ამჟამად ფერგადასული მელანი.

არ გამოც.

„უ(ფა)ო, შ(ეიწვალ)ე ცოდვილი ბ(ას)ლი ჯ(უ)არის მ(ა)მა; ვაშა წ(მიდა)თა მე(ფუთა), | რ(ომელ)თა ე[ს[ე წიგნი...]].

4. 2r, ქვედა აშია. 3 გრძელი სტრიქონი; ნუსხური; შავი მელანი; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: ხან სწორი და ხან კლაკნილი მოკლე ხაზი. XVII ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინაწერები, № 3).

შ, ცხ(ოვე)ლსმე(ო)ფელო პ(ა)ტ(ო)ოს(ა)ნო ჯვ(ა)რო, შემიწე(ა)ლე მე, ც(ოდვილი) ჯ(ვარ)ის¹ მონ(ა)სტრის ნამს(ა)ხური, მღვდელმ(ონ)ა(ზ)რ(ონი) | პ(ა)ვლე, რ(ომელმან) ოთხნი ესე ღ(მრ)თ(ი)ვს(უ)ლ(ი)ე² წიგნ(ე)ბი დუ(ა)ჟთ(ე)ბინ(ე)(!), ჯ(ვარ)ის³ მონ(ა)სტრისაია (!)⁴. ვ(ი)ნც | გ(ა)მოაწე(ა)ს⁵, ისიმც რისხ(ა)ეს წ(მიდ)ის ქ(რისტე)ს ს(ა)ფლ(ა)ვით და გოლგოთათ(უ)რთ, ა(მენ)⁶.

აღწერილობა: ¹ჯუარის. ²ღვთივ სულიერნი. ³ჯუარის. ⁴მონასტრისა. ⁵გამოაწე-
⁶ამინ.

5. 148v-149r, ორივე გვერდის ქვედა აშიების მთელ სიგანეზე. მხედრული; 2 და 1 სტრიქონი; შავი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: სამწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. XVII ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინაწერები № 12).

„ქ. ღმერთო და წმ(ი)დ(ა)ო ღ(მრ)თისმშობელო¹ და ჯუარო პატ(ო)ოს(ა)ნო, შემიწეალე ც(ო)დვ(ი)ლი მღ(დელ)მონაზონი² პავლე და მშობელი და მამაჩემი, ამ(ი)სათ(უ)ის რომ ეს ოთხი წიგნი გუა(კუ)თ(ე)ბიე³. || ღმერთო, შემ(ი)წეალე მე, საბრა(ლო) პავლე, ამინ, ამ ოთხი წიგ(ნ)ის გულას(ა)თ(ვი)ს(!)⁴“.

აღწერილობა: ¹ღთისმშობელო. ²მღმონაზონი. ³ამთის (!). ⁴გავათბიე. ⁵საბრო.
⁶გალასთასა(!). მინაწერი, თითქოს, ნაწილობრივ ანმეტიანია.

მღვდელმონაზონ პავლეს ეს ორი მინაწერი – ერთი ნუსხური და მეორე – მხედრული, ძალზე მნიშვნელოვანია, როგორც ხელნაწერის თავგადასავლის ისტორიის, ისე გიორგი ჭყონდიდლის მიერ განუული ღვანლის წარმოსაჩენად.

ჩანს, რომ ხელნაწერი მისი თავგადასავლის რომელიღაც ეტაპზე იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის საკუთრება ყოფილა. მინაწერი დაახლ. XVII ს-ით თარიღდება. თუ ამ დროს ხელნაწერი ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა, არ არის გამორიცხული, რომ იგი იმთავითვე, XII ს-ის დასაწყისიდან, მისთვის შეუკვეთა გიორგი ჭყონდიდელმა. მღვდელ-მონაზონი პავლე წერს, რომ ოთხნი ღვთივსულიერნი წიგნები „დავაკეთებინეო“. დღეს სახეზეა ორი წიგნი – მათეს თავის სახარების თარგმანების ტექსტით. როგორც ჩანს, კიდევ ორი წიგნი იყო, – იოვანეს თავის სახარების თარგმანების ტექსტით, მაგრამ ისინი ჯერჯერობით არ ჩანს – იქნებ შემდგომმა კვლევამ გამოავლინოს, – თუ საერთოდ შემორჩნენ ჩვენს დრომდე.

მაშასადამე, ამ მინაწერზე დაყრდნობით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ,

ისევე, როგორც ნახევარი საუკუნის შემდეგ ლიპარიტ ბაღვაშმა გადაანერინა იოვანე ოქროპირის ორივე თხზულება სამ ნიგნად [32, 223-286], ასევე გიორგი ჭყონდიდელმა შეუკვეთა იოვანე ოქროპირის ორივე თხზულება, ოღონდ, 4 ნიგნად.

საინტერესოა ის ცნობაც, რომელსაც პავლე გვანჯდის თავისთავზე – ჯვრის მონასტრის ნამსახურიო. ე. ი. ხელნაწერთა „დაკეთების“ დროს იგი ჯვრის მონასტრის ძმობის წევრი არ ყოფილა. „დავაკეთებინე“ ნიშნავს, რომ მან ხელნაწერი კოდექსები შეაკეთებინა – დაშლილები ააკინძვინა, ყდა გამოაცვლევინა და სხვ. რადგან უკვე ჯვრის მონასტრის წევრი არ იყო, იქნებ ხელნაწერები სხვაგან (საქართველოში?) შეაკეთებინა და ეს ხელნაწერები იქნებ იმ დროს იერუსალიმში არც იყო. მაგრამ მინაწერის სიტყვები – „ჯვრის მონასტრისაია“ და „გამომხუელთა“ წინააღმდეგ წყევლა „ჯვრის მონასტრის, ქრისტეს საფლავის და გოლგოთის“ სახელით, ეჭვს არ ტოვებს, რომ მინაწერში აღწერილი მოქმედება იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერში ხდება.

გარდა მღვდელმონაზონ პავლეს ამ მინაწერისა, S-4928 და, ალბათ, A-1114 და კიდევ ორი კოდექსი იოვანეს სახარების თარგმანების ტექსტით, რომლებიც ჯერ კიდევ მოსაძებნია, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერს რომ ეკუთვნოდა, ეს უეჭველად მტკიცდება ჯვარის მამების მინაწერებით S-4928-ზე, რომელთა შესახებ ქვემოთ შევჩერდებით. გარდა ამისა, ხელნაწერი რომ ჯვრის მონასტრის საკუთრებაა, პირდაპირაა აღნიშნული კიდევ ერთ მინაწერში, რომელსაც ასევე ქვემოთ მოვიყვან (იხ. № 7).

6. 3r, ქვედა აშია – მიწერილია დახრით და მოხრით. ასომთავრული და ნუსხური; 1 სტრქ., ბაცი ყავისფერი მელანი; ქარაგმის ნიშანი: წერილი, კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს. XVI-XVII სს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178 (მინაწერები, № 4).

გ(იორგ)ი ბ(ე)რი*.

გ(იორგ)ი შ(ეიწყალ)ე, მწ(ე)რ(ა)ლი ესე.

* პირველი ორი სიტყვა – ასომთავრულით, ბ-რი – ლიგატურით.

აღწერილობა: გიორგი ბერი... ესე! გვედრები, გიორგი, შეიწყალე მცირაჲ ესე.

7. 28r, ქვედა აშიის შუაში. მხედრული; 3 სტრქ., შავი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: ორნერტილი ადგილ-ადგილ; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. XVII-XVIII სს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178 (მინაწერები, № 6).

ჟ-ე ხე სახარების თარგმანი ჯვარის მონასტრისა, | ისიმც რისხაუს, ვინ გამოსწიროს, გოლგოთაც გაუწყრა, | ქრისტე(ს) საფლავი გაუწყრა; ამინ, კირიელევისონ (I)“.

ეს მინანერი ერთ-ერთია, საიდანაც არაორაზროვნად ჩანს, რომ ხელნაწერი S-4928 ჯგერის მონასტრის საკუთრება იყო. მსგავსად მღვდელ-მონაზონ პავლეს მინანერისა, აქაც ჯგერის მონასტრიდან ხელნაწერის გამტანის წყევლის გარანტიზად ჯვარი, გოლგოთა და ქრისტეს საფლავია დასახელებული. ამიტომ, ესეც პავლეს მინანერი ხომ არ არის, ოღონდ ამჯერადაც, №5-ის მსგავსად, მხედრულით შესრულებული?

8. 99r, ქვედა აშია. მხედრული; 2 სტრქ., ბაცი შავი მელანი; მაღალი ასობით, კალიგრაფიული ხელით. განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. XIX ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178 (მინანერები, № 8).

„ქ. უფალო ღმერთო, სწულა კეთილი უბოძე მონასა შენსა თამაზას, რათა ისწულოს და გამსახუროს | ყოველთა დღეთა ცხოურებისა მისისათა; ამინ, უფალო“.

9. 135r, ქვედა აშიის მთელ სიგანეზე. ნუსხური; 2 სტრქ., ყავისფერი მელანი; ქარაგმის ნიშანი: მოკლე, განივი, კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინანერები, № 10).

„ღ(მერ)თო და მისო ტკბილო მშობელო, შეიწყალე ც(ო)დვილი და ვ(ოველ)თა კ(ა)ცთ(ა)გ(ა)ნ უნარჩვეესი | და უცოდვილესი გაბელისძე მონაზონი მაკარი და მშობ(ე)ლნი მისნი; ამინ, ა(მი)ნ“.

10. 139v-140r, ორივე გვერდის ქვედა ამიების მთელ სიგანეზე; 1 სტრქ., მხედრული; ბაცი შავი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი: ნ-ს მოხაზულობის ფიგურული ნიშანი; XVIII-XIX სს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინანერები, № 11).

„ქ. იესო ქრისტე, ღმერთო, შ(ე)მიწყალე ც(ოდვილი) იესე გუგუნაისშვილი, ამინ; და დედ-მამა ჩემი|ცა მოიხსენე, ამინ და კირიელეისონ“, ა(მი)ნ; და მომხსენებელნიცა ჩემი, ამინ“.

აღწერილობა: ¹გეგენაისშვილი.

11. 1r, გვერდის თითქმის შუაში, ოდნავ მარცხნივ. ხვეული მხედრული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი. XVIII ს.

არ გამოც.

„კ(ათალიკო)ზი ანტონი“.

მინანერი კათალიკოს ანტონ I-ის (1720-1788) ხელრთვაა. იგი განეკუთვნება მისი კათალიკოსობის ორი პერიოდიდან (1744-1755, 1763-1788) ერთ-ერთს. მინანერიდან ჩანს, რომ ხელნაწერ S-4928-ს ანტონ კათალიკოსის ხელშიც გაუვლია.

12. 1r. ხვეული მხედრული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი; წვრილად, მაგრამ

დიდი ასოებით ნანერი; ზედა ყდაზე მოთავსებული ასეთივე მინანერის (იხ. VIII, 5) ხელით.

არ გამოც.
„ნიკოლოზ“.

13. 1r. ნუსხური, პირველი ს – ასომთავრული. 1 გრძელი სტრიქონი; მუქი ყავისფერი მელანი; ნანერია წერილი ასოებით. XIV ს.

არ გამოც.

ს(ა)ხ(ე)ლითა დ(მრთისა)თა და მ(ეო)ხ(ე)ბითა წ(მიდ)ისა ლ(მრთ)ის-
შშ(ო)ბ(ე)ლისა(ა)თა, ძლი(ე)რ(ე)ბითა პ(ა)ტიოსნისა ჯ(უარ)ისა(ა)თა...*

* შემდეგ დაუნერელია. ქვემოთ გვიანდელი ნუსხურით მიწერილია „სახელითა“.

14. 1r, ნუსხური; 2 სტრქ., მუქი ყავისფერი მელანი; სტრიქონების მოხრით, ისე რომ ანტონ კათალიკოსის ხელრთვა (VII, 11) ითვალისწინებს ამ მინანერს. XIV ს.

არ გამოც.

„ეთთლ არს ჩემდა შჯული. | ესრეთ წარწყდ(ნენ) ცოდვილნი“.

15. 1r. მხედრული; 1 სტრქ., შავი მელანი. განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი. XVIII ს.

არ გამოც.

„ესე სახარების“...*

*შემდეგ დაუნერელია. მომდევნო სიტყვა უნდა ყოფილიყო „თარგმანი“.

16. 16v, ქვედა აშია. მხედრული; 3 სტრქ., წერილი კალმით და პატარა ასოებით. განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს.

არ გამოც.

„მოვიდა დღეს ჯურღმ(უ)ლად ს(ა)მ(ა)რიტელი | იგი და მოძღვრებითა მსხნელ-
ისთა(!) მორწმუნე | იქმნა წყლითა მით*.

*მე-3 სტრქ. ნერია პირველი და მე-2 სტრქ.-ების შუა ადგილის გასწვრივ.

ტიქსტი წარმოადგენს მოკლე გადმოცემა-დასკვნას სამარიტელი დედაკაცის სახარებისეული იგავისა – ი. 4,7-29.

17. 55r, ქვედა აშია, ძირითადი ტექსტის მარცხენა სვეტის დასწვრივ. მხედრული; 2 სტრქ., კალიგრაფიული ხელით; ყავისფერი მელანი; განკვეთილობის

ნიშანი: ორი და სამწერტილი; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს.

არ გამოც.

„მაშინ გელი მოწყალებ(ა)ს, ჩემო | სიქადულუ მთაგარანგელოზნო“.

ამავე ხელითაა შესრულებული და ამავე სიტყვებით იწყება ხელნაწერის ქვედა ყდაზე მოთავსებული ლექსი (IX, 5).

18. 92v. მხედრული; 1 სტრქ., კალიგრაფიული ხელი; ყავისფერი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი: ჩატეხილი ხაზი, ზის ერთადერთი დაქარაგმებული სიტყვის თავზე. XVII ს.

გამოც.: ხელნაერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178 (მინაწერები, № 7).

„აქა ერთი ფურცელი ამოუჭრა ვისმე უმეტარსა და უღ(მრ)თოსა“.

აღწერილობა: 'ულთოსა.

19. 118v, მარცხენა აშია, ქვემოთ. ნუსხური; 3 სტრქ., ყავისფერი მელანი; წერილი ასოები. განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: მოკლე განივი ხაზი.

არ გამოც.

„შ მე, ს(ა)ნ(ა)ტრ(ე)ლი | აღთქმ(ა)ი ესე | შეისწ(ა)ჟე, კ(ა)ცო“.

20. 130r, ქვედა აშია, მარცხენა სვეტის დასწვრივ, ბოლო სიტყვა – მარჯვენა სვეტის დასწვრივ. მხედრული; 2 სტრქ., ყავისფერი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშანი: განივი, სწორი ხაზი.

არ გამოც.

„ამისთვის სასოება არა წარმიკვეთიეს, დიდება დაუსრულებელს || ღ(მერ)თსა“.

21. 134r, ქვედა აშია, მარჯვენა სვეტის დასწვრივ. მხედრული; 2 სტრქ., ყავისფერი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშნები არ უზის (არ სჭირდება). შესრულებულია 130r-ზე მოთავსებული მინაწერის (№ 20) ხელით.

არ გამოც.

„აქაც ჩემი ცოდვა | შემზილა“.

22. 175r, ქვედა აშია, მარჯვენა სვეტის დასწვრივ. ნუსხური; 2 სტრქ., მუქი, მოშავო ყავისფერი მელანი; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: განივი, კლაკნილი ხაზი.

არ გამოც.

„შ(ენ) ჩ(ე)მ(ც)ს მოსრ(უ)ლო, | და მე ურჩებაში დაბ(ერ)ებ(უ)ლო“.

23. 179v, ქვედა აშია, მარჯვენა სვეტის დასწვრივ. მხედრული; 1 სტრქ., გაკ-

რული ხელი; ბაცი ყავისფერი მელანი, წვრილი კალამი. განკვეთილობის ნიშანი: ორნენტული ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. XIX ს.

არ გამოც.

„აი, რაგარი ამბუი არის“*.

*შეიძლება მინანური შეეხება ძირითად ტექსტში მოთხრობილ ამბავს.

24. 203r, ქვედა აშიის შუაში. მხედრული; 2 სტრქ., ბაცი შავი მელანი; წვრილი კალმით და მოზრდილი ასოებით; განკვეთილობის ნიშანი: ორნენტული; ქარაგმის ნიშანი: განივი ხაზი.

არ გამოც.

„ქ. რომელსა უყურს(1) ხი(ც)რუვე, მას | ძეოს სულისათვის“*.

*ტექსტი გაუგებარია.

ხელნაწერი ჩასმულია ტვიფრულ ტყვავადაკრულ ხის ყდაში, რომელიც ამჟამად დაზიანებულია და ცალკე ინახება. ყდა შიგნიდან გამოკრულია ჩამუქებული, მაგრამ თავის დროზე ღია ნაცრისფერი ჩითის ქსოვილით; იგი ყდაზე დაწებებული ყოფილა, მაგრამ ამჟამად დიდწილად მომძვრალია. ორივე ყდის ქსოვილებზე მოთავსებულია შავი მელნით შესრულებული სხვადასხვა მინანური.

VIII. მინანურები ზედა ყდაზე.

1. მხედრული; 1 სტრქ., შავი მელანი; განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. XVIII ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 178 (მინანურები, № 1).

„ჯვარის მამის გერასიმისა, ვინ მიმ[...]“.

ჯვარის მამა გერასიმე XVIII ს-ის ცნობილი იერუსალიმელი მოღვაწეა. დადგენილია, რომ ჯვარის მამად, სხვადასხვა წოდებით („მართალი ჯვარის მამა“, „იერუსალიმის არქიმანდრიტი“, „პატრიარქის ვექილი და ჯვარის მამა“) იგი იყო (1717(?)-1756 წლებში [33, 194, შენ. XII]. მის შესახებ მოიპოვება რამდენიმე წერილობითი წყარო; მათ შორის: 1) ჯვარის მამა გერასიმეს სახელზე 1739 წელს პატრონ მამია გურიელის მიერ გაცემული საფიცრის წიგნი ჯვარის მონასტრის მამულების დაცვის შესახებ – Hd-10274 გ [34, 40, სქ. 107]; 2) თერჯოლის რ-ნის ალისუბნის ეკლესიის გამოუცემელი მხედრული წარწერა 5 გრძელ სტრიქონად, რომელიც ინახება ჩხარის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში. მისი ტექსტი ასეთია:

„ქ. უფალმან ადიდოს [და] განაძლიეროს ოქრთავე სუფევათა შინა ღმრთივ-გვირგვინოსანი | მეფეთ-მეფე აღექსანდრე, დედოფალთ-დედოფალი თამარი, ძქნი მათნი: სოლომონ, ნარინ-დავით, იესე და ბაგრატი. მათითა | შეწვენითა

აღვაშენე ნ(მი)და ესე ეკლესია მე, ცოდვილმან იერუსალიმის არქიმანდრიტმა, ჯე(ა)რის მა||მა გერასიმემ – იერუსალიმისა და ჯვარის მონასტრის მეტოქე ეკლესია და რამანც კაცმან ქრისტეს საფლავისა და ჯვარის მონასტრის ყმა გაყიდოს, წყულომც არს და შეჩვენებულ შვილთა ნმიდათა კრება||თაგან და ოთხთა პატრი-არქთაგან, ამინ. 1740]“ [35, 272-273, № 297].

მამასადამე, ჯვარის მამა გერასიმეს 1740 წელს, იმერეთის სამეფო ოჯახის შენეებით, ს. ალისუბანში იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მეტოქე ეკლესია აუშენებია. აქამდე საქართველოში ცნობილი იყო იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის რვა მეტოქე ეკლესია: ჯვარის მამა თბილისში; ჩეხედენა, კონჭკათის წმ. იაკობის და მამათის წმ. მთავარანგელოზის ეკლესიები გურიაში; გრემის ბოლოს მდებარე აღდგომისა და კისისხევის ყოვლადწმიდის ეკლესიები კახეთში; კოცხერის ღმრთისმშობლის ეკლესია სამეგრელოში; დიორბის ღმრთისმშობლის ეკლესია შიდა ქართლში [36, 116-120]. ახლა მათ რიცხვს უნდა დაემატოს ალისუბნის ეკლესია იმერეთში, თერჯოლის რაიონში. მამასადამე, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის მეტოქე ეკლესიები პქონია საქართველოს ყველა მნიშვნელოვან ისტორიულ მხარეში – ქართლში (მათ შორის, თბილისში), კახეთში, იმერეთში, სამეგრელოში, გურიაში; თანაც, ზოგიერთი რამდენიმე. არ არის გამორიცხული, რომ მომავალი კვლევა-ძიებით კიდევ გამოვლინდეს ასეთი ეკლესიები. ისინი იერუსალიმის მრავალრიცხოვანი ქართული კოლონიის არსებობის ძირითადი მატერიალური წყარო იყო სხვადასხვა სახის სხვა შეწირულობებთან ერთად.

ალისუბნის წარწერის ბოლო სტრიქონები ეხმიანება XVIII ს-ის საქართველოში გავრცელებულ „ტიყვეთა სყიდვას“ [37, 193-195] – აღნიშნულია წყველა და შეჩვენება იმ პირობა მიმართ, ვინც ქრისტეს საფლავისა და ჯვრის მონასტრის ყმას გაყიდის. წარწერაში იხსენიებიან ისტორიული პირები: იმერეთის მეფე ალექსანდრე V (1721-1740, 1741-1752), მისი მეორე მეუღლე, დედოფალთ-დედოფალი თამარ, ასული ლევან აბაშიძისა, ოთხი შვილი პირველი მეუღლის, მარიამ ბეჟან I დადიანის ასულისაგან – სოლომონ, დავით, იესე და ბაგრატ. ამათგან, უფროსი შვილი არის იმერეთის ცნობილი მეფე სოლომონ I (1752-1784).

2. მხედრული; 3 სტრქ., შავი მელანი; პირველი ორი სტრიქონი გაკრული ხელით, მესამე სტრიქონი – ხვეული მხედრული. XIX ს.

არ გამოც.

„ბესა|შვილი | – | *.

*ბოლო ორი სიტყვა, დანერილი ხვეულად, გაუხსნელია.

3. მხედრული; ხვეული; 1 სტრქ., შავი მელანი.

არ გამოც.

„ღაუთი“.

4. მხედრული; ხვეული; 1 სტრქ., შავი მელანი.

არ გამოც.

„არსენი“.

5. მხედრული; ხვეული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელნით, იმდენად, რომ ნაწერი თითქმის არ ჩანს. წერილი, მაგრამ დიდი ასოებით, 1r-ზე მოთავსებული ასეთივე მინანერის (VII, 12) ხელით.

არ გამოც.

„ნიკოლოზ“.

IX. მინანერები ქვედა ყდაზე.

1. მხედრული; ხვეული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინანერები, № 14, 17).

„გაბრიელ“*.

*მინერილია ქვემოთ მოყვანილ ლექსებთან (IX, 4, 5) და, როგორც ჩანს, გადმოსცემს მათი ავტორის სახელს.

2. თხზული ასომთავრული; 1 სტრქ., შავი მელანი; დიდი ზომის (სიმაღლე – 1,5-3 სმ), მსხვილი ასოები. განკვეთილობის ნიშანი: სამწერტილი მარჯვნივ წაწვეტებით; ქარაგმის ნიშანი: კლაკნილი, ბოლოებგაფართოებული, განივი ხაზი. XVIII ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინანერები, № 16).

„ესე არს წმ(იდათა) წ(მიდა) სწ(ა)ელა, სულთა¹ გ(ა)ნმ(ა)ნ(ა)თლებული“.

აღწერილობა: სკოვისა.

3. ასომთავრული; 1 სტრქ., ბაცი შავი მელანი; განკვეთილობის ნიშნები არ ახლავს; ქარაგმის ნიშანი: კლაკნილი ხაზი. მინანერის წინ, თითქოს, არაბული მინანერის კვალი შეიმჩნევა. XVII-XVIII სს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინანერები, № 15).

„ღ(მერთო), შ(ეიწყალ)ე ც(ოდეილ)ი¹ ჯ(ვარი)ის² მ(ა)მა ქ(რისტე)ეფ(ო)რე“.

აღწერილობა: ¹ცოდვილი – ²ჯვრის.

XVII-XVIII სს-ში ქრისტიანობის სახელით ორი ჯვარის მამაა ცნობილი – ქრისტიანობის (მუხრანის ბატონიშვილი) (1683-1688) და ქრისტიანობის ფალსიფიკატორი (1706-1717) [34, 184]. როგორც ერთის, ისე მეორის შესახებ მრავალი წერილობითი წყაროა ცნობილი [33, 193, შენ. V; 33, 194, შენ. X], მათ შორის, 1683 წელს ქრისტიანობის ჯვარის მამის სახელზე შეწერილობის წიგნი გაუციათ დადიან-გურიელ გიორგი მეფეს და მის თანამეცხედრეს – ქართველი ბატონის ასულ თამარს – Hd-10274 ბ [34, 40, სქ. 105].

თუ რომელი იგულისხმება ამ მინაწერში – კვლევის ამ ეტაპზე გაურკვეველია.

4. მხედრული; კალიგრაფიული ხელი; 4 სტრქ., შავი მელანი; განკვეთილობის ნიშანი: ერთწერტილი; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს. XIX ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინაწერები, № 14).

აქ გუნების მოხლეის ც(ო)დუასა ვერაინ გაუა თუას,
იფ(ი)ქრებს და ფოელს¹ სიბილწეს გულს² შოიგროებს³ აუას,
ამას წერილი არ ბრძანებს, რათა ცოდვად მიუშგავსა,
და დიდება ღ(მრ)თის⁴ ბრძანებას, რომ ეს არ დაგვედუა თუას⁵.

აღწერილობა: ¹ყოვლს. ²გულს. ³შოიგროვებს. ⁴ღთისა.

*სარიტომო მარცვლების („ავსა“) ბოლო ანები გატანილია ცალკე, სიტყვების მოშორებით, მაგრამ მათ გასწვრივ.

5. მხედრული; კალიგრაფიული ხელი; 4 სტრქ., შავი მელანი; სტრიქონთა დასაწყისები და დასასრულები თითქმის გადასულია. განკვეთილობის ნიშანი: ერთწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ; ქარაგმის ნიშნები არ ახლავს ან არ ეტყობა მელნის გადასვლის გამო. შესრულებულია წინა, № 4 მინაწერის ხელით. XIX ს.

გამოც.: ხელნაწერთა აღწერილობა, S კოლექცია, ტ. VI, გვ. 179 (მინაწერები, № 17).

აქ. [მა]შინ გელი* შოუხებას, სული გეამსა შებრუნედექს**.
ყოვლადწმინდათან ვიწვედე, ეშმაკები მებრუნებდე[ეს]
მიქელ მთავარანგელოზი მახვილ მიწდით თუეს მებრუნედექს]
და³ მარუნებ⁴, ოქრობირო, ცეცხლის კალო⁵ რომ ბრუნედექს]***.

* შდრ. მინაწერი VII, 17.

**მინაწერშია: „შებრუნედექს“ (დ გადაკეთებულია რაედ).

***სარიტომო მარცვლების ბოლო ეს პირველ ორ სტრიქონში გატანილია ცალკე, სიტყვის მოშორებით, მის გასწვრივ; ხოლო ბოლო ორ სტრიქონში – სიტყვებთან ერთად.

აღწერილობა: 'ველი. შებრუნედექს. ჰდა]... 'შაჩვენებ. 'კალო[ალო. 'ბრუნებდექს].

ამრიგად, A-1114 და S-4928 ხელნაწერების ანდერძ-მოსახსენებლებისა და მინაწერების სრული კორპუსის შედგენის შედეგად შემდეგი სურათი გამოიკვეთა:

1. ხელნაწერები, რომლებიც შეიცავენ წმ. ეფთვიმე მთაწმიდლის მიერ 1002 წელს თარგმნილ წმ. იოვანე ოქროპირის თხზულებას – მათეს სახარების თარგმანებას, შეკვეთილია XI ს-ის დასასრულისა და XII ს-ის დასაწყისი წლების (†1118) გამოჩენილი პოლიტიკური და საეკლესიო მოღვაწის გიორგი ჭყონდიდლის მიერ მანამდე, სანამ იგი მწიგნობართუხუცესის თანამდებობას დაიკავებდა.

2. ხელნაწერები გადანერილია დაახლ. 1100-1104 წწ. შორის, როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოში (ერთ მინაწერში ღომი იხსენიება – II, 3), სავარაუდოდ, ჭყონდიდის ტაძართან არსებულ სკრიპტორიუმში. A-1114-ის ერთი მოსახსენებლის მიხედვით, ხელნაწერის გადამწერია სვიმონ (II, 1). ხელის აბსოლუტური მსგავსების გამო, იგი უნდა მივიჩნიოთ S-4928-ის გადამწერადაც.

3. მღვდელმონაზონ პავლეს XVII ს-ის ორი მინაწერის მიხედვით (VII, 4, 5), შესაძლებელია, გიორგი ჭყონდიდელს შეკვეთილი ჰქონდა წმ. იოვანე ოქროპირის მეორე თხზულებაც – იოვანეს თავის სახარების თარგმანება, ორ ნიგნად, თარგმნილი წმ. ეფთვიმე მთაწმიდლის მიერ „არაუგვიანეს 980 წლისა“ [3, 198]. ეს ხელნაწერები, თუ მათ ჩვენს დრომდე მოაღწიეს, საძებნია.

4. რამდენიმე გვიანდელი მინაწერის მიხედვით (VII, 2-5,7; VIII, 1,3), ხელნაწერები იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის საკუთრება ყოფილა. არ არის გამორიცხული, რომ გიორგი ჭყონდიდელმა იმთავითვე ამ მონასტრისთვის გადააწერინა და მას შესწირა ისინი. სამწუხაროდ, ხელნაწერებს ანდერძები არ შერჩენია და გადაჭრით რაიმეს თქმა ამის შესახებ ძნელია.

5. მინაწერებში დასახელებულია ჯვარის მონასტრის სამი წინამძღვარი, ჯვრის მამები: ბასილი (XIV ს. № VI, 3); ქრისტეფორე (XVII-XVIII სს. IX, 3) და გერასიმე (XVIII ს. VIII, 1). აქედან, ბასილი სხვა წყაროებით უცნობია, ჯვრის მამათა ელ. მეტრეველის მიერ დადგენილ რიგში [34, 36-37] არ გვხვდება და მხოლოდ ხელნაწერ S-4928-ის მინაწერში დასტურდება.

6. როგორც ჩანს, ხელნაწერები XVIII ს-ში ჩამოიტანეს საქართველოში. ყოველ შემთხვევაში, 1742/1743 წლის ერთი მინაწერის მიხედვით (VII, 2), S-4928 ამ დროს ჯერ კიდევ ჯვრის მონასტერშია. საქართველოში ჩამოტანის შემდეგ მას სხვადასხვა პირის (სვიმონ – V, 2; ანუსია ერისთავის ქალი – V, 3; პეტრე – V, 6; დავით – V, 18; VIII, 3; რუსუდან – V, 22; ფილიმონ კაზნაჩევი – V, 23; გიორგი ბერი – VII, 6; თამაზა – VII, 8; მაკარი გაბელისძე – VII, 9; იესე გუგუნაისშვილი – VII, 10; ნიკოლოზ – VII, 2; VIII, 5; ბესაშვილი – VIII, 2; არსენი – VIII, 4; გაბრიელ – IX, 1) ხელში გაუვლია, მათ შორის, კათალიკოს-პატრიარქ ანტონ I-სა (VII, 11).

7. A-1114 ხელნაწერზე მოიპოვება ერთი კრიპტოგრამა XVIII ს-ისა ვინმე პეტრესი, როგორც ჩანს, გვარად ჩხატარაძისა (V, 17), რომლის კრიპტოგრა-

ამები ამ დროისა სხვა ხელნაწერებშიც გვხვდება.

8. XIX ს-ში, ხელნაწერების აშეიბზე მიუწერიათ ორიგინალური ლექსები, რომელთა ავტორებია სხვა წყაროებით უცნობები – რუსუდან და გაბრიელ.

9. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მუზეუმს ხელნაწერი S-4928 შეუძენია დ. კარბელაშვილისაგან [1, 178], რომელიც, როგორც ჩანს, მისი ბოლო კერძო მფლობელი იყო.

1. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექცია, ტ. VI, შეადგინეს და დასაბუთდად მოამზადეს: თ. ბრეგაძემ, ლ. ქავიაძემ, ლ. ქუთათელაძემ, შ. შანიძემ და ც. ჭანკვიციანი. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1969 (S-4928 აღწერილია თ. ბრეგაძის მიერ).
2. ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო მზექალა შანიძემ, თბ., 1992.
3. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1980.
4. ნმ. იოანე ოქროპირი, თარგმანება მათეს სახარებისა, თარგმანი ნმ. ეფთვიმე მთაწმიდელისა, წიგნი I, თბ., 1996.
5. ნმ. იოანე ოქროპირი, თარგმანება მათეს სახარებისა, თარგმანი ნმ. ეფთვიმე მთაწმიდელისა, წიგნი II, თბ., 1996.
6. ნმ. იოანე ოქროპირი, თარგმანება მათეს სახარებისა, თარგმანი ნმ. ეფთვიმე მთაწმიდელისა, წიგნი III, თბ., 1993.
7. ნმ. იოანე ოქროპირი, განმარტება იოანეს სახარებისა, თარგმანი ნმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა, ნაწილი I, თბ., 1993.
8. ნმ. იოანე ოქროპირი, განმარტება იოანეს სახარებისა, თარგმანი ნმ. ექვთიმე მთაწმიდელისა, ნაწილი II, თბ., 1993;
9. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A კოლექცია), კორნელი კეკელიძის საერთო რედაქციით, ტ. IV, შეადგინა ქრისტინე შარაშიძემ, თბ., 1954.
10. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია, თხზ., ტ. IX, თბ., 1996;
11. ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი პირველი, თხზ., ტ. IV, თბ., 1996.
12. თ. ქავიაძე, მეგრულ-ქართული ლექსიკონი, III ტომი, თბ., 2002.
13. ლ. დეკაბრეღევიჩი, შოთა რუსთაველის ეპოქის მინდვრის უმთავრესი კულტურები, კრ. „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, თბ., 1938.
14. თ. ფორდანია, ქრონიკები, II, ტფ., 1897.
15. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. I, IX-XIII სს. ისტორიული საბუთები, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს: თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984.
16. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ახალი (Q) კოლექციისა, ტ. I, შედგენილი ე. მეტრეველისა და ქრ. შარაშიძის მიერ, ილ. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1957.
17. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა, ტ. I, შედგენილია და დასაბუთდად მომზადებული: თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქუთათელაძისა და ქრ. შარაშიძის მიერ, ელ. მეტრეველის რედაქციით, თბ., 1959. Q-240 და S-391

- ხელნაწერების ანდერძ-მოსახსენებლების შესახებ იხ.: [18, 25-28].
18. ვ. სილოგავა, სამეგრელო-აფხაზეთის ქართული ეპიგრაფიკა, თბ., 2004.
 19. ვ. ცინცაძე, მარტივილის „სვეტი“, კრ. „ძველის მეგობარი“, 56, თბ., 1981.
 20. ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, თხზ., ტ. VI, თბ., 1982.
 21. რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი, თბ., 1990.
 22. დიდი სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს: ე. გაბიძაშვილმა, ე. გონაშვილმა, მ. დოლაქიძემ, გ. ნინუამ, თბ., 1975.
 23. ე. გაბიძაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძველისწერა (ფილოლოგიურ-ტექსტოლოგიური გამოკვლევა), თბ., 1978.
 24. ვ. სილოგავა, ანდერძი დავით აღმაშენებლისა შიომღვიმისადმი, თბ., 2003.
 25. ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი მეორე, თხზ., ტ. II, თბ., 1983.
 26. ი. ანთელავა, საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, თბ., 1983.
 27. ქართული წარწერების კორპუსი, ლაპიდარული წარწერები, ტ. II, დასავლეთ საქართველოს წარწერები, ნაკვ. I (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, თბ., 1980.
 28. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტომი III, საქართველო XI-XV საუკუნეებში, ტომის რედაქტორები: ზურაბ ანჩაბაძე, ვიქტორ გუჩუა, თბ., 1979.
 29. ლ. ათაწიშვილი, ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობა, თბ., 1982.
 30. Fz. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie, ΣΤΟΙΧΕΙΑ, Heft VII, Leipzig-Berlin, 1925.
 31. ვ. სილოგავა, წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.), პალეოგრაფიული და წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევა, თბ., 1999.
 32. ვ. სილოგავა, ბალეამთა ფეოდალური სახლის მემორიალური წიგნები და მათი ანდერძ-მოსახსენებლები, კრ. Dedicatio, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 2001.
 33. ნ. ხუციშვილი, ჯვარის მამების რიგი XVII-XIX საუკუნეებში, „ლიტერატურა და ხელოვნება“, № 4, თბ., 1989;
 34. ე. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს), თბ., 1962.
 35. ვ. სილოგავა, დასავლეთ საქართველოს X-XVIII სს. ქართული ლაპიდარული წარწერები, როგორც საისტორიო წყარო, სადისერტაციო ნაშრომი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, ნაწილი მეორე – დასავლეთ საქართველოს ქართული ლაპიდარული წარწერების კრებული (X-XVIII სს.), თბ., 1972 (მანქანაზე გადაბეჭდილი ტექსტი).
 36. ნ. ხუციშვილი, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მეტოქი ეკლესიები საქართველოში, „ისტორიულ-ფილოლოგიური კრებული“, თბ., 1997.
 37. ა. კილასონია, ადამიანებით ვაჭრობა საქართველო-კავკასიაში XVI-XIX საუკუნეებში, ისტორიულ-სამართლებრივი ასპექტები, თბ., 2006.

ГЕОРГИЙ ЧКОНДИДЕЛИ – ЗАКАЗЧИК РУКОПИСЕЙ
ТОЛКОВАНИЙ ЕВАНГЕЛИЯ ОТ МАТФЕЯ

Резюме

Работая над собиранием материалов для «Корпуса колофонов и приписок грузинских рукописей», мы выявили две рукописи на пергаменте «Толкований Евангелия от Матфея» св.Иоанна Златоуста (347-407), которые были переведены на грузинский язык св.Ефимием Мтацминдели в 1002 году (Институт рукописей, А-1114 и S-4928). Их заказчиком оказался сподвижник царя Давида IV Строителя (1089-1125) Георгий Чкондидел-Мцигнобартухуцеси. В семи местах обеих рукописей он упоминается одинаковым текстом: **«Христос, возвеличь Георгия, Чковдидского архиепископа»**. Исходя из того, что в рукописях он еще не назван мцигнобартухуцесом, т.е. канцлером, по палеографии относящиеся к рубежу XI-XII вв. рукописи датируются около 1100-1104 гг. Таким образом, один из выдающихся политических и церковных деятелей Грузии рубежа XI-XII вв. Георгий Чкондидел-Мцигнобартухуцеси представляется также покровителем книжности и образования.

В статье впервые публикуются все (около 80) колофоны и приписки XI-XIX вв., имеющиеся на полях обеих рукописей. В них зафиксированы данные о возможном месте переписки рукописей (Чкондидский скрипторий в Западной Грузии), о владельцах рукописей в разное время. Как оказалось, в одно время они, вместе с другими двумя, в настоящее время неизвестными рукописями «Толкований Евангелия от Иоанна» св.Иоанна Златоуста, переведенными св.Ефимием Мтацминдели на грузинский язык не позже 980 года и, наверняка, заказанными тем же Георгием Чкондидели, принадлежали грузинскому Крестному монастырю в Иерусалиме, если, вообще, все четыре рукописи не были заказаны для него.

GIORGI CHKONDIDELI - THE PERSON THAT HAD ORDERED
MANUSCRIPTS INTERPRETING MATTHEW'S GOSPEL

Summary

While working at collecting materials for “the Full Collection of Colophons and Additions” we discovered two manuscripts on parchments, dealing with “The Interpretation of Matthew’s Gospel” by st. John the Chrisostom (347-407), translated into Georgian by Euthymius the Athonite in 1002 (The Institute of manuscripts, A-1114 and S-4928). These manuscripts turned out to have been ordered by Giorgi Chkondideli-Mtsignobartukhutsesi, David the Builder’s associate. He is mentioned in the manuscripts seven times by a similar text, “**Christ, glorify Giorgi, Archbishop of Chkondidi**”. Proceeding from the fact that he is not called Mtsignobartukhutsesi, i. e. a chancellor, yet, according to paleography, the manuscripts are believed to date back to the boundary of the 11th-12th centuries, approximately the years 1100-1104. Thus, one of the most distinguished political and clerical public figures of Georgia of the 11th-12th centuries – Giorgi Chkondideli-Mtsignobartukhutsesi was also a patron of book-knowledge and education.

All the colophons and additions of the 11th-12th centuries (about 80) found in the margins of both manuscripts, are published in the article for the first time. The information about the place where copying might have been done (Chkondidi scriptorium in Western Georgia), about the adventures and owners of the manuscripts at different times, is given in them; at the same time it turned out that they at one time, together with the other two manuscripts, unknown at the present time, of “The Interpretation of John’s Gospel” by St. John the Crisostom, translated into Georgian by Euthymius the Athonite not later than 980, and most probably, ordered by the some Giorgi Chkondideli, had belonged to the Georgian Monastery of the Cross in Jerusalem; there is a hypothesis that all the four manuscripts had been ordered for it.

მარტიროზიშვილის საგვარეულო XVII ს-ში

ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქიის დაშლის შემდეგ (XV ს-ის II ნახ.) საქართველოს საშინაო და საგარეო ვითარების მკვეთრმა გაუარესებამ, არასტაბილური პოლიტიკური ვითარების ჩამოყალიბებამ ხელი შეუწყო ფეოდალური შინაომების გავრცელებას. ქართული წერილობითი წყაროები (განსაკუთრებით ისტორიული დოკუმენტები) ნათლად ასახავენ ქვეყანაში მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკურ მოვლენებს. ერთმანეთს ებრძვიან სამეფო ოჯახის წარმომადგენლები. ებრძვიან არა მარტო საქართველოს ტახტისათვის, არამედ ცალკეული რეგიონებისთვისაც. ამ ბრძოლაში ჩაბმულია ფეოდალური სახლებიც, რომლებიც თავიანთი ინტერესების შესაბამისად ამა თუ იმ მეფეს უჭერენ მხარს, ცდილობენ გავლენის მოპოვებას სამეფო კარზე, სამოხელეო თანამდებობების დაუფლებასა და სამფლობელოების გაფართოებას. დაწინაურებული ფეოდალური საგვარეულოები სხვათა ხარჯზე აფართოებენ თავიანთ ტერიტორიებს, წყალობის სახით იღებენ დასჯილ-დამცრობილთა თუ ამოვარდნილთა ყმა-მამულებს. მაგრამ არასტაბილური პოლიტიკური ვითარებისა და სამეფო ტახტისათვის ბრძოლის (თეიმურაზ I – როსტომი, გიორგი XI – ერეკლე I) პირობებში გახშირდა ცალკეული ფეოდალური სახლების პერიოდული დაცემა-აღზევება. ფეოდალთა შორის კონფლიქტის ძირითადი მაპროვოცირებელი სამამულე მფლობელობა იყო. იყო შემთხვევები, როცა ორ საგვარეულოს (ან ერთი საგვარეულოს ორ განშტოებას) შორის ერთი სოფლის გამო ატეხილი დავა ათეული წლები გრძელდებოდა. მაგ., მაჩაბლებსა და ფავენელიშვილებს შორის XVI ს-ის 20-იან წლებში დაწყებული დაპირისპირება სოფ. მელვრეკისის (გორის რ-ნი) გამო მხოლოდ XVII ს-ის 60-იან წლებში დასრულდა ვახტანგ V შაჰნავაზის ჩარევის შემდეგ [1, 96-97]. ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობდა ასეთი კონფლიქტები თავისი ინტერესების შესაბამისად მოეგვარებინა.

თითქმის მთელი XVII ს-ის განმავლობაში გრძელდებოდა დაპირისპირება სააკაძეებს, ამირეჯიბებსა და მარტიროზიშვილებს შორის სოფ. ნაბახტევის (ხაშურის რ-ნი) გამო.

გაბელიძე-ამირეჯიბთა საგვარეულოს უფროსი შტოს უკანასკნელი წარმომადგენლის რამინ III-ის (XVI ს-ის II ნახ. – 1605 წლის ახლო ხანები) დროს შედგენილი ულუმბის ღვთისმშობლის მონატრისადმი შეწირული ყმა-მამულის ნუსხაში დასახელებულია სოფ. ნაბახტევი*. 1605 წელს ქართლის მეფე

* ეს ნუსხა დართული აქვს გაბელიძე-ამირეჯიბთა ერთ საბუთად გაერთიანებულ წინარე ხანის სამ საბუთს; იხ. [2, 197-206; 3, 43-51].

გიორგი X-მ (1600-1606 წწ) რამინის პატრონობა ზაქარია ავალიშვილს ჩააბარა იმ პირობით, რომ რამინის გარდაცვალების შემდეგ მისი მამულები ზაქარია ავალიშვილს დარჩებოდა [4; 1; 5, 136]. როგორც ჩანს, რამინ ამირეჯიბი ამ დროისათვის საკმაოდ მოხუცებული და უშვილოა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მასაც და მის მამულსაც მისი მემკვიდრეები მიხედავდნენ. რამინ III-ის გარდაცვალების შემდეგ გაბელიძე-ამირეჯიბთა მამულის ნაწილი ამ საგვარეულოს გვერდითი შტოს წარმომადგენლებმა დაისაკუთრეს, ხოლო ნაწილი ცენტრალურმა ხელისუფლებამ სხვა საგვარეულოებს უწყალობა.

1609 წელს ლუარსაბ II-მ (1606-1615 წწ)* ნაბახტევი გიორგი სააკაძეს უბოძა. ამ წელს გაცემულ ლუარსაბ II-ის წყალობის სიგელში გიორგი სააკაძისადმი ამირეჯიბები საერთოდ არ იხსენიებიან [11; 5, 329]. დოკუმენტის მიხედვით, ნაბახტევი ვახტანგ ბატონიშვილის (ლუარსაბ I-ის ძის) ნაქონი იყო. ვახტანგ ბატონიშვილი გარდაიცვალა 1595 წელს**. რა თქმა უნდა, 1595-1609 წლებში ნაბახტევს პატრონი ეყოლებოდა და, წესით, ლუარსაბ II-საც ის უნდა მოეხსენიებინა ყოფილ მფლობელად და არა 14 წლის წინ გარდაცვლილი ვახტანგ ბატონიშვილი. ჩემი აზრით, ამ შემთხვევაში ამირეჯიბთა შეგნებულ იგნორირებასთან გვაქვს საქმე. ეს აიხსნება ცენტრალური ხელისუფლების მისწრაფებით, მყარი მტკიცებულებები გამოუნახოს ახალ მესაკუთრეთა მფლობელობას, რათა მომავალში ამირეჯიბთა შთამომავლებს პრეტენზიები არ გასჩენოდათ წინაპართა ყოფილ მამულებზე, რასაც შეიძლებოდა შინაარეულობა მოჰყოლოდა. სხვათა შორის, მსგავსი ვითარებაა სოფ. აბანოსთან დაკავშირებით. ამ შემთხვევაშიც „გამოტოვებული“ არიან ამირეჯიბები და აბანო დავითიშვილთა მკვიდრ მამულად, ყაენის „ფარვანა“-თი*** დამტკიცებულად არის გამოცხადებული [15]. გიორგი სააკაძის საქართველოდან საბოლოოდ გაძევების შემდეგ (1625 წ.) თეიმურაზ I-მა მისი მამული თავის ერთგულ პირებს დაუნაწილა. მათ შორის იყო მეფის კარის მდივან-წმინგობარი ავთანდილ მარტიროზიშვილი, რომელსაც 1630 წელს ებოძა ნაბახტევი [16; 17, 69]. მარტიროზიშვილთა საგვარეულოზე პირველი ცნობები სწორედ ამ ავთანდილის სახელთანაა დაკავშირებული. მისგან იწყება მარტიროზიშვილთა აღზევება. ავთანდილი საკმაოდ ცნობილი და გავლენიანი პირი იყო

* ლუარსაბ II-ის მეფობის ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად ქართულ ისტორიოგრაფიაში ითვლება 1614 წელი (იხ. [6; 7]). მართალია, ლუარსაბ II 1614 წლის ოქტომბერში გამოცხადდა შააბასთან გორში, რის შემდეგაც ფაქტობრივად ტყვეობაში იყო, მაგრამ საქართველო მაშინვე არ დაუტოვებია. „განიხარა ყაენმან შააბაზ და სცა დიდი პატივი, ხოლო ხანსა რაოდენსამე იყვნენ შექცევიმიგან“ [9, 395]. მისი მეფობა მხოლოდ საქართველოს დატოვების შემდეგ შეწყდა. ამას კი ადგილი ჰქონდა 1615 წლის დასაწყისში, რასაც ადასტურებს ლუარსაბ II-ის მიერ 1615 წელს გაცემული ორი წყალობის სიგელი [10; 5, 330].

** ამ წელს დომენტი კათალიკოსმა ვახტანგ ბატონიშვილის სახელზე სვეტიცხოველში დააწესა აღაპი [12].

*** ფარვანა | ფარმანი: - ბრძანება, ნების დართვა [14, 1298].

სამეფო კარზე. თეიმურაზ I-ის გარდა, მას ხშირად სწყალობდნენ ლუარსაბ II და როსტომ ხანი [17, 69-70]. მას ჰქონდა მინდობილი სამამულე დავების გარიგება იმ დროისათვის ფეოდალური იერარქიის უმაღლეს საფეხურზე მყოფ პირებსა და საგვარეულოებს შორის: მანში ერისთავისა და იოთამ ამილახორის, ბარათაშვილების, ზევდგინიძეებისა და სხვ. [17, 69-70]. მიუხედავად ამისა, ნაბახტევის შენარჩუნება მან ვერ შეძლო. როგორც ცნობილია, როსტომმა არ დაიფიცა გიორგი სააკაძის დამსახურება მის წინაშე და გიორგის ერთადერთ გადარჩენილ ვაჟს, იორამს, სიკეთით გადაუხადა – ჩამოიყვანა ის ოსმალეთიდან საქართველოში, დაუბრუნა სააკაძეთა მკვიდრი მამულები და ახლებიც უწყალობა. 1652 წლის როსტომის წყალობის სიგელში იორამ სააკაძისადმი აღნიშნულია: „უამსა მეფობისა ჩვენისასა მოურავის შვილები მოგიკითხეთ... ვიგულსმოდგინეთ და... თქვენსავე სამკვიდროს მამულზე მოგიყვანეთ“ [18; 5, 341; 19; 20]. დოკუმენტში ჩამოთვლილია სააკაძეთა ყმა-მამული. მათ შორის დასახელებულია ნაბახტევიც. კიდევ უფრო გაძლიერდა და გაფართოვდა მარტიროზიშვილთა ფეოდალური სახლი ავთანდილის შვილების, სულხანისა და, განსაკუთრებით, ბეგთაბეგის დროს. ბეგთაბეგი ვახტანგ V-სთან უალრესად დაახლოებული იყო და მისი კეთილგანწყობით სარგებლობდა. ავთანდილისა (†1656 წ.) და სულხანის (†1661 წ.) გარდაცვალების შემდეგ შაჰნავაზმა მას უბოძა სამეფო კარის მდივან-მწიგნობრის სახელო და მათი მამულების წყალობის სიგელიც გადასცა (1661 წ.) [21; 17, 71]. ბეგთაბეგის დანიარეგულ და გამორჩეულ მდგომარეობაზე სამეფო კარზე მიუთითებს ვახტანგ V-ის მიერ ნაბახტევის სააკაძეთათვის ჩამორთმევა და მისთვის გადაცემა, ასევე, ირანში მიმავალი ვახტანგ V-ის სამეფო ამაღლაში ყოფნა. როგორც ზემოთ მაქვს აღნიშნული, რამინ III ამირეჯიბის გარდაცვალების შემდეგ (1605 წ.) ცენტრალურმა ხელისუფლებამ ამირეჯიბთა უფროსი შტოს მამულები მათ განაყოფებს და სხვა ფეოდალურ საგვარეულოებს შორის დაანაწილა. გასხვისებულ მამულებზე ამირეჯიბებს XVII ს-ის 70-იან წლებამდე პრეტენზია არ გამოუთქვამთ. ამ დროიდან კი რევაზ ამირეჯიბი იწყებს ბრძოლას გაბელიძე-ამირეჯიბთა მამულების ხელში ჩასაგდებად. 1677 წელს ყაენის კარზე მეფედ დამტკიცების შემდეგ საქართველოში მომავალი გიორგი XI რევაზ ამირეჯიბმა დაარწმუნა, რომ ბეგთაბეგ მარტიროზიშვილი მამამისს „უჯეროდ“ ემსახურებოდა. მეფემ, მართალია, ბოლომდე არ განირა ბეგთაბეგი, თანამდებობიდან არ გაუთავისუფლებია, მაგრამ ნაბახტევი კი ჩამოართვა და რევაზ ამირეჯიბს გადასცა. ამის შემდეგ ბეგთაბეგმა მოახერხა თავის მართლება მეფის წინაშე. გიორგი XI ფაქტობრივად ბოდიშს იხდის ბეგთაბეგის წინაშე, რომ „სიტყუანი დასმენილთ“ შეისმინა. მეფემ სასამართლო მოიწვია, სადაც „წარმოსდგა ამირეჯიბი რევაზ და იგივე შემოსმენილი სიტყვა წარმოსთქვა“. ამჯერად მისი არგუმენტები არ იქნა მხედველობაში მიღებული. გამწარებული რევაზმა „ჯრმალსა გაითხოვა“ ბეგთაბეგი, რათა ორთაბრძოლას გადაეწყვიტა მათ შორის მტყუან-მართალი. მას შემდეგ, რაც ბეგთაბეგმა მიიღო გამოწვევა, ამირეჯიბმა უკან დაიხია, უარო

თქვა ბროლაზე და საკითხიც მის სასარგებლოდ გადაწყდა. მეფემ თავის მდივან-მნიგნობარს ნაბახტევიც დაუბრუნა და (როგორც ჩანს, მიყენებული მორალური ზიანის სანაცვლოდ) „დედოფლის მუერდრობა* და ხელის ჩამომრთმენელობა“** უწყალობა. საბუთი შედგენილია 1785 წელს [23; 24, № 75, 100-102; 5, 136]**.

ავთანდილ, სულხან და ბეგთაბეგ მარტიროზიშვილების შესახებ ცნობები შემონახულია ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც. სოფ. ვაყას (ხაშურის რ-ნი) განაპირას აღმართულია კოშკი, რომელსაც სამხრეთის მხრიდან მიშენებული აქვს ეკლესია. ეკლესიის ინტერიერი მოხატული იყო. დღეისათვის მხატვრობის კვალი მხოლოდ შერჩენილი სამხრეთ ნიშში. შესასვლელი კარი ჩრდ. არის გაჭრილი. კარის თავზე ჩასმულია ორი ფიქალქვა მხედრული წარწერებით:

1 წარწერა:

[1610-1630-იანი წწ], ავთანდილ მარტიროზიშვილის წარწერა საყდრის შემკობის შესახებ.

1. ქრისტე ღმერთო, ყოვლისა მპყრობელო, რომელსა გიყვარს
2. მართალნი და წყალობ ცოდვილთა, მე ფრიად ცოდვილმან
3. და უნუგემომან მარტიროზიშვილმან ავთა-
4. ნდილ, მეცხედრემან ჩემმან მარიამ, ძემან ჩვენმან
5. შევამკე ძველი საყდარი ყოვლისა მისი საკადრისი იარალითა, შემენიე მენ ყოვლადწმინდაო.

II წარწერა:

[1656-1661 წწ], სულხან და ბეგთაბეგ მარტიროზიშვილთა ეკვდერის და სამრეკლოების სამშენებლო წარწერა.

* მორდარი („მუერდარი“) – (სპარს.) სამეფო ბეჭდის მცველი (იხ. [14, 830]).

** ხელის ჩამომრთმენელობა – ამ ტერმინის განმარტებას ვერ მივაკვლიე. ჩემი აზრით, ეს უნდა ნიშნავდეს სამოხელეო თანამდებობის პატივის აყრის უფლებას. „ხელის ამართვის“ – უფლების დამტკიცების საპირისპირო მნიშვნელობა აქვს (იხ. [22, 138]).

*** ვახუშტი ბაგრატიონი გიორგი XI-ის გამეფებას 1676 წლით ათარილებს [27, 475]. იგივე თარიღია მოცემული ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (იხ. [25, 161]). როგორც ჩანს, უფრო მართებულია პროფ. გ. ჯამბურაის დათარიღება – 1677 წ. (იხ. [26, 350]), რასაც ეს დოკუმენტიც ადასტურებს: „დაინერა ბრძანება და ნიშანი ესე ჩვენი ქს: ტოგ (=1312 + 373 = 1685 წ.), ინდიკტიონსა მეფობასა ჩვენისასა“ (1385-8 = 1377 წ.). ჩემი აზრით, ასევე უნდა გასწორდეს ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებული ვახტანგ V-ის გარდაცვალების ვახუშტისეული (იხ. [27, 456]) თარიღი – 1675 წ. [9, 655; 27, 101; 4, 6, 342; 28, 366] მართალია, ქართული წერილობითი წყაროები ვახტანგ V-ის გარდაცვალებას ათარილებენ 1675, 1676, 1677 და 1678 წლებითაც (იხ. სინოდალური კანტორის სიგელ-გუჯარი, № 411, ცაიშის ჟამ-გულანი, ყანჩაეთის ჟამ-გულანი და სხვ. [29, 490-491, 493]), მაგრამ უპირატესობა უნდა მიენიჭოს დოკუმენტური და ეპიგრაფიკული ძეგლების მონაცემებს. შემორჩენილია ვახტანგ V-ის მიერ 1676 წელს (ქრონიკონი ტნიდ = 1312 + 364) გაცემული დოკუმენტი [30; 24, № 138]. ამასთანავე, წერილობითი წყაროები ვახტანგ V-ისა და დომენტი კათალიკოსის გარდაცვალებას ერთი და იმავე წლით ათარილებენ (იხ. იკორთის ძლისპირნი, № 6; ნიგნი ქრონიკონი [29, 491; 27, 456-457], ხოლო დომენტი კათალიკოსი „დამარხულია მცხეთას და საფლავის ქვა მისის გარდაცვალების დროს გვიჩვენებს ქს ტნიდ (=1676 წ.) [29, 491].

1. სულხან და ბეგთაბეგი შემწეობითა შენითა აღვაშენე ვა
2. ყას დედაღვთისასა, წინ ჟამატუნ (ეკვდერი)
3. ორი ზედაქვედ სამრეკლო საყდრით, ზარი
4. საკიღითა, კარისბჭითა და ორის ჯვრით.
5. დედაო ღვთისაო, გვიხსენ მეორედ მოსვლასას დიდისა სატანჯჯისაგან, მეოხ ექმენ ძისა შენისა და ღვთისმშობლისათა
6. არამედ მიხსენ აურაცხელნი ცოდვათა.

წარწერების გამომცემელი ს. მაკალათია ეკლესიაში ემბაზზე ამოკვეთილი თარიღისა (1826 წ.) და ეკლესიის ჩრდ. მდებარე 1855 წლის საფლავის მიხედვით წარწერებსაც XIX ს-ის I ნახევრით ათარიღებს [31, 70-73].

პატივცემულ მეცნიერს არასწორად აქვს განსაზღვრული ეკლესიის მშენებლობისა და წარწერების ამოკვეთის თარიღი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართული ისტორიული საბუთების მონაცემებზე დაყრდნობით განსაზღვრულია წარწერებში დასახელებულ პირთა მოღვაწეობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები: ავთანდილ მარტიროზიშვილის – 1610-1656 წწ, მისი უფროსი ვაჟის, სულხანის – 1628-1661 წწ და უმცროსის, ბეგთაბეგის – 1656-1697 წწ [17, 69-73].

მარტო ამ მონაცემებით შეიძლება ვაყას „დედაღვთისას“ ძველი საყდრის შემკობისა და ეკვდერისა და სამრეკლოების აგების 1610-1661 წლებით დათარიღება (ავთანდილ მარტიროზიშვილის პირველი მოხსენიება და ბეგთაბეგისათვის მამისა და ძმის სახელოებისა და მამულების გადაცემა). მაგრამ თვითონ წარწერების შინაარსი იძლევა მათი ერთმანეთისაგან გამიჯვნისა და შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიური ჩარჩოებით დათარიღების საშუალებას. პირველ წარწერაში ავთანდილ მარტიროზიშვილის მხოლოდ ერთი ძის დასახელება მიუთითებს, რომ ბეგთაბეგი ჯერ დაბადებული არ იყო. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოდ, პირველი წარწერა 1610-1630-იანი წწ-ით უნდა დათარიღდეს (ბეგთაბეგის ამაზე უფრო გვიან დაბადება არაა სავარაუდებელი). კიდევ უფრო მეტი სიზუსტით შეიძლება მეორე წარწერის ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრა – 1656-1661 წწ. ავთანდილ და სულხან მარტიროზიშვილების გარდაცვალების წლებით. სულხანისა და ბეგთაბეგის მიერ მშობლების მოუხსენიებლობა მათი გარდაცვალებით შეიძლება აიხსნას.

ჩემი აზრით, საფუძველს მოკლებული არ იქნება ვივარაუდოთ, რომ სულხან და ბეგთაბეგ მარტიროზიშვილები იგივე „ამირანდარეჯანიანის“ გამლექსაეები, ძმები სულხან და ბეგთაბეგ თანიაშვილები არიან. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ლაპარაკობს მათი სახელების იდენტურობა, ასაკობრივი თანმიმდევრობის, მოღვაწეობის პერიოდისა და საქმიანობის სფეროს დამთხვევა. როგორც ცნობილია, სულხან თანიაშვილის დანყებული საქმე, „ამირანდარეჯანიანის“ გალექსეა, მისი გარდაცვალების შემდეგ მისმა ძმამ, ბეგთაბეგმა გააგრძელა და მიიყვანა ბოლომდე. ხოლო საკუთრივ ბეგთაბეგ თანიაშვილმა, გიორგი XI-ის კარზე მოღვაწე ბეგთაბეგ მდივნად წოდებულმა, 1680 წელს დაასრულა

„ვეფხისტყაოსნის“ გადანერა, რომელსაც შემდეგი შინაარსის memento დაურთო: „სახელითა ღმრთისაჲთა აღვასრულე ქორონიკონსა ტჲ , მე ფრიად ცოდვილმან და სახითა ოდენ მდივანმან და საქმითა ყოველთა მნიგნობართა უნარჩევსმან ბეგთაბეგ“ [32, 355-359; 28, 586].

ვფიქრობ, ძალიან საეჭვოა, რომ გიორგი XI-ის კარზე მოღვაწე მდივან-მნიგნობრის, „ბეგთაბეგ მდივანად“ ნოდებულის არათუ არც ერთ შედგენილ დოკუმენტს არ მოელნია ჩვენამდე, არამედ საერთოდ ხსენებაც არ იყოს მისი (და მისი ძმის) არანაირი სახის ისტორიულ წყაროში (ნარატიული, დოკუმენტური, ეპიგრაფიკული ძეგლები). მაშინ, როცა ბეგთაბეგ და სულხან მარტიროზიშვილების სახელები ათეულობით დოკუმენტშია დაფიქსირებული. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თანიაშვილი სულხან და ბეგთაბეგ მარტიროზიშვილების ლიტერატურული ფსევდონიმი იყო, შესაძლებელია მამის სახელის „ავთანდილ“-ის ძირიდან (ავ-თან-დილ) აღებული.

მარტიროზიშვილთა საგვარეულოს წარმომადგენლები (ავთანდილ, სულხან და ბეგთაბეგის ოჯახის წევრები და სახლიკაცები) სამეფო კარის მდივან-მნიგნობრები, მეფის, დედოფლისა და აღმოსავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქთა მდივნები იყვნენ XVII ს-ში. ქართული ისტორიული დოკუმენტების მონაცემების მიხედვით დადგენილია მათი მოღვაწეობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები, ნათესაური ურთიერთმიმართება და სამოხელეო თანამდებობები [17, 69-74].

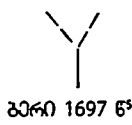
მატიროზიშვილთა გენეალოგიური ტაბულა (XVII ს)¹

[მანძი XVI ს-ის II ნახ. - XVII ს-ის დასაწყ.]

1610-1656 წწ. ავთანდილ წწ. კარის მნიგნობარი მდივან-მნიგნობარი ვანთუხუცესი	გამან 1609-1613	სორაზან 1613 წ.	შანში 1628-1630წწ	შალვა 1628-1673
--	--------------------	--------------------	----------------------	--------------------

სულხან 1628-1661 წწ.	გვთავაშვილნი 1656-1697 წწ. შანაგაზის, გიორგი XI-ის, ერეკლე I-ის მდივან-მნიგნობარი. დედოფლის მდივანი. დედოფლის მორდარი. „ხელის ჩამომრთმენელი“	ზაძარი 1664-1688 წწ მარიამ დედოფლისა და გიორგი XI-ის კარის მდივან-მნიგნობარი	ფარსადანი 1664-1692 მდივან-მნიგნობარი მარიამ დედოფლისა და ალმ. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის იოანე X-ის მდივან-მნიგნობარი
-------------------------	---	--	---

1676-1695 ავთანდილ გიორგი XI-ის კარის მდივან-მნიგნობარი	გაბაან 1676-1703 წწ.
---	-------------------------

XVIII ს-დან გვარი მარტიროზიშვილი აღარ ფიგურირებს. მარტიროზიშვილთა შთამომავლები ბეგთაბეგიშვილებად იწოდებიან.

¹ გენეალოგიური ტაბულა შედგენილია პირთა ანოტირებული ლექსიკონის (ტ. III) მონაცემების მიხედვით

² მარტიროზიშვილთა საგვარეულოს წარმომადგენლების შანშეან-მარტიროზიშვილებად მოხსენიება მოუთითებს, რომ შათ წინაპარს სახელად ერქვა შანშე. საგვარაუდოდ, ეს უნდა ყოფილიყო სქემაზე წარმოდგენილი პირველი თაობის მარტიროზიშვილთა (ავთანდილ, ბეჟან, სორაზან, შანშე, შალვა) მამა.

³ ზაქარიას ნათესაობა არ ჩანს. მაგრამ გვარის (შანშეან-მარტიროზიშვილი), თანამდებობისა და მოღვაწეობის პერიოდის მიხედვით ის ავთანდილის ერთ-ერთი ძმის შვილი უნდა იყოს.

⁴ ბეგთაბეგის ბიძაშვილის ფარსადანის მამის სახელი მითითებული არაა. შალვასა და ფარსადანის მამა-შვილობა პირობითად შეიძლება დაეუწყათ, თუ ვივარაუდებთ, რომ ალმ. საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქთა მდივან-მნიგნობრობა (მარტიროზიშვილთაგან მხოლოდ ისინი ფლობდნენ ამ ჯელს) მემკვიდრეობით იქნა გადაცემული.

⁵ არ ჩანს, ვისი შვილია.

1. გ. ოთხმეზური, მარაბელთა საგვარეულო, კულტურის ისტორიის საკითხები, V, 1998.
2. გ. ოთხმეზური, შენიღულები ნიგნი ქუცნა ამირეჯიბისა ულუმბის ღეთისმშობლი-სადმი, თსუ შრომები, ისტორია..., № 321, 1996.
3. გ. ოთხმეზური, სათავადო საგვარეულოების გარენის საკითხისათვის XV-XVI სს-ის საქართველოში, მესამე საერთაშორისო ქართველოლოგიური სიმპოზიუმის მასა-ლები, თბ., 1999.
4. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd-1327.
5. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII სს-ის ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამომცემლები: დ. კლდიაშვილი, მ. სურგულაძე, ე. ცაგარეიშვილი, გ. ჯანდიერი, თბ., 1991.
6. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბ., 1973.
7. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. VI, თბ. 1983.
8. მ. ვაჩნაძე, ე. გურული, მ. ბახტაძე, საქართველოს ისტორია, X კლ. სახელმძღვანელო, თბ., 2002.
9. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ., 1959.
10. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Ad-1410, Sd-600.
11. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd-13179.
12. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, 1449-1620.
13. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII სს-ის ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, II, გამომცემლები: დ. კლდიაშვილი, მ. სურგულაძე, თბ., 1993.
14. დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, ა. შანიძის გამოცემა, თბ., 1984.
15. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, 1448-2286.
16. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, 1950-1/136.
17. პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, XI-XVII სს-ის ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, III, გამომცემლები: ა. ბაქრაძე, ლ. რატიანი, გ. ოთხმეზური, შემდგენლები: დ. კლდიაშვილი, მ. სურგულაძე, რედ. ზ. ალექსიძე, თბ., 1991.
18. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd-13956.
19. გ. ჯამბურია, გიორგი სააკაძე, თბ., 1964.
20. რ. ფორცხალაიშვილი, იოსებ თბილელი და მისი დიდმოურავიანი, თბ., 1979.
21. საქართველოს ცენტრალური საისტორიო არქივი, 1450-1/122.
22. ნ. ბერძენიშვილი, მინათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქარ-თველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966.
23. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Hd-4259.
24. საქართველოს სიძველენი, II, რედ. ექვთ. თაყაიშვილი, 1909.
25. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. III, თბ., 1978.
26. გ. ჯამბურია, საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XVII ს-ის 30-90-იან წლებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, IV, თბ., 1973.

27. ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. IV, თბ., 1973.
28. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. IV, თბ. 1973.
29. თ. ფორდანია, ქრონიკები, II, თბ., 1897.
30. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd-536.
31. ს. შაკალაია, ფრონის ხეობა, თბ., 1963.
32. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1958.

РОД МАРТИРОЗИШВИЛИ В XVII ВЕКЕ

Резюме

После распада единой Грузинской монархии страна оказалась в сложной внутренней и внешней политической ситуации, которая способствовала обострению внутрifeодальных противостояний. Феодальные роды периодически приходили в упадок либо усиливались. Выдвинувшиеся роды за счет вымерших феодальных родов расширяли свои владения, что впоследствии становилось причиной продолжительных конфликтов. Иногда противоборство между двумя или тремя родами (или же между двумя ветвями одного и того-же рода) из-за одной деревни продолжалось несколько десятков лет. Например, спор о деревне Набахтеви (Хашурский р-он) между родами Амiredжиби, Саакадзе и Мартирозишвили продолжался почти сто лет.

Выдвижение рода Мартирозишвили начинается с 10-ых годов XVII века. В течение целого века представители этого рода были письмоводителями царского двора, секретарями царя, царицы и католикос-патриархов в Восточной Грузии. Автандил Мартирозишвили и его сыновья Сулхан и Бегтабег упоминаются в надписях церкви „Деда Хвтиса“ (Божей Матери), которая находится в селе Вака (Хашурский р-он). На основании сличения данных, имеющихся в документах и собственно в надписях, их можно датировать: I - 1610-1630 гг., II - 1656-1661 гг. Опираясь на косвенные данные, братьев Сулхана и Бегтабег Мартирозишвили можно отождествить с братьями Сулханом и Бегтабег Мартирозишвили, которые изложили стихами „Амирандареджаниани“. Возможно, Таниашвили - их литературный псевдоним, который исходит из корня имени их отца (Ав-тав-дил). С XVIII века потомки рода Мартирозишвили именуются Бегтабегшвили.

THE HOUSE OF THE MARTIROZISHVILIS IN THE 17TH CENTURY

Summary

After the disintegration of the united Georgian feudal monarchy the tense internal as well as external situation in Georgia reinforced the inner feudal strife. Temporary upheaval and downfall of various feudal houses became more frequent. Another reason for prolonged conflicts was that more powerful feudal families took advantage of favorable situations and enlarged their possessions by annexing the territories of the „rejected“ (punished) ones. Armed conflicts for just a single village lasted for even several decades among two or three families (or different branches of the same family). For example, the fight for the village of Nabakhtevi (Khashuri region) lasted for almost a century among the Amiredjibi, Saakadze and Martirosishvili feudal houses.

The strengthening of the Martirosishvili feudal house began from the 1st decade of the 17th century. The representatives of this family held the positions of the secretary for the royal house (king and queen), as well as a secretary of the Catholicos-Patriarch of Eastern Georgia.

Avtandil Martirosishvili, with his two sons - Sulkhan and Begtabeg, are also mentioned in the inscriptions of the „Dedagvtisa“ (Mother of God) church in the village of Vaka (Khashuri region). The analysis of the data obtained from the documents and the inscriptions permits us to conclude that these inscriptions are dated back to: I - 1610-1630; II - 1656-1661.

Based on the indirect information, it is possible to identify the brothers Sulkhan and Begtabeg Martirosishvili with the brothers Sulkhan and Begtabeg Taniashvilis - creators of „Amirandarejaniani“. Taniashvili must have been their pseudonym - derived from their father's first name (Av-tan-dil).

Since the 18th century the descendants of the Martirosishvilis have been called Begtabegishvili.

გოჩა ჯაფარიძე

როდის დაუბრუნეს ქართველებს მამულქაშის მიერ მიტაცებული ჯვრის მონასტარი?

XIII საუკუნის 70-იანი წლების დამდეგს ეგვიპტის სულთანმა ბაიბარს I-მა (1260-1277) იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი ჩამოართვა ქართველებს. მონასტერი მეჩეთად გადააკეთეს [11, 28-32; 48, 271-274; 49, 41] და მის დაბრუნებას დიდი დრო დასჭირდა. ქართულმა წყაროებმა მონასტრის დაბრუნების თარიღი არ შემოგვინახეს. სამაგიეროდ, ის მოიხიება XIV-XV სს. არაბი ავტორების თხზულებებში. ორჯერ, ხუთი წლის შუალედით, დასახელებულია ჰიჯრის 705/24. VII.1305-12.VII.1306 და 710/31.V.1310-19.V.1311 წლები, როდესაც, მონასტრის დაბრუნების მიზნით, კაიროში იმყოფებოდნენ ქართველი ელჩები. შესაბამისად, სამეცნიერო ლიტერატურაში გვხვდება როგორც ერთი, ისე მეორე თარიღი. მკვლევრები, სხვადასხვა არგუმენტის საფუძველზე, უპირატესობას ერთ-ერთ მათგანს ანიჭებენ. ბუნებრივია, საბოლოოდ უნდა დადგინდეს, თუ როდის და რა პირობით დაიბრუნეს ქართველებმა მონასტერი. ყოველივე ეს ახალი არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების საფუძველზე არის შესაძლებელი.

პირველი მკვლევარი, რომელმაც ჯვრის მონასტრის დაბრუნების თარიღად 1305 წელი დაასახელა, იყო ცნობილი რუსი აღმოსავლეთმცოდნე და ნუმისმატიკოსი ვ. ტიზენგაუზენი [27, 208-216]. ის იმონებდა XV საუკუნის ეგვიპტელი ისტორიკოსების ალ-მაკრიზის (გარდ. 1442 წ.) [27, 212, შენ. 3]¹, ალ-'აინის (გარდ. 1451 წ.) [27, 212, შენ. 3; 1, 238; 2, 378-79.]² და მუჯირ ად-დინ ალ-ჰანბალის, იგივე ალ-'ულაიმის³ (გარდ. 1521 წ.) [27, 212, შენ.3; 54, 173; 13, 51] თხზულებებს. შემდეგ ეს თარიღი გვხვდება სხვა მრავალი მკვლევრის [28, 95; 26, 47; 12, 43, 48; 6, 697, 733; 21, 167; 14, 482-83; 15, 38-39; 9, 83; 10, 26-27; 43, 79; 29, 164; 47, 5-13 და სხვ.] ნაშრომში, რომელიც ჯვრის მონასტრის ისტორიას ეძღვნება.

¹ ვ. ტიზენგაუზენმა ალ-მაკრიზის (მის შესახებ იხ. [53, 193b]) თხზულება *ქითაბ ას-სულუქლო მა'რიფათ დუვალ ალ-მულუქი* დაიმონმა ვ. კატრმერის მიერ შესრულებული ნაწილობრივი ფრანგული თარგმანის მიხედვით [50, 255].

² ალ-'აინის შესახებ იხ.: 45, 790b.

³ მუჯირ ად-დინის შესახებ იხ. 34, 294b.

ალ-მაკრიზის თანახმად, ჰიჯრის 705/24.VII.1305—12.VII.1306 წელს კაიროს ენევიენენ ქართველი ელჩები კონსტანტინოპოლის მეფის (ე.ი. ბიზანტიის იმპერატორის) ელჩებთან ერთად სამეფო საჩუქრებით და წერილით, რომელიც შეიცავდა შუამდგომლობას, რომ გახსნილიყო იერუსალიმის ჯვრის ეკლესია (ქანისა) რათა ქართველებს იქ ეპილიგრამათ. სამაგიეროდ, ქართველები აღუთქვამდნენ სულთანს მორჩილებას და, საჭიროების შემთხვევაში, დახმარებას. მათი თხოვნა დაკმაყოფილდა — სულთანმა ბრძანა ეკლესიის გახსნა და ელჩები უკან გაბრუნდნენ [27, 212, შენ. 3].

ალ-‘აინი იმავე ჰიჯრის 705 წ. მოგვითხრობს, რომ ქართველი ელჩები კონსტანტინოპოლიდან, ალექსანდრიის გავლით, იმპერატორ ალაშქარის (ლასკარის, ე.ი. ანდრონიკე II-ის) ელჩებთან ერთად ენევიენენ კაიროს წერილით, რომელშიც ითხოვდნენ ადრე მათთვის წართმეული და მეჩეთად გადაკეთებული ჯვრის ეკლესიის დაბრუნებას. ალ-‘აინი იმონწებს იბნ ქასირის ცნობას, რომლის თანახმადაც, მონასტერი აზ-ზაჰირ ბაიბარსის დროს ქართველებს წაართვა შეიხმა ხადირმა და გადააკეთა ზავიად [სუფიების სავანედ], მერე კი დასძენს, რომ ეკლესია დაუბრუნდათ ქართველებს ‘ალიმთა⁴ ფათვების⁵ საფუძველზე და მიეცათ მათ უფლება სწორად ამხედრებულებს ენევიენენ ცხენებზე, მაშინ როცა ადრე ისხდნენ გვერდულად [27, 212] ⁶.

თითქოს ყველაფერი გარკვეულია, მაგრამ იგივე ალ-მაკრიზი და ალ-‘აინი, 705 წლის გარდა, ქართველი ელჩების ხელმეორე ვიზიტს კაიროში ჯვრის მონასტრის განთავისუფლების მიზნით, იხსენიებენ 710/31.V.1310—19.V.1311 წლის ამბებშიც. ალ-მაკრიზის ცნობა 710/1310-11 წლის ამ ელჩობის შესახებ ცნობილი გახდა მას შემდეგ, რაც განხორციელდა მისი ქითაბ ას-სულუქის (რომელსაც მანამდე იმონწებდნენ ე.კატრმერის ნაწილობრივი ფრანგული თარგმანის მიხედვით) აკადემიური გამოცემა მუსტაფა ზიადას მიერ [8].

ალ-‘აინის ინფორმაცია 710 წ. ქართველთა ელჩობის შესახებ იცოდა ჯერ

⁴ ალიმები (‘ალიმ, მრ. ‘ულამა) იყვნენ ლეთისმეტყველების, ისტორიულ-რელიგიური გადმოცემებისა და ისლამის ეთიკურ-სამართლებრივი ნორმების მცოდნენი (იმაგები, მუფთიები, ყადიბი და სხვ.), როგორც თეორეტიკოსი სწავლეულები, ისე განათლების, სასამართლო და სხვა პრაქტიკულ სფეროებში მოღვაწე პირები.

⁵ არაბ. ფათვა (მრ. ფათავი) არის სალეთისმეტყველო-სამართლებრივი დასკვნა, გამოტანილი შარიათის რომელიმე მითითების განმარტებისა და პრაქტიკულად გამოყენებისათვის, ან შარიათის პოზიციებიდან რაიმე კაზუსის განმარტებისათვის [20, 186].

⁶ იბნ ქასირის (გარდ. 1373 წ.), ცნობილი სირიელი არაბი თეოლოგისა და ისტორიკოსის ვრცელ ისტორიულ თხზულებაში ალ-ბიდაია ვა ნ-ნიჰაია ფი თ-თა ‘რის [5], რომელიც გამოცემულია 14 ტომად, ეს ცნობა ჯვრის მონასტრის თაობაზე, არ მოიპოვება.

⁷ კატრმერის ფრანგულ თარგმანში თხრობა მთავრდება ჰიჯრის 708/1308-9 წლის ამბებზე [50, 282-88].

კიდევ ვ. ტიზენგაუზენმა, მოიხსენია ის, მაგრამ არ თარგმნა [27, 213]⁸. ალ-მაკრიზი წერს, რომ 710 წლის რაჯაბის თვეში, რომელიც მოიცავს პერიოდს 1310 წ. 24 ნოემბრიდან 23 დეკემბრის ჩათვლით, ჯვრის მონასტრის დახსნის მიზნით, კაიროში ჩაიდინენ ქართველი ელჩები, მაგრამ მათი თხოვნა არ დაკმაყოფილდა. სამაგიეროდ, ალ-'აინის თანახმად, თხოვნა დადებითად გადაწყდა [8, 90; 1, 280; 11, 37-38].

ცნობას ეგვიპტეში ქართველთა ელჩობის შესახებ გვანჯდის ეგვიპტელი ქრისტიანი [კოპტი] ისტორიკოსის მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილის ქრონიკაც (ან-ნაჰჯ ას-სადიდ ეა დ-დურრ ალ-ფარიდ ფიმა ბა'დ თა'რიხ იბნ ალ-'ამიდ), რომელიც დასრულდა 759/1357-58 წ. და მოგვითხრობს ბაჰრელ მამლუქთა პერიოდზე 1260-1348 წლებში. აქ ჯვრის მონასტრის გათავისუფლების თარიღად დასახელებულია ასევე 710/1310-11 წელი [46, 195; 11, 38-39]⁹. ალ-'აინის და მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილის ცნობების საფუძველზე დ. გოჩოლივილიმა სწორედ ამ თარიღს — 1310 წელს მიანიჭა უპირატესობა [11, 39]¹⁰.

დასახელებულ არაბ ავტორებს დაუმატებთ, აგრეთვე, შიჰაბ ად-დინ ან-ნუვაირის¹¹ (გარდ. 733/1333 წ.) მრავალტომიან თხზულებას ნიჰაიათ ალ-არაბ ფი ფუნუნ ალ-ადაბ, რომელიც დაინერა უფრო ადრე - 1314-1331 წლებში, ვიდრე მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილის და ალ-'აინის თხზულებები. ან-ნუვაირი ასევე ასახელებს ქართველთა ორ დიპლომატიურ მისიას ეგვიპტეში ჯვრის მონასტრის დახსნის მიზნით 705 და 710 წლებში, რაც ადრე არ იყო გათვალისწინებული ამ საკითხის მკვლევართა მიერ. პირველის შედეგზე მემატიაანე არაფერს წერს [17, 96], მეორე კი წარმატებული იყო [17, 166].

ამრიგად, არაბი ავტორების: ან-ნუვაირის, მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილის, ალ-მაკრიზის და ალ-'აინის ცნობების საფუძველზე ირკვევა, რომ ჯვრის მონასტრის გასათავისუფლებლად ეგვიპტეში 705/1310 წელსაც იმყოფებოდნენ ქართველთა ელჩები. ამასთან, ამ დროს მათი მისიის წარუმატებლობაზე წერს მხოლოდ ალ-მაკრიზი, ხოლო პოზიტიურ შედეგს აღნიშნავენ ან-ნუვაირი, მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილი და ალ-'აინი. მათგან ან-ნუვაირი და მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილი მომხდარი ამბის თანამედროვეები იყვნენ.

⁸ ალ-'აინის თხზულების 'იკდ ალ-ჯუმანის გამოცემა გასული საუკუნის 90-იან წლებში დაიწყო და დღემდე დაიბეჭდა ოთხი ტომი (მუჰამმად მუჰამმად ამინის რედაქციით), პირველი 707/1307 წლის ამბების ჩათვლით. დიდი ხნის მანძილზე მისი ინფორმაცია 710 წ. ეგვიპტეში ქართველთა ხელმეორე ელჩობის შესახებ ჯვრის მონასტრისადმი მიძღვნილ შრომებში არ იხსენიებოდა. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სანქტ-პეტერბურგის განყოფილების ხელნაწერის (№524) მიხედვით [1, 280] ის დაიმონმა დ. გოჩოლივილიმა [11, 73].

⁹ Bloches მიერ შესრულებულ მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილის თხზულების გამოცემაში თხრობა სრულდება 716/1316 წლის ამბებზე. ამ ავტორის შესახებ იხ. 39, 305a.

¹⁰ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უფრო ადრე, 1960 წ. დოლგერმა დაასახელა 1310 წლის ეს ელჩობა და მიუთითა წყაროებიც: მუფადდალ იბნ აბი ლ-ფადა'ილის და ალ-მაკრიზის (პარიზის ხელნაწერის მიხედვით) შრომები [51, 52-53, № 2317].

¹¹ ან-ნუვაირის შესახებ იხ.: 36, 155b.

უკანასკნელად, ჯერის გათავისუფლების თარიღს შეეხო გერმანელი მკვლევარი ჯ. პალიჩი (J.Pahlitzsch) [49, 35-51]. მან კრიტიკულად შეისწავლა ყველა ზემოდასახელებული არაბული წყარო (ან-ნუვარიის გარდა) და დამატებით მოიხმო ბაიბარს ალ-მანსურის თხზულება *ზუბდა ალ-ფიქრა ფი თა'რიხ ალ-ჰიჯრა* („ნაღები ფიქრისა ჰიჯრის ისტორიაში“), რომელიც დ.ს.რიჩარდსის გამოცემაში მოიცავს 655/1257-709/1309 წლების ამბებს [33]. ბაიბარს ალ-მანსური (დაახლ. 645/1247 — 725/1325) იყო მამლუქთა ელიტის წარმომადგენელი, მონანიღობდა მრავალ სამხედრო კამპანიაში და პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც, მათ შორის XIV ს. პირველ ათწლეულში, როცა ქართველებმა დაიბრუნეს ჯერის მონასტერი. მან ხელი შეუწყო ან-ნასირ მუჰამად ბ. კალაუნის მესამედ დაბრუნებას ხელისუფლების სათავეში 1309 წელს და იმავე წლის მარტში გახდა სულთნის მოადგილე მართლმსაჯულების სახლში (*ნა'იბ დარ ალ-'ადლ*). 1312 წლის აგვისტოში სულთანმა ის ხუთი წლით დააპატიმრა და 1318 წ., განთავისუფლების შემდეგ, გარდაცვალებამდე, კვლავ დაიკავა მაღალი თანამდებობები მამლუქთა სამხედრო ორგანიზაციასა და სასამართლოში¹².

ბაიბარს ალ-მანსურის ისტორიული ნაშრომებიდან *ზუბდა მთავარია*. ბაიბარს ალ-მანსური - სხვა ზემოდასახელებულ არაბ ისტორიკოსთაგან ყველაზე ადრე - ქართველთა ელჩების კაიროში ჩასვლისა და ჯერის მონასტრის დაბრუნების თარიღად სწორედ *ზუბდაში* ასახელებს 705/1305 წელს [33, 385-86]. შეიძლება ითქვას, რომ ბაიბარს ალ-მანსური ამ მომხდარი ამბის თანამედროვე იყო.

პალიჩის თანახმად, მონასტრის დახსნის მიზნით, ეგვიპტეში ჩავიდა ქართველი ელჩების ერთი ჯგუფი. ბაიბარს ალ-მანსურის „ქრონოლოგიური პრიორიტეტის“ და ალ-მაკრიზის პირველი ცნობის (იხ. ზემოთ) საფუძველზე, მისი აზრით, ეს ელჩობა უნდა დათარიღდეს 705 წლით [49, 45]. პალიჩი წერს: „შესაძლებელია, რომ იბნ აბი ლ-ფადა'ილმა ან მისმა წყარომ დაუშვა შეცდომა, როცა ბიზანტიურ-ქართული ელჩობა დაათარიღეს 710 წლით. შემდეგ ალ-'აინი და ალ-მაკრიზი წააწყდნენ ცნობებს ელჩობის ორი ჯგუფის შესახებ, რომელთაგან ერთი დათარიღებული იყო 705 წლით, როგორც ეს დაწერეს ბაიბარს ალ-მანსურიმ და ალ-მაკრიზის უცნობმა დამოუკიდებელმა წყარომ, და მეორე, დათარიღებული 710 წლით, როგორც ამას წერდა იბნ აბი ლ-ფადა'ილი ან მისი ნიმუში. ამიტომ XV საუკუნის ორი ისტორიკოსი იძულებულნი იყვნენ ეფიქრათ, რომ იყო ორი ელჩობა“ [49, 45-46]¹³.

პალიჩის თვალსაზრისი, რომ არაბ ავტორთა ერთმა ჯგუფმა შეცდომა დაუშვა და ჩათვალა, რომ კაიროში ჯერის მონასტრის გასათავისუფლებლად

¹² ბაიბარს ალ-მანსურის ცხოვრების შესახებ იხ. დ.ს.რიჩარდსი [ზუბდას შესავალი ნერილი [33], XV-XXV, სქოლიო 18]. თუმცა უნდა აღინიშნოს ამ რანგის მეცნიერისთვის სრულიად გაუგებარი, ალბათ უყურადღებობით გამოწვეული შეცდომები. ერთი მხრივ, ის მართებულად წერს, რომ ბაიბარს ალ-მანსური დააპატიმრეს 712 წლის რაბი' II-ის 2-ში/1312 წლის 7 აგვისტოს [33, XVIII], ხოლო შემდეგ ასახელებს 709 წელს [33, XIX]. მოგვიანებით, მის სხვა ნაშრომში, ეს უზუსტობები აღარ გვხვდება [52,37-44,38].

იყო არა ორი, არამედ ერთი ელჩობა, მიუღებელია. ჩვენ ზემოთ დამატებით დავასახელებთ 710 წელს ჯვრის მონასტრის დაბრუნების კიდევ ერთი თანამედროვის, XIV ს. პირველი ათწლეულის ამბების თვითმხილველის, ან-ნუვაირის ინფორმაცია [17,166], რომელიც პალიჩმა არ გაითვალისწინა. გარდა ამისა, არის სხვა, უფრო სერიოზული არგუმენტიც.

ან-ნუვაირი იცნობდა და იმონებდა ზუბდა ალ-ფიქრას და მიუთითებდა, რომ ის მოდიოდა 724/1323-24 წლამდე, მაგრამ ამ თხზულების კრიტიკული გამოცემა დ.ს. რიჩარდსის მიერ, რომელსაც ეყრდნობოდა პალიჩი, სრულდება 709/1309-10 წლის ამბების ჩათვლით. რა მოხდა მერე, ცხადია, აქ არაფერია ნათქვამი. მაგრამ ბაიბარს ალ-მანსურის სხვა ნაშრომებიც აქვს, მათ შორის ქითაბ ათ-თუჰვა ალ-მულუქია ფი დ-დავლა ათ-თურქია („სამეფო საჩუქარი თურქული დინასტიის შესახებ“), რომელიც შემორჩა ვენაში დაცული ერთი ნუსხით და გამოცემულია 'აბდ ალ-ჰამიდ ჰამდანის მიერ 1987 წელს [31]¹⁴. ქითაბ ათ-თუჰვა მოიცავს პერიოდს 647/1249 წლიდან – 711/1311-12 წლის ჩათვლით¹⁵ და მოკლედ იხსენიებს 721/1321 წ. ამბებსაც. რიჩარდსი წერს, რომ ამ ორი თხზულების „დეტალური შედარება არ ჩატარებულა, მაგრამ ძნელია გაეცეცე იმ დასკვნას, რომ, საერთოდ, თუჰვა არის ზუბდას შემოკლებული ვერსია, თუმცა მასში რამდენიმე მნიშვნელოვანი დამოუკიდებელი პასაჟია“ [52, XX]¹⁶. ეს დამოუკიდებელი პასაჟებია თუნდაც ჰიჯრის 710-711/1310-1311-12 წლების ამბები, რომლებიც არ შევიდა ზუბდაში.

ქითაბ ათ-თუჰვაში, რომელიც პალიჩმა არ გაითვალისწინა, ბაიბარს ალ-მანსური არაფერს წერს ჰიჯრის 705 წელს ეგვიპტეში ქართველთა ელ-

¹³ ამავე დროს, იქვე, სქოლიოში [49, 45 №49] პალიჩი წერს: „ძალზე შესაძლებელი ჩანს, რომ (ქართველთა) ელჩები გაიგზავნენ ან-ნასირ მუჰამადთან მას შემდეგ, რაც მან შესამდე მოიპოვა ძალაუფლება 709 წელს, იმ მიზნით, რომ ეთხოვათ მისთვის დამტკიცება ქართველთა უფლებებისა იერუსალიმში: მართალია, ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს არქივის №VII.B.1/5 (710 წლით დათარიღებული) დოკუმენტის რამდენიმე ფურცელი ნაკლებია, უფრო საეარაუდაა, რომ ის ეხება წმინდა ჯვრის მონასტრს“. ეს დოკუმენტი, რომელიც ჩვენს ხელთაა, მართლაც, 710 წლით არის დათარიღებული იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის კატალოგში, რომელიც მოამზადა აგამენონ ცელიკამ [56, 396], მაგრამ მისმა გულდასმითმა შესწავლამ დამარწმუნა, რომ, სინამდვილეში, ის თარიღდება 918 წლის 1 ჯუმადა I-ით, ანუ 1512 წლის 15 ივლისით და წარმოადგენს ფრაგმენტს სულთნის ბრძანებულებისა, რომელიც გაიცა ქართველთა მეფის ელჩზე ბინა ბეგზე, იმავე ბენა ჩოლოყაშვილზე, რომელიც ამ დროს იმყოფებოდა კაიროში.

¹⁴ ბაიბარს ალ-მანსურის ჩვენამდე მოღწეული თხზულებებიდან დავასახელებთ კიდევ ერთს: მუხთარ ალ-აბბარ „რჩეული ამბები“ [32], რომელიც მოიცავს აუბანათა და მამლუქთა ისტორიას 702/1302-03 წლამდე. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ბაიბარს ალ-მანსურის აქ დასახელებულ სამივე ნაშრომში საქართველოს და ქართველების შესახებ სხვა ცნობებიცაა, რომლებსაც მომავალში განვიხილავთ.

¹⁵ დ.ს. რიჩარდსი ზუბდას შესავალ ნერილში არასწორად მიუთითებდა, რომ ქითაბ ათ-თუჰვა მოიცავს პერიოდს 709/1310 წლამდე [33, XI]. მოვიანებით, მან დააზუსტა თარიღი (711/1311 წ.) [52, 38].

¹⁶ ამ დასკვნის საილუსტრაციოდ რიჩარდსი დამონებულნი აქვს ა.ჰამდანის და დ.ლიტლის შრომები [38, 55-60; 44, 9-10].

ჩობის შესახებ, სამაგიეროდ, ამის შესახებ მოგვითხრობს ჰიპორის 710 წელს და აღნიშნავს, რომ ამ დროს კაიროს ენევიენენ მრავალი ხელმწიფის ელჩები, მათ შორის ქართველებიც – ჯვრის ეკლესიის დაბრუნების მიზნით. თუ პალიჩის ლოგიკას გავყვებით და ბაიბარს ალ-მანსურის, როგორც მომხდარი ამბის თანამედროვის უპირატესობას ვაღიარებთ, რაც ეჭვს არ იწვევს, უნდა ვაღიაროთ ისიც, რომ ჯვრის განთავისუფლება 705 წელს ვერ მოხდებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ბაიბარს ალ-მანსური (ისევე, როგორც ან-ნუვაირი, ანდა ალ-მაკრიზი და ალ-'აინი), ამის შესახებ 710 წელს ისევე აღარ დაიწყებდა საუბარს. ეპიზოდი ჯვრის მონასტრის გათავისუფლებასთან დაკავშირებით, რაც არ შევიდა ზუბდათ ალ-ფიქრაში, იმ გასაგები მიზეზით, რომ ის დასრულდა 709/1309-10 წ., შეტანილია ქითაბ ათ-თუჰვაში, რომელიც ძირითადად დასრულდა 711 /1311-12 წელს. ან-ნუვაირი, თავად 710 წლის ამბების მომხსნე, ალბათ იცნობდა ბაიბარს ალ-მანსურის ინფორმაციასაც, მაგრამ ეს უკანასკნელი, სრულიად უნიკალურია.

ჩვენთვის საინტერესო ეპიზოდთან დაკავშირებით ბაიბარს ალ-მანსური წერს:

„მოვიდნენ ქართველი ელჩები კონსტანტინე დავითის ძის, საქართველოს და თბილისის მფლობელის [საჰიმ] მხრიდან. მათ სთხოვეს მას [სულთან ნასირ ად-დინ მუჰამმადს] დაბრუნება ჯვრის ეკლესიისა (ქანისათ ალ-მუსალაბა), რომელიც [მათ] წარუღეს წარსულში ძალით. ცნობილია, რომ ის [ეკლესია] ძველი დროიდან მათი იყო და იქ მათი ბერების მეთაური ცხოვრობს. მისმა ყოვლისმომცველმა მართლმსაჯულებამ, შარიათის აღმსრულებელმა, საზოგადოებრივი ინტერესების დაცვის და ხრიკებისთვის ზღუდის აღმართვის სურვილით, დააყოვნა (თამაჰჰალა) მისი დაბრუნება. მან მისწერა მას [კონსტანტინეს] და უბრძანა, ეზრუნა მისი სამეფოს მიწებზე მცხოვრებ მუსლიმებზე, მფარველობა გაენია მათთვის, დაეცვა ისინი ზიანისგან და დახმარებოდა მათ, შეესრულებინათ თავიანთი რელიგიური მოვალეობები ჭეშმარიტი სარწმუნოებისა, რომ მათი ხმა გაეგონათ მეჩეთებში და მალალი მინარეთებდან; რომ ის კარგად მოპყრობოდა ხშირად წამსვლელ-მომსვლელ ვაჭრებს, დაეცვა ისინი მათი საქონლის შემოტანისა და გატანის დროს“[33, 221].

მოტანილი ცნობა თვისებრივად განსხვავდება სხვა ადრე დასახელებული არაბი ავტორების ინფორმაციისგან. ირკვევა, რომ:

1. 1310 წელს ქართველი ელჩები ეგვიპტეში გაგზავნა ლიხთ-იქეთის მეფემ კონსტანტინე დავითის ძემ (1293-1327), დავით ნარინის ვაჟმა, რის შესახებაც ადრე ცნობა არ მოგვეპოვებოდა.

2. სულთანმა ჯვრის მონასტრის დასაბრუნებლად ქართველ მეფეს მოსთხოვა: ჯერ ერთი, მფარველობა გაენია საქართველოში მცხოვრები მუსლიმებისათვის და მიეცა მათთვის უფლება, რომ თავისუფლად შეესრულებინათ

თავიანთი რელიგიური მოვალეობები და მეორე, კარგად მოპყრობოდა მუსლიმ ვაჭრებს და დაეცვა მათი ინტერესები.

ბაიბარს ალ-მანსური ამ პირობების ჩამოთვლის შემდეგ დასძენს, რომ ისინი მრავალ სარგებლობას მოუტანდა ისლამს და იყო მნიშვნელოვანი ყველასთვის, დიდებულისა და მდაბიოსათვის [33, 221]. მემატიანის ცნობით, კაიროში მყოფი ელჩები, (რომელთა შორის ქართველებიც იყვნენ), პატივცემი დაბრუნდნენ თავიანთ წარმგზავნელებთან [33, 221].

დაიბრუნეს თუ არა მონასტერი ქართველებმა, ბაიბარს ალ-მანსურის ცნობაში აშკარად არ ჩანს. როგორც ითქვა, სულთანმა „დააყოვნა“ მონასტრის დაბრუნება. XIV-XV საუკუნეების არაბული ნარატიული წყაროების შესწავლამ მიჩვენა, რომ 710/1310-11 წლის შემდეგ, ჯვრის მონასტრის დაბრუნების მიზნით, ქართველთა ელჩები კაიროში სულთანთან აღარ ჩასულან. უკვე ეს იძლევა საფუძველს დასკვნისათვის, რომ აღნიშნული 710/1310-11 წ. ამ მხრივ, გადამწყვეტი იყო. სავსებით მოსალოდნელია, რომ კონსტანტინეს ელჩებმა, რომელთაც სათანადო ინსტრუქტაჟი წინასწარ ექნებოდათ მიღებული მეფისგან, დათანხმდნენ სულთანის მიერ წამოყენებულ პირობებს და ამის საფუძველზე ჯვრის მონასტერი დაუბრუნდა ქართულ ქრისტიანულ თემს იერუსალიმში. ამას გვიდასტურებს იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული ერთი არაბული დოკუმენტი (№VII.B.2.38) – სულთან ან-ასირ მუჰამად ბ. კალაუნის ბრძანებულება, რომელიც დათარიღებულია 710 წლის 8 რამადანით, ე.ი. 1311 წლის 29 იანვრით.

სულთანის ბრძანებულებაში ჩანს, რომ მონასტერი ამ დროს უკვე ქართველთა ხელთ იყო. ჯვრის მონასტერში ცხოვრობდა ბერი სადუნ ალ-ქურჯი (ქართველი), რომლის იდენტიფიკაცია არ ხერხდება. სულთანი ბრძანებს, რომ პატივი მიაგონ ხსენებულ ბერს, იმ ბერებსაც, რომლებიც მასთანაა და, საერთოდ, იმ ქართველებს, რომლებიც არიან ამ და იერუსალიმის ყველა ეკლესიაში. ის უშიშროების გარანტიას აძლევს, აგრეთვე, ჯვრის მონასტერსა და სხვა ეკლესიებში მყოფ ქართველებს და ქართველ პილიგრიმებს.

ბაიბარს ალ-მანსური არ ასახელებს 710 წლის იმ თვეს, როცა ქართველი ელჩები ეწვივნენ კაიროს. ალ-მაკრიზის და ალ-'აინის ცნობებით, რომლებიც ზემოთ იყო ნახსენები, ეს უნდა მომხდარიყო მუსლიმური კალენდრის მეშვიდე თვეში — რაჯაბში, ე.ი. 1310 წლის 24 ნოემბრიდან 23 დეკემბრის ჩათვლით. თუ საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული ზემოხსენებული ბრძანებულების თარიღსაც გავითვალისწინებთ, აშკარაა, რომ ჯვრის მონასტერი ქართველებს დაუბრუნდა დროის იმ მონაკვეთში, რომელიც თავსდება 710 წლის რაჯაბ-რამადანის თვეებში, 1310-1311 წლების მიჯნაზე, არა უადრეს 1310 წლის 24 ნოემბრისა და არაუგვიანეს 1311 წლის 28 იანვრისა.

ჯვრის მონასტრის დაბრუნების საბოლოო ეტაპზე მეფე კონსტანტინე დავითის ძის მონაწილეობა¹⁷ პირველად, გამოკვეთილად, ბაიბარს ალ-მანსურის ათ-თუჰვაში არის აღნიშნული¹⁸. მართალია, ის არ იყო „თბილისის მფლო-

ბელი", მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ კონსტანტინე სწორედ ასე უწოდებდა თავს სულთნისადმი გაგზავნილ წერილში.

705 წელს, ალ-მაკრიზის ცნობით, ქართველები სულთანს, ჯვრის მონასტრის დაბრუნების სანაცვლოდ, საჭიროების შემთხვევაში, „მორჩილებას და დახმარებას“ პირობებოდნენ. ეგვიპტის სულთნისადმი „მორჩილებაზე“ საუბარი იმ დროს, როცა მონღოლები ჯერ კიდევ მძლავრობდნენ საქართველოში, ზედმეტია. არც ის ჩანს, თუ რა დახმარება უნდა გაენიათ ქართველებს სულთნისათვის. სამაგიეროდ, ბაიბარს ალ-მანსურის ცნობიდან ირკვევა, რომ ეგვიპტის მამლუქთა სულთანმა თავისი პირობები წაუყენა ქართველ მეფეს. ის ჯვრის მონასტრის დაბრუნების სანაცვლოდ საქართველოში მუსლიმთა მფარველობას და მუსლიმ ვაჭართა ინტერესების დაცვას მოითხოვდა. ეს პირობები, რომლებიც ნაცვალგების პრინციპს ემყარებოდა, ჩანს, მისაღები იყო ქართული მხარისთვის და შემდეგ ხორციელდებოდა ქართველი მეფე-მთავრების მიერ. ამით ისინი ინარჩუნებდნენ სულთნების კეთილგანწყობას ქართული სამონასტრო თემის მიმართ წმინდა მიწაზე.

ჩემს ხელთ არსებულ XV-XVI ს-ის დამდეგის არაბულ დოკუმენტებში, რომლებიც დაცულია იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკასა [56.VII.B.1.7 - 30.VIII. 1440 წ., VII.B.2.30 - 16.VII.1442 წ., VII.B.1.5 - 1.VIII 1318 წ.] და ფრანცისკელთა არქივში¹⁹ [35, №83 - 15.VIII.1512 წ.²⁰], გამოთქმულია ეგვიპტის სულთნების კმაყოფილება საქართველოში მუსლიმი მოსახლეობის კარგი მდგომარეობით და აღნიშნულია მუსლიმი ვაჭრების დაცვის ინტერესიც [49,49]²¹.

როგორც 705, ისე 710 წლებში ქართველთა ელჩები ბიზანტიის იმპერატორის ელჩებთან ერთად ჩავიდნენ კაიროში. პალიჩი მიიჩნევს, რომ ჯვრის მონასტრის დაბრუნება მოხდა ბიზანტიის იმპერიის მონაწილეობით [49, 49]²². ის წერს, რომ ბიზანტიის ურთიერთობა მამლუქებთან საერთოდ კარგი იყო. მამლუქები დაინტერესებულნი იყვნენ, თავიდან აეცილებინათ ზიანი ჩრდილო-

¹⁹ ჯვრის მონასტრის №239 აღაპის მიხედვით, ელ. მეტრეველი ასკენის, რომ კონსტანტინეს უკავშირდება ჯვრის მონასტრის „ახლად შეკაზმვა“, რაც მონასტრის მოხატვას და შემკობას უნდა გულისხმობდეს [12,43,138]; დ. ნინიძის აზრით, კონსტანტინეს ინიციატივით და სახსრებით, ჩანს, ჩატარდა გარკვეული სამხატვრო-სააღმშენებლო მუშაობა, რასაც ქართველებისთვის ახლად დაბრუნებული მონასტერი დიდად საჭიროებდა [15,149; 16,23-24].

²⁰ აქ არ შევხები სხვა ქართველი მეფეების მონაწილეობას ჯვრის მონასტრის დაბრუნებისა და მისი განახლების საქმეში.

²¹ იერუსალიმის ფრანცისკელთა არქივის შესახებ იხ.: 35; 25,666-67.

²² კასტელანის კატალოგში დოკუმენტის თარიღად არასწორად არის მითითებული 919 წლის 15 ჟუმადა II/1513 წლის 19 აგვისტო [35,15]. მსგავსი უზუსტობები კატალოგში არცთუ იშვიათია.

²³ იხ. აგრეთვე: 29,166-67; 30, 108-109; 24, 210-11.

²⁴ უფრო ადრე უნდა წერდა, რომ ეს მოხდა იმპერატორ ანდრონიკე II-ის მხარდაჭერით [41, 216; 18,18].

ეთი კავკასიიდან სამხედრო ტყვეების გადმოყვანის დროს (რაც გემებით, შავი ზღვით ხდებოდა), ხოლო ბიზანტიის იმპერიას სურდა კარგი ურთიერთობების შენარჩუნება ძლიერ მეზობელთან, ოქროს ურდოსთან, რომელიც მამლუქების მოკავშირე იყო. საქართველოს პოლიტიკური დასუსტების (XIII ს. II ნახევარი) და ბიზანტიის იმპერიის კონსოლიდაციის პირობებში, მიხეილ პალეოლოგის (1258-1282) და მისი ვაჟის ანდრონიკე II-ის (1282-1328) დროს, ბიზანტიას შეეძლო აღედგინა თავისი, როგორც მართლმადიდებელი ქრისტიანების დამცველის, როლი ნმინდა მინაზე. თავის მხრივ, ანდრონიკეს ალბათ იმედი ჰქონდა მტრების წინააღმდეგ ქართველთა მხარდაჭერისა, რადგანაც მან გაგზავნა ელჩები საქართველოს მეფესთან და სთხოვა ჯარი კატალანელთა წინააღმდეგ, დაახლოებით, იმავე დროს, 1305/6 წ., როცა ბიზანტიელების და ქართველების ელჩები იმყოფებოდნენ კაიროში²³.

ბიზანტია-მამლუქთა ეგვიპტის და საქართველოს ურთიერთობის ამ ზოგადი პოზიტიური ფონის გარდა, რასაც წარმოგვიდგენს პალიჩი, ანდრონიკე II-ის შუამდგომლობის დამადასტურებელი რაიმე ცნობა ზემოდასახელებულ არაბულ წყაროებში არ ჩანს. უფრო საფიქრებელია, რომ ბიზანტიელთა და ქართველთა ელჩებს 705 და 710 წლებში საკუთარი ამოცანები ჰქონდათ გადასაჭრელი. მაგრამ, საერთოდ, ქართველებისა და ბერძნული საპატრიარქოს თანამშრომლობა ნმინდა მინაზე შესასწავლია, არა მარტო ბერძნული კუთხით, რასაც სხვაგან გვთავაზობს პალიჩი, არამედ ქართული კუთხითაც, რის შესახებაც მასალები იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაშია მოსაძიებელი²⁴.

²³ პალიჩთან დამონმებულია ა.ლაიუს ნაშრომი [42.175]. თავის მხრივ, ლაიუ ასახელებს ბიზანტიელი ისტორიკოსის გიორგი პახიმერეს (გარდ. 1310 წ.) „ისტორიას“ [37,592,620] და დოლგერის მიერ შედგენილ ნაშრომს – Regesten [51, №2292], რომელიც ასევე იმონმებს პახიმერეს. ეს ცნობა ს. ყაუხჩიშვილის მიერ „გეორგიკაში“ თარგმნილ ექსცერპტებში [3,48-88] პახიმერეს თხზულებიდან, სამწუხაროდ, არ შევიდა და, საერთოდ, ქართველი ისტორიკოსების ყურადღების მიღმა დარჩა. ის თავისთავად საინტერესო და მნიშვნელოვანია ამ პერიოდის ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობების ისტორიისთვის, მაგრამ სხვა საქმეა, თუ რამდენად მართებულია მისი დამონმება ჯერის მონასტრის დაბრუნებასთან დაკავშირებით. ლაიუ წერს, რომ ანდრონიკე II-მ კავშირი შეკრა გენუასთან და, გარდა ამისა, პოეტ მანუელ ფილის მონაწილეობით ელჩები გაუგზავნა საქართველოს მეფეს, რათა ეთხოვა ჯარი კატალანელთა (რომლებიც სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდნენ იმპერიას — გ.ე.) წინააღმდეგ. ქართველებმა აღუთქვეს დახმარება ისე, რომ არ მოუთხოვიათ რაიმე კომპენსაცია, თავიანთი ხარჯების დაფარვის გარდა, მაგრამ მომდევნო მოლაპარაკებები ჩაიშალა და მხოლოდ მცირედნი ჩავიდნენ კონსტანტინოპოლში. ლაიუ დასძენს, რომ „თუნდაც უშედეგო მონაღებმა საქართველოსადმი რამდენადმე საინტერესოა. ბიზანტიელები ინარჩუნებდნენ მჭიდრო კავშირებს საქართველოსთან იმ დროს, როცა იმპერია იყო ძლიერი და ქართველი მეომრები იყვნენ ყველაზე უფრო მამაცთა შორის ბიზანტიელთა არმიებში. ახლა, როცა ბიზანტია იყო ისე სუსტი, რომ საფრთხე დაემუქრა მათ დედაქალაქსაც კი, ქართველთა აღთქმული დაპირება არის ამაღლებებელი ცნობა იმის თაობაზე, რომ ამ შორეულ არეალზე იმპერიის დიდება ჯერ კიდევ ახსოვდათ და მას შეეძლო გამოეწვია გარკვეული რაოდენობა

დასასრულ, შევეცდები ავხსნა არაბულ წყაროებში დამონმებული ჯვრის მონასტრის ქართველებისთვის დაბრუნების ორი თარიღი. ვფიქრობ, ეს ძნელი არ არის, თუ დაეფუძვებით, რომ საქმე გვაქვს აღნიშნულ საკითხზე მოლაპარაკების სხვადასხვა ფაზასთან. საფიქრებელია, რომ 705/1305-6 წ. მიღწეულ იქნა პრინციპული შეთანხმება მონასტრის დაბრუნებაზე, მაგრამ მისი რეალიზაცია გაჭიანურდა 710/1310 წლამდე. ამისი მიზეზი უეჭველად იყო უარყოფითი, მწვავე რეაქცია და მძლავრი წინააღმდეგობა იერუსალიმის მუსლიმი ღვთისმეტყველებისა და სამართლისმცოდნეებისა, რომლებისთვისაც მიუღებელი აღმოჩნდა მეჩეთად გადაკეთებული მონასტრის დაბრუნება²⁵. მათი განწყობილების შესახებ მოგვითხრობს არაბი ენციკლოპედისტი იბნ ფადლ ალლაჰ ალ-‘უმარი (გარდ. 1349 წ.).

ჯვრის მონასტრის აღწერისას, რომელიც ქართულად გამოვაქვეყნე [4, 339-40; 23, 179-186]²⁶, იბნ ფადლ ალლაჰ ალ-‘უმარი იუწყება, რომ აბუ სა'იდ ალ-‘ალლა'ის, რომელიც იყო ჰაფიზი (ყურანის ზეპირად მცოდნე), 'ალამა (გამოჩენილი მეცნიერი), ცნობილი ფაკიჰი (სამართლისმცოდნე) და მუჰადდისი (ჰადისების მცოდნე), იერუსალიმში სალაჰიას მადრასას მასწავლებელი, (თეოლოგისა და სამართლის საკითხებზე 50-ზე მეტი შრომის ავტორი [23, 182-183, შენ. 28] და აგრეთვე იერუსალიმის სხვა 'ალიმებსა და ღვთისმოსავთ, იმის გამო, რომ ქრისტიანებს ეს მონასტერი დაუბრუნდათ, თითქოსდა თვალზე ლიბრი გადაეკრათ და ყელზე ძვალი დაადგათ. ალ-‘უმარი წერს, რომ ასე იქნება, ვიდრე მონასტერი არ გათავისუფლდება და არ დაუბრუნდება მუსლიმებს. თავად კი

ემოციისა“ [42, 175, 353]. არც აქ (ახიზერეს მიხედვით) და არც არაბულ წყაროებში არის რაიმე მითითება საქართველო-ბიზანტიის შეთანხმებული მოქმედებისა ჯვრის მონასტერთან დაკავშირებით.

²⁴ ჩვენ გვეჩვენება, რომ პალიჩი სხვა შემთხვევაშიც გადაჭარბებულად აფასებს ბერძენთა როლს. ასე მაგალითად, ბიზანტიელთა დახმარების საილუსტრაციოდ, ის იმონებს ქრისოსტომოს პაპადოპოლოს [Nca Sion, 2, 1905, 655] და წერს, რომ ქართველებმა ბიზანტიელთა შუამავლობით 1308 წელს მოიპოვეს გოლგოთა. მაგრამ არსებობს კი ამ ცნობის ინფორმაციის უტყუარი წყარო? ანასტასიოს პაპადოპოლოს-კერამეუსის თანახმად, იერუსალიმის ბერძნულ საპატრიარქოში დაცულია ჰიჯრის 707 წლის 12 შავეალის, ე.ი. 1308 წლის 5 აპრილის დადგენილება, რომელიც მხოლოდ იმას იუწყება, რომ „წმინდა გოლგოთას მიდამოები ქართველებისა“ [Analecia, IV, სანქტ-პეტერბურგი, 1897, გვ. 441, №10; 25, 677-78]. აქ საერთოდ არაფერია ნათქვამი იმის თაობაზე, რომ ბიზანტიელები დაესმარნენ ქართველებს. თავად პალიჩი წერს, რომ არც სხვა წყაროები გვანდინან ახალ ცნობას ბიზანტიელთა შუამავლობაზე და, საერთოდ, ჩვენთვის გაუგებარია, რატომ უნდა დახმარებოდა უფრო ძლიერი ბერძნული საპატრიარქო ქართველებს, დაუფლებოდნენ გოლგოთას – ქრისტიანთათვის ამ უწმინდეს და უმნიშვნელოვანეს ადგილს მაშინ, როცა თავად შეეძლო მიეღო ის ეგვიპტის სულთნისგან, თუ, ცხადია, ამის შესაძლებლობა ჰქონდათ. პალიჩი წერს, რომ ბერძენი პატრიარქის პოზიცია იერუსალიმში, როგორც საეკლესიო ლიდერისა, არ იყო სადავო და ეს ჩანს ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული სულთან ან-ნასირ მუჰამადის 713 წლის რაჯაბის (1313 წლის ნოემბერ-დეკემბერი) ბრძანებულებიდან პატრიარქ ათანასიოს

დაიფიცა: „ალლაჰს აღუთქვამ, რომ თუკი ხელი მიმინვდა, არ მოვეშვები, ვიდრე [მონასტერი] არ დაუბრუნდება [მუსლიმებს]“ [23, 182-183].

მიუხედავად მუსლიმ ლეთისმეტყველთა და სამართლისმცოდნეთა ასეთი მტრული განწყობილებებისა და წინააღმდეგობისა, ქართულმა დიპლომატიამ ჰიჯრის 710/1310-1311 წლების მიჯნაზე დიდი წარმატება მოიპოვა და იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი ქართველებს დაუბრუნდა. მეჩეთი ჯვრის მონასტრის ეკლესიაში გაუქმდა. ეს მით უფრო მნიშვნელოვანია, რომ სხვა მსგავსი მაგალითი ძალზე ძნელია მოვიძიოთ ისტორიაში. მოგვიანებით, ოსმალთა ბატონობის დროს, მიუხედავად იერუსალიმის მუსლიმი კლერიკალების დიდი სურვილისა და არაერთი სასამართლო დავისა [40, 176-77, №117-18; 19, 7-23, 10-14], მეჩეთის აღდგენა მუსლიმებმა ვეღარ შეძლეს.

III-ისადმი (VII.B.7/501). ბრძანებულებაში არის პუნქტი (24-27-ე სტრიქონები) იმის შესახებ, რომ გარდაცვლილი ქართველი ბერების ქონება უნდა გადასცემოდა ბერძენ პატრიარქს [49, 49, შენ. 65]. სამწუხაროდ, ეს საბუთი არ გამაჩნია და მისი გადამოწმების საშუალება არ მაქვს, მაგრამ ჩემ ხელთაა სხვა, უფრო ადრინდელი, ზემოხსენებული ჰიჯრის 710 წლის 8 რამადანის/1311 წლის 29 იანვრის იმავე სულთნის ბრძანებულება [იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკა (№VII.B.2.38), რომელიც გარდაცვლილი ქართველი ბერების მემკვიდრეობას ჯვრის მონასტრის ხელმძღვანელობის საკუთრებაში ტოვებს. ასე რომ, არც ეს საკითხი წყდება მარტივად და მისი გარკვევა, დოკუმენტური მასალის შემდგომ, უფრო ღრმად შესწავლას მოითხოვს.

²⁵ ამ საკითხზე განსხვავებული თვალსაზრისი იხ. [7, 63].

²⁶ არსებობს მისი არასრული ფრანგული თარგმანიც, შესრულებული რ. მარმარაჯის მიერ [55, 78-79], იმ ლექსის გამოკლებით, რომელიც ჯვრის მონასტრის მოქმედნა XIV ს. პოეტმა აბუ 'ალი ჰასან ალ-ლაზიმ [გარდ. 1352 წ.].

1. ალ-აინი, ბადრ ად-დინ. 'იკდ ალ-ჯუმან ფი თა'რიხ აჰლ აზ-ზამან, ტ. IV, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სანქტ-პეტერბურგის განყოფილების ხელნაწერი, №524.
2. ალ-აინი, ბადრ ად-დინ მაჰმუდ 'იკდ ალ-ჯუმან ფი თა'რიხ აჰლ აზ-ზამან, ტ. IV, შაკკაკაჰუ ვა ვადა' შავაშიში მუჰამმად მუჰამმად ამინ, ალ-კაჰირა, 1412/1992.
3. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტომი მეშვიდე, ტექსტები ქართული თარგმანებით გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1967.
4. იბნ ფადლ ალლაჰ ალ-'უმარი, ქითაბ მასალიქ ალ-აბსარ ფი მამალიქ ალ-ამსარ, ბი-თაჰკიკ აჰმად ზაქი ბაშა. ალ-კაჰირა, 1242/1924.
5. იბნ ქასირ, ალ-ბიდაია ვა ნ-ნიჰაია ფი თ-თა'რიხ. ტ. XIV, ბაერუთ, 1977.
6. ინგრორუყვა, შ. რუსთველიანას ეპილოგი, თხზულებათა კრებული, ტ. I, თბ., 1963.
7. კიენაძე, ვ. საქართველო XIV საუკუნეში, თბ., 1989.
8. ალ-მაკრიზი, აჰმად ბ. 'ალი, ქითაბ ას-სულუქ ლი-მა'რიფათ დუვალ ალ-მულუქ, II, I (მუსტაფა ზიადას გამ.), ალ-კაჰირა, 1957.
9. მამისთვალაშვილი, ე. ქართველები და ბიბლიური სამყარო, გამომცემლობა „ქართლი“, 1998.
10. მამისთვალაშვილი, ე. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია (ქართული პერიოდი), გორი, 2002.
11. XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ [ალ-'უმარი, ალ-მუჰიბი, ალ-კალკამანდი], არაბულიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო დიტი გოჩოლეიშვილმა, თბ., 1988.
12. მეტრეველი, ელ., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), თბ., 1963.
13. მუჯირ ად-დინ ალ-ჰანბალი, თა'რიხ ალ-კუდს ვა ლ-ხალილ. II, ბაერუთ, 1973.
14. ნინიძე დ., საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია XIV საუკუნის ბოლოსა და XV საუკუნის დამდეგს, ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, I ნაწილი, თბ., 1998
15. ნინიძე დ., „წმინდა ადგილი“ და XIII-XV საუკუნეთა ქართული დიპლომატია [II ნაწილი] — ქართული დიპლომატია, ნელინდეული, 6, თბ., 1999.
16. ნინიძე დ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი მეფე კონსტანტინეს ვინაობისათვის, საქართველოს პრეზიდენტის სტიპენდიატ ახალგაზრდა მეცნიერთა შრომები, IV, თბ., 2002
17. ან-ნუვარი, შიჰაბ ად-დინ აჰმად ბ. 'აბდ ალ-ვაჰაბ. ნიჰაიათ ალ-არაბ ფი ფუნუნ ალ-ადაბ, შაკკაკაჰუ ვა კადდმა ლაჰუ ალ-უსთაზ ფაჰიმ მუჰამმად შალთუთ, ტ. 32, ალ-კაჰირა, 1998.
18. ყანანი რ., ქართველები იერუსალიმში, ყურნ. რელიგია, 10, 1992.
19. სალამე ო. გ., ბენ-ორენი [წინაშეწერილი], გ., ქართველები იერუსალიმში XVI საუკუნის

- სამი არაბული დოკუმენტის მიხედვით, თბ., 1991.
20. სანიკიძე გ. ფათვა, ისლამი, ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1999.
 21. სილაგაძე ბ., მასალები საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1968.
 22. სიხარულიძე ი., ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის XII-XIV საუკუნეებში, თბ., 1980.
 23. ჯაფარიძე გ., XIV საუკუნის არაბი ენციკლოპედისტი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის შესახებ, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 3, 1985, გვ. 182-83.
 24. ჯაფარიძე გ., დიპლომატიური კონტაქტები საქართველოსა და ეგვიპტეს შორის XIV-XVI ს-ის დასაწყისში იერუსალიმში აღმოჩენილი არაბული დოკუმენტების მიხედვით, ქართული დიპლომატია, ნელინდეული, 1, თბ., 1994.
 25. ჯაფარიძე გ., სულთან ბარკუკის ორი ბრძანებულება იერუსალიმის ფრანცისკელთა სამეურვეოს არქივიდან, ქართული დიპლომატია, ნელინდეული, 9, თბ., 2002.
 26. Кипшидзе Д., Житие Прохора, Муч. Луки и Муч. Николая Двали. Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе, т. II, Ленинград, 1927.
 27. Тизенгаузен В., Заметка Элькалькашанди о грузинах. – Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества, т. I, вып. III, СПб., 1886.
 28. Цагарели А., Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, Православный Палестинский сборник, т. 4, вып. первый, СПб., 1888.
 29. Abu-Manneh, Butrus, The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period, XXI Deutscher Orientalistentag vom 24 bis 25 März 1980 in Berlin; Wiesbaden, 1983.
 30. Abu-Manneh, Butrus, The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period, Egypt and Palestine, A Millennium of Association [868-1948], Ed. by A. Cohen and G. Bear, New York, 1984.
 31. Baybars al-Mansuri, Kitab al-Tuhfa al-Mulukhiyya Fi al-Dawla al-Turkiyya, Édité par Abdelhamid Saleh Hamdan, dar al-Misriyya al-Lubnaniyya [Cairo], 1407 AH/1987.
 32. Baybars al-Mansuri, Mukhtar al-Akhbar, édité par Abdelhamid Saleh Hamdan. al-Dar al-Misriyya al-Lubnaniyya, Cairo, 1412 AH/AD 1992.
 33. Baybars al-Mansuri, al-Dawadar, Zubdat al-Fikra Fi Ta'rikh al-Hijra, History of the Early Mamluk Period, Edited by D.S. Richards, Beirut, 1998.
 34. Busse, H. Mudjir al-Din al-'Ulaymi, Encyclopaedia of Islam, vol. VII [CD Edition. Brill Academic Publishers], 2003.
 35. Castellani, Eutimio. Catalogo dei Firmani ed altri legali emanati in lingua araba e turca concernenti i Santuari le proprietà i diritti della Custodia di Terra Santa conservati nell' Archivio della stessa Custodia in Gerusalemme. 1922.
 36. Chapoutot-Remadi, M. al-Nuwayri, Shūhab al-Din Ahmad b, 'Abd al-Wahhab al-Bakri al-Tamimi al-Kurashi al-Shafi'i, Encyclopaedia of Islam, vol. VII [CD Edition. Brill Academic Publishers], 2003.
 37. Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis, ed. I, Bekker, II, Bonn, 1835.
 38. Hamdan, A.S. Un mot sur Baybars al-Mansuri et son oeuvre, La Tuhfa, Annales Isla-

- mologiques, XX, 1984.
39. Heijer J., den. al-Mmufaddal b. Abi l'Fada'il, *Encyclopaedia of Islam* [CD Edition. Brill Academic Publishers], vol.VII, 2003.
 40. Heyd U., *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615. A Study of the Firman According to Mühimme Defteri*, Oxford, 1960.
 41. Janin R., *Les Géorgiens à Jérusalem, Échos d'Orient*, t.XVI-Année Paris, 1913.
 42. Laiou A.E., *Constantinople and the Latins; The Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge, Mass., 1972.
 43. Lang D., *Georgia in the Reign of Giorgi the Brilliant [1314-1346]*, *Bulletin of the School of Oriental and Asian Studies*, vol. XVIII, pt.I, 1955.
 44. Little D.P., *An Introduction to Mamluk Historiography*, Wiesbaden, 1970.
 45. Marçais, W., al-'Aini, Abu Muhammad Mahmud b. Ahmad b. Musa Badr al-Din, *Encyclopaedia of Islam* vol.I [CD Edition. Brill Academic Publishers], 2003.
 46. Moufazzal Ibn Abil-Fazail, *Histoire des Sultans Mamlouks, Texte Arabe, publiée et traduite en Français par E.Bloch*, *Patrologie Orientalis*, T. XX, Paris, 1928.
 47. Ninize D., *Aus der Geschichte des Kampfes um die Befreiung des Kreuzklosters zu Jerusalem*, *Georgica*, 18, 1995.
 48. Pahlitzsch, J. *Sultan Baybars I and the Georgians – in the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem*, *Arabica*, LI, 3, 2004.
 49. Pahlitzsch, J. *Georgians and Greeks in Jerusalem [1099-1310]*, *East and West in the Crusader States. Context-Contacts-Confrontations*, III. *Acta of the Congress held at Hernen Castle in September 2000 (Orientalia Lovaniensia Analecta, 125)*, Ed. by K. Ciggaar and H.Teule, Leuven, 2003.
 50. Quatrémère É., *Histoire des sultans Mamlouks de l'Égypte*, II,2, Paris, 1845.
 51. *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 4. Teil: *Regesten von 1282-1341*. Bearbeitet von F. Dölger, München und Berlin, 1960.
 52. Richards D.S., *A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the Zubdat al-Fikra, The Historiography of Islamic Egypt (C.950-1800)*, Edited by Hugh Kennedy. Leiden-Boston-Köln, 2001.
 53. Rosenthal F., Al-Makrizi, Taki al-Din Abu 'Aabbas b. 'Ali b. 'Ahmad b. 'Ali b. 'Abd al-Kadir, *Encyclopaedia of Islam*, vol.VI [CD Edition, Brill Academic Publishers], 2003.
 54. [Sauvage, H.]. *Histoire de Jérusalem et d'Hebron depuis Abraham jusqu'à la fin du XVe siècle de J.C. Fragments de la Chronique de Moudjir-ed-din traduits sur la texte arabe par H.Sauvage*. Paris, 1976.
 55. *Textes géographiques Arabes sur la Palestine par le R.P.A.-S, Marmaradjji*, Paris, 1951.
 56. Τσελικά, Αγαμεμνονος, *Καταγραφή του αρχείου του πατριαρχείου Ιεροσολύμων. Δελτίο του ιστορικού και παλαιογραφικού αρχείου*, Ε'. Αθήνα, 1992.

КОГДА ВЕРНУЛИ ГРУЗИНАМ ЗАХВАЧЕННЫЙ МАМЛЮКАМИ
МОНАСТЫРЬ СВЯТОГО КРЕСТА В ИЕРУСАЛИМЕ?

Резюме

В начале 70-х годов XIII века египетский султан Байбарс I отобрал у грузин монастырь Святого Креста в Иерусалиме и превратил его в мечеть. Попытки грузин вернуть обратно монастырь увенчались успехом лишь при правлении султана ан-Насира Мухаммада б. Калауна (1294-1295, 1299-1309, 1309-1340), но когда точно, об этом мнения ученых расходятся. Причиной тому послужили сообщения средневековых арабских историков, которые дают две различные даты. Бадр ад-дин ал-'Айни (ум. в 1451 г.), ал-Макризи (ум. в 1442 г.) и Муджир ад-дин ал-Ханбали (ум. в 1521 г.) сообщают, что это случилось в 705/1305-6 г., во время визита грузинских послов в Каир с целью возвращения монастыря. Визит был успешным, и султан согласился вернуть монастырь грузинам. Вместе с тем, Шихаб ад-дин Ан-Нувайри (ум. в 1333 г.) и те же ал-'Айни и ал-Макризи отмечают, что грузинские послы снова посетили Каир в 710/1310-11 г. с той же целью, что подтверждает Муфаддал ибн Аби л-Фада'ил (сочинение которого Нахдж ас-саид ва д-дурр ал-фарид было завершено в 759/1357-58 г.). Ан-Нувайри, Муфаддал ибн Аби л-Фада'ил и ал-'Айни пишут, что этот визит был успешным, что отрицает ал-Макризи. На основании этих сведений исследователи отдают предпочтение то одной (705/1305 г.), то другой (710/1310 г.) дате. Недавно этот вопрос подробно рассмотрел немецкий ученый J. Pahlitzsch. Он критически проанализировал сведения вышеназванных арабских историков (за исключением ан-Нувайри) и, вдобавок, впервые обратил внимание на *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra* (ed. Donald S. Richards. *Bibliotheca Islamica*, 42, Beirut, 1988, 385-86) египетского историка Байбарса ал-Мансури (ум. в 725/1325 г.). В этом сочинении передача монастыря Святого Креста грузинам датируется 705/1305 годом. J. Pahlitzsch отдает предпочтение именно этой дате, исходя из того, что Байбарс ал-Мансури является наиболее ранним автором и современником данного события [*Georgians and Greeks in Jerusalem (1099-1310). – East and West in the Crusader States. Context-Contacts-Confrontations. III. Acta of the Congress held at Hernen Castle in September 2000. Ed. by Krijnie Ciggaar and Herman Teule. Leuven, 2003, 35-51, 42-46*]. Однако есть основания не согласиться с подобным мнением.

Байбарса ал-Мансури в *Zubdat al-fikra* излагает события до 709/1319-10 г. включительно. Кроме этого, он автор другого труда *Kiab al-tuhfa al-mulukiyuwa fi al-dawla al-turkiyuwa* (йд. par 'Abdelhamid Saleh Hamdan, Cairo, 1987, 220-21), в котором, в отличие от *Zubdat al-fikra*, описаны также события двух последующих лет, включая 710/1310-11 г. В этой хронике, которая осталась вне поле зрения J. Pahlitzsch-а, говорится о повторном визите грузинских послов в Каир в 710/1310-11 (без указания числа и месяца) с целью возвращения монастыря Святого Креста:

к султану „прибыли грузинские послы от Константина, сына Давида, владетеля Курджистана (Грузии) и Тифлиса (Тбилиси). Они попросили его [султана ан-Насира Мухаммада] вернуть церковь Креста (Канисат ал-Мусаллаба), которая в прошлом была отобрана у них насильно. Известно, что он принадлежал им [грузинам] с древних времен и глава их священников живет там. Его всеобъемлющая справедливость повременил (тамаххала) с его возвратом, выполняя предписания шариата, намереваясь защитить общественные интересы и препятствовать [некоторым] проискам. Он написал ему [Константину], приказав заботиться о мусульманах, проживающих в его царстве, оказывать им покровительство, защищать их от [нанесения] ущерба и помогать им выполнять свои религиозные обязательства истинной веры, чтобы их голос был услышан в мечетях и из высоких минаретов; чтобы он хорошо обращался к часто приезжающим купцам и защищал их при ввозе и вывозе товаров“.

Из приведенного сообщения становится ясным, что к 710/1310-11 г. монастырь Святого Креста все еще оставался в руках мусульман. Естественно, что в случае успешного завершения визита грузинских послов к египетскому султану в 705/1305-6 г. повторный визит в 710/1310-11 г. был бы излишним. Именно нерешенность вопроса являлась причиной тому, что царь Западной Грузии Константин I, сын Давида Нарина, вновь отправил послов в Египет. Султан повременил с ответом, оговорив условия, впервые засвидетельствованные в Китаб ат-тухфа Байбарса ал-Мансури, для выполнения этой просьбы. Проблема, видимо, была решена. В постановлении султана ан-Насира Мухаммада от 8 рамадана 710/29 января 1311 г. из библиотеки Иерусалимского греческого православного патриаршества (VII. В.2.38), впервые приведенного в настоящей статье, находим, что монастырем к этому времени уже владели грузины. Там проживал некий Садун ал-Курджи [грузин], которому, вместе с другими монахами монастыря Святого Креста и других грузинских церквей Иерусалима, султан дал гарантии безопасности.

Принимая во внимание дату указанного султанского постановления и сообщения ал-Макризи и ал-'Айни о том, что грузинские послы вторично посетили Каир с целью возврата Крестного монастыря в раджабе 710/14.11-23.12.1310 г., можно заключить, что монастырь вернули грузинам вскоре после этого визита, на рубеже 1310-1311 годов.

Наличие двух дат (705/1305-6 и 710/1310-11 годов) возврата монастыря Святого Креста грузинам в арабских нарративных источниках объяснимо. Процесс переговоров начался в 705 /1305 г., во время первого визита грузинских послов в Каир, и завершился в 710/1310 г. Можно предположить, что в 705 /1305-6 г. стороны пришли к принципиальному соглашению по поводу монастыря, однако его выполнение было отложено. Причиной тому было негативное отношение к этому вопросу мусульманских богословов Иерусалима, которые были против передачи монастыря, превращенного в мечеть, грузинам. Интересное сообщение по этому поводу находим в сочинении Ибн Фадл Аллаха ал-'Умари Масалик ал-абсар фи мамалик ал-амсар (Изд. Ахмада Заки Паша, Каир, 1924, 339-42).

WHEN WAS THE MONASTERY OF THE HOLY CROSS IN JERUSALEM,
SEIZED BY THE MAMLUKS, RESTORED TO THE GEORGIANS?

Summary

In the early 1270s Baybars I, the Sultan of Mamluk Egypt, confiscated the monastery of the Holy Cross in Jerusalem from the Georgians, turning it into a mosque. Restitution of the Monastery by the Georgians took a long time. This happened during the reign of Sultan Nasir an-Nasir al-Din Muhammad b. Qalawun [1294-1295. 1299-1309, 1309-1340], although the exact date is still debatable. Medieval Arab historians suggested two different dates. According to Badr al-Din al-'Ayni (d.1451), al-Maqrizi (d.1442) and Mujir al-Din al-Hanbali (d.1521), this occurred in 705/1305-6, when Georgian envoys visited Cairo to negotiate the issue of restitution of the monastery. The sultan responded favourably. Apart from that, Shihab al-Din al-Nuwayri (d. 733/1333), al-'Ayni and al-Maqrizi noted that the Georgian envoys visited Cairo once again in 710/1310-11, which is confirmed by Mufaddal Ibn Abi Fada'il (whose chronicle *Nahdj al-sadid wa'l-durr al-farid* was completed in 759 /1357-58). The purpose of the visit was the same. According to the accounts of al-Nuwayri, Mufaddal Ibn Abi Fada'il and al-'Ayni, the mission was successful; however, according to al-Maqrizi - it was not. Modern scholars have different opinions on this issue; some giving preference to 705/1305, others - to 710/1310.

The German scholar J. Pahlitzsch has recently tackled the problem. He conducted a critical study of Arabic sources of the above mentioned Arab authors (excluding al-Nuwayri) and, in addition, for the first time used the *Zubdat al-fikra fi ta'rikh al-hijra* (ed. Donald S.Richards. *Bibliotheca Islamica*, 42, Beirut, 1988, 385-86) by the oldest contemporary Arab historian Baybars al-Mansuri (d. 725/1325); this chronicle cites the year 705/1305 as the date of the restitution of the monastery. On the basis of Baybars al-Mansuri's chronological priority and al-Maqrizi's first account, J. Pahlitzsch gives preference to this specific date [J. Pahlitzsch. Georgians and Greeks in Jerusalem (1099-1310), in *East and West in the Crusader States*. III. ed. by Krijnie Ciggaar and Herman Teule. Leuven, 2003, 35-51, 42-46. 45]. However, there are grounds not to agree with this view.

The *Zubdat al-fikra* by Baybars al-Mansuri deals with the events from 650/1252-53 - to the year 709 /1309-10 inclusive. At the same time, Baybars al-Mansuri authored another work *Kiab al-tuhfa al-mulukiyya fi al-dawla al-turkiyya* [éd. par 'Abdelhamid Saleh Hamdan, Cairo, 1987, p. 220-21], which covers the events of 647/1249-710/1310-11 with the briefest of brief additions concerning the year 721/1321. This chronicle, which was overlooked by J. Pahlitzsch, describes the Georgian envoys' second visit to Cairo in 710/1310 (not specifying day and month) with the purpose to recover the monastery

of the Holy Cross: "Georgian envoys arrived from Constantine, son of David, lord of Kurjistan (Georgia) and Tiflis (Tbilisi). They asked him [Sultan an-Nasir Muhammad] to return the Church of the Cross (*Kanisat al-Musallaba*) which had been taken [from them] in the past by force. It is known to have been theirs from old times and the chief of their priests dwells in it [in the church]. And His well-embracing justice proceeded slowly with returning it, in fulfilment of the *Shari'a*, intending to protect the public interests and impede [others'] schemes. And he wrote ordering him [Constantine] to take good care of those Muslims who resided in the lands of his Kingdom, to protect, guard and save them from harm and help them in performing their religious duties of the true religion and let their voices be heard in the mosques and from the height of the minarets. He was to show good intentions towards merchants coming and going frequently and to protect them in [their] export and import [of goods]".

From the above extract it is obvious that by 1310 the monastery of the Holy Cross still remained in the hands of the Muslims. This was the reason why the King of West Georgia Constantine I, son of David Narin sent envoys to Egypt to negotiate the issue of the restitution of the monastery. The conditions set forward by the sultan in return for ceding the monastery are cited for the first time in the *Kiab al-tuhfa al-mulukyyia* by Baybars al-Mansuri. According to the decree of Sultan an-Nasir Muhammad at the Library of the Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem [VII.B.2.38], dated Ramadan 8, 710AH i.e. January 19, 1311AD, the monastery was already in the possession of the Georgians: a certain Sadun al-Kurji (Georgian) already lived there. The Sultan guaranteed safety for him and for the monks of the monastery of the Holy Cross, as well as for those flourishing in other Georgian churches in Jerusalem. Considering that according to al-Maqrizi and al-'Ayni, the Georgian envoys arrived in Cairo for the second time in Rajab, 710AH, i.e. on 14.XI – 23.XII.1310AD, one can assume that the **monastery of the Holy Cross was restituted to the Georgians shortly after the above-mentioned visit, namely at the turn of 1310 to 1311.**

The existence of two dates [705/1305-6 and 710/1310-11] for the return of the monastery of the Holy Cross can be explained. The process of negotiations started in 705/1305, during the first mission of the Georgian envoys, and ended in 710/1310-11. It may be assumed that in 705/1305 the parties had arrived at an agreement in principle on ceding the monastery, but its implementation was delayed. The reason should be sought in the negative attitude on the part of the Muslim *'ulama* in Jerusalem, as they were against losing the monastery converted into a mosque. An interesting account on that issue is found in *Masalik al-absar fi mamalik al-amsar* by Ibn Fadl Allah al-'Umarī [ed. Ahmad Zaki-Basha, Cairo, 1924, 339-342].

დარეჯან კლდიაშვილი
მასალეპი საქართველოს და კვიპროსის სამონასტრო
ურთიერთობის ისტორიისათვის:
პარძი - კიპოს მონასტრის მატოქი დასავლეთ საქართველოში
მარინე მესხიას მონანილეობით

საქართველო-კვიპროსის სამონასტრო ურთიერთობები ჯერ კიდევ ადრეული შუა საუკუნეებიდან იღებს სათავეს და მოიცავს ვრცელ პერიოდს, XX საუკუნის ათიან წლებამდე. ასწლეულთა მანძილზე არსებული მჭიდრო ისტორიული ურთიერთობები ბერძნულ სამყაროსთან, პოლიტიკურ ფაქტორთან ერთად, მნიშვნელოვანწილად განაპირობებდა საქართველოს ეკლესიის განსაკუთრებულ სულიერ და კულტურულ სიახლოვეს ბერძნულ მართლმადიდებელ ეკლესიასთან. ამ ურთიერთობის ადრეულ ეტაპთან დაკავშირებით ქართულ და უცხოურ წერილობით წყაროებს შემოუნახავთ ცნობები კვიპროსზე ქართველების მოღვაწეობისა და ქართული სამონასტრო ცენტრის – ლალიას ანუ ფალიას შესახებ. იგი X-XIV საუკუნეებში საქართველოს ფარგლებს გარეთ არსებულ იმ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სასულიერო და კულტურულ ცენტრს წარმოადგენდა, სადაც სკრიპტორიუმის არსებობა X საუკუნიდან არის სავარაუდებელი (ეს ცნობები საცებით დაადასტურა ვ. ჯობაძის მიერ კვიპროსში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა, როცა ნანგრევებად ქცეულ მონასტერში ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები აღმოჩნდა) [1, 252-253; 2, 196-209; 3, 167-179; 4, 246-262].* XV საუკუნიდან, ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდგომ, ტრადიციული კავშირები ერთმორწმუნე ბერძნულ სამყაროსთან და მათ შორის კვიპროსთანაც, მართალია, რამდენადმე შესუსტდა, მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებიდან მნიშვნელოვნად გახშირდა შეწირულობათა შესაკრებად თუ სხვა მისიებით ბერძენ მართლმადიდებელთა ცალკეული წარმომადგენლებისა და პატარ-პატარა ჯგუფების საქართველოს სამეფო-სამთავროებში ჩამოსვლა, აქ დამკვიდრება, მეტოქე მონასტრისა და ეპარქიის მიღება თუ ბერძნული ახალშენების გაჩენა.

საქართველოს სიძველეთსაცავებში, ისევე როგორც კვიპროსის კიკოს მონასტერში დღემდე დაცულია მნიშვნელოვანი წერილობითი და მატერიალური კულტურის ძეგლები, რომლებიც კვიპროს-საქართველოს ურთიერთობების შესახებ მოგვითხრობენ XVIII-XIX საუკუნეებში; მათ შორის განსაკუთრებით საინტერესო და მდიდარი მასალები მოიპოვება XVIII საუკუნის დამლევეს კვიპროსის კიკოს მონასტრის** მიერ იმერეთის სამეფოში მეტოქე ვარძიის მონასტრის

* ლალია/ფალიას შესახებ იხ.: [1; 4].

** კიკოს მონასტერი მდებარეობს კუნძულ კვიპროსზე, ტროადოსის მთების დასავლეთ ნაწილში, ზღვის დონიდან 1200 მეტრის სიმაღლეზე. ლუკა მახარებლის მიერ დახატული სასწაულოქმედი ღმრთისმშობლის ხატის წყალობით, რომელიც გახდა საფუძველი მართლმადიდებელ

მიღებისა და მისი პირველი ბერძენი წინამძღვრის — პროტოსინგელოს იოაკიმეს წინააღმდეგობებითა და ფათურაკებით აღსავსე თორმეტწლიანი მოღვაწეობის შესახებ. არსებული მასალების მიხედვით, იოაკიმეს მოღვაწეობა საქართველოში მრავალმხრივია, იგი აქტიურად ჩანს ჩაბმული ქვეყნის კულტურულ, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში, რომელიც ერთ-ერთი ურთულესი და უძძიმესი იყო საქართველოს ისტორიაში. სამეფო-სამთავროებად დაქუცმაცებულ ქვეყანაში, სადაც სამი დიდი იმპერიის — ოსმალეთის, ირანისა და რუსეთის ინტერესები უპირისპირდებოდა ერთმანეთს, XVIII-XIX საუკუნეების მიჯნაზე საბოლოოდ უპირატესობა რუსეთმა მოიპოვა და XIX საუკუნის პირველსავე წლებში მოახდინა ქართული სამეფო-სამთავროების ანექსია. იმ დროის ტრაგიკული მოვლენებიდან გამომდინარე იოაკიმე და მისი თანმხლები პირები არაერთხელ გამხდარან საშინაო და საგარეო დამრბვეი ლაშქრობებისა და ინტრიგების მონაწილენი თუ მსხვერპლი. ისინი საკუთარ პოლიტიკურ აღლოს მინდობილნი, სამეფო კართან, ადგილობრივ და რუს გავლენიან მოხელეებთან პირადი ურთიერთობით, ზოგჯერ საკუთარი სიცოცხლის ფასად თუ ახერხებდნენ დასავლეთ საქართველოში იმერთა მეფისაგან მიღებული მეტოქე მონასტრის შენარჩუნებას და ისედაც ღუბჭირ ეკონომიკურ მდგომარეობაში ჩავარდნილი სამონასტრო მეურნეობის აღდგენა-მონესრიგებას.

იოაკიმეს ანდერძის წიგნის თანახმად, იოაკიმე და მისი თანმხლები პირები საქართველოში, სახელდობრ, *იმერეთის ქვეყანაში*, კვიპროსის კიკოს მონასტრიდან 1781 წელს ჩამოსულან. ჩვენამდე მოაღწია კიკოს მონასტრის

სამყაროში ფართოდ გავრცელებული კიკოიტისას ღმრთისმშობლის ტიპისა, მონასტერი პილიგრომულ ცენტრად ითვლება, სადაც მსოფლიოს ყველა კუთხიდან ჩადიან მლოცველები. დაახლოებით, 1100 წელს იმპერატორ ალექსი I კომნენოსის (1081-1118) მიერ დაარსებულმა მონასტერმა თავისი 900 წლიანი არსებობის მანძილზე გადაამყვებტი როლი იტვირთა ქვეყნის სულიერ, საზოგადოებრივ, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში, აგრეთვე იმ განმათავისუფლებელ მოძრაობაში, რომელსაც კვიპროსელები საუკუნეთა განმავლობაში ეწოდნენ ლათინთა (1191-1571), თურქთა (1571-1878) და ინგლისელთა (1878-1960) მფლობელობის დროს. კვიპროსის გარდა მონასტერს მრავალ ადგილას ჰქონდა მეტოქე მონასტრები (სმირნა, ამასია, ანტამია, კონსტანტინოპოლი, კო, ადრიანოპოლი, ფილიპოპოლი, პრუსი, საქართველო). მეტოქეების მეშვეობით მყარდებოდა მონასტრის კავშირები კვიპროსის სხვადასხვა ადგილებთან, დანარჩენ მართლმადიდებელ სამყაროსთან და კვიპროსის გარეთ ბერძნულ ეროვნულ ელემენტთან. თურქთა მფლობელობისას, ისლამიზაციის პირობებში, კიკოს მონასტერს და მთელ კვიპროსზე მიმოფანტულ მის მეტოქებს ერთგვარი დამცველის როლი ენიჭებოდათ, სადაც შეეძლოთ თავი შეეფარებინათ მართლმადიდებლებს. ამას გარდა, კიკოს მონასტერი წარმოადგენდა კულტურულ-საგანმანათლებლო ცენტრს, სადაც ვითარდებოდა ხელოვნება, ზატურა, ხეზე კვეთა, მეცნიერებათა სხვადასხვა დარგები. მონასტერთან არსებულ სკოლაში XVIII საუკუნეში მოღვაწეობდნენ ისეთი ცნობილი მოღვაწეები, როგორებიც იყვნენ ეფრემ ათენელი (1758 წელს ვენეციაში დაბეჭდილი მონასტრის ისტორიის ავტორი), პირველ ახალბერძენ ისტორიკოსად მიჩნეული არქიმანდრიტი კიპრიანე, შემდგენელი კვიპროსის ისტორიისა, რომელიც 1788 წელს გამოიცა და სხვ. [5].

კრებულის მიერ საქართველოში გამოგზავნილი იმ სარეკომენდაციო წერილის ასლმა, რომელიც პროტოსინგელოს იოაკიმეს ჩამოუტანია. წერილი ჩართული აღმოჩნდა ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნში [6, 102r-115v; დანართი II, 301-305]. მოღწეულია წერილის მხოლოდ ქართული თარგმანი. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ წერილი თავდაპირველად თურქულ ენაზე იქნა შედგენილი [7, 196]. წერილის შინაარსიდან გამომდინარე ბერძენი სასულიერო პირების საქართველოში ჩამოსვლის მიზანი მატერიალური დახმარების მიღება ყოფილა. საქართველოში საროჭიკოდ ჩამოსული ბერები ითხოვდნენ იოაკიმესათვის სიტყვით და საქმით შეწევნას [6, 113r-v; დანართი II, 305]:

[...]...საცხოვნებელი შეწევნა აჩვენეთ და მდიდრის საღაროსაგან მოწყალება უბოძეთ [...] თითოეულს საყდრებში სათხოველმა ჭურჭელმა ჩამოიაროს, მოწყალებისათვის არცერთი არ დასტოვოთ და ერთი რამ მოსავალი იქნას ჩვენს მონასტერზედ [...] ჩვენი მონასტერი ყოვლისფერის განწყობილებით დაინვა. ახლა ვერცხლი იქნეს, ფარჩა იქნეს სახმარისათვის შეგვენიერთ.

წერილში დანვრილებითაა საუბარი იმ მძიმე ეკონომიური მდგომარეობისა და ვალების შესახებ, რომელშიც კიკოს მონასტერი აღმოჩნდა 1751 წლის გამანადგურებელი ხანძრის შედეგად, როცა თითქმის ყველაფერი დაინვა, ლუკა მოციქულისაგან დახატული სასწაულმოქმედი ხატის გარდა: *[...]სულ მონასტრის კერძობა ცეცხლით დაინვა და ნახთა, მტვერ-ტალახი შეიქმნა ათას შეიდას ორმოცდამეთერთმეტეში. საყდარშიდაც შესვლითა დასასხდომელი დაინვა, დიდის ძალით ცეცხლისა ალი დადგა, სასწაულთმოქმედის წ(მიდ)ის ხატის მეტი [6, 106r-v; დანართი II, 303]. ხანძარი კიკოს მონასტრის ისტორიაში ხშირ მოვლენას წარმოადგენდა. ცნობილია, რომ 1365 და 1541 წლებში მონასტერში მომხდარ ხანძარს ემსხვერპლა თავდაპირველი ხის ნაგებობა და შესანიშნავი მხატვრობა. ასევე დიდი ხანძარი მოხდა 1751 და 1813 წლებში. ამ წლებში მომხდარ ხანძარს შეეწირა როგორც ადამიანთა სიცოცხლე, ისე სულიერ შემოქმედებისა თუ საუკუნეთა განმავლობაში მონასტერში დაგროვილი ხელოვნების მრავალი ნიმუში. 1751 წლის ხანძრის შემდგომ კიკოს მონასტერში მალევე გაუკეთებიათ ახალი კანკელი, რომელიც სასწაულებრივად გადაურჩა 1813 წლის ხანძარს [5, 12-13].*

იმერეთის სამეფოში ჩასული იოაკიმე, ორი ბერის, მღვდელმონაზონ ხრისანთესა და მთავარდიაკონ კიპრიანეს თანხლებით, სოლომონ I-ის (1752-1784) კარზე მისულა და მისთვის კიკოს მონასტრის კრებულის სარეკომენდაციო წერილი გადაუცია. სოლომონ I-ს ისინი შუუწყნარებია და კარგადაც მიუღია. იოაკიმეს სიტყვით, იმერეთის მეფის კარზე გატარებული ორი წლის განმავლობაში, იგი ცდილობდა თავისი მონასტრისათვის შეწირულობების მიღებას და ქართული ენისა და ზნე-ჩვეულებების შესწავლას [8; დანართი VI, 310]. ამ თვალსაზრისით იოაკიმეს აქტიური მოღვაწეობის დამადასტურებელია

კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული უთარილო და უსათაურო პატარა ფორმატის ხელნაწერი (Q-98). იგი წარმოადგენს ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნს, რომელშიც მოცემულია ქართული მხედრული ასოებით ნაწერი ქართულ-თურქული ლექსიკონი და საღმრთისმეტყველო ტექსტები. იქვე შეუტანიათ კიკოს მონასტრის კრებულის წერილის ქართული პირი. ძეგლის ქართული ტექსტი დაწერილია იმ დროისათვის შესაფერისი მწიგნობრული ქართულით, რომლისთვისაც ზემოიქმნეული დიალექტებია დამახასიათებელი. თავად სასწავლო წიგნის ქართველ შემდგენელს დამხმარედ უნდა ჰყოლოდა თურქულის მცოდნე ბერძენი, რომელმაც ქართული მეტ-ნაკლებად იცოდა. სავარაუდოა, რომ ეს პირი სწორედ პროტოსინგელოსი იოაკიმე იყო, რომელიც თანმხლებ პირებთან ერთად ზემო იმერეთის ვარძიის მონასტერში (დღევანდელი ხარაგაულის რაიონი) უნდა ყოფილიყო დამკვიდრებული [7, 196]. ბერძენი სასულიერო პირებისათვის ადგილობრივი ენის შესასწავლად და ვარძიის მონასტერში ქართული ეკლესიის მსახურებთან ერთად ღმრთისმსახურების ქართულ ენაზე ჩასატარებლად, ბუნებრივია, აუცილებლობას წარმოადგენდა სასწავლო წიგნის შედგენა. კრებულის საღმრთისმსახურო შედგენილობა (მამაო ჩვენო და სხვა ლოცვები, სიმბოლო სარწმუნოებისა, 50-ე ფსალმუნი, სხვადასხვა თქმულებები მოსე წინასწარმეტყველზე, ღმრთისმშობელზე და სხვ.) აშკარად მიუთითებს, რომ იგი ღმრთისმსახურთათვის იყო განკუთვნილი [6; 7; 9, 181]. ასევე ბუნებრივი ჩანს საქართველოში ჩამოსული ბერძენი სასულიერო პირების მიერ სასწავლო წიგნის შესადგენად თურქული ენის გამოყენება იმდროინდელი პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, რამდენადაც როგორც ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე, ასევე დასავლეთ საქართველოში თურქული იყო გავრცელებული და ერთგვარ საშუალებლო ფუნქციასაც ასრულებდა. თურქულის გამოყენება გამართლებული იყო იმ თვალსაზრისითაც, რამდენადაც საქართველოდან კვიპროსში შეწირულების გზით მიღებული თეთრისა და კორესპონდენციების გადაგზავნა სტამბულში მდებარე კიკოს მეტოქის საშუალებით ხდებოდა [8; დანართი VI, 311-313]

საქართველოში ჩამოსვლიდან ორი წლის შემდგომ, ე.ი. 1783 წელს, იოაკიმეს კიკოს მონასტერში დაბრუნება მოუწოდებია, იმერეთის გავლენიანი თავადების, პაპუნა და ზურაბ წერეთლების, რჩევით. სოლომონ I-ს იგი არ გაუშვია. მოგვიანებით იმერთა მეფე დავითს მისთვის პირობაც მიუცია — თუკი იოაკიმე მასთან დარჩებოდა და ამის თაობაზე კიკოს მონასტრიდან დადებით პასუხს მიიღებდა, მეფე ვარძიის მონასტერს კუთვნილი ყმა-მამულით მეტოქად კიკოს შესწირავდა [10; დანართი III, 306-307].

იოაკიმეს იმერეთში დარჩენა გადაუწყვეტია; მას მღვდელმონაზონ ხრისანთეს ხელით კვიპროსზე გაუგზავნია ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-სა (1762-1798) და იმერეთსა და გურიაში ნაშოვნი შეწირულობების წიგნები, აგრეთვე, თავისი და სოლომონ I-ის წერილები. ხრისანთეს კიკოს მონასტერში ჩაღწევა მხოლოდ ორნახევარი წლის შემდგომ მოუხერხებია. ამ დროის გან-

მავლობაში, 1784 წელს გარდაიცვალა სოლომონ I, იოაკიმე, მისივე სიტყვეებით, დარჩენილა გაურკვეველ მდგომარეობაში – [...] უმონყალო, აღარავინ მიცნობდა, ის იყო (სოლომონ I), ღმერთის გარდა, ჩემი მონყალე და ბატონი [8; დანართი VI, 312]. მას მეორედაც ჩაუგდია თავი განსაცდელში და პაპუნა და ზურაბ წერეთლების შუამდგომლობით მოუხერხებია ახლად გამეფებული დავით ბატონიშვილისათვის ვარძიის შეწირულობის წიგნის მიღება. იმავე, 1784 წელს იოაკიმეს მიერ იმერთა მეფე დავითისადმი (1784-1789, 1792) მიცემული პირობის წიგნიდან (ხი, H-2752, ფ. 14-16) ცნობილი ხდება, რომ დავით მეფეს როგორც კიკოს მონასტერში, ისე იმერეთის ვარძიის მონასტერში თავის სამლოცველოდ და ძმის (ბიძაშვილის), სოლომონ I-ის, სულის საწირავად კვიპროსზე კიკოს მონასტრისათვის მეტოქად შეუწირავს ქუთათელი მიტროპოლიტის სამწყსოში ლომსიათხევს მდებარე ვარძიის ღმრთისმშობლის ეკლესია, მისი ყმა-მამულით. შეწირულობის თანახმად, ვარძიის ყმების გამოსავალი ვარძიის საყდარში მყოფ კიკოს მონასტრის პროტოსინგელოსს ან მღვდელმონაზონს უნდა მისცემოდა, რომელიც ვარძიის მონასტრისათვის უნდა მოეხმარებინათ, ხოლო საბატონო გამოსავალი სრულად გაეგზავნათ კვიპროსზე [10, 14v-16r; დანართი III, 306].

1786 წელს იოაკიმეს ერეკლე II-ის კაცს, დავით არაბს, სტამბულის კიკოს მეტოქში მისატანად გაატანა 10 თუმანი თეთრი და ცხენი. ამას გარდა, კიკოს მონასტერში გადასაგზავნად დავით არაბსვე წაუღია გურიელის, დადიანისა და ერეკლე II-ისაგან მიღებული თეთრის შეწირულობის წიგნები და იოაკიმეს წერილი, სადაც მოთხრობილი იყო თავად მასზე და ქვეყანაში შექმნილ მდგომარეობასა და ცხოვრებაზე. იოაკიმე წერილში თხოულობდა კიკოს მონასტერში დაბრუნებას და მეტოქი ვარძიის მონასტერში მისი შემცვლელი ისეთი არქიმანდრიტის გამოგზავნას, რომელიც თავს გაართმევდა საქართველოში შექმნილ რთულ პოლიტიკურ სიტუაციას და შესაფერისი აღმოჩნდებოდა ადგილობრივი ყოფისათვის. კიკოს მეტოქში მისულ დავით არაბს უდაბნოს მამა სტამბულში დახვერია წასული და, ამდენად, იოაკიმე უშედეგოდ დაიხარჯა და პასუხსაც ვერ ეღიროსა. მოგვიანებით მას „წიგნები“ მიუღია სტამბულის უდაბნოს მამისაგან და კიკოს მონასტრიდან, სადაც საქართველოში დარჩენას სთხოვდნენ შემცვლელი ბერის გაგზავნამდე. ორი-სამი წლის უშედეგო ლოდინის შემდეგ იოაკიმეს მთავარდიაკონი კიპრიანესათვის 30 თუმანი მიუცია და სამშობლოში გაუგზავნია. მისი გამგზავრებიდან ექვსი თვის შემდეგ კიკოს მონასტრიდან საქართველოში ორი ბერი — პროტოსინგელოსი ქრისტეფორე და მწირი ბერი ნიკოლოზი ჩამოსულა. როგორც ირკვევა, გზად მიმავალი ბერები, მოთარეშე ლეკებს ახალციხეში ტყვედ ჩაუგდიათ და გაუძარცვავთ. ისინი იოაკიმეს 109 ყურუშად დაუხსნია [8; დანართი VI, 312]. იმ დროისათვის იმერეთში შიდაპოლიტიკური არეულობა დანყებულა; ტახტისათვის უთანხმოება, რომლის საბოლოო მიზანსაც ქართლ-კახეთისა და იმერეთის სამეფოების გაერთიანება წარმოადგენდა, სავსებით გამართლებული იყო პოლიტიკური თვალსაზრისით,

მაგრამ იგი დავით II ბატონიშვილსა და დავით არჩილის ძეს (სოლომონ I-ის ძმისწული და ერეკლე II-ის შვილიშვილი, ქალიშვილის, ელენეს, მხრიდან) შორის შეიარაღებულ ბრძოლაში გადაიზარდა და წარუმატებლად დასრულდა. 1789 წლის 11 ივლისს მათხოჯის ბრძოლაში დამარცხებული დავით II ბატონიშვილი ახალციხეში გადაიხვეწა, ხოლო იმერეთში გამეფდა ერეკლე II-ის შვილიშვილი, არჩილის ძე დავითი, სოლომონ II-ის სახელით. დავითი ახალციხიდან აგრძელებდა ბრძოლას და ლეკთა დაქირავებული ჯარის დახმარებით 1790 წლის ივლისში ხანმოკლე დროით ტახტის დაკავებაც კი მოახერხა. რაც შეეხება სოლომონ II-ს, მან წერეთლების სათავადოს შეაფარა თავი. ხელისუფლებისათვის დავაში ძალაუნებურად იოაკიმეც აღმოჩნდა ჩათრეული. იგი თავდაპირველად დავით მეფის მხარეზე ჩანს, რამდენადაც მისგან საკმაოდ იყო დავალებული. 1789 წელს გაცემულ იოაკიმეს პირობის წიგნში დავით მეფისადმი ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ სწორედ დავითის მეფობაში, ამ უკანასკნელის შემწეობით იქნა დადგინებული ვარძიის მონასტერი კიკოს მეტოქედ [10, 14v-16r; დანართი III, 306-307]. დავითის მიერ კიკოს მონასტრისათვის ვარძიის სამეფო მონასტრის გადაცემამ და მის წინამძღვრად ბერძენი იოაკიმეს დადგინებამ, როგორც ჩანს, უარყოფითი რეაქცია გამოიწვია ადგილობრივი ლომსიათხეველი აზნაურების, ყიფიანების მხრიდან. იმერეთში, მდ. ძირულას შენაკადის, ბორომელას ხეობაში (ე.წ. ლომსიათხევეში), სოფ. ვარძიაში მდებარე ღმრთისმშობლის სახელობის მონასტერი ადრიდანვე სამეფოდ ითვლებოდა, რომელიც ისტორიული წყაროების მიხედვით ადგილობრივი აზნაურების, ყიფიანების, საწინამძღვრო მონასტერს წარმოადგენდა [11; 12, 6-9]. აქედან გამომდინარე, ყიფიანები თავიდანვე მტრულად უნდა მოკიდებოდნენ იოაკიმეს საქმიანობას ვარძიაში. მათ მოხერხებულად გამოუყენებიათ 1790 წლის 11 ივლისს დავით მეფესა და სოლომონ II-ს შორის მომხდარი შეტაკება. მხარს უჭერდნენ რა სოლომონ II-ს, მათ საშუალება მიეცათ შური ეძიათ იოაკიმეზე და ვარძიაში დამკვიდრებულ ბერძენ ბერებზე.

ამ შეტაკებისა და ვარძიის მონასტრის გადაწვის შესახებ ცნობები შემოგვიწინა იოაკიმეს ანდერძის წიგნმა და XVI-XVII საუკუნის მარხვანზე (H-882) ქართულად შესრულებულმა მინანერმა [8; დანართი VI, 312; 13, 328v-329r; დანართი V, 309]. ბრძოლის მეორე დღეს გამარჯვებული სოლომონ II-ის მიერ დაქირავებული ლეკთა ჯგუფები, ლომსიათხეველი აზნაურიშვილების — გიორგი და დათუა ყიფიანების რჩევითა და ხელმძღვანელობით, ვარძიის მონასტერს შესევია, გადაუწვია იგი და იავარუქმნია მთელი მისი სამკაული და საქონელი, ხოლო იქ მყოფი კიკოს მონასტრის მწირი ბერი ნიკოლოზი მოუკლავთ; ასევე დაურბევიათ სოფელი და გლეხები. მოგვიანებით, 1791 წელს ამავე ფაქტთან დაკავშირებით იოაკიმე აღნიშნავდა, რომ ეს შემოსევა სოლომონ II-ის ბრძანების გარეშე მოხდა, დათუა და გიორგი ყიფიანებისა და სხვა ლომსიათხეველი აზნაურების რჩევით. იოაკიმეს ამ ბარბაროსული საქმის თავკაცები შურჭენებია და თავდაყირა გამოუსახვიებია ვარძიის მონასტრის კანკელზე და

ასევე უპირებდა გამოსახვას მათ კიკოს მონასტერშიც: ესერა გამომიხატვინებია უკულმა ამ ნმინდა ეკლესიაში და ჩემს ნმიდა კიკო მონასტერშიდაც გამოვსახავ მათა, რათა იყვნენ საუკუნოდ შეჩვენებულ, ვითარცა იუდა — აღნიშნავდა იგი ხელნაწერის მინაწერში [13, 328v-329r; დანართი V, 309].

იოაკიმე ძალზე მძიმე მდგომარეობაში ჩავარდნილა, იგი პროტოსინგელოს ქრისტეფორესთან ერთად ფაქტობრივად „შიშველ-ტიტველი“ და დაუცველი აღმოჩნდა. მას, როგორც ჩანს, არც ამ შემთხვევაში უმტყუნა პოლიტიკურმა ალლომ, „თავი სასიკვდილოდ“ გადადო და დახმარებისათვის ამჯერად გამარჯვებულ სოლომონ II-სა და მის პაპას, ერეკლე II-ს მიმართა. ბედის ანაბარად დარჩენილ იოაკიმესა და ქრისტეფორეს თავდაპირველად თბილისში ერეკლე II-ის კარზე შეუფარებიათ თავი [8; დანართი VI, 312]. იოაკიმეს, ბუნებრივია, იმედი ჰქონდა, რომ ერეკლე II, რომელთანაც საქართველოში ჩამოსვლამდე უნდა ჰქონოდა ურთიერთობა, ხოლო კიკოს მონასტერს უხვი შეწირულობაც მიღებული, მის თავს თავის შვილიშვილს, სოლომონ II-ს შეავედრებდა. ამ კავშირების დამადასტურებელია ერეკლე II-ისა და მისი თანამეცხედრის, დადიანის ასულის დარეჯანის მიერ კიკოს მონასტრისათვის შეწირული დაფარნა, რომელიც საქტიტორო წარწერის მიხედვით, 1780 წლით თარიღდება. ქართველი მეფის მიერ კიკოს ბერძნული მონასტრისათვის გაღებული შეწირულება იმ შემწეობისა და თანდგომის რიგისა იყო, რომელსაც ქართველი მეფეები ყოველთვის იჩენდნენ ათონის, კონსტანტინოპოლის, სინას მთის, პალესტინის თუ სხვა ქართული და ბერძნული მართლმადიდებელი ეკლესიების მიმართ. დაფარნის ქართული და ბერძნული საქტიტორო წარწერა, გ. შიმენცის გამოცემის მიხედვით, ამგვარად იკითხება [14, 98]:

ღმრთისმშობელო, სასოებაო ქრისტიანეთაო, დაგვიფარენ, დაგუცვე და გუა ცხოვნენ ჩ(უე)ნ ყოვლისა ზემო
საქართველოსა მეფე ირაკლი და თანამეცხედრე ჩ(უე)ნი, დადიანის ასული დედოფალი დარეჯან, რომელთა ვინებეთ შწლული ესე შეწირვად შენ, დედოფლისა ზეცათასა, განსამრავლებლად დღელთა ჩვენთა და
ძმისა ჩვენისა, კ(ათალიკო)ზის ანტონისთა, და ძეთა და ასულთა ჩვენთა აღსაზრდელად, წელთა ჩღპ.

ΘΕΟΤΟΚΕ Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΣΚΕΠΕ ΦΥΛΑΤ|Ε ΟΤΙ ΗΣ ΕΣΕ
ΕΧΟΜΕ ΤΑΣ ΕΛΠΙΔΑΣ ΜΑΣ Η ΔΟΥΛΗ ΣΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ | ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣΤΕΙΣ ΑΝΟ ΙΒΕΡΙΑΣ ΣΥΝ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΑΣ ΗΜΩΝ Δ|ΑΝΙΣ ΘΗΓΑΤΗΡ
ΤΑΘΑΝΟΥ Η ΟΠΙΑ ΗΘΕΛΗΣΕ ΝΑ ΣΟΥ ΠΑΡΑΜΗ|ΚΙΟΝ ΔΟΡΟΝ ΤΗΣ ΒΑΧΧΑΣ ΤΟΝ ΥΟΡΑΝΩΝ ΔΙΑ ΦΥΛΑΞΗΝ | ΚΑΙ ΔΙΑ ΣΤΕΡΕΟCΙΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥC
ΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΥΙΩΝ ΚΑΙ ΘΙΓΑΤΕΡΟ ΗΜΩ|Ν ΕΠΙ ΕΤΟΥC ΑΨΗ (=1780).

Θεοτόκε, ἡ ἐλπὶς τῶν χριστιανῶν, σκέπε, φύλατ(τ)ε, ὅτι [εἰ]ς ἐσὲ ἔχομε(ν) τὰς ἐλπίδα[ς] μας (οι) δούλο[ι] δου' Ἡράκλειος δεύτερος, βασιλεὺς τ[ῆ]ς "Αυ[τ]ῆς Ἰβερίας, σὺν τῆς συμβίας ἡμῶν Δ(αρετ[τ]ζ)άν[η]ς θ[ε]ο[φ]αν[η]ς Τατ[τ]α[ν]οῦ, ἡ ὁπίο[ι]α [ἡ]βέλησε νὰ σοῦ παρα μηκιοῦδ [ῶ]ρον τῆς βασιλ[ι]α[ρ]χίας τ[ῆ]ς ἰσ[τ]ραηλ[ι]τῶν διὰ φύλαξ[ι]ς καὶ διὰ στερέ[ω]σιν τοῦ κράτους ἡμῶν καὶ τ[ῆ]ς ὑμῶν καὶ θ[ε]ο[φ]αν[η]τ[ε]ρ[ῶ]ν(ν) ἡμῶν ἐπὶ ἔτους αψπ' (=1780).

იოაკიმე, როგორც ირკვევა, იმედს არ კარგავდა და ქალაქში ყოფნის დროს ცდილობდა ქრისტიანობის ვარძიის მონასტრის გადაბარებას, მის გარკვევას მიღებულ შენირულობებსა და შემოსავალში. ეს ცდა უშედეგოდ დამთავრდა, რამდენადაც ქრისტიანობის შექმნილ მძიმე სიტუაციაში თავის თავზე არ აუღია ვარძიის მონასტრის წინამძღვრობა. მაგრამ არას გზით ჩემი სიტყვა იმ ბერმა არ მიიკარა და დარჩა ქალაქსა — აღნიშნავდა გულმოკლული ვარძიის არქიმადრიტი ანდერძის წიგნში [8; დანართი VI, 312]. გარკვეული დროის შემდგომ გიორგი XII-სგან (1798-1800) კიკოს მონასტერს თბილისშიც მიუღია სახლ-კარი: [...] ქალაქს თბილისისა შინა ხიდის ყურეზედ სახლ-კარი, რომელიც მოგვიანოდ ავლაბრის ახალი ხიდის გაკეთებასთან დაკავშირებით დაანგრეეს, ხოლო ბერძენ ბერებს სხვა სამოსახლო ადგილი გადასცეს [15]. საფიქრებელია, რომ იოაკიმე აღმოსავლეთ საქართველოში იმყოფებოდა 1790 წლის ივლის-აგვისტოში.

იოაკიმე იძულებული გამხდარა დასავლეთ საქართველოში, ვარძიაში დაბრუნებულიყო და მარტოდმარტო შესდგომოდა გადამწვარი მონასტრის აღდგენასა და ეკლესიის გაფანტული ნივთებისა და საქონლის შეგროვებასა და წესრიგში მოყვანას. სოლომონ II-თან შუამავლობა და დახმარება მისთვის ამჯერადაც მეფის სახლთუხუცესს, ზურაბ წერეთელს უკისრია. ამის თაობაზე ვიგებთ ქუთაისის ისტორიულ—ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცული ვერცხლით მოჭედილი ღმრთისმშობლის ფერწერული ხატის მხედრული წარწერიდან, რომელიც 1790 წლის 1 სექტემბრითაა დათარიღებული [16, 157; დანართი IV, 307-308]. სასწრაფოდ იოაკიმეს ძლიერი მფარველის პოვნის მიზნით კვლავ გავლენიანი და მოხერხებული ზურაბ წერეთლისათვის მიუმართავს, რომელიც იმ დროისათვის დავით მეფეს გაორგულებული დიდი გავლენით სარგებლობდა სოლომონ II-ის კარზე. ზურაბმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა სოლომონ II-ის გამეფების საქმეში; სწორედ მასთან, საწერეთლოში აფარებდა თავს 1790 წლის ივლისში დავით მეფესთან ბრძოლაში დამარცხებული სოლომონ II. უცხო ქვეყანაში მყოფი იოაკიმესათვის შექმნილ პოლიტიკურ და ეკონომიკურ სიტუაციაში ძალზე მძიმე აღმოჩნდა მონასტრის დარბეული გლეხებისა და საქონლების მოვლა—პატრონობა და კუთვნილი შემოსავლის მიღება როგორც საკუთრივ იმერეთში, ისე გურიასა და ოდიშში. მას ამ შემთხვევაშიც უპოვია გამოსავალი. როგორც ეს ხატის წარწერიდან ხდება ცნობილი, 1790 წლის სექტემბერში მას სახლთუხუცეს ზურაბისათვის საპატრონოდ ჩაუბარე-

ბია იმერეთში, გურიასა და ოდიშში მიღებული შენირულობები, ხოლო თავად ხატი სოლომონ II-ის გასამარჯვებლად მონამეთასთვის შეუწირავს [16, 157; დანართი IV, 307-308]. ცნობილია, რომ 1790 წლის სექტემბერში დავით მეფე იმერეთში შეიჭრა ლეკთა დაქირავებული რაზმებით, მაგრამ ამჯერადაც მარცხი განიცადა და ახალციხეში მიბრუნდა. სავარაუდოა, რომ სწორედ სოლომონ II-ის დავით მეფეზე გასამარჯვებლად იქნა იოაკიმეს მიერ ხატი მონამეთასთვის შეწირული. ვარძიის მონასტრის კუთვნილი ხელნაწერის 1791 წლის თებერვლით დათარიღებულ ანდერძ—მინაწერში იოაკიმე თავს ასევე სოლომონ II-ის ვასალად თვლის და მისი გაძლიერებისა და გამარჯვებისათვის ლოცულობს [13, 328v-329r; დანართი V, 308-309].

იოაკიმეს ასევე შეძლებისდაგვარად შეუგროვებია მონასტრის დარბევისას დაკარგული ნივთები და ბიბლიოთეკა. ცნობა იოაკიმეს მიერ ვარძიის კუთვნილი ერთ-ერთი ქართული ხელნაწერი კრებულის მონასტრისათვის უკან დაბრუნების შესახებ შემოუნახავს ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერის (H-882) ანდერძ-მინაწერს. იოაკიმეს თავდაუზოგავი მოღვაწეობის შედეგად ფაქტობრივად საფუძველი დაედო კიკოს მონასტრის საკმაოდ დიდ მეტოქე სენიორიას, რომელსაც იმერეთის სამეფოს გარდა, ყმა-მამულს ფლობდა გურიისა და სამეგრელოს სამთავროებსა და აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ კი, თბილისში. აქ განხილულ საბუთებს გარდა, იოაკიმეს ანდერძის წიგნში ჩამოთვლილია ერთ ათეულზე მეტი დოკუმენტი (სოლომონ მეფის წიგნი იოაკიმესადმი ვარძიის შეწირულების შესახებ; დავით მეფის მიერ ვარძიის მონასტრის შეწირულების წიგნი; დადიანის თეთრის შეწირულების წიგნი; გურიელის თეთრის შეწირულების წიგნი; ნიკოლოზ ბატონიშვილის შეწირულების წიგნი; გიორგი ბატონიშვილის შეწირულების წიგნი, გურიელის მიერ მიცემული ყმა-მამულის შეწირულების წიგნი; ნიკოლოზ ბატონიშვილის ცოლის, ანასტასია ერისთავის ასულის თეთრის შეწირულების წიგნი; მეფე ერეკლეს თეთრის შეწირულების წიგნი და სხვ.). ეს დოკუმენტები ქართველ მეფე-ნარჩინებულთა მიერ ვარძიის მონასტრისათვის საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში მიცემულ ყმებისა და მამულების შეწირულობას ეხება [16, 157; დანართი IV, 307-308; 8; დანართი VI, 311].

რამდენიმე სიტყვით არ შეიძლება არ შევეხოთ წერეთელთა სათავადოს უფროსის, ზემო იმერეთის სარდლისა და მეფის სახლთუხუცესის, რუსეთის მიერ იმერეთის სამეფოს ანექსიის შემდგომ იმერეთის დროებითი მმართველობის წევრისა და გენერალ-მაიორის, ზურაბ წერეთლის პიროვნებას. წერეთელი, რომელიც იმხანად დასავლეთ საქართველოში განსაკუთრებული გავლენით სარგებლობდა, თანამედროვეთა მიერ დახასიათებულია იმერეთის სამეფოში ჭკუით გამორჩეულ პიროვნებად, რომელიც „შემოსილი იყო ყოველგვარის დიდებით: თვალტანადობით, ვაჟკაცობით, ჭკუით, მეცნიერებით და დიდის შეძლებით“; მას ამავე დროს მიიჩნევდნენ „ვერცხლით სწეულ“ ადამიანად, რომელიც რუსეთის თვითმპყრობელობის წინაშე იმერეთის სამეფოს გასაუქმებლად

წარმოებულ ბრძოლაში დამსახურების მიუხედავად, თვით რუსი მოხელეების საიდუმლო კორესპონდენციებშიც კი დახასიათებულია, როგორც „ორპირი პიროვნება, ძველი მზაკვარი, ყველაზე საშიში ადამიანი“ [17; 18, 144, 121, 124 და ა. შ.]. იოაკიმეს დაახლოვებას ძმებთან, პაპუნა და ზურაბ წერეთლებთან, იმერეთში ჩასვლისთანავე ჩაეყარა საფუძველი და შეიძლება ჩაითვალოს, რომ გარკვეულწილად განსაზღვრა კიკოს მონასტრის წარმომადგენლის სამეფო კართან ურთიერთობისა და მოღვაწეობის ხასიათი. თავის დროზე სოლომონ I-მა იოაკიმე საქართველოში წერეთლების „ჩვევითა და წყალობით“ დატოვა იმ პირობით, რომ ბერძნებს მეტოქე მონასტერს უბოძებდა, ხოლო სოლომონ I-ის მოულოდნელი გარდაცვალების შემდეგ, მათივე „შემწეობითა და იმედით“ იოაკიმემ შესძლო ახლად გამეფებული დავით ბატონიშვილისაგან მიეღო ვარძიის შეწირულობის წიგნი. 1790 წელს გამოუვალ მდგომარეობაში ჩავარდნილ იოაკიმეს მხსნელად კვლავ ზურაბ წერეთელი მოეწვინა და ტახტისათვის ბრძოლაში გამარჯვებულ სოლომონ II-თან უშუამავლა; მანვე აიღო თავის თავზე გადამწვარ—აოხრებული ვარძიის კუთვნილი ყმა-მამულის პატრონობა. მოგვიანებით, 1793 წელს კვიპროსიდან შემცვლელის ამაოდ მომლოდინე იოაკიმეს სამშობლოში საბოლოოდ გამგზავრება გადაუწყვეტია. მას შეუდგენია ანდერძის წიგნი, რომლითაც ვარძიის მონასტრის სამეურნეო საქმიანობის გაძლოა ამჯერად უკვე ოფიციალურად ზურაბ წერეთელს ჩააბარა, მასვე გადასცა რაც შეწირულობის წიგნები ჰქონდა: „...ან ქართლისა, ან იმერეთისა, ან ოდიშისა, ან გურიისა [16, 157; დანართი IV, 308].

იოაკიმეს ანდერძის წიგნში უკვე იურიდიულად არის დადასტურებული ზურაბ წერეთლის, როგორც ეპიტროპოს-სახლთუხუცესის უფლებრივი მოვალეობები კიკოს მეტოქე ვარძიის მონასტრის ყმა-მამულზე და საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მიღებულ შეწირულობებზე, მასში ზუსტად არის განსაზღვრული საქართველოდან კიკოში გასაგზავნი მეტოქის შემოსავლის წილი და ურთიერთვალდებულებანი. დოკუმენტის თანახმად, ვარძიის მონასტრის სამეურნეო საქმეებში ეპიტროპოსის უფლებები ბერძენთა მხრივ შეუზღუდავი უნდა ყოფილიყო. უფრო მეტიც, ამ გარიგებით, იოაკიმეს დანაბარებით, კიკოდან ჩამოსულ პირს ეპიტროპოსის სახლთუხუცესის უსიტყვოთ ამაებში (სამეურნეო საქმეებში) არც ერთში ხელობა არ ჰქონდეს რა. თუ დაემორჩილოს ჩვენი ეპიტროპოსის ბრძანებასა, როგორც იმას ენებოს ისე ჩააბაროს მამულიცა, შეწირულობაცა. თუ არ დაემორჩილოს, როგორც მოსულა ისე წავიდეს. თავის მხრივ, სამშობლოში დაბრუნებული იოაკიმე ვალდებულებას იღებდა თავის თავზე, რომ ზურაბ წერეთელს, მის შვილებსა და შთამომავლობას კვიპროსის კიკოს მონასტერში საუკუნო ხსენებას არ მოუშლიდა [8; დანართი VI, 312-313]. იოაკიმეს საქართველოში 1793 წლის შემოდგომამდე დაუყვია. სამშობლოში გამგზავრებისას შედგენილ ანდერძის წიგნში დაწვრილებითაა მოთხრობილი მისი თავგადასავალი და მოღვაწეობა იმერეთის სამეფოში, ვიდრე წასვლის დღემდისინ. ამდენად, ანდერძის წიგნის თარიღის გათვალისწინებით იოაკიმეს

საქართველო 1793 წლის 1 სექტემბერს დაუტოვებია, მაგრამ არა სამუდამოდ. XIX საუკუნის დასაწყისში იგი კვლავ საქართველოში ჩანს; 1817 წელს ბერძენი არქიმანდრიტი იოაკიმე, გურიის ერისთავ გიორგისთან, ბატონიშვილ დავითთან, დედოფალ ორბელიანის ასულ მარიამთან ერთად ამტკიცებს უფლის საფლავის გლეხების, ბლაგიძეებისათვის, მიცემულ სიგელს. დ. ბაქრაძე მიიჩნევს, რომ ბეჭდის მიხედვით ეს სწორედ ის პირია, რომელიც 1784 წლის სიგელში იხსენიება კიკოს მონასტრის პროტოსინგელოსად [19, 268]. 1801 წელს, ქართლ-კახეთის სამეფოს ანექსიისა და რუსეთის იმპერიის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს საბოლოო დაპყრობის შემდგომ, იოაკიმე ახლად დამკვიდრებული რუსეთის მართველობისათვის და ერეკლე II-ის მიერ მცირე აზიიდან ლორეს მხარეში გადმოსახლებული მადნის მწარმოებელი ბერძენი მოახალშენეებისათვის, სავსებით მისაღებ და სანდო პიროვნებად რჩება. მოღწეულია ახტალის არქიეპისკოპოსის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით ახტალის ვერცხლის და სპილენძის საბადოების ბერძენი მოახალშენეების მიმართვა ანტონ კათალიკოსისადმი, სადაც ისინი ითხოვენ იოაკიმეს დანიშვნას ახტალის არქიეპისკოპოსად. აახტალელი ბერძნების შეხედულებით: *იოაკიმ არქიმანდრიტი ჩვენი გუნების კაცია და ჩვენი ზნე და ენა კარგათ იცის, გვეედრებით არქიეპისკოპოზათ ეს იოაკიმ არქიმანდრიტი გვიბოძოთ* [20]. იმპერატორ ალექსანდრე I-ის ბრძანებითა და რუსეთის სინოდის გადაწყვეტილებით 1802 წელს იოაკიმე ინიშნება ახტალის მთავარეპისკოპოსად [21], იგი იმავდროულად არ წყვეტს ზრუნვას კიკოს მეტოქე ვარძიის მონასტერზე და გარდაცვალებამდე, 1828 წლამდე, ითვლება მის წინამძღვრად. იოაკიმე დაკრძალულია ახტალაში [22; 23, 72, 112].

1. ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, თბილისი, 1980.
2. W. Djobadze, Observations on the Georgian Monastery of Yalia (Galia) in Cyprus, *Oriens Christianus*, Bd. 68, 1984.
3. ვ. ჯობაძე, შენიშვნები კვიპროსზე ქართული მონასტრის ფალიას (ღალიას) შესახებ, *მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია*, 1987, №4.
4. თ. ცერაძე, ერთი ფაქტი ქართულ სამწერლობო კერათა ურთიერთობების ისტორიიდან. *ანამკი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი*, თბილისი, 2002.
5. К. Коккянофтас, И. Теохарис, Эпколыптон. Краткое описание Святого монастыря Кипкоса, Никозия, 1995.
6. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q-98, 102r-115v; დანართი II, 301-305.
7. ს. ჯიქია, XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები (ალმოსავლეთის სერია) I, 1954.
8. ძველი საბუთი, ვაზ. *შრომა*, 1881, №17; დანართი VI, 310-314.
9. ც. აბულაძე, ქართული ანბანი ტრანსლიტირებული თურქული ტექსტები, *მრავალთავი*, XXI, 2005.
10. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-2752, 14v-16r; დანართი III, 306-307.
11. თოფ. ხუსკივაძე, ვაზ. *დროება*, 1885, №163;
12. გ. ცქიტიშვილი, ნარწერა იმერეთის სოფ. ვარძიის მონასტრის სამრეკლოზე, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. 31, თბილისი, 1954.
13. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-882, 328v-329r; დანართი V, 308-309.
14. G. Shiemenz, Eine Georgische Ikonenbedeckung im Kloster Kykkos, *Επετερεδα κειτρου μελετας Ιερας Μοιτης Κυκκου*, 2, Λευκοσια, 1993.
15. სცსსა ფ. 488, ნან. 1, საქმე 252, ფურც. 16.
16. მ. ნიკოლეიშვილი, ქუთაისის მუზეუმის მასალებიდან (ძეგლების ნარწერები), ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1971; დანართი IV, 307-308.
17. შ. ბურჯანაძე, თავადი ზურაბ წერეთელი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XX, 1959.
18. ო. სოსელია, ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), II, თბილისი, 1981.
19. დ. ბაქრაძე, არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, გამომც. საბჭოთა აჭარა, 1987.
20. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd-2824.
21. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Sd-2823; Sd-2825.
22. სცსსა ფ. 488, ნან. 1, საქმე 252.
23. Епископ Кирион, Монастырь Ахтала, Издание, предисловие, комментарии Э. Бубулашвили и З. Схиртладзе, Тбилиси, 2005.

დანართი

მასალები ვარძიის მონასტრის ისტორიისათვის

I

1777 წ.

ვარძიის მონასტრის სამრეკლოს წარწერა

მდ. ძირულას პატარა შენაკადის, მდ. ბორომელას ხეობაში (ე.წ. „ლომსიათ ხევში“), ფერსათის მთებიდან გამომდინარე მდ. ვარძიულას მარცხენა ნაპირას მდებარეობს სოფ. ვარძია, სადაც შემორჩენილია სამონასტრო კომპლექსის ნაშთები — ღმრთისმშობლის ეკლესია და სამრეკლო.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით: *ძირულას, შორაპანს ზევით, მოერთვის ფუთს ვარძიის წყალი სამხრიდამ. გამოსდის ფერსათს. ამ ხევზედ ვარძიას არს მონასტერი გუნბათიანი, კეთილ-შენი, ზის წინამძღვარი (ვახუშტი ბატონიშვილი, ქართლის ცხოვრება, IV, 1974, გვ. 757-758).*

ეკლესია გუმბათიანია, თეთრი ქვით ნაგები. ამ ადგილას ადრე მდგარი ძველი ეკლესიის ჩუქურთმები ახალი ეკლესიის დასავლეთი მინაშენის კედლებშია ჩართული. განმაახლებლებს ჩუქურთმები ამჟამად გაუთლიათ და სამრეკლოს კედლის წყობაში ჩაუტანებიათ. ჩუქურთმების ხასიათიდან გამომდინარე, ძველი ეკლესია, სავარაუდოდ, XII-XIII საუკუნეებს განეკუთვნებოდა. ამ ვარაუდს რამდენადმე ეთანხმება თომა მატავარიანის მიერ დაბეჭდილი წერილი (ვარძიის მონასტერი, ჟურნ. ცისკარი, 1863 წ. №10), სადაც მოთხრობილია თქმულება თამარ მეფის მიერ ახალციხის ვარძიის მონასტრიდან გადმოსვენებული ღმრთისმშობლის ხატის სახელზე მონასტრის აშენების შესახებ.

ვარძიის მონასტრის სამრეკლოს სამხრეთის კარის თავზე ჩასმულია კარგად გათლილ-გაპრიალებული თეთრი ქვა, რომელზედაც ამოკვეთილია ცამეტსტრიქონიანი მხედრული წარწერა; ქვის ზედაპირი წარწერის ტექსტისათვის საგანგებოდ მოუმზადებიათ და ცხრამეტი ხაზი გაუვლიათ, ხოლო ტექსტის მოსამზადებელი არე ჩარჩოთი შემოუხაზავთ. ტექსტის ბოლოს ნიკოლოზის ხელრთვაა შესრულებული, რომლის მარჯვენა, ქვედა კუთხეში — ჩარჩოში ჩასმული ჯვარია ამოკანრული.

გამოც.: თეოფ. ხუსკივაძე, გაზ. დროება, 1885, №163; გ. ბოჭორიძე, იმერეთი, თბილისი, 1995, გვ. 162-163; გ. ცქიტიშვილი, წარწერა იმერეთის სოფ. ვარძიის მონასტრის სამრეკლოზე, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 31, თბილისი, 1954, გვ. 6—9.

ქ. ვინათგან ყოვლისა კეთილისა მიზეზი ქრისტე არს, ამის შგონებან და მინდობილ-
მან

ღვთისამან და ყოველთა კაცთა უცოდველესმან საქართველოს ნათლისმცემლის
ულაბნოს

მამა ყოფილმან და მერმეთ ამ ვარძიის მონასტრის წინამძღვარმან, ლიხთ და იმერთ
მეფის ძის,

ბატონის, ბატონისშვილოს კარის არქიმანდრიტმა ყიფიანმა ნიკოლოზ, ოდესაც ვიხ-
ილე

სამრეკლო ესე დარღვეული და სრულიად შემუსრვად მიწევნული, მსწრაფლ დიდის
გულს

მოდგინებით ვიძიე ქართლსა და იმერეთს გალატოზისა ამის შოვნად, მაგრამ ისე
მსწრაფლ

ვერსად ვპოე ამ სამრეკლოს მეორედ გაკეთების შემძლებელი გალატოზი. მერმეთ
ძალითა

ღვთისათა და შეწევნითა ყოვლად წმიდისა ღვთის მშობლისა მარიამისითა, თვით
ვიწყე მე არქიმან

ღრიტმა ნიკოლოზ, ხელითა ჩემითა შენებად ამისა, საღვთგებლოდ და მუდამ გასა-
მარჯვებლად ბედნიე

რის ხელმწიფის მეფის სოლომონისა და ძისა მისისა ალექსანდრესათვის და მერმეთ
აღმომკითხველისა

ამისგან შენდობის საბრძანებლად სულთა ჩემითათვის და ვინც წყალობა ჰყოთ და
ჩემთვის შენლო

ბა ბრძანოთ, თქვენც ღმერთმან შეგინდოსთ ქრისტეს მიერ საყვარელნო ძმანხო.
დასაბამიდგან

წჳე. ქრისტეს აქეთ ჩლუზ (sic), სექტემბრის 2-ს. ქორონიკონს უჲე. ნიკოლოზ.

ნარწერა სამგვარადა დათარიღებული: ქვეყნის დასაბამიდგან — 7285 წ., ქრისტეს
აქეთ — 1777 და ქორონიკონით — 465. დათარიღებაში ქრისტეს აქეთ ჩლუზ შეცდომაა,
ხოლო დანარჩენი ორი დათარიღება აღნიშნავს თარიღს — 1777 წელს.

ნარწერაში მოხსენიებული სოლომონი არის სოლომონ I (1752/1753-1766; 1768-
1784), ხოლო ბატონიშვილი ალექსანდრე მისი ძე. როგორც ეს ნარწერიდან ირკვევა,
მონასტრის წინამძღვარს ნიკოლოზს კალატოზი ვერ უპოვია და თავისი ხელით განუ-
ახლებია სამრეკლო.

ნარწერის თავზე, ქვაზე ჯვარია ამოჭრილი, რომლის აქეთ—იქით ხუთსტრიქო-
ნიანი უხეირო ასოებით გამოყვანილი მხედრული ნარწერაა:

ქ. ესე სამრეკლოდ შენ [...] ჩემისა სულისათვის ამინ. [...] ეს ს[ამი] სიპი საბრეთ
დალმა მომიტანია.

ნარწერაში დასახელებული ბრეითი (საბრეთი) ახლაც ეწოდება ადგილს, რომელიც
ვარძიიდან საკმაოდ მოშორებით მდებარეობს.

კიკოს მონასტრის კრებულის მიერ
საქართველოში გამოგზავნილი წერილი

წერილი ჩართულია კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ XVIII საუკუნის 80-იან წლებში შედგენილ უთარილო და უსათაურო ხელნაწერში (Q-98). პატარა ფორმატის ხელნაწერი კრებული (17X12,6) ხის მოყავისფრო ტყავგადაკრულ ამოტვიფრულ ყდაშია ჩასმული, ტექსტის როგორც ქართული, ისე თურქული ნაწილი ქართული მხედრული ასოებითაა ნაწერი, შეიცავს 644 გვერდს. ხელნაწერი წარმოადგენს ქართულ-თურქულ სასწავლო წიგნს, რომელშიც შესულია ქართულ-თურქული ლექსიკონი და საღმრთისმეტყველო ტექსტები. (ქართულ-თურქულ ტექსტებში ჩართულია კვიპროსის კიკოს მონასტრის კრებულის წერილი (Q-98, 102r-115r), ს. ჯიქია საბუთს 1771-1781 წლების ახლო ხანებით ათარილებს. მისი ვარაუდით, კვიპროსის წმ. გიქოს მონასტრიდან გამოგზავნილი წერილი თავდაპირველად თურქულ ენაზე უნდა ყოფილიყო შესრულებული (ს. ჯიქია, XVIII საუკუნეში შედგენილი ქართულ-თურქული სასწავლო წიგნი, *ენათმეცნიერების ინსტიტუტის შრომები*, I, თბ., 1954, გვ. 192, 195). რაც შეეხება წერილის გამოგზავნის თარიღს, იგი შეიძლება ზუსტად განისაზღვროს. კიკოს მონასტრის არხიმანდრიტის, იოაკიმეს ანდერძის წიგნის თანახმად, იგი საქართველოში, კერძოდ კი, „იმერეთის ქვეყანაში“, 1781 წელს ჩამოსულა (გაზ. შრომა, 1881, №17, 23.XII, გვ. 3); ამდენად, წერილი 1781 წლით უნდა დავათარილოთ. ბუნებრივია, ამავე წლით უნდა თარიღდებოდეს კიკოს კრებულის მიერ საქართველოში გამოგზავნილი წერილიც.

წ. ყ(ოველ)სა კერძოს იქ მყოფსა დიდებულსა წ(მინდ)ის ს(უ)ლისაგან 102r
უფლების წყალობა გაქვსთ წ(მინდა)თა მიტროპოლიტთა და ყ(ოველ)თა
სიმდაბლით მსახურთა სამლუდელოთა და ქ(რისტ)ეს მეუფისა კეთილმ-
სახურებითა განმდიდრებულთა ყოველს მართლმადიდებელს ქრისტიანს,
სხვათა და სხვათა დიდთა და მცირეთა მყოფთა მოწყალებთა დიდებულთა
სიმართლით განმდიდრებულთა, შემწყნარებელთა მოურავთა ცხოვრების
მიმღებელთა მსასოებელთა, ქრისტეს საფლავის მხილველთა და მოწყ-
ალებთა სახლისა | უფალთა და ყ(ოველ)თა ქ(რისტ)ეანეთა დ(მრთ)ისაგან 102v
შეყვარებულთა მსახურთა ქ(რისტ)ეს მეუფის წ(მინდ)ის ეკლესიის
შვილებთა, წ(მინდ)ის ლ(მრ)თის ჴელმწიფებისაგან განწმენდილთა კრებ-
ულთა, ლ(მრ)თის ბრძანების კეთილად მპყრობელთა და მისგან ღირსე-
ბით წყალობა მინიჭებულთა თქვენ, ერთობილთა ყ(ოველ) წ(მინდა)თა
მიტროპოლიტთა თაყვანივცემთ და სხვათა ერთობით ქ(რისტ)ეანეთა
ქ(რისტ)ეს მიერის მშვიდობით ლოცვა-კურთხევა მოგენიჭოთ | ჩვენის 103r
კრებულისაგან სიღრმითა გულისათა და სიყვარულითა დამბადებლისა
ღ(მრ)თისა ჩვენის მოწყალის იესოს მეუფის ვედრებითა, მარად ქალ-

- წულისა მარიაშის ხელმწიფე დედისათა ვედრებითა. ყ(ოველ)ნი თქვენ დაგიფაროსთ და დაგიცვასთ კრძალულებით სულით, ხორციით, მშვიდობით, სიცოცხლით, სიმრთელით და განუმწარებლათ უზრუნველად, უშფოთველათ, განსვენებით, სიცოცხლით და ხილულისა და უხილაგისაგან და მტერთა მზაკვრებისაგან და | ავის უსამართლოებისაგან დაგიცვასთ და ამ ცრუ სოფლის სული ხორცის კეთილის მოცემას მერმე და ცის ჳელმწიფობა ერთობით მოგენიჭოსთ, ა(მინ).
- ჩ(ვე)ნ, უღონონი გევედრებით მცირე წიგნით წარმოგვიგზავნო ყ(ოველ)თავე, თქვენ მოგახსენებთ თქვენ ჩვენ, სანყალნი დიდებულის ლ(მრ)ითით მლოცველნი | წ(მინდ)ა და კურთხეული ჳელმწიფის აღშენებული მონასტერი გიქქო, დიდებული სახელდებული და კიპრის შინა ქმნილი, ჩ(ვე)ნ კრებულნი მყოფი წ(მინდ)ას მონასტერში მდიდრად სასწაულთმოქმედი, ყ(ოველ)თა მორწმუნეთა მისდა სასოებით მიმავალთა კურნების მიმცემი, ყ(ოველ)დ წ(მინდ)ის ხატი აქ არის მწყალობლად თქმული ლუკა მოციქულის ნახატს სამს ხატში ერთისაგან ფასდაუდებლისა საქონლისაებრ ამ მონასტერ|ში მყოფობს, ყ(ოველ)თა ცხოვრებასა მიანიჭებს და მხილველთა დიდსა საკვირველებასა მისცემს, და ამისის დიდებულის სასწაულისაგან ყ(ოველ)ნი გამდიდრებულ არიან და ამა სარწმუნოებასა ზ(ედ)ა მოსრულნი და მხურვალთა გულითა ამ წ(მინდ)ის ხატის სახელზედ სულით-გული შენევისა მოქენეთა შენევილი; | და ამ მონყალის ხატისაგან მომდინარე წყაროსაებრ მონყალებას ამათ წყალობად მიანიჭებს ს(უ)ლით და ჳორციით მშვიდობას, განსვენებას მისცემს, როგორც რომ ეს მონყალე ხატი ყ(ოველ)დ წ(მინდ)ა მმრავლის სასწაულითა და წყალობითა აღავსო. ახლა გამცნებთ თქვენ ამისთვის რომ ჩვენის მონასტრისათვის მოგახსენეთ ზემოთქმული ახლანდელის დროების გაჭირვებისაგან, მძიმეს უძღურებისა სიღარიბისაგან ვალს ქვეშე დავრჩით. | არას გზით ჩვენის ყოფისაგან რომ გავდგეთ ამ ვალისაგან გამოსვლა არ იქნება, მაგრამ ამ დიდის გაჭირვებისაგან და ნეტაი შემეძლოს რომ თვალის ცრემლის მდინარეობისაგან ჩვენი გაჭირება შეგატყობით კეთილთ მტერისაგან ბილნი ეშმაკის შურისაგან და ჩვენის ცოდვისაგან, ჩ(ვე)ნის გონების დამდაბლებისათვის, | ქ(ალ)წ(უ)ლის, ყ(ოველ)დ წმიდის ბრძანებით ჩ(ვე)ნ მრავლის განსაცდელით განვიცადენით სულ მონასტრის კერძობა ცეცხლით დაიწვა და წახბათ, მტვერ-ტალახი შეიქმნა ათას შვიდას ორ მოცდამეთერთმეტეში. საყდარშიდაც შესვლითა დასასხდომელი დაიწვა, დიდის ძალით ცეცხლისა ალი დადგა, სასწაულთმოქმედის წ(მიდ)ის ხატის მეტი. | ამ საქმის მოსვლისათვის ჩ(ვე)ნ ამოდენი ვიტირეთ მიწის პირი დავასოველეთ. ამისთანა ჩ(ვე)ნს თავზე ძალის დადგომისათვის ეს საქმეები ყ(ოველ)დწ(მიდ)ამ ჩ(ვე)ნის ს(უ)ლის საოხად მოგვივლინა, სრულებით მოხსენება ენისაგან შეუძლებელი არის. კიდევ ერთრიგათ

საკვირველებში დაერჩით მას უკან ვიფიქრეთ| მივმართეთ ყ(ოვლა)დ 107r
 ნ(მინდ)ის მუხლთა ვევედრეთ და ვილოცეთ და შეურდით, ჩვენი თავი
 ჩავაბარეთ და <დ> კურთხეულის წყაროსავით სასწაულთ მომდინარის
 მწყალობლის ხატის წინაშე ვედრებით ჩ(ვე)ნზე კ(ჟალა)დ წყალობა
 ქნას, ამ აღშენებულს გზა გვიჩვენოს, შევასრულოთ კ(ჟალა)დ ამ მონ-
 ასტრის ადგილი გაგვაკეთებოს. ისმინა მონყალე ღმერთმა ყ(ოვლა)დ
 ნ(მინდ)ამ ჩ(ვე)ნი ვედრება და | ჩ(ვე)ნი სულის მწუხარება და ძალი და 107v
 შენევნა მოგვცა, კიდევ ეს დაიწყეთ და ჴელი მივყოთ, რადგან მისი
 მონყალების მოიმედე ვიყავით, დიდის გაჭირვებით დასტური ავიღეთ
 და მოვყევით ამ ნ(მინდ)ის ადგილის აღშენებას და ამ საქმეზედ ჩ(ვე)ნ
 გავისაჯენით თავს დგომით | და ამ საქმის სისწრაფით ამ აშენებაზედ 108r
 მოვრჩეთ სხვადასხვა ოსტატით. კეთილის მშურნის მქნელს ეშმაკს
 არ უნდოდა ამ ღირსის ღ(მრ)თის ადგილის აშენება, მაგრამ კიდევ
 არ დამცირდა ყ(ოვლა)დ ნ(მინდ)ის მონყალება, ამ ეშმაკის ოსტატობა
 უძალოთ ხილული იქმნა და ამის | მკეთებელნი ოსტატნი ძაღმიცე- 108v
 მულნი შეიქნენ, მერმე ოსტატნი რომ მუშაობდენ ერთი კერძო გა-
 კეთებული გასკდა და დაიქცა, შვიდი ოსტატი ამ დიდროანმა ქვებმა
 ქვემ დაიტანა. იმათგან არცერთი ცოცხალი არავის ეგონა და იმათ
 გვამებს რომ დასაფუვლელად ვეძებდით და დიდროანი ქვები ზედ რომ
 დაცვიწული იყო იმაების აღქებაში, ერთობით ნეტაი რა საკვირველი 109r
 სასწაული იქმნა ყველა ცოცხალი ვნახეთ, საკვირველის სასწაულით
 ყ(ოვლა)დ ნ(მინდ)ისაგან მონყალებით მორჩენილ იყვნენ. ისინი რომ
 ყ(ოვლა)დ ნ(მინდ)ის მადლისა და მონყალებისაგან და უკეთური მტერის
 ეშმაკის ჯავრისათვის იმავენამს რომ ადგენ მუშაობა დაიწყეს საკეთე- 109v
 ბელზე | თავის სიცოცხლის დაკარგულად ყოფის შეტყობით გააკეთეს.
 მერმე ამგვარათ გასრულდა ადგილის გაკეთება ჴელმწიფის ყ(ოვლა)დ
 ნ(მინდ)ის ბრძანებისაგან, რადგან ჩვენ ერთის ადგილიდ ამ ერთი შემწე
 ვერ ვიმოვეთ, ვითამ რომ ულუფა მოსავლის მოუსვლელობით, ვითამ
 რომ მოიმედე მონასტრის სახარჯო თეთრი სარგებლით ავიღეთ, | იმ- 110r
 ისთვის ვალი გაგვიდიდდა და ნამეტანად დაგვამძიმა. პ(ირვე)ლი რომ
 ვალი ავიღეთ ახლანდელუბის ორივესი სარგებელი პირდაპირი შეიქმნა
 და სათქმელათ არ შეიძლება ამ ვალმა ჩ(ვე)ნ აგვამძიმა. ვიფიქრეთ,
 რომ თქვენ, წყალობის მოყვარე ქ(რისტ)იანენი სუფევით მწყალობელთ
 თქვენ სრბით მოგაშურეთ იმედს | სასოებით, ნუგეშით და სულთქმით 110v
 მოხმარებისათვის თქვენ. თქვენ რომ ქალწული ყ(ოვლა)დ ნ(მინდ)ა
 სავედრებლად მისის ძის წინაშე ბოროტის მხსნელად სიტყვა იმედი ეს
 რომ ვითამ ეს ჩვენზედ მოსრული განსაცდელი ცეცხლისაგან ყ(ოვლა)დ
 ნ(მინდ)ის ბრძანებით იქნა, რომ ჩ(ვე)ნ განსაცდელი თავს ვიდვათ და
 თქვენცა მონყალების ქმნით შენდობა მოვილოთ თქვენცა და ჩ(ვე)ნცა,
 ჴელმწიფის ყ(ოვლა)დ ნ(მინდ)ისაგან, ჩ(ვე)ნ ყ(ოველ)თა ბრალთა და

- 111r მიზეზთა გამოხსნისათვის. | ახლა გაახელი თქვენ დიდის მონასტრის შინათაგან და ერთობით კრებულისაგან ბრძანებით ეს მოძღვარი ვინმე მაგიურის სახედ სახელით იოვაკიმ პროტოსინგელოს წ(მინდ)ის მონ-
- 111v ასტრის და ჩ(ვე)ნი საყვარელი მახლობელი ძმა, მონასტრის მეტად სწორეთ დაჯერებული მსახური და ჴელმწიფის, ყ(ოვლ)ად წ(მინდ)ის ერთგული მონა და ეს დაიჯერეთ სიმდაბლით, კეთილობით, როგორც რომ თქვენ გვედრებით ისე შეენიეთ ამას საქმითაც და სიტყვითაც, საცხოვრებელი შენვენა აჩვენეთ და მდიდრის სალა|როსაგან მონყალება უბოძეთ ამას. ღ(მრთ)ისაგან განმდიდრებულის თქვენზე მოცემულის წყალობისაგან და კურთხევით განმრავლებულისაგან სულის საოხად და ჩ(ვე)ნის ამდენის მძიმის ვალისაგან ვერ დაუმაგრდით ტვირთს აღსუბუქებისა და გაიფებისათვის და სულთქმის ამოოხვისათვის. ის ვალი რომ ჩ(ვე)ნზე იქნა ამდენის გაკეთებისათვის და კიდევ სხვის მრავლის | ხარჯისათვის. ახლა ყ(ოვლ)ად წ(მინდ)ის, დიდებულის და კურთხეულის სახელისათვის გვედრებით თქვენ ერთობით დიდთა და პატარათა მცირეთა ყოველთა შეძლებისაგან განწმენდილი განმსვენებელი გონება აჩვენეთ, სიყვარული დაპირება და წ(მინდ)ა მოსახსენებელი და წ(მინდ)ის ნაწილის დასადებელი და კურთხეული სანირავი, მამით, დედით, თვით სახელები დაინერეთ, | იხსენებოდეთ კურთხეულს ლოცვაში და სავედრებელს პარაკლისში ღამე და დღე, ყოველს ყამს მარადის ყ(ოვლ)ად წ(მინდ)ის, კურთხეულის სასწაულთმოქმედის ხატის წინაშე. და კიდევ ვინც კეთილის მდომელი ხართ ქ(რისტ)ეანენი ანდერძი გნებავსთ და შესაწირავი ამ მსახურს შეყვარებულს ძმას მიაბარეთ, უფიქრალი იყავით. და ვევედრებით კიდევ თითოეულს საყდრებში
- 113v სათხოველმა ჭურჭელმა ჩამოიაროს, | მონყალებისათვის არცერთი არ დასტოვოთ და ერთი რამ მოსავალი იქნას ჩ(ვე)ნს მონასტერზედ. რავარც რომ კიდევ მრავალს ქვეყანაში ქნილა საქმე კეთილოანი აქაც იქნეს და ეს კეთილი შენვენა მიცემის ქმნისაგან თქვენგან მოცემული მონყალება თქვენთვის ცოტას სიმძიმეს მოიღებს, მაგრამ ჩვენთვის
- 114r დიდი წყალობა იქნება. | ჭ(უშმარიტ)ად კურთხეულნო ღ(მრ)თისმოყვარე ქ(რისტ)ეანენო, გვედრებით თქვენ, ღ(მრ)თის საყვარელნო შვილებნო, სიხარულ-სიყვარულით და განწმენდილის გულით შენვენა გვაჩვენეთ ანგელოზთაგან უმეტესისა და წ(მინდ)ათა უწმინდესისა ყ(ოვლ)ად წ(მინდ)ის მონასტერსა შ(ინ)ა. ვისცა შეძლებისაგან იცოდეთ, რომ
- 114v ჩ(ვე)ნი მონასტერი | ყოვლისფერის განწყობილებით დაინვა. ახლა ვერცხლი იქნეს, ფარჩა იქნეს სახმარისათვის შეგვენიენით, ვითამ ჩ(ვე)ნზე თქვენგან მოხმარებით სიმძიმისაგან განგვათავისუფლეთ. მარადის ვილოცოთ ვედრებით თქვენის სულის გამოხსნისათვის და ამ ქვეყანაზე თქვენის კეთილ ცხოვრების მყოფობისათვის და თქვენის მშვიდობისათვის და აგებულების განსვენებისათვის და უფროსად მტკიცედ,

უშიშრად მყუდროებით განცხრომისათვის და ერთობით წ(მინდა)თა და ერთობით ძალთა ჯელმნიფის ყ(ოვლა)დ წ(მინდ)ის ხატს, ამ წ(მინდ)ა ხატს კურთხევა და ძალი მისცა ყ(ოვლა)დ წ(მინდ)ამ საკვირველის სასწაულით ეს რომ წ(მინდა) მოციქულის ლუკასაგან დაიხატა. | ეს 115v
ყ(ოვლა)დ წ(მინდა) მეედრებელი იყოს თქვენთვის კაცთმოყვარე და ძლიერი მწყალობელი მისი ძე იესო ქ(რისტე)ე ლ(მერთ)ი და ამ ქვეყანას თქვენზე მწყალობელ გექმნეს სიცოცხლე კარგად ყოფით, მრავალჯამ მშვიდობით, სიმდიდრით და ყ(ოვ)ლის აგებულებითურთ და მუნ საუკუნოს მისის დედის ვედრებით თქვენ შეწყნარებას ღირს გყოსთ ცაათა ჯელმნიფებასა შ(ინ)ა. ა(მი)ნ.

III

1789 წ. 10. IX

კიკოს მონასტრის პროტოსინგელოს იოაკიმეს მიერ
იმერთა მეფე დავითისადმი მიცემული პირობის წიგნი

საბუთი (H-2752) ჩართულია კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ მომცრო ზომის რეგულში (H 2751-2753), შავი მელნით, XIX საუკუნის კალიგრაფიული ხელით გადაწერილ დასავლეთ საქართველოს საბუთების პირთა კრებულს წარმოადგენს.

დათარიღება: თვესა სექტემბერსა ი(10), ქრისტეს აქეთ ჩღბთ (=1789 წ.)

გამოც.: Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией, т. I, Тифлис, 1866, с. 59-60.

თქვენ, ყ(ოვლა)დ უმაღლესსა და უდიდებულესსა მეფესა ლ(მრ)თის მოყვარესა დავითს და ყოველთა მემკვიდრეთა საიმერთოსათა მე ყ(ოვლა)დ უღირს უნდომან გიქკოს წ(მიდ)ისა მონასტრისა პროტოსინგელმან (sic) იოაკიმესე პირობის წერილი მოგართვით და ვიკადრეთ უმაღლესობისა მიმართ თქვენისა მოხსენებითა აღთქმა, რომელ ამ ქვეყანას ჩვენის წმინდის მონასტრის მონაზონი და არცა ვინ პროტოსინგელოსი, არცა წინამძღვარი დამკვიდრებულ იყო ქვეყნად იმერთისად, არამედ თქვენისა მოწყალებისა ძლით თქვენს დიდებულს მეფობაში დავადგინეთ და მრავლითა პატივითა შეგვიწყნარეთ და ვედრებისა ჩვენისაებრ საწადელი ჩვენი აღვეგვისრულეთ და გვიწყალობეთ საუკუნოდ ჩვენის წმინდის გიქკოს მონასტრის სადიდებლათ სულთა და ხორცთა თქვენთა საწირავ-სამლოცველოდ წ(მინდ)ის ვარძიის ლ(მრთ)ის|მშობლის ეკლესია და ყმანი მისნი ლომსიათქვეს ესრეთ, 15r
რომელ რაც ვარძიის ლ(მრთ)ის მშობლის ყმის გამოსავალი იქნებოდეს

15v

ვარძიის საყდარსა და მას ზედ მდგომელს გიქკოს მონასტრის მოსამსახურეს, ანუ პროტოსინგელს, ანუ მლუდელმონაზონს უნდა მიეცემოდეს ამ პირობით, რომ რაც იმ ვარძიის გამოსავალი რამ იქნებოდეს, ვარძიასვე მოხმარდებოდეს, და მას ზედ მდგომელს აძლებინებდეს და ამას გარდა, რაც საბატონო გამოსავალი იქნებოდეს, ის უნაკლოდ გიქკოს მონასტერში უნდა წავიდოდეს და თქვენის განძლიერებისათვის ილოცვიდენ და ყოველს დღეს თქვენთვის და თქვენის ძმის მეფის სოლომონისათვის წირვა არ მოაკლდებოდეს, არც აქ ვარძიას და არც იქ, წ(მინდ)ას გიქკოს მონასტერში და ეს ვარძიის ეკლესია არის თავისის რიგიდამ და შემოსავალიდამ არ დაკლებულ იქმნას და მისის | სამსახურის მოლუანენი ვიყვნეთ ამ პირობით, რომ გიქკოს მონასტერიდამ მოსული და აქ განწესებული ვინც იქნებოდეს, თუ ამ რიგსა და წესს გარდახდეს რასმე, თვისად მონასტრადვე უკუნ იქციენით და სხვა სარწმუნო დაიდგუნებოდეს კიდევ იმ წ(მინდ)ის გიქკოს მონასტრის ბერი და იგიცა იყოს განკარგული ცხოვრებითა და მშვიდობითა და მართლმადიდებლობითა მორჩილებასა სჯულთადაცა ქვეშე დგომითა ყ(ოვლა)დ სამლუდელოსა ქუთათელ მიტროპოლიტისასა, რომლისა სამწყსოსა არს მონასტერი წმინდისა ვარძიისა ღ(მრთ)ის მშობლისა, რომლისა წყალობისათვის იყავნ სახელი შენი, მეფეო დავით, კურთხეულ სამებისა ერთარსისა ღ(მრთ)ისა მიერ და შენდა დამცველად იყავნ მრჩობლთავე ოხვრებათა შინა დედაი ღ(მრთ)ისა მარიამ, მარადის [ქ]ალწული. აღიწერა თვესა სექ|დემბერსა ი, ქრისტეს აქეთ ჩლპთ.

16r

IV

1790 წ. 1. IX

კიკოს მონასტრის არქიმანდრიტის იოაკიმეს წარწერა ღმრთისმშობლის ხატზე

ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში დაცულია ვერცხლით მოჭედული ღმრთისმშობლის ფერწერული ხატი (15x59 სმ.), რომელიც მუზეუმში შესულია 1923 წელს ქუთაისის საკათედრო ტაძრიდან. ხატის ზურგზე მოთავსებულია შვიდსტრიქონიანი მხედრული წარწერა, რომელიც კიკოს მონასტრის არქიმანდრიტს, იოაკიმეს ეკუთვნის. წარწერის მიხედვით, კიკოს მონასტრის არქიმანდრიტ იოაკიმეს ზურაბ წერეთლისათვის გადაუცია ვარძიის მონასტრისათვის იმერეთში გურიასა და ოდიშში მიღებული შეწირულობები, ხოლო ხატი მონაშეთასთვის შეუწირავს.

გამოც.: მ. ნიკოლეიშვილი, ქუთაისის მუზეუმის მასალებიდან (ძეგლების წარწერები), ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბილისი, 1971, გვ. 157; მისივე, ქუთაისის მუზეუმის ეპიგრაფიკული ძეგლები, ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის შრომები, XII, ქუთაისი, 2001, გვ. 56.

მე, კიკოს მონასტრის არქიმანდრიტმან
იოაკიმ, მიმიცემია წერეთლის ზურაბისა
თვის, რაც ჩემის მონასტრის შეწირულობა იყო,
ან იმერეთს, ან ოდიშსა, ან გურიას და მონასტრის
მაგიერობა თქვენთვის ჩამიბარებია და ეს ღვთის
მშობლის ხატიც მოწამეთ მომიცემია გასამარ
ჯვებლად. სექტემბრის ა, ჩღჟ (1790).

V
1791 წ. II. 22

კიკოს მონასტრის არქიმანდრიტის იოაკიმეს მინაწერი
ხელნაწერზე, კრებული ვარძიის მონასტრისათვის უკან
დაბრუნების შესახებ

კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულია XVI-XVII საუკუნეებით და-
თარიღებული კრებული H-882, რომელიც გადანერილია ამბროსი კარგარეთელისა
(214r-v) და გიორგის (318v) მიერ; განახლებული და აკინძულია 1775 წელს უდაბნოს
ნათლისმცემლის მონასტრის მამა-ყოფილის, ვარძიისა და მეფის ძის ალექსანდრეს
კარის არქიმანდრიტის, ნიკოლოზ ყიფიანის მიერ.

გამოც: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა,
საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის
ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. II. შედგენილია და დასაბუჯდად დამზადებული ლილი
ქუთათელაძის მიერ, თბილისი, 1951, გვ. 254-255.

[1] 331v, ხელნაწერის აღმდგენელის ანდერძი (1775, 27. IX), მხედრული:

წმინდა ესე მარხვანი, ზატიკი და ვნებად კვირის მეტაფრასი დარღვეული
და სრულიად შემუსრად მიწვეული მეორედ განვა[ა]ხლე და შევკარევინე მე,
ფრიად უღირსმა საქართველოს უდაბნოს ნათლისმცემლის მონასტრის მამა-
ყოფილმა და მერმეთ, ამ ვარძიისა და მეფის ძის ალექსანდრეს კარის არქი-
მანდრიტმა ყიფიანმა ნიკოლოზ, საოხათ სულთა ჩემთათვის. ვინც ეს წიგნი
წარმდებდა იხმაროს, მასმცა რისხავს ეს წმინდა ღვთისმშობელი. სექტემბრის
კზ, ქ(ორონი)კ(ონ)ს უფგ.

[2] 331v-332r, მხედრული, იოაკიმეს კოლოფონი:

წმინდა ესე მარხვანი და ზადიკი ვარძიის ღვთისმშობლისა ოდეს მეფემან
სოლომონ გაიმარჯვა და ჯარით ბრძანდებოდა მრავალნი უსჯულო წარმართნი
ახლდნენ და რომ ლომსიათხევეს მობრძანდა მაშინ უმეფის ბრძანებოთ და
უუფროსოთ ზოგან ლომსიათხეველმან აზნაურისშვილებმან უბელადეს და

ნამოუძღვრენ უსჯულოთა ლეკის ჯართა და დაწვეს წმიდა ესე მონასტერი ვარძიისა და იავარპყვეს სრულებით სამკაული მონასტრისა და მისნი გლეხები და ბერი წმიდისა კიკო მონასტრისა მოჰკლეს.

ხოლო განადლიეროს მრავალჯერ ღმერთმან მეფე სოლომონ. მე, მონამან მისმან, წმიდის კიკო მონასტრის წინამძღვარმან და ამ ვარძიის არქიმანდრიტმან ამ მეფეს შეწვევით და ჩემის დიდის ღვაწლითა და გარჯითა ესე წმიდა მარხვანი ვიშოვე და დავდევი ისევე ამ წმიდა ვარძიის მონასტერში მეფის სოლომონის გასამარჯვებლად და სულის ჩემის საოხად, ხოლო ვინც ამ ეკლესიის ნახდენა იზრახა, ანუ ვინც მოუძღვა, ან ვისითაც რჩევით ეს წმიდა ეკლესია აოჯრდა ესერა გამომიხატვინებია უკულმა ამ წმიდა ეკლესიაშიდ და ჩემს წმიდა კიკო მონასტერშიდაც გამოვსახავ მათა, რათა იყვენ საუკუნოდ შეჩვენებულ ვითარცა იუდა, სულნი და ჯორცნი მათნი, რომელნიც იყვენ თავნი მათნი, რომელთაც წაახდინეს ეს მონასტერი, ორნი: ყიფიანნი გიორგი და დათუა და სხვანი ლომსიათხველნი, რომელნიც ერივენ ამაში. ესერა სწერიან ამ მონასტრის კანკელზედ საუკუნოდ მათდა შესაჩვენებლად. თებერვალს კბ, ქრისტეს აქეთ ჩლჳა.

[3] 185v, მოსახსენებელი, მხედრული:

ქ. მოიხსენე უფალო სასუფეველსა შენსა მარინე მონაზონი, ამინ.

(4) 185v, ხელნაწერის შემკვერელ-შემკაზმავის მინანერი, მხედრული:

დიდება ს<უ>რულმყოფელსა ღ(მერთ)სა ყოვლისასა, ხელახლავ ამ წიგნს შემკურველსა, შემკა/ზმავსა იოვანე ხუცეს შეუნდოს ღმერთმან, და ვინცა შენდობა ბრძანოთ, თქვენცა | შეგინდოს ღმერთმან. ღმერთო, ჩემ ლაზარეს კა[ი] გულისყური უბოძე.

VI

1793 წ. IX.1

კიკოს მონასტრის არხიმანდრიტ იოაკიმეს
ანდერძის წიგნი

გამოც.: გაზ. შრომა, 1881, № 17(23.XII), გვ. 3-4.

ქ. მე, წმიდა კიკო მონასტრის არხიმანდრიტმა იოაკიმმა ჩემს იმერეთს ყოფაში რაც რამე წმიდა კიკო მონასტრისთვის ან ვიშოვე, ან მამული, ან ადგილი, ან შეწირულობის წიგნი, ან სხვეფ ჩემი ვითარება და ამბავი იმერეთს ყოფაში, წასვლის დღემდისინ, რაც რამე ჩემის მონასტრისათვის ჩემი საქმეები

იყო, ამ წიგნით ჩემი სრული ამბავი ცხადდება. როდესაც ჩემის კიკო მონასტრი-
დამ ვინმე ჩემი ძმა ბერი მოვიდეს, ან არხიმანდრიტი, ან პროტოსინგელოს,
ან მღვდელმონაზონი, ან მთავარდიაკონი, ან მწირი ბერი, დღეის იქით ვინც
მოვიდეს, ეს ჩემგან დატოვებული წიგნი წაიკითხოვ და ამ წიგნის მორჩილი
იყოს, თუ ჩემის *წმინდა კიკო მონასტრის* მორჩილი იყოს, და ან თავის სულის
სიკეთე უნდოდეს. თუ ინებოს და ამ წიგნის სიტყვაზედ არ დადგეს, ან გულპ-
ილწობით, ან ამპარტავნობით, ან სიმთვრალით, ან სხეფე, ან ჩემის მონასტრის
წინააღმდეგობა ქნას და ამ წიგნს გარდახდეს, მისსავე თავს გარდახდეს, არც
მამული მიეცეს, არც ადგილი, არც შეწირულობისაგან ერთის ფარისა არა
მიეცეს რა, და როგორც მობრძანებულიყოს, ესეც ნაბძანდეს. ახლა ესე ცხად-
დება იმერეთის ყოფაშიდ ჩემი ვითარება:

ქრისტეს აქეთ ათას შვიდას ოთხმოცდაერთს გაიხელ იმერეთის ქვეყანაში.
რა უამს გაიხელი და კურთხეულმან და ძლიერმან *მეფემ სოლომონმა* რომ
მნახა, დიდათ შემინყნარა. დაყვავ ორი წელიწადი და ჩემის მონასტრის სამ-
სახურსა ვცდილობდი, რომ აქაური მუსაიფობა და ყოფაქცევა მესწავლა. ორ
წელიწადს უკან ისევ ჩემს მონასტერზედ წასვლა მოვიწოდებ. კურთხეულმან
მეფე სოლომონმა არ გამიშვა. მე მახლდა ორი ბერი, ერთი *მღვდელ—მონ-*
აზონი ხრისანთე და ერთი *მთავარდიაკონი კიპრიანე*. კურთხეულის *პაპუნა*
წერეთელის რჩევითა და *ზურაბ წერეთელის* რჩევითა და წყალობითა, კურთხ-
ეულმა *მეფემ სოლომონმა* არ გამიშვა და ასე პირობა მომცა და მონასტერსაც
წიგნი უბოძა. თუ, ვინ იცის, ეს *არხიმანდრიტი იოაკიმ* ჩემთან იქნებო, ჩემს
სიკვდილამდისინაო *ვარძიის ეკკლესია*ზედ დამიყენებიაო. თუ ამისი წიგნი
მომივა მონასტრიდამ, რომ ეს ჩემთან იყოს სიკვდილამდისინ, ეს *ვარძიის*
ღვთისმშობელი მისი ყმიანათ და ადგილ-მამულიანათ მონასტერს შევსწირამ
და ყოველს წელიწადს შევმატებო. თუ, ვინ იცის, მონასტერმა არ ინებოს ამისი
ჩემთან ყოფნაო, შეწირვით კი არას შევწირავო და რაც შემიძლია ვაჩუქეფ და
ამ რჩევაში მეც დავედგი და რაც რამე ნაშოვრი მქონდა ან *მეფის ირაკლისა-*
გან, ან *იმერეთში*, ან *გურიანში*, ყველა ხრისანთოსს გავატანე, კურთხეულის
მეფის სოლომონის წიგნით და ჩემის წიგნით მონასტერზედ გავისტუმრე, რომ
საჩქაროთ უნდა წასულიყო, წიგნის ამბავი მოეტანა. წვეიდა ის *ხრისანთოს*
*იმერეთი*დამ და ორნახევარ წლამდის მონასტერზედ ვერ მივიდა. ამა ამბის
მაყურებელი ვიყავი. ამა ამბის ვითარებაში გაუნყრა ღმერთი *იმერეთსა* და
კურთხეული *მეფე სოლომონ* მიიცვალა*. დავრჩი უმოწყალო, აღარავინ მიც-
ნობდა, ის იყო ღმერთს გარდა, ჩემი მოწყალე და ბატონი. მთელმა იმერეთმა
ინება და *დავით ბატონისშვილი*** მეფეთ დააჯინეს, არც *მეფე დავით* მიც-
ნობდა და არც მე ვიცნობდი. ჩემის მონასტრისათვის მეორეთ მივეცი ჩემი
თავი განსაცდელსა და მივდექი *მეფე დავითის* კარზედა, კურთხეულის *პა-*

* სოლომონი გარდაიცვალა 1784 წელს.

** დავით გიორგის ძემ იმეფა ხუთი წელი, გარდაიცვალა 1795 წელს ახალციხეში ყვავილით.

პუნა წერეთლის შემწეობითა და იმედითა, ზურაბ წერეთლის შემწეობითა და იმედითა. ლეთისმშობელმა იცის, როგორ გავისარჯუე და ძლივ ამ ორის კაცის შემწეობითა ვარძიის შეწირულობის წიგნი გამოვართვი მეფეს დავითსა. მერმეთ დადიანსა და გურიელს გამოვართვი თეთრის შეწირულების წიგნები, ნიკოლოზ ბატონიშვილსა და გიორგი ბატონიშვილს* გამოვართვი, გურიელს გამოვართვი მეორეთ გლეხისა და მამულის შეწირულობის წიგნი, ნიკოლოზ ბატონიშვილის ცოლს, ერისთვის ქალს, ანასტასიას გამოვართვი თეთრის შეწირულობის წიგნი, მის უმაღლესობას მეფეს ირაკლის გამოვართვი თეთრის შეწირულობის წიგნი. ქრისტეს აქათ ათას შვიდას ოთხმოცდაექვს წელს მეფე ირაკლის კაცს დავით არაბს ორმოცი თუმანის მივეცი ან თეთრითა ან ცხენითა და ან სხვეფ რამითა და ეს შეწირულობის წიგნებიც გავატანე და ჩემი ვითარების ამბავი სრულებით ჩემს მონასტერს მივსწერე და არხიმანდრიტიც ვითხოვე, რომ ჩემდა სამაგიეროდ დამეყენებია და მე წავსულიყავ. ამ ქვეყნის ვითარება და ცხოვრებაც მივწერე და იმ რიგის ბერი ვითხოვე სახელდობრ ჩემის ცოდვის გამრავლებით, უდაბნოს მამა მონასტერზედ არ ყოფილიყო, სტამბოლს წასულიყო. ცარიელი წიგნები მომიტანა დავით არაბმა და იმ ხარჯმაც ტყუილად ჩამიარა. ასეთი წიგნები მომივიდა და სტამბოლიდამ უდაბნოს მამიდამ და მონასტრიდამ, რომ მოიცადეო და იმისთანა ბერს გაახლებო. ვიყავი მაყურებელი ორი-სამი წელიწადი, მერმეთ ოცდაათი თუმანი მივეცი ჩემს მთავარ დიაკონს კიპრიანეს და ის გავგზავნე. ის რომ წვიდა და ექვსი თვე რომ გავიდა, წამოვიდა მონასტრიდან ორი ბერი: ერთი პროტოსინგელოს ქრისტეფოროე და ერთი მწირი ბერი ნიკოლოზ. ორივე ახალციხეს დაიჭირეს და რაც რამ ჰქონდათ ყველა წაართვესთ და მე ასცხრა ყურუშათ დავიხსენი და მოვიყვანე. მათ მოსვლაზედ ამ იმერეთშიაც დიდათ არეულობა იყო. ამ არეულობის გარდა, ის ბერებიც ჩემს რჩევაზედ არ დადგნენ. ვეცადე ყოველითურთ ჩემის უმეცრეობითა ლეთის ვალს ქვეშ. ჩემის მონასტრისათვის რომელიცა ჰსჯობდა იმას ვარიგებდი და არც იყვნენ იმისთანა კაცი, რომ ხელმწიფეებთან მიდგომილიყვნენ და სიტყვა-პასუხი შესძლებოდათ. ამ საქმეშიდ რაც ჩემი რიგი იყო, ვცდილობდი. ამაში მეფე სოლომონს** და დავით ბატონიშვილს შფოთი დაემართათ, ჩემის ეკლესიის სიახლოვეს ომი მოხდა. მეფე სოლომონმა გაიმარჯვა. ომის მეორე დღეს წამოვიდა მეფე სოლომონის ჯარი, ჩემს მონასტერს მოუხდნენ, ეკლესიაც დასწვეს, სოფელიც გააოხრეს, მწირი ბერი ნიკოლოზ მოჰკლეს, ჩემი საქონელი და წმინდა ნაწილები დაიკარგა. მე და ის პროტოსინგელოსი ქრისტეფოროე მოვრჩით ტიტველა, შიშველა. წამოვედი, ვეცადე მეფე სოლომონთან, მეფე ირაკლისთან, რაც რომ შემეძლო, ჩემის მონასტრისათვის თავი სასიკვდილოდ გარდავდევი. რაც მიქნია, მთელმა იმერეთმა იცის და მეფე სოლომონის

* ოტია დადიანის ძე გიორგი ბატონიშვილი იხსენიება ოყურუმის ეკლესიის 1788 წლის წარწერაში.

** 1789 წელს გამეფდა სოლომონ II არჩილის ძე.

შენიშნულობის წიგნიც გამოაცხადებს. კიდევ *ქალაქსაც* ბევრი ვეცადე *მეფე ირაკლისთან*, რომ ის ბერი დამდგარიყო ამ მონასტერზე და მონასტრის ადგილ-მამულის შენორულობა და გამოსავალი შეეტყო და კიდევ მოეველო. მაგრამ არას გზით ჩემი სიტყვა იმ ბერმა არ მიიკარა და დარჩა *ქალაქსა*. ახლა ასე გამირიგებია: ჩემის *წმიდა კიკო მონასტრის* სახელზედა რაც შენორულია ან მამული, ან გლეხი, ან თეთრი, სულ ყოვლისფერი მიმიბარებია *წერეთლის ზურაბ სახლთუხუცისათვის* და ჩემის *წმიდა კიკოს მონასტრის* მაგიერობა და ეპიტროპობა ჩემმა წმიდა მონასტერმა მას მისცა. რაც შენორულობის წიგნები მაქვს ან *ქართლისა*, ან *იმერეთისა*, ან *ოდიშისა*, ან *გურიისა*, მისთვის მიმიბარებია. პირველი *ვარძიის* საური რაც მოვა თეთრად, ის შეინახოს, და ოთხი კოკა ღვინო ჩემის მონასტრისათვის ყოველს წელიწადს გაიყიდოს; სამოცი კოდი ღომი და ოცი ურემი სიმინდი გაიყიდოს მონასტრისათვისვე ყოველს წელიწადს და შაინახოს; თორმეტი თუმანი ყოველს წელიწადს *მეფის ირაკლისაგან* მიერთმევა, ისიც იმათთან შაინახოს; ორმოცი მარჩილი დადო ანისაგან მიერთმევა; ორმოცი მარჩილი *გურიელისაგან* მიერთმევა; ასოცი მარჩილი *მეფე სოლომონისაგან* მიერთმევა ყოველს წელიწადსა, როგორც შანორულობის წიგნში სწერია იმ რიგათ; ოცი მარჩილი *გიორგი დადიანის შვილისაგან* მიერთმევა; ოცი მარჩილი *ერისთვის ქალის ანასტასიასგან* მიერთმევა; ოთხი გლეხი *ნიკოლოზ ბატონიშვილისაგან* შენორული *ოდიშს*, *ეკს* არის, ორი *ადამია* გვარათა, ერთი *ბუნძუა*, ერთი *ძრლინკა*, ორი *აზატია*, მარტო ღვინის ბეგარა მართებსთ, და იმ ორის გარდასახადი საური საუდიერო, რაც *ოდიშს* გლეხის კაცის გარდასახადია, ისე იმათ გარდაახდევინოს და შაინახოს. ზემოხსენებულის ვარძიის ღვინის ფასი, როგორც ვარძიის მამულში გადიოდეს ფასათ, მეფისათვის დახარჯავს, თუ თავისთვის, როგორც *ვარძიის მამულში* ღვინო გაიყიდოს, იმ ფასათ არა დააკლოს რა და შაინახოს. იმ ეკკლესიის, როგორც გარიგებული დამიტოვებია, ნამეტნავად არ შაანუხოს. თუ ვინ იცის, მონასტრიდამ, როდესაც იქნეს, ბერი მოვიდეს, ჩემი მონასტრის ეპიტროპოსის სახლთუხუცის უსიტყვოთ ამოებში არც ერთში ხელობა არა ჰქონდეს-რა. თუ დაემორჩილოს ჩვენის ეპიტროპოსის ბრძანებასა, როგორც იმას ენებოს, ისე ჩააბაროს მამულიცა და შენორულობაცა, თუ არ დაემორჩილოს, როგორც მოსულა, ისე წავიდეს. ყოველ წელიწადს ამ ზემოხსენებულ შენორულობის თეთრი, ჩვენის ეპიტროპოსის სახლთ-უხუცის ზურაბ წერეთლის სიტყვით, *ისტამპოლს წმიდა კიკო მონასტრის მეტოქში* მიჰბარდეს და მისის შვილისა და მომავლის მოხსენება ჩემს წმიდა კიკოს მონასტერზედ არ მოიშალოს, და, ჩვენ, ჩვენმა ღმერთმან, თუ დავაკლოთ მოხსენება და, მან და მისმან ღმერთმან, თუ ამ გარიგებულობის გარდა ურიგოთ გაიხარჯოს. მე ასე დამიმტკიცებია და ასე გამირიგებია, და რომელიც ჩემი ძმა ბერი ვინმე მოვიდეს და სხვეფ გარიგება უნდოდეს, ამ გარიგებას ვერ მოშლის და ნურც უზამს ვინმე, რომ ეს ჩემი გარიგება მოაშლევინოს; და ვინაც ეს მოშალოს, ღეთისმშობელმა მოშალოს თავის სახილამ და *წმიდა კიკო მონასტრის* მოვალე იყოს, მერმეთ

მოსლევას ჩემი ცოდვის პასუხის გამცემი ის იყოს. ჩემი სისხლი დამიქცევია და ესენი ჩემის მონასტრისთვის მიშოვნია და გამირინგებია და ვინც ამაში ურიგოთ გაისარჯოს ღვთისმშობელმან და იმან იცოდეს.

ალიწერა ქრისტეს აქათ ჩლჟგ, ენკენთვის ა, ქორონიკონს უპგ.

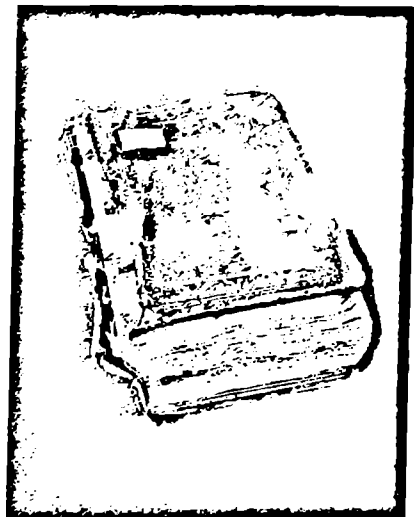
მე, დავით მღვდელი წერეთელი, იოაკიმისის არხიმანდრიტის პირით, ამ წიგნის დაწერაში დამსწრე ვარ და მონმე ვარ ამ წიგნისა.

ბეჭედი – დავით მღვდელი; ბეჭედი კიკოს მონასტრის არხიმანდრიტის, ხელს აწერს ბერძნულად – იოაკიმე არხიმანდრიტი.

VII 1883 წ.

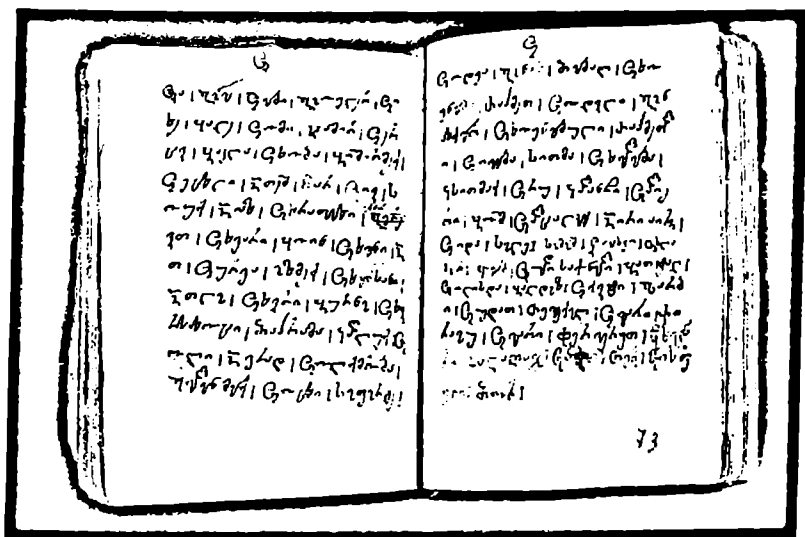
გამოც. გაზ. დროება — 1883, №25

შორაპნის მაზრაში, სოფლის ვარძიის გლეხები სამას კომლამდინ არიან ძველ დროიდგან შეწირულნი სამზღვარგარეთ ბერძნის გიკოს მონასტერზედ. ერთი ბერძნის ბერი მოსულა — იოაკიმე სოლომონ პირველის მეფობის დროს და მოუხერხებია შეწირულების შოვნა როგორც აქ ვარძიაში, ისე სხვადასხვა ადგილებში, იმერეთში და ქართლ-კახეთში. დროთა ვითარების გამო და ჩვენი გამოჩენილი სახლთხუცის დახმარებით ბევრი მოუმატებია ამ ბერს პირველ ნაშოვნი მამულებისა და ყმებისათვის. ან კი რა ძნელი მოსახერხებელი იყო იმ ყრუ და უბედურ დროში, როდესაც საქართველოს სახელმწიფოები იხრწნებოდნენ და აუარებელი ადგილები კიტრის ფასად იშოვებოდა!...

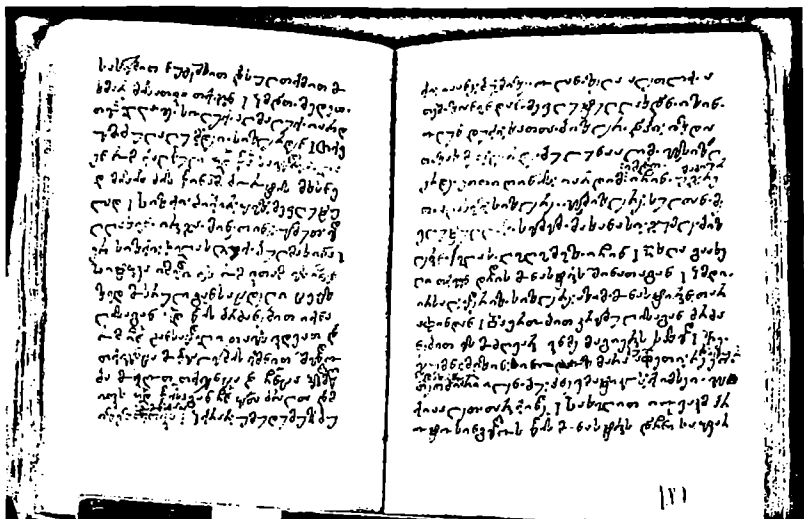
1. ქართულ-თურქული კრებული.

ხელნაერთა ინსტიტუტი, Q-98.

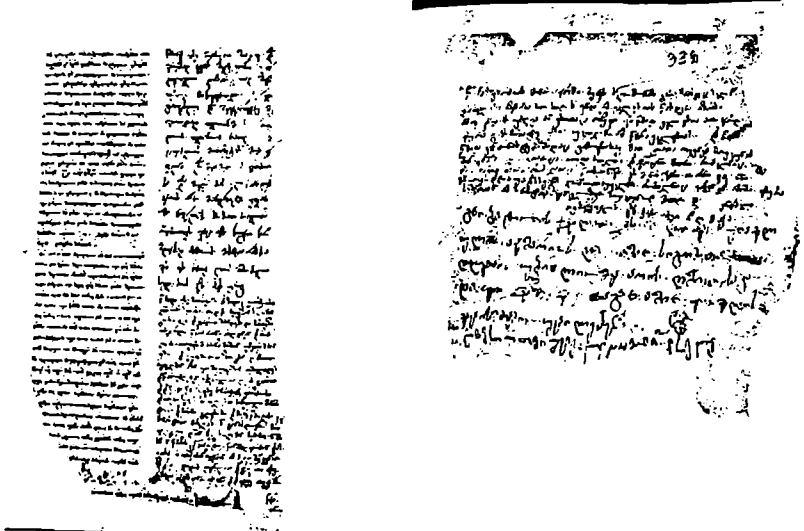

2. ქართულ-თურქული ლექსიკონი.

ხელნაერთა ინსტიტუტი, Q-98, 72v-73r.

3. კიკოს მონასტრის კრებულის მიერ საქართველოში გამოგზავნილი წერილი.
ხელნაწერთა ინსტიტუტი, Q-98, 110v-111r.

4-5. არქიმანდრიტ იოაკიმეს მინაწერი ხელნაწერ კრებულზე.
ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-882, 331v-332r.

№ 2025

Сестиний отецъ Архимандритъ
Григорий!

Востресовтвѣиимъ и Вла-
державнѣиимъ великѣи Тсцарс
императоръ Александръ Павло-
вичъ Владимѣръ Всероссійскѣи
имяниимъ своиимъ величества висо-
сѣиимъ. зназомъ повелѣаетъ, к-
Святѣиимъ Прасителствуиимъ все-
россѣиимъ Синодъ благословитъ вѣиу
Святѣиимъ отѣс Синодѣиимъ Асташиимъ.

Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ.

Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Курѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ
Свѣдѣиимъ о сѣиимъ вѣиимъ

6. იმპერატორ ალექსანდრე I-ის ბრძანება იოაკიმეს ახტალის არქივისკოპოსად
დანიშენის თაობაზე. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, H-2824.

**MATERIALS FOR THE HISTORY OF MONASTIC RELATIONS
GEORGIA AND CYPRUS**

**Vardzia – Metochion of the Kykkos Monastery
in Western Georgia**

In collaboration with Marine Meskhia

Summary

The church relation between Cyprus and Georgia is rooted in the Early Middle Ages, covering a vast period till the 1910s. Beginning with the 17th-18th centuries, the visits of Greek ecclesiastics from the Kykkos monastery to Georgia to collect donations and on various missions increased.

Interesting material is to be found in the museums of Georgia and Cyprus on the activity of Cypriot monks arriving in western Georgia in the 1780 in connection with acceptance of the Vardzia monastery as a metochion of the Kykkos monastery of the Holy Virgin and on the activity of Joachim, its first Greek hegoumenos. The diverse materials reflective of this period deal both with the history of the Kykkos monastery, as well as the Vardzia monastery and the different aspects of their relations.

The activity of protosynkellos Joachim in Georgia was versatile; he was actively engaged in the political and cultural life of the country. From the 1790s, through his endeavours, the foundation was laid of the metochion of the Kykkos monastery in Vardzia (western Georgia, Imereti, the present-day Kharagauli district). Besides Imereti, the latter monastery possessed serfs and estates in the principalities of Guria and Mingrelia and in eastern Georgia.

In the early 19th century, as a result of the annexation of the Georgian kingdoms and principalities and their incorporation in Russia, the Vardzia monastery and its monks often suffered from the dynastic civil wars and ravaging indoors of North-Caucasian or local residents. Nevertheless, protosynkellos Joachim made great effort, studied Georgian and took care to compile a Georgian-Turkish textbook for Greeks residing in Georgia, and for conducting divine service in Georgian for the local congregation; he amassed a monastic library and objects, received serfs and estates from local kings and princes, as well as various donations. The revenue obtained was sent to the Kykkos monastery Cyprus through the its metochion in Istanbul.

In 1802, on the order of the Emperor Alexander I and by the decision of the Synod of Russian Church, Joachim was appointed archbishop of the Akhtala, one of the oldest Georgian Episcopal Sees in Kvemo Kartli. At the same time, he remained hegoumenos of the Vardzia monastery till his death in 1828.

In the *addendum* of the present essay the historical materials (documents, manuscripts and their colophons, epigraphy, icons, embroidery) preserved in the different museums and archives of Georgia, concerning history of the Vardzia monastery, as well as the activity of its first Greek hegoumenos Joachim are published.

ლია ნერეთელი

„სამთა ყრმათა გაგილოს“ (თამარ მეფის „სამაგის მეოთხე ჰიპოტაზასად“ ცნობის ათეისტური თეორია)

„ქართლის ცხოვრების“ მემატიანენი აგიოგრაფი ხატმწერი არიან. იკონოგრაფიული განსახოვნება აგიოგრაფიისათვის სიტყვით სრულქმნაა. თხრობა წარმართულია, სარწმუნოებრივი მრწამსით, სიტყვიერი „ხატწერის“ კანონიკით. ქართლი („ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების“ – გიორგი მერჩულე) ერთი სრული მთლიანობა, სულიერ-ფიზიკური მყოფობაა, წარმოდგება სარწმუნოებრივი მრწამსით, მონამებრივი ღვანლით („ცხოვრება“). ქართველი მეფე, ბიბლიურ მეფეთა დარად, ერის „ცხოვრებას“ წარმართავს ღვთის თვალსაწიერში და მისი ნების აღმსრულებელია. მეფე იმდენად არის პიროვნება, რამდენადაც სავსეა ღვთის „სიტყვით“, „ხატი“, რამდენადაც უახლოვდება და მიმსგავსებულია მას. მეფე არის „ხატი ღვთისა“ და ჯვარისმტვირთველი ერისა. „ქართლის ცხოვრებას“ ეს უწყვეტი კონტინუიტეტი წარმართავს, ეს მრწამსი და ჯვარსახოვნება განსაზღვრავს.

შუასაუკუნეობრივი საღვთისმეტყველო აზროვნება, ბიბლიურ-ევანგელური სახისმეტყველება სულიერ შინაარსად ერთვის ქართველ მემატიანეთა კანონიკურ ტექსტებს. წარმოუდგენელია, აღწერათ ღვთივსულიერ მეფეთა ღვანლი და დაერღვიათ ზომიერება, „ხობტა-ქებათა“ წარმოთქმით არაკანონიკური, ღვთისმგმობი, ადოგმატური შინაარსი დაეწერათ. მემატიანეთა თხზულებანი არ არის, დღევანდელი გაგებით, უმრეტე შემოქმედებითი ფანტაზიის ნაყოფი. „ქართლის ცხოვრების“ მემატიანეთა თხრობა ერთგვარად კოდირებული, დაშიფრული ტექსტებია, რომლის „ნაკითხვა“ „შეუიარაღებელი თვალით“ – სულიერი შინაარსის, სარწმუნოებრივი მრწამსის გათვალისწინების გარეშე, უბრალოდ შეუძლებელია. საღვთისმეტყველო მეცნიერების სიღრმისეული ცოდნა, ბიბლიურ-ევანგელური სახისმეტყველება და ღვთივსულიერი მრწამსი მემატიანეთა თხზულებების სულიერად აღსაქმელ სააზროვნო სიერცეს ჰქმნის, სადაც ბიბლიურ-სახარებისეული ეპიზოდები, მოციქულთა და წმინდანთა „ცხოვრებანი“, წინასწარმეტყველთა სიბრძნე და ფსალმუნთა საგალობლები ცოცხლდებიან თხრობაში. ციტატები, რემინისცენციები თხრობას სამკაულად როდი ეფინება, არამედ სულიერი აღქმის ფუნქციას იძენს. აგიოგრაფი ხომ მუდმივად შიშობენ, შეძლებენ, „სიტყვით“ შეულონ მკითხველს სულიერი თხრობის ძნელადმისაგავლი კარი?! აგიოგრაფი ხატმწერი მემატიანენი მეფის ღვთივსულიერ ხატს სიტყვით ჰქმნიან და სიტყვა ლოგოსური ბუნების საზრისს გულისხმობს, „სიტყვით სავსეობა“ ღვთის ნებით სრულიქმნება.

არასწორია საუბარი დავით აღმაშენებლის „ცხოვრების“ მიხედვით იზო-

თიზმზე (ადამიანის გაღმერთებაზე). მემატრიანე აღწერს მეფის გარდაცვალებას, სულიერად აღსაქმელ რეალობას გადმოსცემს – მეფემ გარდაცვალების შემდგომ დაიშვილდა სასუფეველი. ხატმეტყველურად წარმოდგება სამოთხე: „სადაც ბუნებით ღმერთი მიუფებს მადლით ღმერთქმნილთა ზედა“. ეს ერთგვარი მზაფორმულაა სასუფეველისა, სადაც „ბუნებით ღმერთი“ – მაცხოვარია, ხოლო „მადლით ღმერთქმნილი“ – წმიდანი. სამწუხაროდ, ისტორიკოს მეცნიერებს „ბუნებით ღმერთი“ ამ თხრობაში დავით აღმაშენებლის „ეპითეტად“ მიუჩნევიან და წიგნიდან წიგნში, გამოკვლევიდან გამოკვლევაში, სტატიიდან სტატიაში გადადის „იზოთიზმი“ – თითქოსდა, მეფის „ბუნებით ღმერთად“ „გამოცხადება“ მემატრიანის მიერ. როდესაც სათანადოდ ვერ ვკითხულობთ ღვთისსულიერ, თავისთავად რთულ საღვთისმეტყველო შინაარსს, შედეგად გვაქვს მემატრიანეთა და მეფე-წმიდანთა შეურაცხმყოფელი თეორიები.

უფრო რთული ვითარებაა თამარ მეფის მემატრიანეთა თხრობის აღსაქმელად. ათწლეულების განმავლობაში წიგნიდან წიგნში, გამოკვლევიდან გამოკვლევაში, სტატიიდან სტატიაში უცვლელად გადადის თამარ მეფის „სამების მეოთხე ჰიპოსტასად“ გამოცხადების ათეისტური თეორია.

ჩვენი წერილი მოკრძალებული მცდელობაა სხვაგვარად იქნას ნაკითხული თხზულების „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ კონტექსტი. საღვთისმეტყველო აზროვნებისა და სახისმეტყველების გათვალისწინებით წარმოდგეს მემატრიანის მიერ ნაგულეები თხრობის სულიერი შინაარსი. თავიდანვე გამოვრიცხავთ თამარის „ცხოვრებაში“ მემატრიანის მიერ მეფის „სამების მეოთხე ჰიპოსტასად“ გამოცხადების მცდელობას, ამთავითვე განვსაზღვრავთ, რომ ცალკეულ ავტორებსა და მათ ციტატებს არ ვიმოწმებთ, არ ვკამათობთ, მცდარ სამეცნიერო თეორიად მიგვაჩნია მეფეთა „ცხოვრებაში“ იზოთიზმისა და „სამების მეოთხე ჰიპოსტასად“ ცნობა.

აი, რას ვკითხულობთ სიტყვა-სიტყვით „ქართლის ცხოვრებაში“ – „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ თხრობაში:

„ამიერთგან ვიწყო წყობად, ბრძოლად გონებისად მიმზიდავმან და მკუე-თებელმან მსგავსად ქვისა და რკინისამან აღმოვშობო ცეცხლი სიყვარულისა და ქებისა და სურვილისა – აღვატკინო და აღვამალლო სახმილი ცამდინ. მუნ შიგან აღმოვარჩინო ეთერიცა ცეცხლისა და ქუეყანა ცეცხლთაგან მღვეელი ურჩთა და ცეცხლებრ ღონე და მოხმარებული მეგობართა და მოყუარეთა. მუ მაშინ ნაბუქოდონოსორ სამთა ყრმათა თანა თხებდად იხილა ერთი სამებისა-განი, აქა კულა სამებისა თანა იხილვების თხებდად თამარ, მისწორებული და აღმატებული“ („ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“) [1, 25].

მემატრიანის თხრობის სახისმეტყველური ანალოგია ნაბუქოდონოსორ მეფის მიერ „სამთა ყრმათა ბაბილონს“ – ცეცხლის სახმილში ჩაყრა (დანიელი, 1, 1-6), ზოგადად, თამარის „ცხოვრების“ მემატრიანე დანიელ წინასწარმეტყველის ბიბლიურ თხრობას განასახოვნებს და სახისმეტყველურად ცნობილ ორ ეპიზოდს ახლებურად აცოცხლებს – წინასწარმეტყველი დანიელი ლომთა ხაროში და

დანიელის წიგნის მეორე ეპიზოდი, ისტორიულად დანიელთან დაკავშირებული: ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსორმა ერთად წაიყვანა დანიელი და სამი ყრმა იუდეადან ბაბილონში (დან. 1, 1-6).

დანიელის სახე, როგორც იონა წინასწარმეტყველისა, გააზრებულია მაცხოვრის ჯვარცმისა და აღდგომის წინასწარუწყებად. დანიელის ლომთაგან სასწაულებრივი ხსნა და იონას ვეშაპის მუცლიდან გამოსვლა მორწმუნე ქრისტიანთა სულის ჯოჯოხეთიდან ხსნას გამოხატავს სიმბოლურად. მეფე ნაბუქოდონოსორი „მძღავრი“ – მეფეა („მძღავრი“ – ესე არს ყოვლითა უსამართლობით აღსავსე არალირსი მეფე“ – ს.ს. ორბელიანი) სამი ყრმა ცეცხლის ალიდან სასწაულებრივად უვნებელი ამოვიდა, რასაც სახისმეტყველური საზრისით, დანიელის ლომთაგან უვნებლად გამოსვლის დარად, სიმბოლური გააზრება აქვს:

„და მიმგებელმან თქუა მეფემან: ხოლო ვითარმე ვხედავ მამრთა ღმრთა წსნიღთა და მთარულთა საშუალ ცეცხლისა და განყოფილებამ არა არს მათ შორის და ხილვამ მელთხმსამ მსგავს არს ძისა ღმრთისა“.

„ხოლო ანგელოზი უფლისაჲ თანაშთავიდა მყის აზარიაეთსა საჭმილად მიმართ და განყარა ალი ცეცხლისა საჭმილისაგან. და ყო შორის საჭმილსა, ვითარცა სული ცუარისა, ვითარცა-რამ მსტვნავი და არა შეეზო მათ ყოვლითურთ ცეცხლი მათდა და არა შეაწუნხნა იგინი და არ აღაშფოთნა იგინი“ (დანიელი, ა3 – 49, 50).

სახისმეტყველურად აღსაქმელი ეპიზოდია – ცეცხლში სამი ყრმა მეოთხემ – ანგელოზმა, ნაბუქოდონოსორის თქმით („ხილვამ მეოთხისაჲ მსგავს არს ძისა ღმრთისა“ დანიელი თ 3.92) „ღმრთის ძემ“ დაიფარა.

დანიელის ლომთაგან დახსნას და „სამი ყრმის“ ცეცხლიდან უვნებლად გამოსვლას მართლმადიდებელი ეკლესია ერთ დღეს აღნიშნავს (ძვ. სტილით 17, ახლით – 30 დეკემბერი) [2, 117].

ლიტურგიულ ტექსტებში ერთად მოიხსენიებიან:

„ხელთა განპყრობითა დანიელ მღვიმესა მას შინა მხეცნი მოამდოვნა, ხოლო სამთა მათთა დაშრიტეს ალი ღვთისა მიერ...“ „რომელთა დაშრიტეს ალი ცეცხლისაჲ და დაუყუნეს პირნი ლომთანი უბინო ყრმათა დანიელთა თანა ვაქებდეთ“... [3, 452].

ქრისტიანული საზრისით „სამ ყრმათა“ შორის „მეოთხე“ – მაცხოვარი გამოჩნდა, ნაბუქოდონოსორის ხილვა ხატმეტყველებად არის ქცეული:

„რომელმან მძღავრი იგი განაკარვე, რომელი სარწმუნოებით იტყოდა: სამთა ვხედავ და მელთხმსა მის ბრწყინვალეებად და მიკვირდების“...

„რომელი გამოშინდი საჭუმილსა მას მსგავსად ანგელოზისა, ხოლო მძღავრ-მან მან იცნა ზატი შენი, ქრისტე, შორის ღირსთა ყრმათა შენთა, რომელნი დაუცხრომელად შენდამი ღალადებდეს და იტყოდეს:

ღმერთო მამათა ჩუენთაო, კურთხეულ ხარ შენ...“

„ბრძანებაჲ მეფისაჲ შეურაცხყვეს სამთა ყრმათა, სამების მგალობელთა“ [3, 410].

„ვითარცა ვარსკულაენი ცისანი, საჭუმდისა შინა იყვენეს ყრმანი, არათუ სიმრავლით, არამედ სამებბი“... [3, 411].

„მსწრაფლ გესმა ჴმა მათი, უფალო, და მოუველინე მათ ანგელოზი ნათლი-საჲ, რომელი სამთა მათ ყრმათა შორის მელთხედ გამოჩნდა“... [3, 365].

„სარწმუნოებით ცხონდებოდეს ბაბილონს სამნი ყრმანი, რომელნი სამებბისა ძალსა წინა გამოსახვიდეს, მესამესა დღესა მკუდრეთით აღდგომასა შენსა გიგა-ლობდეს, გაკურთხედეს და უფროსად აგამალლებდეს უკუნისამდე“ [3, 366].

ანუ „სამი ყრმა“ წინასახეა ქრისტიანული სამებბისა, მესამე დღეს მაცხოვრის მკვდრეთით აღდგომისა, „მეოთხედ“ გამოჩენილი ანგელოზი მაცხოვარია, ან მაცხოვრის მიერ წარმოგზავნილი ანგელოზი.

ადრექრისტიანულ და შუა საუკუნეების ხელოვნებაში გავრცელებული სოუჟეტია წინასწარმეტყველი დანიელი ლომთა ხაროში და სამი ყრმა ცეცხლის სახმილში ანგელოზის მიერ დაცული:

წირქოლის რელიეფი – ფილის ზედა ნაწილში დანიელი ორანტის პოზაში და ორსავე მხარეს ყალყზე შემდგარი ორი ლომი, ასომთავრული წარწერა „დანიელი იტყვის, მიხსენ მე უფალო, პირისაგან ლომთასა“...

ხელოვნებათმცოდნე თამარ ხუნდაძე „სამ ყრმათა“ გამოსახვას ვარაუდობს წირქოლში [4, 81].

IV ს-ის მარმარილოს სარკოფაგზე არლის (საფრანგეთი) ნმ. ტროფიმეს ეკლესიიდან – დანიელის გამოსახულებასთან ერთად სამი ყრმა ცეცხლის სახმილში, მეფე ნაბუქოდონოსორთან ერთად. დანიელი და სამი ყრმა ანისში აგარაკის სტელის (VI-VII სს) ბაზისის ერთ ნახნაგზე, საქართველოში – სამი ყრმა და წინასწარმეტყველი დანიელი ერთად გამოსახულნი არიან ზაქარია ვალაშკერტელის სვინაქსრის (A-648) ერთ-ერთ მინიატურაზე (X-XI სს).

„სამი ყრმა“ ცეცხლის სახმილში ორი იკონოგრაფიული რედაქციით არსებობს – ერთი ანგელოზის ყრმებს ზემოთ გამოსახვა – უძუნის (სომხეთი) სტელა (VI ს), ოტენის (საფრანგეთი) კაპიტელი (XII ს), ბეთანიის (XII-XIII ს), ყინწისის (XIII ს) ფრესკები, მეორე – ანგელოზი ყრმათა გვერდით – 340 წლის სარკოფაგი (სირაკუზის მუზეუმიდან), მურანოს დიფტიქონის (VI ს). (რავენის ნაციონალური მუზეუმიდან), სინას ნმ. ეკატერინეს სახელობის მონასტრის (VII ს.) ენკაუსტიკური ხატი და ა.შ. [4, 85].

„სამი ყრმის“ სარწმუნოებრივი სიმტკიცე „სინანულის“ საგალობელთა სახისმეტყველებაა:

„დანიელ მღვიმესა შინა გასმიეს ვითარ დაუყვნა სულო, პირნი მხეცთან და უწყი, ვითარ ყრმათა აზარიელთ ალი მძაფრისა მის ცეცხლისა დაშირტეს სარწმუნოებით“ (ანდრია კრიტელი).

გალობა VI, ძლისპირი: ყრმათა ბაბილონს (დავით აღმაშენებელი, „გალობანი სინანულისანი“).

დანიელის ლომთაგან და „სამი ყრმის“ ცეცხლთაგან სასწაულებრივი ხსნა ერთი ყველაზე გავრცელებული სახისმეტყველური ეპიზოდია წმიდა მამათა თხზულებებში:

„ნეტარი იგი დანიელ... მღვიმესა მას შინა ლომთასა განერა, ანანია, აზარია და მისაელ („სამნი ყრმანი“ სახელებით – ლ.წ.) ამისევე საცხებლისა წადიერებით სწადოდა ცხებად. ამის გამო ოთხად გამოჩნდეს საჭუმიაღვსა მას შინა, რამეთუ საცხებელი იგი იყო, რომელი ვითარცა ცუარი ქუეყანასა ზედა დამოდოდა“ („ნეტარისა იპოლიტეს თქმული თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ“) [5, 254].

ბასილი კესარიელის განსაზღვრით, „ეგვეთარნი იყვნეს გუამნი სამა მათ ყრმათანი ცეცხლსა შინა ბაბილონისასა და მარხვისაგან იყუნეს იგინი შეუხებელ, რამეთუ დიდსა მას საჭუმელსა შინა ცეცხლისასა, ვითარცა ოქროჲ, ესრეთ უვნებლად იყუნეს ცეცხლისა მისგან და ოქროსაცა უძლიერეს იყუნეს... ხოლო დანიელ, კაცი იგი გულისსათქმელი, რომელმან სამსა შეიდეულსა პური არა ჭამა და წყალი არა სუა და ლომთაცა მარხვად ასწავა“... [6, 6].

„შიოსა და ევაგრეს ცხოვრება“ აცოცხლებს „სამთა ყრმათა ბაბილონს“ ხატსახოვნად: წმიდა შიო მღვიმელი ხელისგულზე ანთებს საკუმეველს, წმიდა იოანე ამ სასწაულს ადარებს „სამთა ყრმათა ბაბილონს“ სასწაულს, როდესაც მათ ცეცხლის ალი ვერ სწევას, ხოლო გარშემომყოფნი „შეინუებოდეს აღისა მის მიერ მათ ზედა მოფენილსა“ [7, 151].

საგულისხმოა, რომ ასურელ მამათა „ცხოვრებებში“ (და წმ. შიოს ამ სასწაულშიც) გააზრებულია ოთხი სტიქიონის ბუნებითობის ძლევა წმინდანთაგან. წყალი, ცეცხლი, მინა და ჰაერი – კარგავს თავის ფიზიკურ ძალას და ემორჩილება ღვთივსულიერ მოღვაწეთა ნებას. „ოთხთა ნივთთაგან“ (როგორც ეწოდება ცეცხლს, წყალს, მინასა და ჰაერს) შედგება ყოველივე სამყაროში, თავად ადამიანიც ფიზიკური აღნაგით, მაგრამ ადამიანი განსაზღვრულია სამნაწილედით – სული, სამშვიწველი, სხეული. „სამისა“ და „ოთხის“ მიმართება ღრმადსიმბოლური საზრისით გულისხმობს „ოთხთა ნივთთაგან“ – ფიზიკურ-მატერიალური ხილული სამყაროს და სამნაწილედის – „სული, სხეული, სამშვიწველის“ თანაარსებობას. ღვთიური ნება და წმინდანის ლოცვა, რწმენით წარმოთქმული სიტყვა აუქმებს ოთხი სტიქიონის ძალას. „სამნაწილედისა“ და „ოთხთა ნივთთა“ სიმბოლიკა განფენილია მაცხოვრის შობისა და აღდგომის საიდუმლოებრივ, ღვთიურ საზრისში – მაცხოვრის სამოსი ოთხად გაყვეს – ნუთისოფლის, ამქვეყნიურის, „ოთხთა კიდეთა“ განსაზღვრა და კვართი – ღვთიურობის განსახიერება განუყოფელია. „სამ“-ისა და „ოთხის“ თანაარსებობა მოჩანს „სამ-ოთხის“ სახელწოდებაში.

საგულისხმოა, რომ „ოთხ ნივთთაგან“ ცეცხლი გრაფიკულად გამოისახება სამკუთხედით, როგორც დანარჩენი სამის (მინა, ჰაერი, წყალი) გამაერთიანებელი სუბსტანცია.

„კონსტანტი კახის წამებაში“ ასე მიმართავს უფალს მარტიელი:

„ვითარცა იგი ამასვე ადგილსა ადიდე წმიდანი იგე ყრმანი, რომელთა აღგიარეს შენ, და მეცა ღირს მყავ მათ თანა“ [8, 137].

იოანე შავთელის „გალობანი ვარძიისა ღვთისმშობლისანი“ ღვთისმშობელს მოიხსენიებს კიბედ, მაცვლად, მთად, სანმისად და ცეცხლის სახმილში „სამ ყრმას“ სახისმეტყველურად წარმოსახავს:

„იაკობ კიბედ გიხილა, ხოლო მოსე
მაყულად, დანიელ მთად, გედეონ სანმისად,
ანგელოზის მოსვლითა შეცუფულთა,
ცეცხლთა მას შინა ქადაგეს ყრმათა. რაჟამს
ხატი ოქროსა გინებითა კდემული ყვეს“ [9, 135].
იოანე მინჩხის საგალობელში ამგვარად განსახოვნდება:

„რომელმან სამნი ყრმანი
საწუმოლისაგან განარინა
და დანიელ მხეცთაგან იწსნა
და ელია
ეტლთა ზედა
ჯორცითა ცად აღიყვანა“... (10, 198)

ამრიგად, საღვთისმეტყველო საზრისით, „სამი ყრმა“, როგორც „სამი ანგელოზი“ – აბრაამის სტუმრობისას, სამებას განასახიერებს, ღვთის ნებას აცხადებს წუთისოფელში, „ოთხთა ნივთთაგან“ აგებულ მინიერ ყოფაში. წმინდანთა სასწაულებში სულიერი ძალით, ღვთის რწმენით, ღვთის ნებით დაიძლევა ერთ-ერთი ოთხი სტიქიონიდან – უქმდება ამქვეყნიური კანონი მყოფობისა.

ზემოხმობილი იკონოგრაფიული და ლიტურგიული, სახისმეტყველური მასალით სრულიად ნათელია, ვფიქრობთ, სიღრმე და მნიშვნელობა „სამთა ყრმათა ბაბილონს“ ბიბლიური თხრობისა, რომელსაც თამარის „ცხოვრების“ მემატთანე სახისმეტყველური საზრისით რთავს თავის თხზულებაში. კონკრეტულად ბასილი დიდის „მარხვისათვის“ ტექსტის სიახლოვე სრულიად ცხადია მემატთანის თხრობასთან:

„რამეთუ ვითარცა ქვისა მიმართ, ანუ რვალისა, ანუ სხვისა რაღსმე ნივთისა წინააღმდეგობისა, ესრეთ ვერ შემძლებელ იყუნეს ლომნი იგი კბილთა მათთა მიახლებად მისა. ესრეთ, ვითარცა სანდობელმან აწვდის რკინამ. აწდო მარხვამან გუამი კაცისა... [6, 6].

საუბარია მარხვისგან ადამიანის სხეულის ბუნებითობის ცვლაზე – ოქროს სახედ იცვალა სამი ყრმის გვაში მარხვით, დანიელის მარხვამ რკინად გარდასახა მისი სხეული, ლომნი და ცეცხლი – რკინასა და ოქროს ვერ ერევან.

თამარის მემატთანე კონტექსტში გულისხმობს „მკუეთებელმან მსგავსად ქვისა და რკინისამან“, უნდა „აღმოშობოს ცეცხლი“, „სიყვარულისა და ქებისა“ და „სურვილისა“, ცეცხლის ალით „აღვატკინო და აღვამაღლო საწმილი ცამდინ“. მუნ შიგან აღმოვაჩინო ეთერიცა ცეცხლისა“ – (შდრ.: „ეთერი ნივთთა შორის“ – არსენ ბერი, „სფეროვ ეთერიოზად ცეცხლისაჲ“ – იოანე პეტრიწი).

მემატთანის თხრობა გულისხმობს – ქების „ცეცხლის“ აღგზნებას, რომელმაც უნდა იმსხვერპლოს „ურჩნი“ („ქუეყანა ცეცხლთაგან მღეველი ურჩათ“), ხოლო „მეგობართა და მოყუარეთა“ ლონე შესძინოს.

მემატრიანე თხრობაში ცეცხლს „ალაგზნებს“ „ქებით“, შემდგომ განასახოვნებს ნაბუქოდონოსორ მეფისა და „სამთა ყრმათა ბაბილონს“ ცნობილ სახისმეტყველურ ეპიზოდს:

„თუ მაშინ ნაბუქოდონოსორ სამთა ყრმათა თანა ოთხებად იხილა ერთი სამებისაგანი, აქა კულა სამებისა თანა იხილვების ოთხებად თამარ, მისწორებული და აღმატებული“-ო.

საუბარია, ვფიქრობთ, არა ნივთიერ ცეცხლზე, არამედ მემატრიანის „ქების“ ცეცხლზე. „ერთი სამებისაგანი“ – ძე ღმერთს, მაცხოვარს გულისხმობს, როგორც ეს ლიტურგიულ ძეგლებშიც განსაზღვრულია.

მემატრიანე, ბიბლიური სახისმეტყველებით გეთავაზობს ამგვარ კონტექსტს – წარმოვთქვამ და აღვაგზნებ ქების ცეცხლს, თუ მაშინ ნაბუქოდონოსორმა „სამ ყრმასთან“ იხილა „ოთხებად“ (ანუ მეოთხედ) „ერთი სამებისაგანი“ – მაცხოვარი, ძე ღმერთი, აქ „სამებისა თანა“ – (ანუ „სამი ყრმის“ – ფიზიკურ-მატერიალურ, ამქვეყნიურ, წუთისოფლისეულ მყოფობაში, ადამიანურ საცხოვრისში, „ოთხთა ნივთთაგან“ შედგენილ სიცოცხლეში) „იხილვების ოთხებად თამარ“ – ანუ თამარი მფარველად მოავლინა ღმერთმა, „მეოთხედ“ ის გამოუჩნდა „სამ ყრმას“ მემატრიანის ქების სახმილში.

ეს განსაზღვრა იმავდროულად გულისხმობს, მეფე ღვთივსულიერად ამაღლებულია ოთხი სტიქიონისგან შედგენილ სამყაროზე რწმენით, მადლით, ღვთის ძალითა და მფარველობით...

კონტექსტი არ გულისხმობს ჰიპოსტასურ სამება-ერთარსებას (და მემატრიანე თამარს სამების „მეოთხე“ ჰიპოსტასად კი არ აცხადებს), არამედ განსაზღვრულია რეალობა ხილვისა – თუ ნაბუქოდონოსორმა „სამ ყრმასთან“ „მეოთხე“ იხილა „ერთი სამებისაგანი“ – მაცხოვარი, აქ, ამ ქების ცეცხლში, „იხილვების“ „სამებისა თანა“ („სამ ყრმასთან“ ერთად – გრძნობად, მატერიალურ, ამქვეყნიურ მყოფობაში) „ოთხებად“ ღვთივსულიერი თამარ. ნაბუქოდონოსორის ხილვაში „სამ ყრმას“ „ერთი სამებისაგანი“ (მეოთხე) მაცხოვარი მფარველობს და იხილვება, ხოლო აქ „სამ ყრმას“, ანუ ამქვეყნიურ მყოფობას მფარველობს და იხილვება „მეოთხე“ – თამარი. „მისწორებული და აღმატებული“ „სამ ყრმასთან“ მიმართებაში ეს „მეოთხე“ არ არის ადამიანი, არამედ, ღვთიური წარმომავლობის, ანგელოზებრივი, „ოთხთა ნივთთაგან“ აგებულ ადამიანზე აღმატებულს... („მისწორებული და აღმატებული“ აღნიშნავს ადამიანის „სწორს“, მსგავსს, მისნაირს, მაგრამ მასზე „აღმატებული“... „მისწორებული“ – „სამ ყრმასთან“ ერთად ხილვაში, ამქვეყნიური თვალთ და „აღმატებული“ სულიერი საზრისით, ღვთიური წარმომავლობით).

მემატრიანე ამ ურთიერთდაპირისპირებულობას თავად განსაზღვრავს – იმ „სამ ყრმას“ მაცხოვარი მფარველობს, ხოლო აქ „სამ ყრმას“ – ადამიანურ საცხოვრისს, მთლიანად რწმენით განსაზღვრულ საქართველოს (ამის სიმბოლოა „სამი ყრმა“) – თამარი, ბაგრატიონი მეფე, შთამომავლობით მაცხოვრის მონათესავე გვარის წარმომადგენელი, „ღვთისა სწორი“, როგორც თამარის მეფობის ცნობილი განსაზღვრა.

კონტექსტი არ გულისხმობს სამების – ჰიპოსტასურ საზრისს, მით უფრო „მეოთხე ჰიპოსტასად“ თამარის დასახვა მემატინის მიერ ყოვლად წარმოუდგენელია და მხოლოდ ათეისტური აზროვნების შედეგია.

თამარის მემატინე თხრობაში დანიელის მეორე ეპიზოდსაც აცოცხლებს სახისმეტყველურად – თამარმა გაზარდა ლომის ბოკვერი, იგი ფეხთით უწევს თამარს, სახისმეტყველურად – დანიელმა მხეცის ბუნება გარდაქმნა, ლომი არაფერს ავნებს და ემორჩილება წმინდანს, ასევე თამარმა უწებელყო იგი. ორი ლომის გამოსახვა ბაგრატიონთა სამეფო გერბზე ბიბლიური სახისმეტყველების განსახოვნებად წარმოდგება.

ამრიგად, შუასაუკუნეობრივი აზროვნება არასოდეს „იკითხება“ ერთსახოვნად, ბიბლიურ სახეთა და ეპიზოდთა „შემოტანა“ ტექსტში არ არის თანამედროვე საზრისით, შედარება, ანდა თხრობის სამკაული, მას ღრმადსულიერი შინაარსით, დრო-სივრცული განზომილების გაფართოების, გაშლის, ღვთივსულიერი აზრით დატვირთვის ფუნქცია აკისრია და სარწმუნოებრივ ხედვასა და შემეცნებას გულისხმობს. ყოფით-რეალური „ამბიდან“ მკითხველი აჰყავს სულიერი აღქმის, ღვთიურის განცდის უნარამდე.

ყოვლად წარმოუდგენელია, წმიდა მეფეთა „ცხოვრების“ აგლოგრამა ხატ-მწვანე მემატინე სამების დოგმატს „არღვევდეს“ თხრობაში, ადამიანურის „დასაზღვრულ“ სფეროს „ურევდეს“ „ღვთიურობის“ არსში, ღვთისმგამობი შედარება-ეპითეტებით „აქებდეს“ და „ხოტბას ასხამდეს“ ქრისტიან მეფეს, რომლის ღვთივსულიერი „ცხოვრების“ თხრობას ისახავს მიზნად, არღვევდეს კანონიკას, ადოგმატურ, მკრეხელურ აზრებს „გვთავაზობდეს“ და ეს მხოლოდ მეოცე საუკუნის მკითხველ საზოგადოებას „შეემჩნოს“.

ამგვარი „წაკითხვა“ მხოლოდ ათეისტური მეცნიერული მსოფლმხედველობის „შედეგია“, მიზანიც ნათელია – სარწმუნოებრივი, იდეოლოგიური მრწამსის გარეშე დაწერილი ერის „ისტორია“, „შუასაუკუნეობრივი ბნელეთი“ და ა.შ.

შუასაუკუნეობრივი აზროვნება ერთსახოვნად არის განფენილი იკონოგრაფიასა და აგიოგრაფიაში, ჰიმნოგრაფიასა და საისტორიო მწერლობაში. ბიბლიური ეპიზოდების განსახოვნება ხატწერითა და „სიტყვით“ ერთ საზრისს, ერთ სახისმეტყველურ პრინციპს ეფუძნება. „სამი ყრმა ბაბილონს“ იკონოგრაფიასა და სიტყვიერ ხატწერაში ფართოდ გავრცელებული ხატსახოვნებაა. თამარის მემატინე „ქების“ წარმოქმნის „ცეცხლში“ ახლებურად აცოცხლებს მას. მაგრამ სამწუხაროა, რომ ათეული წლების განმავლობაში მეფეთა და მემატინეთა თხრობის ღვთივსულიერი საზრისის გაუთვალისწინებლობით მათი ამაღლებული ხატ-სახეები ისევე შეიბღალა, როგორც ფრესკული გამოსახულებანი უღვთო დროში.

დამოწმებული ლიტერატურა

1. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. II, თბ., 1959 წ.
2. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, თბ., 1988;
3. უძველესი იადგარი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ე. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა და ლ. ხევსურიანმა, თბ., მეცნიერება, თბ., 1980.
4. თ. ხუნდაძე, ძველი აღთქმის სიუჟეტები რელიგიურ ფრაგმენტებზე წირქოლიდან, ACADEMIA, ტ. II, თბ., 2001 წ.
5. შატბერდის კრებული, გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გონაშვილმა, მეცნიერება, თბ., 1979.
6. ბასილი კესარიელის „სწავლათა“ ეფთვმე ათონელისეული თარგმანი, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ც. ქურციკიძემ, მეცნიერება, თბ., 1983.
7. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. III (მეტაფრასული რედაქციები XI-XIII სს.), ი. აბულაძის რედაქციით, „მეცნიერება“, თბ., 1971.
8. კონსტანტი კახის წამება, „ძველი ქართული მოთხრობა“ (V-XII ს), რ. თვარაძის რედაქციით, თბ., 1979.
9. ნ. სულავა, XI-XII საუკუნეების ქართული ჰიმნოგრაფია, თბ., 2003.
10. იოანე მინჩხის პოეზია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და გამოკვლევა დაურთო ლ. ხაჩიძემ, მეცნიერება, თბ., 1987.

Лиа Церетели

«ТРИ ОТРОКА ВАВИЛОНСКИХ»

Резюме

В статье рассматривается символический смысл библейского эпизода «Три Отрока Вавилонских в Огне» в сочинении летописца царицы Тамар «История и восхваление венценосцев» («Картлис Цховреба», том 2).

контексте этого эпизода представление царицы Тамар в образе «четвертой ипостаси Святой Троицы» неверно.

Lia Tsereteli

“THREE BABYLON BOYS”

Summary

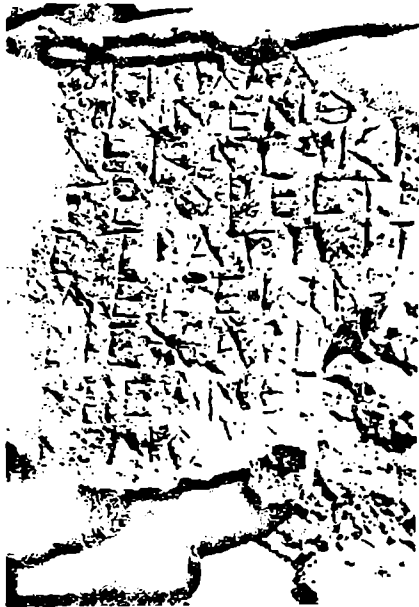
In the article the author discusses the symbolic idea of the Bible episode about “Three Babylon Boys” in the composition of King Tamar’s chronicler “Istoriani da Azmani Sharavantedtani” (The History and Praise of Monarchs) (“Kartlis Tskhovreba”, vol. II).

To present King Tamar as the “Fourth Hypostasis of Trinity” is not right.

თინათინ ყაუხჩიშვილი

პარძნული პაიტაფია სოსუმიდან

1991 წ. სოსუმის ძველი ციხის ტერიტორიაზე არქეოლოგმა მ. გუმბამ გათხარა ნაგებობა (ეკლესია?), რომლის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთზე ჩაშენებული იყო კირქვის (?) ოთხკუთხა სტელა, რომელზედაც გამოყვანილია 9-სტრიქონიანი ბერძნული წარწერა.

წარწერის ფოტო წასაკითხად გადმომიგზავნეს მე. იგი ძირითადად კარგად იკითხება (დაზიანებულია თავში პირველი და მეორე სტრიქონები, ბოლოს – მერვე და მეცხრე სტრიქონები). წარწერა საგანგებოდ გამოყვანილი ასოებით არ არის შესრულებული. ძირითადად ასოები მსხვილია, კუთხოვანი და არ ჩანს, რომ ღრმა ჭრილით იყენენ ამოკვეთილი. ო და მ თითქმის მრგვალია; ε-ს სამივე პორიზონტალური ხაზი ტოლი აქვს. ასევეა თ-ც კუთხოვანი და ორივე პორიზონტალური ხაზი ტოლი (თითქმის ვერტიკალურის სიგრძის). ν ფართოა. ა. თ და ლ ერთი ტანისაა. გამოჩეულია ა, რომელიც გვხვდება სამჯერ და სამივეჯერ ერთნაირია – ვერტიკალური ხაზები შედარებით დაბალია, ერთმანეთისგან დაშორებული, ხოლო მათი შემაერთებელი ქვედა ხაზი, შუაში ჩატეხილი, ოდნავ

ამონეული და ასევე დაბალი, ასევე გამორჩეულია κ (ის ორჯერ გვხვდება), რომლის მარჯვენა მხარე სამკუთხედიან, ფართოდ გაშლილი გრძელი ხაზებით და არ გამოირჩევა თავისი მოხაზულობით. მოხაზულობით მთლიანად მსგავსი წარწერა არ შემხვედრია აქამდე გამოქვეყნებულ წარწერებში. ამგვარი მოხაზულობის Γ, Ε, Ν, Ρ ბევრ წარწერაშია II ს-დან და შემდეგაც, VI ს-შიც (უფრო შემდეგი დროის მასალა აღარ მომყავს).

მარმარილოს ფილაზე ხერსონესიდან, რაც დათარიღებულია III ს-ით, გვაქვს ა ასეთი მოხაზულობით W, სხვა ასოები არ გამოირჩევა გარდა α და λ-სი, რომელთაც ზემოთკენ აქვს აშვერილი მარჯვენა ხაზები [1, 210-211, № 186a].

საფლავის წარწერაზე ამისოდან, დათარიღებულზე ზოგადად რომაული ხანით გვხვდება ასეთი ” და Ε (არის 2 ლიგატურაც: Η და Α) [2, 8, № 3a].

ამისოდანვეა W, Γ, Α (თარიღი მოცემული არაა [2, 17, №3]. ამისოდანვეა (ფოთლით დაბოლოებული წარწერა, რაც გვიანრომაულ, ადრე ქრისტიანულ ხანებში გვხვდება), ამ წარწერაშიც გვაქვს W, Ε [2, 18, № 10b]. ნეოკლაუდიოპოლისიდან არის ორი თარიღიანი წარწერა, სადაც ასეთი W, და სოხუმის წარწერის სხვა ასოთა მსგავსი ასოებია – ერთი დათარიღებული 193-4 წწ [2, 72, № 64 (საფლავის წარწერა)] და მეორე – 282-83 წწ [2, 86, №67]. ამისოს წარწერაში W, და Ε მსგავსი მოხაზულობისაა, თარიღი ზოგადად არის მოცემული – იმპერიის ეპოქის [2, 142, №122]. უნდა შეინიშნოს, რომ პონტოს წარწერებში ძალიან ბევრია ჩვენთვის საინტერესო მოხაზულობის F, მაგრამ ისინი ყველა არ მომყავს (განსაკუთრებით იმიტომ, რომ ისინი დათარიღებული არიან ზოგადად).

საბერძენეთიდან გვაქვს 262-63 წწ წარწერა, სადაც A, E, Γ-ის გვერდით არის W, [3, 356, fig. 102] სიცილიიდან საფლავის წარწერაში არის W, (მსგავსია K, A, N, E), დათარიღებულია წარწერა IV ს-ით [3, 523, fig. 161]. იტალიიდან IV-V სს-ის წარწერაში აღსანიშნავია ΑΥΡ (ავრელიუსისათვის) და κ ასეთი მოხაზულობისაა [3, 508, 509, fig. 155], სირაკუზის ეპიტაფიაში, რაც IV-V სს-ით თარიღდება, მრგვალი, მსხვილი ასოებია, ასეთია ο, მსგავსია κ-ც [3, 527-528, fig. 164].

ენობრივი თვალსაზრისით სოხუმის წარწერაში აღსანიშნავია: დიფთონგების მონოფთონგიზაცია: ει-ι (κρεισι|κρίαν, κατάκειται|κατακτε), -ιος დაბოლოება იძლევა -ც-ს (λεγειανάρικ = λεγειανάρικ-ს, ან λεγισάρικ).

წარწერის საერთო სტილის, ასოთა მოხაზულობის და ენობრივი მონაცემების საფუძველზე სოხუმის წარწერას ვათარიღებ IV-V სს-ით.

ამ ენობრივი ანალიზის შემდეგ უნდა გადავიდეთ თვით წარწერის შინაარსზე (რაც ამოვიკითხე, როგორ აღვიქვი ის); წარმოვადგენ რედაქტირებული სახით:

X[ριστ]ς κλλα[κ]κρεισιον ლθ[ά]δε κατάκειται 'Ορέστη[ς] στρατιώ[της] λε[γ]εσι[α]რიς θαρρ[α]αρις άνέγ[νασ], ან άνέγ[νασ]α μολει[ν] ან μέλει

„ქრისტე, ყოვლისშემძლე (? მრავლის შემძლე; მრავლის მეუფე ?), აქ განისვენებს* ორესტე ჯარისკაცი“ ლეგიონერი*** მამაცი****. გარნმუნებთ (ან გთხოვთ) მოხვიდეთ“ (ან – იზრუნოთ) – იგულისხმება „საფლავთან მოხვიდეთ“, „საფლავზე იზრუნოთ“.

ამგვარად, სრულიად ცხადია, რომ ეკლესიის კედელში ჩადგმული ფილა არის ორესტეს ეპიტაფია, ხოლო რატომ არის ის მინცდამინც ეკლესიის კედელში, ჩემთვის მთლად ნათელი არაა – ან ეს საფლავის ქვა გამოიყენეს შემდეგში საშენ მასალად, ან, ორესტე ისეთი საპატიო პირი იყო, რომ მისი ეპიტაფია ეკლესიის კედელზე მოათავსეს.

დამონეგებული ლიტერატურა

1. Э. И. Соломоник, Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Киев, 1973.
2. Stadia Pontica, Bruxelles, 1910 (გამომცემლები: Anderson, Cumont, Gregoire).
3. M. Guarducci, Epigrafia greca, IV, 356. fig. 102.

ბერძნული წარწერების რუსულ გამოცემებში ეს სიტყვა ითარგმნება „Личия“.

** στρατιώτης ჩვეულებრივ ნიშნავს „ქვეით ჯარისკაცს“.

*** ლათინურიდან შემოსულია სიტყვა, ბერძნულად არის მისი ფორმა: λεγισάριος ან λεγεωνάριος.

**** θαρραλεις არ არის არცერთ ლექსიკონში. არის ამ ძირისა და მნიშვნელობის სიტყვები – θαρραλέος და θαρραλέότης.

ГРЕЧЕСКАЯ ЭПИТАФИЯ ИЗ СУХУМИ

Резюме

В Сухуми, возле старой крепости, в 1991 г. была обнаружена стела из песчаника с греческой надписью в 9 строк. Это эпитафия, вырезанная не особенно тщательно. Начало и конец надписи повреждены.

Χ[ριστὸς] πολλά[κις] ἴ κρείων ἐνθ[ά] ἴ δε κατάκει ἴ ται Ὀρέστη[ς] ἴ στατιώτ[ης] ἴ λε[γ]εων[ά] ἴ ρις θαρ[αλ] ἴ αρις ἀνέγ[νων] oder - ἀνέγ[νωσα] ἴ μολεῖν[ν] oder - μέλει.

„Христос всемогущий, здесь покоится Орест, солдат, легионер, храбрый... прошу прийти (или позаботиться)“.

На основании разных данных надпись относится к 4-5 веку.

Tinatin Kauchschischwili

GRIECHSCHES EPITAPH AUS SUCHUMI

Zusammenfassung

1991 wurde in Suchumi in Umgebung von Zweli Ziche, eine Stele aus Kalkstein entdeckt, die eine Inschrift aus neun Zeilen auf Griechisch enthält. Das ist ein Epitaph, das nicht besonders sorgfältig gemeißelt ist. Die 1, 2 und dann die 8. und 9. Zeilen sind versehrt.

Χ[ριστὸς] πολλά[κις] ἴ κρείων ἐνθ[ά] ἴ δε κατάκει ἴ ται Ὀρέστη[ς] ἴ στατιώτ[ης] ἴ λε[γ]εων[ά] ἴ ρις θαρ[αλ] ἴ αρις ἀνέγ[νων] oder - ἀνέγ[νωσα] ἴ μολεῖν[ν] oder - μέλει.

“Christus vielmächtiger (allmächtiger), hier ruht Orestes, Soldat, Legionär, tapfer(?) Ich überzeuge euch (oder-bitte) zu kommen (oder zu sorgen)”. Gemeints ist Kommen ans oder sorgen ums Grab.

Die Suchumi-Inschrift ist sprachlich auch interessant. Aufgrund des gesamten Stils der Inschrift, datiere ich sie in das 4-5 Jahrhundert. Dabei wird berücksichtigt, das die Inschrift mit der Anrufung an Christus beginnt.

დარეჯან კაჭარავა

ვერცხლის ჩამჩა პანიდას

ვანის ნაქალაქარზე 2004 წელს გათხრილი სამარხი № 24 (სურ. 1, 2) გამოირჩევა ინვენტარის არა მხოლოდ სიმდიდრითა და მრავალფეროვნებით, არამედ საკმაოდ ფართო ქრონოლოგიური ჩარჩოებით. ეს სამარხი მასში აღმოჩენილი პანტიკაპეიონის ვერცხლის მონეტის საფუძველზე ქვ. წ. 340-330-იანი წლების შემდგომ ხანას მიეკუთვნება*, მაგრამ მასში გაცილებით უფრო ადრეული ხანის ნივთებიც დადასტურდა, მათ შორის – ვერცხლის ჩამჩა (სურ. 3)**.

ვანის ჩამჩას აქვს არაღრმა, თითქმის ნახევარსფერული ჯამი, რომლის პირის კიდეზე ვერტიკალურად მიმაგრებულია სახელური. ეს უკანასკნელი წარმოადგენს მრგვალგანივკვეთიან ლეროს, რომელიც ვერტიკალურადაა დაღარული. სახელურს ზედა ბოლოზე მძივისებური შემსხვილება აქვს, რომელიც ქედითაა შემოსაზღვრული და რომელზეც მიჩრილულია ასევე მრგვალგანივკვეთიანი ლეროსაგან დამზადებული რგოლი. რგოლზე ერთიმეორის პირისპირ მდგომი ვერძების ფიგურებია, რომლებიც წინა კიდურებით ერთმანეთს ებჯინებიან (სურ. 4). ვერძების თავები მრგვალი ქანდაკების სახითაა გამოყვანილი, ტანი კი მისდევს რგოლს და ქვედა კიდურებთან ერთად დაბალ რელიეფშია გამოსახული. მუსკულატურა ბეჭებზე და გავაზე ნუშისებური მოყვანილობის დაბალი ბურცობების სახითაა მოცემული. ზურგს გასდევს თევზიფხური ორნამენტის რიგი (ასეა გამოსახული ბენვი); რქები მოგრებილია და ასევე შემკულია თევზიფხური ორნამენტით (ასეა გამოყვანილი რქის ღარები). ყურები წანვეტიებულია; ყბაზე, თავსა და ყურებზე ბენვი ნაჭდევებითაა გამოყვანილი. შუბლზე ქედი გასდევს. ქედიც ნაჭდევებით ყოფილა შემკული. ჩამჩის სიგრძე 25 სმ-ია, ჯამის სიმაღლე – 1,6 სმ, ჯამის დიამეტრი – 4,6 სმ, რგოლის დიამეტრი – 3,1 სმ, წონა – 74,5 გრ.

ჩამჩა ფართოდ იყო გავრცელებული ბერძნულ-რომაულ სამყაროში დიდი ზომის ქურჭლიდან სასმისებში ღვინის გადასასხმელად. თავისი ამ ფუნქციის შესაბამისად ბერძნულ-რომაულ ჩამჩას ჯამისებური ტანი და გრძელი სახელური აქვს. ბერძნები მას კიათოსს უწოდებდნენ***. ამას მოწმობს არა მარტო წერილობითი წყაროები (schol. ad Aristoph. *Wasps*, 855; Pollux, *Onomastikon*, X, 75; იხ.

* მონეტა ბატონმა გიორგი ღუნდუამ განსაზღვრა.

** სავ. № 07:1-04:1963; ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში.

*** სიტყვა კიათოსი პირველად ანაკრეონთან (Anacreon. 63b 5) გვხვდება, უკანასკნელად კი – ახ. წ. V საუკუნის პაპირუსზე ეგვიპტიდან (Oxyr. Pap. X, no. 1289). მთელი ამ ათი საუკუნის მანძილზე მას ხშირად იხსენიებენ ბერძენ-რომაელი ავტორები (მათ შორის ევროპიდე და არისტოფანე).

აგრეთვე schol. ad Aristoph. *Acharn.*, 1053), არამედ თვით ამგვარ ჭურჭელზე არსებული წარწერებიც*. კიათოსის ლათინური შესატყვისია *simpulum* (Varro, *De lingua latina*, V, 124)**.

გარდა ლხინისა, კიათოსი კულტმსახურებაშიც გამოიყენებოდა***. ვარონის მიხედვით (Varro, *De lingua latina*, V, 124), ამ ჭურჭელს ლიბაციისათვის ხმარობდნენ. აღსანიშნავია, რომ კიათოსი ხშირადაა ხოლმე გამოსახული კულტმსახურებასთან დაკავშირებულ სხვა ჭურჭელთან ერთად. კიათოსები კლასიკური და ელინისტური ხანის ტაძართა ინვენტარის სიებშიც შედის [3, 211-212].

ატიკურ ნითელფიგურულ ვაზებზე, როგორც წესი, კიათოსთან ერთად სანურებიც არის ხოლმე გამოსახული. ასევეა ეტრუსკულ კედლის მხატვრობაშიც. კიათოსებისა და სანურების გარკვეულ ურთიერთკავშირს არქეოლოგიაც ადასტურებს – ისინი ხშირადაა ერთად აღმოჩენილი სამარხებში [4, 245, 261, 314, 318, 324, 347; 3, 209 და შმდ.]. სხვათა შორის, ამისი მაგალითი კოლხეთშიც გვაქვს. კერძოდ, ჩამჩა და სანური ერთად დადასტურდა ვანში, საირხესა და ფიჭვნარის ბერძნულ სამაროვანზე [5, 41-60; 6, 26-28, სურ. 1, ტაბ. IX, 3, XI, 3-4; 7, 29-32; 8, 91, ტაბ. VII, 1, XL, 3]. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჩამჩასთან ერთად ხშირად საღვინე ჭურჭელიც გვხვდება [9, 195]. ამისი მაგალითებიც გვაქვს კოლხეთში. კერძოდ, საირხეში ჩამჩას სანურს გარდა სხვა ნივთებთან ერთად თან ახლდა ვერცხლის სურა და ფიალები, ფიჭვნარში ჩამჩასთან ერთად ნითელფიგურული კრატერი და ამფორები დადასტურდა, ხოლო ვანში ვერცხლის ჩამჩა ამფორაზე იყო ჩამოკიდებული (სურ. 2); სამარხში ვერცხლის ფიალებიც აღმოჩნდა [6, 12-13, 34-38, ტაბ. IV-V; 8, 88, 91, ტაბ. XL, 2, 4]. აღსანიშნავია, რომ ჩამჩები სკვითურ სამყაროში ამფორებთან ერთად გვხვდება, ხშირად, ვანის ნიმუშის მსგავსად, ამფორის პირზე ჩამოკიდებული [10, 304]. კრატერები იქ დიდი იშვიათობაა (ისევე როგორც კოლხეთში). ამას იმით ხსნიან, რომ სკვიტები წყალგაურეველ ღვინოს სვამდნენ და, ამდენად, კრატერი არც სჭირდებოდათ, ღვინოს უშუალოდ ამფორიდან იღებდნენ ჩამჩით [11, 327]. ფიჭვნარში კრატერის აღმოჩენა საეცებით გასაგებია – ის ხომ ბერძნულ სამაროვანზე დადასტურდა.

ზოგიერთი ავტორის მიხედვით, სიტყვა კიათოსი სანელსაცხებელს აღნიშნავდა (Pollux, *Onomast.*, VI, 105: Athenaeus, X, p. 424-B). ამავე დროს, კიათოსი

* აკარნანიაში (საბერძნეთი) აღმოჩენილ ვერცხლის კიათოსზე, რომელიც მინეაპოლისში (აშშ) ინახება და რომელსაც ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრით – III საუკუნის პირველი ნახევრით ათარილებენ, არის წარწერა 'Αρχιθάς χυμιός (ე. ი. არხიჯაეს კიათოსი) [3, 209, სურ. 1-3; 41, 92; 42, კატ. № 51; 43, 46, კატ. № 15]. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ კალინინგრადში (ძველ კენაახბერგში) დაცულ ბრინჯაოს კიათოსზე არსებული წარწერა [2, 70, კატ. № 192, ტაბ. 31].

** სიმპულუმის შესახებ დანვრ. იხ. [1, 12345-12346].

*** ამაზე მიუთითებს წარწერა ზემოთ ნახსენებ ბრინჯაოს კიათოსზე კალინინგრადიდან [2, 70, კატ. № 192, ტაბ. 31].

სითხის საზომი ერთეული იყო. კერძოდ, ერთი კიათოსი უდრიდა ხუსის ერთ სამოცდამეთორმეტედს*.

ჩამჩებს ამზადებდნენ როგორც თიხის, ასევე ლითონისაგან (ბრინჯაო, ვერცხლი)**, ძალზე იშვიათად სპილოს ძვლისაგან. თიხის კიათოსები გაცილებით ნაკლები რაოდენობითაა აღმოჩენილი, ვიდრე ლითონისა; ძვლისა კიდევ უფრო ცოტაა ჩვენამდე შემორჩენილი.

თიხის კიათოსებიდან ატიკური ნიმუშებია ყველაზე კარგად ცნობილი. მათ შორის არის როგორც სადა, შავლაკიანი, ასევე მოხატული ცალები. ატიკურ შავლაკიან კიათოსებში ორ ტიპს განასხვავებენ. ერთისთვის დამახასიათებელია გრძელი, მოკეცილი ყური, რომელიც ჰორიზონტალურადაა მიძერნილი ჯამზე. ყური ისეა მოკეცილი, რომ მთელ სიგრძეზე ლერო შერწყმულია და ორლულიანი ყურის შთაბეჭდილებას ქმნის. ყურის ბოლო მარყუჟისებურია (აღბათ, ჩამოსაკიდებლად განკუთვნილი). ამ პირველი ტიპის შავლაკიანი კიათოსები თარიღდება ძვ. წ. V საუკუნის შუახანებიდან IV საუკუნის შუახანებამდე. მეორე ტიპისათვის დამახასიათებელია მარყუჟისებური ყური, რომელიც პირის კიდის ზემოთაა აზიდული. ეს ტიპი მხოლოდ გვიან V საუკუნეში გვხვდება [16, 35, 143, კატ. 996-1001]. მოხატული შავ- და ნივთფიფურული კიათოსები წარმოადგენდა ვერტიკალურ ყურიან ღრმა ჯამებს. მათი ყურის ზედა ბოლო მიერთებულია პირის კიდეზე და ზეანეულია, ქვედა ბოლო კი ტანის ქვედა ნაწილზეა მიძერნილი.

ბერძნული ლითონის კიათოსები განსხვავებული ფორმისაა. მათთვის დამახასიათებელია გრძელი და ბრტყელი სახელური, სწორი კუთხით მიერთებული მცირე ზომის ჯამის პირის კიდეზე. თასის პირის კიდე შიგნითაა გადახრილი. ყურის ქვედა ბოლოს ჯამის კიდის გაყოლებაზე შეერილები აქვს; ყურის მეორე ბოლო მოკაუჭებულია და გედის (იხვის, ბატის) თავით ბოლოვდება. კიათოსები ჩამოსხმულია; გედის თავის დეტალები ჩამოსხმის შემდეგაა დამუშავებული. ამგვარი კიათოსები ანტიკური სამყაროს მთელ ტერიტორიაზეა მიმოფანტული ეტრურებიდან მოყოლებული შავილვისპირეთის ჩათვლით***. ისინი გავრცელებული ჩანს დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთში – არქაულ, კლასიკურ და ელინისტურ ხანებში****. დროის ამ მანძილზე ფორმის განვითარება ფაქტობრივად არ ჩანს, მხოლოდ უმნიშვნელო ცვლილებები თუ შეიმჩნევა. განხილული ტიპის ლითონის კიათოსების წარმოების ცენტრი ჯერ არ არის დადგენილი. თუმცა ფიქრობენ, რომ საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ნიმუშების ერთგვაროვნება, ყოველ შემთხვევაში, IV საუკუნეში მაინც, ერთი საერთო ცენტრის (ათენი?) არსებობაზე შეიძლება მეტყველებდეს [3, 216]. კარგადაა

* კიათოსების შესახებ დანერ. იხ. [12, 12345-12346; 13, 232; 3, 209-214, სურ. 1-3; 14, 41-46; 9, 194-195].

** ძალზე იშვიათია რკინის ჩამჩები (იხ. [15, 168-169, ნახ. 43, 11-12, 50, 1-4]).

*** ჩვენამდე მოღწეული ლითონის კიათოსების გრძელი სია აქვს გამოქვეყნებული დ. რობინსონს (იხ. [9, 195-196, შენიშვნა 25]).

**** დროთი შილის მიერ შემუშავებულია ბერძნულ-რომაული ლითონის კიათოსების კლასიფიკაციის სქემა ძვ. წ. VI საუკუნიდან მოყოლებული ახ. წ. I-III საუკუნეების ჩათვლით (იხ. [14, 41-55]).

ცნობილი რომაული ხანის კიათოსები, რომელთა ტარი მოკლეა, ხოლო ჯამი კი – არაღრმა [14, 41-55].

გარდა ზემოთ განხილული ბერძნულ-რომაული კიათოსებისა, ანტიკურ ხანაში ცნობილია ლითონის (უპირატესად ვერცხლის) ამ ტიპის ჭურჭლის კიდევ ერთი სახეობა, რომლის განმსაზღვრელი ნიშნებია არაღრმა ჯამი, ღეროსებური სახელური, რომლის ზედა ბოლო რგოლისებურადაა გაფორმებული. ამ ტიპის კიათოსების სიმაღლე 16, 68 სმ-დან 23,65 სმ-მდეა, ხოლო ჯამის დიამეტრი – 4,65 სმ-დან 6,12 სმ-მდე. სახელურის რგოლის ხასიათის მიხედვით მათ შორის ორი ძირითადი სახეობა შეიძლება გამოიყოს – შეკრულ- და გახსნილრგოლიანი.

შეკრულრგოლიან ნიმუშებს შორის გვხვდება სადა და ორნამენტირებული ცალეები. სადარგოლიან ვარიანტს მიეკუთვნება ვერცხლის კიათოსი, რომელიც ინახებოდა მეტროპოლიტენ მუზეუმში (ნიუ იორკი). ამჟამად ის უშაკშია დაცული და ითვლება, რომ უშაკ-გურეს ყორღანებიდან უნდა იყოს [17, 84, კატ. № 28]. მისი სადა რგოლი რჩილვითაა მიერთებული სახელურზე. ამ კიათოსს დ. ფონ ბოთმერი აღმოსავლურ-ბერძნულ ნაწარმად თვლის და ძვ. წ. VI საუკუნის მეორე ნახევრით ათარილებს, ხოლო სტამბულის მუზეუმში დაცულ ვერცხლის კიათოსს მის უახლოეს ანალოგიად მიიჩნევს [18, 197 და შმდ.; 19, 42, კატ. № 64].

კიათოსების სახელურების ორნამენტირებული რგოლები სხვადასხვაგვარადაა გაფორმებული. I. ზოგიერთ კიათოსზე რგოლი შემკულია შერადიკური ცხოველების ფიგურებით, რომლებიც თათებით ეხებან ერთმანეთს. ამ ვარიანტს ორნამენტირებულ რგოლიანი ნიმუშებისას მიეკუთვნება ჩამჩა უშაკ-გურეს ყორღანებიდან [17, 85, კატ. № 30], რომელიც ერთხანს მეტროპოლიტენ მუზეუმში იყო დაცული (სურ. 5). დ. ფონ ბოთმერი მასაც აღმოსავლურ-ბერძნულ ნაწარმად განსაზღვრავდა და ძვ. წ. VI საუკუნის მეორე ნახევრით ათარილებდა [18, 197; 19, 42, კატ. № 62]. ამავე რიგისაა ვერცხლის კიათოსი კლიველენდის მუზეუმიდან, რომელსაც ახ. წ. IV საუკუნის განძს აკუთვნებდნენ [20, № 49; 21, 39]. უშაკ-გურეს ნიმუშზე რგოლი მირჩილულია ოთხფურცელა ლოტოსზე, რომელიც, თავის მხრივ, მირჩილულია კანელურებიან სახელურზე; ლომებს თავები უკანა აქვთ მიბრუნებული. კლიველენდის მუზეუმის კიათოსის რგოლებზეც ლომებია გამოსახული, მაგრამ ისინი ერთმანეთს უყურებენ, რგოლი კი, ლოტოსის ნაცვლად, ცხოველების თავებზე დევს. ორივე შემთხვევაში (იკიზთეფეს და კლიველენდის კიათოსებზე) ლომების ფიგურების გამოყვანის ტექნიკა ერთნაირია – ტანის წინა ნაწილი და თავი მრგვალ ქანდაკებას წარმოადგენს, ხოლო უკანა ნაწილი დაბალ რელიეფშია შესრულებული. მუსკულატურა ცრემლისებური ბურცობებითაა გამოსახული.

II. რამდენადმე განსხვავებულია შეკრულრგოლიანი ჩამჩა, რომელიც ასევე მეტროპოლიტენ მუზეუმში იყო ერთხანს დაცული. ეს ჩამჩაც უშაკ-გურეს ყორღანებს უკავშირდება [17, 152, კატ. № 107]. ამჯერად ფიგურები

(ჰიბრიდული არნივ-გრიფონები)* თავდაყირაა გამოსახული და ისინი ლოტოსისებურ სვეტისთავზეა მირჩილული, რომლითაც ბოლოვდება სახელური. საერთოდ, ეს კიათოსი ყველაზე რთულადაა გაფორმებული დღეს ჩვენთვის ცნობილ ჭურჭელს შორის. მისი სახელური ფაცეტირებულია. ქვედა ბოლოს ფრთოსანი ლომის პროტომის სახე აქვს, რომლის ორივე მხარეზე მირჩილულია სფინქსები. თვით სახელური ჯამზე მიმაგრებულია მოქლონებით. ამ ნიმუშსაც დ. ფონ ბოთმერი აღმოსავლურ-ბერძნულად მიიჩნევს და ძვ. წ. VI საუკუნით ათარილებს [18, 197, სურ. 3; 19, 41, კატ. № 59]. იკიზთეფში აღმოჩენილ ვერცხლის ჩამჩის რგოლზე ასევე თავდაყირაა გამოსახული ანტილოპის თუ ხბოს თავები, მირჩილული ლოტოსზე [17, 86, კატ. № 31]. იკიზთეფს ძვ. წ. 500 წლის მახლობელი ხანებით ათარილებენ [17, 29-30].

III. შეკრული რგოლის გაფორმების კიდევ ერთი ვარიანტი არის ცნობილი, კერძოდ, რგოლის შემკობა არა ცხოველების მთელი ტანით, არამედ მხოლოდ თავებით. ასეთია ბერლინში დაცული ვერცხლის კიათოსი, რომლის ზედა ნაწილი მოოქრულია. ცხოველის თავები ეყრდნობა სამფურცელა ლოტოსის ყვავილს. ეს კიათოსი აღმოჩენილია ტიპურ აქემენიდურ კანელირებულტანიან ვაზასა და ფიალასთან ერთად პანდერმაში (მარმარილოს ზღვაზე). ის ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრით თარიღდება (ალექსანდრე მაკედონელამდელი ხანი)**. დ. ჰილიპანდერმაში აღმოჩენილ კიათოსს უფრო ადრინდელად მიიჩნევს და სპარსულ ნანარმად თვლის [14, 43].

თავგახსნილი რგოლი ჩვენთვის ცნობილ ნიმუშებზე ღეროსებური სახელურის დამაგვირგვინებელ ოთხფურცლოვან ლოტოსზე ზის. რგოლს გახსნილი ბოლოები ლომის თავებით აქვს შემკული. ამ ვარიანტს მიეკუთვნება: 1. ჩამჩა მეტროპოლიტენ მუზეუმიდან, რომელსაც დ. ფონ ბოთმერი ასევე აღმოსავლურ-ბერძნულ ნანარმად მიიჩნევს და ძვ. წ. VI საუკუნით თუ მისი მეორე ნახევრით ათარილებს [18, 197; 19, 42, კატ. № 63]; ამჟამად ეს ჩამჩაც უშაკ-გურეს ყორღანების კუთვნილებად ითვლება [17, 85, კატ. № 29]. 2. ვერცხლის კიათოსი, რომელიც მცირე აზიაშია აღმოჩენილი და თეოდორ ვიგანდის კოლექციაში შედიოდა [23, 47, № 209, ტაბ. 89]. კ. ა. ნოიგებაუერი მას სპარსულად მიიჩნევს და ძვ. წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარს აკუთვნებს; 3. ვერცხლის კიათოსი, აღმოჩენილი Düzdje-ში (ბითვინის პრუსიასთან, იზნიკიდან 100 კმ დაცილებით) და დაცული სტაბოლის მუზეუმში***.

აქვე არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ ტელ ფარაში (იორდანია) აღმოჩენილი ჩამჩა. რგოლით დაბოლოებული მისი სახელური რამდენიმე ნაწილისაგან

* არნივს აქვს გრიფონის თავი, ფრთები და ბრჭყალები, ცხენის ყურები, ხოლო ტანის უკანა ნაწილი ლომისაა.

** იხ. [22, 79-80, Abb, სურ. 3]; პანდერმადან სხვა აღმოჩენაც არის ცნობილი – ფიალა, სარწყულა და ბერძნული ტიპის გედისთავიანი კიათოსი [22, 79-80, სურ. 4].

*** ეს კიათოსი ფიალასთან ერთადაა აღმოჩენილი, რომელსაც ძვ. წ. V საუკუნის სპარსულ ნანარმად მიიჩნევს (იხ. [24, 4, ტაბ. IV]).

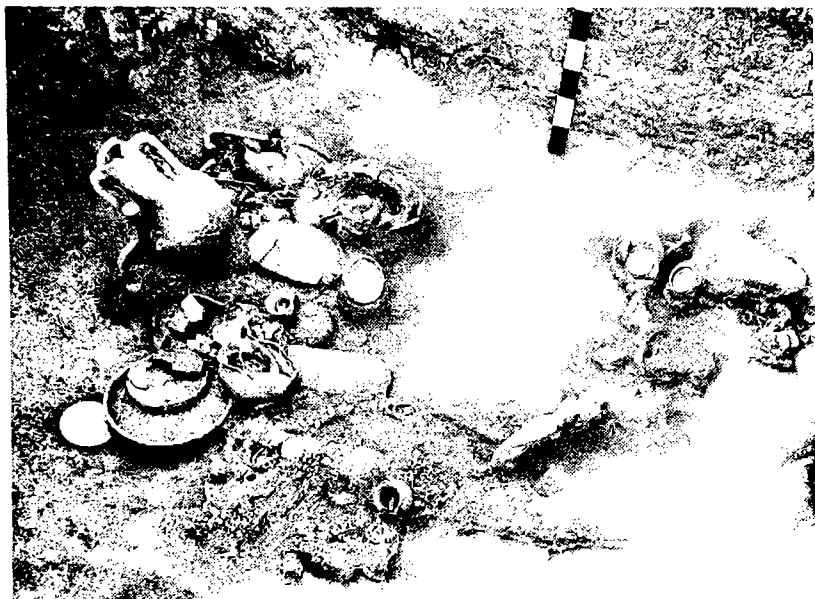
შედგება. ესენია: ქალის ფიგურა, რომელიც ხელებით ეყრდნობა პალმეტს (ეს უკანასკნელი ჯამის პირზე ზის), ხოლო ფეხებით ეხება ოთხკუთხედს; ოთხკუთხედს მოსდევს შორიზონტალურად დაღარული ღერო, რომელიც ბოლოვდება ორი ხარის თავით. სწორედ ამ ხარის თავებზე დგას რგოლი. ეს კიათოსიც ფილასთან ერთად აღმოჩენილია სამარხში, რომელსაც ძვ. წ. 450-330 წლებით ათარიღებენ [25, 183-184, ტაბ. , xci]. აღნიშვნის ღირსია კიდევ ერთი კიათოსი, აღმოჩენილი გეზერში, რომლის სახელური რგოლით ბოლოვდება; რგოლზე ორი ლომის თავის, თასისა და ტარის შეერთების ადგილი პალმეტია [26, 289-300]. ბალდადის მუზეუმში დაცულია ვერცხლის ჩამჩა, რომელსაც რგოლით დამთავრებული ტარი აქვს. საკუთრივ ტარის ერთ ნაწილზე გრებილი ორნამენტია, მეორეზე კი ადამიანის გამოსახულება [27, 134, ტაბ. 77].

რგოლისებურბოლოიან კიათოსებთან ახლოს დგას ნიმუშები, რომელთა სახელურის ზედა ბოლო კაუჭისებურია, მაგრამ მომრგვალებულია და შემკულია ხბოს თავით. სახელურები ან წრიულგანიკვეთიანია, ან რვაკუთხაა განიკვეთში, ანდა ფაცეტირებულია. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება: მანისას მუზეუმში დაცული ჩამჩა, რომელიც თითქოს Göçeler Köyü-დან მომდინარეობს; Çanakkale-ს მახლობლად Kizıldüğü-ის ყორღანში აღმოჩენილი ნიმუში; სტამბოლის მუზეუმში დაცული ვერცხლის კიათოსები, აღმოჩენილი Aydınlı-სა [28, 269, სურ. 163 მარჯვნივ] და სარდისში (სარდისის კიათოსი დათარიღებული კომპლექსიდან მომდინარეობს. ის აღმოჩენილია ქვის სარკოფაგში და მას ძვ. წ. V საუკუნით ათარიღებენ [29, 146, კატ. № 965, ტაბ. 56]); ლონდონში, ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ორი კიათოსი; უშაკ-გურეს ყორღანების კიათოსები, რომელთაც ძვ. წ. VI საუკუნის ან მისი მეორე ნახევრის აღმოსავლურ-ბერძნულ ნანარმად მიიჩნევენ [18, 197; 19, 41, კატ. № 60-61, 17, 83-84, № 24-26]. ერთი ასეთი ჩამჩა ინახება მალბოტში, პოლ გეტის მუზეუმში; ცნობილია ერთი ამგვარი ჩამჩის მიუნხენის ხელოვნების ნიმუშების ბაზრობაზე გაყიდვის ფაქტი.

ვანის ვერცხლის ჩამჩა № 24 სამარხიდან ტარრგოლიან ნიმუშებთან პოულობს პარალელებს. ეს არ არის ამგვარი ჩამჩის აღმოჩენის პირველი შემთხვევა ჩვენში. ამავე ტიპისაა ვერცხლის ჩამჩა, აღმოჩენილი საირხის № 10 სამარხში, რომელიც ძვ. წ. IV საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება. ესეც ტარრგოლიანია, ოღონდ ტარი დაღარული კი არა აქვს, არამედ ფაცეტირებულია, რგოლი კი სადაა [8, 91, ტაბ. XL, 3]. თითო ტარრგოლიანი ვერცხლის ჩამჩა აღმოჩენილია ალგეთის მდიდრულ სამარხში, რომელიც ძვ. წ. IV საუკუნით თარიღდება [30, 142, ტაბ. XI, 6] და საყარაულო სერის სამაროვნის (კასპის რ-ნი, სოფ. კავთისხევთან) მდიდრულ სამარხში, რომელსაც ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისით ათარიღებენ [31, 43, სურ. 6, 2; ტაბ. II, 3]. ამ ჩამჩებსაც სადა რგოლები აქვთ.

ზემოთ განხილული ტარრგოლიანი ტიპის ჩამჩების აქემენიდური წარმომავლობა თითქოს ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. აქემენიდურია ცხოველთა ტანის უკანა ნაწილის დაბალ რელიეფში გამოსახვა მაშინ, როცა ზედა ნაწილსა და თავს

მრგვალი ქანდაკების ფორმა აქვს. ასეა გამოყვანილი ცხოველები აქემენიდურ სამაჯურებზე, ტორევეტიკის ძეგლებზე, აპადანას რელიეფებზე ამოკვეთილი ჭურჭლის ყურებზე [32, 11 და შმდ.; 33, 38; 34, 266, სურ. 159]. აქემენიდური ჩანს ამგვარ ჩამჩებზე ცხოველის მუსკულატურის გამოყვანის ხერხი: ცრემლისებური სახეები გვხვდება არა მარტო ოქრომჭედლობის ძეგლებზე [35, ტაბ. 21, 22], არამედ ტორევეტიკის ნიმუშებზეც. ამგვარად გამოსახული კუნთები დამახასიათებელია არქიტექტურული ძეგლების რელიეფების გაფორმებისთვისაც [36, 191-193; 37, 124]. ყურადღებას იქცევს განხილული ტიპის ჩამჩების გავრცელების რუკაც: რგოლისებურთავიანი კიათოსების აღმოჩენის ადგილები მცირე აზიით შემოიფარგლება (პანდერმა, უშაკ-გურე, გეზერი, ტელ ფარა); არც ერთი ცალი არ არის ცნობილი საკუთრივ საბერძნეთიდან. რგოლისებურთავიანი ჩამჩების გამოსახულებებიც არის ჩვენამდე მოღწეული (თანაც იმავე რეგიონიდან, კერძოდ, კარაბურუნის აკლდამის ფრესკაზე (კარაბურუნი II – ანტალია, ელმალის მახლობლად), რომელიც დაახლ. ძვ. წ. 470 წ. თარიღდება, მსახურს ერთ ხელში უჭირავს ორყურა ჭურჭელი (ე. წ. ამფორა-რიტონის ტიპისა), მეორეში კი – ფიალა და კიათოსი, თანაც, ფიალა ოთხი თითის წვერს ეყრდნობა, ჩამჩა კი ნეკზე აქვს წამოცმული რგოლით [38, 265; ტაბ. 58, სურ. 17; 17, სურ. 88]. ასევე ნეკზე აქვს ჩამოკიდებული კიათოსი ქალს, რომელიც ერთ-ერთ სპარსულ გემაზეა გამოსახული. მასაც ერთ ხელში უჭირავს ფიალაც და კიათოსი (ოლონდ მეორე ხელში ალაბასტრონი აქვს) [40, 181-197]. ჩამჩები, ფიალებსა და საღვინე დოქებთან ერთად, შეადგენდა სტანდარტულ სერვისს აქემენიდური იმპერიის დასავლეთ ნაწილში [39, ტაბ. 11, № 6], სამეფო კარზე მერიქიფეები ჩამჩით სინჯავდნენ ლეინოს, სანამ მეფეს მიართმევდნენ (Xenoph., *Cyrop.*, I, 3, 9). კარგადაა ცნობილი სპარსელთა სამეფო კარის სიმდიდრე ოქროვერცხლის დგამ-ჭურჭლით. ელიტის წარმომადგენლებს ლაშქრობის დროსაც კი მიჰქონდათ თან ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი (Hdt., *Hist.*, IX, 82; Xenoph., *Cyrop.*, I, 3, 8).

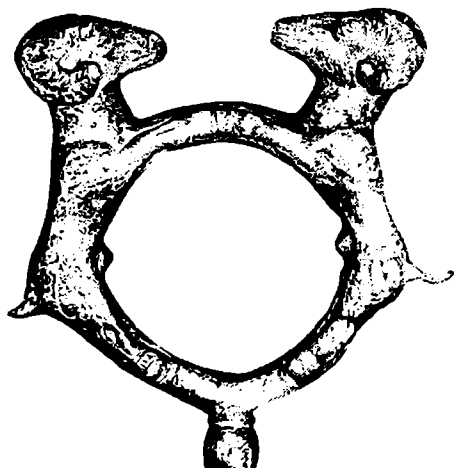
სურ. 1. სამარხის საერთო ხედი

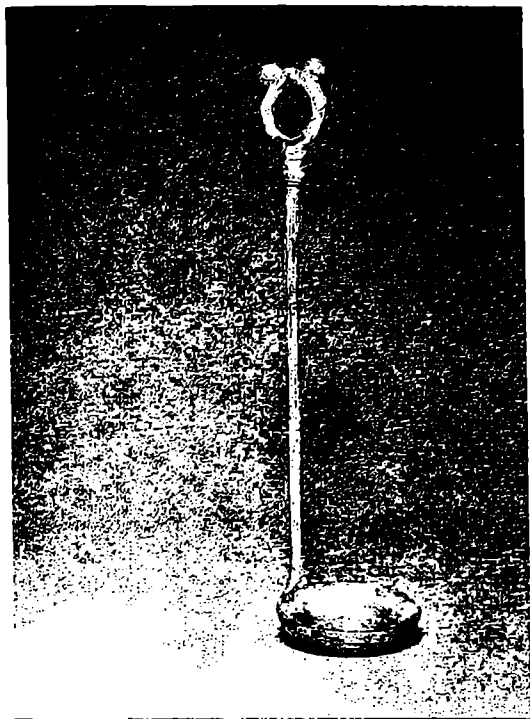
სურ. 2. ჩამჩა *in situ*

სურ. 3. ჩამჩა

სურ. 4. ჩამჩა, სახელურის დეტალი

სურ. 5. ჩამჩა უშაკ-გურედან

1. Ch. Daremberg, Edm. Saglio, Dictionaire des antiquités grecques et romaines, tome IV, s. v. simpulum (E. Pottier).
2. Lullies R., Antike Kleinkunst in Königsberg Pr., Königsberg Pr, 1935.
3. Crosby M., A silver ladle and strainer, AJA, 47, 1943.
4. Rostowzew M., Skythien und der Bosporus, Bd. I, Berlin, 1931.
5. Kakhidze A., Specimens of Classical bronze toreutics from Pichvnari, – Talanta, XXXII-XXXIII (2000-2001).
6. კახიძე ა., აღმოსავლეთ შვიხვლისპირეთის ანტიკური ძეგლები (ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანი), ბათუმი, 1975.
7. გიგოლაშვილი ე., საწურები დასავლეთ საქართველოდან (წითელი შუქურის, ფიჭვნარისა და ეანის სამარხებიდან), – იბერია-კოლხეთი, საქართველოს ანტიკური პერიოდის არქეოლოგიურ გამოკვლევათა კრებული, თბილისი, 2003.
8. ნადირაძე ჯ., სირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი, I, თბილისი, 1990.
9. Robinson D., Excavations at Olynthus, part X, Baltimore, 1941.
10. Коровина А.М., Некрополь около мыса Панагии, Археология и история Боспора, 2, Симферополь, 1962.
11. Прушевская Е.О., Художественная обработка металла (торевтика), – Античные города Северного Причерноморья, М.-Л., 1955.
12. Ch. Daremberg, Edm. Saglio, Dictionaire des antiquités grecques et romaines, tome I, 1887, s. v. kyathos (E. Pottier).
13. Richter G. M. A., Greek, Etruscan and Roman bronzes, New York, 1915.
14. Hill D., Wine ladles and strainers from ancient times, – The Journal of the Walters Art Gallery, vol. V, 1942.
15. Мелюкова А.И., Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка, М., 1975.
16. Sparkes B.A., Talcott L., Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C., The Athenian Agora, vol. XII, 1970.
17. Özgen L, Öztürk J., The Lydian treasure, Istanbul, 1996.
18. Bothmer, D. von, Les trésors de l'orfèvrerie de la Grèce orientale au Metropolitan Museum de New York, – Comptes rendues de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, 1981.
19. Bothmer D. von, A Greek and Roman treasury, – The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Summer, 1984.
20. Handbook, Clevelend Museum of Art, 1958, No. 49.
21. Millikin W.M., Early Byzantine silver, – The Bulletin of the Clevelend Museum of Art, vol. 45, no. 3, 1958.
22. Lushey H., Griechisch-persische Metallarbeiten im Antiquarium, – Berliner Museen, LIX. Jahrgang, 1938.
23. Neugebauer K. A., Antiken in deutschen Privatbesitz, Berlin, 1938.

24. Herzfeld E. (Hrsgb.), Eine Silberschüssel Artaxerxes' I, - Archäologische Mitteilungen aus Iran, Bd. VII, Berlin, 1935.
25. Iliffe J. H., A Tell Far'a tomb group reconsidered. Silver vessels of the Persian period, - The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, vol. IV, 1935.
26. Macalister, Gezer, vol. I, 1912.
27. Godard A., L'art de l'Iran, Paris, 1962.
28. Amandry P., Argenterie d'époque Achéménide.
29. Waldbaum J., Metalwork from Sardis, The finds through 1974, London, 1983.
30. დაელიანიძე ც., ადრეანტიკური ხანის ჴვლები ქვემო ქართლიდან (ხელოსნური ნაწარმის მიხედვით), - სსმ^ა XXXII-B, თბილისი, 1976.
31. ცუტიშვილი გ., მდიდრული სამარხი ციხეჯორის სამაროუნიდან, ჴიებანი, 7, 2001.
32. Amandry P., Orfèverie achéménide, - Antike Kunst, Heft 1, 1958.
33. Amandry P., Toreutique achéménide, - Antike Kunst, Heft 2, 1959.
34. Amandry P., Argenterie d'époque Achéménide, - Collection Hélène Stathatos, III, Strasbourg, 1963.
35. Amandry P., Toreutique achéménide.
36. Ghirshman R., Iran, Protoiranier, Meder, Achämeniden, München, 1964.
37. Culican W., The Medes and Persians, London, 1965.
38. Mellink M. J., Archaeology in Asia Minor, - AJA, 1972.
39. Furtwängler A., Die antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum, Berlin, 1900. _
40. Moorey P.R.S., Metal wine-sets in the ancient Near East, - Iranica Antiqua, 1980.
41. Strong D., Greek and Roman gold and silver plate, London, 1966.
42. Hill D. K., Greek and Roman metalware, A loan exhibition, - The Walters Art Gallery, Baltimore, 1976.
43. Oliver A., Jr., Silver for the golds, 8000 years of Greek and Roman silver, Toledo, 1977.

Дареджан Качарава

СЕРЕБРЯННЫЙ КОВШ ИЗ ВАНИ

Резюме

В захоронении № 24, открытом на Ванском нородище в 2004 году, был найден серебряный ковш. Вертикальная ручка прямым углом припаяна к неглубокой миске. Окончание ручки в виде круга украшено изображениями диких козлов. Передняя часть животных дана в виде круглой скульптуры, в то время как задняя часть изображена в низком рельефе. Мускулатура выведена каплевидными выпуклостями. Все это позволяет предположить ахеменидское происхождение черпака из Вани.

Darejan Kacharava

A SILVER LADLE FROM VANI

Summary

A silver ladle was found in grave no. 24, excavated at the Vani site in 2004. Its shallow bowl is at right angle to the handle, The handle is zoomorphically decorated - on its circular end two goats are represented, facing one another. The rendering of the foreparts of the goats in round and of the hindquarters in low relief is typical of the Achaemenid arts. To the Achaemenid origin of the laddle attests the drop-shaped rendering of muscles of goats, as well.

ზურაბ ჭუმბურიძე

ნატყუარია თუ არა აზჟანდაქითა სასისხლო სიგელი?

ცნობილი მწერალი, პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე გიორგი წერეთელი თავის ფელეტონში – „ერთი ღამე სანირეში“ [1, 1-2] საინტერესო ამბავს მოგვითხრობს: თებერვლის ერთ სუსხიან საღამოს მას პრისტავთან ერთად უმგზავრია ზემო იმერეთში. ღამე სანირის სოფლის კანცელარიაში გაუთევიათ. სოფლის მამასახლისი გაფრთხილებული ყოფილა და მას წინასწარ დაუჭერია თადარიგი: მოგიზგიზე ბუხარი, მანიერი ვახშამი და ერთი დიდი დოქი მშვენიერი ღვინო დაუხვედრებია სტუმრებისთვის. კანცელარიაში სტუმრებს ემსახურებოდა „დეჟურნი“ (მორიგე) — ერთი ტანჩია პატარა კაცი, შავი, გაბუძვულ წვერულვაშიანი, ახალუხის ამარა და ფეხშიშველა“. პრისტავი მას გამოსაუბრებია:

„ – რა გქვია შენ? — ჰკითხა იმან.

– მამისთვალა, ბატონო.

– სადაური ხარ?

– სიმონეთელი.

– გვარი შენი?

– აბჟანდაძე, ბატონო.

– თქვენ, აბჟანდაძეებს რომ დავა გქონდათ ადგილებზე ხაზინასთან, რა ჰქენით? მოიგეთ თუ წააგეთ?

– წავაგეთ, ბატონო.

– ამბობდნენ, ტყავზე დანერილი სიგელი გქონდათო, დავით აღმაშენებლისაგან ბოძებული.

– გვქონდა, ბატონო, და ახლაც გახლავს, მაგრამ მინც არა გამოვიდა რა. სუდმა არ მიიღო პატივდებაში.

სიგელის ამბავმა ყური დამაცქვეტინა, მინდოდა შემიტყო, რა სიგელია.

– სად არის ახლა თქვენი სიგელი? — ვკითხე მე.

– ჩვენს „ატუკანტს“ აბარია.

მაშინვე დავინერე სახელ-გვარი იმ ადვოკატისა. გადავსწყვიტე, ის სიგელი უნდა მეშოვნა და თუ ვერ ვიშოვნიდი, მინდოდა მინც წამეკითხა.

იქვე, სქოლიოში, ავტორი შენიშნავს: „ეს სიგელი მე ახლა ხელში მაქვს, პერგამენტზეა დანერილი, ბაგრატი მეხუთისაგან განახლებული; ღირსშესანიშნავია როგორც ისტორიულის მხრით, ისე პალეოგრაფიისთვისაც“.

ცნობილია, რომ გიორგი წერეთელი ძალზე დაინტერესებული იყო სწავრთველოს ისტორიისა და არქეოლოგიის საკითხებით და, კერძოდ, ეპიგრაფიკითა და პალეოგრაფიითაც [2, 190]. ის აქტიურ მონაწილეობას იღებდა რუსეთის

არქეოლოგთა V ყრილობის მუშაობაში, რომელიც 1881 წელს გაიმართა თბილისში. ამ ყრილობის მოსამზადებელი კომიტეტის დავალებით დაწერა შრომა გელათის ნარწერებისა და ხელნაწერთა მინაწერების შესახებ, რომელიც შემდეგ დაიბეჭდა მოსკოვში გამოცემულ კრებულში [3].

ცხადია, ასეთი პირი დავით აღმაშენებლისეულ სიგელს უყურადღებოდ არ დატოვებდა: „რაკი შევიტყე, რომ აბჟანდაძის სახელზე ყოფილა, სანამ ხელში არ ჩავიგდე, არ მოვისვენე, – წერს ის, – თვითონ იმათი ადვოკატი ჩემი კარგი მეგობარი და თავის სამშობლოს მოყვარული კაცი გამორჩნდა. ბევრი ხეწნა არ დამჭირებია იმასთან, რადგან იმისთვისაც ისე საინტერესო იყო ამ სიგელის ისტორიული ახსნა, როგორც ჩემთვის. მან ეს ტყავზე ნაწერი სიგელი მაშინვე გადმომცა, ორთავ დავუწყეთ ერთად კითხვა და აი რა აღმოჩნდა: ძველი სიგელი აბჟანდაძეებისა, დავით აღმაშენებლისგან ნაბოძები, დიდებულს ბაგრატ მეხუთეს, იმერეთის მეფეს, განუახლებია 1453 წელს თვით აბჟანდაძეების შევედრებით. ეს ბაგრატი ის მეფე იყო, რომელმაც შინაგანი მხატვრობა გელათისა განაახლა“.

შემდეგ მწერალი მოკლედ გადმოგვცემს სიგელის შინაარსს: „როდესაც დავით აღმაშენებელი გელათის მონასტერს აშენებდა და გალავანს ათვალიერებდა, უეცრად გალავნიდან გადმოვარდა და დაიმტვრა. მკურნალი არ დარჩენილი ქვეყნის კიდით კიდემდე, რომ არ მოსულიყოს და არ ეაქიმნოს; მხოლოდ ერთი არაბეთიდან მოსული ექიმი გამორჩნდა, რომელმაც ასე დაასკვნა: თუ ირმის რძეში არ ვაბანეთო ბატონი, ვერ განიკურნებაო. მაშინ გამორჩნდა ვინმე აბშანდაძე (სიგელში ასე სწერია ეს გვარიო, – შენიშნავს მწერალი), მეფისგან დარუბანდიდან გამოყვანილი, კაცი ერთგული მეფისა, და სთქვა: მე მყავს თორმეტი მწველი ფური ირემი. მაშინვე მოასხენ ისინი და ირმის რძეში ბანაობით მეფე განიკურნა. ამგვარის სამსახურისათვის მეფემ დიდად დააჯილდოვა აბშანდაძე: მისცა სამეფო ტყის მცველობა, აღამაღლა ხარისხით, შეუთანასწორა ღირსებით და სისხლის საფასურით წარჩინებულს საქართველოს გვარებს“.

ამჟამად ეს სიგელი, ბოძებული აბჟანდაძეებისადმი დავით აღმაშენებლის მიერ და განახლებული XV საუკუნეში იმერეთის მეფის ბაგრატის მიერ, დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (Sd — 521 ნომრით). ის საუცხოო ეტრატზეა ნაწერი.

არსებობს ამ სიგელის სხვა, უფრო გვიანდელი, ქალაქზე ნაწერი ასლიც, რომელიც აკად. მარი ბროსეს ჩავარდნია ხელში. მას ეს სიგელი ნაყალბევად მიუჩნევია, მაგრამ მისი ფრანგული თარგმანი მაინც შეუტანია თავის წიგნში [4, XCII].

ქართული ტექსტი (მცირე შემოკლებით) პირველად თედო ჟორდანიამ გამოაქვეყნა თავისი „ქრონიკების“ II წიგნში [5, 264-266]. მარი ბროსეს მსგავსად, ისიც ამ სიგელს ყალბად მიიჩნევს.

შემდეგ იგივე სიგელი გამოსცა ექვთიმე თაყაიშვილმა, რომელსაც ხელთ ჰქონია მისი უფრო ძველი, ეტრატზე ნაწერი ასლი, პირველად აღწერილი გ.

წერეთლის მიერ. ამ ხელნაწერზე დაყრდნობით ე. თაყაიშვილი აცხადებს, რაკი დედანი გვაქვს ხელში, კარგ ტყავზე ნაწერი XV ს. ხელით, მას ყალბად ვერ მივიჩნევთო [6, 41-44, №31]. იქვე მკვლევარი იძლევა სიგელის მოკლე, მაგრამ მეტად საინტერესო აღწერილობას, რომელსაც ჩვენ აქ ვრცლად დავიმონებთ:

„სიგელი ავშანდაძეთა, 156X20 სმ, დაწერილია კარგ ეტრატზედ, რომელიც შედგება სამი ერთმანეთზე აბრეშუმის ძაფით მიკერებულის ნაჭერი-საგან. ნაწერია მრგვალი მეთუთხმეტე საუკუნის მხედრულის ხელით. ნიშნებით იხმარება თითოეულის სიტყვ ის შემდეგ ორ-ორი წერტილი. თავში ორივე მხარე სიგელისა დაზიანებულია და აკლია. ქორონიკონი უდრის 1452 წელს, მაგრამ აქ შეცდომა უნდა იყოს და სიგელი უნდა ეკუთვნოდეს 1465-1477 წლებს, როდესაც ცხოვრობდნენ კონსტანტინე III მეფე ქართლისა და ბაგრატ II მეფე იმერეთისა და ამ უკანასკნელის მეუღლე ელენე (.....)“

ავშანდაძის სიგელი დაწერილია მეათე ინდიქტიონს ბაგრატის მეფობისა (იგულისხმება ქართლში გამეფება), მაშასადამე, ეს ინდიქტიონი უდრის 1475 წელს. ამიტომ ჩვენის აზრით ავშანდაძის სიგელი დაწერილი უნდა იყოს 1475 წელს.

კათალიკოსი დავითი, რომელსაც დაუწერია სიგელი, იხსენიება კონსტანტინე მესამის მეფობაში (.....) დედა კონსტანტინესი გულაშარი ცნობილია ჩვენს ისტორიაში დემეტრე მეფის ცოლათ (.....)

ის ლეგენდა, რომელიც დავით აღმაშენებლის ირმის რძით მორჩენაზე მოგვითხრობს, სიყალბეს კი არ ნიშნავს სიგელისა, არამედ იმის მაჩვენებელია, რომ საქართველოში XV საუკუნეში ამგვარი ლეგენდა არსებობდა. ეს მოტივი ზღაპრულია და ხშირად შევხვდებით სხვა ხალხის ზღაპრებშიაც. დედანი სიგელისა განსვენებულის ალექსანდრე ჭყონიას ნაპოვნია და ეხლა ინახება წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნთ-საცავში“ [6, 41-42].

ალექსანდრე ჭყონია, რომელსაც ავშანდაძეების სიგელი გადაუცია წერა-კითხვის საზოგადოებისათვის, უნდა იყოს სწორედ ის იურიტი, რომელიც ავშანდაძეების ინტერესებს იცავდა სასამართლოში და რომელსაც პატივისცემით იხსენიებს გ. წერეთელი თავის ფელეტონში. მას უმაღლესი იურიდიული განათლება მოსკოვის უნივერსიტეტში ჰქონდა მიღებული, მუშაობდა ნაფიც ვეჭილად ჯერ ქუთაისში, შემდეგ თბილისში, ამავე დროს ეწეოდა მეცნიერულ და პუბლიცისტურ მოღვაწეობას, წერდა მაჭახელიძის ფსევდონიმით [7, 410].

ზემოთ ციტირებულ ნაშრომში („საქართველოს სიძველენი“), როგორც ვნახეთ, ე. თაყაიშვილს ფრიად ანგარიშგასანევი არგუმენტები მოჰყავს იმის სასარგებლოდ, რომ ავშანდაძეების სიგელი ნამდვილია და არა ნაყალბევი. მიუხედავად ამისა, ი. ჯავახიშვილს ამ ნაშრომის საკუთარ ეგზემპლარზე, რომელიც ამჟამად მისსავე კაბინეტშია დაცული ხელნაწერთა ინსტიტუტში, არშიაზე წაუწერია: „მანაც ყალბი უნდა იყოს. ი. ჯ.“

შემდგომში ი. ჯავახიშვილმა ნატყუარ საბუთებს მთელი თავი მიუძღვნა თავის ფუნდამენტურ ნაშრომში „ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“ [8, 501-523]. აქ სულ 16 სასისხლო სიგელია განხილული და ყველა ისინი ნაყალბევად არის გამოცხადებული. მათ შორისაა ავჯანდაძეთა სასისხლო სიგელიც. მეცნიერის საერთო დასკვნა სასისხლო სიგელების შესახებ ასეთია: „სასისხლო სიგელების ნაწილების დაწვრილებით განხილვა როგორც ენისა და გამოთქმულობის მხრივ, ისევე ქართული სიგელთმცოდნეობის წესების თვალსაზრისით მათი შედარებითი შესწავლა ამ საბუთების ნატყუარობას ცხადყოფს. ამ სიგელების განხილვა პალეოგრაფიულად და მასალის მხრითაც შეიძლებოდა, ნაწერის დეტალური ანალიზიც ბევრს საგულისხმოდ დაკვირვებას შეგვძენდა მათი ნატყუარობის დასამტკიცებლად, მაგრამ სასისხლო სიგელები ისე უხეიროდ და უვიცად არიან შეთხზულ — მოჩმახული, რომ მათი ამგვარი გულდასმითი განხილვით დროს დაკარგვა არ ღირს. სხვაგან ასეთი საბუთების ნატყუარობა ყველა მკვლევრისათვის იმდენად უდავო გარემოება იქნებოდა, რომ ამაზე კამათი არ დასჭირდებოდათ“ [8, 523].

ქართული სასისხლო სიგელების ღირსების დაცვა პირველად სცადა ისტორიკოსმა პროფესორმა სარგის კაკაბაძემ სპეციალურ ნაშრომში, სადაც 40-მდე სასისხლო სიგელია განხილული და ძირითადად დადებითად არის შეფასებული [9, 1-107]. ამის გამო ავტორს ი. ჯავახიშვილის რისხვა დაატყდა თავს [8, 506-514]. მის საპასუხოდ ს. კაკაბაძემ დაბეჭდა რეცენზია ი. ჯავახიშვილის ხსენებულ ნიგნზე [10].

შემდგომში სასისხლო სიგელები ვრცლად განიხილა და დადებითად შეაფასა ისტორიკოსმა საურმაგ კაკაბაძემ, სარგის კაკაბაძის ვაჟმა, რომელმაც ამ სიგელებს კიდევ ახლები დაუმატა და მათი საერთო რაოდენობა 50-მდე გაზარდა [11].

დასასრულ, სასისხლო სიგელების სიყალბის დამადასტურებლად მიჩნეული ზოგიერთი ცნობა საგანგებოდ განიხილა და უარყო ისტორიკოსმა ჯუმბერ ოდიშელმა [12, 13]. მიუხედავად ამისა, მან მაინც ძალაში დატოვა დებულება ამ სიგელების ნატყუარობის შესახებ.

ამრიგად, სასისხლო სიგელების შესახებ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს ორი მკვეთრად დაპირისპირებული თვალსაზრისი. საკითხი ფრიად მნიშვნელოვანია და სპეციალისტების ვალია, საგანგებოდ შესწავლის საგნად აქციონ იგი და ბოლოს და ბოლოს დაადგინონ ჭეშმარიტება. ჩვენ როგორც არასპეციალისტი, რასაკვირველია, ამგვარ ამოცანას ვერ შევეჭვადებით, იმას კი ვიტყვი, რომ ერთბაშად ყველა სასისხლო სიგელის არც ნაყალბევად მიჩნევა შეიძლება და არც სრული ნდობის გამოცხადება.

რაც შეეხება წინამდებარე ნერილს, აქ ჩვენ გვინდა ყურადღება შევაჩეროთ ერთ კონკრეტულ ლექსიკურ ერთეულზე, ვულგარიზმზე, რომელიც მამაკაცის მიერ ქალის გაუპატიურებას აღნიშნავს და რომლის არსებობაც ავჯანდაძეთა სასისხლო სიგელში მისი ნატყუარობის მთავარ არგუმენტად

არის მიჩნეული. აი, რას ბრძანებს ამის თაობაზე ბატონი ივანე ჯავახიშვილი: „უპირველესად ყოვლისა უცნაურსა და უსიამოვნო შთაბეჭდილებას ახდენს ამ ნაწილში ქალის გაუპატიურებისათვის ნახმარი სიტყვა, რომელიც არამც თუ ქართულ მწერლობაში, ჩვეულებრივ საუბარშიც კი უხსენებელ გამონათქვამად ითვლებოდა და ითვლება. ეს უხსენებელი სიტყვა არც ძველი ქართული სამართლის ძეგლში, სადაც კანონი ამნაირ ბოროტმოქმედებაზე ლაპარაკობს, ნახმარი არ არის და მორიდებით არც ჩვენ სახელოვან ლექსიკოგრაფს საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეუტანია. რა დასაჯერებელია, რომ ასეთი ჩვეულებრივ საუბარსა და მწერლობაში უხმარ — უხსენებელი სიტყვის შეტანა მდივან მწიგნობარს ეკადრა და გაებედა მეფის სახელით ბოძებულსა და მისი ბრძანებით დაწერილ სიგელში! ცხადია, რომ ეს გარემოება ამ სასისხლო სიგელების ნატყუარობის უეჭველი საბუთია და თანაც მათ შემთხვევლთა გონებრივ — ზნეობრივი დონის საუკეთესოდ დამახასიათებელია“ [8, 514].

გაგებდავთ და ვიტყვი, რომ ჩვენ საქმის ვითარება სრულიად იმის საპირისპიროდ გვესახება, რასაც ივანე ჯავახიშვილი ბრძანებს. თუ რომელიმე სიტყვა ჩვეულებრივ საუბარსა და მწერლობაში მართლაც უხმარ- უხსენებელი იყო და მას მეფის სიგელში არ შეიძლებოდა პქონოდა ადგილი, მით უფრო არავინ იხმარდა ასეთ სიტყვას ნატყუარ სიგელში, რათა მაშინვე ეჭვი არ გაჩენილიყო მისი ნატყუარობის შესახებ. აქედან გამომდინარე, რჩება ორგვარი ახსნის შესაძლებლობა: ან საჩოთირო სიტყვა საბუთის შედგენის ხანებში ევფემიზმს წარმოდგენდა და არა ვულგარიზმს, ანდა ამგვარი (ვულგარული) სიტყვის ხმარება განსაზღვრულ შემთხვევებში (საკანონმდებლო აქტებში, სამკურნალო კარაბადინებში და სხვ.) დასაშვებად იყო მიჩნეული და მკრეხელობად არ ითვლებოდა. ასეა თუ ისე, ორივე შემთხვევაში ყალბი და ნამდვილი სიგელების გარჩევა ამ ნიშნის მიხედვით შეუძლებელია.

როგორც ცნობილია, სხვისი ცოლის გაუპატიურება საქართველოში მძიმე დანაშაულად ითვლება დღესაც და კიდევ უფრო მძიმედ ითვლებოდა ფეოდალურ ხანაში, რისთვისაც დამნაშავეს, სასისხლო სიგელების მიხედვით, სისხლის სრული საფასურის ნახევარი უნდა გადაეხადა.

საერთოდ, სქესობრივი ურთიერთობის საკითხებზე ხმამაღლა საუბარი და სასქესო ორგანოების ხსენებაც კი კულტურული საზოგადოების ნორმებით დაუშვებელია, მაგრამ არის შემთხვევები, როცა ამგვარი ხსენება აუცილებელია და სამედიცინო, იურიდიული თუ სხვა საპატიო მოტივებით არის გამართლებული.

სიტყვა, რომლის ხსენებასაც ი. ჯავახიშვილი ოსტატურად უვლის გვერდს, თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში მართლაც უხსენებელია და ტაბუ ადევს, მაგრამ ცოცხალ მეტყველებაში კი ვულგარიზმის სახით არა-იშვიათად გვხვდება როგორც პირიანი ფორმით, ისე საწყისისა და მიმლეობის სახით (motqna, tqwna, mtqwneli.....).

უძველეს ქართულ წერილობით ძეგლებში ეს სიტყვა ფიქსირებული არ

არის, მაგრამ დაახლოებით XIII — XIV საუკუნიდან კი არცთუ იშვიათად გვხვდება, უპირველეს ყოვლისა — სამკურნალო წიგნებში, სასისხლო სიგელებში და სხვა დოკუმენტებში.

ავჯანდაძის სასისხლო სიგელში ეს სიტყვა ორჯერ გვხვდება ერთსა და იმავე კონტექსტში: „ვიინცა თქუენსა გვარისა კაცსა ცოლი წაულოს და გინდა მოუტ-ნას, ამა სისხლისა ნახევარი დაეუროს“ (გამეორება გადამწერის შეცდომის შედეგია).

ზემონსენებული ფორმულა უმნიშვნელო ვარიანტული სხვაობით გვხვდება სხვა სასისხლო სიგელებშიც, მათ შორის ყველაზე სანდოდ მიჩნეულ სიგელებში, როგორცაა ჟურულების [5, 301], მაღალაძის [5, 403], ელიოზისძეთა [6, №2], ბაქრაძეთა [6, 22], კაპანაძეთა [9, III], კალანდაძეთა [9, IX], თულაძეთა [6, 12-14, №8, 1395 წ.], აბესალომ გელუანის [14, 240] და სხვათა სასისხლო სიგელები.

მოგვიანო ხანის ზოგ სასისხლო სიგელში საჩოთირო სიტყვა ჩანაცვლებულია ფონეტიკურად და სემანტიკურად მსგავსი ევფემიზმებით: „ცოლი მოუტყუოს“, „მოგტაცოს“, „გაგიუპატოს“ და სხვა.

დღეს უხემ ვულგარიზმად ქცეული, ერთი ფუძის მქონე პირიანი თუ უპირო ერთეულები უცხო და მიუღებელი არ ყოფილა ჩვენი წინაპრების სამედიცინო წიგნებისთვისაც, როგორცაა დავით ბაგრატიონის „იადიგარ დაუდი“, ზაზა ფანასკერტელის „უსწორო კარაბადინი“ და სხვა.

გაუგებრობის ნაყოფია განცხადება, რომ თითქოს გაუპატიურების აღმნიშვნელი ვულგარიზმი შეტანილი არ იყოს საბას ლექსიკონში. საქმე ის არის, რომ ასეთი საჩოთირო სიტყვები ამოღებულია ლექსიკონის პირველი გამოცემიდან, ალბათ მისი რედაქტორის — პოეტ რაფიელ ერისთავის მიერ, თორემ მომდევნო გამოცემებში (ა. შანიძის, ს. იორდანიშვილის, ილ აბულაძის რედაქტორობით) მსგავსი სალექსიკონო ერთეულები ყველა თავ-თავის ადგილზეა, როგორც ეს არის საბას ავტოგრაფულ ხელნაწერებში.

ცნობილია საბას მოსაზრება ლექსიკონში ამგვარი სიტყვების შეტენის თაობაზე: „ამა წიგნთა შინა არიან სახელნი კეთილნი და ბოროტნი, საქებელნი და საძაგებელნი, უბადონი და ცუდნი. არა თუ კიცხვისათვის აღმინერია, რათა საქირდლად იყრათ, არამედ ენისა სისრულისათვის აღვსწერე“, — ბრძანებს ჩვენი დიდი ლექსიკოგრაფი თავის „ანდერძანამაგში“.

მოკლედ, დღეს კულტურული საზოგადოებისათვის მიუღებელი სიტყვების არსებობა რომელიმე ლექსიკონში, სამკურნალო წიგნში თუ სიგელში მათი დანუწებისა და უკუგდების საბუთად არ გამოდგება.

რაც შეეხება კონკრეტულად ავჯანდაძის სიგელში მოთხრობილ ამბავს, რომ დავით აღმაშენებელი გელათის მშენებლობისას მძიმედ დაზიანდა და სამკურნალო გახდა, ეს ისტორიული წყაროებით დადასტურებული ფაქტია. ამ დროს რძის აბაზანების მიღებაც მკურნალობის ნაცადი ხერხია. ზღაპრული გამოწვანი შეიძლება იყოს მხოლოდ მენველ ცხოველთა სახეობა და რაოდენობა, რაც სიგელის არც ნატყუარობის საბუთად გამოდგება და არც უტყუარობის.

1. გიორგი წერეთელი, ერთი ღამე სანირეში (ფელეტონი), გაზ. „იერიო“, №61, 1886, 18 III.
2. ელენე ნიკოლაიშვილი, გიორგი წერეთელი და ქართული ენის საკითხები, ქესს, V, 1981.
3. Г.Е. Церетели, Полное собрание надписей на стенах и камнях и приписок к рукописям Гелатского монастыря: «Древности восточные», I, v. II, 1891.
4. Mari Brosset, Rapports sur un voyage archeologique dans en Georgie et dans L'Armenie execute en 1847-48, I, ტფ., 1849.
5. თედო ჟორდანია, ქრონიკები, II, თბ., 1897.
6. საქართველოს სიძველენი, II, ექვთ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი, 1909.
7. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. XI, 1987.
8. ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი, IX, 1996.
9. სარგის კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ (ახლად მოპოვებულ სასისხლო სიგელებთან დაკავშირებით), „საისტორიო მოამბე“, II, 1924.
10. სარგის კაკაბაძე, რეცენზია ი. ჯავახიშვილის წიგნზე „ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“, „საისტორიო კრებული“, II, 1928.
11. С.С. Какабадзе, Грузинские документы Института народов Азии АН ССР. М., 1967.
12. ჯუმბერ ოდიშელი, ქართული დიპლომატიკის ისტორიიდან, „მაცნე“, №4, 1966.
13. ჯუმბერ ოდიშელი, აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიისათვის (XIV — XVIII), ხელნ. ინსტიტუტის კრებული, XIV — XVIII სს. რამდენიმე ქართული ისტორიული დოკუმენტი, 1964.
14. სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I. ისტორიული საბუთები და სულთა მატანეები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ, 1986.

Зураб Чумбуридзе
К ВОПРОСУ ПОДЛИННОСТИ ГРАМОТЫ О ЦЕНЕ КРОВЫ
РОДА АБЖАНДАДЗЕ

Резюме

В специальной литературе существуют разные мнения по поводу т. н. грамоты о цене крови рода Абжандадзе - часть исследователей его считает поддельной (И. А. Джавахишвили...), а другая часть - подлинной (С. Н. Какабадзе...). По мнению автора статьи, который вопрос оставляет открытым, упоминание в тексте грамоты нецензурных слов и выражений не может быть аргументом в пользу его поддельности, т. к. такие слова встречаются и в других грамотах о цене крови, а также в специфических письменных памятниках другого рода - медицинские рукописи, словари и т. д.

Zurab Tchumburidze

DIE FRAGE NACH DER ECHTHEIT DER URKUNDE VON AVJANDADZE

Zusammenfassung

Die Urkunde der Avjandadze (Sd – 521), die heutzutage im Handschrifteninstitut aufbewahrt wird, ist eine Kopie der Urkunde von Davit dem Erbauer, die von Bagrat, dem König von Imereti im 15. Jh. erneut wurde. Die meisten Geschichtsforscher halten diese Urkunde für unecht (M. Brosset, T. Jordania, I. Dshavachischvili, J. Odischeli), einige aber (E. Takaischwili, S. Kakabadse) vertreten eine andere Meinung. Zum Beweis für die Unechtheit dient der Gebrauch des Vulgarismus, das die Vergewaltigung einer Frau bezeichnet (mogitqnas), in dieser Urkunde.

Der Autor des Beitrags vertritt die Meinung, dass nur durch dieses Argument unmöglich sei die Unechtheit der Urkunde zu beweisen, denn die Vulgarismen, deren Gebrauch in der Öffentlichkeit nicht zugelassen waren, würde niemand in einer Urkunde schreiben, weil dadurch die Unechtheit deren sichtbar würde. Man kann annehmen, dass die Vulgarismen von heute im 15. Jh. Euphemismen waren oder ihr Gebrauch in der Öffentlichkeit nicht unangemessen war. Nur so kann die Tatsache erklärt werden, dass dieses Wort den Urkunden, medizinischen Büchern und Lexikas mehrmals vorkommt.

ნოდარ შენგელია

ხუთი დოკუმენტი „მუჰიმე დავთრებიდან“ სიმონ ქართლის მეფის შესახებ

ქვემოთ ვაქვეყნებთ ხუთ დოკუმენტს სიმონ ქართლის მეფის შესახებ. დოკუმენტები უდავოდ ძალიან მნიშვნელოვანი წყაროა XVI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის სიმონ მეფის მრავალმხრივი საქმიანობის თაობაზე. დოკუმენტებში აშკარად ჩანს თუ როგორ თავდადებით იბრძოდა იგი ოსმალთა მოძალების წინააღმდეგ. ამ ე.წ. „მუჰიმე დავთრებში“ რამდენიმე ასეული დოკუმენტია შემონახული. სიმონ ქართლის მეფე დიდ საფრთხეს უქმნიდა ოსმალთა ხელისუფალთ. მათ დიდხანს ვერ მოახერხეს მისი იზოლაცია. მხოლოდ მრავალწლიანი ბრძოლების შემდეგ შეძლეს სიმონ მეფის ტყვედ ხელში ჩაგდება.

დღეს ძალიან ბევრი მასალა, რომელიც თურქეთის მინისტრთა საბჭოს არქივში ინახება, სრულიად უცნობია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ყველა ის დოკუმენტი, რომლებშიც საუბარია სიმონ მეფეზე მთლიანად გადავიღე და ჩამოვიტანე საქართველოში. საჭიროა მხოლოდ მისი დამუშავება და სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა. ეს კი ძალიან შრომატევადი სამუშაოა. იგი მოითხოვს დიდ შრომას, ენერჯიას და, რა თქმა უნდა, დიდ ცოდნასაც. ამჯერად მხოლოდ ამ ხუთი დოკუმენტის პუბლიკაციით ვკმაყოფილდებით. მომავალში შევეცდები „მუჰიმე დავთრებში“ წარმოდგენილი ყველა მასალა შევისწავლო და გამოვაქვეყნო.

„მუჰიმე დავთრები“ /მნიშვნელოვანი დავთრები/ ერთ-ერთი საუკეთესო წყაროა საკუთრივ ოსმალეთის ისტორიისათვის. მასში წარმოდგენილია ყოველდღიური რეალური ისტორია XVI საუკუნის შუა წლებიდან XVIII საუკუნის შუა წლებამდე. იგი შედგება სულ 265 ტომისა და დამატების სახით 17 ტომისაგან. ეს წყარო იმითაა საინტერესო, რომ თითოეულ ტომში წარმოდგენილია 1200-1500-მდე დოკუმენტი, ყოველი დოკუმენტი შედგენილია ყოველდღიური ცხოვრებიდან გამომდინარე. ვთქვათ, ერთ დღეს მოვიდა ინფორმაცია რომელიმე ქვეყნის ელჩის ჩამოსვლის თაობაზე ან რომელიმე ბრძოლასთან დაკავშირებით, ამ დავთრის მსახურნი ვალდებული იყვნენ შეედგინათ ინფორმაცია ქვეყანაში მიმდინარე ყოველ მოვლენაზე. მაშინვე დგებოდა დოკუმენტი და სასწრაფოდ შეჰქონდათ „მუჰიმე დავთრებში“. ქვეყნად არ უნდა დარჩენილიყო არც ერთი ინფორმაცია რეგისტრაციის გარეშე. ასე, რომ „მუჰიმე დავთრები“ ერთ-ერთი საუკეთესო წყაროა ქვეყნის მრავალმხრივი ისტორიის გასაშუქებლად. დოკუმენტში შესულია ისეთი ამბები, რომლებიც შეიცავს ერთი დღის ისტორიას. ასე რომ, ერთი დღის განმავლობაში შეიძლება რამდენიმე ასეული ინფორმაცია შესულიყო ამ დავთრებში, მყოველგვარი მცირე და უმნიშვნელო ღირებულების ცნობაც კი.

სტამბოლის მინისტრთა საბჭოს არქივში ძალიან კარგად ესმით, თუ რა დიდი მნიშვნელობის წყაროა ეს „მუჰიმი დავთრები“. უკვე რამდენიმე წელია არქივის ხელმძღვანელობამ დაიწყო ამ დავთრების გამოცემა. დაახლოებით ათამდე ტომი თავისი დედნებითა და ლათინიზებული ტრანსკრიფციით უკვე გამოცემულია, ყოველწლიურად მიმდინარეობს მუშაობა მათ პუბლიკაციაზე. ამ გამოქვეყნებულ ტომებშიც ბევრია ცნობები საქართველოს შესახებ. ჩვენთვის ისიც საკმარისია ამ გამოცემულ ტომებში მოთავსებული საქართველოს შესახებ არსებული ცნობების გადმოქართულება თუ მოხერხდა, რაც უდავოდ დიდი საქმეა. ამბების თხრობა იწყება დაახლოებით XVI საუკუნის შუა წლებიდან, არ არის გამოტოვებული არც ერთი უმნიშვნელო მომენტი ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან.

ჩვენ მიერ ქვემოთ მოტანილი დოკუმენტებიც რეალურ ვითარებას გადმოგვცემენ. პირველი დოკუმენტი დათარიღებულია 1592 წლის 15 ივლისით. დოკუმენტში საუბარია იმაზე, რომ სიმონთან კავშირი გააბა ვინმე მარცხენა ბოლუქის ქატიბმა ველიმ, თუ ეს მართალია, სასწრაფოდ აუწყონ დედაქალაქს. თუ გაქცეულები არ არიან, ხალხს მოსთხოვონ ახსნა-განმარტება თუ რას მოიმოქმედებენ. ჯერ ჩუმად იყონ, არავის არაფერი აუწყონ. დოკუმენტი მოთავსებულია მეხუთე ტომის 73-ე გვერდზე.

შემდეგი დოკუმენტი დათარიღებულია 1591 წლის 10 აგვისტოთი. რამდენიმე დოკუმენტს შეიძლება ჰქონდეს ერთი თარიღი. ასეა ამ შემთხვევაშიაც. აქ წარმოდგენილი ორი დოკუმენტი სიმონ ქართლის მეფის საქმიანობას შეეხება. ეს მასალა დაბეჭდილია „მუჰიმი დავთრის“ დამატების მეხუთე ტომში (გვ. 40)

ამ დოკუმენტის მიხედვით ჩანს, რომ სიმონ მეფეს ქუთაისის ციხე გარემოუცავს და უცდია მისი აღება, მაგრამ ველარ მოუხერხებია. ოსმალებმა შეძლეს მთელი თავისი ძალების მობილიზაცია და სიმონი იძულებული გახდა ციხისათვის გარემოცვა მოეხსნა და იგი ოსმალთათვის დაეთმო. ამაზეა საუბარი მეორე წერილშიც.

ჩილდირის ბეგლარბეგს ჰუქმი გაეგზავნა და ეუწყა, რომ ქუთაისის ციხე სიმონს არ მისცეს. დასახელებულია ვინმე ბაკაკი, რომელიც თავგამოდებით იბრძვის ქუთაისის ციხის შესანარჩუნებლად და სიმონისაგან დასახსნელად. აქვე მოხსენიებულია სარდალი ფერჰადი, რომელიც ასევე იღვწის სიმონ მეფის წინააღმდეგ.

მომდევნო მესამე დოკუმენტში საუბარია კვლავ ქუთაისის ციხის გარემოცვაზე. საგანგებოდაა მითითებული, რომ ქუთაისი სიმონმა გარემოცვა და სიფრთხილეა საჭირო. ფერჰადი ქუთაისის ციხის ბეგლარბეგია, ქუთაისის გამგებელი ბაკაკი იბრძვის ქუთაისის ციხის გასათავისუფლებლად. ბაკაკი ვარქით ბირეს უნდა დაეპატრონოს. იგივე ვარციხე ხომ არაა ვარქით ბირე. ქუთაისის ციხის დასაუფლებლად თავგამოდებით იბრძვის გურიის გამგებელიც. ჯერჯერობით წარმატებას ვერ აღწევს. ოსმალთა ძალები გაიგზავნა კახეთის მიმართულებითაც. ელოდებიან კახეთშიც სიმონის თავდასხმას. იქაც გაიგზავნა

სამხედრო ძალები. სიმონის დასაკავებლად გაგზავნილმა ძალებმა იცოდნენ, რომელი გზით გაემართებოდა კახეთისაკენ სიმონი. ამ მიმართულებით გაგზავნილმა ოსმალებმა მნიშვნელოვანი ზიანი მიაყენეს სიმონის ძალებს. ოსმალთა ძალებმა ციხეში პროვიანტის შეტანა ვეღარ მოახერხეს. ცხადი იყო, რომ სიმონ მეფე უკვე ამხედრებულყო და აშკარად იბრძოდა ოსმალთა წინააღმდეგ. ოსმალები იძულებულები გახდნენ სასწრაფოდ უწყებინათ ხელისუფლებისათვის. არაფერი არ უნდა იყოს დამალული. ოსმალთა ძალები სიმონისა და ბაში აჩუკის მხარეს გაემართნენ. დოკუმენტი დაბეჭდილია დავთრის დამატების მე-15 ტომში (გვ. 12).

მეოთხე დოკუმენტი შედგენილია 1592 წლის აპრილ-მაისში. იგი ეხება 300 ქურთის მიერ ქუთაისის ციხის დაცვას. ქურთთა ლაქარი მოიხსნა ქუთაისის ციხიდან და მას დაევალა გორის ციხის მეთვალყურეობა. ამასთანავე, ამ შეიარაღებულ დანაყოფს დაევალა სიმონ მეფის წინააღმდეგ გალაშქრება. აშკარაა, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე განლაგებული ოსმალთა შეიარაღებული ძალები მობილიზებული იყო სიმონ ქართლის მეფის წინააღმდეგ საბრძოლველად.

ბოლო დოკუმენტი ეხება 1592 წელს. დოკუმენტი გამოქვეყნებულია „მუჰიმე დავთრის“ დამატების მეექვსე ტომში (გვ. 23). აქ საუბარია აჩიკ-ბაშისა და დადიანის მეფეების წერილზე ოსმალეთის ხელისუფლებისადმი, რომელშიც ისინი მორჩილებასა და ქვეშევრდომობას აღიარებენ. თანაც თანახმანი იყვნენ ხარაჯას გადახდაზე. თითოეულს გაეგზავნა სამეუფეო პირობის წიგნი. ადრე ზაგების ხელისუფლება და სიმონ მეფეც ოსმალეთს ემორჩილებოდა. მაგრამ შემდეგში ვითარება შეიცვალა. ქუთაისის ციხე ოსმალთა ხელში გადავიდა. ოსმალებმა გასცეს ბრძანება ციხის გამაგრებისა და საიდუმლო ადგილებში თავისი ხალხის ჩაყენების თაობაზე. დედაქალაქში გაიგზავნა სამეუფეო პირობის წიგნი, ადგილობრივ მკვიდრთ ნორმალურად ექცეოდნენ. ციხისა და ახლო-მახლო ტერიტორიაზე რაიმე გართულებას ადგილი არ ჰქონია. ძალიან გაძლიერებული იყო მეთვალყურეებისა და მაცნეების საკითხი.

ამრიგად, ჩვენს მიერ გამოსაცემად გამზადებულ დოკუმენტებში საუბარია მოვლენებზე სიმონის დატყვევებამდე. სიმონის დატყვევების შესახებ საბუთების გამოქვეყნება მომავლის საქმეა. მომავალში შევეცდებით ოსმალო ხელისუფალთა საქმიანობა და დამოკიდებულება სიმონ მეფისადმი სრულად წარმოვადგინოთ, აღვნიშნოთ სიმონ მეფის დამსახურებაც.

ჰაზრეთ ეფენდის ნებით

თბილისის ბეგლარბეგსა¹ და კაზას (მეთაურს²) ბუდაკს ებრძანა და ჰუქმი ებოძათ, რომ უწინდელი ბეგლარბეგის ფერჰადის კაცებიდან, იყოს მათზე მშვიდობა, ვინმე მეჰმედი თბილისის ჯარისკაცთა მსახურთაგან აიყვანონ და ჯარისკაცებს არ მიუყვანონ. ცხადია, რომ ისინი გაიქცნენ. აქედან გამომდინარე ვბრძანებ, რომ როდესაც აქ მოაღწევენ, ხსენებული მეჰმედი მოიძიონ. აქ მოიყვანონ. ჯარისკაცთა სარგოებიც, დარჩენილი ვალი, შარიათის საფუძველზე, პროვიანტთან ერთად გადმოტანილ იქნას უნაკლოდ, წინააღმდეგ შემთხვევაში, შარიათის საფუძველზე უნდა იყოს დადასტურებული.

ველი ჰაზრეთ ეფენდის ნებით

ხსენებულ ქეთხუდას³ ებოძა. დაიწერა 24 რამაზანს წელი 99⁴.

თბილისის ბეგლარბეგს ჰუქმი ებოძა იმაზე, რომ თბილისში მარცხენა ბოლუქის⁵ ქათიბი⁶ ველიმ წყეულ სიმონთან ერთად კავშირი შეკრა და მას გაუერთგულდა და შეკავშირდნენ. ხსენებულნი ციხიდან გავიდნენ და ბედნიერების კარისკენ გამგზავრების ბრძანება მიიღეს. აქედან გამომდინარე ვბრძანებ, რომ როდესაც მოაღწევენ დანიშნულ ადგილს, ხსენებულ სიმონთან კავშირი თუ აქვთ, ამ სამწუხარო შემთხვევის გამო შესაფერის ხალხთან გაიქცნენ და ბედნიერების კარს აუწყონ. თუ გაიქცნენ, გაგზავნილ ხალხს რჩევა-დარიგება (საყვედური) და სიტყვიერი ახსნა-განმარტება მოსთხოვონ, რომ თავიანთ გასაჩერებელ ადგილამდე და ნავსაყუდელამდე არავის არაფერი არ აუწყონ. ამაზე მზად იყონ.

¹ ბეგლარბეგი – ბეგთა ბეგი, ფაშა, ვილაიეთის სამოქალაქო და სამხედრო-ადმინისტრაციული საქმეების განმგებელი.

² კაზა (ყაზა) – ოსმალური ადმინისტრაციული დანაყოფით სანჯაყში შემავალი მცირე ადმინისტრაციული ერთეული. კაზას თანამედროვე სახელწოდება ილჩეა.

³ ქეთხუდა – მამასახლისი, მოურავი, მაღალი თანამდებობის პირების დავალებათა შემსრულებელ სხვადასხვა კატეგორიის მოხელეებს ქეთხუდა ეწოდებოდა. იგი ხალხში „ქაპიას“ სახელითაც იყო ცნობილი. მათ ძირითადად სამეურნეო საქმიანობა ევალებოდათ. იყო ხაზინის ქეთხუდა, გემსაშენის ქეთხუდა, დავთრის ქეთხუდა და სხვა.

⁴ 24 რამაზანი 99 წლისა – 15.7.1591 წელი

⁵ ბოლუქი – სამხედრო ნაწილი, რაზმი

⁶ ქათიბი – მწერალი, გადამწერი, მდივანი, სახელმწიფო დანებებულებათა კანცელარიის მოხელე.

با خط حضرت اقدس

تفلیس بکلر بکینه و قاضینه یوفاک ببورلدی حکم که بکلریک سایف فرهاد نام
افیله زک ادملرندن سمد نام کسنه تفلیس توللریمنک مواجیلرین الوپ نفراته
ایمان

اتمیوی فرار اتدوکی اعلام اولنغان بیوردومکه
محمی بوللریوی

کتوردوی دخی نفراتی مواجیلری ذمتنده نالدوغی عرعله ثابت و و ظاهر اولورده
متوبه اولان علوفه لرین بی قصورلر بوراده
الیویروپ خلاف شرع شریف تعلد و مپهانه اتمیوی

شارالیه کتخداذه ۲۹ مه ۱۲۶۰ رمضان سنه ۹۹ با حف حضرت اقدسی

تفلیس بکلریکینه حکم که تقلیده سون بلوک کاتبی اولان ولد نام کسنه زک

سیموی بلجون ایله اتحاد و اتقار اولدوغی
اتمان اولنغان مزبور قلدهن احراج و استانه سعاده ارسا اولنک امر ایوی

بیوردوم که

صوک بولدنده مزبورک سمنوله اتمانی واقع ایسه نام تحقیف اتدکدن مکره

هرار اداسره قوشوب استانه حادته

کوندروی بیله قوشوب کوندردوک ادملره تنبیه و تاکید ایلیهس که منازک و

مراخلده غفلت ایله قهبت اترمکدن حیزر ایلیه س

ع

بصفتها که در کتب

حق تعالی که در کتب معتبره
 مذکور است از آنکه در کتب معتبره
 که در کتب معتبره مذکور است
 که در کتب معتبره مذکور است
 که در کتب معتبره مذکور است

و در کتب معتبره

که در کتب معتبره مذکور است
 که در کتب معتبره مذکور است
 که در کتب معتبره مذکور است
 که در کتب معتبره مذکور است
 که در کتب معتبره مذکور است

2

გურიის მეფეს ჰუქში ებოძა იმაზე, რომ ჩილდირის ბეგლარბეგმა აბდულ-ლაჰმა, იყოს მუდამ ილბლიანი, წერილი გამოგზავნა. ბაკაის სახელწოდების მეფე იმთავითვე თავისი საქმიანობის შესრულებას შეუდგა. იგი ბედნიერების დედაქალაქს ემორჩილებოდა და მის დაქვემდებარებაში იყო. ამიტომ წყუულ სიმონს* ქუთაისის ციხე გარემოცვა და აჯანყებულები. ციხე არ მიეცა. ცნობილი გახდა, რომ ამ მხარის ჩასაბარებლად კმაყოფილი იქნებოდნენ. ამასთანავე ძველთაგანვე ჩემი ბედნიერების დედაქალაქისათვის, მისი თავისუფლებისათვის საჭირო იყო ხსენებულის მუდამ ილბლიანობა და ერთგულად ყოფნა. ხსენებულის ზედამხედველად დანიშვნა, სასიკეთო საქმიანობის გამოყენება. აღნიშნული ციხე აიღეს იქ მყოფმა ბეგლარბეგმა ფერჰადმა, დღახანს იყოს მისი ილბლიანობა, გასცა განკარგულება ციხის არ ჩაბარების თაობაზე. აქედან გამომდინარე ვბრძანებ, რომ როდესაც აქ უძველესი დროიდან ბედნიერების კარზე მოაღწევს ცნობა იმის შესახებ, რომ ჩემი საქმეების მორჩილებისა და ხასიათის აუცილებლობის გამო, ეგ საქმე შეიძლება სასარგებლო არ იყოს, შენდამი დაქვემდებარებული მთელი ლაშქარი საზიზღრები და ბოროტები იყონ. ხსენებული მხარის საერთო შემადგენლობა გაუბედურებულია. ამის მსგავსად აღნიშნული მხარიდან შენთან აღმიანებმა წერილი აფრინეს. სანამდე დარჩები მანდ, რა ტერიტორიებს დაიკავეთ, აღნიშნულ ციხეზე თავდასხმებს რომ აწარმოებთ, თუ ამაზე გაგვაგებინებთ, შენც შენს მოვალეობას მოიხდი, შენდამი დაქვემდებარებული ლაშქარი მთლიანად აღნიშნულ ტერიტორიაზე შევა. იგი მისი მფლობელი გახდება. შენც ტვირთს გადაზიდავ და ნამდვილ სამსახურს გასწევ. მაღალი ღმერთი გფარავდეს. რადაგანაც აღნიშნული ციხე აღიმართა ასე ლამაზად იყო აღებული. ხსენებულისათვის მის საბოძებლად, ქვემოთ არსებული ყველა სახეობანი გამოამკარავებულ იქნეს. ღვთის წყალობით, გარკვეულ ადგილზე არსებული საქმე და სამსახურის საკითხიც ჩემი საფადიშაჰო წყალობაა. ამაზე საეჭვო არაფერია. მაგრამ მის მიხედვით, სამეფო კარი თანახმაა და თადარიგში მყოფთა ვითარებაზე ლაპარაკიც ზედმეტია.

ჩილდირის ბეგლარბეგს ჰუქში გაეგზავნა, წერილობით ეცნობა. ბაკაის სახელწოდების მელიქმა ქუთაისის ციხე წყუულ სიმონს არ მიეცა. ამ მხარეში მორჩილების არზა გამოიგზავნა. ჩაბარების თაობაზე გადაწყვეტილების მისაღებად, სასწრაფოდ გულითადი ერთგულება იყო საჭირო. ხსენებული ციხის ბეგლარბეგმა ფერჰადმა, იყოს მუდამ ილბლიანი, ჩაბარება ითხოვა. გურიის მეფეს პატიოსანი ჰუქში გაეგზავნა. ამასთან დაკავშირებით ვბრძანებ, რომ როდესაც იგი მოაღწევს, შენც ამასობაში უნინდებურად დაინიშნე. გურიის მეფემ წერილების გაგზავნა სასარგებლოდ მიიჩნია. ამ საკითხზე სასიამოვნო

* ქართლის მეფე სიმონი I \1556-1569\, \1578-1600\, გარდაიცვალა სტამბოლში, იედი-ყულეში 1611 წელს

თადარიგი დაიკავეს. ამასთანავე იგი ინფორმირებულ იქნა. აგრეთვე ერთმანეთი სასიამოვნო მორჩილებით გააპატიოსნეს. ხსენებულები ადგილზე მოვიდნენ. აღნიშნული ბაკაკის სახელწოდების მეფემ ყველაფერი გამოიყენა, ყველაფერი გააკეთა თუ თავდასხმებისას მნიშვნელოვანი დახმარება იქნებოდა, აღნიშნული ციხე იარებს მოიშუშებდა. ხსენებული ფერჰადისთვის, იმატოს მისმა ილბლიანობამ, დამატებით ლაშქრობაში მონაწილეობა, დიდი სანაქებო საქმე იქნებოდა. ამრიგად, თადარიგი დაჭერილ იქნა, მდგომარეობა კვლავ უცვლელი დარჩა. დანვრილებით ყველაფერი ცნობილი გახდება.

کورن ملکہ حکم کہ جلد بکلریکیس عبداللہ دام اقبلہ مکتوب کوندروپ بقاۃ نام
 ملک بودای قدیمد سعادتمہ اطاعت و انقیاد اوزرہ اولتمملہ
 سیمون ملموں کوتاتیر قلعمس حاصره اتمس اتکید جتک ایدوب قلعهٔ ویرمیوب بو
 چانیہ تسلیم اتمک مراسی اولدوغن اعلام ایدوب

ایمنی قدیمد اسقازہ سعادتمہ اولان کمان اخلاص و اختصاصک موجبچہ مشارالیہ دام
 اقبالہ ابلہ یکدن و یکجید اولوب داخی مزبورہ وجہ و میاسب کورلدوکس اوزرہ حسن
 اتمالت ویرملکہ قلعهٔ مزبورہ الوپ حاس بکلریکی اولان فرہاد دام اقبلہ بہ
 تسلیم ایلیمکز امر ایدوب بیوردوسکہ واردوقدہ قدیمد اسقازہ سعادتمہ اشیانمہ

اولان محبودیت

و اخلاص مقتضانچہ بران تاخر و آرام اتمیوب سکا تابع اولان جملہ شعاکر کلن
 مہیا و حاکم اولوب مشارالیہ چانیہ ترقیب و تاخر اولانکہ انولک کبی مشارالیہ
 چانیمندن سکا اطمہ مکتوب واروب نہ زماندہ قالولوب نہ سطنہ جمع اولوب
 قلعهٔ مزبورہ اوزرینہ وارلما مہدس

اعلام ایسیرہ سنداحی یلا تاخر ادم اوزرہ سکا تابع اولان عسکر کلہ حد مزبورہ
 واروب مشارالیہ ملاق اولوب

داخی حد اعرچی و مرافقت ایدوب بمنایت اللہ تعالی ذکر اولنان قلعه احسن

وجہلہ مزبوردن الوپ مشارالیہ تسلیم اتمدمک بایندہ انواع متاعۂ جمیلہ ظہورہ

کتورسن ازایمیر اللہ و جودہ کلان

حسن و خدمتک حسرت عنایت پادشاہانمز اولدوغندن یتتباح ہوندر اکا کورہ باب

ہزیر و تدارکدہ دقیقہ قول اتمیمسن

چلدن بکله بکيسنه حکم که مکتوب کوندروب بقاءه نام ملک کوتاتس قلعهس
 سيمون ملعونه ویرمیوب بو چایه عرص عبودیت ایدوب تسلیم اتمک الی
 اولدوغی اعلام اتدورمک اچلدن یو بایده سنکله یکدل اولوب قلعه ذ مزبوره یه
 بکتریکسی اولان فرهاد دام اقبالیه یه تسلیم اتدورمک دیو
 کورن ملکه یه حکم عریقم کوندولمدر بیوردومکه واردوقده سداغی بو بایده
 کرکی کیس تمین اولوب کورن ملکی مکتوبکلی برارلامک
 کوندروب بو خصوصنده حسنه بیزیر و تدارک ایدوب ر مومالیه ايله خیرلحوب داغی
 بریرتکوره حسنه توایمت و اشراقی ایدوب قلعه ذ مزبوره ذک
 اوزرینه واروب مزبور بقاءه نام ملکی استمالت ویرمکله فی اولور
 بالجمله توجاسی مملکت و میر اولورسه قلعه ذ مزبور یارالندن الوپ
 مشارالیه فرهاد دام اقبالیه یه تسلیم اتدورمک باینده. فر جمیل ایلدهس
 دیو جمله تداریک اولنوب احوال یته تلی اولدوغی تفصیل تارقب بلدرلیز.

საბუთი 3.

გორის ბეგლარბეგს ჰუქმი ებოძა. უმაღლეს სამეუფეო კარზე წერილი გაეგზავნა. ქურთ ემირთაგან უწარჩინებულესი ემირი ილჰაჯი 300 კაცით ქუთაისის ციხის დასაცავად დარჩა. ეს ციხე მას ებოძა. თუმცა ამჯერად ქუთაისის ციხის დაცვაზე უარი თქვესო. როდესაც შენ წყეული სიმონის წინააღმდეგ გაილაშქრებ, კვლავ 300 კაცით ხსენებული გორის ციხის დაცვაში დარჩები. ამაზე პატიოსანი ბრძანება გებოძება. ამაზე არზა იქნა გაცემული. შენ აღნიშნული გორის ციხის დაცვაში დაინიშნე. 300 ჯარისკაცი არ იქნა დათვალეერებული. ღმერთმა შეუნდოს დავთარს: ამ ხალხს აქვე დარჩენის შესაძლებლობა არ მიეცა. ასე იცოდეთ.

დაინერა რეჯების თვის მიწურულს. წელი 1001*.

* რეჯების თვის მიწურული, წელი 1001 - 2.5. - 1593 წელი.

کورن بکلریکیینه حکم کور کاه سداحه مکتوب کوندروپ امران اکراددن قدوس الامران
الحاج اوز بوز نفر ادلمه
کوتاتیر فلهمننت ساقاهمنده فالمنناوزره سقدسی فلهمنسی ویریلوپ لکس بودنعه
کوتاتیر فلهمنده فراغت

اولمنستر دیوس سیمون بلمون اوزرینه کتفوکده میر سارانیه
بنه اوز بوز نفر ادلمن ابله کورن فلهمنسی حافظهمنده قالمه ایحو امر شریر
ویرلسین عرض ایلدوکده ایلدن عرض ایچوک اوزره سن ادا نه مزبور اوزرینه توجه
ایلدوککنده

- میر سارالیپده فلهمن کورن حافظهمنده بیدایدوب اوز بوز نفران بالذات
یونشمیوب دفترن اله س که مرود
ادلمه قالمه احتمالی اولمیه عویله بلهمن

تحریرا فن اواخر شهر رجب سنه احدی الف

ჩილდირის ბეგლარბეგს ჰუქმი ებოძა იმაზე, რომ აჩიკ ბაშის მეფემ და დადიანების მეფემ წერილი გამოგზავნეს, ამჯერად ზემო აბიკის სამეფოსადმი მორჩილება და დაქვემდებარება გამოაცხადეს. ხარაჯის* გადახდის პირობით, თითოეულ მათგანს სამეუფეო პირობის წიგნი გაეგზავნა. სიმონი და ზაგემის განმგებელი ალექსანდრე ხანიც** იმთავითვე ამ მხარეს ემორჩილებოდა და ექვემდებარებოდა. ისინი ხარაჯას გადამხდელნი იყვნენ. ამჯერად ჩემს სამეუფოსთან ერთად დაპყრობასა და განადგურებაში საჭირო იყო დახმარების განევა. ამასთანავე ქუთაისის ციხე დაიპყრეს და მფარველობა აღმოუჩინეს და შეაკეთეს და შეარემონტეს. ამის აუცილებლობა იყო, ამით გააერთიანეს თავიანთი საქმიანობა. სარემონტო საქმიანობა გასწიეს და ადგილებზე მივიდნენ. ქუთაისის ციხეში დაბანაკდნენ. ციხეში მცველებისა და მეთვალყურეების ჩაყენების თაობაზე ბრძანება გაიცა. აქედან გამომდინარე ვბრძანებ, რომ როდესაც ისინი მოაღწევენ ბერათს გამოსცემენ. რაიმე საიდუმლო და მისაჩუქმებელი არ გააჩნდათ. სასწრაფოდ ქუთაისის ციხეში მოვიდნენ. რადგანაც აუცილებელი იყო ციხის შეკეთება, იგი შეაკეთეს, კარები მოატანინეს, თავის ადგილებზე ჩამოკიდეს. ციხის საიდუმლო დაცვაში და მის გარშემო ადგილები დაიპყრეს და შიგ წარჩინებულები და დიდებულები ჩააყენეს. ამასთანავე, სამეუფეო პირობის წიგნი დედაქალაქში გააგზავნეს. ხსენებულთა ოლქებიდან და ადამიანთაგან მათ წინააღმდეგ თავდასხმა არ უწარმოებიათ. თითოეულ მათგანს პატივისცემით ექცეოდნენ. მუდამ ამ საზღვრების მოსახლეობასთან წესიერად და თანასწორად იქცეოდნენ. იმ საზღვარზე მომხდარი ამბების დროს რაიმე გართულება არ ყოფილა. ამბის, მაცნეს საკითხზე ცნობები რეალური იყოს!

* ხარაჯა – გადასახადი, რომელიც ემართა ქართველ მწარმოებელ საზოგადოებას. ეს იყო გადასახადი, რომელსაც ოსმალო ხელისუფლება ტერიტორიის დაპყრობისთანავე აკანონებდა და სისტემატურად ითხოვდა მის გადახდას.

** ზაგემის გამგებელი ალექსანდრე – კახეთის მეფე ალექსანდრე II | 1574-1605

چلدر بکلر بکیسنه حکم که باغ اچیلر ملکر و دادیاں ملکن مکتوب کوندر وپ حالیا
 عبده عظمه ز خسروانمه اطاعت و عنقیاد اهد وپ خراج گزارم اولمغی قبول ایتمکن
 هر بیرینه عهد نامه زهما یونم کوندریلوب همون زکم خاکمی الکندر خان دخی
 مقادما بوجانیبه اطاعت و انقیاد اهد وپ
 خراج گزار اولمشلدر ایمنی فخره قاهره ز خسروانم ایله فتح و تعمیر میسر
 اولان کوتاتس قلمه سنک ضبط و حراثت و تعمیر و ترمیمه
 محتاج اولان برلرن تعمیر اولنمق حالی اموردن اولمغی بیر و اروپ کوتاتس
 قلمه سنده اوتور وپ فلاک حفظ و حراستنده اولمق
 امر اید وپ بیورد و سکه وارد و قده برات و یروپ عد قاحیر و قره ایتیمو
 تمجلا کوتاتس قلمه سنه و اروپ
 قلمه سنک تعمیره محتاج اولان برلریز تعمیر اید وپ و قهوس کتور وپ بیرینه
 قوب وپ هین و نهار قلمه سنک حفظ و حراستنده و اطراف جوارینک ضیف و سیاننده
 جد و سانج اولانک اما عهد نامه زهما یونمه مقایر مزبور لک اولکالرندن
 اندلرندن بیرینه حد و تجاوز ایتیمو و هر بیر یله مدارا اوزره اولوب دایما
 اول سرحد لک احوالنه نظام و انتظام ویرمکن سنی جمیل ایلیمه و اول
 سرحدده افقا و خطن اولدورک
 احوال اخبار صحیحه ز اعلامدن حالی اولمیه سن

საბუთი 5.

ჩილდირის ბეგლარბეგს ჰუქუმი ებოძა, რომ ჩემი ბედნიერების კარზე ნურილი გაეგზავნა. ქუთაისის ციხის მხრიდან ჯაშუშები იყვნენ მოსულნი. სიმონს ხსენებული ციხე გარემოეცვა. ბაკაკის კაცი გაეგზავნა. შენ სხვა ოლქი გამოგეყო, ციხე მე არ მომცეს. ქუთაისის ბეგლარბეგ ფერჰადსა, იყოს მუდამ მისი სიცოცხლე ხანგრძლივი, და მათ შორის მოლაპარაკება გაიმართა. შენ ვარქით ბირეს ციხეს დაეპატრონე. თავად კი ბეგლარბეგად დაინიშნე. ამაზე არზა გავეციო, ითქვა. ამაზე ნებართვა იქნა გაცემული. მე გურიის განმგებელმა ამ ვილაიეთის დაპყრობა თუ მოვახერხე, ამაზე შენც იქნები ინფორმირებულიო, ამაზე შენც გეცნობებაო. იმ მხარეში კახეთზე თავდასხმა თუ მოხდება. ამ მხრიდან პროვიანტის თადარიგი უნდა იქნას დაჭერილი. იქ გაგზავნილმა ხალხმა სიმონის გზები იცოდნენ. იქით გაგზავნილი ხალხი ამონყვიტეს. მნიშვნელოვანი ნაწილი კი გაითოშა. ამის მიზეზი იყო ის, რომ იმთავითვე პროვიანტის ციხეში შეტანა ვეღარ მოხერხდა. სიმონი რადგანაც ამხედრებული იყო, ეს ცნობილი გახდა. ამასთან დაკავშირებით არზა გამოვიდა. შენც რაც არ უნდა საქმის კურსში იყო ამაზე ამ აჯანყებულის თაობაზე სასწრაფოდ გეუწყება. ამასთანავე სიმონისა და სხვა მოჯანყებულისა და ვერაგების შესახებ ამბები თუ არ იქნება გაგზავნილი, ეს შეცდომა იქნება. აქედან გამომდინარე ვბრძანებ, რომ როდესაც ჰუქუმი მიაღწევს (დანიშნულ ადგილს), დამალული არაფერი არ უნდა იყოს. ისინი მოჯანყე სიმონისა და ბაში აჩუკის ვილაიეთისაკენ გაემართნენ.

چلگر بکتر بکننه حکم که دههٔ سعادتیه مکتوب کوندروپ کوتا تر قلمهسی جانبدن
 جاسوک کلوب سیمون قلمهٔ مزبورهنی
 صاهره ایدوب یقعهیه ادم کوندروپ کلا اخر اولکا ویرمن قلمهٔ بکا ویرمیوپ
 کوتا تر بکتر بکس اولان
 فرهاد نام اقباله ایله مابین اولخله سد وارگیت بره قلمهسی الدوقعه
 کندو جانبدن یر بکتر بکی نصب ایدوب عرض
 ایهمر دیو اجازت ویروپ کورل طکنده دخا اگر یو ولایتی فتح ایدرم سنوکل
 بیلم اولکم دیو حبرلشوپ
 و اوردباری نص اوزره اولخله یو جانبدن زخمیره تدارک اولنوب کوندرلشک
 سیمون بوللری یکنوب
 واران املرن بامیوپ نیجه کمزلهلی سوپو اییابو اتادن الخله قلمهیه
 زخمیره ایحالی ممکن
 اولمایوپ سیمونک عیای اوزره اولدوغی خیر ویرلشدر دیو عرس ایلمشند دخا
 هر نه که اعلام ایلمش انک
 معصلا معلوم سربغ اولمشدر ایمنی سیموندن و سایر اعدانک مکر و حمله سندن
 عقلمت جایز دکلمر بهوردومکه
 حکم رسول بولدقده تاخیر اتعیوپ مصلح سیمونه و باهر اچوو ولایتیه

Нодар Шенгелия

ПЯТЬ ДОКУМЕНТОВ ИЗ „МУХИМЕ ДЕФТЕРА“ О ЦАРЕ КАРТЛИ - СИМОНЕ

Резюме

„Мухиме Дефтери“ представляют собой значительный источник для истории Грузии. В них представлена каждодневная реальная история XVI-XVIII вв. „Мухиме Дефтер“ состоят из 265 томов и 17 томов в качестве дополнения. Каждый том содержит 1200-1500 документов, отражающих ежедневные жизненные явления. Иногда в течение одного дня в документ вносили несколько десятков информации.

„Мухиме Дефтери“ хранятся в стамбульском архиве Совета Министров, в Турции. К изданию готовятся полностью отобранные нами сведения, защищенные в этих томах. Речь идет о пяти документах, которые содержат значительные сведения о Грузии, в том числе информацию о царе Картли - Симоне.

Nodar Shengelia

FIVE DOCUMENTS FROM „MUHIME DEFTER“ ON SIMON, KING OF KARTLI

Summary

Muhime Defters form an excellent source of the Georgian history, for they depict a true-to-life, day-to-day history from the mid XVI century to the XVIII century. The Muhime Defters are made up of 265 volumes and 17 volumes of appendices. Each volume contains 1200-1500 documents, each of those reflecting daily events. Several dozen pieces of information may have been entered into the document. The Defters are preserved in the archive of the Council of Ministers of Turkey. We selected the records preserved in the se volumes and are preparing them form publication. We have in mind five documents, containing affluent information about Georgia, including the information about Simon, King of Kartli.

გიორგი ქავთარაძე

სამხრეთ-დასავლეთი ამიერკავკასიის ისტორიული გაოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი

აღმოსავლეთ საქართველოში ანუ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში სახელმწიფოებრიობის აღმოცენება ქრონოლოგიურად დაკავშირებული ჩანს ალექსანდრე მაკედონელის მიერ აქემენიანთა იმპერიის დაპყრობასთან და *Pax Achaemena*-ს *Pax Macedonica*-თი შეცვლასთან. ამ პერიოდიდან ყალიბდება ქართლის სამეფოს ისტორიული ფუნქცია გადაჯაჭვული სხვა ელინისტურ პოლიტიკურ წარმონაქმნთა ინტერესებთან და სათავეს იღებს დღევანდელი საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი საზოგადოებრივი, პოლიტიკური და კულტურული განვითარების პროცესი. თუმცა ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის მიერ ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ანუ სამხრეთ-დასავლეთი ამიერკავკასია არის ქართველი ერისა და ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აკვნად მიჩნეული. მხედველობაში გვაქვს „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ აზოს, „მცხეთას შინა პირველი მეფის“ წარმომავლობა *არიან-ქართლიდან* და „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით, აზონის დამარცხების შემდეგ ფარნავაზის გალაშქრება სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, აგრეთვე არსენ იყალთოელის ცნობილი განმარტება, ქართველთა *არიან-ქართლიდან* წარმომავლობის თაობაზე. საგულისხმოა, რომ მეცნიერთა დიდი ნაწილის აზრით, სწორედ აქ, ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, უნდა იყოს საძებარი ქართული სახელმწიფოებრიობის სათავეები, ყველაზე ადრეული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები — დაიანი/დიაუხისა და კულხა/კოლხეთის ქვეყნები.

შუა- და ახალასურული წერილობითი წყაროების დაიანისა და ურარტული წყაროების დიაუხის ქვეყნების ადგილმდებარეობა სამხრეთ-დასავლეთი ამიერკავკასიისა და აღმოსავლეთი ანატოლიის ძველი ისტორიის ერთ-ერთი საპრობლემო საკითხია. ჯერ ისევ გასარკვევია თუ რას უნდა აღნიშნავდნენ სივრცობრივად და ქრონოლოგიურად ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში გამოყენებული ტერმინები „დაიანი“ და „დიაუხი“. კერძოდ, ყველასთვის ბოლომდე ნათელი არ არის, თუ რა უნდა იყოს ნაგულისხმევი ამ ტერმინებში — ორი სხვადასხვა ქვეყანა თუ ერთი და იგივე. უკანასკნელ ხანებში აგრეთვე ეჭვს ქვეშ დადგა — დიაუხის ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის უალრესად მნიშვნელოვანი — ქსენოფონტის „ანაბაზისის“ ცნობის ტაოხთა ქვეყნის ისტორიული ტაოს ტერიტორიაზე ლოკალიზების შესაძლებლობაც.

დაიანი/დიაუხის ქვეყნის (თუ ქვეყნების) ადგილმდებარეობის დადგენას შესაძლოა განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭოს საქართველოს უძველესი ისტორიის ძირულ საკითხთა გადამწყვეტაში; კერძოდ, გასარკვევია ისტორიულ

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში თუ მის ფარგლებს გარეთ მდებარეობდა ეს ქვეყანა. ხოლო თუ ძირითადად ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაში ექცეოდა, რა მიმართება უნდა ჰქონოდა ქართული სახელმწიფოებრიობის აღმოცენების პროცესთან, მოუხედავად იმისა, უპირატესად ქართველური თუ არაქართველური მოსახლეობით იყო დასახლებული.

სამხრეთ-დასავლეთი ამიერკავკასიისა და აღმოსავლეთი ანატოლიის არქეოლოგიური და ზედაპირზე არსებული ნაშთების, ძველალმოსავლური და კლასიკური ხანების წერილობითი წყაროების, ონომასტიკისა და ტოპოგრაფიულ თავისებურებათა მონაცემები ცხადყოფს აღნიშნული რეგიონების უდიდეს შესაძლებლობებსა და მნიშვნელობაზე ადრეული სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნების ჩამოყალიბების საკითხთან მიმართებაში. კერძოდ, ასურული და ურარტული წერილობითი წყაროები და დანატოვარი კულტურული ნაშთები მოწმობენ დაიენი/დიაუხის ქვეყნის სიდიდესა და განვითარების მაღალ დონეს, გამოვლენილ მრავალრიცხოვანი „ქალაქებით“, ციხესიმაგრეებით, ციკლოპური ნაგებობებით, მეურნეობის დანიშნულებული სახეობებითა და მეტალურგიით. რეგიონის სიმდიდრეთა თავდაცვის საჭიროებას ჯერ ასურელთა, ხოლო შემდეგ ურარტელთა ძალმომრეობისაგან და ეკონომიკურ უპირატესობათა საკუთარი მიზნებით გამოყენებისათვის მისწრაფებას უნდა განეპირობებინა რკინით განსაკუთრებით მდიდარი დაიენი/დიაუხის ქვეყნის წარმოქმნა და ხუთსაუკუნოვანი არსებობა ძვ. წ. XII-VIII საუკუნეების მანძილზე.

დაიენის ქვეყანა ასურულ ეპიგრაფიკულ წყაროებში წარმოდგენილია Daiaeni ან Daiani-ს ფორმით, რაც შეესატყვისება ურარტულში Diaḫi ან Diaueḫi ფორმას. ხოლო ასურული დაიენი/დაიანისა და ურარტული დიაუხი/დიაუხის შესატყვისია ქსენოფონტის „ანაბასისში“ მოხსენიებული ტაოხთა ქვეყანა. მკვლევართა დიდი ნაწილის აზრით, დაიენი/დიაუხის ქვეყანა მდებარეობდა მდ. ეფრატის (კარა-სუ) სათავეს ჩრდილოეთით [1, 26-42] ანუ ისტორიული ქართული მხარის ტაოს (სომხური წყაროების – ტაქი) რაიონში [მაგ., 2, 19; 3, 77]. შენიშნულია, რომ სომხური და ქართული წყაროების ტაქი/ტაო ზედმინევენით ემთხვევა ერთმანეთს [4, 164]. დაიენის შემდეგდროინდელი ტაოს ადგილას ლოკალიზაციის შესაძლებლობას იძლევა ასურ მეფეთა წარწერები: შუაასურული ხანის მეფის, ტიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1114-1076 წწ.) მეფობის მესამე წლის, ძვ. წ. 1112 წ. წარწერიდან ირკვევა, რომ ნაირის ქვეყნების კოალიციის მონაწილე დაიენი, ამ ქვეყანათაგან ყველაზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარეობდა და „ზედა“ ანუ შავი ზღვის მახლობლად უნდა ყოფილიყო განლაგებული [5, 792, 851; შდრ., 6, 207-209; 7, 69, შენ. 127-128]. დაიენის ჩრდილოურ მდებარეობაზე მიგვანიშნებს ახალასურული ხანის მეფის, სალმანასარ III-ის (ძვ. წ. 858-824 წწ.) ძვ. წ. 856 ლაშქრობის აღწერილობაც, როდესაც იგი მდ. არაცანის (მურათ-სუს, იგივე აღმოსავლეთი ეფრატის) დინების ჩრდილოეთით მდებარე სუხმის ქვეყნიდან გადავიდა დაიენიში [6, 219]; „სოხმე/სუხმი“ დაიენის ქვეყანას სამხრეთ-დასავლეთიდან ესაზღვრებოდა [8, 9].

კიდევ უფრო მეტად არის დაკონკრეტებული დაიანის ადგილმდებარეობა სალმანასარ III-ის უფრო გვიანდელ, ნიმრუდის სასახლის „ფრთოსან ხარე-ბზე“ დატოვებულ წარწერაში (სტრ. 102-107). სალმანასარი გვამცნობს: „ჩემი მმართველობის მეთხუთმეტე წელს წავედი ნაირის ქვეყანაზე, ტიგროსის სათავესთან კლდოვან მთებზე, იქ, საიდანაც წყალი გამოდის, გამოვკვეთე ჩემი მეფურობის გამოსახულება, დავეწერე მასზე ჩემი ძლევამოსილების გამარჯვება და შემართების გზები. თუნიბუნის ზეკარით გადავიარე არამე ურარტელის ქალაქებზე ეფრატის სათავემდე და დავანგრეე, აღვავე და ცეცხლით გადავწვი. მივედი ეფრატის სათავესთან, მსხვერპლი შევწირე ჩემს ღვთაებებს და აშურის იარაღი განვბანე მასში. ასია, დაიანის ქვეყნის მეფე, ფეხთ ჩამოვარდა, ხარკი და ძღვენი, ცხენები, მივიღე მე მისგან, ჩემი სამეფო გამოსახულება გავაკეთებინე და დაედგი მისი ქალაქის შუაგულში“ [9, 374; 10, 299]. ეს ამბავი ხდება ძვ. წ. 844 წელს, თანამედროვე ქ. ერზურუმის ჩრდილოეთით დაახლ. 40 კმ-ით მდებარე ეფრატის სათავესთან, სადაც მისულ სალმანასარს ეახლა ასია, დაიანის მეფე, რომლის სატახტო ქალაქიც, სადაც ასურ მეფეს ალუმართავს თავისი გამოსახულება, მდინარის სათავიდან ძალზე დამორებული არ უნდა ყოფილიყო [იხ., მაგ., 11, 22]. მართებულად შენიშნავს მ. სალვინი, რომ სალმანასარის მიერ ეფრატის სათავესთან დაიანის მეფის ყმად მიღების ადგილმდებარეობის განსაზღვრა, უნდა მიუთითებდეს ამ გეოგრაფიულ-პოლიტიკური სახელწოდების – დაიანი – იდენტიფიცირებაზე ურარტული წყაროების დიაუ(ე)ხთან და ამ უკანასკნელის მეშვეობით ქსენოფონტის მიერ მოხსენიებულ ტაოხებთან [12, 22, 55]. ასურელები და ურარტელები ხშირად განსხვავებულ ტოპონიმებს იყენებდნენ ერთი და იმავე ადგილის აღსანიშნავად [13, 97-106].

როგორც ირკვევა, მდინარე ეფრატი (უფრო ზუსტად, დასავლეთი ეფრატი ანუ კარა-სუ) მრავალრიცხოვან წყაროთა შეერთების შედეგად არის წარმოქმნილი, რომელთა რიცხვიც, ზოგიერთი ცნობით, ასზე მეტია. ეფრატის სათავეს დასადგენად საგანგებო ძიება XIX საუკუნის შუა ხანებში ჩაატარა გერმანელმა მეცნიერმა და მოგზაურმა მორიც ვაგნერმა. მისი ცნობით, ეფრატის სათავე წყაროს წარმოადგენს დუმლუ-სუ, რომელიც გაიურ დალის განშტოების შემადგენელ დუმლუ დალის ფერდობიდან გამოედინება [14, 240, 241; 15, 71]. აშკარაა, რომ დაიანის მეფის, ასიას სატახტო ქალაქი, უნდა მდებარებულყოფი იმ მთათა სისტემაში, რომელიც ჭოროხის, სერჩამ-სუს, თორთომის-წყლის, კარა-სუსა და ოლთისის-წყლის წყალგამყოფს წარმოადგენს. მკვლევართა მიერ სავსებით გამორიცხულია, რომ სალმანასარის მიერ მონახულებულ მდინარის სათავეში აღმოსავლეთი ეფრატი (იგივე მურათ-სუ, ძველი არაცანი) ყოფილიყო ნაგულისხმევი, ვინაიდან იგი ძველად არ მოიხსენიებოდა ხოლმე ამ სახელით [16, 117; 17, 125].

ურარტუს მეფის, მენუას (ძვ. წ. 810 — დაახლ. 785/80 წწ.) კლდეზე ამოკვეთილი წარწერები იაზილითაშიდან (თანამედროვე ეშექ ილიასი, დელ-

იბაბას სამხრეთით, ქ. ჰორასანიდან დაახლ. 40 კმ სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით) და ზივინიდან (დღევ. ს. სიუნგიუთაში, ქ. სარიკამიშის სამხრეთ-დასავლეთით დაახლ. 35 კმ) გვამცნობენ, ძვ. წ. IX საუკუნის დამლევისა და VIII საუკუნის დასაწყისის დიაუხის (უფრო ადრეული ხანების ასურული წყაროების დაიანის) ქვეყნის მთავარი ქალაქის სახელწოდებას — შაშილუ (𐎶𐎵𐎠𐎺𐎠𐎺). როგორც უკვე ვიცით, სალმანასარ III-ის წარწერაში არაფერია ნათქვამი დაიანის დედაქალაქის სახელწოდების თაობაზე, გარდა იმისა, რომ ეს ქალაქი სადღაც მდ. ევფრატის სათავესთან ახლოს მდებარეობდა და რომ იგი სალმანასარს დანგრევის ნაცვლად თავისი ძეგლით „დაუმშენებია“. ვინაიდან მენუას ეს წარწერები მხოლოდ ნახევარი საუკუნით თუ არის დაშორებული სალმანასარის ლაშქრობის ხანიდან, არ არის გამორიცხული სალმანასარის წარწერაში მოხსენიებული ასიას ქალაქი, სწორედ „შაშილუ“ ყოფილიყო. მით უმეტეს რომ, სალმანასარის მემკვიდრეების — შამში-ადად V-ის (ძვ. წ. 823-811 წწ.) და ადადნირარ III-ის (ძვ. წ. 810-782 წწ.) დროინდელი, დაუსტებული ასურეთის მიერ დაიანის დალაშქრის შესახებ არაფერია ცნობილი. არც ურარტუს სამეფო იყო ძვ. წ. IX საუკუნის მეორე ნახევარში, მენუას გამეფებამდე, იმდენად ძლიერი, რომ დაიანი, ანუ ურარტული წარწერების დიაუხი, დაელაშქრა. მხოლოდ ძვ. წ. IX საუკუნის დამლევიდან ხდება დიაუხი ურარტელთა აგრესიისა და ექსპანსიის ობიექტი. რაც შეეხება იაზილითაშის წარწერაში მენუას ფრაზას: „ის ტყვეები (?), (რომლებიც) დაბრუნდნენ, (მან) დააბრუნა მთლიანად (?)*“, ეს წარწერა არ იძლევა იმის შესაძლებლობას, რომ აღნიშნულ „ტყვეებში“, აუცილებლად დიაუხიდან წაყვანილ იმ ურარტელთა მონების დაბრუნება ვივარაუდოთ, რომლებიც ურარტუდან იყვნენ თავიანთ ქვეყანაში გამოქცეულნი. შესაძლოა საქმე ეხებოდეს, დიაუხელთა მიერ ადრე დატყვევებულ ურარტუს ქვეშევრდომებს, რომლებიც დიაუხის მეფემ უკან დაუბრუნა მენუას, მით უმეტეს, რომ იმავე წარწერის დასაწყისში მენუა დიაუხს მოიხსენიებს, როგორც „ძღვევამოსილ“ ქვეყანას. შენიშნულია, რომ მონინაღმდეგე ქვეყნის ასეთი განმადიდებელი ეპითეტით მოხსენიება, გამონაკლისი შემთხვევაა ურარტუს მეფეთა ტექსტებში [19, 158, 159, შენ. 5].

მენუას იაზილითაშის წარწერა ოწყება: „დავიპყარი მე დიაუხის ქვეყანა, იერიშით დავიპყარი ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი, ქვეყანა გადავნი, ციხესიმაგრეები (დავაქციე). მივედი (?) შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუამდე. ქალაქი უტუხაი... უტუპურშინი დიაუხის მეფე მეახლა, ფეხებში ჩამივარდა, თავქვე დაემხო“ [19, 157-159; 18, 77-79]. სოფელ ზივინში ნაპოვნ ქვის ფილაზე, რომლის მხოლოდ ორი ფრაგმენტია შემორჩენილი და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმშია დაცული, სწერია: „მენუა ამბობს: დავიპყარი მე ქალაქი შაშილუ დაუდგი მე ეს წარწერა ლეთაება ხალდის, ჩემს მეუფეს“ [19, 159-160; 18, 80].

* ნ. არუთიუნიანის თარგმანის მიხედვით: „Тех пленников (?), (которые) возвратились, (он) вернул полностью (?)" [18, 78, წარწერა 53:17-18]

ვინაიდან ურარტუს მეფე მენუას წარწერები, დიაუხის „სამეფო ქალაქის“ შაშილუს დაპყრობის შესახებ, ერთმანეთის მახლობლად მდებარე იაზილითაშსა და ზივინშია მიკვლეული, გ. მელიქიშვილი ვარაუდობდა, რომ იმხანად ეს მხარე დიაუხის შემადგენლობაში უნდა ყოფილიყო მოქცეული და არც ამავე მხარეში, კერძოდ ზივინის რაიონში, გამორიცხავდა დიაუხის „სამეფო ქალაქ“ შაშილუს ლოკალიზების შესაძლებლობას [6, 203; 20, 176, 205; 18, 523], როგორც ჩანს, იმ გარემოების გათვალისწინებით, რომ ზივინში ნაპოვნ ზემომოყვანილ წარწერაში, მენუას მიერ ქალაქ შაშილუს დაპყრობაა ნაუწყები. ზივინთან შაშილუს ი. დიაკონოვიც აგივებდა [7, 171, შენ. 216]. 1961 წელს გამოცემული სომხეთის ისტორიული ატლასის მიხედვით კი, მდ. არაზის ჩრდილოეთით, ზივინის ადგილას – ურარტულ წყაროებში მოხსენიებული დიაუხის ქალაქი ზუაინი, ხოლო შაშილუ, ამავე მდინარის სამხრეთით, იაზილითაშის ადგილას არიან განლაგებული. ორივე შემთხვევაში, სავარაუდოა, რომ დიაუხის ფარგლებს გარეთ, მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით [22, 102].

ურარტული ხანის ზუაინა/ზუა(ნი)-ს (^{URU}Zuaina-Zua(ni)), თანამედროვე ზივინთან გაიგივებისა და იაზილითაშის წარწერაში შაშილუს მოხსენიების გამო, რომელიც ზუაინა/ზუა(ნი)თან ერთად არის არგისთი I-ის (ძვ. წ. 785/80-დაახლ. 760 წწ.) ხორხორულ მატრიანეში ნახსენები, ნ. არუთიუნიანის აზრით, შაშილუ სადღაც დიაუხის ვრცელი ტერიტორიის სამხრეთ ნაწილში, ზუაინა/ზუა(ნი)ს ანუ ზივინის მახლობლად უნდა ყოფილიყო განთავსებული და ამასთანავე არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ მენუას ხანაში დიაუხის ტერიტორია სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, მდ. არეზის სამხრეთით, იაზილითაშამდე ყოფილიყო გადაჭიმული ანუ ჰასანკალე-ჰასინლერსა და დელიბაბა-ველიბაბას რაიონამდე. თუმცა იგი იქვე შენიშნავს, რომ წინააღმდეგ შემთხვევაში, საფიქრებელი იქნებოდა, ურარტელებს ეს წარწერა დიაუხის სამფლობელოთა ფარგლების გარეთ, ურარტუსაკენ მიმავალი გზის პირას დაეტოვებინათ [18, 523]*. იაზილითაშის მახლობლად, ურარტუსაკენ მიმავალ გზაზე (ჰორასანსა და ელემუქირთ/ალაშქირთს შორის) მდებარე თაჰირის (საჩის) უღელტეხილს ურარტული ციხესიმაგრე აკონტროლებდა [24, 22, 156].

როგორც არ უნდა ყოფილიყო დიაუხის სამეფო ქალაქის, შაშილუს ადგილმდებარეობა, ერთი რამ უდავოა, დაახლ. ნახევარი საუკუნით უფრო ადრე, სალმანასარ III-ის ძვ. წ. 844 წლის წარწერაში მოხსენიებული დაიენის მეფის, ასიას ქალაქი ვერ იქნებოდა იაზილითაშისა და ზივინის მახლობლად მდებარე, თუნდაც იმიტომ, რომ მანძილი ეფერატის სათავესა (ერზურუმიდან დაახლ. 40 კმ ჩრდილოეთის მიმართულებით) და ამ ადგილებს შორის დაახლ. 160-170 კმ-ს შეადგენს. იაზილითაში და ზივინი ერზურუმიდან 90 კმ-ით აღმოსავლეთით მდებარე დღევ. ქ. ჰორასანიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთითა

* თუმცა იაზილითაში, ქ. ჰორასანიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიმავალი თანამედროვე გზიდან დაახლ. 5 კმ-ით უფრო დასავლეთით მდებარეობს [23, 387, რუკა].

და ჩრდილო-აღმოსავლეთით (შესაბამისად, დაახლ. 40-20 კმ) არიან განლაგებულნი. ამასთანავე, ნაკლებად მოსალოდნელია, დაიენი/დიაუხის ქვეყნის დედაქალაქს სალმანასარიისა და მენუას ლაშქრობებს შორის გასულ ნახევარი საუკუნის განმავლობაში ესოდენ მნიშვნელოვნად შეეცვალა ადგილმდებარეობა და შორს აღმოსავლეთისაკენ გადაენაცვლა.

გ. მელიქიშვილი საყურადღებოდ მიიჩნევს, რომ მენუას დროს დიაუხის „სამეფო ქალაქის“ (ტერმინი, რომელიც უნდა აღნიშნავდეს სამეფო რეზიდენციასა თუ დედაქალაქს) ეპითეტით მოხსენიებული ქალაქი შაშილუ, არგიშთი I-ის დროს ურარტუს დაქვემდებარებაში გადადის, ხოლო დიაუხის „სამეფო ქალაქად“ უკვე ქალაქი — ზუაინა/ზუა(ნი) ჩანს [25, 86]. როგორც ითქვა, არც ამ ქალაქის თანამედროვე ზოგინთან გაიგივების ვარაუდი [26, 181; 18, 79, შენ. 3, 523, 530] უნდა იყოს დამაჯერებელი. მართალია, არგიშთი I-ის სურბ საჰაკის (ვანის) წარწერა იუნყება, მის მიერ ზუაინა/ზუა(ნი)ში წარწერის დატოვებას [19, 234-236; 18, 186-189], მაგრამ ზოგინში შაშილუს დაპყრობის მაუნყებელი მხოლოდ მენუას, და არა მისი ძის არგიშთის, წარწერა მიკვლეული; ეს გარემოება, რა თქმა უნდა, არ გვაძლევს ზუაინა/ზუა(ნი)სა და ზოგინის გაიგივების საშუალებას. რაც შეეხება ამ ორი, ძველი (ზუაინა/ზუა(ნი)) და ახალი (ზოგინი) ტოპონიმის ფონეტიკურ მსგავსებას, ანალოგიური ფლერადობის სახელწოდებები სხვაც არაერთი მოიძებნება იმ ტერიტორიაზე, რომელიც დიაუხის ქვეყანას ჰქონდა ადრე დაკავებული*.

დიაუხის ტერიტორიის ჩრდილოეთ ნაწილში ზუაინა/ზუა(ნი)ს ლოკალიზების სასარგებლოდ შესაძლოა მოწმობდეს მენუას იაზილითაშის წარწერაში ამ ქალაქის დიაუხში შემავალ შეშეთის ქვეყანასთან თუ შეშეს მთასთან ერთ კონტექსტში მოხსენიება (იხ. ქვემოთ). ვინაიდან შაშილუს ქვეყნის უშუალოდ ურარტუს შემადგენლობაში მოქცევის შემდეგ დიაუხის სამეფო ქალაქად გამხდარი ზუაინა/ზუა(ნი) არგიშთი I-ის სურბ-საჰაკის წარწერების თანახმად უკვე „ულდინი“-ს (გ. მელიქიშვილის მიხედვით, „დიდი“-ს) ქვეყანაში მდებარეობდა**, ეს გარემოება შეშეთისა და „ულდინი“-ს (თუ „დიდი“-ს) ქვეყნების

* იქნებ „ზუას“ სახელის გამოძახილი ისმოდეს იმერხევის სოფლების – „ოქროს ნუა“-ს, „ზოისი|ძიოსი“-ს (თურქული სახელწოდებაა – თეფაში; ხევენრილინყის მარჯვენა მხარეზე) და სოფლის სათესების – „ზუარეთი“-სა (ს. მიქელეთი, შავშეთი) და „ზუელ (ძველ) კარები“-ს (ს. დასამობი) სახელწოდებებში.

** აღნიშნული წარწერის ამ ტოპონიმს ფ. ვ. კიონიძე „ულდინი“-ს, ხოლო გ. მელიქიშვილი „დიდი“-ს (KUR Did(i)ni?) სახით კითხულობდნენ (მდრ., [19, 234 (128, B1)], 235; 27, 82 (უკანა მხარე); 28, 207]). უკანასკნელ ხანებში ნ. არუთუნიანი ფ. ვ. კიონიძის ნაკითხის სისწორეს ასაბუთებს და ტერმინ „ულდინი“-ის (ULdinie) შესახებ შენიშნავს: «Такое чтение. но в полной сохранности, предлагает Ф. В. Кёниг. В тексте хорошо сохранилась лишь концовка знака, но остатки предыдущих клиньев как будто совпадают с началом знака ul. Что касается расшифровки здесь [d]i(?) у Г. А. Меликишвили, то наличие в конце знака двух „угловых“ (а не горизонтальных!) клиньев друг над другом это чтение делает невозможным» [18, 186 (174, B1)], 187, შენ. 7, იხ., აგრეთვე, 528].

იდენტურობაზე თუ არა, მათ ნანილობრივ ტერიტორიულ დამთხვევაზე მაინც უნდა მიგვანიშნებდეს; მით უმეტეს რომ ორივე ეს ქვეყანა, როგორც მენუას, ასევე არგიშთი I-ის ნარწერაში, დიაუხის ქვეყნის შემადგენლობაში იგულისხმება და სპეციალისტები მათ დიაუხის ქვეყნის გადაღმა ანუ მის ჩრდილოეთ პერიფერიაზე მდებარედ მოიაზრებენ*.

გარდა ამისა, ურარტუს მიერ შაშილუს ალების შემდეგ დიაუხის სამეფო ქალაქად შაშილუს ნაცვლად ზუაინა/ზუა(ნი)ს გახდომა, თავისთავად უნდა მოწმობდეს შაშილუსთან მიმართებაში ზუაინა/ზუა(ნი)ს უფრო დიდი მანძილით დაშორებაზე ურარტუს საზღვრებიდან, რასაც ადგილი ვერ ექნებოდა პორასან-სარიკამიშის გზის დასავლეთ სექტორში მდებარე ზივისა თუ იაზილითაშის შემთხვევაში, რომლებიც ევფრატის სათავის მხარესთან შედარებით ურარტუს საზღვრებთან უფრო ახლოს მდებარეობდნენ, ძველი ბასიანის აღმოსავლეთ ნანილში, მდ. არეზის ხეობაში. აქ ზუაინა/ზუა(ნი)ს ლოკალიზაცია თითქოს არ შეესაბამება იმ ხანად ამ რეგიონში შექმნილ პოლიტიკურ სიტუაციას.

მენუას ზემომოყვანილ იაზილითაშის ნარწერაში ერთსა და იმავე კონტექსტში „შეშეთის ქვეყნის, ქალაქ ზუასა და ქალაქი უტუხაის“ მოხსენიებაც, თითქოს უფრო მდ. ჭოროხის შუა წელის მარჯვენა შენაკადების ზონაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, ვიდრე მდ. არეზის ზემო წელსა და მის მახლობლად მდებარე მხარეებზე. ნ. არუთიუნიანის მიხედვით, ქალაქ უტუხაის მხარის სახელწოდება (^{URL}Uṣḫai asuni) მეტათეზის დაშვების შედეგად შესაძლოა უკავშირდებოდეს თორთუმ-ჩაის მარჯვენა შენაკადთან მდებარე „უხტა/ოხდა“-ს [18, 529], ხოლო ი. დიაკონოვი და ს. ქაშქაი ამ ტოპონიმს „Uhta“-ს სახით წარმოადგენენ [29, 97]. დ. ბაქრაძის რუკაზე იმავე ადგილას „ოხტა“ არის აღნიშნული [32, რუკა].

აღსანიშნავია, რომ დ. ბაქრაძის იმავე რუკაზე „ოხტა“-ს სამხრეთ-დასავლეთით „აზორდ/აზორთ“-ია აღნიშნული. ეს სახელი იმავე სამოსახლოსა და

* შდრ., დიდის შესახებ: „next to the land of Diauche“ [29, 27]. შავშეთ-იმერხეში ტერმინ „დიდის“ პარალელი ეძებნება „დიობანი“ ← დი(დი)+ობანი ← დიდი უბანი სახელწოდების სახით. გ. მელიქიშვილი ამ სახელწოდებას საგარაუდოდ აკავშირებდა კაპადოკიურ ფორფიტებში ხშირად დადასტურებულ სახელთან Didi (e, a) [6, 213]. ანლაუტში დენტალური ფონემის მერყეობის (დიდი/იდი) გათვალისწინებით (იხ. ქვემოთ), შესაძლებელი იქნებოდა აგრეთვე ტოპონიმი „იდი“-ს მხედველობაში მიღება, რაც განსაკუთრებით საგულისხმო იმ მხრივ იქნებოდა, რომ იდი ოლთისის-წყლის ზემო წელზე [შდრ., 30], ზუაინა/ზუა(ნი)-ად მიჩნეული ზივისის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. ვახუშტის მიხედვით, „ნარუმაკს (თვით ვახუშტის განმარტებით: „ან ნარმინა“) ზეთით, ჭოროხის აღმოსავლეთ კიდეზედ, არს დაბა დიდი იდი...“ [31, 683, 684]. აქ ვახუშტის ჭოროხი, ცხადია, ოლთისის-წყალი უნდა იყოს, ვინაიდან იგი შემდეგნაირად განსაზღვრავს ტაოს ფარგლებს: „აღმოსავლით ჭოროხის მდინარე; სამწრით თორთომიდან ჩამოსული მთა იდამდე; დასავლეთით თორთომის მთა; ჩდილოთ ჭოროხი და ისპირის მთა“ [31, 684]. ანგარიშგასანევა ისიც, რომ იდის მდებარეობა თანხვედბა, ნ. არუთიუნიანის მიერ, ფ. ე. კიონიძის მონაცემებზე დაყრდნობით, „უღღინი“-სათვის განსაზღვრულ ადგილს: «Иддаско от царского города Зуани (совр. Зивин) страны Диухи, где-то у верховьев реки Олту, притока Чороха» [18, 528; 28, 207].

ზოგადად თორთომის ხეობის აღმნიშვნელად – „აზორდაცფორი“ – ცნობილია ჯერ კიდევ „VII საუკუნის სომხური გეოგრაფიიდან“ [33, 65-65, 204, შენ. 243, 209, შენ. 253]. ამ დასახლებული პუნქტის თანამედროვე თურქული სახელია უზუნდერე და მას სამხრეთიდან უშუალოდ ესაზღვრება შუა თორთომის ხეობის უმძლავრესი ციხესიმაგრე – ალჯა-ყალა. იქნებ თორთომის-წყლის შუა დინებაზე განლაგებული ალჯა-ყალა წარმოადგენდა ზუაინა/ზუა(ნი)ს?

თუ ზუაინა/ზუა(ნი)ს ვერ გავაიგივებთ ზივინთან, მაშ რა უნდა ყოფილიყო იაზილითაშსა და ზივინში ურარტული წარწერების არსებობის გამოწვევი მიზეზი? მ. სალვინი ყურადღებას ამახვილებს, იმ გარემოებაზე, რომ როგორც იაზილითაში, ასევე ზივინი, ერზურუმ-ყარსის შარაგ ხასთან მდებარეობენ, რომელიც უკვე ურარტელთა ხელში იქნებოდა იქ ნაპოვნი წარწერების შედგენის ხანაში [12, 54]*, ხოლო კ. საგონა იაზილითაშსა და ზივინს ათავსებს ძველ ურარტულ გზაზე, რომელიც თაჰირის უღელტეხილის გავლითა და მდ. არეზის ზემო დინების გადაკვეთის შედეგად სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდა; იგი თვლის, რომ, იაზილითაშისა და ზივინის წარწერების ადგილმდებარეობა უკვე თავისთავად უნდა მიგვანიშნებდეს აქ ურარტული გზის არსებობაზე [35, 304, 306, შენ. 39]. როგორც ჩანს, არცთუ იშვიათად ურარტელები წარწერებს დალაშქრული მხარეებისაკენ მიმავალ გზებთან ათავსებდნენ ხოლმე.

ის გარემოება, რომ მენუა შაშილუს ადების შემდეგ მიემართება შეშეთის ქვეყნისა და ქალაქ ზუაინა/ზუა(ნი)საკენ, უნდა მიუთითებდეს ერთსა და იმავე ვექტორზე მათი განლაგების სასარგებლოდ, რომლის დასაწყისში ქალაქი შაშილუ, ხოლო მის გადაღმა, სავარაუდოა, ჩრდილოეთით, შეშეთის ქვეყანა და ქალაქი ზუაინა/ზუა(ნი) მდებარეობდნენ. თუ შეშეთის ქვეყანა შავშეთია, მაშინ გამოდის, რომ შაშილუ ურარტულიდან შავშეთისაკენ მიმავალ გზაზე მდებარეობდა და შავშეთთან შედარებით უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო განლაგებული; ამდენად დასაშვებია ხდებოდა თორთომის-წყლის ხეობაში მისი ადგილმდებარეობის განსაზღვრა. ერზურუმის ზეგნის ჩრდილოეთ ნაწილზე გაბატონებულ ეფრატის სათავის მხარეში ქვეყნის მთავარი ქალაქის მდებარეობა, ამ უკანასკნელს დიდ სტრატეგიულ უპირატესობას მიანიჭებდა და შესაბამისად ასიას ქალაქის აქ არსებობა, სალმანასარის წარწერაში ეფრატის სათავის მხარეში მისი ლოკალიზების შესახებ ცნობის გარეშეც, თავისთავად უფრო მოსალოდნელი იქნებოდა, ვიდრე იაზილითაშ-ზივინის სექტორში.

„შაშილუს“ ლოკალიზაციისათვის გასათვალისწინებელია, რომ მდ. ეფრატის (კარა-სუს) სათავე მდინარის, დუმლუ-სუს სათავეებიდან (როგორც ითქვა, აქ რამდენიმე ათეული ნაკადული იყრის თავს) დაახლ. 20-30 კმ-ით ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, იმიერ-ტაოში, თორთომის-წყლის

* ყარსი-ერზურუმ-ერზინჯანის მხარეების ნაწილი სპეციალურ ლიტერატურაში ურარტუს მიერ დამორჩილებულ დიაუზის ქვეყნის ყოფილ ტერიტორიად არის ხოლმე მიჩნეული, რომელმაც დიაუზის დაპყრობის საშუალებით აღმოსავლეთ პონტოს მთების კალთებს მიადნია [34. 442].

(თურქ. Tortum-çay) ზედა წელთან მდებარე თორთომის ციხე (თურქ. Tortum-kale) და მისი შემოგარენი. როგორც ჩანს, თორთომის ციხესთან ერთ დროს დიდი ქალაქი უნდა არსებულებოდა [36, 14].

თორთომის ციხესთან გადიოდა შავი ზღვის სანაპიროდან (დღევ. ქ. რიზეს მახლობლად) ისპირისა და ხახულის გავლით რიზედან ერზურუმისაკენ მიმავალი გზა, რომელიც შემდეგ ევფრატის სათავე მდინარის, დუმლუ-სუს გაცოლებითა და ქართლის ყელის („გურჯი ბოლახის“) გავლით სამხრეთით, ქ. ერზურუმისკენ მიემართებოდა. თორთომში ისპირ-ერზურუმის გზა ნარიმან-ოლთისის გზით იკვეთება, ხოლო მესამე, ჩრდილოეთის გზა, მდ. თორთომის-წყალს მიყვება და შემდეგ მდ. ჭოროხის გაცოლებით, ამ უკანასკნელის შესართავთან შავი ზღვის სანაპირომდე აღწევს.

შემთხვევითი არ ჩანს ის გარემოება, რომ სწორედ თორთომის ციხე წარმოადგენდა XV საუკუნის დასაწყისში თემურ-ლენგის ერთ-ერთ ძირითად ბანაკს ანატოლიასა და ამიერკავკასიაში მისი ლაშქრობების დროს [39]; ხოლო 1549 წ. დეკემბერში ფერდინანდ I-სადმი გაგზავნილ წერილში სულეიმან კანუნი იუწყება ოსმალთა მიერ თორთომის ციხისა და ალჯა-ყალას აღებას და თორთომს „გურჯისტანის ქვეყნების“ დედაქალაქად მოიხსენიებს [40, 259].

ისტორიულად თორთომის ციხე საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ მიჯნას დარაჯობდა.

როგორც ზემოთ ითქვა, სალმანასარ III-ისა და მენუას ლაშქრობათა შორის განვილილ ხანაში, დიაიანი/დიაუხის მიწაზე დიდ კატაკლიზმებს ადგილი არ უნდა ჰქონოდა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ასიას სატახტო ქალაქი სწორედ შემდეგდროინდელი დიაუხის დედაქალაქი შაშილუ უნდა ყოფილიყო. ვინაიდან ბგერები: s და š, r და l, o და u ურარტულ დამწერლობაში ერთმანეთისაგან არ განირჩევა [19, 46], ხოლო ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის კვლევისას რეკომენდებულია š-ს s-დ, ხოლო u-ს o-დ წაკითხვა [7, 194, შენ. 82; 29, xi; 37, 122], ტოპონიმი „შაშილუ“ უნდა ნავეიკთხოთ, როგორც „სასირო“ ან „სასილო“. გ. მელიქიშვილი ამ ტოპონიმს „სასილო“-ს ფორმით აღადგენდა [9, 375, 377].

ფორმა „სასილო“ საინტერესოა იმ მხრივ, რომ თორთომის ციხეს დასავლეთის მხრიდან უშუალოდ ეკვრის თურქული სოფელი საირი (თურქ. Sağır ანუ „ყრუ“, ამჟამად ს. Esen-durak-ი ანუ „ჯანსაღი ბანაკი“, ვახუშტის თქმითაც თორთომი ადგილია „მოსავლიანი, პირუტყვანი, ფრინველიან-ნადირიან-თევზიანი“), რომლის ძველი ქართული სახელწოდებაა „სასირე“ [მდრ., 30], საკმაოდ ახლო მდგომი ურარტული სამეფო ანალებში დადასტურებულ ტოპონიმ „სასილო“-სთან. შესაბამისად, თუკი ტოპონიმი „სასირე“ ურარტული წყაროების „შაშილუ“-სთან არის დაკავშირებული, ამ უკანასკნელის წაკითხვისას ფორმა „სასილო“-სთან შედარებით უპირატესობა უნდა მიენიჭოს – „სასიროს“*. სასირო-ს პარალელური ყალიბია სასირო-ე [38, 287, 289].

* თუმცა შავშეთში, სოფ. კუჭენში, ტყის აღმნიშვნელად დასტურდება ფორმა „სა-სილო“-ც, რომელსაც „სა-სირო“-ე აღადგენენ [21, 66, 247, შენ. 65].

ამრიგად, ვინაიდან დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე თორთომის ციხე, ერზურუმის ზეგნისა და შავი ზღვის დამაკავშირებელ გზაზე მდებარეობდა და გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა მდ. ევფრატის სათავეებსა და საზოგადოდ ერზურუმის მხარეზე, სავარაუდოა, რომ აქვე ყოფილიყო დაიანის მეფის, ასიას სატახტო ქალაქი და ამასთანავე დიაუხის ქვეყნის ადრეული ხანის დედაქალაქი „შაშილუ“, რაზედაც აქ ტოპონიმი „სასირეს“ არსებობაც უნდა მიგვანიშნებდეს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ურარტუს ისტორიის ცნობილი სპეციალისტი, ბ. პიოტროვსკი, ქალაქ შაშილუს ათავსებდა X საუკუნის ქართული მონასტრის, ხახულის ადგილას, რომელიც თორთომიდან მხოლოდ ოციოდე კილომეტრით თუ არის დაშორებული [იხ. 41, 315]. ხოლო რ. ჰ. პევეზენი ამ ქალაქს კიდევ უფრო ჩრდილოეთით, ჭოროხის შუა დინებასთან ერთ-ერთი მცირე შენაკადის შეერთების ადგილთან მდებარე არსის/ერსისთან ეძებს [33, 206, შენ. 243, 210, შენ. 256].

წინამდებარე კვლევის თვალსაწიერიდან მნიშვნელოვნად გვესახება ის გარემოება, რომ „შაშილუსა“ და მისი მსგავსი ძირების შემცველი ტოპონიმების ეტიმოლოგია გაურკვეველად არის მიჩნეული [42, 35]. ამ მხრივ გარკვეული დატვირთვა იქნებ ტოპონიმი „სასირო“-ს მიეცეს, რომელიც შესაძლოა დიაუხის მოსახლეობის ქართველურობაზე მიგვანიშნებდეს; „სასირე“ ხომ ძველქართულად „ჩიტების ადგილს“ ნიშნავს. ტოპონიმი „სასირეთი“ დასტურდება თეძმის ხეობაში და ცხინვალ-სამაჩაბლოს ხეობებში. სოფელ აჭყვისთავთან (ქ. ქობულეთის აღმოსავლეთით) სამ ადგილას დასტურება ტოპონიმი — „სასირე“*. გ. კლიმოვმა ჩიტის აღმნიშვნელი *სირ-არქტიკიმი აღადგინა ქართულ-ზანური ერთიანობის ხანისათვის [44, 163]. დღევანდელ ქართულშიც სიტყვა „სირ-ი“ „ჩიტის“ მნიშვნელობით ასახულია სიტყვებში: სირ-აქლემ-ი; სარ-ა-სირ-ი — „ლობემძვრალა“ [45, 403].

საგულისხმოა, რომ მდ. ევფრატის სათავეების მხარეში, მოგზაურები იუნყებიან ხოლმე ფრინველთა გამორჩეულ სიჭარბეს. თორთუმ-ჩაისა (თორთომის-წყლის) და ოლთუ-ჩაის (ოლთისის-წყლის) წყალგამყოფ ქედს დღესაც თურქულად ეწოდება — Kargapazarlı daşları ანუ „ყვავთა ბაზრის მთები“, ხოლო ევფრატის სათავე მდინარის, დუმლუ-სუს შემადგენელი წყაროების სათავეების მქონე და ამავე დროს მტაცებელი ფრინველების ბუდეებით გამორჩეულ მთას — Kuş-kuşların baş-ი ანუ „ჩიტთა თავების მთას“ [15, 70, 71].

* სამივე ადგილი წარმოადგენს ულელტეხილთა მსგავს დასახლებულ პუნქტთა შემადგენელ გადასასვლელებს, რომლებსაც ფრინველებიც იყენებენ გადასადგილებლად და სადაც ძველად ბადით ძირითადად მიმინოებს იჭერდნენ ხოლმე. იგივე ტოპონიმი გვხვდება სათესების აღმნიშვნელადაც, კერძოდ, ქვემო მაჭახელში მდებარე აჭარის ავღართის სასოფლო საკრებულოში შემავალ სოფელ ჭანივრში, ორ სათეს ადგილას დასტურდება ტოპონიმი „სასირე“, ხოლო ქვემო აჭარის მახუნცეთის საკრებულოში შემავალ სოფელ ბზუბუში — სათესი „სასიროა“ [43, 52, 128-129].

დიაუხის ქვეყნის მოსახლეობის წარმომავლობის საკითხთან დაკავშირებით, ითვალისწინებენ ხოლმე, აგრეთვე, დიაუხის შემადგენელი ქვეყნების – შეშეთის, დიდის და სხვ. – სახელწოდებათა ქართულ უღერადობას. პირველ ტერმინში გამოყოფენ გეოგრაფიულ სახელთა მანარმოებელ ქართულ -et სუფიქსს და მას აიგივებენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში მდებარე მხარის — „შავ-შეთის“ სახელთან [54, 60; 55, 18-22]*, თუმცა, ვინაიდან რეკომენდებულია ურარტული ო-ს-დ გახმოვანება, ეს ტერმინი უნდა იკითხებოდეს, როგორც „სესეთი“ [მდრ., 9, 375]. მენუას იაზილითაშისა და არგიშთი I-ის სურბ საჰაჰის წარწერათა შეპირისპირება, როგორც უკვე ითქვა, ცხადყოფს, რომ შეშეთი დიაუხის ქვეყნის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, ვინაიდან არგიშთის მიერ ნახსენები დიაუხის სამეფო ქალაქი ზუაინა/ზუა(ნი), მენუას წარწერის მიხედვით, შეშეთის ქვეყანაშია. მეორე მხრივ, დაიანის ტერიტორიისა და შეშეთის თანხვედენაზე შესაძლოა მიუთითებდეს ტიგლათფილესერ I-ის ზემოაღნიშნული წარწერა, რომლის მიხედვითაც დაიანი ნაირის ქვეყანათა ჩამოთვლისას, ხოლო „შეშეს მთა“ ნაირის მთებს შორის ბოლოში მოიხსენიებიან [20, 178], რაც მათ ყველაზე უფრო ჩრდილოურ მდებარეობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს მათთან ერთად ერთ კონტექსტში ჩამოთვლილ სხვა ქვეყნებთან და მთებთან შედარებით. ამისდა შესაბამისად მათ ადგილმდებარეობას მდ. ჭოროხის შუა დინების ჩრდილოეთით განსაზღვრავენ ხოლმე [56, 417; 57, 246]. აქვე, შავ-შეთსა და ჭოროხს შორის, მდებარეობდა, ვახუშტის ცნობით, მთა შავშეთისა [31, 680, 5]. დაახლოებით ამავე ტერიტორიაზე ეძებენ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ შეშის მთასაც: „მთაჲ ესე მალალი არს. თავი ყოველთა ამათ ქედთაჲ, რომელსა ჰრქვიან თავი შეშეთაჲ“ [55, 21-22; 21, 10]. გამოთქმულია ვარაუდი, ტყიანი მხარის „შავშეთის“ აღმნიშვნელი და ტერმინ „შეშეთის“ ახლო მდგომი სახელწოდების მიღების შესახებ სიტყვა „შავი“-სა და ძველ ქართულში „ხე“ სიტყვის მნიშვნელობით ხმარებული სიტყვა „შეშა“-საგან, -et სუფიქსის დართვის შედეგად [55, 21-22].

თუკი დასაშვები იქნებოდა შავშეთში დიაუხის სამეფო ქალაქ ზუაინა/ზუა(ნი)ს ლოკალიზება, ტოპონიმ „ზუა“-სთან მიმართებაში გასათვალისწინებელი გახდებოდა ქართული ფუძე **ზუ-**, აქედან **მ-ზუ-არ-ე**, რაც ნიშნავს „მზიან ადგილს“. სულხან-საბას მიხედვით: „**მზუარე**, ადგილი მზის მდეგი (მზუ-მდეგი)“ [59, 472]. საინტერესოა, რომ ს. წერაქვის (ქვემო ქართლში) მიდამოებში შუა

* მოუხდავად იმისა, რომ „შეშეთი“-სა თუ „შეშე“-ს დამთხვევაზე შავშეთ-იმერხეთთან თითქოს უნდა მიგვანიშნებდეს ასურულ-ურარტულ წყაროებში ასახული ცნობებიც, ნ. არუთიუნიანს ეჭვი შეაქვს „შეშეთიანს ქვეყნის“ არსებობაში და ტიგლათფილესერ I-ის წარწერაში მოხსენიებული „შეშე-ს მთისა“ და შეშეთიანს დაბოლოების მსგავსი სიტყვების ურარტულ წარწერებში გამოვლენის (¹⁰⁰Dainali tini, Umešini tini etc.) გამო, მენუას წარწერის „შეშეთიანს ქვეყანას“ (^{KUR}Šešetina) თვითნებურად „მთა შეშედ“ (^{SADU}Šeše tina (resp. tini?)) ასწორებს [18, 79, შენ. 2].

საუკუნეების ციხეს ჰქვია „დიდი მზიგული“. ყურადღებას იპყრობს აგრეთვე მეორე ქართული სიტყვა – „ზუაე-ი“, ანუ გოროზი, ამაყი: „ზუაეი იგი ნაბუქოდონოსორ“ [იხ. 60, 169].

ქართული თუ ქართველური კუთვნილების სახელეუბად მიჩნეულია, სავარაუდოდ დიაუხის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე, არგიშთი I-ის ძის სარდური II-ის წარწერაში მოხსენიებული ცუდალა (^{UR}šudala), რომელშიც გ. მელიქიძეილი გამოყოფს ქართულ სიტყვას — „ცუდ-ი“-ს და ქართულივე სუფიქსს — „(ა)ლა“-ს და აგრეთვე იმავე წარწერიდან ცნობილი ტოპონიმები ფუზუნია და ალქანია [54, 115; 19, 287]. აღსანიშნავია, რომ ყარსისა და არტაანის სანახებში მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა გვიანბრინჯაო-ადრეული რკინის ხანის მცხეთა-სამთავროს კერამიკის ანალოგიური ჩანს [61, 16].

დიაუხის ქვეყნის საპირისპირო, ჩრდილო-დასავლეთ პერიფერიაზე, ჭოროხის ხეობაში ყალიბდებოდა დიაუხის მეტოქე და მემკვიდრე ქვეყანა, ურარტული ლურსმული წარწერების „კულხა“ (^{KLUR}Qullḫa) – კოლხეთის ადრეული სახელმწიფო, ურარტუს სამეფოს ახალი მეტოქე ჩრდილოეთის სატრანზიტო გზებისათვის ბრძოლაში. დროის მსვლელობასთან ერთად ჭოროხის აუზში მდებარე კულხა შეცვალა შავიზღვისპირეთში მდებარე ძველბერძნული წერილობითი წყაროების „კოლხიდამ“ [58, 43-52]. სწორედ ჭოროხის დინებას უნდა უკავშირდებოდეს კოლხეთის პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის თანდათანობითი გადანაცვლება სამხრეთიდან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. ნავარაუდევია, რომ ძვ. წ. VII საუკუნიდან, როდესაც ადგილი აქვს ბერძნული ახალშენების მოწყობას შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ სანაპიროებზე, აქ ამ დროს არსებული დიდი პოლიტიკური წარმონაქმნის – კოლხას სახელი გადაიქცა ამ მხარეების ვრცელი ტერიტორიის ზოგად აღმნიშვნელად, კრებითი სახელწოდება „კოლხიდას“ სახით [25, 87, 88].

რაც შეეხება დაიაენი/დიაუხის ქვეყნის წარმომავლობის საკითხს, არ არის გამორიცხული, რომ დაიაენი ხეთური წყაროების ხაიასას (მდრ. ხალიბი/ხალდი/ხალიტუს [46, 111-112] — ანატოლიური სამყაროსათვის დამახასიათებელი I და II ბგერების მონაცვლეობის გათვალისწინებით) ქვეყნის მემკვიდრე იყოს [მდრ., 47, 46]. გარდა ორივე ქვეყნის ჭოროხისა და ეფრატის ზემო წელის მხარეებში მდებარეობის ნანილობრივი დამთხვევისა (უფრო დღევანდ. ქ. ერზინჯანის მიდამოებში), შესაძლოა ამაზე მიუთითებდეს ამ ორი ქორონიმის (ხაია-სა, დაია-ენი) ფუძეებისა და ტერმინ „აია“-ს საერთო წარმომავლობის დაშვება*, თუკი აიხსნება ანლაუტში დენტალური** და ველარული ფონემების

* აღსანიშნავია, რომ ტერმინ „ხაიასას“, ზოგიერთი მეცნიერი, „არგონავტების მითის“ კოლხეთის აღმნიშვნელ „აიას“ პროტოტიპად მიიჩნევს [48, 51; 49].

** აღსანიშნავია, რომ იმერზევის სამ სოფელთან: ბაზგირეთთან, ზიოსთან და დასაბოთან გვხვდება საძოვრები სახელწოდებით „ურისაკლავი“. ინფორმატორთა ცნობით, ადგილის სახელია „ტურის საკლავი“, ხოლო თავკიდური „ტ“ დაკარგულია: „ზველად გლეხი და ტურები ყოფილან ბევრად და საქონელი ენჩოლი (თურქულად — „ხშირად“) აქედან სალ-სალამათი ვერ მოდიოდნენ სახში. იმითინ ეუბნენიან ურისაკლავ“ [21, 216, 248]. თავკიდური „ტ“ თანხმოვანი დაკარგულია დაბანერითან მდებარე სათიბის სახელში ბათანა ← ტათანა“ [21, 108].

მონაცვლეობა ნულთან. ეს სრულიად ახალ პერსპექტივებს დასახავდა რეგიონის უძველესი ისტორიის საკითხთა კვლევისას. ეთნო-ტოპონიმების მსგავსი პარალელური ვარიანტები დასტურდება ძველ წერილობით წყაროებში (შდრ. ხალიბი/ალიბე, ხარიმატი/არიმატი, ხაბარენი/ობარენი, ტოსარენე/ოსარენე, ქალზევანი/ალზევანი, ტაპირი/აპირი, თორეტი/ორეტი, თუნი/უნი და ა. შ., ვგებ თ-ორთ-უმი/ოლთ-ისი, არდ-ი/ქ-ართ-ი* და უფლისი/ტიფილისიც**).

ზემოაღნიშნული გარემოებანი და დაიენი/დიაუზის ქვეყნის უძველესი დედაქალაქის დღევანდელი თორთუმ-კალესა და ს. ესენ-დურაქის ადგილას, ზემოთ ნაგარაუდები, ლოკალიზაცია, შესაძლოა, ძვ. წ. IX ს-ში არსებული უძველესი ქართული დედაქალაქის ადგილმდებარეობის განსაზღვრის საშუალებასაც იძლეოდეს. ამ საკითხის გარკვევა მხოლოდ ამ მხარის არქეოლოგიურ შესწავლას შეუძლია***.

* ტერმინი **ard-ი** ხურიტულად „ქალაქს“ აღნიშნავდა, გარდა „არდინი“-სა (ქ. მუსასირი), ანალოგიური სახელწოდებების ქალაქები ცნობილია ეტიუნის ქვეყნიდან და რუსახინილის მახლობლად მდებარე მხარიდან [18, 496, 497]. „მთა ქართლი/ქართი“ ერქვა ქართველთა უძველეს ციხე-ქალაქს, შემდეგდროინდელ არმაზციხეს. ვინაიდან არამეულ ენაში „ქალაქის“ აღმნიშვნელი სიტყვაა — „**karta**“ (თავის მხრივ, ციხე-ქალაქის აღმნიშვნელ ხურიტულ ტერმინ „**ard**“-თან სავარაუდოდ დაკავშირებული), ხოლო არამეული ენა ერთ-ერთი ძირითადი სახელმწიფო ენა იყო არმაზციხის ადრეულ ბინადართა შორის, დასაშვებია ტერმინი „**karta**“ საფუძვლად დასდებოდა ტერმინ „ქართლს“ ანდა ქართულში უფრო ადრეული ხანებიდან შემოსულ ხურიტულ ტერმინს „**ard**“-ს სწორედ არამეული სიტყვის ზეგავლენის შედეგად შეეძინა ანლაუტში ველარული ფონემა.

** მხედველობაში ვლტებლობ, რომ პირველად თბილისი VI საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორიკოსის თოფაძე ბიზანტიელის თხზულებაში (Theoph. in Phot. Bibl. Cod. 64) მოხსენიება როგორც ტიფლისი (Τιφλίσ) [50, 13; 51, 446], ხოლო დიდურ ენაზე დასტურდება თოფლიან-ს სახით [52, 324]. შდრ., უმაღლესი დენტალური ფონემის მერყეობის გათვალისწინებით, ტოპონიმი უფლის-ციხე, აგრეთვე უფლისციხის ძველთაგანვე მოხსენიება საზღვრულითურთ – კასპის უფლისციხის („უფლისციხე კასპისა“) სახით [53, 81, 82], რაც სხვა უფლისციხის (თუ უფლისციხეების) არსებობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს.

*** ესენ-დურაქის მოსახლეობამ გვამცნო მიწის სამუშაოების დროს მათ სოფელში უხეში, ნაცრისფერი ჭურჭლის გამოვლენის შესახებ, რაც შესაძლოა მონიშნავდეს აქ ერზურუმის მხარისათვის დამახასიათებელი ადრეკინის ხანის ნაწარმის არსებობას, რომელიც ურარტუს სამეფოს ადრეული პერიოდის სინქრონული უნდა იყოს.

1. Г. А. Меликишвили, Днаухи (из истории Южного Закавказья в древневосточную эпоху), Вестник Древней Истории, № 4, 1950.
2. Я. А. Манандян, О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван: Айпетрат, 1956.
3. Kh. Nashef, Die Orts- und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes V. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 7. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982.
4. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, 1980.
5. C. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt. Band II, 2. Hälfte. Berlin/Leipzig 1931.
6. გ. მელიქიშვილი, უძველესი სამეფო სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, მიმომხილველი (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი), II, 1951.
7. M. Diakonoff, The Pre-History of the Armenian People, Translated from the Russian by Lori Jennings. With revisions by the Author. Delmar, New York: Caravan Books, 1984.
8. დ. მუსხელიშვილი, „დაიანე“ — „დაოხის“ ქვეყნის მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობისათვის, ანალები (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი), 2004, ¹ 1. თბილისი, 2004.
9. გ. მელიქიშვილი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, ნგ.: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I. თბილისი, 1970.
10. И. М. Дьяконов, Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту, Вестник Древней Истории, № 2, 1951.
11. M. Salvini, Nairi e Ur(u)artu, contributo alla storia della formazione del regno di Urartu (Incunabula Graeca, vol. XVI), Roma, edizioni dell'Ateneo, 1967.
12. M. Salvini, Geschichte und Kultur der Urartäer, Darmstadt: wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995.
13. Н. В. Арутюнян, Даинала-Тини (Из истории ирригации в Урарту), Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки 4, 1957.
14. M. Wagner, Reise nach Persien und dem Lande der Kurden, Erster Band. Leipzig, 1852.
15. Я. С. Проскуряков, Заметки о Турции (Записки Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества. Книжка XXV, выпуск I-й.), Тифлис, 1905.
16. Г. А. Меликишвили, Ассирия и „Страны Наиря“ на рубеже XIX в. до н. э., Вестник Древней Истории, № 2, 1963.
17. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1968.
18. Н. В. Арутюнян, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван: Издательство «Гитутон» НАН РА, 2001.
19. Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
20. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
21. ნ. ცეცხლაძე, შავშეთ-იწერხვის ტოპონიმია, ბათუმი, გამომცემლობა „აჭარა“, 2000.
22. Атлас Армянской Советской Социалистической Республики, Ереван-Москва, 1961,

карта: Государство Урарту и сопредельные страны в VIII-VII вв. до н. э.

23. V. Özkaaya, *Erzurum-Horasan-Aliçeyerek Köyü Yüzey Araştırması, Araştırma Sonuçları Toplantısı*, XI, Ankara, 1994.
24. W. Kleiss & H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu, Verzeichnis der Fundorte und Bibliographie*, Berlin, 1976.
25. გ. მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955.
26. Гр. Капанцян, Хайаса – колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история, Ереван: Издательство Академии наук Армянской ССР, 1947.
27. F. W. König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, I. Graz, 1955.
28. F. W. König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, II. Graz, 1957.
29. I. M. Diakonoff & S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes IX. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 7*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1981.
30. საქართველოს ისტორიული რუკა, შედგენილი ტოპოგრაფ ვვ. ბარამიძის მიერ, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით, თბილისი, შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის გამოცემა, 1923.
31. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, „საბჭოთა საქართველო“, 1973.
32. Дм. Бакрадзе, *Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре*, СПб., 1878.
33. R. H. Newsen, *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhaç'oyc')*, *The Long and Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary by R. H. Newsen*. Wiesbaden, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 77. 1992.
34. J. Yakar, *Ethnoarchaeology of Anatolia, Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*, Tel Aviv University Sonia and Marco Nadler Institute of Archaeology, Monograph Series 17, Tel Aviv: Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2000.
35. C. Sagona, *Did Xenophon Take the Aras High Road? Observations on the Historical Geography of North-East Anatolia*, in: *A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*. Edited by Antonio Sagona (*Ancient Near Eastern Studies. Supplement 12*), Leuven: Peeters Press, 2004.
36. T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey*, vol. II, London: The Pindar Press, 1989.
37. G. Wilhelm, *Urartian*, in: *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Edited by Roger D. Woodard, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
38. შ. აფრიდონიძე, ფ. მაკალათია, ქართული ოიკონიმები. 3. განმეორებადი პრეფიქსები (ნა-; სა-), ტოპონიმია, II, შ. ძიძიგურის საერთო რედაქციით, თბ., 1980.
39. R. G. Clavjo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (trans. G. Le Strange. New York & London, 1928.
40. ც. აბულაძე, საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების სახელწოდებანი ოსმალურ წერილობით ძეგლებში, წგნ.: საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, რედ. გ. პაიჭაძე, თბ., „მეცნიერება“, 1993.

41. ზ. კუფტინი, საქართველოს ძველი ენო- და ტოპონიმიკის ზოგიერთ გაურკვეველ შემთხვევაზე უცხო წყაროებით, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. X, № 5, 1949.
42. M. C. Astour, Semites and Hurrians in Northern Transtigris, Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, vol. 2. General Studies and Excavations at Nuzi 9/1. Edited by D. J. Owen & M. A. Morrison. Winana Lake, Indiana: Eisenbrauns, 1987.
43. ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, წიგნი I. ბათ., სახელმწიფო გამომცემლობა, 1958.
44. Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков. Москва, 1964.
45. ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, მეორე, შეესებული და გადაამუშავებული გამოცემა, თბ., სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2000.
46. И. М. Дьяконов, Заметки по урартской эпиграфике, VI. Москва-Ленинград, 1952.
47. Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., Курс лекций. Ленинград, 1949.
48. G. Hüsing, Die Völker alt-Kleinasiens und am Pontos, Wien, 1933.
49. W. E. D. Allen, Ex Ponto, V. Heniochi-Aea-Hayasa, Bedi Kartlisa, Revue de kartvélogie, VIII-IX, 34-35, 1960.
50. შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბილისი, 1958.
51. ვ. ჯოჯუა, ქართული ტოპონიმები ბერძნულ წყაროებში, ტოპონიმიკა I, შ. ძიძიგურის საერთო რედაქციით, თბ., 1976.
52. გ. ბურჭულაძე, გ. შავხელიშვილი, „ქართლის“, „საქართველოს“ აღმნიშვნელ სიტყვათა თაობაზე ნახურ-დადესტნურ ენებში, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, რედ.: გ. პაიჭაძე, თბ., „მეცნიერება“, 1993.
53. მოქცევაი ქართლისაჲ, შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს გ. გიგინეიშვილმა და ელ. გოუნაშვილმა, თბ., 1979.
54. Г. А. Меликишвили, Наир-Урарту, Тб., 1954.
55. გ. მაისურაძე, აღმოსავლურქართულ ტომთა კვალი ძვ. წ. XI საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე (ერთი ტოპონიმის იდენტიფიკაციის მაგალითზე), ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., „მეცნიერება“, 1991.
56. Н. В. Арутюнян, Биайнили (Урарту), Ереван, 1970.
57. Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ереван, 1985.
58. შ. ინაძე, ტერმინები „კოლხი“ და „კოლხეთი“ ანტიკურ მწერლობაში, საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, რედ.: გ. პაიჭაძე, თბ., „მეცნიერება“, 1993.
59. სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, წიგნი I, თბ., გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, 1966.
60. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, „მეცნიერება“, 1973.
61. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს სახელმწიფო ტერიტორიის წარმოქმნის ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნიკურ-კულტურული საფუძვლები, ანალები (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი), 2001, № 1. თბილისი, 2001.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

ЮГО-ЗАПАДНОГО ЗАКАВКАЗЬЯ

Резюме

Поиск истоков грузинской государственности является одной из самых спорных проблем отечественной историографии. Хотя эпохой замещения *Rex Achaemenia* посредством *Rex Macedonica* отмечается возникновение Иберийского (восточногрузинского) царства и начало непрерывной традиции грузинской государственности, некоторые ученые связывают истоки грузинской государственности с Колхидой эпохи легендарного царя Айэта или же со страной Дайасни/Диаухи ассиро-урартских клинописных надписей.

Согласно древней грузинской исторической традиции, зачатки грузинской государственности следует искать в юго-западной части древней Грузии, где с конца второго тысячелетия до н. э. существовала страна Дайаени/Диаухи. По информации надписи царя Ассирии Салманасара III, датированной 844 г. до н. э., страна Дайаени была расположена у истоков реки Евфрат (имеется в виду река Западный Евфрат или Кара-су), на территории, которая известна согласно грузинской и армянской традиции как Тао или Тайк.

Кроме определенного сходства между археологическими материалами эпохи Раннего Железа центрального и юго-западного Закавказья (т. е. центральной части Восточной Грузии и юго-западной части исторической Грузии), некоторые топонимы, характерные для страны Дайаени/Диаухи, одновременно часто рассматриваются в научной литературе как имеющие картвельское происхождение.

В связи с этим дополнительное свидетельство, возможно, предоставляется также названием царского города Диаухи – Шашилу, засвидетельствованного в надписи урартского царя Менуа и расположенного, вероятно, на месте средневековой грузинской деревни – Сасире (непосредственно к западу от крепости Тортоми, т. е. Тортум-кале, приблизительно в 20-30 км от ключа Думлу-су, т. е. верховья реки Евфрат), что на древнегрузинском языке означает «место птиц». При отождествлении Шашилу с Сасире мы принимаем во внимание, что в урартской клинописи не различаются друг от друга фонемы: *š* и *s*, *l* и *r*, *u* и *o*, а также информацию вышеупомянутой надписи Салманасара III о том, что он воздвиг себе памятник в анонимном городе царя Дайаени - Асия, когда последний явился перед царем Ассирии именно у источника реки Евфрат.

SOME PROBLEMS OF THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF
SOUTH-WESTERN TRANSCAUCASIA

Summary

The beginnings of Georgian statehood is one of the most controversial problems of the Georgian historiography. Though the period of replacement of the *Pax Achaemena* by the *Pax Macedonica* marks out the emergence of Iberian (East Georgian) kingdom and the beginning of unbroken state tradition of the Georgian nation, some scholars are connecting the beginnings of Georgian statehood with Colchis of the legendary king Ayetes or with the country of Daiaeni/Diaukhi of Assyrian and Urartian cuneiform inscriptions.

At the same time the very beginning of Georgian statehood by the indication of ancient Georgian historical tradition should be searched in the south-western part of ancient Georgia, where the land of Daiaeni/Diaukhi existed from the late second millennium BC. By the information of the inscription of the Assyrian king, Shalmanasar III, which was dated to 844 BC, the land of Daiaeni was located near the source of the Euphrates (i.e. the Western Euphrates or the Kara-su) in the territory which is known by Georgian and Armenian tradition as Tao or Taik.

Except for the obvious similarity between the archaeological material of the Early Iron Age of the central and the south-western parts of Transcaucasia (i. e. the central part of eastern Georgia and south-western part of historical Georgia), some toponyms characteristic of Daiaeni/Diaukhi are also often considered to be of Kartvelian origin.

An additional evidence in this connection might be provided by the name of the "Royal city" of Diaukhi – "Šašilu", mentioned nearly half a century after the Shalmanasar's campaign in the inscription of Urartian king Menua which possibly was situated in the place of the Medieval Georgian village of Sasire (immediately west of the well known castle of Tortomi or Tortum-kale, ca 20-30 km north-west of the Dumlusu, the source river of the Euphrates) which means in the old Georgian the "place of birds". When identifying *Šašilu* as *Sasire* we take into account the fact that in Urartian cuneiform script it is impossible to distinguish from each other the sounds *š* and *s*, *l* and *r*, *u* and *o* and the information of the above inscription of Shalmanasar III that he erected his statue in the anonymous city of Asia of the king of Daiaeni when the latter came to him exactly to the source of the Euphrates.

მანანა გაბაშვილი

ზღვოსნობა და გულანგაროს საკითხი „ვეფხისტყაოსანში“

„ვეფხისტყაოსანში“ ზღვასა და ზღვოსნობასთან დაკავშირებულ თემებს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს, რაც ქართულ მეცნიერებაში სათანადოდ არ ასახულა. რატომ ამახვილებს რუსთაველი ყურადღებას საზღვაო ვაჭრობაზე, საზღვაო ქალაქებზე, საზღვაო სამეფოზე და სხვ. ბოლომდე გარკვეული და დაზუსტებული არ არის. ამის მიზეზი ისიცაა, რომ თამარის ეპოქის პოლიტიკის ზოგიერთი მხარე შესწავლილი არ ყოფილა, ისევე როგორც მიზეზები, რამაც განსაზღვრა ქვეყნის მესვეურთა ეკონომიკური ხედვა და ინტერესები. რაც მთავარია დიდხანს ყურადღების მიღმა რჩებოდა ტრაპიზონის ისტორია, რომლის გათვალისწინების გარეშე საქართველო-ტრაპიზონის მჭიდრო ურთიერთობებიდან გამომდინარე, შეუძლებელია ბევრი რამ აიხსნას როგორც საქართველოს, ისე ტრაპიზონის წარსულში და როგორც დავინახავთ თავად „ვეფხისტყაოსანში“.

ცნობილია, რომ ეკონომიკას მნიშვნელოვნად განაპირობებს პოლიტიკა. ასევე იყო შუა საუკუნეებშიც. ამდენად, ეკონომიკური მონაცემები, რომლებიც პოემაშია დადასტურებული თამარის ეპოქის კონკრეტული პოლიტიკის გამოვლინებაა. სწორედ ამ კუთხით გვაინტერესებს ვაჭრობასა და ეკონომიკასთან დაკავშირებული მასალები და ზღვოსნობა. მით უმეტეს, მას შემდეგ, რაც „ვეფხისტყაოსანი“ განვიხილეთ საქართველოს აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკის თვალსაწიერიდან, რომელიც, ერთი მხრივ, ტრაპიზონისკენ, მისი საზღვაო პოლიტიკის უმნიშვნელოვანესი ეტაპისკენ იყო მიმართული, მეორე მხრივ კი – სპარსეთისკენ, სადაც თავს იყრიდნენ შუა აზიის, შორეული და ახლო აღმოსავლეთიდან მომავალი მაგისტრალები. როგორც არაერთგზის აღვნიშნეთ სხვადასხვა სტატიაში, ის, ვინც აკონტროლებდა თავრიზ-ტრაპიზონის მაგისტრალს, მის ხელთ იყო მსოფლიო ვაჭრობის სადავეები [1, 255-257; 2, 188-209]. საკითხის ასე დასმის შემდეგ, არ არის შემთხვევითი, რუსთაველთან, რომელიც თამარისა და მისი პოლიტიკის აპოლოგეტია, საზღვაო და სახმელეთო ვაჭრობას, ისევე როგორც დიდვაჭართა თემას, დიდი ადგილი რომ ეთმობა. აღნიშნული საკითხების წინ ნამოწევა რუსთაველის მიერ გამიზნულად უნდა მომხდარიყო იმ ვითარებაში, როდესაც საქართველოს ამოცანას დიდ საერთაშორისო მაგისტრალზე გასვლა, თავრიზ-ტრაპიზონის, ანუ ჩრდილოეთ ლევანტის მაგისტრალის კონტროლი წარმოადგენდა, რაც თავის მხრივ, სამხრეთ ლევანტის მაგისტრალზე (ბაღდადი, ალექო) გასვლასაც გულისხმობდა. ამიტომ ბუნებრივია, რუსთაველი ფართო გეოგრაფიული არეალის ფონზე როგორც სახმელეთო, ისე საზღვაო ვაჭრობას რომ გვიჩვენებს. ფაქტობრივად, ის მის

პროპაგანდას ეწევა იმ დროსა და ვითარებაში, როდესაც საგარეო ვაჭრობა ნამყვანი იყო. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რუსთაველი განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაქცევდა ზღვაოსნობასთან დაკავშირებულ თემებზე ამახვილებს, რაც თამარის ეპოქაში საზღვაო პოლიტიკის განსაკუთრებულ ადგილსა და როლზე მიგვანიშნებს. თამამად შეიძლება ითქვას, „ვეფხისტყაოსანი“ პირველი ნაწარმოებია, სადაც ამ თემებმა ყველაზე სრულყოფილი და მასშტაბური სახე მიიღო. ასევე შემთხვევით ფაქტორად არ მიგვაჩნია, „ვეფხისტყაოსანში“ დადასტურებულ ქალაქთა უმრავლესობის ზღვის სანაპიროზე მდებარეობა და სახელდებით მხოლოდ საზღვაო ქალაქების მოხსენიება (მულაზანზარი, გულანშარო). მკვლევრებს, რომლებიც საზღვაო ქალაქებზე საუბრობენ და ყურადღებას მულაზანზარსა და გულანშაროზე ამახვილებენ, რატომღაც გამოორჩათ, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, ინდოეთის დედაქალაქი, საიდ-ანაც ნესტან-დარეჯანია და ტახტზე მამამისი, მეფე ფარსადანი ზის, ზღვის სანაპიროზე მდებარეობს. სწორედ აქედან ხდება ნესტანის გატაცება. აქედან იწყება საზღვაო თემები და თავგადასავლები. ტარიელი ნესტანს ზღვით დაედევნება, ზღვაში ნავით შესული ეძებს დაკარგულ სატრფოს და ყოველ შემხვედრ ნავს საგულდაგულოდ ამოწმებს. შემდგომ ამ ხაზს აგრძელებს ავთანდილი. ნესტანის ამბებს იგი საზღვაო ქალაქებში იგებს. მის ძიებაში ავთანდილი ჯერ მულაზანზარში ხვდება, რომელიც რუსთაველის სიტყვებით, „ესე ქალაქი გზა არის ნავთა, ყოველგნით მავალთა, / შემომკრებელი ამბავთა უცხოთა რათმე მავალთა“ (629) [3], შემდეგ კი დიდ საპორტო ქალაქ გულანშაროში, სადაც აზუსტებს მისი ყოფნის ადგილს და სხვ. ბუნებრივია, ზღვით მოგზაურობებს თან სდევს ფათერაკები, საინტერესო შეხვედრები, მათ შორის, ცხადია, საერთაშორისო საზღვაო ვაჭრობაში ჩართულ დიდვაჭრებთანაც. ამგვარად, ზღვა „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტური განვითარების თანმხლები მოვლენაა და პოემის უმნიშვნელოვანეს მომენტებს უკავშირდება. მაგრამ ზღვას „ვეფხისტყაოსანში“ აქვს ასევე მხატვრულ-მეტაფორული დატვირთვა და ის ნაწარმოებში პირველად ამ ფორმით გვხვდება: („მუნ ეძებს ცრემლი მტირალსა, დის ზღვისა შესართავისად“ (179), ანდა, „დედოფალი ზღვასა შეიქმს მას რომ ცრემლი დაუღვრია“ (345) და სხვ.). საზოგადოდ, პოემაში არ არის ზღვასა და ზღვაოსნობასთან დაკავშირებული საკითხი მასში რომ არ ასახულიყო და შესაბამისად დადასტურებულია როგორც საზღვაო ტერმინოლოგია, ისე ზღვათა სამეფო, საზღვაო ქალაქები, ნავსადგური („სადგური ნავთა“ (632), მენავე, ზღვის მეკობრეები, საზღვაო ბრძოლა(1030-1033) ზღვათა ლეღვა (602, 10480), „ცუდი ცურვა“ (802), „ტაროსი“ (1048), კატასტროფა ზღვაზე (927) და სხვ. მოქმედება მიმდინარეობს როგორც ზღვაში, ისე მის სანაპიროზე: „მგზავნი ზღვის პირსა რებულნი“ (1016), „ზღვისა პირსა ვინადირე“, „ზღვა-ზღვა ცურვა მომენყინა, მით გამოველ ზღვისა პირსა“ (581), „ქარსა აღსძვრენ საშინელთა, ნავსა ზღვა-ზღვა დაამხოვენ“ (1236), „სიამოვნისა დართა იარეს არ სიძნელითა“ (1025), „გამოვლნეს ზღვანი“ (1434) და სხვ.

„ვეფხისტყაოსანში“ საზღვაო ტრანსპორტი, პირველად, ასევე ნესტანის გატაცებასთან დაკავშირებით ჩნდება, ეს არის ნავი: „ნავსა შევეჯე, ზღვასა შეველ“ (579). ნანარმოების მიხედვით, ნავი, როგორც სამგზავრო, ისე სატვირთო („ნავი სრულად საქონლითა“ 1039) ყველაზე ხშირად დასტურდება, მაგრამ ის ერთადერთი არ არის. გვხვდება ზომითა და ფუნქციით განსხვავებული სხვა საზღვაო ტრანსპორტიც. ეს არის ხომალდი (1024), ნავი მეკობრე (1004, 1025...), კატარლა (საბრძოლო ნავი) (605) (იხ. [4; 18]). ასე რომ, „ვეფხისტყაოსანში“ შუა საუკუნეებში არსებული ყველა სახეობის საზღვაო ტრანსპორტია დასახელებული – სამგზავრო, სატვირთო, საომარი თუ სამეკობრო. კიდევ მეტი, რუსთაველი იმდენად უღრმავდება ამ თემას, რომ ნავის ცალკეულ ნაწილებსაც კი აღწერს: „ნავის ბაგესა“ (607), „ნავისა თავსა“ (1025) და სხვ. იგივეს აკეთებს მეკობრეთა ნავის მიმართაც, რომელსაც მოქმედებასა და საბრძოლო პროცესშიც გვიჩვენებს, მაშინ როდესაც გულანშაროში მიმავალ ავთანდილის დაცვის ქვეშ მყოფ მობალდად დიდვაჭრებს ზღვაში მეკობრეები დაესხმიან: „გამოჩნდა ნავი მეკობრე დროშითა მეტად გრძელითა, / მას ნავსა ნავთა საღენლად სახნისი ჰგია ძელითა“ (1025). „კიოდეს და მოდიოდეს, იზახდეს და ბუქსა ჰკრესა; / შუეშინდა ქარავანი მათ ლაშქართა სიდიდესა“ (1026). ამის შემდეგ რუსთაველი ექსპრესიულად აღწერს მეკობრეებთან შეტაკების სცენებს, რომლებიც დაშინებისა და ფსიქოლოგიური ზენოლის მეთოდებსაც იყენებენ: „კიოდეს იგი ლაშქარნი, ხმა მათი არ განვდებოდა, / აძგერეს ძელი რომელსა ზედა სახნისი ჰგებოდა; / ყმა ნავის თავსა უშიშრად ქვე დგა, არ თურე კრთებოდა, / კეტი ჰკრა, ძელი მოსტეხა, სხვით არად არ მოსტყდებოდა“ (1030). ავთანდილი „მათ ლაშქართა გულ-უშიშრად ასრე ხოცდა ვითა თხასა, / ზოგი ნავსა შეანარცხის, ზოგსა ჰყრიდა შიგან ზღვასა“ (1032). ამ თემას რუსთაველი ასე ვრცლად და დანერვილებით შემთხვევით არ ეხება. ცნობილია, რომ შუა საუკუნეებში მეკობრეობა ვაჭრობის თანმდევი მოვლენა იყო. რაც უფრო ვითარდებოდა ვაჭრობა, მით უფრო დიდ მასშტაბებს იღებდა მეკობრეთა საქმიანობაც, რომელიც, როგორც ეს პოემიდანაც ჩანს, კარგად იყო ორგანიზებული და ამდენად საშიში. რუსთაველი, ასევე, საერთაშორისო სავაჭრო ინტერესებიდან გამომდინარე გვიჩვენებს მათ წინააღმდეგ ორგანიზებულ ფეოდალებს (მეომრები და სახელმწიფოს დამცველნი) და დიდვაჭრებს (ჯაბანნი და ომისაცა უმეცარნი). ამავე საერთო ინტერესთან მიმართებაში აღნიშნავს რამდენად იცის ორივე მხარემ თავისი ადგილი, როლი და ფუნქცია საზოგადოებაში (1042,...). ავთანდილის სახით, ზოგადად იმ ფეოდალებზე მიგვანიშნებს, რომლებიც საერთაშორისო ვაჭრობაში ჩართულ დიდვაჭრებს იცავენ. რუსთაველს მეკობრეობის მაგალითები სახმელეთო ვაჭრობასთან დაკავშირებითაც მოჰყავს, მაგ., „მინდორს წავალ ვიმეკობრებ“ (1211) და სხვ. მაგრამ ყველაზე ვრცლად და დანერვილებით აღნიშნულ მოვლენას მაინც საზღვაო ვაჭრობასთან მიმართებაში განიხილავს, რაც ამ პერიოდში საზღვაო ვაჭრობის წამყვანი როლითაც უნდა ყოფილიყო გაპირობებული, რაზეც ქვემოთ საგანგებოდ გვექნება საუბარი.

ვალერიან გაბაშვილმა, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში პირველმა სცადა აეხსნა რით იყო გაპირობებული „ვეფხისტყაოსანში“ არაბეთსა და ინდოეთზე ყურადღების გამახვილება [5, 147]. საქმე ისაა, რომ პოემის დაწერის დროისათვის მსოფლიო ვაჭრობის მთავარ ცენტრებს ინდოეთის ოკეანე და ხმელთაშუა ზღვა წარმოადგენდნენ. ამის გამო, იმდროინდელ მსოფლიო ვაჭრობაში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა ინდოეთი და ეგვიპტე. XI-XIII სს. საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობას ვ. გაბაშვილმა საგანგებო წერილიც უძღვნა. გვიჩვენა, რომ ეგვიპტესთან ინტენსიური ურთიერთობა თამარის ეპოქაში გაპირობებული იყო მისი აქტიური როლით მსოფლიო ვაჭრობაში და რომ „ქართლის ცხოვრება“ შემთხვევით არ ამახვილებს ყურადღებას საქართველო-ეგვიპტის სავაჭრო კავშირზე [6, 55]. პოემაშიც, და ეს საკვებით ბუნებრივია, იმდროინდელი რეალობის გათვალისწინებით, გამოყოფილია ვაჭრობა ინდოეთსა და ეგვიპტეს შორის, რის შესახებაც მრავალი ცნობა არსებობს თანადროულ აღმოსავლურ წყაროებსა და კაიროში აღმოჩენილ გენიზას დოკუმენტებში. ასე რომ, შუა საუკუნეების ამ წყაროებს „ვეფხისტყაოსანიც“ ეხმაურება. შესაბამისად მასში მოხსენიებული არიან ინდოელი და ეგვიპტელი ვაჭრები. „ინდოეთს მისრით მოსულთა გვივლია გზა უგრძესია“. და სხვ. რუსთაველის მიერ ეგვიპტის საერთაშორისო საზღვაო ვაჭრობის განხილვა მაგ., მისი ვაჭრობა ინდოეთთან და სხვ. საინტერესოა როგორც ზღვაოსნობის ისტორიის ერთ-ერთი წყარო იმ ქვეყნის თაობაზე, რომელსაც რუსთაველი კარგად იცნობდა და რომლის პოლიტიკური, თუ ეკონომიკური მნიშვნელობა საქართველოსთვის გაცნობიერებული ჰქონდა. რუსთაველის მიერ, „ეგვიპტისა“, „ეგვიპტელის“ არაბული სახელწოდება, „მისრი“, „მისრეთი“, „მისრული“ გაცილებით ადრე მოიხსენიება, ვიდრე ეს ქართულ საისტორიო წყაროში გვხვდება („ჟამათაღმწერელი“) [6, 56-57; 7, 237]. ავთანდილი გულანშაროში მიმავალ მობლდადე დიდვაჭრებისგან იგებს, ზღვაში მეკობრეთა მიერ დარბეული ეგვიპტელი ვაჭრის ამბავს. ამ საპორტო ქალაქის ადგილმდებარეობის გარკვევით დიდი ხანია დაინტერესდნენ მკვლევრები. უმრავლესობა გულანშაროს მუსლიმურ ქალაქად მიიჩნევს და აღმოსავლეთში ეძებს (ნ.ბერძენიშვილი, ვ.გაბაშვილი, თ. ჩხეიძე, შ. ქუმსიშვილი...), ზოგიც იტალიაში (ა.სვანიძე, შ.ნუცუბუძე) და კიდევ უფრო სამხრეთში (ლ.მარუაშვილი). რუსთველოლოგ მ.მახათაძის სიტყვებით, პოეტის შთაგონების წყაროდ, მხოლოდ მისი მშობლიური გარემო, თბილისი და მისი სინამდვილე უნდა მივიჩნიოთ [8]. აღნიშნულ საკითხზე ჩვენც გვაქვს მოსაზრება, მაგრამ სანამ მას შევხებოდეთ საჭიროდ ვთვლით მთელი რიგი საკითხის განხილვას. პირველ რიგში ყურადღება უნდა გავამახვილოთ შემდეგ გარემოებაზე. მიუხედავად იმისა, რომ ინდოეთისა და არაბეთის თემები წინაა წამოწეული და მთავარი გმირებიც ამ ქვეყნებიდან არიან. რუსთაველი, რაც თითქოს ლოგიკურიც უნდა ყოფილიყო, აქცენტს აკეთებს არა თუნდაც ინდოეთის საზღვაო ქალაქზე, რომელიც, ამავე დროს, ინდოეთის დედაქალაქიცაა,

არამედ გულანშაროზე, რომლის ადგილმდებარეობას ავტორი არ აზუსტებს. ჯერ კიდევ ნ.ბერძენიშვილმა შენიშნა რამდენად სქემატურადაა წარმორჩენილი ინდოეთისა და არაბეთის ქალაქები, თუმცა ის ამ ფაქტის კონსტატაციას არ გასცდენია [9, 302]. ვ. გაბაშვილმაც აღნიშნა ქალაქების მნიშვნელობა „ვეფხისტყაოსანში“, სადაც საუბარია დიდსა (გულანშარო) და მცირე (მულაზან-ზარი), ლამაზსა და მდიდარ ქალაქებზე [5, 160]. აღსანიშნავია, რომ ასეთი გრადაცია და დახასიათება ამ საზღვაო ქალაქებისადმი გამოყენებული მაშინ, როდესაც ავთანდილისა და ტარიელის ქალაქების შესახებ მხოლოდ ისაა ნათქვამი, რომ ისინი მაგარ ქალაქებს ფლობდნენ და მათი გარეგნული სახის რამდენიმე შტრიხიც ძუნნადაა გადმოცემული – შუკა, ბანი, მოედანი. ეს ის აღმოსავლური ურბანისტული ტერმინოლოგიაა, რომელიც ქართული ქალაქების სინამდვილეშიც გვხვდება.

ქალაქების, საქალაქო ცხოვრების, ქალაქის საზოგადოებრივი ფენების კვლევისას, მკვლევრებს არ აღუნიშნავთ ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი გარემოება, ურბანისტული შინაარსის მასალა, ძირითადად გულანშაროს, ანუ საზღვაო ქალაქის მაგალითზე რომ არის ნაჩვენები, ისევე როგორც ზოგადად საზღვაო ქალაქის ცხოვრება მისთვის დამახასიათებელი ყველა თავისებურებით. გულანშაროს, ანუ საზღვაო ქალაქის მაგალითზე განხილული, ყველაზე კარგად და დეტალურად ვაჭართა ფენები, მათი ქონებრივი მდგომარეობა, ადგილი და როლი მაშინდელ საზოგადოებაში, სამეფო ხელისუფლებასთან ურთიერთობა, ცხოვრების წესი, დღესასწაულები და სხვ., რასაც ამ კუთხით სათანადო ყურადღება არ მიქცევია (იხ. [9; 10; 10¹: 5]). სწორედ გულანშაროს მიხედვით შეიძლება ითქვას რამდენად კარგად იცნობდა რუსთაველი საქალაქო ცხოვრებას და რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ზღვაოსნობასა და საზღვაო ქალაქებს, საზღვაო ვაჭრობას. საქმის ცოდნითა და ნიუანსებშიც კი გადმოგვცემს იგი დიდი საპორტო ქალაქის ყოველდღიურობას, რომელსაც ყველა ნიშნით ეკუთვნოდა გულანშარო, რომლის კეთილდღეობასაც დიდ საზღვაო და სახმელეთო გზების გადაკვეთაზე მდებარეობა განაპირობებდა. მაგ., ნავზე დიდი ზომის ზომალდი (1433), რომელიც ორჯერ, ისიც ამ ქალაქთან დაკავშირებით, არის დადასტურებული „ვეფხისტყაოსანში“, საქონლით დატვირთული შედის და ასევე დატვირთული გამოდის მისი პორტიდან (1024). გულანშაროდან არის დიდვაჭარი უსენი, რომლის მაგალითზეცაა ნაჩვენები ვაჭართა სამეფო ხელისუფლებასთან ურთიერთობა და შუამავლის როლი, რასაც ისინი, საერთაშორისო სავაჭრო ინტერესებიდან გამომდინარე, მეფესა და დიდებულებს შორის ასრულებდნენ. რუსთაველი იმ ოპერაციებსაც გვიჩვენებს, რომელსაც გემით პორტში შეტანილი საქონელი გადიოდა მისი გადმოტვირთვიდან რეალიზაციამდე. ვაჭართუხუცესის ფუნქციაში, და მას საამისო სპეციალური სამსახური გააჩნდა, შედიოდა ტვირთის მიღება, შეფასება, ზღვათა სამეფოს მეფისათვის ძღვენის გადადება, ქარვასლის მონქსრიგება, დიდვაჭრების დაბინავება, რასაც უსენის არყოფნის დროს მისი ცოლი ფატმან-ხათუნი ასრულებდა, რაც აღმოსავლურ

ქალაქში წარმოუდგენელი იყო. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ უსენი, რომლის, როგორც ვაჭართუხუცესისა და ვაჭართა წინამძღოლის ფუნქციას არა ერთი მკვლევარი შეეხო, ჩვენი კვლევისთვის ძალზე მნიშვნელოვანია, ვინაიდან საზღვაო ვაჭრობასთანაა დაკავშირებული. პოემაში კარგად ჩანს შუამავლის როლიც, რასაც საზოგადოდ ვაჭართუხუცესები, კერძოდ კი, უსენი, ზღვათა სამეფოში მეფესა და დიდვაჭრებს შორის ასრულებდნენ. სწორედ ამ სამეფოს მაგალითზე ჩანს ის განსაკუთრებული სიახლოვეც, რაც მეფესა და უსენს, საზოგადოდ, დიდვაჭრებს შორის არსებობდა. ნავროზობის დღესასწაული ამის ერთ-ერთი მაგალითია, ისევე როგორც ჩვეულებრივი, რიგითი დღეები. ნავროზობას უსენი დიდვაჭრებს მეფესთან, ფატმანი კი, ასევე ცერემონიის დაცვითა და მისართმეველით, დედოფალთან მიუძღოდა ვაჭართა ცოლებს. მეფეც და დედოფალიც მათ ასევე ასაჩუქრებდა. ამის შემდეგ უსენი და დიდვაჭრები მეფესთან ერთად ნავროზობის დიდ დღესასწაულზე, როდესაც ვაჭრობა, თუ მოგზაურობა მიუღებელი იყო, პურობდნენ, ნადიმობენ, ღვინოსა სვამდნენ და ლხინს ეძლეოდნენ. მელიქ-სურხავთან ამ სიახლოვეს ის დისტანციაც ახლდა, რასაც რუსთაველი, ცხადია, მაშინდელი ფეოდალური საზოგადოების პოზიციიდან, მათზე დაბალ საფეხურზე მდგარი უსენის მიმართ ირონიული დამოკიდებულებით, როგორც „ცქავი“ ვაჭრის მიმართ გამოხატავს. ავტორისვე სიტყვებით სავაჭრო ტანსაცმელი ვერ შეედრებოდა საქაბუკოს და ამასაც, რუსთაველი გულანშაროში ვაჭრულად გადაცემული ავთანდილის მაგალითზე გვიჩვენებს. სწორედ გულანშაროში ვაჭრულად შემოსილი, როგორც დიდი ქარავნის პატრონი (1026) შედის იგი ვაჭართა წრეში და ნესტანის ასავალ-დასავალს იგებს. ამ კვლევის პროცესში რუსთაველის მიერ დიდვაჭართა, ზემოაღნიშნული, მრავალმხრივი ფუნქციაა წარმოჩენილი, რასაც ისინი შუა საუკუნეებში ასრულებდნენ და კარგადაა ცნობილი როგორც უცხოური, ისე ქართული საისტორიო წყაროებიდან. პოეტი გვიჩვენებს, რამდენად კარგად ფლობდნენ დიდვაჭრები დიდსა და მრავალმხრივ ინფორმაციას ამა თუ იმ ქვეყნის შესახებ, ასევე ზღვაოსნობასა და ზღვებზე არსებულ სიტუაციებზე. თავად გულანშაროც ხომ ის პორტია, სადაც უამრავი მიმსვლელ-მომსვლელია და ვისთანაც მის მცხოვრებლებს საპორტო ქალაქისთვის მიზანშეწონილი კარგი ურთიერთობა ჰქონდათ. ეს ჩანს, პირველ რიგში, ფატმანისა და უსენის მაგალითზე („მოსადგურე და მოყვარე მგ ზავრთა მრავალთა მავალთა“ (1080). პოემიდან, საისტორიო წყაროების მსგავსად, დიდვაჭართა მრავალმხრივი ფუნქციაა აღწერილი. ისინი ინფორმატორების როლს დიპლომატიების მოვალეობასაც უთავსებდნენ. ასე მაგ., უსენი მეფის ინფორმატორიცაა და მრჩეველიც. მელიქ-სურხავი მისგან იგებს ნესტანის გულანშაროში ყოფნის ამბავს, უსენივე აწვდის მას იდეას ტახტის მემკვიდრეზე დაქორწინოს ნესტანი, რის გამოც მეფე დარბაზობას იწვევს. ეს ამბავი რალაცნაირად ეხმაურება „ქართლის ცხოვრებიდან“ ცნობილ დიდვაჭარ ზანქან ზორაბაბელის შემთხვევას, რომელსაც დიდებულები, თამარის დაქორწინებასთან მიღებული გადანყვეტილების შემდეგ გიორგი რუსის ჩამოსაყვანად აგზავნიან.

მრავალმხრივი ინფორმაციის შემცველია თავად გულანშაროს, ამ მშენიერი, აშკარად სამხრეთული (1049) ქალაქის ცხოვრების წესი, რომელიც თავისი ხასიათით, სილალით, ცხოვრების აღქმით, სუფრისა და ღვინის სმის ტრადიციით, ყველაზე ახლოს დგას ქართულ სამყაროსთან და შორსაა ისლამურისგან. აღმოსავლეთში ძნელი წარმოსადგენი იყო, მით უმეტეს, შუა საუკუნეებში, ქალს ვაჭართუხუცესის არყოფნაში, მისი ფუნქცია რომ შეეთავსებინა. ფაქტმანის მოქმედება ხომ კიდევ ერთხელ გვაგონებს რუსთაველის ცნობილ სიტყვებს: „ლეკვი ლომისა სწორია, ძუ იყოს, თუნდა ხვადია“. მკვლევრები (ნ. ბერძენიშვილი, ვ. გაბაშვილი, თ. ჩხეიძე...) მათ შორის, თავის დროზე ჩვენც გულანშაროს მუსლიმურ ქალაქად მივიჩნევდით, მაგრამ რაც უფრო ჩავუღრმავდით ზღვასა და ზღვაოსნობასთან დაკავშირებულ საკითხებს, მით უფრო შეგვეცვალა აზრი. ქალაქის ცხოვრების წესმა, და საერთო ატმოსფერომ, ისევე როგორც მამაკაცებსა და ქალებს შორის თავისუფალმა ურთიერთობამ, ვ.ნოზაძეს ფაქტმანთან დაკავშირებით ასეთი კითხვა დაასმევინა: „შესაძლებელია მაჰმადიანურ ქალაქში დედაკაცს ასეთი ვაჭრული მოვალეობა შეესრულებინა? ვაჭრობის ისტორიიდან მსგავსი მაგალითი არ შემხვედრია და არც მგონია, ასეთი რამ შესაძლებელი ყოფილიყო. ეს არის ერთგვარი შეუსაბამობა იმ მაჰმადიანურ გარემოსთან, რომელიც ვეფხისტყაოსანშია მოცემული“ [11, 95]. ნ.ბერძენიშვილიც იგივე ეჭვის საფუძველზე წერდა: „და უცნაურია, რომ გულანშარო ხომ მაჰმადიანური ქალაქია...ნავროზობა, მუსაფი, მაქანი“ [9, 320]. მაგრამ აღნიშნული აღმოსავლური რეალიები ერთადერთი არ არის, რაც გულანშაროსთვისაა ნიშანდობლივი. მკვლევრები სავესებით სამართლიანად თვლიან, რომ პოეტს ქალაქების აღწერისას მხედველობაში აქვს როგორც ქართული, ისე აღმოსავლური ქალაქების სინამდვილე. ამასთან გასათვალისწინებელია, მათ შორის მჭიდრო სავაჭრო და კულტურული კავშირების შედეგად საერთო ნიშნები და ტერმინოლოგია, მით უმეტეს, სპარსულ-მუსლიმური კულტურის პირობებში, რომელიც ამ პერიოდისთვის იყო ნიშანდობლივი და ქართულ სამყაროში, მათ შორის „ვეფხისტყაოსანშიც“ აისახა. სწორედ ამ დროს ქართულ საისტორიო და მხატვრულ ნაწარმოებებში სპარსულის ქვეშ ზოგიერთ შემთხვევაში ზოგადმაჰმადიანური, ანუ აღმოსავლური იგულისხმება [12, 12-13]. სპარსულ-მუსლიმური კულტურის დროსვე სპარსული წყარო შავ ზღვას „ქართველთა ზღვას უწოდებს“ [13, 13-14, 35, 36], თანაც იმ ვითარებაში, როდესაც სპარსელების როლი და ინტერესი ზღვაოსნობისადმი დიდია. ამავე პერიოდიდან საქართველოში შემოდის აგრეთვე სპარსული, მათ შორის არაბული საზღვაო ტერმინოლოგია, რომელიც ზოგჯერ ასევე სპარსულის გზითაა ჩვენში მოხვედრილი. ურბანისტული ტერმინოლოგია, პირველ რიგში, ქალაქებში მკვიდრდებოდა. შოთა რუსთაველის შესახებ არაერთი მკვლევარი აღნიშნავს, რომ თამარ მეფის დროს ის მეჭურჭლეთუხუცესი იყო. ცხადია, ამ თანამდებობით იგი ქართული პოლიტიკის ნაწილს წარმოადგენდა, რომლის ფუნქციაშიც ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება შედიოდა. შესაბამისად, ის

კარგად იცნობდა ამ სფეროს. როგორც ვხედავთ, რუსთაველი კარგად ერკვეოდა საზღვაო ქალაქების ცხოვრებაშიც, რაც ასევე საგანგებო აღნიშვნას საჭიროებს, მით უმეტეს, რომ დას. საქართველოს ქალაქების უმრავლესობა შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა და მათი ეკონომიკური მდგომარეობა ზღვებზე არსებულ სიტუაციებზე იყო დამოკიდებული, იმაზე, თუ რამდენად არსებობდა შავსა და ხმელთაშუა ზღვებს შორის კავშირი, ამას საერთაშორისო პოლიტიკა განსაზღვრავდა, რაც ბუნებრივია ყოველთვის ქართული სამეფოს ინტერესებსა და თვალსაწიერში შედიოდა.

ბუნებრივია, ისმის კითხვა, მაინც რომელი ქალაქი უნდა ყოფილიყო ყველაზე ახლოს ქართულ სამყაროსთან, რომელსაც ასეთი დიდი საერთაშორისო საზღვაო ფუნქცია გააჩნდა და არის თუ არა „ვეფხისტყაოსანში“ რაიმე მინიშნება ამის თაობაზე. პირველ რიგში, ჩვენთვის აღნიშნული მიმართულებით კვლევის მთავარი საფუძველი და მოტივაცია არის ეპოქის პოლიტიკური ვითარება და ამოცანები, რომელიც, როგორც წესი, ყველა დიდ ნაწარმოებში აისახება და თავისი დროის მიზნებისა და იდეოლოგიის ერთგვარი გამტარებელიცაა. ბუნებრივია, ეს ასე ყოფილიყო იმ მასშტაბურ ნაწარმოებში, რომელსაც „ვეფხისტყაოსანი“ ეკუთვნის და ცხადია, შემთხვევით არ არის თამარ მეფისადმი მიძღვნილი. საქართველოს საზღვაო ინტერესების კვლევისა და მისი გათვალისწინების შემდეგ დიდი ძალისხმევა არ სჭირდება იმის გარკვევას, რომ ქართულ სამყაროსთან ყველაზე ახლოს მდგომი დიდი საერთაშორისო და სახმელეთო ცენტრი, სადაც თავს იყრიდნენ აღმოსავლეთიდან და დასავლეთიდან ჩამოსული დიდგაჭრები და რომელიც თამარის პოლიტიკური და ეკონომიკური ინტერესების სფეროში შედიოდა, იყო ტრაპიზონი. მრავლისმეტყველია, რომ საქართველოში აღნიშნული საერთაშორისო საზღვაო პორტისადმი ინტერესი გაიზარდა და მაშინვე ქართულ მწერლობაში აისახა, როგორც კი VII-VIII საუკუნეებიდან მოყოლებული სახმელეთო გზების უპირატესობა საზღვაოთი შეიცვალა, რომელიც უფრო იაფი, რენტაბელური და უსაფრთხო იყო. ვფიქრობთ, იოანე საბანისძე შემთხვევით არ ამახვილებს ყურადღებას ტრაპიზონის ნავსადგურზე. ზემოაღნიშნული სიტუაცია არ შეცვლილა შემდგომ საუკუნეებსა და თამარის ეპოქაში [14, 66]. ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებას, როგორც თამარ მეფის პოლიტიკის შედეგს გამოეხმაურნენ საისტორიო (ბასილი ეზოსმოდვარი) და მხატვრული ნაწარმოებები (იოანე შავთელი). აღნიშნულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ქართულ მწერლობაში სხვადასხვა სახითა და ფორმით გაჩნდა საზღვაო თემები, შავი ზღვის სახელწოდებებში ქართველებისა, თუ ქართული მოდგმის ხალხთა სახელები („ლაზთა ზღვა“, რომელმაც „კოლხთა ზღვა“ შეცვალა, „საერის ზღვა“, „ქართველთა ზღვა“), თავის მხრივ ესეც ზღვებისადმი ქართველების ინტერესის გამოხატულებაა, რასაც უცხოელებიც ადასტურებენ, მაგრამ ქართულ სამყაროში ზღვაოსნობის ყველაზე დიდი პოპულარიზატორი მაინც რუსთაველია. არცერთ ავტორს, არც მანამდე და არც შემდეგ, ეს თემა ასე არ წარმოუჩენია და არც თამარის ეპოქის საზღვაო პოლიტიკის ასეთი მასშტაბი ქვეყანას არ ჰქონია.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ გულანშაროს მკვლევრები აღმოსავლეთში ეძებენ და მას ისლამურ ქალაქად მიიჩნევენ, გამოწვევისაა ა. სვანიძე, რომელიც ტრაპიზონში ვენეციას ხედავდა [15, 5] და შ. ნუცუბიძე, რომელსაც ის სამხრეთ იტალიურ ქალაქად მიაჩნდა [16, 96]. ზემოთ უკვე ითქვა, რომ ნ. ბერძენიშვილი გულანშაროში ისლამურ ქალაქს გულისხმობდა, თუმცა კითხვის ნიშანს სვამდა. მას ეს აზრი არ განუეითარებია და საბოლოოდ ის არაბულ-ინდურ სამყაროს მიაკუთვნა. როგორც აღვნიშნეთ, მისთვის მთავარი დამაბრკოლებელი ფაქტორები გულანშაროსთან დაკავშირებული აღმოსავლური რეალებია (ნაეროზობა, მუსაფა, მაქანი). მაგრამ გულანშაროსა და მულლაზანზართან დაკავშირებით წმინდა ქართული ურბანისტული ტერმინოლოგიაც ხომ გვხვდება. ესაა გულანშაროსთან მიმართებაში დადასტურებული „ქალაქის ერი“, მულლაზანზართან კი „ქალაქის კრებული“, „მოქალაქე“ და სხვ. [17, 115-119]. ნიშანდობლივია, რომ ამ ქართულ საქალაქო ტერმინოლოგიას რუსთაველი იყენებს საზღვაო ქალაქების, გულანშაროსა და მულლაზანზარის მიმართ, რომელიც, ჩვენი აზრით, ერთ სივრცეში უნდა მოიაზრებოდნენ იმ განსხვავებით, რომ ერთი დიდი, მეორე კი პატარა ქალაქია, თუმცა ორივე მდიდარი და აყვავებული. აღნიშნული ტერმინოლოგია უმნიშვნელოვანესია XI-XII საუკუნეების ქალაქების სოციალური სტრუქტურისა და კლასობრივი განმარტების შესასწავლად. ამავე დროს ისინი ქალაქის გარეგნული სახისა და დანესებულებათა აღმნიშვნელ ტერმინებთან ერთად არ სცილდება XI-XIII ს. I ნახ. ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს. ესე იგი საქმე არა გვაქვს არც მერმინდელ ინტერპოლაციებთან და არც გადამწერთა ჩანაწერებთან. ამავე დროს აღნიშნული ურბანისტული ტერმინოლოგია მიესადაგება ქართულ საისტორიო წყაროთა მონაცემებს. „ვეფხისტყაოსნის“ „ქალაქის ერი“, როგორც სათანადო გამოკვლევებმა გვიჩვენა იგივეა, რაც „ქართლის მატიანის“ „ყოველი ერი“, რომელშიაც ქალაქის საშუალო და წერილი ვაჭარ-ხელოსნები იგულისხმებიან. რაც შეეხება „ქალაქის კრებულს“ თავად რუსთაველი გვიჩვენებს მათ შორის სხვაობასა და სოციალურ კუთვნილებას. „ქალაქის ერი“ ავთანდილს ქუჩაში ხვდება, „ქალაქის კრებული“ კი თვალსაჩინოდ ნაგებ სახლში, რომელიც ქალაქის საკრებულო უნდა ყოფილიყო. ასევე, სათანადო გამოკვლევების საფუძველზე აშკარაა, რომ „ქალაქის კრებული“ საქალაქო არისტოკრატიაა, რომელიც არაბ ისტორიკოს, ალ ფაკიჰთან დამონშებულ „თბილისის კეთილშობილთა ჯგუფს“ შეეფარდება [17, 118-119].

ამგვარად, როგორც მულლაზანზარის, ისე გულანშაროს საზოგადოებრივი ფენების აღწერისას რუსთაველი ქართულ საქალაქო ტერმინოლოგიას იყენებს, აღმოსავლურს კი ძირითადად საერთაშორისო ვაჭრობასთან დაკავშირებით მიმართავს, თანაც, როგორც ეს ზემოთ უკვე ითქვა, აღნიშნული აღმოსავლური ტერმინები ქართულ სინამდვილეშიცაა დადასტურებული. მაგ., „მიზდი“, რომელსაც გულანშაროში დაქირავებულ მუშებს უხდიან, გვხვდება არა მხოლოდ „ვეფხისტყაოსანში“, არამედ გაცილებით ადრე X ს-ის ოშკის

წარწერაში. მათი („მოზღვევარების“) მომრავლება კი საქართველოსა და მახლობელ აღმოსავლეთში საქალაქო ცხოვრების განვითარებას უკავშირდება. საზოგადოდ, ურბანისტულ ტერმინოლოგიას დიდი მნიშვნელობა აქვს იგივე გულანშაროს ხასიათისა და თუნდაც მისი ადგილმდებარეობის განსაზღვრისათვის. ამ მხრივ ჩვენი კვლევისთვის მნიშვნელოვანია რუსთაველის მიერ მოხმობილი ერთი არაბული წარმოშობის ტერმინი, რომელიც ქართულ სინამდვილეში სპარსულის გზით შემოვიდა და პოემის შესაბამის სტროფებში „არიფის“ და „არიფობის“ ფორმით გვხვდება.

ტერმინი „არიფი“ ერთ შემთხვევაში არაბთა მეფესთან („არაბთა მეფე არიფობს“ (1542), ხოლო მეორედ, გულანშაროში, ნავროზობის დღესასწაულზე მელიქ-სურხავთან სუფრასთან მჯდომ ვაჭართუხუცეს უსენთან დაკავშირებითაა გამოყენებული („უსენ არიფი მეფისა მეფეცა მისი მნდომელი“ (1153). რუსთაველის მიერ ამ აღმოსავლური ტერმინის ხმარება იმ ნიუანსური სხვაობით, რასაც ქვემოთ შევხებით, მეტყველებს, რომ მან იცის მისი მნიშვნელობა სხვადასხვა ვითარებასა და ეპოქაში.

სულხან-საბა ორბელიანი „არიფს“ განმარტავს, როგორც საყვარელ ფავორიტს. დ.კარიჭაშვილი, ი.აბულაძე, ა.შანიძე, ვ.ბერიძე, ნ. ნათაძე და სხვ. მასში დაახლოებით ერთსა და იმავე მნიშვნელობას დებენ: ამხანაგი, თანამეინახე, თანამზრახველი, სუფრის მოზიარე [17, 134-147]. ამ გაგებითაცაა რუსთაველის მიერ აღნიშნული ტერმინი მოხმობილი არაბთა მეფის შემთხვევაში. რაც შეეხება უსენის მეფის არიფად მოხსენიების ფაქტს, მას, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ, ჩვენი კვლევისთვის სხვა დატვირთვაც აქვს და სწორედ მის ამ შინაარსს აქვს განსაკუთრებული ღირებულება. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთში, ტერმინმა „არიფმა“ თანდათანობით მნიშვნელობა (სამხედრო, სამოქალაქო) შეიცვალა და XI-XII სს-ში ვაჭრობას დაუკავშირდა, ამავე პერიოდიდან ის მუჰთასიბის მოადგილეა, რომლის ფუნქციაშიც ვაჭრობასა და ბაზრებში ზომა-წონაზე მეთვალყურეობა შედიოდა. ისლამურ რელიგიასთან დაკავშირებული ეს თანამდებობა საქართველოს იმ ქალაქებში არსებობდა, სადაც მუსლიმი მოსახლეობა ცხოვრობდა (თბილისი, დმანისი...). ამის დასტურია გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელი, სადაც თბილისში მუჰთასიბის თანამდებობაზეა საუბარი. თავისთავად ცხადია, რომ იქ სადაც მუჰთასიბი იყო, უნდა ყოფილიყო არიფიც. აღსანიშნავია, რომ „არიფიდან“ მომდინარეობს მოგვიანებით ქართულ ქალაქებში გავრცელებული ვაჭართა დღესასწაული არიფანა, რომელიც შორეული ანარეკლია „ვეფხისტყაოსნის“ „არიფის“. აღნიშნული ტერმინი, პოემაში ურბანისტული შინაარსისაა და XII ს-ის აღმოსავლური წყაროების იმ ცნობებს მიესადაგება, სადაც არიფისა და მუჰთასიბის ურთიერთდამოკიდებულებასა და ვაჭარ-ხელოსანთა წრეებთან კავშირზეა საუბარი. ის რომ უსენი მეფის არიფია ამით რუსთაველი მეფესა და სავაჭრო წრეებს შორის განსაკუთრებულ სიახლოვესა და დამოკიდებულებაზე მიგვანიშნებს. მაგრამ ამას რუსთაველი არაბი მეფის მაგალითზე (სადაც „არ-

იფს" თანამეინახის მნიშვნელობა აქვს) კი არ აკეთებს, არამედ გულანშაროზე აქცენტირებით, რაც შემთხვევით ფაქტორად არ მიგვაჩნია. იგი გაპირობებული იყო „ზღვათა სამეფოს“ ხასიათით, რომლის კეთილდღეობა და სიმდიდრე საერთაშორისო, კერძოდ კი საზღვაო ვაჭრობაზე იყო დამოკიდებული. ამიტომაც აღწერს რუსთაველი დანვრილებითა და საქმის ცოდნით ამ საპორტო ქალაქის ცხოვრებას, აკეთებს აქცენტს მელიქ-სურხავისა და საზღვაო ვაჭრობაში ჩართულ ვაჭართუხუცეს უსენის ურთიერთობაზე, რომელიც ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა და რაშიც უსენი არ იყო შეზღუდული. ზღვათა სამეფოს ზედა ფენებისთვის საზღვაო ვაჭრობას, რომელშიც ისინი დიდვაჭრების საშუალებით მონაწილეობდნენ გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. თავისთავად ქვეყნის სახელწოდებაც, „ზღვათა სამეფო“ მრავლისმეტყველია, რაც ასოციაციას იწვევს ტრაპიზონის სამეფოსთან. მთელ ამ მსჯელობას, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, მიყვავართ ტრაპიზონისკენ, ვინაიდან რუსთაველის მიერ დახატული გულანშაროს სურათი, სადაც საზღვაო ვაჭრობის როლი განსაკუთრებულია, ძალიან ჰგავს შუა საუკუნეების აღმოსავლური და დასავლური წყაროების ტრაპიზონის შესახებ ცნობებს. საქმე ისაა, რომ ამ წყაროების თანახმად ზღვა და ზღვიდან მიღებული საერთაშორისო ვაჭრობის შემოსავალი, ტრაპიზონის სიმდიდრის მთავარ წყაროდ იყო მიჩნეული, რომელშიც მეფე და ზედა ფენები დიდვაჭრების საშუალებით მონაწილეობდნენ. ზღვა ინახავდა მოსახლეობის ყველა ფენას, მის უდიდეს ნაწილს კი, როგორც ეს კარგადაა ცნობილი, ქართული მოდგმის ლაზები წარმოადგენდნენ. მათი ცხოვრება იმდენად ზღვასა და ზღვაოსნობაზე იყო დამოკიდებული, რომ სიცოცხლის ხეს მათში თევზის სიმბოლური გამოსახულება ჰქონდა [18, 253], ხოლო შავი ზღვის ერთ-ერთი ზემოთ აღნიშნული სახელწოდებაც „ლაზთა ზღვა“ [1, 241] ამ ქართული მოდგმის ხალხს უკავშირდება, რაც პირდაპირ დამოკიდებულებაშია შავი ზღვის წმინდა ქართულ სახელთან „სპერის ზღვასა“ და სპარსულ წყაროში დადასტურებულ „ქართველთა ზღვასთან“. მრავლისმეტყველია, აგრეთვე, რომ ტრაპიზონის მნიშვნელობიდან გამომდინარე, შავ ზღვას „ტრაპიზონის ზღვაც“ ეწოდებოდა [20, 249]. როგორც აღვნიშნეთ, ტრაპიზონისადმი განსაკუთრებული იყო არაბული სამყაროს ინტერესი, რაც ბუნებრივია იმის გათვალისწინებით, რომ მუსლიმი ვაჭართა ხელთ იყო შუა საუკუნეების საერთაშორისო ვაჭრობა და რაც ჩვენი კვლევისთვის მნიშვნელოვანია, ერთხანს ისინი იმდენად სერიოზულ პოზიციებს ფლობდნენ ხმელთაშუა ზღვაში, რომ ბიზანტიასთან ომების მიზეზი გახდა. დაპირისპირება და საომარი მოქმედებები შავსა და ხმელთაშუა ზღვებს შორის კავშირს ბლოკავდა და უარყოფითად აისახებოდა საქართველოს საზღვაო ქალაქების ეკონომიკურ მდგომარეობაზე. შესაბამისად ამ მხრივაც ლოგიკურია, როდესაც რუსთაველი ზღვასა და ზღვაოსნობაზე ასეთ ყურადღებას ამახვილებს. აქედან გამომდინარე და ისტორიის გათვალისწინებით, შავი ზღვის მთავარი პორტი, ტრაპიზონი მისი ყურადღების თვალსაწიერში უნდა მოქცეულიყო. რაც შეეხება არაბების ტრაპიზონისადმი განსაკუთრებულ ინ-

ტერესს, ამას არაბული წყაროები ადასტურებენ. XII ს-ის ავტორის ალ-იდრისის ცნობით, ტრაპიზონი მუსლიმური ვაჭრობის მთავარი ცენტრი იყო, რომელიც სივასში დიდ მუსლიმურ ბაზარს არეგულირებდა და რომლის შესახებაც ჯერ კიდევ ისთახრი (X ს) წერდა, რომ „ყველა ჩვენი ვაჭარი მიდის იქ“ [1, 238, 245-246; 20, 4]. მასუდის ცნობით, ტრაპიზონში თავს იყრიდნენ სხვადასხვა ქვეყნიდან ჩამოსული ვაჭრები - მუსლიმები, ბერძნები კონსტანტინოპოლიდან, ჩერქეზები, კოლხები, სომხები, ებრაელები, ყირიმის მცხოვრებლები, რომლებიც საერთაშორისო ბაზრობაში მონაწილეობდნენ. რაც მთვარია, არაბებისთვის ეს იყო სახმელეთო-საქარავნო გზის ბოლო პუნქტი [21, 3]. ნიშანდობლივია, რომ ასევე ბოლო პუნქტია მუსლიმი ვაჭრებისთვის „ვეფხისტყაოსანში“ გულანშარო. საინტერესოა პოემის ის ადგილიც, სადაც საუბარია ყოველგვარი ქსოვილის გულანშაროში შეტანის თაობაზე („აქ მოდის ტურფა ყველაი, ნავითა ზღვა-ზღვა მავლითა“ (1053). „ტურფა“ ამ შემთხვევაში ნიშნავს „ძვირფას ქსოვილს“, რომლის ვაჭრობის უდიდესი ცენტრი, X საუკუნიდან მოყოლებული, მთელი XI-XII საუკუნეების მანძილზე ტრაპიზონი წარმოადგენდა. მაგ., მთელი ფარჩა, რომელიც მუსლიმურ ქვეყნებში ვრცელდებოდა, ტრაპიზონის გზით გადიოდა [20, 4]. ტრაპიზონს, რომლის გემებიც ინტენსიურად დაცურავდნენ შავ ზღვაში, მისი ვერც ერთი ქალაქი შეედრებოდა. ყველა ამ მომენტის გათვალისწინებით, როგორც ჩანს, არ არის შემთხვევითი, სწორედ არაბებმა, რომ უწოდეს „შავ ზღვას“ „ტრაპიზონის ზღვა“. ნიშანდობლივია აგრეთვე, ზემოთ მოყვანილი არაბული წყაროები ტრაპიზონზე საუბრისას ვაჭრობაზე რომ აკეთებენ აქცენტს. ისიც მრავლისმეტყველია, ზღვაოსნობის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი ჰიედი მას ისეთი სახელგანთქმული მუსლიმური ქალაქების გვერდით ასახელებს როგორცაა ბალდადი და ალექსანდრია, რომლებიც ა. მეცის სიტყვებით ფასებს აწესებდნენ მსოფლიო ბაზარზე [22, 365]. არაბული წყაროებიდან კარგად ჩანს აგრეთვე, რომ საქართველოს კარგად იცნობდნენ არაბულ სამყაროში და, რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, ეგვიპტეში (ალ-ომარი, ალ-კალკამანიდი), რომლის ვაჭრობასაც რუსთაველი თამარის ისტორიკოსის მსგავსად, საგანგებოდ ეხება [6, 80].

რუსთაველთან ეგვიპტე, ჩვენი კვლევისთვის, ერთ-ერთ საინტერესო კონტექსტში გვხვდება. გულანშაროსკენ მიმავალი ავთანდილი მობალდადე ვაჭრებს ხვდება, ვისგანაც იგებს ზღვაში ეგვიპტელი ვაჭრების მეკობრეთაგან დარბევის ამბავს. მხვევლობაში გვაქვს ვაჭართა ის დიდი, „ქარავანი ურიცხვი“ (1037), დატივრთული ფუფუნების საგნებით, რომელიც საერთაშორისო ალბომიცემობის მთავარ საგანს წარმოადგენდა და რომელსაც, ავტორის სიტყვებით, ქარავანთუხუცესი ბრძენი უსამი მეთაურობდა. აღნიშნული ცნობა სხვადასხვა თვალსაზრისითაა მნიშვნელოვანი. კერძოდ, იმ ვითარებაში, როდესაც რუსთაველი თავის პოემაში რელიგიურ ფაქტორის გამოხატვის დაფარულ ხერხებს მიმართავს, მობალდადე ვაჭრების შემთხვევაში, არათუ აღნიშნავს მათ სარწმუნოებას, არამედ მაჰმადის სჯულის მიმდევართა წეს-ჩვეულებაზეც საუბრობს.

გულანშაროსკენ მიმავალი ეს დიდვაჭრები ავთანდილს ეუბნებიან: „გარდახდა ჰკადრეს „ჩვენი ვართო, მობალდადენი ვაჭარნი, / მაჰმადის სჯულის მჭირავნი, აროდეს გვისმან მაჭარნი, / ზღვათა მეფისა ქალაქსა სავაჭროდ გადმონაჭარნი, / საქონელ-სრულნი მდიდარნი, არ ლარნი გვქონან ნაჭარნი“ (1019). ტექსტი მართლაც მრავალმხრივია საინტერესო, როგორც დიდვაჭართა ქონებრივი მდგომარეობის, ისე ეროვნული თუ რელიგიური წარმომავლობის თვალსაზრისითა და იმ საბოლოო პუნქტის აღნიშვნით, რომელზეც მათი მარშრუტი გადიოდა – ეს არის გულანშარო. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ მობალდადენი ზოგი მკვლევარი არა ბალდადელს, არამედ მოგზაურს ხედავს. ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, მასში ზოგადად აღმოსავლეთის ხალხი, მუსლიმები ვიგულისხმოთ, ისევე როგორც პოემის მოფრანგენში – დასავლეთელები. რაც შეეხება ვაჭართა სარწმუნოებას, ცხადია, რუსთაველი შემთხვევით არ აღნიშნავს ამ ფაქტორს. როგორც კარგადაა ცნობილი, მუსლიმთა ხელთ იყო საერთაშორისო ვაჭრობა, რასაც მხედველობაში იღებდნენ ქართველი მეფეები, პირველ რიგში, სამონეტო პოლიტიკის გატარებისას. ამ გარემოებით აიხსნება თვით თამარის ეპოქაშიც არაბულ ზედწერილიანი მონეტების გამოშვება, რაც ცხადია საერთაშორისო ვაჭრობით იყო გაპირობებული. არაბული ენა კი საერთაშორისო ენის ფუნქციას ასრულებდა, რაზეც რუსთაველიც მიგვანიშნებს. დიდვაჭრებმა: „ინდოურად ვერ გაუგეს, არაბულად ქმნეს უბნობა“.

საერთაშორისო ვაჭრობით იყო გაპირობებული ასევე საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთისთვის თანაბრად დამახასიათებელი ე.წ. „ვერცხლის კრიზისი“, საერთო ნიშნებით, მსგავსი ნუმიზმატიკური ტერმინოლოგიითა და სხვ., რაც ამ სივრცეზე მდებარე ქვეყნებისა და ქალაქების არაჩვეულებრივ ეკონომიკურ აყვავებას ემთხვევა. საქართველოში „ვერცხლის კრიზისი“, ანუ ნუმიზმატიკის სპილენძის პერიოდი ძირითადად საქართველოს ე.წ. „ოქროს ხანაზე“ მოდის. აღსანიშნავია და მკვლევრებმა კარგა ხანია მიაქციეს ყურადღება, რომ ამ უაღრესად საინტერესო მოვლენამ, გამოძახილი „ვეფხისტყაოსანშია“ ჰპოვა, რაც ჩვენთვის მნიშვნელოვანია იმიტაც, რომ იგი გულანშაროს მიხედვითაცაა დადასტურებული. ასე მაგ., დრამა (ვერცხლის მონეტა), რომელიც პოემაში არაერთგან გვხვდება, და მას დამიზნებული, ანუ დაქირავებული მუშები ამ საპორტო ქალაქში გასამრჯელოდ იღებენ, სინამდვილეში სპილენძისაა [23, 94-95, 100-107; 5, 149-159; 17, 148-165]. ფულის ეს ერთეული, რომელიც პოემაში არაერთგან გვხვდება, ყველაზე ხშირადაა დადასტურებული XI-XII სს-ის ქართულ საისტორიო წყაროების ფურცლებზე. რუსთაველთან ჩანს აგრეთვე „ვერცხლის კრიზისისთვის“ დამახასიათებელი ოქროს როლის ზრდა, მასში ოქრო 19-ჯერ, ვერცხლი კი ერთხელ არის მოხსენიებული. საზოგადოდ, ფული „ვეფხისტყაოსანში“ ყველა თავისი თვისებითაა წარმოდგენილი და ის გულანშაროს საორიენტაციოდაც კი შეიძლება გამოგვადგეს. ამ მხრივ, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო „ზღვათა მეფის“ მიერ გაცემულმა თანხამ, ეს არის ბერძნული წარმოშობის ბიზანტიური ოქროს მონეტა პერპერა, რომელსაც ზღვათა მეფე

დიდი რაოდენობით გასცემს თავის მიერ გადახდილ ნესტანისა და ტარიელის ქორნილში: „უხვად გასცემს საბოძვარსა, საჭურჭლესა ანაკიდსა, პერპერასა დაფანტულსა ზედა სცვიდეს ვითა ხილსა“ (1483). როგორც ვხედავთ, ფულიდან აქ მხოლოდ პერპერაზეა საუბარი. „ვეფხისტყაოსნის“ პერპერამ კარგა ხანია მიიპყრო მკვლევართა ყურადღება, როგორც ბიზანტიურმა ოქროს მონეტამ, მაგრამ ის ამჟამად სხვა კუთხით გვიანტიერებს. მხედველობაში გვაქვს მისი გავრცელების არეალი, რაც ჩვენი კვლევისთვის ძალზე მნიშვნელოვანია. საქმე ისაა, რომ პერპერა აღმოსავლეთის ქვეყნებში არ დასტურდება, სამაგიეროდ, ფართოდ იყო გავრცელებული შავი ზღვის აუზში, საქართველოს არათუ დასავლეთ, არამედ აღმოსავლურ ნაწილშიც და, ცხადია, ტრაპიზონში. მაშასადამე, გულანშარო „ვეფხისტყაოსანში“ წარმოდგენილი აღმოსავლური სამყაროს ყველაზე დასავლეთ ნაწილში იგულისხმება. ზოგიერთი მკვლევარი, მაგ., თ. ლომოური შესაძლებლად მიჩნევს, ქართულ ოქროს ფულს, თუკი ის ოდესმე არსებობდა, პერპერა რქმეოდა [24, 296]. მას „ვეფხისტყაოსნის“ გარდა მოჰყავს XI-XIIIსს-ის სხვა ქართული წყაროებიც, სადაც პერპერა დადასტურებული – ათონის აღაპები, დავით აღმაშენებლის ანდერძი [24, 296]. პერპერას სულხან-საბა ორბელიანიც ეხება და მასში იმ ძვირფას სამკაულების სახელწოდებას ხედავს, რომელიც საქართველოში და ალბათ მასთან ასე ახლოს მდგომ ლაზურ სამყაროშიც იყო გავრცელებული. აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ „ზღვათა მეფის“ მიერ გაცემულ საჩუქრებს შორის ჩამოთვლილია ყველა ის საქონელი, რომელიც საერთაშორისო ვაჭრობის საგანი იყო, მათ შორის ძვირფასი ქვები და ქსოვილები, რომლითაც განთქმული იყო ტრაპიზონი როგორც დიდი საერთაშორისო სავაჭრო ცენტრი.

დიდი დაკვირვება არ სჭირდება გარკვევას, რუსთაველს მდიდარი ქვეყნები და საზოგადოება რომ აქვს დახატული, რაც ბუნებრივია. ცნობილია, რომ XI-XIIIსს-ის საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებისა და ქალაქების არაჩვეულებრივი აყვავების ხანაა. მაგრამ რუსთაველი იმდენს არ საუბრობს ინდოეთისა, თუ არაბეთის ქალაქების სიმდიდრეზე, როგორც გულანშაროსი, რომლის ფასდაუდებელ საჭურჭლეში, თვალ-მარგალიტი „თვითო და თვითო თვითოსა ქალაქსა ეფასებოდა“ (1165). ამ შემთხვევაშიც ისევ ტრაპიზონის ასოციაცია ჩნდება, რომლის სიმდიდრე შუა საუკუნეებში განსაკუთრებული განსჯის საგანი იყო. ტრაპიზონის იმპერიას იმდენად მდიდარი ქვეყნის სახელი ჰქონდა, რომ, იმავე შუა საუკუნეების ავტორთა აზრით, სწორედ ფუფუნება და კეთილდღეობა გამხდარა მისი დამარცხების მიზეზი [25, 249-250].

მაგრამ იბადება კითხვა, „ვეფხისტყაოსანში“ მხოლოდ არაბულ სამყაროსთან სავაჭრო კავშირზეა საუბარი, თუ არსებობს რაიმე მინიშნება სპარსეთთან ანალოგიურ ურთიერთობაზე. ამ საკითხის განხილვამდე უნდა აღინიშნოს, რომ გულანშაროს შემდეგ ყველაზე კარგად ქაჯთა ქალაქია აღწერილი, რომელიც სავაჭო ქალაქიც არის, რაზეც რატომღაც არ გამახვილებულა ყურადღება. ასე მაგ., ნიშანდობლივია ავთანდილის იდეა შენიღბულად, ვაჭრულად

გადაცმული შესვლისა ქაჯთა ქალაქში („სავაჭროთა შევეკაზმვი ვიქ საქმესა მე მუხთალსა“ ანდა „მე მარტო შევალ ვაჭრულად და კარგად შევეტყუები“, 1385, 1386). აღნიშნული გარემოება მრავლისმეტყველად და ასევე შემთხვევით ფაქტორად არ მიგვაჩნია, მით უმეტეს იმ მომენტის გათვალისწინებით, რომ მკვლევრები ქაჯთა ქვეყანაში ხორეზმთან ერთად ხედავენ სპარსეთს. შუა საუკუნეების სპარსეთის ქალაქების ადგილი და როლი საერთაშორისო ვაჭრობაში კარგად არის ცნობილი. ამ მხრივ, მაინც განსაკუთრებული იყო თავრიზის მნიშვნელობა, რომლისთვისაც ტრაპიზონი საზღვაო კარიბჭე იყო. თავრიზ-ტრაპიზონის, ანუ ჩრდილოეთ ლევანტის მაგისტრალის დაუფლებას კი არაერთი ძალა ცდილობდა. არის თუ არა ამ მხრივ „ვეფხისტყაოსანში“ რაიმე მინიშნება?

საზოგადოდ, უნდა ითქვას, რომ პოემაში გულანშაროსა და ქაჯთა სამეფოს ურთიერთობამ სხვადასხვა თვალსაზრისით მიიპყრო ყურადღება, მაგრამ არის საკითხთა წრე, რომელიც აღწერით მხარეს არ გასცდენია და მით უმეტეს სათანადო ანალიზის საგანი არ გამხდარა. მხედველობაში გვაქვს ზღვათა და ქაჯთა სამეფოებს შორის არსებული სავაჭრო ურთიერთობა, რომელიც ამ ქვეყნების ინტენსიური, მრავალმხრივი ურთიერთობების ფონზე განიხილება და ქაჯთა სამეფოს საზღვაო ვაჭრობაში მონაწილეობის ფაქტს გვიდასტურებს. მრავლისმეტყველად გვეჩვენება, გულანშაროდან ფარულად გასული ნესტანი, გზაში შემხვედრ ქაჯთა მეფის ლაშქრის მეთაურ როშაქთან თავს ქაჯეთს მიმავალ მოციქულად რომ ასალებს („გულანშაროთ მოციქული ქაჯეთს მივალ მერიდენით“ (1215). თავისთავად ის ფაქტი, რომ გულანშაროდან გასული ნესტანი შემხვედრ ხალხს ქაჯეთს უსახელებს და არა სხვა რომელიმე ქვეყანას, გულანშაროსა და ქაჯთა სამეფოებს შორის ინტენსიური ურთიერთობის დამადასტურებელი ერთ-ერთი ფაქტორია. ეს ქვეყანა ნესტანისთვის კარგადაა ცნობილი, როგორც ინდოეთსა და ქაჯეთს შორის დინასტიური კავშირებით, სადაც ერთ დროს მისი მამიდა დეაარი იყო გათხოვილი, ასევე იმ აგრესიული დამოკიდებულებიდან, რასაც ეს სახელმწიფო ინდოეთის მიმართ იჩენდა და რომლის მსხვერპლიც დროებით, ქაჯთა სამეფოს განადგურებამდე ნესტანი ხდება. მაგრამ გულანშაროსა და ქაჯებს შორის, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ, არის ჩვენი კვლევისთვის ერთობ საინტერესო ინფორმაცია, სადაც საუბარია მათ შორის სავაჭრო ურთიერთობაზე, რაც ორივე მხარისათვის მომგებიანი იყო, მით უმეტეს, რომ ქაჯთა სამეფო მდიდარი ქვეყანაა („რომე პოვნეს საჭურჭლენი, ანცა თვალთა ვით ითმოდა“ (1411). საინტერესოა, რომ როშაქის ამაღლის ერთ-ერთ ნევრს გულანშაროში სავაჭრო ინტერესები გააჩნია: „მე როშაქს ვჰკადრე გამიშვი კვლა ადრე თქვენი მხლებელი, / ან გულანშაროს ქალაქსა ვარ საქმის რასამე მხლებელი. / მან გამომიშვა, აქ სადმე ლარი მიც ნასალებელი, / თანა წავიტან წაცავალ მე მათი ზედა-მსწრებელი“ (1223). თავის დროზე აღნიშნულ გარემოებაზე ყურადღება გაამახვილა ნ.ბერძენიშვილმა, თუმცა მხოლოდ ფაქტის კონსტატაციას დასჯერდა. იგი წერს: „ესაა როშაქის

ერთი რჩეული მონათაგანი. მას სხვა ქვეყანაში, გულანშაროს, სავაჭრო ქალაქში რაღაც საქმე აქვს. ჩანს, ასეთი საქმე მონებისათვის უჩვეულო არაა. თურმე ამ მონას გულანშაროში ლარი (ძვირფასი განძეულობა, აბრეშუმეული, განძეული, ძვირფასი ქსოვილი) ჰქონია, რომელიც სურს ნაილოს ქაჯეთს. ერთი სიტყვით, ამ მონას საქმიანი ურთიერთობა აქვს გულანშაროში. შეიძლება ნამეკობრევი ჰქონდა აქ დადებული გასაცვლელად, გასაყიდად? მოკლედ, ეს მონა თავისებურ „მეურნეობას“ ეწეოდა [9, 264].

საგულისხმოა, რომ გულანშარო (ასევე მულაზანზარიც), და ეს პოემის სხვადასხვა ადგილიდან კარგად ჩანს, ინდოეთზე მცირე და მასზე დამოკიდებული ქვეყანაა, რაც საქართველო-ტრაპიზონის ურთიერთობას გვაგონებს. ქაჯეთი კი ინდოეთისადმი მტრულად განწყობილი მდიდარი და კარგად აწყობილი სახელმწიფოა, ეს კი რუსთაველის ეპოქაში საქართველო-ირანის მეტოქეობისა და დამოკიდებულების ასოციაციას იწვევს. თუ ეს ასეა, მაშინ გულანშაროსა და ქაჯეთის სამეფოებს შორის არსებული სავაჭრო კავშირი ხომ არ უნდა გავაიგივოთ ირან-ტრაპიზონის სავაჭრო ურთიერთობად, რასაც შუა საუკუნეებში უდიდესი მნიშვნელობა და დატვირთვა ჰქონდა. ამ მაგისტრალების ხელში ჩაგდებას, როგორც ეს უკვე აღვნიშნეთ, თამარის დროს და მერეც არაერთი სახელმწიფო ცდილობდა, რაც მსოფლიო ვაჭრობის სადავეების ხელში ალუბას ნიშნავდა. ეს იყო ირან-საქართველოს მეტოქეობის ერთ-ერთი მიზეზიც, რომლის შედეგი იყო თამარის 1210 წლის ცნობილი ლაშქრობა. საქართველოსთვის, რომლის ძირითადი გზები ტრაპიზონისა და თავრიზისკენ მიემართებოდა, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა თავრიზ-ტრაპიზონის მაგისტრალის კონტროლს. ეს იყო თამარ მეფის აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკის ერთიანი მიმართულება. როგორც ჩანს, რუსთაველი შემთხვევით არ ამახვილებს ყურადღებას თავის თანადროულ – აღმოსავლეთისა და დასავლეთის იმ ხალხებზე, რომლებიც აქტიურად მონაწილეობდნენ მაშინდელი მსოფლიოს, და რაც მთავარია, საერთაშორისო საზღვაო ვაჭრობაში: „ინდო-არაბ საბერძნეთით, მაშრიყით და მალრიბელნი, / რუსნი, სპარსნი, მოფრანგენი და მისრეთით მეგვიპტელნი“. „ვეფხისტყაოსნის“ ეს ადგილი სხვა მხრივაც გვეჩვენება საინტერესოდ და გულანშაროს ლოკალიზაციისთვისაც კი შეიძლება გამოვიყენოთ. პოემის მოყვანილ ტაეპში ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია პირველი სტროფი, სადაც აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ქვეყნების საზღვრები შედარებით ვიწრო („ინდო-არაბ საბერძნეთით“) და მასშტაბურ საზღვრებშია მოცემული (მაშრიყით მალრიბამდე). ამ შემთხვევაში, ჩვენი კვლევისთვის, განსაკუთრებით საინტერესოა „ინდო-არაბ საბერძნეთი“. კერძოდ, საბერძნეთის სახით რომელ ქვეყანაზე შეიძლება იყოს საუბარი, ვინაიდან ქართულ წყაროებში საბერძნეთში ხშირად ბიზანტია იგულისხმება, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში, ტრაპიზონი. ასე მაგ., ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „უზუნ ჰასან ყეენი შევიდა საბერძნეთს, აღილო ტრაპიზონი“ [26, 384-385]. იგივე ავტორი კომენტოსებს კეისარსაც უწოდებს, ხოლო ქართული საისტორიო

წყაროები კომენტოსებს ბერძნებად მოხსენიებენ, მაშინ როდესაც ბიზანტიელი ავტორები მათ „კოლხთა მმართველებს“, „ლაზთა მმართველებს“, „არხოტებს“, ან უბრალოდ „ლაზებს“ უწოდებენ, რაც თითქოს პირიქით უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მსგავსი მიდგომა ორივე მხრიდან, ცხადია, პოლიტიკით იყო გაპირობებული [27, 150]. ამჟამად ჩვენთვის საინტერესოა ტრაპიზონისა და მისი რეგიონის აღმნიშვნელ სახელწოდებად ქართული წყარო საბერძნეთსაც რომ იცნობს, რაც უაღრესად მნიშვნელოვანია. საინტერესოა, მოფრანგენის, ანუ ევროპელთა, უფრო ზუსტად კი იტალიელთა მოხსენიებაც.

1204 წ. კონსტანტინოპოლის აღებისა და ლათინთა იმპერიის დაარსების შემდეგ იტალიელთა პოზიციები იზრდება. ტრაპიზონი, რომელიც თამარის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ბერკეტს წარმოადგენდა ბიზანტიის დასასუსტებლად, ახლა უშუალოდ, ყოველგვარი შუამავლის გარეშე იწყებს იტალიელებთან ვაჭრობას. არც ის არ არის შემთხვევითი, რომ ბიზანტიის დასუსტების პარალელურად იზრდება ქართული სავაჭრო ელემენტის გააქტიურება ბიზანტიასა და შავი ზღვის აუზში. ამდენად, იმ ვითარებასა და დროში, როდესაც რუსთაველი ფრანგებს ახსენებს, ბიზანტიას ყველა პოზიცია აქვს დათმობილი, იტალიელები კი უკვე კარგად არიან ცნობილი აღმოსავლეთში. ცოტა მოგვიანებით კი (XIII ს-ის II ნახევრიდან) მათ ბიზანტიის ფულად სისტემასაც მიაყენეს დარტყმა, რის შედეგადაც, იმდენად დაეცა ზემოხსენებული ბიზანტიური პერპერას საერთაშორისო მნიშვნელობა, რომ თავად ბიზანტიელები საერთაშორისო ოპერაციებში იტალიურ ფლორინებსა და დუკატებს ანიჭებდნენ უპირატესობას [28, 116]. ამ ისტორიული რეალობის გათვალისწინებით უფრო ლოგიკურად გვეჩვენება, „ვეფხისტყაოსანში“ ფრანგების, ანუ ლათინების გვერდით მოხსენიებულ საბერძნეთში ტრაპიზონი ვიგულისხმოთ. მით უმეტეს, რომ ქართულ საისტორიო წყაროში დადასტურებულია ტრაპიზონის საბერძნეთად მოხსენიების ფაქტი. ამგვარი მსჯელობის საფუძველს კი როგორც ეს არაერთგზის აღვნიშნეთ, კვლავ პოლიტიკა, თამარის ეპოქა და „ვეფხისტყაოსანი“ გვაძლევს, რომელშიც თამარის დრო ირეკლება და მეცნიერები, მათ შორის უცხოელებიც, ქართულ სინამდვილეს ხედავენ. ასე მაგ., ინგლისელი მკვლევარი მ. ბაურა წერს: „ვეფხისტყაოსანი“ ისეთი მხატვრული ნაწარმოებია, რომელიც აღმოსავლეთსაც და დასავლეთსაც ერთნაირად გასცქერის და იგი მაინც წმინდა ეროვნული ხასიათისაა“ [29,17].

რუსთაველი, ცხადია, ითვალისწინებდა ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიასა და პროცესებს, რომელიც მის დროს ამ ქვეყნების მეტოქეობის ფონზე მიმდინარეობდა. კერძოდ, საქართველოს პრეტენზიას ბიზანტიის საზღვაო მემკვიდრეობაზე, რომელიც პიკს თამარის ეპოქაში აღწევს და ვაჭართა ცხოვრებაზეც უნდა ასახულიყო. ამდენად, ვაჭრები ამ თვალსაზრისითაც არიან საინტერესონი, რასაც აღნიშნული კუთხით ყურადღება არ მიქცევია და, მით უმეტეს, არ განხილულა „ვეფხისტყაოსნის“ დიდვაჭრებთან მიმართებაში. ამ დროს, ზემოაღნიშნულ პროცესებში, იბერიელ ვაჭართა ინტერესები და

აქტიურობა მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო [1, 261]. არ არის შემთხვევითი, სწორედ ბიზანტიური წყაროები რომ აქცევენ ამ ფაქტორს განსაკუთრებულ ყურადღებას. XII ს-ში ნიკეტა ხონიატე წერს ბიზანტიის სატახტო ქალაქში მამაცი იბერიელების ყოფნის თაობაზე, რომლებიც სავაჭროდ იყვნენ გამოგზავნილი და რომელთა რაოდენობა იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ მათ ბიზანტიელები თავისი ჯარისთვის ქირაობდნენ [30, 148]. იბერიელ ვაჭართა გამოყენება, როგორც ჩანს, ხდებოდა იმ პოლიტიკურ დაპირისპირებებსა და კონფლიქტურ სიტუაციებში, რაც ასუსტებდა ბიზანტიას და ხელს აძლევდა საქართველოს, საიდანაც ალბათ კიდევაც იმართებოდა ეს პროცესები. ასე მაგ., ქართულ სამეფოსთან დაახლოებული ანდრონიკე კომნენოსი, რომლის ბიზანტიის ტახტზე ასვლაში (1182წ.) საქართველოს ხელი უნდა დაეინახოთ და რომელიც კორონაციის დროს იბერიული ქსოვილისაგან შეკერილ სამოსსა და ქართულ ქუდში იყო გამოწყობილი, კონსტანტინოპოლში ანტილათინური გამოსვლების დროს, იბერიელებსა და პროიბერიულ ძალებს ეყრდნობოდა, რომლებშიც, ცხადია, ვაჭრებიც იგულისხმებოდნენ [1, 214; 31, 176-177]. იბერიელ ვაჭართა აქტიურობა, როგორც ჩანს, ბიზანტიის დასუსტების პარალელურად კიდევ უფრო იზრდებოდა. მათი პოზიცია გაპირობებული იყო საქართველოს იმ პოლიტიკისადმი ინტერესით, რომელიც ბიზანტიასთან დაპირისპირების გზით ხელს უწყობდა ტრაპიზონის ეკონომიკურ დაწინაურებას, ხოლო ტრაპიზონის იმპერიის წარმოქმნაში თავისი ეკონომიკური ინტერესების რეალიზაციასაც ისახავდა მიზნად. ამდენად, ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებაში, რომლის ლოზუნგიც დაარსებისთანავე ანტილათინური იყო, უშუალოდ უნდა ყოფილიყვნენ დაინტერესებული იბერიელი ვაჭრები. შემდეგი პერიოდის უკვე არა ერთი ფაქტია ცნობილი, როდესაც ტრაპიზონის იმპერატორები იბერიელებს იტალიელთა დასარბევად რომ იხმობდნენ, რაც თავისი არსით ფაქტობრივად ეკონომიკური ომი იყო. ის, რომ იტალიელებმა XII ს-ში შავ ზღვაში შესვლა ვერ შეძლეს, ხოლო ტრაპიზონში კონსტანტინოპოლის მსგავსად სრულ პრივილეგიებს ვერ მიაღწიეს, ჩვენ ამაში საქართველოს ხელს ვხედავთ, რომელსაც საკუთარი საზღვაო ინტერესები გააჩნდა, რაც კიდევაც გაცხადდა ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებით [1, 268-269]. მრავლისმეტყველად გვეჩვენება აგრეთვე, როდესაც შედარებით მოგვიანო პერიოდის იტალიური წყარო (XIV ს) მიუთითებს ქართველ და ტრაპიზონელ ვაჭართა ერთიანობაზე კაფაში, რასაც იტალიელები სხადასხვა მეთოდით ებრძოდნენ [1, 268-269]. ასე რომ, ვაჭართა ამ კუთხით ჩვენება მათი პოლიტიკურ პროცესებში მონაწილეობის თვალსაზრისითაა მნიშვნელოვანი და, ჩვენი აზრით, რუსთაველს არც ეს მხარე გამორჩენია იმ დიდი როლის გათვალისწინებით, რასაც ვაჭრები თამარის ეპოქის პოლიტიკურ პროცესებში ასრულებდნენ. მრავლისმეტყველია, რომ ვაჭართა ამგვარ აქტიურობას რუსთაველი კვლავ გულანშაროს ვაჭრების მაგალითზე გვიჩვენებს, როდესაც ხატავს მათ აქტიურ მოქმედებას ქაჯეთის წინააღმდეგ. გულანშაროელი ვაჭრები ქაჯეთს მყოფი ნესტანთან კავშირის

საშუალებით, ქაჯთა სამეფოს წინააღმდეგ გადამწყვეტი ბრძოლის წინ, აგროვებენ საიდუმლო ინფორმაციებს. მისი დამარცხების შემდეგ კი იქ მოპოვებული სიმდიდრის ნიღბი გადიან. რუსთაველს, თამარის ეპოქის თანამედროვეს ისიც უნდა მიეღო მხედველობაში, ტრაპიზონის გზა, საქართველოს ერთ-ერთ დანინაურებულ კუთხეზე, ტაო-კლარჯეთზე რომ გადიოდა, რომელიც უდიდეს როლს ასრულებდა საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ამ გზამ ხელი შეუწყო ახალქალაქობის პერიოდსა და ზოგიერთი, მათ შორის რუსთავის, ხუნანისა და სხვ. ქალაქების აყვავებას. ბუნებრივია, შოთა რუსთაველის ყურადღების ცენტრში ის რეგიონი და უდიდესი საერთაშორისო მნიშვნელობის საზღვაო ქალაქი მოქცეულიყო, რომელიც თამარის პოლიტიკის ერთ-ერთ უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა და, სადაც მან, ბაგრატიონთა ნათესავ კომწენოსთა მეთაურობით ტრაპიზონის იმპერიას დაუდო საფუძველი. როგორც ჩანს, ტრაპიზონის განსაკუთრებული მნიშვნელობიდან გამომდინარე ტაო-კლარჯეთში, ხალხში, დღემდე შემორჩენილია ხსოვნა, რომ ტრაპიზონი საქართველოს დედაქალაქი იყო [32, 65]. მაგრამ თუკი ზოგიერთ მკვლევარს შეიძლება გაუჩნდეს მოსაზრება, რომ გულანშაროში კონსტანტინოპოლი ვიგულისხმობთ, საქართველოს ზემოთ აღნიშნული პოლიტიკის გათვალისწინებით ეს ძნელია. თანაც იმ ვითარებაში, როდესაც ტრაპიზონი კონსტანტინოპოლის პოლიტიკური და ეკონომიკური დიქტატისაგან თავისუფლდება, რაშიც მას ზურგს საქართველო უმაგრებდა, რომელმაც მოხერხებულად ისარგებლა ბიზანტიის დასუსტებით. 1204 წლის მოვლენებმა ეს კარგად დაგვანახა. ვაჭრობასა და ეკონომიკაში, ტრაპიზონი უკვე სერიოზულ მეტოქეობას უწევდა კონსტანტინოპოლს, რომლის თაობაზეც ნათქვამია, რომ კონსტანტინოპოლის იმპერიისაგან სახელისა და დედაქალაქის გარდა არაფერი დარჩა და რომ ბიზანტიის იმპერიის მიწების შემგროვებელთა შორის მთავარი კონკურენტები ტრაპიზონისა და ნიკეის იმპერიები იყვნენ, რომლებიც ამის გამოც საერთაშორისო პოლიტიკის ყურადღებას იპყრობდნენ [33, 15, 30]. მხედველობაშია მისაღები სხვა არანაკლებ მნიშვნელოვანი ფაქტორი, კერძოდ, ტრაპიზონის ზედა ფენებისგან განსხვავებით, რომლის შემოსავლის მთავარი წყარო ზღვა იყო, ბიზანტიელი არისტოკრატია უფრო მიწების შეძენით იყო დაინტერესებული, ვიდრე ვაჭრობით. მაგრამ ამ მსჯელობას, ჩვენი აზრით, თავად „ვეფხისტყაოსანი“ პასუხობს. ჯერ ერთი, სქემა ისეთია, რომელიც ახლოს დგას ისტორიულ რეალობასთან და ზოგიერთ შემთხვევაში „ქართლის ცხოვრებასთანაც“ ინვევეს ასოციაციას. მულაზანზარი და გულანშარო პოემის მთავარი გმირების მოკავშირეები არიან ქაჯთა სამეფოს წინააღმდეგ, რომელსაც ამარცხებენ, სადაც თავისი რაზმის ნაწილს ტოვებენ და საიდანაც დიდძალი ნადავლით ბრუნდებიან: „მოკრიფეს ჯორი, აქლემი, რაცა ვით პოვეს მალები; / სამიათასსა აჰკიდეს მარგალიტი და თვალები, /თვალი ყველაი დათლილი, იაგუნდი და ლალები“ (1412). ეს ძალიან ჰგავს თამარის სპარსულ ლაშქრობას, სპარსული ქალაქების აღებასა და იქიდან დიდძალი საქონლით დაბრუნებას. რუსთაველი ზომიერად ამბობს,

რომ მულაზანზარი და გულაშაროს სამეფოები ინდოეთზე პატარა, დაბლა მდგარი, ფაქტობრივად მასზე დამოკიდებულებაში მყოფი ქვეყნებია, რის გამოც ნესტანი თვლის, რომ მას არ შეეფერება გულანშაროს დედოფლობა": „არ ვარგვარ თქვენად დედოფლად, ჩემი გზა კიდევანია; / მაშოროს ღმერთმან მამაცი, პირად მზე, სარო-ტანია / სხვასა რას მნუკვეთ საქმესა, ჩემნი საქმენი სხვანია / თქვენთანა ჩემი სიცოცხლე არ ჩემი შესაგვანია“ (1181). მკვლევრებს შორის აზრთა სხვადასხვაობა არ არსებობს, რომ ნესტანი, რომელიც სპარსული პოლიტიკისადმი დამოკიდებულების ცენტრალური ფიგურაა, იგივე თამარია. ცხადია, თამარისადმი მიძღვნილი ნაწარმოების აღმწერი მისი პოლიტიკისა და ეპოქის პროპაგანდისტიც უნდა ყოფილიყო და ამ შემთხვევაშიც აქცენტი ზღვაოსნობაზე ტრაპიზონის პოლიტიკით იყო გაპირობებული. იგივე უნდა ითქვას სპარსეთთან მიმართებაშიც. განა ასევე პოლიტიკურ მიზანს არ ემსახურება თამარის ლექსი „ცასა ცათასა“ გამოთქმული სპარსეთის ძღვევასთან დაკავშირებით [34, 378], რაც მიესადაგება რუსთაველის სპარსული სამყაროსადმი გამოხატულ განწყობას, ჩახრუხადისა და „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებს, სადაც სპარსეთის ლაშქრობასა და მასზე გამარჯვებას დიდი ადგილი უჭირავს. რუსთაველი, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ, სწორედ ნესტანის სახით, რომელიც თამარის სახეა, გვიჩვენებს სპარსეთისადმი აქტიურსა და შემტევ პოლიტიკას, რაც თავად რუსთაველის პოზიციაცაა.

თამარის ეპოქის მხატვრული ნაწარმოებების ანლიზისას აღვნიშნეთ, რომ „ვეფხისტყაოსანი“, „აბდულმესიანი“, „თამარიანი“ იწერებოდა მაშინ, როდესაც ქართველი მეფის მიერ ეტაპობრივად ხორციელდებოდა როგორც სპარსული, ისე ტრაპიზონის პოლიტიკა, რომელიც მხოლოდ ურთიერთკავშირში უნდა განვიხილოთ. ბუნებრივია, რომ ამ მიღწევებს გამოეხმაურა, როგორც საისტორიო, ისე მხატვრული ლიტერატურა, რისი დადასტურებაცაა შავთელთან აღნიშნული „ხარკე ისარი! ხარ კეისარი, სიმდიდრით ლალი ჯიმშედ მფლობელი“ (სპარსეთის მფლობელი) [34, 65] და ჩახრუხადის „ახალო ხვასრო“ [34, 91]. შავთელთან ტრაპიზონის დაარსების ფაქტი [34, 33], ჩახრუხადესთან შავ ზღვაზე პეგემონია („პონტოს ზღვისაგან არს უფლებანი“) [34, 92].

შავთელთან თამარის კეისრად მოხსენიება, მნიშვნელოვანი ფაქტია, ისევე, როგორც ვარძიის ფრესკაზე მისი წითელი წაღებით გამოსახვა, რაც მხოლოდ ბიზანტიის იმპერატორთა პერროგატივას წარმოადგენდა და სხვ. აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ შავთელი და ჩახრუხადე აღმოსავლურ (სპარსულ) და დასავლურ (ტრაპიზონულ) პოლიტიკას, განსხვავებით თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიისგან, არა იზოლირებულად, არამედ ურთიერთკავშირში განიხილავენ. ამ საკითხს საგანგებოდ შევხებით სპეციალურ წერილში, სადაც სხვა არგუმენტებთან ერთად, საქართველოს აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკის საჩვენებლად ჩახრუხადის „ახალო ხვასროსთან“ ერთად ვიმონებთ შავთელის „ახალო რომოს“ [32, 72]. მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე, რომ აღნიშნული პოლიტიკის გატარებისას თამარს წინ ვერ აღუდგნენ ვერც

ხვარასნისა და ვერც ერაცის სულთნები [35, 107] და რომ მისი ამ პოლიტიკის აღსანიშნავად თამარის ტიტულატურაში დასტურდება აღმოსავლეთისა და დასავლეთის თვითმპყრობელი, ხოლო მონეტებზე ამაყი წარწერები. ცხადია, „ვეფხისტყაოსანში“, ყოველივე მხატვრული ნაწარმოებისთვის დამახასიათებელი ხერხებით გამოიხატება, მაგრამ ფაქტია, რომ იგი მიესადაგება ზემოთ აღნიშნული ნაწარმოებების საერთო განწყობასა და ავტორთა პოლიტიკურ ხედვას. ამის მაგალითია თუნდაც სპარსეთზე გამარჯვების ეტაპების ჩვენება, ჯერ ხვარაზმასა და მერე ქაჯთა სამეფოს მარცხის სახით. ასევე მხატვრული ხერხითაა ნაჩვენები სპარსული და საზღვაო პოლიტიკის კავშირი. ტარიელისა და ნესტანისთვის: „ზღვათა მეფე გარდაიხდის მუნ ქორწილსა მეტად დიდსა“. ტარიელს მეფემ „ქაჯეთიცა დაუმაღლა, არ გაუშვა დღესა შვიდსა“ (1423). მაგრამ მას აქვს ზღაოსნობის ეტაპებიც მინიშნებული, რასაც ქვემოთ მივუბრუნდებით. მანამდე კი უნდა აღვნიშნოთ და ესეც მრავლისმეტყველია, რომ ტრაპიზონში დიდხანს ცოცხლობდა ხსოვნა საქართველოს სპარსეთში ლაშქრობის თაობაზე. ამის საფუძველზე ზოგიერთმა მკვლევარმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ ტრაპიზონიდან უნდა შესულიყო შუა საუკუნეებში რუსეთში გავრცელებული თქმულება დინარაზე, ანუ თამარზე, სადაც საუბარია ქართველი მეფის სპარსეთში ლაშქრობასა და მის ძლევაშობილ მეფეზე გამარჯვება, საიდანაც იგი დიდძალი ნადავლით დაბრუნებულა [36, 62-103].

კიდევ ერთ ფაქტორზე გვინდა ყურადღების გამახვილება. რუსთაველის დამოკიდებულება საზღვაო და სპარსული სამყაროსადმი ისეთივეა, როგორც „ქართლის ცხოვრებისა“, და ორივე ერთნაირი მიდგომით ხასიათდება. თუ ქართული საისტორიო წყარო თამარის სპარსული ლაშქრობის აღწერისას გვიჩვენებს, რომ თამარს სპარსეთის პოლიტიკის გატარებისას ბევრად დიდი წინააღმდეგობის გადალახვა მოუხდა და შესაბამისად მისი პოლიტიკაც გაცილებით შემტევი და აგრესიული იყო, სამაგიეროდ ქართული მოდგმის ხალხით, ლაზებით დასახლებულ ტერიტორიაზე მან ბევრად იოლად შეძლო თავისი პოლიტიკის განხორციელება. თამარს მის მიერ დაარსებულ ტრაპიზონის იმპერიასთან სერიოზული პრობლემები არ შექმნია. იგივე სქემასთან გვექნება საქმე „ვეფხისტყაოსანშიც“, თუ გულანშაროში ტრაპიზონს ვიგულისხმებთ, ხოლო ქაჯეთისა და ხვარაზმას სამეფოებში – სპარსეთს. ამკარაა, როგორი რთული ამოცანების წინაშე დგებიან პოემის გმირები და რაოდენ რთულია მათ მიერ გადახდილი ბრძოლა ქაჯებთან, რასაც წინ დიდი მოსამზადებელი პერიოდი უდევს. ნიშანდობლივია აგრეთვე, რომ პოემის მიხედვით, ყველაზე ხშირი მიმოსვლა ამ ორ სამეფოს შორის დასტურდება, ამავე დროს ეს ურთიერთობა მრავალმხრივია და, რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, სავაჭრო კავშირიცაა დადასტურებული. როგორც ჩანს, არ უნდა იყოს შემთხვევითი ისიც, რომ ქალაქი ყველაზე კარგად გულანშაროს შემდეგ ქაჯთა სამეფოს მაგალითზეა აღწერილი. მრავლისმეტყველია აგრეთვე, რომ გულანშაროსა და დამარცხებულ ქაჯთა სამეფოს საქმეებში სწორედ ტარიელი რომ

ერთვება, როგორც უკვე ქაჯთა საქმეების ბატონ-პატრონი და განმკარგველი. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, აქ საუბარია აგრეთვე ქაჯთა სამეფოს სიმდიდრის გადანაწილებაზე, რომლის დიდი ნაწილიც ერთგულ მოკავშირე გულანშაროს ხვდება, მათ შორის გულანშაროს ვაჭრებს, რომელთა როლი დიდაა ქაჯთა სამეფოს მარცხში. უნდა აღინიშნოს, რომ ვაჭართა აქტიურობა ამ მოვლენებში, როგორც ჩანს, არ არის შემთხვევითი, იგი ასახავს რუსთაველის ეპოქის რეალობას და, როგორც აღვნიშნეთ, ერთგვარ ასოციაციას იწვევს ზემოაღწერილ იბერიელ ვაჭართა მოქმედებასთან, რაც ირიბად თუ პირდაპირ პოლიტიკურ მოვლენებთან იყო დაკავშირებული. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ტარიელი პირველ ინფორმაციას ქაჯთა სამეფოს მარცხის გამო არა ინდოეთს, არამედ გულანშაროს აცნობებს (1414), აქვე უხდის მას ზღვათა მეფე ქორნილსაც. ამით რუსთაველი კიდევ ერთხელ გვიდასტურებს გულანშაროს, როგორც მოკავშირის, განსაკუთრებულ მნიშვნელობას, რასაც ქაჯებზე გამარჯვებითაც გვიჩვენებს. ეს კარგად ჩანს ტარიელის ზღვათა მეფისადმი მიმართულ შემდეგ სიტყვებში: „ან მე მაქვს ქაჯთა ქვეყანა და მათი დანადებია; / მეფეო კარგი ყველაი მე თქვენგან წამკიდებია“ (1415). რუსთაველის „დიდასა მეფესა ზღვათასა“ (1420), ასევე ერთგვარ ასოციაციას იწვევს „მეგას კომნენოსთან“. აღნიშნულ ტიტულატურას, ტრაპიზონის კომნენოსები ატარებდნენ, რაც ნიშნავდა დიდ კომნენოსს.

როგორც აღვნიშნეთ, სპეციალურ ლიტერატურაში გულანშაროს შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. მას როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში ეძებდნენ ვ.ნოზაძე, ალ.სევანიძე, შ. ნუცუბიძე, ალ. ბარამიძე, თ.ჩხეიძე, ვ. გაბაშვილი და სხვ. გულანშაროსა და მულაზანზარის ადგილმდებარეობის განაზღვრას ართულებს ის გარემოება, რომ მათი სახელები ავტორის მიერაა შეთხზული. თუმცა მკვლევრები სათანადო კონტექსტებზე დაყრდნობით მაინც ცდილობენ მათ ლოკალიზაციას. ვ.ნოზაძის აზრით, „გულანშაროს მდებარეობა, უეჭველია, სუბტროპიკულია, იგი თბილი მხარეა...“ [11, 96]. შ.ნუცუბიძე გულანშაროს სამხრეთ იტალიის ერთ-ერთ სავაჭრო ნავსადგურად მიიჩნევს. ამ მოსაზრების დასაბუთებას ის ცდილობს მობალდადე ვაჭრების სავაჭრო გზის მარშრუტის გარკვევით. მისი არგუმენტაციით, ისინი ხმელეთით დასავლეთისკენ და შემდგომ ზღვით ჩადიან გულანშაროში, ანუ სამხრეთ იტალიის ქალაქში. აქ შ. ნუცუბიძე სავაჭრო გზის მეშვეობით განიხილავს ქალაქის ადგილმდებარეობას. მას მოაქვს სხვა საბუთიც. იგი ყურადღებას აქცევს გულანშაროს სავაჭრო ორგანიზაციას, მის მაღალ დონეს, რომელიც ხანგრძლივი დროის მანძილზე, მკვლევრის აზრით, აშკარად სავაჭრო ტრადიციით იყო შექმნილი, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს იმ ფაქტზე, რომ გულანშარო სამხრეთ იტალიის ერთ-ერთ ქალაქად ჩაითვალოს, ვინაიდან დასავლეთ ევროპის სხვა ქვეყნებს სავაჭრო ოპერაციების რეგულირების ასეთი მაღალი დონე პრაქტიკაში არ ჰქონდათ. ვაჭრობა ძირითადად ძალმომრეობასა და ძარცვაზე ჰქონდათ დაფუძნებული [16, 9]. მულაზანზარის ადგილმდებარეობის საკითხთან

დაკავშირებით შ.ნუცუბიძე მიიჩნევს აგრეთვე, რომ ამ მცირე, მაგრამ ლამაზი ქალაქის ლოკალიზება შეუძლებელია [16, 9].

ვ. ნოზაძე საერთოდ არ ეხება ამ კუთხით მულღაზანზარის საკითხს. მისი აზრით, „გულანშარო და მულღაზანზარი უეჭველია ნამდვილი ქალაქი არიან, მაგრამ მათი აღმოჩენა, რადგან სახელი მაგათი მოგონილია, ძნელია“ [11, 97]. მკვლევრები აღნიშნული ქალაქების ლოკალიზაციას ცდილობენ მათი ტიპის დადაგენითაც. მაგ., ალ. სვანიძე, რომელიც „ვეფხისტყაოსნის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვისას ცალკე ნაკვეთებს უთმობს გულანშაროს და მულღაზანზარს, წერს: „ქალაქი გულანშარო, რომელიც ზღვის პირად მდებარეობს წარმოადგენს სახელმწიფოს, – და სახელდობრ „ზღვათა სამეფოს“ [15, 5]. მან ყურადღება მიაქცია იმასაც, რომ გულანშარო სავაჭრო ქალაქია. მაგრამ გულანშაროს მთავარ დამახასიათებელ ნიშნად მას მიაჩნია მისი გაიგივება „ზღვათა სამეფოსთან“, რის საფუძველზეც იგი შენიშნავდა: „მამასადამე, აქ სახელმწიფო ქალაქებზეა ლაპარაკი, ისეთ სახელმწიფო-ქალაქზე, როგორც იყვნენ თავის დროზე ათენი, რომი, კართაგენი“ [15, 5]. მაგრამ საქმე ისაა, რომ მონათმფლობელური ეპოქის პოლისური ტიპის ქალაქებთან გულანშაროს გაიგივება და მისი სახელმწიფო ქალაქად გამოცხადება არ შეეფერება ისტორიულ სინამდვილეს. გულანშაროს და მულღაზანზარის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ფეოდალურ ქალაქებთან, რომელთა არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები მხოლოდ და მხოლოდ XI-XII საუკუნეებით შეიძლება შემოვფარგლოთ. სხვათა შორის, რუსთველოლოგიურ ლიტერატურაში, ალ. სვანიძე ერთადერთი არაა, რომელიც „ვეფხისტყაოსნის“ გულანშაროს და მულღაზანზარს ქალაქ-სახელმწიფოსთან აიგივებს. იმავე აზრისაა ვიქტორ ნოზაძეც. მისი მტკიცებით, ქალაქი სახელმწიფო შუა საუკუნეებში გავრცელებული მოვლენა იყო და „მისი საბრძანისი“ ჩვეულებრივ ქალაქის გარშემო მდებარე მხარეებით განისაზღვრებოდა. ასეთებად იგი თვლის გულანშაროსა და მულღაზანზარს. მართალია, შუა საუკუნეებში არსებობდა ქალაქი-სახელმწიფოები და ასეთებს წარმოადგენდნენ, მაგალითად, იტალიის ქალაქები, თვით ქალაქი რესპუბლიკები (ვენეცია იტალიაში, ნოვგოროდი რუსეთში...), მაგრამ მათ არაფერი ჰქონდათ საერთო პოლისური ტიპის ქალაქებთან. ისინი წარმოადგენდნენ ფეოდალურ ქალაქებს. ჩვენი აზრით, ასეთივე ფეოდალური ქალაქებია გულანშარო და მულღაზანზარი. მელიქ-სურხავის სამფლობელო „ზღვათა სამეფოშიც“ ნაგულისხმევია არა ქალაქი სახელმწიფო, არამედ „ზღვათა სამეფოს“ მთავარი რეზიდენცია, მეფის ადგილსამყოფელი, მისი დედაქალაქი – გულანშარო. შედარებით უფრო ფრთხილად, მსგავს მოსაზრებას გამოთქვამს აკად. შ. ნუცუბიძე. მაგრამ მას მხედველობაში აქვს არა იმდენად ქალაქი-სახელმწიფო, რამდენადაც, საქალაქო თვითმმართველობა. მისი აზრით, საქალაქო თვითმმართველობის ელემენტები ყველაზე კარგად შეინიშნება გულანშაროს მაგალითზე, რაც, დასძენს მკვლევარი, დასტურდება იმით, რომ ვაჭართუხუცესი მეფესთან ახლო კავშირურთიერთობაშია. მაგრამ,

იქვე ნათქვამია ისიც, რომ ეს თვითმმართველობა ჯერ კიდევ შორსაა იტალიურ ქალაქ-კომუნისაგან. მაგრამ აღნიშნულ საკითხზე დაკვირვებამ და შესაბამისი ნაშრომების გათვალისწინებამ სულ სხვა შეხედულება ჩამოგვიყალიბა. ეერ-დოდ, სავაჭრო წრეების ურთიერთობა სამეფო ხალისუფლებასთან ჯერ კიდევ არ არის საქალაქო თვითმმართველობის მანიშნებელი. ამ კავშირს სულ სხვა სოციალურ-ეკონომიკური საფუძვლები გააჩნდა, რაც არ სცილდებოდა ფეოდალური დაქვემდებარების ფარგლებს.

როგორც ეს უკვე აღვნიშნეთ, ალ. სვანიძე გულანშაროში ვენეციას ხედავდა. იტალიურ ქალაქებზე მინიშნებებს აკეთებს შ. ნუცუბიძეც. მაგრამ, რეალობა სხვა სურათს გვაძლევს. საქმე ისაა, რომ რუსთაველის ეპოქაში აღმოსავლეთი ეკონომიკური თვალსაზრისით წინ უსწრებდა დასავლეთს, რომლის ეკონომიკაც ახლო აღმოსავლეთთან წარმატებულ ვაჭრობაზე იყო დამოკიდებული. შესაბამისად, XI-XII სს აღმოსავლეთის ქალაქები უფრო დანინაურებულია, ვიდრე ამავე პერიოდის ევროპის ქალაქები. აღმოსავლური ფეოდალური ქალაქის თავისებურებას წარმოადგენდა ისიც, რომ დასავლეთისგან განსხვავებით აღმოსავლეთში ფეოდალები ქალაქებში ცხოვრობდნენ. ისინი დიდვაჭრების საშუალებით მონაწილეობდნენ საერთაშორისო ვაჭრობაში, რის გამოც მათი ამ ვაჭრობისადმი ინტერესი დიდი იყო. ნიშანდობლივია, აგრეთვე, რომ აღმოსავლეთიდან დასავლეთში, მათ შორის საქართველოშიც შევიდა აღმოსავლური წარმოშობის სავაჭრო ტერმინოლოგია (ბაზარი, შუკა, ქარვანი, ქარავანსარაი, ხანაგა, არიფი...და სხვ.). ამგვარად, აღმოსავლეთი წარმოადგენდა საერთაშორისო ვაჭრობის ცენტრს და პოემაში წარმოდგენილი ქვეყნების უმრავლესობაც აღმოსავლურია. შესაბამისად, მთავარი მოქმედი პირებიც აღმოსავლეთიდან არიან. საქონელიც, თუნდაც ძვირფასი ქვები, რომელიც „ვეფხისტყაოსანში“ დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი, უმრავლეს შემთხვევაში აღმოსავლური წარმოშობისაა, ამდენად, რუსთაველი ყურადღებას აღმოსავლეთზე ამახვილებს, მიუხედავად იმისა, რომ რეალობა ქართულია. ამას ის აკეთებს გამიზნულად, გამომდინარე იქიდან, რომ აღნიშნულ პერიოდში მსოფლიო ვაჭრობის მთავარი ცენტრები – ინდოეთის ოკეანე და ხმელთაშუა ზღვა მუსლიმთა ხელთ იყო. მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე, რომ შუა საუკუნეებში მოგების მთავარ წყაროს საერთაშორისო ვაჭრობა წარმოადგენდა, ამდენად სავაჭრო მაგისტრატებზე გასვლასა და მათ კონტროლს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სხვადასხვა ქვეყნისა და მათ შორის საქართველოსთვის. რუსთაველიც, შესაბამისად დიდ ადგილს უთმობს გზებს, საზღვაო, თუ სახმელეთო ტრანსპორტს, მოგზაურებს, ქარვასლებს, მოგზაურობასთან დაკავშირებულ ამბებსა და სხვ. ასე რომ, ავტორი სავსებით გამიზნულად მიმართავს ქართული რეალობის აღმოსავლურ სამყაროზე მორგების ხერხს, რასაც თავად შემდეგი სიტყვებით გამოხატავს: „ესე ამბავი სპარსული ქართულად ნათარგმანები“. სპარსული კი რუსთაველის ეპოქაში, როგორც ეს ახსნა ვ. გაბაშვილმა, გარკვეულ შემთხვევაში ნიშნავდა ზოგად მაჰმადიანურსა და აღმოსავლურს. საამისოდ მან

მოიხმო თანადროული ქართული და სომხური საისტორიო წყაროებიც, რომელიც ეხმაურება რუსთაველის ანალოგიურ პერიოდს და გამოხატავს სპარსულ მუსლიმური კულტურის არსსაც, რომლის დროსაც (X-XIII სს) სპარსეთსა და სპარსელში ზოგადად აღმოსავლური ქვეყნები და ხალხები იგულისხმებოდნენ. მხედველობაშია მისაღები აგრეთვე, რომ პოემაში საზღვაო ვაჭრობაც აღმოსავლურია და რომ აღნიშნულ ხანაში დასავლეთის აღმოსავლეთთან ვაჭრობაში უპირატესობა საზღვაო ვაჭრობას ენიჭებოდა. ვენეცია და გენუაც აღმოსავლეთთან, კერძოდ კი, შავი ზღვის ვაჭრობით მდიდრდებიან, მაგრამ ეს პროცესი შედარებით გვიან, XIII ს-ის ბოლოდან იწყება. იტალიის ისტორიის სპეციალისტების აზრით, სწორედ შავ ზღვასთან გენუის ვაჭრობის შედეგად ოთხჯერ გაიზარდა გენუის ტვირთბრუნვა და დაინო მისი ისტორიის ოქროს ხანა. რაც შეეხება გულანშაროს სპარსეთში ძიების საკითხს, რასაც სპეციალური წერილი უძღვნა თ. ჩხეიძემ [37, 117-122]* და რასაც ასევე იზიარებს ვ. გაბაშვილი, თუმცა მას საგანგებოდ არ გამოუკვლევია მისი ადგილმდებარეობა, ჩვენი თვალსაზრისით, არ ჯდება პოემის სოფეტურ განვითარებაში. სპარსეთის წინააღმდეგ სპარსული ქალაქები არ გამოგვადგება. ვფიქრობთ, აგრეთვე, რომ გულანშარო და მულლაზანზარი, ქაჯთა სამეფოს წინააღმდეგ მთავარ მოქმედ პირთა მოკავშირეები, ამკარად ერთ სივრცეში უნდა მდებარეობდნენ. ეგვიპტიდან მომავალ მეკობრეთაგან ზღვაში დარბეულსა და ნაპირზე გამოორიყულ ეგვიპტელ ვაჭარს დაახლოებით ამ ტერიტორიებზე პოულობენ. რუსთაველი ერთ საინტერესო მინიშნებასაც აკეთებს. მულლაზანზარს თურქები ესაზღვრებიან („აქამდის მზღვარი თურქთაა, მოსაზღვრე ფრიდონ მზვრებითა“), ვისშიც მცირე აზიის თურქები უნდა ვიგულისხმოთ, ვინაიდან ხმელთაშუა ზღვიდან შავ ზღვაში შემოსულ არაბებს მხოლოდ მათთან შეიძლებოდა ჰქონოდათ შეხება. ისინი ჯერ მულლაზანზარს გადიან და შემდეგ შემოდიან გულანშაროში ე.ი. ეს უკანასკნელი უფრო ჩრდილოეთითაა. რაც შეეხება მულლაზანზარს, ის ვერაფრით ვერ იქნება ტრაპიზონი როგორც თავისი სიმცირის, ისე ხასიათის გამო. სხვათა შორის, რუსთაველის ზემოაღნიშნული სტროფის საფუძველზე ალ. სვანიძემ მულლაზანზარში ტრაპიზონი დაინახა [15, 16], მაგრამ როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მას არ გააჩნია ტრაპიზონის მასშტაბები, თუმცა ორივე ერთი ტიპისაა.

„ვეფხისტყაოსანში“ ორი სახის ქალაქია, ერთი ეს არის ფეოდალ მფლობელთა წმინდა სამხედრო დაწინაურების ციხე-ქალაქები და ქალაქი რეზიდენციები, ხოლო მეორეა ადმინისტრაციული, სავაჭრო და კულტურული მნიშვნელობის ქალაქები. ავთანდილსაც და ტარიელსაც, როგორც ვნახეთ, „მაგარი“, ანუ გამაგრებული ქალაქები ჰქონდათ. ამასთან ისინი წარმოადგენდნენ „სანაპირო ქალაქებს“ („ქალაქი მქონდა მაგარი, საზაროდ სანაპიროსა“).

* ი. აბულაძე, მ. ჯანაშვილი, ნ. მარი გულანშაროს თარგმნიდნენ, როგორც „ვარდის ქალაქ“.

სანაპირო, ანუ სასაზღვრო ქალაქები და თვითონ სამფლობელო ჩვეულებრივ ჰქონდათ ყმადნაფიცებს, რომელნიც ქვეყნის ნაპირებს, ანუ საზღვრებს იცავდნენ გარეშე მტრის შესაძლებელი თავდასხმისაგან. ამის სანაცვლოდ მათ ეძლეოდათ „სახარაჯო“, როგორც ყმადნაფიცებს, ანუ ვასალებს. სულ სხვაა თავისი მნიშვნელობით და დანიშნულებით გულანშარო და მულღაზან-ზარი. ესენი წარმოადგენდნენ როგორც სავაჭრო, ისე ადმინისტრაციული და კულტურული მნიშვნელობის ქალაქებს. ამასთან, არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს იმ ფაქტმა, რომ დასახელებული ქალაქები მდებარეობს დიდ საერთაშორისო სავაჭრო მაგისტრალზე. ისიც აშკარაა, რომ გულანშაროს და მულღაზანზარის სიმდიდრის მთავარი საფუძველი საგარეო ვაჭრობაა. რუსთაველი, ამ შემთხვევაშიც ზედმინეებით გადმოგვცემს რეალურ ვითარებას, რადგან, როგორც ცნობილია, საშინაო ვაჭრობის მაგიერ შუა საუკუნეების საქართველოში და აღმოსავლეთში საგარეო ვაჭრობა იყო განვითარებული. ამავე ქვეყნებში ქალაქების საერთაშორისო ვაჭრობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ფეოდალები. როგორც ვხედავთ, რუსთაველი ყველგან და ყველა შემთხვევაში ხაზს უსვამს XI-XII სს-ის ქართული თუ აღმოსავლური ქალაქების ყველაზე დამახასიათებელ და ნიშანდობლივ თავისებურებებს. ასევე იყო, როგორც ეს ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ქართულ სამყაროსთან ახლოს მდგომ ტრაპიზონშიც.

გულანშაროს ტრაპიზონთან გაიგივების თვალსაზრისით, ჩვენი აზრით, კიდევ ერთი საინტერესო მინიშნება არსებობს, რომელიც უნდა მომდინარეობდეს საქართველოსა და ტრაპიზონის ისტორიიდან. საქმე ისაა, რომ გულანშაროსა და მულღაზანზარის სამეფოებსა და მეფეებს შორის ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი და თვალში საცემი გარემოებაა, რაზეც ამ კუთხით ასევე არ გამახვილებულა ყურადღება. თუ გულანშაროს სახელმწიფო სტაბილური, მშვიდი ქვეყანაა, მეფე კი ძირითადად სავაჭრო საქმეებში ჩართული, სულ სხვაა მულღაზანზარის მეფე ფრიდონი, აქტიური და მებრძოლი: „ნურადინ ფრიდონ მეფეა ამა ქვეყნისა ჩვენისა, / მოყმე მხნე, უხვი, ძლიერი, ფიცხლად მომლხტომი ცხენისა“ (959), ანდა: „მეფე ჩვენი მშვილდ-ფიცხელი“, „მტერთა სისხლ-მჩქეფი“ და სხვ. ფრიდონი აქტიურია, მელიქ-სურხავისგან განსხვავებით, მებრძოლი, იგი უშუალოდ მონაწილეობს ქაჯთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, რაც მთავარია, ამ სამეფოსაკენ მიმავალ გზებს კარგად იცნობს. ამდენად ამ ორი მეფის – მელიქ-სურხავისა და ფრიდონის დამოკიდებულება ქაჯთა სამეფოს წინააღმდეგ მოქმედების თვალსაზრისითაც განსხვავებულია, როგორც აღვნიშნეთ, ფრიდონი უშუალოდ მონაწილეობს ამ ბრძოლაში და ქაჯთა სამეფოს წინააღმდეგ გალაშქრების წინაც იბრძვის გარკვეული ძალების წინააღმდეგ. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ მათ შორის სრული თანხმობა და მხარდაჭერა ქაჯეთის საკითხში.

რუსთაველოლოგიაში დიდი ხანია არსებობს ტრადიცია „ვეფხისტყაოსნის“ პერსონაჟების ამა თუ იმ ისტორიულ პირთან გაიგივების, ასე მაგ., ზოგიერთი მკვლევარი ტარიელში დავით სოსლანს გულისხმობს, ზოგიც მას ავთანდილში

ხედავს და სხვ. [38, 44-45]. მაგრამ, თუ ვინ შეიძლება ვიგულისხმოთ გულან-შაროსა და მულაზანზარის მეფეებში, ამის შესახებ, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, არაფერი თქმულა. მაინც ვინ უნდა იყვნენ ისინი. ცხადია, ჩვენს მოსაზრებას, რომელიც ამ საკითხთან გაგვაჩნია, მხოლოდ ვარაუდის პრეტენზია აქვს, რაც ასეც უნდა იყოს, როდესაც საქმე გვაქვს „ვეფხისტყაოსნის“ ტიპის რთულ ნაწარმოებთან.

„ვეფხისტყაოსნის“ ჩვენებური ანალიზი, მისი გააზრება თანადროულ პოლიტიკასთან, საქართველოს აღმოსავლურ და საზღვაო ინტერესებთან ასოციაციას იწვევს ალექსი და დავით კომნენოსებთან. მათ შორისაც ფუნქციები თავიდანვე გაიმიჯნა, ორივეს ზურგს საქართველო უმაგრებდა. ამასთან, თუ თამარ მეფემ ალექსი მყარად დასვა ტრაპიზონის ტახტზე, რითაც თავისი საზღვაო პოლიტიკის პირველი ეტაპი დაასრულა და ერთგვარი პლაცდარმის ფუნქციაც დააკისრა შემდგომი მოქმედებისთვის, მეორე ეტაპის გაგრძელება დავითს დაეკისრა, რაც შავი და ხმელთაშუა ზღვების კონტროლს გულისხმობდა. ამდენად დავითი, როგორც ტრაპიზონის აქტიური საგარეო პოლიტიკის გამგრძელებელი მუდმივ ბრძოლებში იყო. ამ საკითხს საგანგებოდ შევვხებით [31, 180], აღვნიშნეთ ისიც, რამდენად იყო დამოკიდებული დასავლეთ საქართველოს ქალაქების მდგომარეობა იმაზე, თუ ვის ხელთ იყო შავი და ხმელთაშუა ზღვების კონტროლი. შავი ზღვის ჩაკეტვა რამდენად უარყოფითად მოქმედებდა საქართველოს ქალაქების ეკონომიკურ მდგომარეობაზე, რომელთა უმრავლესობა შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარეობდა [17, 41-63]. მათთვის ტრაპიზონთან, როგორც დიდ საერთაშორისო საზღვაო ცენტრთან ურთიერთობას უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ასე რომ, დავით კომნენოსის ფუნქცია დიდ დატვირთვას ატარებდა, რაც ევროპულ ისტორიოგრაფიაშიცაა აღნიშნული, ოღონდ საქართველოს ფაქტორის იგნორირებით [39]. დავითს სწორედ ამ დიდი მისიიდან გამომდინარე, ალექსი კომნენოსის მსგავსად, მეგას კომნენოსსა და ერთი ბიზანტიური წყაროს თანახმად, იმპერატორსაც უწოდებდნენ [40, 151, შენიშვნა 41]. მიუხედავად ამისა, რასაც ბიზანტიური წყაროები საგანგებოდ აღნიშნავენ, ძმებს შორის სრული კოორდინაცია და თანხმობა სუფევდა. მაგრამ იყო სუბორდინაცია, რაზეც XII ს-ის მოღვაწე ბიზანტიელი ისტორიკოსი ნიკეტა ხონიატე შემთხვევით არ ამახვილებს ყურადღებას, როდესაც დავითზე წერს: „აღიღებდა თავის ძმას, რომელსაც ალექსი ეწოდება, მის წინამორბედად და მაცნედ გამოდიოდა“ [30, 131]. მრავლისმეტყველია აგრეთვე, რომ დავით კომნენოსი თავის ბრძოლაში, ანუ ტრაპიზონის აქტიური საგარეო პოლიტიკის გატარებისას პაფლაგონიელებსაც ეყრდნობოდა, სადაც დიდი იყო საქართველოს გავლენა და საიდანაც კომნენოსები იყვნენ წარმოშობით. მაგრამ ჩვენი კვლევისთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ამ ბრძოლებში დავითი ეყრდნობოდა იბერიელებს, რომლებიც იმავე ნიკეტა ხონიატეს სიტყვებით, ფაზისის წყალს სვამენ. მრავლისმეტყველია ისიც, სწორედ დავითის სამხრეთისკენ სწრაფვის პარალელურად რომ მიმდინარეობდა საქართველოს

აქტიური სპარსული პოლიტიკა, რაც კიდევაც წარმატებით დაგვირგვინდა 1210 წ. სპარსეთში ლაშქრობითა და მისი ქალაქების აღებით. „ვეფხისტყაოსანშიც“ ფრიდონის, ამ მებრძოლი მეფის მოქმედება ასევე უკავშირდება ქაჯეთის, ანუ სპარსეთის მარცხს, რომელიც თავისი ხასიათით და ბუნებით ძალიან ჰგავს დავითს, მელიქ-სურხავი კი ტრაპიზონის, ამ მსხვილი საერთაშორისო სავაჭრო ცენტრისა და ქვეყნის მეფე ალექსის. როგორც ჩანს, არც ის არ არის შემთხვევითი, ტარიელი გულანშაროს შემდეგ ქორწილს მულაზანზარში რომ იხდის. ეს რალაცნაირად, იღონდ, ცხადია, მხატვრული მიდგომით, გვაგონებს საქართველოს ზემოაღნიშნული საზღვაო პოლიტიკის ორ ეტაპს, როდესაც ჯერ ტრაპიზონის იმპერია დაარსდა, შემდეგ კი დავითზე დაყრდნობით საქართველოს საზღვაო პოლიტიკის მეორე ეტაპის განხორციელება, რომლის პარალელურადაც სპარსეთში ლაშქრობა განხორციელდა. რაც შეეხება სპარსეთს რუსთაველი ამ შემთხვევაშიც სხვადასხვა ეტაპს გვიჩვენებს, ერთი მხრივ, ხვარაზმძას, ხოლო მეორე მხრივ, ქაჯების დამარცხების გზით. ამავე დროს ხაზს უსვამს გულანშაროსა და მულაზანზარის როლს და მნიშვნელობას ქაჯთა სამეფოს მარცხში. ეს რალაცნაირად ეხმაურება შავთელსა და ჩახრუხაძეს, რომლებიც თავისი ხასიათით ახლოს დგანან საისტორიო, კერძოდ კი „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებთან. აღნიშნულ ავტორებთანაც ასევე ნაჩვენებია საქართველოს საზღვაო და სპარსეთის პოლიტიკა თავისი ეტაპებით, რაც ასევე ურთიერთკავშირშია განხილული. ჩვენი აზრით, რუსთაველი მოცემულ შემთხვევაშიც ეხმაურება, ოღონდ წმინდა მხატვრული ხერხებით, ზემოთ ჩამოთვლილ ავტორებს.

ამგვარად, საზღვაო პოლიტიკისა და ტრაპიზონის ისტორიის კვლევამ, მისმა სპარსულ პოლიტიკასთან კავშირში განხილვამ, საშუალება მოგვცა ახლებურად გაგვეაზრებინა თამარის პოლიტიკა და მასზე დაყრდნობით „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც მხატვრული ნაწარმოებისთვის დამახასიათებელი ხერხებით ეხმაურება თანადროულ მხატვრულ ნაწარმოებებსა და თამარის ისტორიკოსებს. „ვეფხისტყაოსანში“ დადასტურებული მთელი რიგი მინიშნებებისა და თამარის პოლიტიკის საფუძველზე, ვისაც რუსთაველმა, პირველ რიგში, მისი წარმატებული პოლიტიკიდან გამომდინარე, უძღვნა თავისი ნაწარმოები. გამოთქვამთ ვარაუდს, რომ გულანშაროში უნდა იგულისხმებოდეს ტრაპიზონი, მულაზანზარი კი მის სამხრეთით უნდა ვეძებოთ, სადაც დავით კომნენოსის სამფლობელოები მდებარეობდა. მაგრამ, არსებითი და გადამწყვეტი მნიშვნელობა, მით უმეტეს, როდესაც საქმე გვაქვს მხატვრულ ნაწარმოებთან, აქვს გულანშაროსა და მულაზანზარის რეალური სადაურობის საფუძველების განსაზღვრას, რადგან რუსთაველს, ცხადია, მხედველობაში აქვს კონკრეტული ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება. დასმული საკითხის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან საბუთს წარმოადგენს პოემის ქალაქების გარეგანი სახის აღწერა-დახასიათება, ქალაქთან დაკავშირებული ურბანისტული და ნუმიზმატური ტერმინოლოგიის შინაარსობრივი მნიშვნელობა და სხვა ჩვენ

მიერ განხილული მასალის დაზუსტება. ამ მხრივაც გულანშარო და მულა-ზანზარი ახლოს დგანან ქართულ სამყაროსთან. განსაკუთრებით ეს ითქმის გულანშაროზე, რომელიც ძალიან ჰგავს ტრაპიზონის სამეფოს, რომელიც თამარის მიერ დაარსდა და კარგად ჯდება თამარის ეპოქის პოლიტიკურ ინტერესებსა და რეალობაში. მით უმეტეს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ რეალობა ქართულ სინამდვილეს უკავშირდება, რომელთანაც ასე ახლოს იდგა ქართული მოდგმის ლაზებით დასახლებული ტრაპიზონის მხარე.

1. მ. გაბაშვილი, ტრაპიზონის საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი X-XIII საუკუნეებში, კრ., ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, თბ., 2002.
2. მ. გაბაშვილი, თამარ მეფის აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკა, კრ., ვალერიან გაბაშვილი 90, თბ., 2003.
3. შოთა რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსანი“, თბ., 1966.
4. თ. ბერაძე, ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში, თბ., 1981;
5. ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის ფეოდალური ეკონომიკა („ვეფხისტყაოსნის“ მონაცემების მიხედვით), მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 3, თბ., 1987.
6. ვ. გაბაშვილი, საქართველო-ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან (XI-XIII სს.) თსუ შრ., ტ. 125, თბ., 1968.
7. ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ., 1959, 237.
8. მ. მახათაძე, ვეფხისტყაოსანში არსებული ქალაქებისა და საქალაქო სინამდვილის სადაურობის შესახებ, ქუთაისის სახ., პედ. ინსტიტუტის 23-ე სამეცნიერო მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა თეზისები, 1959, 7-11 აპრილი.
9. ნბერძენიშვილი, ვეფხისტყაოსანი როგორც საისტორიო წყარო, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბ., 1974.
10. შ. შესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962;
- 10¹. Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959;
11. ვ. ნოზაძე, ვეფხისტყაოსნის საზოგადოებათმეტყველება, სანტიაგო დე ჩილე, 1958.
12. ვ. გაბაშვილი, შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლური კულტურა (პერიოდიზაციის ცდა), კრ., აღმოსავლური კულტურა, თბ., 1980.
13. Hudud al-Alem, 1962.
14. ვ. კეკელიძე, ადრინდელი ფეოდალური ქართული კულტურა, თბ., 1934.
15. ასვანიძე, ვეფხისტყაოსნის გეოგრაფიული ადგილები, „შვიდი მნათობი“, I, 1920.
16. Ш. Нуцубидзе, Творчество Руставели, тб., 1958.
17. მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში, თბ., 1981.
18. ზ. კუტალიევიშვილი, ნაოსნობა საქართველოში, თბ., 1987.
19. И. Ю. Крачковский, соч., т. 4.
20. ისთახრი, ჰოდუდ ალ-ალემი, ჰამდალაჰ ყაზვინი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ვ. ფუთურიძისა, საქ. ისტ. წყაროები, თბ., 1935.
21. Masoudi, Las prairie d'or, texte et traduction par B. de Meynard et P. de Conteville, Paris, 1866-1867.
22. А. Мец, Мусульманский Ренессанс, М., 1966.
23. ნქოიავა, ფულის ტრიალი რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, „ენიმკის მოამბე“, ტ. III, ტფ., 1938;

- 23¹. ვ. გაბაშვილი, მახლობელი აღმოსავლეთის ფეოდალური ეკონომიკა.
24. თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, კრ., შოთა რუსთაველის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938.
25. Histoire de Saint Louis par Joinville, texte original ed. par Natalis de Wailly, Paris, 1921.
26. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.
27. მ. გაბაშვილი, ტრაპიზონი ქართული წყაროების მიხედვით, თსუ შრ., თბ., 1998.
28. История Византии, т. III., 1967.
29. შ. ბაურა, „ვეფხისტყაოსანი“, თბ., 1966.
30. ნიკეტა ხონიატე, გეორგიკა, თბ., VI, 1966, 148.
31. მ. გაბაშვილი, თამარ მეფის საზღვაო პოლიტიკის ისტორიიდან, თბ., 2003.
32. მ. გაბაშვილი, თამარ მეფის აღმოსავლური და დასავლური პოლიტიკა მხატვრული ნაწარმოებების მიხედვით („ვეფხისტყაოსანი“, „აბდულმესიანი“, „თამარიანი“), კრ., აღმოსავლეთი და კავკასია, 3, თბ., 2005.
33. История Византии ...
34. თამარ მეფე, ცასა ცათასა, ქართული მწერლობა, 3, თბ., 1988.
35. ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959.
36. ი. ცინცაძე, ძველი რუსული მასალები (XI-XVII სს) საქართველოს ისტორიისათვის, თბ., 1962.
37. თ. ჩხეიძე, „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი გეოგრაფიული ტერმინის განმარტებისათვის, კრ., აღმოსავლური კულტურა, თბ., 1980.
38. შ. გაბესკირია, რუსთველოლოგიის ზოგი პრობლემური საკითხის შესახებ („ვეფხისტყაოსნის“ ფაბულა, ტარიელისა და ავთანდილის პროტოტიპები და ეპილოგი), მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, თბ., 2004-2005.
39. V. Laurant, Sceau inedit de David Comnene, liberateur du Pont, არხეიონ პონტუ, 19, 1954.
40. С. Карпов, Трапезундская империя и западноевропейские страны в XIII-XV веках, М., 1981.

**ВОПРОСЫ МОРЕПЛАВАНИЯ И ГУЛАНШАРО В
„ВИТЯЗЕ В ТИГРОВОЙ ШКУРЕ”**

Резюме

Вопросы моря и мореплавания занимают значительное место в „Витязе в тигровой шкуре”. Руставели особенное внимание уделяет приморским городам, морской торговле, морской терминологии, морскому царству Гуланшаро и т. д. Особенный интерес Руставели к морской тематике объясняется обстоятельствами того времени, в частности преобладанием морской торговли над сухопутной. На основе ряда данных, имея в виду политические и экономические интересы времен царицы Тамар, можно прийти к выводу, что под Гуланшарским царством подразумевается Трапезундская империя, в основании которого царица Тамар сыграла решающую роль.

Manana Gabashvili

**THE QUESTIONS OF NAVIGATION AND GULANSHARO
IN THE “KNIGHT IN THE PANTER’S SKIN”**

Summary

The issues, concerning the sea and navigation play an important part in the “The Knight in the Panter’s Skin”. Rustaveli pays a special attention to coastal towns, sea trade, sea terminology and the sea Kingdom of Gulansharo, etc. Rustaveli’s interest in the sea themes is explained by the events, taking place in those days, viz. by the fact that sea trade prevailed over that on land. On the basis of certain data, taking into account political and economic interests of Queen Tamar’s epoch, one can come to the conclusion that in Gulansharo Kingdom Trabzon Empire is meant, in whose founding Queen Tamar played a desisive part.

ივანე ჯავახიშვილი

ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში ქველმოქმედება და საქველმოქმედო დაწესებულებანი

(ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა და წინათქმა დაურთო ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორმა, პროფესორმა ნათია ვანნაძემ).

წინათქმა

„ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში. ქველმოქმედება და საქველმოქმედო დაწესებულებანი“, – ასეთი სათაური აქვს ივანე ჯავახიშვილის ერთ ნაშრომს, რომელიც ნაწილებად ზედიზედ ქვეყნდებოდა გასული საუკუნის დასაწყისში გაზეთ „ივერია“-ში, რომელსაც იმხანად გამოჩენილი ქართველი მეცნიერი და მამულიშვილი ფილიპე გოგიჩაიშვილი რედაქტორობდა.

მეცნიერი და ეპოქა, დრო და ადამიანები, საზოგადოება ძველსა და ახალ დროებათა ჭიდილის ზღურბლთან, პოლიტიკურ იდეათა შორის ბრძოლა, ახალი მიმართულებები საზოგადოებრივ აზროვნებაში, ქრისტიანული მოძღვრება და ეკლესიის მსახურნი და კიდევ სხვა არა ერთი საკითხია აღძრული წინამდებარე ნაშრომის შესავალ ნაწილში.

ნაშრომს წითელი ზოლივით გასდევს ერთი მთავარი იდეა – რაში მდგომარეობდა ქველმოქმედების აქტი შუა საუკუნეების ქართულ სინამდვილეში, როგორ იყო გააზრებული ქველმოქმედების ცნება, ვის შეეძლო ესარგებლა ქველმოქმედებით, ვინ იყო მისი გამღები, ვინ – მომხმარებელი.

მეცნიერი თავიდანვე განსაზღვრავს თავისი ნაშრომის მიზანს, „...შეისწავლოს, თუ რა ზნეობრივ ნიადაგზე იყო დამყარებული საქართველოში ქველმოქმედება, ვის ჰქონდა ზნეობრივი უფლება ქველმოქმედებით ეცხოვრნა, რა მიზეზის გამო ეხმარებოდა ქონებრივად ქართველი ერი სამღვდელთა და მონაზვნებს, როგორ შეიცვალა თანდათან მონაზვნების ორი უმთავრესი აღთქმა და როგორ გადაგვარდა იგი; დასასრულ, რა და რა საქველმოქმედო დაწესებულებები არსებობდა ძველ საქართველოში და ვინ იყვნენ მათი დამაარსებელი“

(„ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში...“, გვ. 2). ავტორს ამოდრავებდა დიდი სურვილი – სრულიად ნათლად და გამოკვეთილად ეჩვენებინა მკითხველისათვის ის ზნეობრივი და საზოგადოებრივი შეხედულებანი, რომელსაც ემყარებოდა ქველმოქმედება და საქველმოქმედო ინსტიტუტები საქართველოში. საქმე ის გახლავთ, რომ, როგორც ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავდა, „დასავლეთ ევროპის სამეცნიერო მწერლობაში, მეტადრე საეკლესიო მკვლევართა შორის, ერთი ცრუ აზრი არის გავრცელებული, ვითომც აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხთა ზნეობრივი მოძღვრება მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში შეუცვლელი, სრულებით გაქვავებული ყოფილიყო. ჩვენ დავინახავთ, რომ აღმოსავლეთშიაც, განსაკუთრებით საქართველოშიაც ზნეობრივი მოძღვრება იმნაირადვე იცვლებოდა და სხვაფერდებოდა, როგორც დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, რომ საქართველოშიაც იბრძოდა ხალხი ზნეობრივ შეხედულების წარმატების გულისთვის“ (Ibid., გვ. 2-3). თითქოს ამ მეცნიერთა საპასუხოდ, მათი მცდარი შეხედულების საწინააღმდეგოდა შექმნილი ეს ნაშრომი – ზნეობრივი მოძღვრების ისტორიის ამსახველი, რომელშიც ქართველი ხალხის ძირითადი ზნეობრივი შეხედულება დინამიკაშია მოცემული, ნაჩვენებია, თუ რა და რა ზნეობრივი თვალსაზრისი ედო საფუძვლად ქველმოქმედებას და საქველმოქმედო დანესებულებებს სხვადასხვა დროს; როგორი ზნეობრივი ნორმებით ხელმძღვანელობდა ქართული საზოგადოება ისტორიული დროის სხვადასხვა მონაკვეთში. მართალია, ბატონ ივანეს ქართული შუასაუკუნოვანი საზოგადოება აქვს აღებული საკვლევად, და თანაც მისი ერთი მონაკვეთი მხოლოდ, მიუხედავად ამისა, მკვლევარი თხრობას უძველესი წყაროს – სახარების ტექსტის – მოტანით იწყებს, კერძოდ, აღნიშნავს, რომ „ქართველ ხალხის ძირითადი ზნეობრივი შეხედულება სახარების მოძღვრებაზე იყო დამყარებული; ხოლო სახარების ზნეობრივი იდეალი იმაში მდგომარეობდა, რომ ადამიანი ისეთივე სპეტაკი და უნაკლებო ყოფილიყო, ვითარცა მამა ზეციერი, და დაუშრეტელ სიყვარულით და სათნოებით მოპყრობოდა თავის მოყვასს, მეტადრე უძღურს და გლახაკს: მშიერს, მწყურვალს, შიშველს, სნეულს და სხვა“ (მითითებულია მათე, XXV, 35-40; იხ. Ibid., გვ. 3). სახარებიდან ჩანს, რომ ქრისტეს უმთავრეს ზნეობრივ მცნებას უძღურთა და გლახაკთა მიმართ ქველმოქმედება შეადგენდა. მაგრამ ისმის კითხვა: ვინ ჩაითვლებოდა გლახაკად? ყველა მშიერ-მწყურვალისათვის უნდა მიეცა კაცს ქველის საქმარი თუ არა? სახარება ამ კითხვას

არ პასუხობს. მხოლოდ პავლეს II ეპისტოლე თესალონიკელთა მიმართ, ისიც ერთი წინადადებით, გვამცნობს: „ყველა, ვისაც კი შრომა და მუშაობა შეეძლო, მოვალე იყო ემუშავნა და ისე გამოეკვებნა თავისი თავი“ (Ibid., გვ. 3). წესად იყო მიღებული, რომ არ დახმარებოდნენ საზოგადოების იმ წევრებს, ვისთვისაც მათხოვრობა ხელობად, პროფესიად ქცეულიყო. მათ არ ჰქონდათ ზნეობრივი უფლება ქველმოქმედებით ესარგებლათ.

ამის შემდგომ ბატონი ივანე იხილავს იმ პირთა მდგომარეობას, ვისთვისაც ქადაგება და ქრისტიანულ კრებულთა დამოძღვრა ერთადერთ საქმიანობად გადაქცეულიყო და მოუცლელობის გამო ულუკმაპუროდ დარჩენილიყვნენ, მაგრამ აქვე შეგვახსენებს, რომ თვით იესომ ამცნო თავის მოწაფეებს, რომ „მქადაგებელსა და მახარობელს ზნეობრივი უფლება აქვთ დახმარების მიღების“, და შემოდის ფორმულა: „...ღირს არს მუშაკი სასყიდლისა თვისისა“ (მათე, X, 10; ლუკა, X, 7). ასეთსავე მცნებას მისდევენ მოციქულების დროს, მხოლოდ პავლე მოციქულმა შეცვალა ეს ჩვეულება და არ დაუშვა, რომ თავად აეღო ქადაგების გამო სასყიდელი ხალხისგან, ანუ, როგორც ბატონი ივანე აღნიშნავს, „...დაუღალავ მოციქულს არ უნდოდა „სახარებისაგან ცხოვრებაჲ“ (I კორინთელთა, IX, 14-16; II თესალონიკელთა, III, 7-10) და თვითონ შესანიშნავი მაგალითი უჩვენა თანამედროვეთ: როდესაც პავლე ქადაგებისგან მოიცილიდა ხოლმე, მაშინვე შეუდგებოდა შრომას; მისი ხელობა კარვების აგება იყო. დასკვნა ასეთია: „მქადაგებელსა და მოძღვარს უფლება ჰქონდა კრებულისა ან სამწყსოსაგან სასყიდელი და დახმარება მიეღო, მაგრამ პირადად მას უკეთესად მიაჩნდა, რომ სამღვდელეობას უსასყიდლოდ და უანგაროდ ესამსახურნა სამწყსოსათვის; მაშასადამე, მწყემსს მხოლოდ განსაკუთრებულ გაჭირვების დროს უნდა მიემართნა კრებულისათვის“ (Ibid., გვ. 5).

III ს-ში დაინერა ეპისკოპოს კვიპრიანეს წერილები, საიდანაც კარგად გამოჩნდა, რომ ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში მისდევდნენ მცნებას, რომლის მიხედვით, მწყემსნი ცდილობდნენ თავიანთი შრომით გამოეკვებათ თავი. „ამიტომ თითქმის ყველაფერი, რასაც კი მორწმუნენი სწირავდნენ ხოლმე კრებულს საქველმოქმედოდ, განსაკუთრებით ღარიბ-ღატაკსა და გლახაკს ახმარებდნენ ხოლმე“ (Ibid., გვ. 5).

ივანე ჯავახიშვილი ქველმოქმედებას ზნეობრივ ნიადაგზე დამყარებულ ქმედებად წარმოადგენს. ნაშრომში შესწავლილია საკითხთა მთელი წრე, კერძოდ, რა ზნეობრივ ნიადაგზე იყო დამყარებული საქართველოში ქველმოქმედება, ვის ჰქონდა ზნეო-

ბრივი უფლება ქველმოქმედებით ეცხოვრა, როგორი ზნეობრივი ნორმა კარნახობდა ქართველ ერს ქონებრივად დახმარებოდა სამღვდელუობასა და მონაზვნებს, როგორ შეიცვალა თანდათან მონაზვნების ორი უმთავრესი აღთქმა – ქალწულებისა და სიგლახაკისა, როგორ დაკნინდა ქრისტიანთა კრებულსა და საზოგადოებაში ორივე სქესის ქალწულობის აღმთქმელთა მნიშვნელობა, და როგორ გარდაიქმნა ამ ადამიანთა ერთი ჯგუფი მეუდაბნოედ, დაინახა რა ის განსაცდელი, რომელიც მის დიად მისწრაფებას – ქალწულებრივს – გაქარწყლებას უქადდა. ამგვარად, მეუდაბნოენი და მონაზვნები მიემატნენ იმ საზოგადოებრივ ფენას, რომელსაც ზნეობრივი უფლება ჰქონდა ერისკაცთა ქველმოქმედებით და თანაგრძნობით ეცხოვრა. ესენი იყვნენ: უძლურნი, სნეულნი ან ბუნებითი ნაკლის მქონე ადამიანები; ანდა ის პირნი, ვინც პატიოსნად შრომობდა, მაგრამ წვრილშვილის გამო მაინც ღარიბად ცხოვრობდა; და კიდევ, სასულიერო პირნი, ვისაც ქადაგება და მოძღვრება ქრისტიანთა კრებულში იმდენ დროსა და ძალას ართმევდა, რომ ლუკმაპურის მოსაპოვებლად წამიც კი არა რჩებოდათ. ამიტომაც სამღვდელოება ეკლესიის ქველმოქმედებით საზრდოობდა. ასევე კრებულის ანუ ეკლესიის ქველმოქმედებით იკვებებოდნენ გლახაკები – ქრისტესმიერი სიყვარულისა და სინანულის გამო. პროფესორ ა. ჰარნაკის ნაშრომზე დაყრდნობით, ივ. ჯავახიშვილი თვალს ადევნებს ამის შემდგომ თანდათან მიმდინარე პროცესებს, როდესაც „...მღვდლობა მხოლოდ ხელდასმულებს შეეძლოთ მიეღოთ, ხოლო მოძღვრების უფლება მარტოოდენ განსაკუთრებულ ცოდნით აღჭურვილ პირებსღა ჰქონდათ. ამ ორივე სქესის ქალწულების აღმთქმელთა ქრისტიანეთა კრებულსა და საზოგადოებაში საქმე აღარაფერი ჰქონდათ, მათს მიმოსვლასა და მოღვაწეობას ერში მნიშვნელობა და მიზანი დაეკარგა“ (Ibid., გვ. 6). მაშინ ამ ადამიანთა ერთმა ჯგუფმა ამქვეყნიურ ცდუნებებს თავი აარიდა და ამ ცოდვილი წუთისოფლიდან უდაბნოში გაიხიზნა. ასე გაჩნდა მეუდაბნოეობა. მეუდაბნოენიცა და მონაზვნებიც ქრისტიანთა ქველმოქმედებით სარგებლობდნენ. ივ. ჯავახიშვილი გამყოფ ხაზს ავლებს მონაზვნებსა და გლახაკებს შორის: პირველნი საკუთარი სურვილით იყვნენ ღარიბი და უსახსრო, რათა ზნეობრივად სრულნი და უმანკო გამხდარიყვნენ, ხოლო მეორენი – თავისდაუნებლიედ. პირველთა კერძო პირები – თითოეული გულშემატკივარი და თანამგრძნობი ეხმარებოდა, მეორეებს – მთელი ქრისტიანთა კრებული, ეკლესია. ოღონდ ისიც უნდა ითქვას, რომ მეუდაბნოენი ბეჯითად მისდევდნენ

ქალწულებისა და სიგლახაკის აღთქმას, და მხოლოდ იშვიათად მიმართავდნენ ხოლმე ქველმოქმედებას; ძირითადად, სრულს სიღარიბეში ცხოვრობდნენ, ყოველგვარ სარჩო-საბადებელს მოკლებულნი, მაგრამ ზნეობრივად სპეტაკნი და სრულნი. ივ. ჯავახიშვილი ქართული ჰაგიოგრაფიული თხზულებების ტექსტებზე დაყრდნობით აანალიზებს ტერმინს „გლახაკი“ და მიდის დასკვნამდე, რომ მეუღაბნოენი ნებაყოფლობით ირჩევდნენ უპოვარებასა და სიგლახაკეს, რამდენადაც შეიძლებოდა, თავისი შრომით ცხოვრობდნენ და სწადოდათ კიდევაც თავიანთი თავისათვის „გლახაკი“ დაეძახათ.

მაგრამ გრიგოლ ხანცთელის დროიდან, როდესაც საქართველოს ერთ ნაწილში დიდი გულმოდგინებით შეუდგნენ მონასტრების მშენებლობას, მეუღაბნოება სამონასტრო წესით ცხოვრებამ შეცვალა, იძულებით სრული უპოვარება და სიგლახაკე – სამონასტრო მამულის შეძენაზე ზრუნვამ, მაგრამ ძირითად ზნეობრივ მოძღვრებას ბერობა არ ივიწყებდა და სვინდისიერდ მიჰყვებოდა პავლე მოციქულის ზნეობრივ მცნებას: „...უკეთუ ვისმე არა უნებს საქმის, ნუცა ჰსჭამნ“ (III, 10, 12). ივანე ჯავახიშვილის აზრით, გრიგოლ ხანცთელის „ცხოვრების“ ტექსტი გვიჩვენებს, რომ მხოლოდ სრული სიღარიბის პირობებში მყოფი ადამიანი შეიძლებოდა ყოფილიყო ზნეობრივად უმნიცკლო; და მონასტრების მშენებლობაც ღვთის განგებით ამ სპეტაკი ადამიანების – ბერობის ხელით უნდა მომხდარიყო, რომელთაც XI საუკუნეშიც კვლავ ტერმინი „გლახაკი“ მიემართებოდა (იოანესა და ექვთიმეს „ცხოვრება“). მაგრამ ნიშნავს თუ არა ეს, რომ მეფეებს, განსაკუთრებული სიმდიდრითა და შეძლებით გამორჩეულ აზნაურებს, მოხელეებს არ ჰქონდათ ზნეობრივი უფლება, აეგოთ მონასტრები? ივანე ჯავახიშვილის დაკვირვებით, ხანცთელი არქიმანდრიტის მოღვაწეობის ხანაში მეფეებს შეიძლებოდა აეგოთ საეპისკოპოსო საყდრები (გრიგოლ ხანცთელის „ცხოვრება“) და, ამავე დროს, ელვანათ, ეზრუნათ მონასტრებზე. ამ მხრივ ეს ეპოქა გარდამტეხია (VIII საუკუნის II ნახევარი და IX საუკუნის I ნახევარი). მერე და მერე, XI-XII საუკუნეებიდან დაწყებული, ახალი მონასტრების უდიდესი ნაწილი, სულ კერძო პირთა აგებული, მათ საპატრონოდ ითვლებოდა.

ასე გაჩნდა სამონასტრო საკუთრება, მართალია, არა თითოეული წევრის კერძო საკუთრება, არამედ – საზოგადო, მაგრამ მაინც საკუთრება; ასე დაიწყო მონაზვნობის უმთავრესი მცნების – სიგლახაკის – რღვევა. საზოგადოებაში ახალი იდეალი ჩნდება: არა მხოლოდ საკუთარ ზნეობრივ სისპეტაკეზე,

არამედ საზოგადოების უმაღლეს გონებრივ განვითარებაზე მარად მზრუნველი ბერი. სწორედ მონასტრებში გაიშალა ის დიდი კულტურული მოღვაწეობა, რომლის შედეგი მდიდარი საეკლესიო მწერლობა და მრავალმხრივი ხელოვნება გახლავთ. მაგრამ ერთიცაა, რომ სამონასტრო მამულების შექმნის სურვილმა, ივანე ჯავახიშვილის აზრით, ბერების, და არა მხოლოდ მათი, ზნეობრივი მისწრაფება საგრძნობლად შეცვალა. ამის დადასტურებას მკვლევარი იმაშიც ხედავს, რომ არც ერთი შეწირულობა უსასყიდლო არ იყო და ამით სრულებით არ ჰგავდა ქრისტიანობის ადრინდელი საფეხურის შეწირულობებს; აქ სავალდებულო პირობა შეწირველის სულის მოხსენება და აღაპის განჩინება იყო. შეწირულობას ქველმოქმედების ნიშანწყალი ოდნავღა შერჩენოდა. ამ მოვლენას ივანე ჯავახიშვილი მკაცრად აკრიტიკებს და „ნამდვილ აღმ-მიცემობას“ უწოდებს. მკვლევარი თვლის, რომ სულიერი კეთილის დაუნჯების ორგვარი გზა არსებობდა – პირადი ღვანლის გაღება, რათა ადამიანი ზნეობრივად სრული გახდეს და სულიერი სათნოება შეიძინოს, რასაც ჰქადაგებდა იესო (აქ ივანე ჯავახიშვილს აგონდება იგავი მდიდარი ფარისევლის შესახებ); ამასვე ჰქადაგებდნენ მისი მოციქულები, სახარება. ივანე ჯავახიშვილს მხოლოდ ამგვარი ზეობრივი შეხედულების შეწყნარება მიაჩნია მისაღებად; რაც შეეხება მეორე გზას, ამას ბ-ნი ივანე ჯავახიშვილი, გრიგოლ ხანცთელის „ცხოვრების“ ერთი ადგილის დამონებით, „შეზავების ეთიკას“ უწოდებს, როდესაც მდიდარი კაცის შესანიშნავით სრული სულიერი კეთილი დაიმკვიდრებოდა. ორივე მხარე ამ „შეზავების ეთიკას“ კმაყოფილი იყო, ოღონდ განსაზღვრა იმისა, თუ რომელ მხარეს უფრო მეტი ბრალი მიუძღოდა „შეზავების ეთიკის“ გავრცელებაში – სასულიერო თუ საერო პირთ, „ამის თქმა ჯერჯერობით არ შეიძლება“-ო, ნერდა ივანე ჯავახიშვილი. ერთი კი ცხადი იყო – ეს გახლდათ ადვილი და მშვიდობიანი გზა სულიერი კეთილისა და ცხოვნებისათვის; სულის სახსნელად „ქონება და სიმდიდრე კმაროდა“ (Ibid., გვ. 16-17). ასეთი გზა მეტისმეტად შორს იდგა პავლე მოციქულის შეგონებისაგან (I კორინთელთა, XIII, ვ).

ივანე ჯავახიშვილი აანალიზებს იმ გზას, რომელიც განვლო ქრისტიანულმა თვალსაზრისმა სიმდიდრესა და ქონებაზე ქრისტეს დროიდან მოყოლებული დაფანჯულამდე, ანუ „შეზავების ეთიკის“ გაჩენამდე ჩვენში. როგორ იცვალა ამ თვალსაზრისმა სახე? როგორი იყო ის ზეციური განკითხვის დღე იმათთვის, ვინც შეეცდებოდა მოეტაცა მონასტრისათვის შეწირული მამული?

ზეციური განკითხვის დღე არ განსხვავდებოდა ჩვეულებრივი ამქვეყნიური სამსჯავროსაგან, რომელიც, მაგალითად, 1123 წლით დათარიღებულ ქართულ ისტორიულ საბუთშია მოცემული: „იგივე შურისძიება, იგივე ბრალმდებელი, რომელიც შემანუხებელ ბრალდებულის დასჯას თხოულობს, იგივე მამულის მოტაცება და ჩვეულებრივი დავიდარაბა, ოღონდაც, რომ არაფრით არ განირჩეოდა“ (Ibid., გვ. 20).

მართლაც, დაკვირვებული მკითხველი თუ შეადარებს ერთმანეთს ზეციური განკითხვის დღის სურათს, მოცემულს ზემონახსენებ საბუთში, იესოს მოძღვრებასთან ამ საკითხზე, მიხვდება, რომ სარწმუნოებრივი და ზნეობრივი წარმოდგენა შეუდარებლად ქვე დაშვებულა. რაც უფრო მეტად გაიზრდებოდა ეკონომიკურ მხარეზე ზრუნვა, „მით უფრო მეტად უნდა დაცემულიყო ის მაღალი წარმოდგენა ზეციურ ღვთაებაზე, განუსაზღვრელ სიყვარულსა და უშრეტელ გულმტკიცუნეულობაზე დავრდომილ და უძლურ კაცობრიობისადმი დამყარებული, რომელიც იესომ თავის თანამედროვეებს ჩააგონა“ (Ibid., გვ. 20).

ცოდებისაგან თავის დასაღწევად მონასტრებს მოაწყდა დიდძალი შემონირულება – მამულები, სახნავ-სათესი მიწები, საძოვრები, მსხვილფეხა რქოსანი და წვრილფეხა საქონელი, ყმები, საკუთარი ვაჭრები, სახლები, ქულბაქები. ქართული მონასტრების შეუვალობის წიგნების საფუძველზე ივანე ჯავახიშვილი დაასკვნის, რომ სამონასტრო ქონების უმეტესი ნაწილი გათავისუფლებული იყო სახელმწიფო და სხვა მრავალი გადასახადისა და ბეგარისაგან. „...რა თავისუფლად და უჭირველად ცხოვრობდნენ ბერები“-ო (Ibid., გვ. 21), აღნიშნავს ივანე ჯავახიშვილი და განსაკუთრებით ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ დიდებულნი და მდიდარნი მონაზვნობას ეტანებოდნენ, მაგრამ, ამასთანავე, სამონასტრო წესების დაცვის სიმკაცრის შემსუბუქებას ცდილობდნენ. ეს გარემოება ცვლიდა მონაზვნობის უმთავრეს მიზანს, მის არსს. სრულიად მიავიწყდათ უმთავრესი, რომ თუ ადამიანი სამონაზვნო აღთქმას დაარღვევდა, მას უფლება აღარ ჰქონდა მონაზვნის სახელი ეტარებინა.

ივანე ჯავახიშვილის დაკვირვებით, მონაზვნობის ძირითადი აღთქმა მაშინაც ირღვეოდა, როდესაც მცირეწლოვან ბავშვებს ჩოხას აცმევდნენ და ბერად აყენებდნენ: ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ ბავშვს რა უნდა სცოდნოდა ქალწულებრივი ცხოვრების შესახებ?! მეორეც, მონაზვნობა ნებაყოფლობითი აქტია, ხოლო მცირეწლოვან ყმაწვილს (მაგალითად, 6 წლისას) რა ეცოდინებოდა მარადიული სიგლახაკისა?! ამას გარდა ილახებოდა ადა-

მიანის პირადული თავისუფლება და ძალად ბერად შეყენების არა ერთი და ორი მაგალითი ჩნდებოდა. თანამედროვე ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს აზრი, რომ განსხვავებით დასავლეთევროპულ საზოგადოებებისგან, საქართველოში თანაბარი ინტერესი იყო ზრდასრული ადამიანებისა და ბავშვების მიმართ. ბავშვებს ჩვენში წმინდანებად შერაცხდნენ ხოლმე – ასაკი არავითარ დაბრკოლებას არ ჰქმნიდა. ბავშვებს იხილავდნენ როგორც „პატარა ზრდასრულთ“ და, რაც მთავარია, მათი ზნეობრივი და სარწმუნოებრივი სრულყოფილება არ უკავშირდებოდა მათ არისტოკრატიულ წარმომავლობას (ნათელა ვაჩნაძე, სააზროვნო სისტემა და ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს.). თბ., 1998, გვ. 15).

გრიგოლ ხანცთელის დროიდან დავით აღმაშენებლის ეპოქამდე კარგა ხანმა განვლო და სამონასტრო ცხოვრებამაც იცვალა სახე. სრულიად გარდაიქმნა დამოკიდებულება კულტურის ისეთი კატეგორიის მიმართ, როგორცაა შრომა. დავითის ეპოქაში მონასტრების დამაარსებელი და მამასახლისები ცდილობდნენ, რომ ბერები ჩამოეშორებინათ სამეურნეო საზრუნავისა და მამულის მოვლა-პატრონობისგან. ამიტომაც ეს საქმეები ერისკაცებს ჩააბარეს. ივანე ჯავახიშვილის დაკვირვებით, კერძო მონასტრებმა დაარღვიეს გრიგოლ ხანცთელის წარმოდგენა, რომ მონასტრების დაარსება მხოლოდ გლახაკებს შეუძლიათ, და გვიჩვენა, რომ საქართველოში მრავლად იყო კერძო პირთა მიერ დაფუძნებული მონასტერი. მაგ., მცხეთის კათალიკოზის სამწყსოს ნუსხიდან ნათლად ჩანს, რომ სამცხე-საათაბაგოს ყველა დიდებულ აზნაურთა გვარს საკუთარი მონასტრები ჰქონდა. თუ კერძო პირნი „ყოვლით კერძო“ უზრუნველჰყოფდნენ მონასტრებს, რალა იქნებოდა სამეფო მონასტრები, მაგალითად, მეფე თამარის?!

ამრიგად, – წერს ივანე ჯავახიშვილი, – მონაზნობის არსი, რომ ზნეობრივად სრულნი და სპეტაკნი გამხდარიყვნენ, რომ უთანხმოება, შური და ღვარძლი მასში არ ჩასახულიყო, შეილახა და მონასტრული ცხოვრების წესი შრომის სრულ უარყოფამდე მივიდა; რაც შეეხება შურსა და მტრობას, ამისათვის საფუძველი ყველა დროში საკმარისი მოინახა. იგი მხოლოდ შრომის იარაღებთან, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებთან და ზოგადად მარტოოდენ შრომის ნაყოფთან არ იყო დაკავშირებული.

ივანე ჯავახიშვილის მოღვაწეობის ხანაში დასავლურ მეცნიერებაში, და მით უფრო ჩვენში, წმინდანის ნიშებსა და სასწაულებს მეცნიერთათვის არავითარი ღირებულება არ

ჰქონდა (ამ საკითხზე, კერძოდ, სასწაულების ადგილსა და მათ მნიშვნელობაზე საზოგადოებრივ აზროვნებასა და ცხოვრებაში იხ.: ნათელა ვაჩნაძე, სააზროვნო სისტემა და ქართული საზოგადოების ზნეობრივი იდეალი (V-X სს). თბ., 1998). ბ-ნი ივანე, ცოტა არ იყოს სასაცილოსაც კი უწოდებს ერთ სასწაულს, რომელიც გამოჩენილ გერმანელ მეცნიერს ნოლდეკეს (Nöldke) გამოუყენებია იმის სამტკიცებლად, რომ აღმოსავლეთის ბერები სიზარმაცით გამოირჩეოდნენ. ივანე ჯავახიშვილი უარპყფს ამ დებულებას და ნოლდეკეს საპიროსპიროდ სულ სხვა ახსნას აძლევს შრომისა და საკუთრების მიმართ ახლებურ დამოკიდებულებას. ივანე ჯავახიშვილის აზრით, აღმოსავლეთის მონაზონები გულწრფელად იტანჯებოდნენ იმის გამო, რომ მონასტრებში შფოთი და ურთიერთშუღლი იყო გამეფებული, რომლის მიზეზს ყოველდღიურ ყოფასა და სამეურნეო საქმიანობაში ეძებდნენ. ამდენად, მეცნიერის აზრით, „...არაფერ შუაშია აღმოსავლეთის ხალხთა ხმაგავარდნილი სიზარმაცე“ (Ibid., 27).

გარდა მონაზვნებისა, საზოგადოების ქველმოქმედებით ცხოვრობდნენ გლახაკები და მათხოვრები. მაგრამ რა თვისების უნდა ყოფილიყო „ქველის საქმარი“, რომ მისი გაცემა **ზნეობრივ ღვანლად ჩათვლილიყო?** ამ შეკითხვას სვამს ბ-ნი ივანე და პასუხსაც არ აყოვნებს...

„...ქართველი განათლებული საზოგადოება იმის სჯაში იყო, თუ რა გზით უნდა იყოს ნაშოვნი ის ფული, რომელსაც საქველმოქმედოდ მოიხმარებდენ“, – აღნიშნავს ბატონი ივანე (Ibid., გვ. 29) და მიგვითითებს, რომ ჩვენში ამ საგანზე განსაცვიფრებელი, ზნეობრივად ფაქიზი აზრი ტრიალებდა.

ამგვარ და მათ მსგავს არა ერთ საკითხზეა მსჯელობა გამოჩენილი მეცნიერის ნარმოდგენილ ნაშრომში, რომელიც არ შესულა საიუბილეოდ გამოცემულ თორმეტტომეულში და რომელსაც სიამოვნებით ვთავაზობთ მკითხველს.

კარგა ხანია, რაც საქართველოში დიადმა მოძრაობამ იჩინა თავი. ჯერ კიდევ ამ თხუთმეტი წლის წინად ცხადად ეტყობოდა, რომ ჩვენი ხალხის წინანდელი აზროვნება ირყეოდა და ხალხში ახალი მიმართულება ვრცელდებოდა; ეს მოძრაობა და ძველებურ შეხედულობის შერყევა ქართველ ერის ეკონომიურ განწყობილებასაც შეეხო, მის ზნეობრივ და გონებრივ ავლადიდებასაც. ახლა არავეისთვის საიდუმლო არ არის, რომ მრავალ საუკუნეების განმავლობაში მხურვალე და წრფელ სასოების პატრონმა ქართველმა ხალხმა ეკლესიას თითქმის ზურგი შეაქცია და სრული გულგრილობა გამოიჩინა: ხალხს აღარ აკმაყოფილებს წინანდელი, მამაპაპური რწმენა და ზოგან სრულმა ურწმუნოებამ მოიკიდა ფეხი, ზოგან კიდევ ეგრედ წოდებული რაციონალური მიმართულება გამეფებული. სწორედ ბედნიერია ის განათლებული წრეები ხალხისა, რომელთაც შეუძლიანთ ამ დიად მოძრაობის სათავეში ჩადგენ და სწორე, გონიერ და ნაყოფიერ გზაზე დააყენონ იგი. ხალხს ხომ თავის თავად გზის გაგნება არ შეუძლიან. იგი გრძნობს მხოლოდ, რომ წინანდელი წესი ახლა გამოუდევარია, მაგრამ რა ცვლილება უნდა მოხდეს და როგორ, – ამისი გამორკვევის ძალღონე მას არა აქვს. სარწმუნოებრივ და ზნეობრივ შეხედულობის შეცვლა და გასწორება, რომელსაც მრავალ საუკუნოების განმავლობაში თვისი მდიდარი მწერლობა, განვითარებული დოგმატიური და საეკლესიო წყობილება აქვს შექმნილი, ძალიან ძნელი და რთული საქმეა. თითოულ სარწმუნოებრივ და ზნეობრივ შეხედულობასა და დანესებულებას თავისი წარსული და მნიშვნელობა ჰქონდა. განათლებულ წრეების მოვალეობაა, შეიგნონ მნიშვნელობა თითოულ ამგვარ დანესებულებისა და გამოარკვიონ, აკმაყოფილებს იგი თანამედროვე მოთხოვნილებას თუ არა?

ჩვენში კი ერთ მხარესა ჰგონია, ვითომც წირვა-ლოცვის გამმევენიერება და ქადაგების შემოღება აჩერებდეს ურწმუნოებისა და ეკლესიისადმი გულგრილობის გავრცელებას, მეორე მხარე კიდევ დარწმუნებულია, ვითომც საკმარისია ხალხს ჩააგონოთ, – მღვდელი და ხატი რად გვინდაო, რომ რაციონალურმა მიმართულებამ მართლა გაიმარჯვოს. ორივე მხარე შემცდარია იმიტომ, რომ გარეგნობა შინაარსად მიაჩნიათ და ზედაპირული საშუალებით სურთ დიად საქმეს წინ გაუძღვენ. წინადაც ყოველთვის და ყოველგან ასე ყოფილა, რომ ერის მოძრაობისათვის გარკვეული მიმართულება განათლებულ წრეებს მიუნიჭებიათ; ასევე უნდა იყოს ჩვენშიაც.

ამ წერილის ავტორს სურდა შეესწავლა, თუ რა ზნეობრივ ნიადგაზე იყო დამყარებული საქართველოში ქველმოქმედება, ვის ჰქონდა ზნეობრივი უფლება ქველმოქმედებით ეცხოვრნა, რა მიზეზის გამო ეხმარებოდა ქონებრივად ქართველი ერი სამღვდლოებასა და მონაზვნებს, როგორ შეიცვალა თანდათან მონაზვნების ორი უმთავრესი აღთქმა და როგორ გადაგვარდა იგი; დასასრულ,

რა და რა საქველმოქმედო დაწესებულება არსებობდა ძველ საქართველოში და ვინ იყვნენ მათი დამაარსებელი. ავტორს სურდა მკითხველისათვის ნათლად წარმოედგინა ზნეობრივი და საზოგადოებრივი შეხედულებანი, რომელზედაც დამყარებული იყო ქველმოქმედება და საქველმოქმედო დაწესებულებანი საქართველოში. დასავლეთ ევროპის სამეცნიერო მწერლობაში, მეტადრე საეკლესიო ისტორიის მკვლევართა შორის, ერთი ცრუ აზრი არის გავრცელებული, ვითომც აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხთა ზნეობრივი მოძღვრება მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში შეუცვლელი, სრულებით გაქვავებული ყოფილიყო. ჩვენ დავინახავთ, რომ აღმოსავლეთშიაც, განსაკუთრებით საქართველოშიაც ზნეობრივი მოძღვრება იმნაირადვე იცვლებოდა და სხვაფერდებოდა, როგორც დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში, რომ საქართველოშიაც იბრძოდა ხალხი ზნეობრივ შეხედულების წარმატების გულისთვის.

ქართველ ხალხის ძირითადი ზნეობრივი შეხედულება სახარების მოძღვრებაზე იყო დამყარებული; ხოლო სახარების ზნეობრივი იდეალი იმაში მდგომარეობდა, რომ ადამიანი ისეთივე სპეტაკი და უნაკლებო ყოფილიყო, ვითარცა მამა ზეციერი, და დაუშრეტელ სიყვარულით და სათნოებით მოპყრობოდა თავის მოყვასს, მეტადრე უძღურს და გლახაკს: მშვიერს, მწყურვალს, შიშველს, სნეულს და სხვა (მათე, XXV, 35, 40). სახარებიდან ჩანს, რომ ქრისტეს უმთავრეს ზნეობრივ მცნებას ქველმოქმედება შეადგენდა. მერე ვინ ჩაითვლებოდა გლახაკად, – ყველა მშვიერ-მწყურვალისათვის უნდა მიეცა კაცს ქველის საქმარი თუ არა? სახარებაში, რამდენადაც მახსოვს, ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი, მხოლოდ პავლე მოციქულის მეორე ეპისტოლეში თესალონიკელთა მიმართ ერთი წინადადება მოიპოვება, რომელიც სწორედ ამ საკითხზე გვაძლევს პასუხს. „...რაჟამს იგი ვიყავ თქუჴნ თანა, – სწერს დაულალავი მოციქული, – ამასვე გამცნებდი თქუჴნ, ვითარმედ უკეთუ ვისმე არა უნებს საქმის, ნუცა ჰსჭამნ, რამეთუ მესმის ვიეთოვსამე, რომელნი იქცევიან თქუჴნ შორის უნესოდ, არა რას იქმენ, არამედ მიმოიწულილვენ ესე-ვითართა უკუჴ მათ. გამცნებთ და ვლოცავთ უფლისა ჩუჴნისა მიერ იესო ქრისტესა, რათა მყუდროებით ჰპურებოდენ, და თვსსა პურსა ჰსჭამდენ“ (III, 10, 12).

პავლეს სიტყვებიდან ჩანს, რომ ყველა ვისაც-კი შრომა და მუშაობა შეეძლო, მოვალე იყო ემუშავნა და ისე გამოეკვებნა თავისი თავი. მაშასადამე, იმ პირებს, რომელთაც მათხოვრობა ხელობად აქვთ არჩეული და მათხოვრობით ცხოვრობენ, არავითარი ზნეობრივი უფლება არა აქვთ ქველმოქმედების იმედი ჰქონდეთ, იმიტომ რომ „უკეთუ ვისმე არა უნებს საქმის, ნუცა ჰსჭამნ“.

დახმარების ღირსი იყო მხოლოდ უძღური, სნეული ან ბუნებით ნაკლის პატრონი. ამ ჯგუფის გარდა ქველმოქმედების მიღების ზნეობრივი უფლება იმ პირებსა ჰქონდათ, რომელნიც, თუმცა სინიდიისიერად შრომობდენ, წელზე ფეხებს იდგამდენ, მაგრამ მაინც ხელმოკლედ, ღარიბად იყვნენ წერილ შვილებისა გამო, ან არა და ქადაგება და მოძღვრება ქრისტიანეთა კრებულში იმდენ ღროს ართმევდათ, რომ ლუკმა პურის საშოვნელად მუშაობისათვის

მოცალეობა აღარა ჰქონდათ. თვით იესომ ამცნო თავის მოწაფეებს, რომ მქადაგებელსა და მახარობელს ზნეობრივი უფლება აქვთ დახმარების მიღების, მართალია, მოძღვარმა აუკრძალა თავის მოწაფეებს, რომ ქადაგებაში რაიმე საფასი გამოერთმიათ, მაგრამ დაავალა, ნუ წაიღებთ, – „ნუცა ვაშკარანსა გზასა ზედა, ნუცა ორსა სამოსელსა, ნუცა ვამლთა, ნუცა კუჭრთხსა; რამეთუ ღირს არს მუშაკი სასყიდლისა თვისისა“ (მათე, X, 10).

ლუკა მახარობელს უფრო ვრცლად და უკეთესად აქვს მოყვანილი ეს იესოს სიტყვა: „მასვე სახლსა შინა იყუძნით, ჰსჭამდით და ჰსუჭმდით მათ თანა, რამეთუ ღირს-არს მუშაკი სასყიდლისა თვისისა“ (ლუკა, X, 7). ამნაირსავე მცნებას მისდევდენ მოციქულების დროს, მხოლოდ პავლე მოციქულმა შესცვალა ცოტა ეს ჩვეულება: „არა უწყითა, – ჰკითხავს იგი კორინთელთ, – რამეთუ რომელნი იგი ბაგინსა ჰმსახურებენ, ბაგინისაგან ჰსჭამიან? და რომელნი საკურთხეველსა წინაშე ჰსდგანედ, საკურთხეველისაგან ნაწილი განილიან? ეგრეცა უფალმან ჰბრძანა, რომელნი იგი სახარებასა მიუთხრობენ, სახარებისაგან ცხოვრებაჲ, ხოლო მე არა რაჲ ვიკმეი ამათგანი...“ (ა. კორინთელთა, IX, 14-16).

პავლეს ერთ სხვა თავის ეპისტოლეში მოყვანილი აქვს ის მოსაზრება, რომლის გამოისობითაც მას არ სურდა, რომ სხვისაგან გამოსაკვები აელო. „...თქუძნ უწყით, – ამბობს იგი, – ვითარ იგი ღირსბაძვად ჩუწნდა, რამეთუ არა-რაჲ უჯერო ვჰყავთ თქუძნ შორის, და არცალა ცუდად პური ვისგანმე ვჰსჭამეთ, არამედ შრომითა და რუდუნებითა ღამე და დღე ვიქმოდით, რათა არავის თქუძნგანსა დაუმძიმოთ... რამეთუ რაჲამს იგი ვიყავ თქუძნ თანა, ამასვე გამცნებდი თქუძნ, ვითარმედ: უკეთუ ვისმე არა უნებს საქმის, ნუცა ჰსჭამნ“ (ბ. თესალონიკელთა, III, 7-10).

პავლეს ამ ორ სიტყვიდან შეიძლება ადამიანმა დაინახოს, რომ დაულალავ მოციქულს არ უნდოდა „სახარებისგან ცხოვრებაჲ“, ე.ი. ქადაგების გამო სასყიდელი აელო ხალხისგან ერთი მხრით იმიტომ, რათა არავის „დაუმძიმოთ“, არავინ შეევანუხო, – ეს რასაკვირველია პირადი ზნეობრივი მოსაზრებაა; მეორეს მხრით იმის გამო, რომ „უკეთუ ვისმეს არა ჰნებავს საქმის გაკეთება და მუშაობა, უფლება არა აქვს, რომ ლუკმა პური ჰამოსო“, – ეს, რასაკვირველია ობიექტურია, ზოგადი ზნეობრივი მცნებაა.

მართლაც როცა კი პავლე ქადაგებისაგან მოიცილიდა ხოლმე, მაშინვე თავის ხელობას შეუდგებოდა და კარავებს აკეთებდა ხოლმე; აკი იმიტომ შეეძლო მას მიტელინელთა მიმართ თამამად ეთქვა: „თქუძნ თვით უწყით, რამეთუ სახსარსა მას ჩემსა, და რომელნი იყუნეს ჩემთანა, ჳელნი ესე ჩემნი მსახურებდესო“ (საქმე მოციქულთა, XX, 34).

ამგვარად, თუმცა პავლე მოციქული იმ აზრისა იყო, რომ მქადაგებელსა და მოძღვარს უფლება ჰქონდა კრებულისა ან სამწყსოსაგან სასყიდელი და დახმარება მიელო, მაგრამ პირადად მას უკეთესად მიაჩნდა, რომ სამღვდელეობას უსასყიდლოდ და უანგაროდ ესამსახურნა სამწყსოსათვის; მაშასადამე, მწყემსს მხოლოდ განსაკუთრებულ გაჭირვების დროს უნდა მიემართნა კრებულისათვის. კვიპრიანე

ეპისკოპოსის (III საუკ.) წერილებიდან ჩანს, რომ უძველეს ხანაში, ქრისტიანობის პირველ საუკუნეების განმავლობაში, სწორედ ამ მცნებას მისდევდნენ და მწყემსნი ცდილობდნენ თავიანთ შრომით გამოეკვებათ თავიანთი თავი. ამიტომ თითქმის ყველაფერი, რასაც კი მორწმუნენი სწირავდნენ ხოლმე კრებულს საქველმოქმედოდ, განსაკუთრებით ღარიბ-ღატაკსა და გლახაკს ახმარებდნენ ხოლმე.

მაგრამ თანდათან საქმის მდგომარეობა იცვლებოდა; მღვდლებსა და დიაკვნებს იმდენი საქმე დაწვავთ თავზე, როცა ქრისტიანობა საყოველთაოდ გავრცელდა და ნებადართულ სარწმუნოებად იქმნა აღიარებული, რომ ლუკმა პურის საშოვნელად აღარ სცალოდათ და ხელობისათვის თავი უნდა დაენებებიათ. ამის გამო თანდათან სამღვდლოება იძულებული გახდა სამწყსოს ქველმოქმედებისათვის მიემართნა და იქიდან მიეღო სასყიდელი და გამოსაკვები. მაშინ შემოიღეს გლახაკებისა და სამღვდლოების სიების შედგენა და ამ სიების მიხედვით, რომლებსაც ლათინურად *matricula*, *canon* („მატრიკულა“ ანუ „კანონი“) ერქვა, უნაწილებდნენ ხოლმე კრებულს შემონირულებას.

კრებულის ანუ ეკლესიის ქველმოქმედებით, მაშასადამე, პირველ ხანაში მხოლოდ გლახაკნი და სამღვდლოება იკვებებოდა: გლახაკები – სინანულისა და ქრისტეს მიერ სიყვარულის გამო იღებდნენ დახმარებას, სამღვდლოება – ვითარცა შრომის გასამრჯელოს. მაგრამ უძველეს დროსვე*.

ქრისტიანეთა კრებულებში ისეთი პირებიც იყვნენ, რომელთაც ქალწულებისა და სიგლახაკის აღთქმა ჰქონდათ დადებული და ზნეობრივ სისპეტაკის დაცვა სურდათ. სოფლიდან სოფლად, ქალაქიდან ქალაქად დადიოდნენ ისინი და ქადაგებასა და ეკლესიების საქმეებს ემსახურებოდნენ. მიმოსვლისა და ქადაგების დროს სახარების მცნებისამებრ მათ თან არაფერი არ მიჰქონდათ ხოლმე საგზლად და მხოლოდ ქრისტიანეთა დახმარებით იკვებებოდნენ. მაგრამ თანდათან, როცა მღვდლობა მხოლოდ ხელდასმულებს შეეძლოთ მიეღოთ, ხოლო მოძღვრების უფლება მარტოოდენ განსაკუთრებულ ცოდნით აღჭურვილ პირებს ღა ჰქონდათ, ამ ორივე სქესის ქალწულების აღმთქმელთ ქრისტიანეთა კრებულსა და საზოგადოებაში საქმე აღარაფერი ჰქონდათ, მათს მიმოსვლასა და მოღვაწეობას ერში მნიშვნელობა და მიზანი დაეკარგა**, მით უმეტეს, რომ ხალხში სიარულისა და ტრიალის დროს ბევრჯელ ჩავარდებოდნენ ხოლმე განსაცდელში და ქალწულების აღთქმის ასრულება და დაცვა უძნელდებოდათ. კვიპრიანე ეპისკოპოსის წერილებიდან ჩანს, რომ მე-III საუკუნეში ეს ქალწულნი ხშირად ერისკაცებზე უარესად იქცეოდნენ და მრუშობდნენ***, მაშინ-კი ერთმა ჯგუფმა, დაინახა რა ის განსაცდელი, რომელიც ქალწულობის მისწრაფების გაქარწყლებას უქადდა, ისე უდაბნო არჩია წუთისოფელს და უდაბნოში გაიხიზნა, რომ მაცდური ქვეყანა თვალიდან მოემორებინა.

* A. Harnack, Entstehung des Mönchtums, Sitz. B.D. König. preussisch. Akademie d. Wissenschaften zu Berlin 1891, S. 380-1.

** *ibid.*, გვ. 383.

*** *ibid.*

ამნაირად გაჩნდენ მეუღაბნოენი. ამ ახალმა მოღვაწეობამ დიდი გავლენა იქონია ქრისტიანეთა საზოგადოებაზე და ბევრი მიმბაძავიც გამოუჩნდა. მეუღაბნოენი სტოვებდენ კერძო საკუთრებას, მიწა წყალს და მხოლოდ ახლომახლო ადგილების მცხოვრებნი აწვდიდენ ხოლმე ცოტაოდენ სურსათს. მართალია, მეუღაბნოენი ცდილობდენ, რომ მწვანილეულობით და ხილით, რასაც კი მიღამოებში იპოვნიდენ, წასულიყვენ იოლად, – ასეთ ბერებს მოძღვრებს* ეძახდენ კიდევ, – მაგრამ ერისკაცთა ქველმოქმედებას და თანაგრძნობას რომ მოკლებულნი ყოფილიყვენ, ისინი ვერ გასძლებდენ; ერთის სიტყვით მეუღაბნოენი და მონაზნებიც მიემატნენ იმ ჯგუფს, რომელიც საზოგადოების ქველმოქმედებით სარგებლობდა; სამღვდელოებას შემდეგში გაუჩინეს განსაზღვრული მუდმივი საზრდო, ჯამაგირი, გლახაკები და მონაზნები-კი წინანდებურად ქრისტიანეთა ქველმოქმედებით იკვებებოდენ. გლახაკებსაცა და მონაზნებსაც ქველმოქმედებას იმიტომ აძლევდა საზოგადოება, რომ ორივენი უსახსრო და ღარიბები იყვენ. მაგრამ ეს კი უნდა სთქვას კაცმა, რომ ამ ორ ჯგუფის მდგომარეობას შორის დიდი განსხვავება არსებობდა. ოღონდაც, გლახაკები თავისდა უნებლიედ იყვენ ღარიბი და უსახსრო: ან რაიმე სხეულის ნაკლის გამო, ან არადა წერილშვილობის მიზეზით; მონაზნები კი თავიანთ ნებაყოფლობით, საკუთარის სურვილით იყვენ ღარიბი და უსახსრო: მათ შეძლება ჰქონდათ, მაგრამ თითონვე აირჩიეს სიგლახაკე და სიღარიბე იმიტომ, რომ ამნაირად, მათის აზრით, ზნეობრივად სრულნი და უმანკო გამხდარიყვენ. ამისდაგვარად გლახაკებს მთელი ქრისტიანეთა კრებული, ეკლესია ეხმარებოდა ხოლმე, მონაზნებს კი კერძო პირები, თითოული გულშემმატიკივარი და თანამგრძნობელი.

დავანებოთ თავი სამღვდელოებას და გამოვარკვიოთ ის საკითხი, თუ რა ზნეობრივ მოძღვრებით ხელმძღვანელობდენ, როცა გლახაკებსა და მონაზნებს ქველმოქმედებას აწვდიდენ.

საქართველოში ამ უკანასკნელ დრომდისაც-კი შეხვებოდა ადამიანი მონაზნობის უძველეს წესს: აქა-იქ ეკლესიებთან ყოველთვის შეიძლებოდა ადამიანს ენახა ისეთი პირნი, რომელთაც ქალწულობისა აღთქმა ჰქონდათ დადებული, თუმცა საეკლესიო წესით ისინი მონაზნებად აღკვეცილნი არ იყვენ ხოლმე. მაგრამ მეუღაბნოობა ჩვენშიაც და სომხებშიაც, ვგონებ, ასურეთის ზეგავლენის წყალობით უნდა გავრცელებულიყოს. სომხეთის მონაზნობის ასურეთისგან მომდინარეობას ცხადად ამტკიცებს სომხური სახელი მონაზონისა, სახელდობრ სიტყვა „ჰბელა“, – იგი ასურული სიტყვაა და თავდაპირველად აღნიშნავდა „მწუხარეს“, ხოლო შემდეგ მონაზონს ეძახდენ. ჩვენს მწერლობაში, რამდენადაც ვიცით, ეს სიტყვა არ მოიპოვება, მაგრამ გრიგოლ ხანძთელი ისე ახასიათებს მონაზნობის მიზანსა და მისწრაფებას, რომ მკვლევარს უნებლიედ მოაგონდება ზემომოყვანილი ასურული მონაზონის სახელი. გრიგოლ ამბობს, მონაზნები

* ჩვენი აზრით, უნდა იყოს — მძოვრებს, ან მძოვართ — რასაც ადასტურებს თვით ივ. ჯავახიშვილის მიერ 22-ე გვ-ზე მოხმობილი ციტატა „გრიგოლ ხანციულის ცხოვრებადან“ (ნ.ვ.).

ისინი არიან, რომელთაც „...მოპრიდეს საშუებელთა საწუთროფსათა ნებსით და აღირჩიეს ღმრთისა თვის მწუხარებაჲ ადგილთა გლოვისათა, მსგავსად პირველთა მათ მამათა წმიდათა“... (გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, პრ. მარის გამოცემა, Тексты и разыск. წიგნი VII, გვ. 31). ხანძთელი არქიმანდრიტის განმარტებით მონაზონებმა აღირჩიეს „ღმრთისა თვის მწუხარებაჲ“, მაშასადამე, ისინი „მწუხარენი“ ყოფილან, ხოლო ასე, როგორც ნათქვამი იყო, მონაზონებს ასურელები ეძახდენ.

ქართული საეკლესიო გადმოცემაც ჩვენებურ მონაზონობის წყაროდ ასურეთს ასახელებს: პირველი მეუდაბნოენი საქართველოს ატცამეტი ასურელი მამები იყვენ. სამწუხაროდ, ამათი ცხოვრებანი, რომელთაც ჩვენამდის მოაღწიეს, ხელმეორედ გადაკეთებული და უშინაარსოა, ამიტომ მკვლევარს არ შეუძლიან რაიმე ჩენი ისტორიისათვის გამოსადეგარი დასკვნა გამოიყვანოს ასურელ მამათა ცხოვრებიდან. უძველეს დროს საქართველოში, თუ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ავტორი არა სცდება, მეუდაბნოება იყო განსაკუთრებით გავრცელებული: ეს შემდეგ სიტყვებიდანა ჩანს, „რამეთუ ვიდრე მოსლვადმღჳ გრიგოლ მწყემსისა მის კეთილისა მჯეცთაგან უხილავთა ლტოლვილნი მცირედნი იგი ცხოვარნი ქრისტჳსნი განბნეულ იყვნეს თითოჲ ანუ თუ ორ ორი სივრცესა მას უდაბნოთასა: ხოლო მოსლვასა წმიდისა გრიგოლისსა ცხოვარნი იგი განმწნდეს“ (ibid. გვ. ივ). როცა გრიგოლმა პირველი ეკლესია ააშენა უდაბნოში, „...მას ჟამსა ყოველთა მათ წმიდათა უდაბნოთა შინა იწყეს წმიდათა მამათა მონასტრებისა შწნებად და წმიდათა ეკლესიათა“ (ibid. იე – ივ).

VIII-IX საუკუნეებში, მაშასადამე, მანამ ხანძთელი არქიმანდრიტი სამონასტრო მოღვაწეობას შეუდგებოდა, საქართველოში მარტომყოფელნი და მეუდაბნოენი ყოფილან, ხოლო გრიგოლის მაგალითს ისე მოუხიბლავს მაშინდელი მონესენი, რომ სხვებსაც მიუბაძავთ და სამონასტრო წყობილება შემოუღიათ. რასაკვირველია, შეიძლება ამ შემთხვევაში ხანძთელ მოღვაწის ცხოვრების ავტორს მესხიერებამ უღალატა, შესაძლებელია სამონასტრო წესწყობილება აქა-იქ საქართველოში წინადაც ჰქონდათ, მაგრამ მაინც იმის ცნობა სამართლიანად უნდა ჩაითვალოს იმიტომ, რომ საზოგადოდ და საყოველთაოდ ეტყობა, სამონასტრო წესწყობილება საქართველოს გრიგოლ ხანძთელის დროს გავრცელებულა. მეუდაბნოენი-კი, როგორც ხანძთელ მამის ცხოვრებიდან ჩანს, „რომელნი იგი იზარდებოდეს მძოვრთა სახედ მწუხანვილითა და ხილითა. ხოლო რომელნი-მე მცირედითა პურითა“ (ibid. ვ-ზ.).

ჩვენ ვხედავთ, რომ მეუდაბნოეთათვის სულ მცირედი საკვებავიც საქმარისი იყო; რასაც დედამინა აღმოაცენებდა ხოლმე, იმისიც კმაყოფილნი იყვნენ; ზოგნი ხელობას კიდევ მისდევდენ და ამით ირჩენდენ თავიანთ თავს (ხელთ-საქმარი, ibid. ზ). საზოგადოების დახმარება საჭირო იყო ისეთ მეუდაბნოეთათვის, რომელნიც „პურსა სჭამდენ“ ხოლმე. ისინი ცდილობდენ, რომ არავინ შეეწუხებიათ და თავიანთი თავი თითონვე გამოეკვებათ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში მოთხრობილია, მაგალითად – ერთმა, მოხუცმა მეუდაბნოემ, როცა

ახალგაზრდა გრიგოლი შეეხვეწა, დაბერებული ხარ და ახლა მე გემსახურებო, უარი უთხრა: მე მინდა „ნებითა ღმრთისაჲთა ვიდრე სიკუდილამღმ თვთ ვჰმსახურო თავსა ჩემსა“-ო (ibid. თ.), რომ დადებული აღთქმა პირნათლად ავასრულო. ერთი სიტყვით, მეუდაბნოენი ბეჯითად ასრულებდენ ქალწულებისა და სიგლახაკის აღთქმას: ისინი სოფელს გაექცენ და უდაბნოში სრულს სიღარიბეში, ყოველგვარს სარჩო-ქონებას მოკლებულნი ცხოვრობდენ, რომ ზნეობრივად სპეტაკი და სრული ყოფილიყვენ. მათ ნებაყოფლობით აირჩიეს უპოვარება და სიღარიბე და სინიდისიერადაც ასრულებდენ დადებულ აღთქმას და, რამდენადაც შეიძლებოდა, თავის შრომით ცხოვრობდენ. ოღონდაც, – მათ უფლება ჰქონდათ, თავიანთ თავისათვის „გლახაკი“ დაეძახნათ. მხოლოდ იშვიათად მიჰმართავდენ ხოლმე ქველმოქმედებას.

გრიგოლ ხანცთელის დროს მონასტრების აგებას ყველგან საქართველოში გულმოდგინედ შეუდგენ. სამონასტრო ტიბიკონი გრიგოლმა თითონ შეადგინა და შედგენის დროს სხვა და სხვა, საბერძნეთისა და პალესტინის გამოჩენილ ლავრების წესდებებით იხელმძღვანელა (ibid. ით, კ); მონასტრებში თუმცა მკაცრი წესი იყო შემოღებული, მაგრამ მეტისმეტი და გადაჭარბებულ სიმკაცრის მოტრფიალე, როგორც ჩანს, ხანძთელი არქიმანდრიტი არა ყოფილა, პირიქით, ცხადად ჩანს, რომ იგი ყოველთვის ცდილობდა მონასტრის ადგილი და მშრალი და წმინდა ჰაერიანი მხარე ყოფილიყო, ზომიერი ჰავა, სალი, ცივი და გემრიელი წყაროს წყალი ჰქონოდა (ibid. იბ, კგ, კდ.), რომ მონაზნისათვის დადებულ აღთქმის ასრულება მეტის მეტად ძნელი არ ყოფილიყო; ამიტომაც არის, რომ ქართულ მონასტრებს უმეტეს შემთხვევაში საუცხოოვ მდებარეობა აქვთ: მაღლობ, თვალწარმტაც მშვენიერ ადგილზეა აშენებული და სრულის მყუდროებით არის მოცული.

გრიგოლის მაგალითმა დიდი მოძრაობა გამოიწვია, მიმბაძვი ბევრი გამოჩნდა, ახალ მონასტრების შენება ღვთისნიერ საქმედ გადიქცა და ხალხიც ბლომად მოაწყდა. რასაკვირველია, უმინაწყლოდ. რაკი კერძო საკუთრება არა ებადათ რა, მეტად ძნელი იყო ცხოვრება: ხელსაქმარით თავიანთი თავი გამოეკვებნათ თუ სამონასტრო შენობები და ეკლესიები ავეოთ? ცალ-ცალკე ცხოვრების დროს, როცა მეუდაბნოებს არც საერთო თავშესაფარი მოეპოვებოდათ, არც სამლოცველო, კერძო საკუთრების უქონლობა და სიღარიბე ისე საგრძნობელი არ იყო, როგორც შემდეგში, როცა მონაზნები ერთად იყვენ შეკრებილნი და მოთხოვნილებაც შესაფერისად გართულდა. სამონასტრო შენობის აგების დროს მონასტრების დამფუძნებელნი იძულებული იყვენ საერო კაცებისთვის დახმარება ეთხოვნათ; ლუკმაპურის და სურსათის საშოვნელადაც მონაზნებისათვის საჭირო იყო, რომ მონასტერს ერთი ნაჭერი მინა მაინც ჰქონოდა, რომ ბერებს მოეხნათ, დაეთესათ, მოემკათ და თავის ოფლით გამოეკვებნათ თავიანთი თავი. ჩვენ ვხედავთ, მართლაც, რომ გრიგოლ ხანძთელი ერთ მახლობელ დიდებულ აზნაურს სთხოვს, მონასტერს სახნავი მიწები შემოსწირეო (ibid. იგ-იდ). ასეთისავე თხოვნით ხანძთელმა მამამ ბაგრატ კურაპალატსაც

მიჰმართა (ibid. კმ-კთ). ერისკაცები მონასტრების დამაარსებლების თხოვნას სიამოვნებით ასრულებდენ. თანდათან მონასტრებს ნაჩუქარი მამულები ემატებოდათ და სამონასტრო საკუთრება გაუჩნდათ.

ერთი სიტყვით, ჩვენ ვხედავთ, რომ როცა მეუღლებოება სამონასტრო წესით შეიცვალა, მონაზნები იძულებული იყვნენ სრულ სიგლახაკისა და სიღარიბის ცხოვრების იდეალის განხორციელებისათვის თავი დაენებებინათ და საზოგადო სამონასტრო საკუთრება, მამული შეეძინათ. მაგრამ ძირითად ზნეობრივ მოძღვრებას არ ივინყებდენ: მონაზნები თითონ მუშაობდნენ ხოლმე სამონასტრო მამულებში, ვენახსა და ბაღებში, ხე-ტყეს თითონ სჭრიდნენ და მოჰქონდათ (ibid. კდ. ნდ). ასე იყო ათონის ქართველების მონასტერშიაც ვენახებში და მიწვრად ცელვისა და მკის დროს, სახელოსნოებში და ბოსელში, ერთი სიტყვით, ყველგან თითონ ბერები მუშაობდნენ. გიორგი მთანმინდელი მოგვითხრობს: „...და ამას ყოველსა ძმანი შურებოდიან და ვინამთგან ყოველნი იქმოდეს, არა უმძიმდა, არამედ უდრტვინველად და სიხარულით იქმოდესო“ (იოანესი და ეფთემეს ცაჲ, საეკლესიო მუზეუმ. გამოც. გვ. 48). მონაზნები, მაშასადამე, ცდილობდნენ, რომ პავლე მოციქულის ზნეობრივი მცნება „ვისაც არა უნებნ საქმის, ნუცა ჰსჭამნ“ – სვინიდისიერად აესრულებინათ. ისინი წინანდებურად თავიანთ თავს „გლახაკს“ ეძახდნენ, მაგ. გრიგოლ ხანძთელი ბერების შესახებ ამბობს: „ჩუენ გლახაკთა მიმართო“ (ცხოვრებაჲ, გვ. კვ), ექვთიმე მთანმინდელი კიდევ ყოველთვის ლაპარაკობდა ხოლმე: „ჩუენ კაცნი ვართ გლახაკნი და უცხონიო“ (ცხოვრებაჲ, გვ. 46). მონაზონი და გლახაკი, მაშასადამე, ერთსა და იგივეს ნიშნავდა; ასეთი მნიშვნელობის იგივეობა გვიჩვენებს, თურა დიადი მნიშვნელობა ჰქონდა სრულს სიღარიბესა და უპოვარებას ქართველ ბერის აღთქმაში; ამ მხრივ ხანძთელ არქიმანდრიტს შემდეგი სიტყვები აქვს გამოთქმული: „და რამეთუ განგებასა ღმრთისასა ესე ჩუეულებაჲ აქუს. რამთა წმიდათა მათ უდაბნოთა მონასტერნი ჴელითა გლახაკთამთა აღაშწნენს. რომელნიცა სრულიად თავის უფალ იქმნენს სოფლისა საცთურთა გან: დაღაცათუ წმიდათა უდაბნოთა ჴელმწიფენი ილუნიან. ხოლო ნოდებად სახელი გლახაკთაჲ ჯერ იჩინა ქრისტემან შწნებასა წმიდათა მონასტერთასა, არამედ მისცა ღმერთმან ჴელმწიფებაჲ მორწმუნეთა მეფეთა აღშწნებად საყდართა საებისკოპოსოთა“ (გრიგოლ ხანძ. ცაჲ, ibid. კდ--კე).

სიგლახაკის აღთქმა და განხორციელება მონაზონებისათვის მაშინ როგორც სჩანს ჯერ კიდევ იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ მაშინდელ საეკლესიო მწერალსა და მოღვაწეს არც კი შეეძლო ეფიქრნა, რომ ოდესმე მეფეთა ხელითაც შეიძლებოდა მონასტრების აშენება; არა, იგი ამტკიცებდა, ღვთის განგებასა სურდა, რომ მონასტრების აშენება მხოლოდ გლახაკთა ხელით მომხდარიყო, იმიტომ რომ გლახაკნი „სრულიად თავისუფალნი არიან სოფლის საცთურსაგანო“, იმიტომ რომ მხოლოდ სრული სიღარიბის დროს შეეძლო, მაშინდელ შეხედულებისამებრ, ზნეობრივად უმნიკლავი ყოფილიყო ადამიანი. გრიგოლის სიტყვით, ღმერთმა მეფეებს მარტოოდნენ საეპისკოპოსო ეკლესიების აშენების

უფლება მიანიჭა. ცხადია, ხანძთელ არქიმანდრიტს ჯერ არა სცოდნია, რომ მეფეებიცა და კერძო პირებიც სწორედ განსაკუთრებით მდიდარი და შეძლებული აზნაურები და მოხელეები აშენებდნენ ხოლმე შემდეგ საუკუნეებში მონასტრებს, რომ მე-XI-XII საუკუნეებიდან დაწყებული ახალ მონასტრების მომეტებული ნაწილი სულ კერძო პირების აგებული იყო და საპატრონოდ ითვლებოდა. გრიგოლ ხანძთელის დროს მეფეებს საეპისკოპოსო ეკლესიების აშენების გარდა შეეძლოთ მონასტრებისათვის ეზრუნათ და ელვანნათ. ესეც დიდი ცვლილება იყო; წინად ხომ მეუდაბნოენი სხვის დახმარებასა და ზრუნვას სრულებით უარსა ყოფდნენ.

კაცი რომ დაუფიქრდეს, ცხადად შეამჩნევს, რომ მონაზნები ცდილობდნენ როგორმე შეენარჩუნებინათ თავიანთი უმთავრესი და ძირითადი ალექმა, – სრული სიგლახაკე და თავისი ოფლით ლუკმა პურის ჭამა, სამონასტრო წესნაწობილების დროს სრულ სიგლახაკეზედ ლაპარაკი აღარ შეიძლებოდა, მონასტრის თავისი საკუთრება ჰქონდა, – მოძრავიც და უძრავიცა. მართალია, ეს ქონება თითოულ ერის (respicite: ერისკაცის, ნ.ვ.) კერძო კუთვნილება არ იყო, კერძო საკუთრებას კი არ ადგენდა, არამედ საზოგადოს, მაგრამ მაინც ხომ საკუთრება იყო და თითოულ მონაზონს წილი ედო ამ ქონებაში, ერთი სიტყვით ჩვენ ვხედავთ, რომ მამულის საკუთრება, სწორედ ის, რასაც ასე გაშმაგებით გაურბოდნენ და თავიდან იშორებდნენ ხოლმე მონაზნები, როცა სიგლახაკისა და ქალწულების ალექმასა სდებდნენ, მათთვის მაინც საჭირო გახდა, უიმიოდ არსებობა აღარ შეეძლოთ. ახლა მონასტერი სამეურნეო ძმობას წარმოადგენდა, რომელსაც საზოგადო საკუთრება ჰქონდა და საერთოდ აწარმოებდა საქმეს. მართალია, სიგლახაკის ალექმა — მონაზნობის უმთავრესი მცნება — ირღვევოდა, მხოლოდ ზნეობრივი მცნება საკუთარი მუშაობით ლუკმა პურის შოვნის შესახებ ლა იყო შერჩენილი, მაგრამ ესეც უნდა სთქვას კაცმა, რომ არც ამ სიგლახაკის იდეალის დარღვევას, არც იმ წვლილსა და შესანეევარს, რომელსაც მაშინდელი ქართველი საზოგადოება მონასტრებს აძლევდა ხოლმე, ჩვენის ერისათვის უნაყოფოდ და ამაოდ არ ჩაუვლია. პირიქით, მეუდაბნოენი თავის ერისათვის თითქმის სრულებით გამოუდევარნი იყვნენ, ხალხზე დაშორებულთ ყოველგვარ ადამიანურ ცხოვრების პირობებს მოკლებულთ, მუდმივ მშვიერ-მწყურვალთ რის გამეტება შეეძლოთ? ისინი მხოლოდ პირად ზნეობრივ წარმატებასა და სისრულეზე ზრუნავდნენ და „ცოდვილ“ ქვეყნისა არა უნდოდათ რა; მონასტრების დაარსების შემდეგ კი, როცა მონაზონი დარწმუნებული იყო, რომ მას მცირედი საჭმელ-სასმელი მაინც ექნებოდა მუდმივ, ვისაც ძალი და ღონე შესწევდა მთელ თავის დროს გონებისთ მუშაობას შეაღვედა, – მწერლობა იყო თუ მხატვრობა, საეკლესიო გალობა იყო თუ სჯულთ მეცნიერება. ოღონდაც დიდი კულტურული ღვაწლი მიუძღვით ამ მონასტრებს სამშობლოს წინაშე; განა მდიდარი საეკლესიო მწერლობა და მრავალმხრივი ხელოვნება სულ მათი შექმნილი და აღორძინებული არ არის? მაშინდელი მონასტერი საკანე იყო უმაღლეს გონების განვითარებისა.

მონაზონობის ძირითად მცნების – სიგლახაკის ალთქმის – დარღვევამ და სამონასტრო მამულების შეძენის სურვილმა დიდი გავლენა იქონია ბერების ზნეობრივ მისწრაფების მიმართულებაზე.

არც ერთი ქრისტიანი მაშინ ისე არ შესწირავდა რამეს მონასტერს, რომ განსაზღვრული და სავალდებულო პირობა არ დაედო, რასაკვირველია, სამუდამო სულის მოხსენებისა და ალაპის თაობაზე.

ამგვარად, შენირულობა უსასყიდლო არ იყო და ქველმოქმედების ნიშან-წყალი ოდნავ-ლა ემჩნეოდა; როცა რომელიმე აზნაური ან ხელისუფალი მონასტერს მამულს ან ფულს მიართმევდა ხოლმე, ის იმაზე კი არ ფიქრობდა, რომ ქონებრივად ეხმარებოდა ბერებს, არამედ მარტო იმაზე, რომ წმინდა მამები, რომელნიც უფლის წინაშე კადნიერ იყვნენ, მის სულს სიკვდილის შემდეგ ღვთაებას შეავდრებდენ. კაცი რომ ჩაუკვირდეს, ამისთანა შემთხვევებში შენირულება კი არ იყო, არამედ სამუდამო სასყიდელი სამუდამო ალაპის გაჩენის გულისათვის. ერთის სიტყვით, ნამდვილი აღებ-მიცემობა იყო. ასე უყურებდენ თითონ შემწირველებიც; აი, მაგალითად, რას ეუბნებოდა დიდებული აზნაური დაფანჩული გრიგოლ ხანძთელს: „ან ჩუენ თანა არს ჳორციელი კეთილი და თქუენ თანა არს სულიერი კეთილი: და ესჳ შევზავნეთ ურთი-ერთას: თქუენ მონანილჳ გუყვენით წმიდათა ლოცვათა თქუენთა ცხორებასა ამას და შემდგომად სიკუდილისა. და ძუალნი ჩუენნი ღირს ყვენით დასხმად წმიდათა თანა ძუალთა თქუენთა... და ჩუენ აღვითუჳამთ ცხორებასა ჩუენსა და ცხორებასა შვილთა ჩუენთასა“ (ibid. იდ.).

დავაკვირდეთ დაფანჩულის აზრს: მას ხორციელი დიდება აქვს, შეძლებული და მთავრის წინაშე დამსახურებული კაცია, გრიგოლ ხანძთელს კი არა აბადია რა, ხორციელ დიდებას მოკლებულია, იგი სწორედ ამ ხორციელ ან ქვეყნის დიდებას გამოექცა, სამაგიეროდ იგი სულიერ კეთილით არის აღსავსე; დაფანჩული კი სწორედ ამ სულიერ კეთილს არის დანატრებული, უნდა, რომ როგორმე შეიძინოს. რასაკვირველია, თუ ადამიანს სურს სულიერი კეთილი დაიუნჯოს, ამისათვის მან პირადად უნდა იღვანოს, ზნეობრივად სრული გახდეს და სულიერი სათნოება დაიმკვიდროს. ამას ქადაგებდა იესო (მოვიგონოთ იგავი მდიდარ ფარისევლის შესახებ), ამას ქადაგებდენ მისი მოციქულები და სახარება. ოღონდაც, სხვანაირ ზნეობრივ შეხედულობის შეწყნარება შეუძლებელიცაა! ზემომოყვანილი დაფანჩულის სიტყვები გვიჩვენებენ, რომ იგი სულ სხვა მოძღვრების მიმდევარი იყო: მას საჭიროდ არ მიაჩნდა პირადი ზნეობრივი მოღვაწეობა და წარმატება, ან იქნებ, რა კი მას ეგონა, რომ სრულ სულიერ კეთილის დაუნჯება მონაზონობის საშუალებით შეიძლებოდა, დატანჯული გრძნობდა, რომ იგი სულიერ კეთილს ვერას დროს ვერ ეღირსებოდა; მაგრამ სულიერ კეთილის შეძენა სხვა საშუალებითაც შეიძლებოდა. ეს საშუალება აღებ-მიცემობა იყო, გაცვლა ანუ, როგორც დაფანჩული ბრძანებს, შეზავება: გრიგოლ ხანძთელი თავის წმინდა ლოცვების „მონანილედ ჰყოფს“, მოიხსენიებს, მის სიკვდილის შემდეგ ნებას მისცემს, რომ დაფანჩულისა და გრიგო-

ლის ძვლები ერთად დაემარხნათ. დაფანჩული დარწმუნებული იყო, რომ ასეთ საშუალებით იგი საიქიოს ცოდვათა განკითხვისაგან თავს დაიხსნედა, სრულს სულიერს კეთილს დაიმკვიდრებდა. ასეთ სამსახურისა და ხსნისათვის დაფანჩული თავისა და თავის შვილების საცხოვრებელის, ქონების მონასტრისათვის შენირვას ჰპირდებოდა; ამ გვარად გრიგოლი და მისი მონასტერი ხორციელ კეთილს დაიმკვიდრებდნენ. ამას დაფანჩული შეზავებას ეძახის და ჩვენც შეზავების ეთიკა დავარქვათ. ცხადია, რომ ეს შეზავების ეთიკა ნამდვილი ალებმიცემობაა, ვაჭრობა. როგორ გავრცელდა და დამკვიდრდა ეს ზნეობრივი მიმართულება. ვის უფრო მეტი ბრალი აძევს მის გავრცელებაში, მონაზონებს, თუ საერო პირთ, ამის თქმა ჯერჯერობით არ შეიძლება. ეს კია მხოლოდ, – ორივე მხარე (ibid. და კე) ამ შეზავების ეთიკისა კმაყოფილი იყო; მონასტერს აუარებელ შემონირულებას უქადა და იგი, ხოლო ერის კაცებს სულიერ კეთილისა და ცხოვნების ახალ გზას უჩვენებდა. მერე რა ადვილი და მშვიდობიანი გზა იყო იგი: არც თავის შენუხება, არც პირად ცხოვრების ნესის ცვლილება იყო საჭირო, მხოლოდ ხორციელი კეთილი, ქონება და სიმდიდრე კმაროდა!..

რა თქმა უნდა, „შეზავების ეთიკას“ ქრისტეს ზნეობრივ მოძღვრებასთან არაფერი აქვს საერთო, სახარების ზემოაღნიშნული იგავი ცხადად გვიჩვენებს ამას. პავლე მოციქულს უფრო მკაფიოდ აქვს გამოთქმული ის აზრი, რომ შენირულებასა და ქველმოქმედებას თავისთავად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, თუ რომ ადამიანს პირადად ზნეობრივი წარმატება არა სურს და მისკენ არ მიისწრაფვის: „...შეღათუ ვაჭამო ყოველი მონაგები ჩემი (გლახაკთა), და მივჰსცნე ჳორცნი ჩემნი დასაწუშლად, და სიყუარული არა მაქუნდეს; არა რავე სარგებელ-არს ჩემდა“ (ა. კორინთელთა, XIII, ვ). დიახ, კაცი რომ ეხმარებოდეს თავის უძღურ მოყვასს ან მონასტერს, ის კი არ უნდა ჰქონდეს ფიქრად, ასე, უეჭველია, სულიერ კეთილს დავიმსახურებ და ვცხოვნი, არამედ მარტო ოდენ ღრმა სიბრალული და სიყვარული, გულწრფელი სურვილი, რომ გლახაკისათვის ეშველნა; იმიტომ, რომ პავლე მოციქულის უკვდავ სიტყვებისა არ იყოს, „სიყუარული სულ-გრძელ არს და ტკბილ, სიყუარულსა არა ჰშურნ, სიყუარული არა მალლოინ, არა განლაღნის, არა სარცხვენლ იქმნის, არა ეძიებნ თავისასა, არა განჰრისხნის... ყოველსა თავს-იდებნ, ყოველი ჰრნამნ, ყოველსა ესანენ, ყოველსა მოითმენნ“ (ibid. XIII, 4, 5, 7).

მაგრამ სახარების მაღალი მოძღვრება მალე შეირყა. როცა ქრისტიანობა მაღალ წოდებათა წევრებმაც მიიღეს, მაშინ უნებლიედ დაიბადა საკითხი, თუ როგორ ცხოვნიდოდნენ მდიდრები. ყველამ კარგად იცოდა იესოს სიტყვა, თუ რა ძნელია, თითქმის შეუძლებელია, რომ მდიდარი სამოთხეში შევიდეს, თუკი იგი თავის ქონებას გლახაკებს არ დაურიგებს და ქრისტეს არ შეუდგება. რასაკვირველია, თუ მდიდრებს ცხოვნების იმედი უნდა გადაეწყვიტნათ, მაშინ მათთვის არავითარი მნიშვნელობა არ ექნებოდა ახალ სარწმუნოების მიღებას. ეს რომ თავიდან აეცილებინათ, საეკლესიო მწერლები გულმოდგინედ შეუდგენ იმ გარემოების გამორკვევას, თუ როდის ან როგორ შეიძლება, რომ

მდიდარი ცხოვრდეს. პირველად ასეთი მოსაზრება კლიმენტი ალექსანდრიელმა გამოსთქვა; ის ამტკიცებდა, რომ სიმდიდრე მხოლოდ ორღანოა; თუ მას სამართლიანად მოვიხმართ, მაშინ იგი სამართლიანობას ემსახურება, ხოლო თუ ვინმე უსამართლოდ მოიხმარს, მაშინ იგი უსამართლობის მსახურად აღმოჩნდებაო“ (Τὸς σὺνδράμους πλάσιος 14, 5-10). ამის დაგვარად ყოველი მდიდარი, რომელიც თავის სიმდიდრეს გლახაკებსა და ქველმოქმედებას მოახმარს, ცხოვდებაო. ამის მიხედვით საეკლესიო მწერლები მუდამ ურჩევდნენ ხოლმე მდიდრებს, რომ თავიანთი ქონება გულუხვად დაერიგებინათ საქველმოქმედო საქმეებისათვის, იმიტომ რომ ასეთი მოწყალება ცოდვებისაგან იხსნის ადამიანს (პოლიკარპეს ეპისტოლე ფილადელფიელთა მიმართ, X, 2). ჰერმესის „მოძღვარში“ თითქმის დაფანჩულის „შეზავების ეთიკის“ მსგავსი მოძღვრებაა მოყვანილი; მაგრამ პირველ საუკუნეებში მაინც კარგად გრძნობდნენ, რომ ქველმოქმედება წრფელის გულიდან უნდა მომდინარეობდეს, რომ ეკლესიისათვის შემონიერულება-კი არ იყო საჭირო, არამედ მართო ქრისტიანეთა სულიერი სიკეთე. იოანე ოქროპირს ხშირად უთქვამს მდიდრებისათვის, რომ ეკლესიას არც ოქრო, არც ძვირფასი თვლები არ უნდა, მხოლოდ თქვენი ცხოვრება სურსო (Homil 50 in Matth).

მაგრამ ცხოვრებამ მაინც თავისი გაიტანა და „შეზავების“ მოძღვრებამ ფეხი მოიკიდა. ასე მოხდა ყველგან საშუალო საუკუნეებში, ასე იყო ჩვენშიაც, როგორც ზემოდ იყო მოხსენებული. ეს მოძღვრება ძვალ-რბილში უჯდებოდა ქართველ ხალხს იმიტომ, რომ იგი საერო უფლებრივ აზროვნებისათვის უფრო მისაწვდომი და გასაგები იყო, ვიდრე სახარების მაღალი მცნება. თანდათან „შეზავების ეთიკა“ იმდენად განმტკიცდა, რომ მხოლოდ პირადი სარგებლობის მოლოდინით-ღა სწირავდნენ ხოლმე მონასტერს ქონებას. შეწირულება ცოდვილს საიქიოს სასჯელისაგან იხსნიდა და, თუ ვინმე იმ შეწირულ მამულს მონასტერს წაართმევდა ან მოიტაცებდა, მომტაცებელი უნდა ყოფილიყო ზეციერ მამის წინაშე შემწირველის ცოდვების პასუხისმგებელი. აი, მაგალითად, რას ამბობს თავის შეწირულობის წიგნებში და სიგელში მეფე ბაგრატ IV: „...ოკ-თო (უკეთუ) ვინმე გამოჰჩნდეთ... და რასცა ჟამსა: ანო რაისაცა მიზეზისა მოღებთა: გინა თო იგი ადგილი შეოცვალოთ მას წ-დასა ლავრასა: ანო (ანუ) თო ესე წესნი: განგებულნი ჩუენნი: შეოშალნეთ... ცოდვათამცა და ბრალთა ჩემთა გარდამჰდელნი ხართ: წინაშე ლ-თისა“ (შოომლ. ისტ. საბ. 4, 1058 წ.). თავის მეორე სიგელში იგივე მეფე ამბობს: „...უკუეთუ ვინმე: რასაცა ჟამსა: რაიცა გუარი კაცი: დიდი გინა: მცირე: ადგეს: და ამას: ნაქნარსა: ჩ-ნსა: აქცევდეს: გამცაურისხდების: მამაი ძე და სული: წ-დაჲ... და ჩემნი: ბრალნი: მისგან: იძიენ: ლ-წ“... (ibid. 9). ასეთსავე სიტყვებს მკითხველი თითქმის ყველა ძველ სიგელებში შეხვდება.

ამგვარმა ზნეობრივმა მიმართულებამ დაჰბადა საინტერესო უფლებრივი რწმენა: რაკი მამულს სწირავდნენ მონასტერს ან, როგორც სიგელებში ეწერა ხოლმე, იმ წმინდანს, რომლის სახელობაზედაც აშენებული იყო მონასტერი, შემწირველები და მონაზნები ამ მამულს წმინდანის საკუთრებად სთვლიდნენ,

- იგი იყო მამულის პატრონი. და თუ ვინმე გაბრიყვებოდა და წმინდანის უფლების შელახვას განიზრახავდა და იმ მამულს მიითვისებდა, რომელიც ცოდვათა მიტევების, მეოხებისა და საიქიოს განკითხვის დღის წამოსარჩლების გულისათვის შესწირეს მას, მაშინ თვით იგი, შეურაცხყოფილი წმინდანი, იძიებდა შურს და გადაუხდიდა მაგიერს თავხედს მომტაცებელს. აი, მაგალითად, რას ამბობს მეფე დავით აღმაშენებელი: თუ ჩემი შენდამი შემონირული მამული მიითვისოს და დადებული წესი დაარღვიოს ვინმემ, „ხოლო შენ, ყოვლად წმიდაო ღმერთო, განაწილავს მისსა ჯორცთაგან, განყავ იგი ნაწილისაგან ცხოვნილებელთაჲსა და შური იძიე ვითარცა მგმობარსა შენსა ნესტორს ზედა. ხოლო შენ, წმინდაო ღმერთო, მამაო შიო, ოდეს დასჯედეს ქრისტე ღმერთი განსჯად ყოელთა ტომთა და საქმეთა, წარმოუდგე და განჰსაჯე და ვითარცა შემანუხებელსა შენსა ზედა ეგრეთ შური იძიე პირითა ღმერთისაჲთა“ (შიო მღ. ისტ. საბ. 1123 წ. გვ. 19). ამ ნაწყვეტში ყურადღების ღირსია საგულისხმიერო სიტყვები „ვითარცა შემანუხებელსა შენსა ზედა ეგრეთ შური იძიეო“. რით განირჩეოდა ეს საუცხოო ზეციურ განკითხვის დღე იმ ჩვეულებრივ ქვეყნიურ სამსჯავროსაგან, რომელიც მაშინ საქართველოში არსებობდა? იგივე შურისძიება, იგივე ბრალმდებელი, რომელიც შემანუხებელ ბრალდებულის დასჯას თხოულობს, იგივე მამულის მოტაცება და ჩვეულებრივი დავიდარაბა, ოღონდაც, რომ არაფრით არ განირჩეოდა. რა დაშორებული იყო იმავ დროს ეს განკითხვის დღე იმ სურათზე, რომელიც იესომ თავის მონაწევებს დაუხატა! სადაა იქ საკუთრებაზე ლაპარაკი, მამულის მომტაცებელზე და შურისძიებაზე, ან კი მოხსენებულია იქ შურის მძიებელი, შეწუხებული წმინდანი? ერთი სიტყვითაც არ არის.

არა. ამ სურათს არაფერი აქვს იესოს მოძღვრებასთან საერთო, ეს სურათი ზეციურ განკითხვის დღეს კი არ გვიხატავს, არამედ ქვეყნიურ, დღიურ ვარამსა და შურისა და სისხლის ძიებაზე დამყარებულ სასამართლოს. ამ ნაირად მაშინდელი სარწმუნოებრივი და ზნეობრივი წარმოდგენა ზეციურ სიმაღლისაგან და სისპეტაკისაგან ქვე ჩამოეშვა და მიწაზე დაეცა. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რაკი სარწმუნოებრივ საქმეებს ეკონომიური და კერძო უფლებრივი ინტერესები გაურიეს. რაც უფრო მეტად განმტკიცდებოდა ასეთ ინტერესებზე ზრუნვა, მით უფრო მეტად უნდა დაცემულიყო ის მაღალი წარმოდგენა ზეციურ ღვთაებაზე, განუსაზღვრელ სიყვარულსა და უშრეტელ გულმტკივნეულობაზე დავრდომილ და უძლურ კაცობრიობისადმი დამყარებული, რომელიც იესომ თავის თანამედროვეებს ჩააგონა.

რასაკვირველია, ახლა ცოდვებისაგან თავის დაღწევა ადვილი იყო. ამისათვის საჭირო იყო მხოლოდ კაცს დიდი ქონება ჰქონოდა და რომელიმე მონასტრისათვის ბევრი ქონება მამულად ან ფულად შეენირა. აკი ამიტომაც მოაწყდა მონასტრებს დიდძალი შემონირულება: რა არა ჰქონდათ მათ! მამულები, სახნავი და საძოვარი ადგილები, წერილფეხა და სხვილფეხა საქონელი, ყმები, საკუთარი ვაჭრები, სახლები და ქულბაქები. ამას გარდა ამ ქონების

უმეტესი ნაწილი სახელმწიფო და სხვა მრავალ გადასახადებისაგან და ბეგარი-საგან განთავისუფლებული იყო. საკმარისია კაცმა თითოეულ მონასტრის შეუვალლობის წიგნები გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რა თავისუფლად და უჭირველად ცხოვრობდნენ ბერები.

მას შემდეგ, რაც მონასტრებმა ქონების შეგროვებასა და დაუნჯებას ხელი მიჰკვეს, მონაზნები, რასაკვირველია, ცდილობდნენ, რომ მათს სავანეში შეძლებულ და სახელოვან გვართა შვილები შესულიყვნენ; თავის მხრივ შეძლებულნი, უკვე ცხოვრებით დამშვრალნი და გულასუყებულნი, სიამოვნებით შეაფარებდნენ თავს მონასტერში და მთელ თავიანთ ქონებას სავანეს შესწირავდნენ, ოღონდ კი მათთვის მკაცრი სამონაზნო მოღვაწეობის წესი შეემსუბუქებინა. გიორგი მთანმინდელი მოგვითხრობს, რომ ასეთ პირებს ხშირად უნდოდათ ხოლმე ათონის მონასტერში ბერად შესვლა, მაგრამ ექვთიმე მთანმინდელი პასუხად ეტყოდა ხოლმე: „...თქვენ კაცნი ხართ სახელოანნი... და ოდეს საფასე მისცეთ ეკლესიასა, განსუენებით გნებავს ყოფამ“ (ცხოვრება იოანესი და ეფთემესი, საეკლ. მუზეუმის გამოცემა, 46). მართალია, ექვთიმე ასეთ პირებს არ უშვებდა მონასტერში და აღკვეცაზე უარს ეუბნებოდა, მაგრამ საქართველოში საქმე სხვანაირად მიდიოდა და მკაცრი მონაზნობის წესი თანდათან დიდებულ და შეძლებულ ბერების გულისათვის გააადვილეს. წარმოიდგინეთ გრიგოლ მთანმინდელსაც-კი*, – იმ გრიგოლს, რომლის სიმკაცრე და მიუდრეკელი სამართლიანობა სახელგანთქმული იყო, – ეტყობა, რომ, ცოტა არ იყოს, გვარიშვილობას და სიმდიდრეს მონყალების თვალთ უყურებდა! აი, მაგალითად, რა უთხრა თევდორესა და ქრისტეფორეს, როცა მათ ყრმა არსენი, აზნაურ მირიანის შვილი, და ეფრემი მიაბარა აღსაზრდელად: „...თუალნი თქუენნი იყენედ მარადის ამათ ზედა: და გეკსენედ დიდებულებაე მშობელთა ამათთაე და სარწმუნოებაე მათი ქრისტჳს მიმართ და ჩუენ, გლახაკთა მომართ“ (ც-ა გრიგოლ ხანძთ. პრ. მარრის გამოც. Тексты и разыск. წიგნი VII, კვ).

დაიხ, დიდებულნი და მდიდარნი მონაზონობას ეტანებოდნენ, მაგრამ ამასთანავე სამონასტრო მოღვაწეობის სიმკაცრის შემსუბუქებას ცდილობდნენ. ეს ერთი ერთმანეთის დამარღვეველი გარემოება იმით აიხსნება, რომ მონაზონობის უმთავრესი მიზანი და დედა აზრი ბევრს უკვე დავინყებულნი ჰქონდათ და სწორედ აღარ ესმოდათ: მონაზონობა, როგორც მონესეობა, ღვთისნიერ იდუმალ ძალის პატრონად მიიჩნიეს და ის კი ავინყდებოდათ რომ, თუ ადამიანი სამონაზნო აღთქმას დაარღვევდა, უფლება არა ჰქონდა მონაზონის სახელი ეტარებინა. ერთი სიტყვით გარეგნობა, მონაზონის სახე და წესი უშინაარსოდ, სასწაულთმოქმედ ძალად გადაიქცა: საკმარისი იყო კაცი ბერად აღკვეცილიყო, რომ ყველა ცოდვები მისტევებოდა. რომ მონაზონობის გარეგანი სახე მართლა სასწაულთმოქმედ ძალად მიაჩნდათ, იქიდანა ჩანს, რომ მცირეწლოვან, პატარა ბავშვებსაც კი მონაზონის ჩოხას აცმევდნენ და ბერად აყენებდნენ; მაგალითად,

* უნდა იყოს გრიგოლ ხანცთელი, რაც შემდეგი მონათხრობიდან ჩანს (ნ.ვ).

გრიგოლ ხანძთელის ნებაყოფლობით დიდებულმა აზნაურმა მირიანმა თავისი ნლის შვილი სამონაზნო ჩოხით შემოსა და ბერად შეაყენა (ibid., კბ); თვით გრიგოლი ურჩევდა ყრმა ეფრემს ბერად შემდგარიყო (ibid., კბ. კვ). თავის საქციელის გასამართლებლად ხანძთელმა არქიმანდრიტმა იესოს შემდეგი სიტყვები მოიყვანა (ibid., კვ): „ნუ აყენებთ ყრმებსა მაგას მოსლევად ჩემდა. რამეთუ ეგე ვითართაი არს სასუფეველი ცათაი“ (მათე XIX,14, მარკოზ X,14). რა თქმა უნდა, იესოს ამ სიტყვებს არავითარი კავშირი არა აქვს მონაზონობასთან და სულ სხვა აზრით იყო ნათქვამი. ცხადია, რომ ყმანვილებისა და მცირეწლოვანების ბერად შეყენებას არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა, იმიტომ რომ მონაზონობის აღთქმა ადამიანს ნებაყოფლობით, თავის სურვილით და შეგნებულად უნდა დაედო, ბავშვებს კი, რასაკვირველია, არ შეეძლოთ შეეგნოთ, თუ რა იყო ან ქალწულების დაცვა ან არა და სიგლახაკისა და უპოვარების აღთქმის ასრულება. ყმანვილების ბერად აღკვეცის დროს მონაზონობის ძირითადი და არსებითი მცნება ირღვეოდა და ამასთანავე ადამიანის პირადობის თავისუფლება ძალდატანებით ილახებოდა, ამიტომ რომ, ხუთი ან ათი წლის ბავშვს ვერაფერს ვერ შეატყობს, შესძლებს ან მოინდომებს თუ არა, რომ თავისი ქალწულება დაიცვას შემდეგში და სრულს სიღარიბეში აღირჩიოს ცხოვრება. ამგვარად მონასტრებში ისეთი ბერებიც იყვენ ხოლმე, რომელნიც ძალად იყვენ მონასტერში შეყენებულნი.

მაგრამ მონაზონების მისწრაფება და მიმართულება ამაზე არ შეჩერებულა. მონასტრების დამფუძნებლები და მამასახლისნი ხედავდნენ, რომ ბერები სამონასტრო მამულების მოვლას და დამუშავებას ძალიან ბევრს დროს ანდომებდნენ, სამეურნეო და საგამგეო საქმეში ამასთანავე ისე იყვენ გართულნი, რომ ხშირად სრულებით ავიწყდებოდათ თავიანთი პირდაპირი მოვალეობა და დადებული აღთქმა და მუდმივ ერთმანეთის კიცხვაში და კილვაში იყვენ. რომ ეს თავიდან მოეშორებინათ და მონაზნები მშვიდობიანად ყოფილიყვენ და მარტო თავიანთი აღთქმის ასრულებაზე ეზრუნათ, მონასტრების დამაარსებელნი და მამასახლისები ცდილობდნენ, რომ ბერები სამეურნეო საზრუნავსა და მამულების მოვლა-შემუშავებას დაეშორებინათ. სამონასტრო მამულების გამგეობა და მოურავობა ერისკაცებს ჩააბარეს, ბალებში, ვენახებში და მინდვრად მუშებს ამუშავებდნენ ხოლმე. ყველაფერი მზა-მზარეულად უნდა მოპრთმოედათ ნმიდა მამებს, „...რათა ღვთისათვის ოდენ განკუთვნილნი, მას მხოლოსა, თვნიერ საწუთუთათასა, ზრუნვასა ჰზრახვიდნენ [და წინაშე ღვთისა] მეოხებად კანნიერ იყვენ (1123 წ. დავით აღმაშენ. ანდერძი, შიომღვ. ისტ. საბ. 16). დავით აღმაშენებელმა თითონ განსახლვრა და გაუკვეთა, თუ რამდენი პური, ღვინო და სხვა ყოველგვარი საზრდო უნდა მისცემოდა დღიურად შიომღვიმის მონასტრის ბერს (შიომღვ. ისტ. საბ. 16-17). ამნაირადვე უზრუნველ ჰყოფდნენ ხოლმე ბერებს მეტადრე ყველა კერძო ანუ საკუთარ მონასტრების დამფუძნებლები. ამნაირი კერძო მონასტრები – ზემომოყვანილ გრიგოლ ხანძთელის სიტყვების წინააღმდეგ, რომ მონასტრების დაარსება მხოლოდ გლახაკებს შეუძლიანთო, –

ბლომად იყო საქართველოში. მაგ., მცხეთის კათალიკოზის სამწყსოს ნუსხიდან ცხადად ჩანს, რომ სამცხე-საათაბაგოში ყველა დიდებულ აზნაურთა გვარებს თავიანთი საკუთარი მონასტრები ჰქონდათ (იხ. Бакрадзе, Археолог. путеш. по Гурини и Аджарь, გვ. 79-80). რასაკვირველია, თითოეულ კერძო მონასტრის პატრონი ცდილობდა, რომ სხვებისათვის ბერების მზრუნველობაში ეჯობნა, და ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ. ვაჰანის მონასტრის პატრონი მის მიერ აღწერილ სამონასტრო ტიპიკონში ამბობს: მე „...ყოვლით კერძო უზრუნველობისა და უმოქმედობისა ძმათაჲსა მეძიებელ ვარ. და რათა არა რაჲთა იყენენ ნაკლულევანნი გაუჩინე საჩოყვედცა... ეგრეთვე და პურიცა და ღვინო გაუჩინე რათა მიეცემოდის“... (შოიშლ. ისტ. საბ. 34-35). სამონასტრო მამულების მოვლა-მოურაობაზე იგივე ამბობს: „...სოფელთა და აგარათა შინა მონასტრისათა. სანიადაგოდ ჯელისუფლად ნუმცა ოდეს დაიდგინების მონაზონი, არამედ ერის კაცნი დაიდგინებოდნენ“ (ibid. 39).

თამარ მეფის ისტორიკოსიც მოგვითხრობს, რომ სახელოვანმა დედოფალმა ვარძიის მონასტერი ააშენა და ყველაფრით უზრუნველჰყო, ბევრი დიდი სოფლები შესწირა და „შეუმზადა ტრაპეზისა შემოსავალნი“ (ქარ. ცხ. ზ. ჭიჭინაძის გამოცემა, გვ. 462).

აი სადამდის მიიყვანა, აი რით დაბოლოვდა მონაზნების წადილი, რომ ზნეობრივად სრული გამხდარიყვენ და ყოველგვარი უთანხმოებისა და შურის მიზეზი მოესპოთ: შრომის სრულის უარყოფით!.. მათ ეგონათ, რომ, რაკი ბერებს არავითარი ქვეყნიური საქმე და საზრუნავი არ ექმნებათ, მაშინ ისინი მხოლოდ ღვთაებასა და ზეციურ სასუფეველზე იფიქრებდნენ და მათს ზნეობრივ სისპეტაკეს არაფერი არ შელახავდა.

ასე და ამ მიზეზის გამო უარჰყვეს მონაზნების შრომა და მუშაობა ლუკმა პურისათვის. ამნაირივე გზა გაიარა, როგორც სჩანს, მონაზონობამ სხვა ქვეყნებშიაც, მაგ. სომხეთსა და ასურეთში. მხოლოდ დასავლეთ ევროპის მეცნიერები სულ სხვანაირად ხსნიან ამ შრომის უარყოფის პრინციპს და ამტკიცებენ, ამ შემთხვევაშიაც ჩვეულებრივი სახელგანთქმული აღმოსავლეთის ხალხთა სიზარმაცე მოსჩანსო. პროფ. ნოლდეკე (Nöldeke) მაგ. ამტკიცებს, ვითომც ეფერემ ასურის სიტყვა, რომელშიაც იგი მონაზონებს ურჩევს, მინის შემუშავებასა და მეურნეობას ნუ ეტანებით, ისევე სჯობია ლოცვასა და ღვთის ვედრებაში გაატაროთ ხოლმე დროო, აღმოსავლეთის მონაზონების სიზარმაცეს ამტკიცებდეს მხოლოდ. გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერი ამბობს შემდეგ: „აღმოსავლეთის ბერების სიზარმაცის საუცხოოვო სურათს ერთი ჰატარა ასურული მოთხრობა იონაბადის შვილებზე გვიხატავს... იქ სადილი თავისთავად უვარდება პირში უნაკლულო კეთილმორწმუნე კაცს“ (Wiener Zeitschr. für Kunde d. Morgenland. XVII B. 2 Heft, გვ. 197-8). რასაკვირველია, ეს სურათი, ცოტა არ იყოს, სასაცილოა, მაგრამ მაინც ნოლდეკეს ახსნა სწორე არ არის. მართალია, ჩვენ დავრწმუნდით, რომ ბერები ცდილობდნენ თავიანთი მოღვაწეობა და ცხოვრების ტვირთი შეემსუბუქებინათ, მაგრამ ამასთანავე ჩვენ დავრწმუნდით, რომ სულ

სხვა გარემოებაში და სურვილმა მოაფიქრებინა, მონაზონებისათვის შრომა და ლუკმა-პურის საზრუნავი თავიდან აეცილებინათ. დიას, ჩვენ დავრწმუნდით: როცა მონასტრების დამფუძნებელი და მამასახლისები მზამზარეულ სურსათსა და სარჩოს უჩენდენ ბერებს და მუშაობას უკრძალავდენ, მათ ეგონათ, როცა მონაზონები ქვეყნიურ ჭირვარამს მოშორდებიან, მაშინ შური და უთანხმოება აღარ იქნება მათ შორის და ზნეობრივად წმიდა და სრული გახდებიანო. დი-ახაც, აღმოსავლეთის მონაზონები გულწრფელად იტანჯებოდენ და სურდათ, რომ შფოთი და სიძულვილი თავიდან აეცილებინათ და ძმური, ქრისტესმიერი სიყვარული დაემყარებინათ თავიანთ სავანეში, მხოლოდ ამის მისაღწევად, შურისა და ჩხუბის მოსპობის გულისათვის ამბობდენ უარს მეურნეობასა და მუშაობაზე. აი, მაგალითად, რა გარემოებამ მოაფიქრებინა სომეხ ბერებს ბალისათვის თავი მიენებებინათ. „პირველ ბერებმა, გვიამბობს გამოჩენილი სომეხთა მქადაგებელი ვარდანი, რომლებმაც ეს უდაბნო აღმოაჩინეს და მოაწყვეს თითქმის ამ ორმოცი წლის წინად, ბევრი კარგი ხეხილი ჩაჰყარეს. მაგრამ ეს ორი წელიწადი იქნება სწორედ, რაც ეშმაკმა ჩვენ შორის ღვარძლი და შური, ჩხუბი და დავიდარაბა ჩამოსთესა ამ ხეხილის გამო; ეს ორი წელიწადი სულ მუდმივ მტრობასა და მწუხარებაში გავატარეთ და ვერაფერი ვერ ვიღონეთ, რომ ჩხუბი და სიძულვილი მოგვესპო როგორმე, და ბოროტება ავი სულეების შთაგონებით დღითი დღე იზრდებოდა. ერთ კვირას შევიყარენით ძმები და ვთქვიით, რის მაქნისია ჩვენთვის ეს ხეხილები, ან რის გულისათვის ერჩხუბობთ ჩვენ, ქრისტემ არა ბრძანა მარჯვენა თვალის ამოღება და მარჯვენა ხელის მოკვეთა და განგდება, ხოლო ასე სულსა ცხოვნება, სთქვეს ძმებმა; მერე ყველანი თავის წალღის ასაღებად წავიდენ და ჩვენ ყველამ მივაღექით და ყველა ხეხილი გავკაფეთ, ასზე მეტი, – ცხრა სენაკების წინ რომ დარგული იყო, თუთისა, კაკლისა, კომშისა, ქლიავისა, გარგარისა და მუხის ხეები, თან მე, ცოდვილი, ვამხნევებდი ძმებსა და ვეუბნებოდი: ნუ გეშინიანთ, ვინც ასე იქცევა, ის მიიღებს სასყიდელსა და არა სასჯელს, დიდება ჩვენს უდაბნოს და არა სირცხვილი. ესე მოვიქეციით ჩვენ... და დამყარდა ღრმა სიმშვიდე“ (იხილეთ Марр, Сборник притч Вардана I, 317-18).

რასაკვირველია, ამისთანა შემთხვევებში ლოლიკური შეცდომა მოხდოდათ, იმიტომ რომ მტრობისა და შუღლის მიზეზს იქ არ ეძებდენ, სადაც იგი ბუდობდა; ისინი ხეხილსა, ხენა-თესვასა და სამეურნეო მუშაობას აბრალებდენ ხოლმე, ნამდვილად კი ყოველგვარ ქიშპობის და სიძულვილის მიზეზი მონაზონების შურიანი ხასიათი და ღვარძლიანი გული იყო. მართალია, ბერებს ავიწყდებოდათ, რომ შურიანი და ხარბი ადამიანი უსაქმოდაც და უვენახოდაც ადვილად იშოვნოდა მტრობის საბაბს, იმიტომ რომ რუსთველისა არ იყოს, ავსა კაცსა ავი სიტყვა უჩრჩენია გულსა, სულსა; მაინც ზემომოყვანილი მაგალითი ცხადად გვიჩვენებს, რომ მოთავე ბერებს გულწრფელად სურდათ ამ საშუალებით ისეთი პირობები შეექმნათ ბერებისათვის, რომ მათ ადვილად მიეღწიათ ზნეობრივ და სარწმუნოებრივ სისაქეტაკემდე. ჩვენ ვხედავთ, რომ აქ არაფერ შუაშია აღმოსავლეთის ხალხთა ხმაგავარდნილი სიზარმაცე.

ჩვენ დავინახეთ, რომ მონაზნები, რომელნიც კერძო საკუთრებას და ქონებას გაუბრუნდნენ, ისევე საკუთრებასვე დაუბრუნდნენ; მართალია, ეს საკუთრება საზოგადო, სამონასტრო საკუთრება იყო, მაგრამ მაინც ხომ მასში ყველას ედო წილი. ამ დროს მონაზნები ჯერ კიდევ ცდილობდნენ, თავიანთი შრომით მოეპოვათ საზრდო. შემდეგ დროს, როგორც დავრწმუნდით, ეს უკანასკნელი პრინციპიც დაირღვა და გაჰქრა. ამგვარად მონაზონთა ძმობა დიდ მამულებისა და სხვა და სხვანაირ საკუთრების პატრონად გახდა, მრავალს მეფეების შეუვალლობის წიგნები ჰქონდა ნაწყალობები, ყოველგვარ სახელმწიფო და ხშირად სახელისუფლო გადასახადებისაგან იყო განთავისუფლებული და თავისი ოფლით კი არა ცხოვრობდა, არამედ ყმების ოფლითა და ნამუშევართი ირჩენდა თავს და, ამგვარად, სხვის ოფლით სურდა ზნეობრივ სისპეტაკე დაემკვიდრებინა. ოღონდაც, ამ დროს მონაზნებს არავითარი უფლება არა ჰქონდათ თავიანთ თავისათვის წინანდებურად „გლახაკის“ სახელი დაეძახნათ. მონაზნები ამიერიდგან დიდებულთა და პატრონთა წოდებას უფრო ეკუთვნოდნენ, ვიდრე უმინაწყლო ღარიბ-ღატაკებს;

რასაკვირველია, ამნაირ გზას ყველა მონასტრები არ დასდგომიან; ზოგიერთნი ცდილობდნენ პავლე მოციქულის მცნება პირნათლად აესრულებინათ, მაგრამ მათ არ შეეძლოთ საზოგადო მოძრაობა შეეჩერებინათ. უეჭველია, შემოიღეს თუ არა სამონასტრო ცხოვრების წესი და მარტომყოფელობას ზურგი შეაქციეს, მაშინ ახალი წესის მოწინააღმდეგე ბევრი გამოჩნდებოდა და უბრძოლველად თავიანთ უპირატესობას არ დაუთმობდა; იქნებ საქართველოში ისეთი გამწვავებული ბრძოლა არ ყოფილიყოს, როგორც ათონის მთაზე (იხ. Πορφირიჲ აფთხ. 1877, გვ. 177-183), მაგრამ მაინც სრულებით მშვიდობიანად არც ჩვენი მეუღაბნოენი დაუთმობდნენ ასპარეზს. ქართული სამონასტრო მწერლობა ჯერ სრულებით ხელუხლებელია, და, შესაძლებელია, შემდეგში ისეთი თხზულებები აღმოჩნდეს, რომელთაც ამგვარ ბრძოლის კვალი ემჩნეოდეს. იქნებ სწორედ მეუღაბნოეთა კიცხვა-კრიტიკა ჰქონდა სახეში, როცა გრიგოლ ხანძთელი ამბობდა, უნდა შემოვიღო ისეთი „...წესი საღმრთოთა საეკლესიოთა ეკლესიასა შინა ჩემსა დაწესებად ბრძენთა გან განუკითხველიო“ (გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება, გვ. იწ).

აქამდისინ ჩვენ საუბარი გვექონდა მონაზნებზე, რომელნიც საზოგადოების ქველმოქმედებით ცხოვრობდნენ; ეხლა ჩვენ მეორე ჯგუფზე გვექნება ლაპარაკი, სახელდობრ გლახაკებსა და მათხოვრებზე. ზემოდ უკვე გამორკვეული იყო, თუ რომელს მათხოვარს ჰქონდა უფლება საზოგადოების ქველმოქმედება მიეღო. ეხლა ჩვენ იმ ზნეობრივ მოძღვრების შესახებ უნდა ჩამოვაგდოთ საუბარი, თუ რა თვისებისა უნდა ყოფილიყო ქველის საქმარი, რომ მისი მიცემა ზნეობრივ ღვანლს წარმოადგენდეს. საყურადღებოა სწორედ, რომ იმ დროს, როცა მონაზნები დარწმუნებული იყვნენ, ვითომც ზნეობრივ სიფაქიზის დასაცველად საჭირო იყოს, რომ ადამიანს არაფერი ქვეყნიური საზრუნავი და სამუშაო არ აწუხებდეს და ყველაფერი მზა-მზარეული სხვისი ნამუშევარი მოსდიოდეს, ამავე

დროს ქართველი განათლებული საზოგადოება იმის სჯაში იყო, თუ რა გზით უნდა იყოს ნაშოვნის ის ფული, რომელსაც საქველმოქმედოდ მოიხმარებდნენ. მერე რა საკვირველი, ზნეობრივად ფაქიზი აზრი ტრიალებდა საზოგადოებაში ამის თაობაზე! მხოლოდ იმ ფულის და ქველსაქმარის მიცემა შეიძლებოდა, რომელიც ადამიანს თავისი ოფლით და სინდისიანად ნაშოვნის და შექმნილი პქონდა. ნარმოიდგინეთ, აზნაურს საქველმოქმედოდ არ უნდა მოეხმარა საპატრონო და საბატონო მამულის შემოსავალი, მეფეს-სახელმწიფო სარგო. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, მეფე გლახაკებს რომ ქველსაქმარს აძლევდა ხოლმე, „ამას არა თუ ხელოსანთაგან მორთმეულსა იქმოდის, ანუ საჭურჭლით, არამედ ჴელითა თვისითა ნადირებულთა“... (ქართ. ცხოვ. ზ. ჭიჭინაძის გამოც. გვ. 373). თამარ მეფის მემამათიანე კიდევ გვიამბობს, რომ სახელოვანი დედოფალი „ქველსაქმარი მისი განყიდის და ეგოდენ ფასი გლახაკთა აქვლსაქმრის და მისცის არა სამეფოდ შემოსავალთაგან“ (ibid. 453).

„ჯელითა თვისითა“ შექმნილსა და „ქველსაქმარს“ იმიტომ აძლევდნენ ხოლმე გლახაკებს, რომ ქველმოქმედება მამულისა ან სახელმწიფო შემოსავლიდან არავითარ პირად ზნეობრივ ღვანლს არ წარმოადგენდა და მეტადრე იმის გამო, რომ ადამიანს არც როდის არ შეეძლო ეთქვა, თუ რა გზით არის შექმნილი ის ფული, რომელიც სახელმწიფოსა ან საპატრონო შემოსავლიდანაა მიღებული. ვის შეეძლო დაემტკიცებინა, რომ იგი მძლავრობით ან უსამართლოდ არ იყო შეკრებილი. მხოლოდ ის, რაც ადამიანს თავისი ოფლით, სინდისიერად შეუძენია, მხოლოდ ის იყო წმინდა და საქველმოქმედოდ, მოყვასისადმი ძმურ ღრმა სიყვარულისა და სიბრალულისა გამოსაცხადებლად გამოსადეგარი. ამგვარივე ზნეობრივად ფაქიზი აზრი ქველსაქმარის შესახებ სომხეთშიაც იყო გავრცელებული. ცნობილი მქადაგებელი ვარდანი, მაგალითად, ამტკიცებს, რომ „მთავრისა ან მეფის, და მოძღვრის სახლი შეუძლებელია უდანაშაულო იყოს ძარცვა გლეჯაში, იმიტომ რომ მათ (მთავარს, მეფეს, მოძღვარს) არ შეუძლიანთ გაიგონ სიმართლე, ან გულქვა და ბოროტ მოხელეების წყალობით, ან არადა იმიტომ, რომ ისინი ხან ნატყვენავითა და ნადარცვით, ხან ქურდობითა და ძალმომრეობით, ან შურისძიებით“* (Марр, Сборн. притч Вардана).

ამ გვარად ჩვენ ვხედავთ, რომ იმ დროს, როცა მონაზნები ქალწულობისა და ზნეობრივ სისპეტაკის იდეალით ისე გატაცებულნი იყვნენ, რომ სამეურნეო მუშაობა და საკუთარი ხელებით ლუკმა პურის ჭამის საჭიროება უარჰყვეს და მუშაობის ღვანლი დაამცირეს, ამავე დროს ზემოაღნიშნულმა ფაქიზმა ზნეობრივმა მოძღვრებამ ქართველი მონინავე საზოგადოება დაარწმუნა, რომ მხოლოდ საკუთარის მუშაობით შექმნილი ქონება აკეთილშობილებდა ადამიანს. მხოლოდ ეს საზოგადოების შეხედულება ამაღლებდა გლეხკაცობისა და ყმების ცხოვრების მძიმე ტვირთს.

სად გაჩნდა პირველად ეს საგულისხმიერო ზნეობრივი შეხედულება ქველ-

* აქ ტექსტს რალაც აკლია!

საქმარის აუცილებელ თვისების შესახებ? ჩვენა ვნახეთ, რომ იგი გავრცელებული იყო სომხეთში, აგრეთვე დასავლეთ ევროპაშიაც (იხ. Ratzinger, Geschichte d. Kirch. Armenien. S. 116, 235). მართალია, იოანე ოქროპირის ნაწერებშიაც აქა იქ მოიპოვება მსგავსი აზრები, მაგრამ არსებობდა თუ არა ამნაირივე მოძღვრება ბიზანტიაში შემდეგ საუკუნეებში, სწორედ იმ დროს, როცა იგი გავრცელებული იყო საქართველოსა და სომხეთში, ეს ჯერ გამორკვეული არ არის, ხოლო დასავლეთ ევროპას არ შეეძლო საქართველოსა და სომხეთზე პირდაპირ ჰქონოდა გავლენა. ამის გამო ეს საკითხი, თუ როგორ და როდის გავრცელდა იგი ჩვენს ქვეყანაში, ჯერჯერობით გამოურკვეველი უნდა დარჩეს.

რასაკვირველია, თუნდაც რომ მაშინდელ ქართველ საზოგადოებაში ყველას დაეწყო მუშაობა და შეძენილი ფული და გაკეთებული ხელსაქმე მთლად გლახაკებისათვის მოენდომებინათ, მაინც საქმარისი არ იქნებოდა და უსახსრო და ღარიბი ხალხი შესაფერს დახმარებას ვერ ეღირსებოდა. მართალია, ქრისტიანობის პირველ საუკუნეებში, როცა საერთო აღაპებს მართავდენ ხოლმე, ღარიბ ხალხს შეეძლო, ცოტადაც არის, მშვიერი კუჭი გაეძლო, მაგრამ თანდათან ეს ჩვეულებაც გადავარდა და საალაპო ქონებას შემდეგ საუკუნეებში საქართველოში მონასტრებს სწირავდენ ხოლმე. ესეც ბერებს ჩაუვარდათ ხელში და გლახაკები ხელცარიელი დარჩენ. საზოგადოების ქველმოქმედების წყარო ორად გაიყო. უპირატესობა, რასაკვირველია, მონაზნებს ეკუთვნოდა და გლახაკთა ქველმოქმედების ნაკადული დაიშრიტებოდა, ამ დროს რომ საერო მმართველობა, საქართველოს მთავრობა არ მიჰშველებოდა ღარიბ-ღატაკ ხალხს: მე-IX საუკ. ბაგრატ კურაპალატმა დაანესა საქართველოში გლახაკთა ნაწილი (ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელის, გვ. ლმ.) თამარ მეფის მემკვიდრის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ეს დაწესება მე XIII საუკუნემდე არსებობდა საქართველოში (იხ. ქარ. ცხოვ. ზ. ჭიჭინაძის გამოც. 49).

საიდან წარმოსდგა ეს დაწესება, ვინ ურჩია ბაგრატ კურაპალატს გლახაკთა ნაწილის შემოღება? შემოიღო ბაგრატმა სხვა ქვეყნების მიბადვით, თუ ამგვარ დაწესების საჭიროება თვითონ ქართველებმა იგრძნეს? 10 პროცენტით გადასახადი გლახაკთა სასარგებლოდ დასავლეთ ევროპაშიაც არსებობდა. ბ. რატცინგერი საბუთიანად ამტკიცებს, რომ ებრაელების 10% გადასახადი გლახაკთა სასარგებლოდ ქრისტიანობის პირველ ხანებში წმინდა მამებმა უარწყვეს იმიტომ, რომ მათ საჭიროდ არ მიაჩნდათ ქველმოქმედების რაოდენობა განსაზღვრული ყოფილიყო; თუ საჭირო იქნებოდა ღმობიერს და სათნო ქრისტიანებს არამც თუ თავის შემოსავლის 10%, მთელი თავისი ქონებაც არ უნდა დაჰშურებოდა და დაეზოგნა. მხოლოდ მე-VI საუკ. დასასრულს, გალიის ეკლესიაში, სახელდობრ ტურის სამღვდელი კრებაზე, ხელმეორედ შემოიღეს ებრაული 10% საქველმოქმედო გადასახადი შემოსავალზე, მაგრამ ეს გადასახადი წესიერად არ შემოჰქონდათ ეკლესიაში. შემდეგ კარლოს დიდმა (768-814) ისევ ბრძანება გამოსცა, რომ თითოულმა მორწმუნე ქრისტიანემ 10% საქველმოქმედო გადასახადი მისცეს ხოლმე ეკლესიასო, მაგრამ ამ ბრძანება-

საც მხოლოდ კარლოს დიდის სიცოცხლის დროს ასრულებდენ, შემდეგ-კი ეს გადასახადი ფეოდალებმა ჩაიგდეს ხელში და თავის სასარგებლოდ მოიხმარეს. ასე გადავარდა და მოიშალა კარლოს დიდის განკარგულება 10% საქველმოქმედო გადასახადის შესახებ.

ვიფიქროთ: 10% საქველმოქმედო გადასახადი საფრანგეთის მიბაძვით შემოიღო ბაგრატიმა საქართველოში, ქვეასთან ახლო არ იქნება, იმიტომ რომ ჩვენი ქვეყანა და საფრანგეთი მეტისმეტად არიან ერთი ერთმანეთზე დამორებულნი, ხოლო არსებობდა თუ არა ამგვარი გადასახადი ბიზანტიაში გამორკვეული არ არის. ჯერჯერობით ვიცით მხოლოდ, რომ მთავრობამ ბიზანტიაში გლახაკების ზრუნვა სამღვდელეობას მიანდო (K. Müller, Kirchengeschichte, S. 284).

საქართველოში-კი ბაგრატიმა სახელმწიფო საქველმოქმედო ნაწილი დაანწესა. ჩვენში სამღვდელეობა კი არ აძლევდა და ანაწილებდა საქველმოქმედო თანხას, არამედ თითონ საერო მთავრობა, ამიტომ შეუძლებელია ამ საქველმოქმედო ნაწილის შემოღებას საქართველოში პირდაპირი დამოკიდებულება ჰქონოდეს ბიზანტიასა და საფრანგეთთან. ამის გარდა საქართველოში საქველმოქმედო თანხა 10% გადასახადისაგან კი არ იყო შემდგარი, არამედ მთელ სახელმწიფოს შემოსავლის და დაპყრობილ ქვეყნების ხარჯის 10%-ს ქველმოქმედებას ახმარებდენ; ერთის სიტყვით, საქართველოში არსებობდა სახელმწიფო და არა საეკლესიო ან კერძო საქველმოქმედო თანხა. ამის გამო შეუძლებელია, რომ იგი მაჰმადიანების 10% საქველმოქმედო გადასახადის მიბაძვით ყოფილიყო შემოღებული საქართველოში. საქველმოქმედო თანხის გასანაწილებლად თამარ მეფის დროს მზრუნველები („ზედამხედველნი“) იყვენ დაყენებული. ისტორიკოსი ამბობს, მაგალითად, რომ თამარ მეფეს „... გლახაკთათვის განეჩინეს სარწმუნონი ზედა-მდგომელნი, და ყოვლისა სამეფოსა მისისა შემოსავალნი, რაცა იყო შინათ და გარეთ, ყოვლისა ნათალი გლახაკთა მიეცემოდა დაუკლებლად ერთისა ქრთილისა მარცულამდეცა“ (ქართ. ცხ. ზ. ჭიჭინაძის გამ. გვ. 490).

ერთის სიტყვით ჩვენ ვხედავთ, რომ ზნეობრივ მოვალეობის ასრულებაზე ქართველი საზოგადოება და მთავრობა სამღვდელეობაზე ნაკლებად არ ზრუნავდა. თუ გავიხსენებთ აგრეთვე, რომ დავით აღმაშენებელმა საავადმყოფო დააარსა, სადაც თვით მეფე დროგამოშვებით სინჯავდა ხოლმე საქმლის გემოს და საცვლების სისუფთავეს, მაშინ არ შეიძლება ადამიანმა არა სთქვას, რომ ქართველი საზოგადოება თავის დროზე უძღურ და სწეულ მოყვასთა ტანჯვის შესამსუბუქებლად დიდ მზრუნველობას იჩენდა.

ტექსტისათვის

ივანე ჯავახიშვილის ნაშრომი: „ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში. ქველმოქმედება და საქველმოქმედო დაწესებულებანი“ გაგრძელებებით იბეჭდებოდა. ჩვენ ამ მონაკვეთებს გაბმით ვებეჭდავთ და აღარ გავიმეორებთ გამოკვლევის სათაურს, რომელიც ყოველ მონაკვეთს წინ უძღვის და, ამდენად, გაზეთის ყოველ ნომერში (1906 წლის №№10,11,12,13) მეორდება.

ჩვენს ეროვნულ ბიბლიოთეკაში, ყოველ შემთხვევაში იმ ცალში, რომლითაც სარგებლობის უფლება მომეცა (ხელუხლებელი ფონდისათვის არ მიმიმართავს, ნ.ვ.), რამდენიმე გვერდი იმდენად დახეული და გაცრეცილი იყო, რომ წაკითხვა ძალზეჭირდა, უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში დაცულ კომპლექტებში ნაწილს გაზეთის ერთი ნომერი აკლდა, ნაწილს – მეორე. ბიბლიოთეკის ფონდების განყოფილების გამგე, ქალბატონი მანანა მიქაძე, საქმისადმი მისთვის ჩვეული ერთგულებით, დიდად გაისარჯა და სხვადასხვა კომპლექტიდან ამოკრიბა ივანე ჯავახიშვილის ნაშრომის ნაწილები, გადამიღო პირები და გადმომცა, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუხდი.

მადლობას ვუხდი აგრეთვე ქალბატონ ქეთევან ჯერვალაძეს, რომელიც კლიმენტი ალექსანდრიელის ტრაქტატის — „რომელი მდიდარი ცხოვდება“ — ძალიან დაზიანებული ბერძნული სათაურის სწორად ამოკითხვასა და დადგენაში დაეხმარა.

მარიამ ლორთქიფანიძე

იყო თუ არა ხუთჯვარიანი დროშა შუასაუკუნოვანი საქართველოს სახელმწიფო სიმბოლო?

საფუძველი თვალსაზრისისათვის, რომ შუასაუკუნოვანი საქართველოს დროშის ალამზე იყო ხუთი ჯვარი, შექმნა XIV-XVI საუკუნეების რამდენიმე იტალიურ და ესპანურ რუკაზე (საგზაო რუკებზე, პორტულანებს რომ უწოდებენ) თბილისისა და სებასტოპოლისის (respicite: ცხუმის) თავზე დახატულმა ხუთჯვრიანმა დროშამ. რადგან ასეთი დროშა საქართველოს (respicite: გეორგია) მონაკვეთზე სწორედ თბილისისა და სებასტოპოლისის თავზეა გამოსახული, მაშინვე გაჩნდა აზრი, რომ ეს დროშა არის იმ ქალაქებზე, სადაც იყო კათოლიკეთა მისიონები.

როგორც ცნობილია, ქრისტიანობაში მომხდარი განხეთქილების შემდეგ (1054 წ) რომის პაპი აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ქვეყნებში აგზავნიდა მისიონერებს კათოლიციზმის პროპაგანდის მიზნით და აარსებდა სამისიონერო ცენტრებს, ე. წ. მისიონებს (პარმენ ზაქარაია, მარიამ ლორთქიფანიძე, როინ მეტრეველი, ნუკრი შოშიაშვილი, გივი ჯამბურია, ოთარ ჯაფარიძე, საქართველოს სახელმწიფოს სიმბოლიკის შესახებ, გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1998 წ., 10 მარტი). ასეთი სამისიონერო ცენტრები XIII საუკუნის დასაწყისიდან არსებობდა საქართველოშიც. მაგ., 1233 წელს კათოლიკე მისიონერებმა, ფრანცისკელთა ორდენის წევრებმა დააარსეს მონასტერი თბილისში. 1318 წელს რომის პაპის გადაწყვეტილებით აღმოსავლეთის კათოლიკეთა მისიონის ცენტრი ქ. სმირნიდან (იზმირი) გადმოტანილ იქნა თბილისში. 1329 წელს თბილისში დააარსდა მეორე კათოლიკური კათედრა. 1330 წელს ცნობილია ცხუმის კათოლიკე ეპისკოპოსი პიეტრო გერალდი.

გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ ამ რუკებზე დროშები გამოსახული იყო სუვერენული სახელმწიფოების დედაქალაქებზე. თუ ეს ასეა, მაშინ რატომაა ასეთი დროშა სებასტოპოლისზე? რისი დედაქალაქია ამ დროს სებასტოპოლისი?

ბ-მა თამაზ ბერაძემ მოხსენებაში მნიშვნელოვანი ცნობები მოიტანა ევროპელთა ცხოველი სავაჭრო ურთიერთობების არსებობის შესახებ ამდროინდელ საქართველოსთან, საკუთრივ, შავიზღვისპირეთის ქალაქებთან, რაც აძლევს

* 2003 წლის 31 იანვარს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში ჩატარდა დისკუსია საკითხზე: იყო თუ არა შუასაუკუნოვანი საქართველოს სახელმწიფო დროშის ალამზე ხუთი ჯვარი? მკითხველს ვთავაზობთ სხენებულ დისკუსიაზე აკადემიკოს მარიამ ლორთქიფანიძის გამოსვლის ჩანაწერს (რედაქტორი).

მას საფუძველს, განაცხადოს, რომ იმდროინდელი ევროპელები და, კერძოდ, ამ რუკების შემქმნელ სახელმწიფოთა წარმომადგენლები კარგად იყვნენ ინფორმირებულნი საქართველოში არსებულ ვითარებაზე. თუ ეს ხუთჯვრიანი დროშა სახელმწიფოს სიმბოლოა, მაშინ რატომ არის ის მხოლოდ თბილისზე, და თუ სხვა ქალაქებზეც უნდა იყოს, მაშინ რატომაა ის მხოლოდ სებასტოპოლისზე და არ არის, მაგ., ფაზისზე, რომელიც დატანილია ამ რუკებზე ყოველგვარი დროშის გარეშე? ვფიქრობთ, სებასტოპოლისზე ამ დროშას იმიტომ აფიქსირებენ, რომ იქ კათოლიკეთა მისიონია, მათი ეპისკოპოსი ზის, სხვა ქალაქში ასეთი მისიონები არ არსებობს და არც დროშაა.

აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით რამდენიმე წერილი გამოქვეყნდა, სადაც ამ „პორტულანების“ მონაცემთა მიხედვით დადგენილია ხუთჯვრიანი სიმბოლიკის გავრცელების არეალი და დადასტურებულია, რომ ასეთი დროშებია თურქეთის ქ. სმირნაზე (respicite: იზმირი), ყირიმის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთ ნაწილში, კილიკიის სომხეთში, ქალაქ სებასტიის თავზე, კუნძულ კვიპროსზე... და აღნიშნულია, რომ „ხსენებულ რუკებზე ნავსადგურებსა და ხმელეთის ნაწილზე ლოკალიზებული ნიშნების განლაგების წესრიგი, მათი შინაარსეული მნიშვნელობა ვერ გამოდგება ქართული დროშის „გორგასლიან-დავითიანის“ დაკანონების მატერიალური მტკიცების საფუძველად“ (ჯანსუღ ღვინჯილია, ესპანური და იტალიური რუკები ვერ გამოდგება ერთიანი საქართველოს დროშის რაგვარობის საფუძველად. გაზ. „საქართველოს რესპუბლიკა“, 1999 წ., 23 ივლისი).

თუ ვირწმუნებთ, რომ ხუთჯვრიანი დროშა ერთიანი საქართველოს სიმბოლოა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდა თურქეთი (მისი ნაწილი მაინც), კილიკიის სომხეთი, ყირიმის ნაწილი და სხვ. (მალხაზ აფრიდონიძე, კონცენტრირებული იდეური გამოსახულება, გაზ. „ახალი ერა“, 2003 წ., 14 იანვარი).

ალბათ, საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ბ-მა ელდარ შენგელაიამ მოხსენების დროს აუდიტორიას აჩვენა ოვალური ფორმის დროშა, რომლის ერთ ნახევარზე მონღოლური სიმბოლოა გამოსახული, ხოლო მეორეზე – ხუთჯვრიანი. ნუთუ ამას რაიმე მნიშვნელობა შეიძლება ჰქონდეს საქართველოს დროშის რაობის გასარკვევად? და თუ აქვს, მხოლოდ იმის სანინააღმდეგო, რისი დამტკიცებაც სურს ბ-ნ ელდარს, რადგან მონღოლთა იმპერიაშიც არსებობდნენ რომის კათოლიკური ეკლესიის მისიონები, ეს დროშა ასეთი ორი გამოსახულებით სწორედ იმას ნიშნავს, რომ იგი არის მონღოლთა იმპერიაში არსებული იმ პუნქტის დროშა, სადაც კათოლიკეთა მისიონი იყო.

ქართული სახელმწიფო დროშის შესახებ მოსაზრება აქვს გამოთქმული ივანე ჯავახიშვილს, რომელმაც ნაშრომში „ქართული სამართლის ისტორია“ განიხილა ქართული დროშის შესახებ არსებული ცნობები და გამოთქვა ვარაუდი, რომ დროშის ალამი იყო წითელი (შინდისფერი), მასზე გამოსახული იყო წმინდა გიორგი, ხოლო დროშის ბუნი იყო თეთრი. დროშის თავზე იყო ჯვარი

(ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, იხ.: ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VII, გვ. 158-161).

ქართული დროშის შესახებ წერილობით (ქართულ, სომხურ) წყაროებში მოგვეპოვება რამდენიმე ცნობა.

„დროშა იგი გორგასლიანი, რომელი სინდეთს შესღვითგან მოსპეტაკტე-ბოდა“ (ისტორიანი და აზმანი შარაენდედთანი, ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 71). თამარის ისტორიკოსის ეს ცნობა იძლევა საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ სახელმწიფო დროშა იყო თეთრი. გვაქვს XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსის სტეფანოზ ორბელიანის ცნობა: „რადგან წესად იყო, რომ სამეფო დროშას თეთრი ალამი ჰქონოდა და წითელი ნიშანი, მათ (ორბელიანებს – მ. ლ.) ებრძანათ ჰქონოდათ წითელი ალამი და ზედ თეთრი ნიშნით“. ივანე ჯავახიშვილი სტეფანოზ ორბელიანის ამ ცნობის (და სხვა წყაროების) საფუძველზე ვარაუდობდა, რომ დროშის ალამი წითელი იყო (სტეფანოზ ორბელიანის ამ ცნობის განსხვავებულ თარგმანთა შესახებ იხ. ავტორთა კოლექტივის მითითებული სტატია). ამჯერად ჩვენ არ გვინტერესებს დროშის ფერის საკითხი, ყურადღებას იმსახურებს სტეფანოზ ორბელიანის ცნობა, რომ დროშას ჰქონდა „ნიშანი“ (სომხ. „ნიშანი“). ძველ სომხურში ამ სიტყვას რამდენიმე (ექვსი) მნიშვნელობა აქვს, რომელთაგან ერთია „ჯვარი“ (იხ. პრ. აჭარიანი, სომხური ენის ძირეულ სიტყვათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, ტ. III, ერევანი, 1977, გვ. 460). ძნელია თქმა, ამ სიტყვის რა მნიშვნელობას გულისხმობს ამ კონტექსტში სტეფანოზ ორბელიანი, თითქოს უფრო მოსალოდნელია, რომ ეს არის „ჯვარი“. თუ ეს ასეა, ამკარაა, რომ ეს „ნიშანი“ – „ჯვარი“ ერთია და არა ხუთი.

შეკითხვები დარბაზიდან და გამომსვლელის პასუხები:

დ. მუსხელიშვილი: მიგაჩნიათ თუ არა, რომ შუასაუკუნოვან საქართველოს სახელმწიფო დროშაზე საერთოდ იყო ჯვარი?

მ. ლორთქიფანიძე: ალბათ იყო.

დ. მუსხელიშვილი: რატომ ბრძანდებით დარწმუნებული? განა ჩვენზე ნაკლები ქრისტიანული სახელმწიფოებია, რომლებსაც დროშაზე ჯვარი არ ჰქონდათ და არა აქვთ?

მ. ლორთქიფანიძე: ვფიქრობ, ჩვენს დროშაზე ჯვარი იყო, პირველ რიგში, იმიტომ, რომ სხვა სარწმუნოების რკალში მოქცეული ქვეყნისათვის ქრისტიანობას და ჯვარს განსაკუთრებული დატვირთვა ჰქონდა, ქრისტიანობა იყო ერთ-ერთი იმ ფაქტორთაგანი, რამაც გადაგვარჩინა. ამასთანავე, ამას მხარს უნდა უჭერდეს სტეფანოზ ორბელიანის ცნობაც.

ზ. ცინცაძე: როდესაც უარყოფთ ხუთჯვრიანი დროშის არსებობას, რას იტყვით პაპუნა ორბელიანის ცნობის შესახებ?

მ. ლორთქიფანიძე: ვინც ამ კითხვას სვამს, მას ან არ ნაუკითხავს პაპუნა ორბელიანის ნაშრომი, ან ვერ გაუგია, რა ნერია იქ. ამასთანავე, მას წარმოდგენა არა აქვს, რა ხდებოდა ამ დროს საქართველოში. უხერხულად მიმჩნია ისტორიის ინსტიტუტში საუბარი ამის შესახებ, მაგრამ იძულებული ვარ, ვთქვა: უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ 1632 წლიდან ქართლის სამეფო ტახტი მხოლოდ მაჰმადიან ბაგრატიონებს ეკავათ. საუკუნეზე მეტი ხნის ბრძოლის შემდეგ ქართველმა ხალხმა მიაღწია იმას, რომ 1744 წელს თეიმურაზი (თეიმურაზ II) ქრისტიანად ცნეს მეფედ და მეფემ საგანგებო განკარგულება გასცა დროშასთან დაკავშირებით. ამ ამბის თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი აღწერს, თუ რა ხდებოდა ამ დროს და აღნიშნავს: „ბრძანა მეფემ დროშათა გაკეთება, გააკეთეს ვითარცა ძველად რიგი ყოფილა, დროშა ოთხი ჯვრითა მოცული. ერთი უბოძა ორბელიანს ქაიხოსროს, მეორე – მუხრან ბატონს კონსტანტინეს, მესამე – ამილახორს დიმიტრის და მეოთხე ბატონის (მეფის, მ. ლ.) კერძო ვლიდა“ (პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, თბ., 1981, გვ. 102). ჯერ ერთი, აქ ოთხ დროშაზეა ლაპარაკი და არა ჯვარზე (ისიც არა ხუთზე). მაგრამ მთავარი ისაა, რომ მეფემ ოთხი დროშის დამზადება ბრძანა ოთხი სადროშოსათვის და როგორც „ძველად (ე. ი. როდესაც ტახტი ქრისტიან მეფეებს ეკავათ, მ. ლ.)

რიგი იყო“ ამ დროშებზე ჯვარი უნდა ყოფილიყო გამოსახული (ბუნებრივია, რომ მაჰმადიან მეფეთა დროშებზე ჯვარი ვერ იქნებოდა გამოსახული).

პაპუნა ორბელიანის ეს ცნობაც ადასტურებს, რომ საქართველოს დროშაზე ჯვარი იყო, მაგრამ ერთი და არა ხუთი. ასე რომ, თუ არ წაგვიკითხავთ პაპუნა ორბელიანის ეს თხზულება და რალაც ყურმოკრულს ბრძანებთ, ეს ერთი დანაშაულია, და თუ წაგვიკითხავთ და ვერ გაიგეთ, ჩემთვის ესეც გაუგებარია. არც ერთი არ გეკადრებათ.

მარიამ ლორთქიფანიძის გამოსვლის გაგრძელება:

როგორც უკვე ითქვა, შუასაუკუნოვანი (ზოგის ვარაუდით, სახელდობრ, X-XV ს-ის) საქართველოს სახელმწიფო დროშის რაობის გასარკვევად იყენებენ იტალიელთა და ესპანელთა მიერ შედგენილ რუკებს. ამ რუკების ავტორების, მათი დანიშნულების შესახებ ამომწურავი ინფორმაციაა ა. სილაგაძისა და გ. ჯაფარიძის პუბლიკაციებში (ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე, „ავმართე დროშა მეფისა აღმითა წითელ-შავითა“, თბ., 1999; ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე, ისევ ქართული სახელმწიფო სიმბოლიკის შესახებ, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 29 ნოემბერი - 5 დეკემბერი, 2002 წ.; ა. სილაგაძე, ჯერ დავადგინოთ, როგორი იყო „გორგასლიან-დავითიანი“. ინტერვიუ გაზეთისათვის „მთავარი გაზეთი“, 2003 წ., 10 თებერვალი), სადაც აღნიშნულია, რომ ეს რუკები არ გამოდგება საქართველოს სახელმწიფო დროშის რაობის გასარკვევად, რადან ასეთ „ხუთჯვრიან“ დროშას ვხედავთ სხვა ქალაქების, მაგ., მცირე აზიის ქალაქ სებასტიის, იმავე სივასის თავზეც, რაც ახსნას საჭიროებს, რადგანაც ეს ქალაქი არასოდეს ყოფილა საქართველოს შემადგენლობაში.

ამასთანავე, საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ხუთი ჯვარი იყო იერუსალიმის სიმბოლო. დიდი ჯვარი განასახიერებდა იმ ჯვარს, რომელზედაც აცვეს ქრისტე, ხოლო ოთხი პატარა – სამსჭვალს. ეს სიმბოლო – თეთრ ქსოვილზე გამოსახული ხუთი ჯვარი – გახდა ჯვაროსანთა დროშა, ხოლო შემდგომ კათოლიკურ სიმბოლოდ იქცა. ცნობილია XIV-XVI საუკუნეების ექვსი ევროპელი ავტორის ცნობა, რომ ქართველების დროშაზე გამოსახულია წმინდა გიორგი, რომელსაც ისინი განსაკუთრებულ პატივს სცემენ და რომლის სახელითაც შეერქვათ სახელი – გეორგიანები (იხ. ა. სილაგაძისა და გ. ჯაფარიძის მითითებული პუბლიკაციები).

ამ დისკუსიაზე ერთ-ერთმა გამომსვლელმა, ბ-მა მიხეილ ქურდიანმა, აღნიშნა, რომ ეს ხუთჯვრიანი დროშა ჯვაროსანთა დროშა იყო, მაგრამ რადგან ქართველებს დიდი დამსახურება მიუძღოდათ იერუსალიმის ურწმუნოთაგან გათავისუფლებაში და გარკვეულ დროს იქ მათი ხელისუფლებაც არსებობდა (ჩემთვის უცნობია ამ ხელისუფლების არსებობის დამადასტურებელი ცნობები),

დავით აღმაშენებელმა წამოიღო ეს სიმბოლო და საქართველოს პოლიტიკური სიძლიერის და მისი ერთიანობის ხანაში, ყოველ შემთხვევაში, XV ს-ის ბოლომდე საქართველოს სახელმწიფო დროშა ხუთჯვრიანი იყო. ასეთი აზრი 1989 წელს გამოთქვა რუსმა ეკონომისტმა ოლეგ ტარნოვსკიმ, რომელმაც 1375 წელს ბარსელონაში გამოცემულ მსოფლიო ატლასზე გამოსახული ხუთჯვრიანი დროშები ქართულად მიიჩნია, თუმცა აქვე აღნიშნა, რომ ეს დროშები თავიანთი გამოსახულებით ემთხვევა ჯვაროსანთა და იერუსალიმის სამეფოს დროშებს და რომ საქართველომ გადაიღო ჯვაროსანთა დროშა დავით აღმაშენებლის დროს. აღნიშნულთან დაკავშირებით, ზემოთ მითითებულ ავტორთა კოლექტიურ წერილში ვწერთ: „ქართული დროშის წარმომავლობა ჯვაროსნულ-იერუსალიმური დროშიდან გამორიცხულად მიგვაჩნია, რადგან „გორგასლიან-ბაგრატიონიან-დავითიანი“ დროშა სათავეს იღებს ჯვაროსნული დროშების გაჩენამდე საუკუნეებით ადრინდელ ხანაში.

ვფიქრობ, ბ-მა მიხილმა ფრიად უტაქტო (მეტი რომ არა ვთქვა) განცხადება გააკეთა, რომ 1811 წელს ოსმალეთთან ომში „მატრაკეცა“ იმერელმა აზნაურებმა და თავადებმა ბრძოლის ველზე გამოიტანეს სახელმწიფო დროშა, რომელიც მტერს ჩაუფარდა ხელთ. როგორც ცნობილია, ეს იმერელი აზნაურები და თავადები სამშობლოს დასაცავად იბრძოდნენ, მათი უმრავლესობა ბრძოლის ველზე დაიღუპა და ვინ იცის, სად ყრია მათი ძვლები. დღეს, როდესაც ეროვნული ისტორიის, სამშობლოსათვის დაღუპულ გმირთაღმი ახალი თაობის ზოგ წარმომადგენელს შორის ნიჰილისტური და ირონიული დამოკიდებულებაა, მათ ნისქვილზე წყალს ნუ დავასახამთ.

რაც შეეხება საქართველოს დროშაზე წმ. გიორგის გამოსახულების ფაქტს, ეს თავის დროზე ივანე ჯავახიშვილმაც აღნიშნა და ერთი უცხოური წყაროც მოუთითა, ახლა კი, როგორც უკვე ითქვა, ასეთი ექვსი ავტორის ცნობა არსებობს. ამასვე ადასტურებს თეიმურაზ ბაგრატიონი, რომელიც წერს: „მეფენი მარადის დროშასა ზედა და ლერბთა მათთა დასწერდეს სახესა წმიდისა ამის მთავარ-მონამის გიორგისასა“. ალბათ, გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ თეიმურაზი არა მხოლოდ მეცნიერი – ისტორიკოსი, არამედ სამეფო სახლის წარმომადგენელიცაა, ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის ძე და, ალბათ, ეცოდინებოდა, როგორი დროშა იყო მეფის ოჯახში. არამცირედი მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფაქტს, რომ თეიმურაზის და ევროპელი ავტორების ცნობები ემთხვევა ერთმანეთს.

რაც შეეხება ხუთჯვრიან დროშას, ალბათ, სადავო არ უნდა იყოს, რომ ის იერუსალიმის სიმბოლოა (იხ. X. Фенглер, Г. Гироу, В. Уигер, Словарь нумизмата, М., 1982, გვ. 98).

როგორც სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, უწმინდესი და უნეტარესი ილია II ბრძანებს, „ხუთჯვრიანი სიმბოლიკა ადრექრისტიანული პერიოდიდან არის ცნობილი და ძირითადად იერუსალიმის ეკლესიას უკავშირდება. ხუთი ჯვრის სხვადასხვა ვარიანტი უკვე I-IV საუკუნეების პალესტი-

ნის არქეოლოგიურ ძეგლებში გვხვდება და განასახიერებს მაცხოვარს ხუთი ჭრილობით". როგორც უნმინდესი და უნეტარესი ბრძანებს, ეს სიმბოლო დასავლურმა სამყარომ გამოიყენა, „როგორც სხვა სიმბოლოები, ტერმინები და ატრიბუტიკა უძველესი ქრისტიანული, განუყოფელი ეკლესიისა“. სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ეს სიმბოლო უძველესი დროიდან (კათოლიკური ეკლესიის დაარსებამდე) ფიქსირდება საქართველოში ეკლესიის კედლებზე, ხატებზე, სხვა სიმნიშვნელებზე (იხ. საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის, უნმინდესისა და უნეტარესის ილია მეორის პოზიცია საქართველოს სახელმწიფო დროშასთან დაკავშირებით, გაზ. „ვერსია“, № 78, 13-19 იანვარი, 2003 წ., გვ. 11). ამდენად, აქ წარმოდგენილი ხუთჯვრიანი გამოსახულებები ბოჭორმის ეკლესიის კედელზე, დმანისში აღმოჩენილ ქვასა თუ სხვა ნივთებზე ვერ გამოდგება მისი სახელმწიფო დროშის სიმბოლოდ არსებობის დასტურად. ალბათ, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ბ-ნ ელდარ შენგელაიას და ბ-ნ ჯუმბერ კოპალიანის მიერ დემონსტრირებული სიმბოლოები არც თბილისის თავზე აღმართულ დროშას იმეორებენ და არც ერთმანეთს.

გასათვალისწინებელია, ალბათ, ისიც, რომ აქამდე ცნობილ არცერთ ქართულ თუ უცხოურ წერილობით წყაროში, არც დროშების შემორჩენილ ცალებში, არც ვახუშტი ბაგრატიონის აღწერილობაში თუ ღერებზე, რომელთაც ფაქტობრივად დროშის დატვირთვა ჰქონდათ, ხუთჯვრიანი სიმბოლო არ ფიგურირებს.

ყოველივე აღნიშნულის საფუძველზე, ვფიქრობ, რომ შუასაუკუნოვანი საქართველოს სახელმწიფო დროშაზე, მის ალამზე არ იყო გამოსახული ხუთი ჯვარი.

ალბათ, იმაზეც გვმართებს დაფიქრება, რომ ხუთჯვრიანი ალამი დღესაცაა აღმართული იერუსალიმში ფრანცისკელთა ორდენის ოფისის თავზე და იერუსალიმის არაერთი კათოლიკური ეკლესიის ფასადზეცაა.

გიორგი ჭეიშვილი

ახალი რუკები და ძველი უთანხმოებანი: რაცენი როგორც პიუსონის ნაშრომა „სომხეთის ისტორიული ატლასი“

2001 წელს ჩიკაგოს უნივერსიტეტის გამომცემლობამ დასტამბა „სომხეთის ისტორიული ატლასი“, რომლის ავტორია ცნობილი ამერიკელი ისტორიკოსი, სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიის აღიარებული სპეციალისტი, რობერტ ჰიუსონი [1].

დასავლეთში არმენისტიკის განვითარებამ და სომხეთის წარსულისადმი მზარდმა ინტერესმა სომხეთის ისტორიის ატლასის შექმნის აუცილებლობა წარმოშვა. იდეის განხორციელების საპატიო მისია წილად ხვდა რ. ჰიუსონს. ამ უმნიშვნელოვანეს ნამოყვებაში მას მხარში ამოუდგნენ კარტოგრაფიისა და კომპიუტერული ტექნოლოგიების შესანიშნავი მცოდნე კრისტოფერ სალვატიკო, კონსულტანტთა ბრწყინვალე გუნდი (კ. თუმანოვი, ნ. გარსოიანი, რ. სიუნი და სხვ.) და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ძლიერი ფინანსური ინსტიტუტები: დოლორეს ზოპრაბ ლაიბმანის ფონდი, სურენ ფესჯიანის ფონდი, კოლუმბიის უნივერსიტეტის სომხური ცენტრი, აგრეთვე როვანის უნივერსიტეტი.

„სომხეთის ისტორიული ატლასის“ გამოცემა იმთავითვე შეფასდა როგორც საეტაპო მოვლენა არმენისტიკის და, ზოგადად, კავკასიოლოგიის განვითარებაში. კირილ თუმანოვი აღნიშნავდა, რომ „ატლასი“ ეტალონური პუბლიკაციაა, რომელიც ისტორიული და გეოგრაფიული ცოდნის უმთავრესი წყარო იქნება უახლოეს მომავალში [2, xi].

„სომხეთის ისტორიული ატლასი“ განკუთვნილია როგორც არმენისტიკისა და მომიჯნავე დისციპლინებში მომუშავე სპეციალისტებისათვის (ანტიკოსები, ბიზანტინისტიკები, ირანისტიკები, თურქოლოგები, სოვიეტოლოგები), ისე მკითხველთა ფართო წრისათვის. რობერტ ჰიუსონის კონცეფციით, ის ერთნაირად გასაგები და სასარგებლო უნდა იყოს არა მხოლოდ სომხური დიასპორისათვის, არამედ, პირველ რიგში, დამოუკიდებელი სახელმწიფოებრიობის აღმშენებლობის გზაზე შემდგარი სომეხი ერისათვის [1, 1, 13]. „ატლასის“ გაცნობის შემდეგ მკითხველმა უნდა დაინახოს, რომ თითქმის სამი ათასი წლის განმავლობაში სომეხმა ერმა შეისისხლხორცა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის საუკეთესო მიღწევები და გარდაქმნა უნიკალურ ეროვნულ კულტურად; სრულიად ავბედით პირობებში შექმნა მსოფლიო შედეგები და შეინარჩუნა ფიზიკური არსებობა იმ დროს, როდესაც არაერთი ხალხი აღიგავა პირისაგან მიწისა. სომხეთის

* ნინამდებარე სტატიას ერთვის 4 სექმატური რუკა, რომელიც გამოხაზა მ.სულხანიშვილმა. სექმების შედგენისას გათვალისწინებული გვერდია შემდეგი ლიტერატურა: 16; 8; 7; 1.

ისტორიის განხილვით რეგიონალურ კონტექსტში – თითქმის ყველა ძირითად რუკაზე საკმაოდ ფართო გეოგრაფიული არეალია წარმოდგენილი: კასიერიდან კასპიის ზღვამდე და ჩრდილოეთ კავკასიიდან ალექსანდრე პოპოვის ხაზამდე, – წარსულისა და აწმყო ურთიერთკავშირის ჩვენებით, არაერთი პარალელის მოტანით ისტორიიდან და თანამედროვეობიდან ავტორი ცდილობს დაეხმაროს სომეხ ერს, ხელახლა გაიაზროს წარსული, ისტორიული გამოცდილებით განსაზღვროს თავისი ადგილი თანამედროვე მსოფლიოში და სწორი არჩევანი გააკეთოს ახალ საუკუნეში [1, 8, 289].

„ვინც სომხეთს იკვლევს, ის არ უნდა უცხოობდეს არც აღმოსავლეთსა და არც დასავლეთს“ (კ. თუმანოვი) — ამ პრიზმით მიმოიხილავს ავტორი „ატლასის“ შესავალ ნაწილში სომხეთის ისტორიას, გამოპყოფს მის ძირითად ეტაპებსა და თავისებურებებს, ჩამოთვლის იმ ფაქტორებსაც, რომლებმაც გამოჭედეს სომეხი ერის წარსული და აწმყო: ბუნებრივი გარემო, ეთნოგენეზი, სპარსელთა ზეგავლენა, სემიტური გავლენა, ელინიზმი, გაქრისტიანება, არაბთა ბატონობა, თურქ-მონღოლთა შემოსევები, რუსეთის დაპყრობები, დასავლეთის ფასეულობებთან თანაზიარება, გენოციდი, საბჭოთა რეჟიმი და სსრკ დაშლა; საინტერესოდ ახასიათებს სომხეთის ისტორიის განვითარების მთავარ შტრიხებს და იმ კულტურულ ელემენტთა ერთობლიობას, რომლის ფონზე ეს ევოლუცია მიმდინარეობდა [1, 7-13].

„სომხეთის ისტორიული ატლასი“ შედგება 287 რუკისაგან. რუკები დაჯგუფებულია ხუთ ნაწილად, ისტორიული პერიოდიზაციის მიხედვით. თითოეული ნაწილი იწყება ქრონოლოგიური ტაბულით და მოკლე ისტორიული შესავლით. სამოცი რუკა ეთმობა პრეისტორიულ და ანტიკურ ხანას 387 წლამდე, ორმოცდათორმეტი რუკა — შუა საუკუნეებს (387-1502 წწ.), ოცდაათი რუკა ასახავს სომხეთის მდგომარეობას ისტორიის ახალ პერიოდში (1478-1878 წწ.), ხოლო დანარჩენი ასორმოცდახუთი რუკა ეძღვნება თანამედროვე სომხეთს (1878 წლიდან დღემდე). ზოგადისტორიული რუკები სომხეთისა და მეზობელი რეგიონის ვითარებას ასახავს ისტორიის გარკვეულ ეტაპზე, მაგ. „აქემენიდური არმინა, ძვ. წ. 550-30 წწ.“, „არაბთა ბატონობა: აბასიდების ხანა, 750-885 წწ.“, „რუსეთის ექსპანსია კავკასიაში, 1774-1878 წწ.“ და სხვ. გვხვდება სპეციალურ თემატიკაზე შექმნილი რუკები: მხარეები და სამეფო-სამთავროები, საეპისკოპოსოები, სავაჭრო გზები, ლაშქრობები, სომხური დიასპორა, ყარაბაღის ომი და ა.შ. აქვეა წარმოდგენილი გეოგრაფიული და გეოლოგიური რუკებიც.

რუკების დიდი ნაწილი ჰიუსონის კვლევის შედეგია, ნაწილიც სხვათა ნააზრევს ემყარება, ნაწილი კი, მცირე მოდიფიკაციით, უკვე გამოქვეყნებულ რუკებს — ს. ერემიანის „აშხარაცუიცი“, „სომხეთის სსრ ატლასი“, „საქართველოს სსრ ატლასი“, „სომეხი ერის ისტორიის“ მრავალტომეული, „სომხური საბჭოთა ენციკლოპედია“ და სხვ. — მისდევს [1, 2-3].

ატლასს ახლავს განმარტებითი ტექსტები, სადაც მოკლედაა გადმოცემული

რუკაზე წარმოდგენილი პრობლემა და ამ პრობლემასთან დაკავშირებული უახლესი თვალსაზრისები. ტექსტებში არ გვხვდება მსჯელობა სომხეთის ისტორიასთან დაკავშირებულ მრავალპლანიან და სადავო საკითხებზე, რამდენადაც ეს სცილდება ატლასის ფორმატს [1, 5-6].

ამერიკელ მკვლევარს გაცნობიერებული აქვს ის სირთულეები, რაც დაკავშირებულია სომხეთის ისტორიისა და ისტორიული გეოგრაფიის კვლევასთან. ყოველი ატლასის წარმატება, მისი აზრით, დიდად არის დამოკიდებული წყაროებისა და ლიტერატურის აკურაგიაობაზე, რადგან ისტორიული რუკა ასახავს არა თავად წარსულს, არამედ წყაროს თვალთ დანახულ გარდასულ დღეებს [1, 6].

საქმეს, მისი აზრით, ართულებს ერევანში, თბილისში, ბაქოსა და ანკარაში მიმდინარე მწვავე და უკომპრომისო დისკუსიები ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე ამა თუ იმ ტერიტორიების კუთვნილების შესახებ, რისი მიზეზიცაა სომეხი ისტორიკოსებისა და მათი ქართველი, აზერბაიჯანელი და თურქი კოლეგების იდეოლოგიზირებული და ნაციონალისტური მიდგომა წარსულისადმი. სწორედ ამიტომ ჰიუსონი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ სომხური თვალსაზრისით მომზადებული „სომხეთის ისტორიის ატლასი“ არის არა სომხური *per se*, არამედ ამერიკული ატლასი, რომელიც მისდევს დასავლეთში შემუშავებულ ნორმებს და რომლის ყოველი დასკვნა ემყარება დასავლური მეცნიერების ტრადიციებსა და კანონებს [1, 6].

„სომხეთის ისტორიული ატლასი“ ეფუძნება ფართო წყაროთმცოდნეობით ბაზას და იმ მდიდარ სამეცნიერო ლიტერატურას, რომელიც ეძღვნება სომხეთის ისტორიულ გეოგრაფიას. პრაქტიკულად, არ დარჩენილა სომხეთისა და მომიჯნავე რეგიონების ისტორიულ გეოგრაფიასთან დაკავშირებული არც ერთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი, რომელთა დასკვნების ურთიერთმეჯერება არ მოეხდინა ჰიუსონს. შედეგი, როგორც თავად აცხადებს, არის სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიის ყველაზე სერიოზული გამოკვლევა [1, 1].

„სომხეთის ისტორიული ატლასი“, ფაქტობრივად, ასახავს კავკასიის ისტორიულ განვითარებას უძველესი დროიდან დღემდე. რობერტ ჰიუსონის თვალსაზრისი საქართველოს ისტორიის კარდინალურ საკითხებზე გადმოცემულია რუკებზეც და ტექსტებშიც; მოვიტან რამდენიმე ციტატას: „ორ ქართულ სამეფოს (იგულისხმება იბერია და კოლხეთი — გ. ჭ.) შორის იბერიას უფრო მომცრო ტერიტორია ეჭირა, მაგრამ მისი მნიშვნელობა შეუდარებლად დიდი იყო; მან შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა და სწორედ ამის გამო იქცა ქართული კულტურული და რელიგიური ცხოვრების ცენტრად და ქართული საისტორიო ტრადიციის მატარებლად“ [1, 38]. „სელჯუკებმა ააოხრეს საქართველო და მიანიჭეს ავტონომია ხარკის გადახდის პირობით. მაგრამ ქართველები მალე დადგნენ ფეხზე, გადაადგდეს სელჯუკთა უღელი, განდევნეს ქვეყანაში ჩამოსახლებული მომთაბარეები და ... კვლავ თავისი სამშობლოს ბატონ-პატრონი გახდნენ. საქარველო ძლიერდებოდა და მთელ კავკასიაზე ბატონდებოდა. მისი მტკიცე სვლა „ოქროს ხანისაკენ“ სელჯუკთა

პერიოდის ერთ-ერთ ღირსშესანიშნავ მოვლენად შეიძლება ჩაითვალოს“ [1, 127]. „უალრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ერთი ნაწილის - ქართლისა (ცენტრალური საქართველო) და კახეთის (აღმოსავლეთი საქართველო) სამეფოების – გაერთიანებას. ეს გაერთიანებული სამეფო რუსეთის ანექსიამდე იყო სულისჩამდგმელი აზვირთებული სომხური ეროვნული მოძრაობისთვის და ყველა იმ პირისთვის, ვინც თავისი ქვეყნის დამოუკიდებლობისთვის იღვწოდა“ [1, 166]. XIX-XX სს. საქართველო ჰიუსონს, ძირითადად, ანტიერესებს როგორც სომხური დიასპორის თავშესაფარი, სომეხი ერის კულტურული და პოლიტიკური აღორძინების მძლავრი კერა. „ვჯერ კიდევ რუსთა შემოსვლამდე თბილისში არსებობდა დიდი და აყვავებული სომხური თემი. რუსთა ბატონობის დროს კი შრომისმოყვარეობის, ვაჭრული ნიჭისა და რუსებისადმი ლოიალური დამოკიდებულების წყალობით მათ შეუზღუდავად გამოიყენეს ყველა ის შესაძლებლობა, რომელიც დედაქალაქში (თბილისში — გ. ჭ.) შეიქმნა XIX საუკუნეში. მოკლე ხანში თბილისი გადაიქცა აღმოსავლეთ სომხეთის რენესანსისა და კონსტანტინოპოლის შემდეგ, სომხური კულტურის უდიდეს ცენტრად“ [1, 214]. დღევანდელ საქართველოზე საუბრისას აეტორს აღნიშნული აქვს, რომ სომეხები, მიუხედავად არცთუ დიდი პოპულარობისა, არასდროს განიცდიდნენ შევიწროებას; საბჭოთა ხელისუფლების დასასრულს კი სომხურ ეკლესიას და სხვა კულტურულ დანესებულებებს, გარეშე ძალების ჩაურევლად, განვითარების ფრიად ხელსაყრელი პირობები შეექმნა [1, 280]. თავად ქართულ-სომხურ ურთიერთობებს რ. ჰიუსონი ადარებს უიღბლო ქორწინებას, როდესაც მუღლეები, შეიძლება, სიყვარულს არც გრძნობენ, მაგრამ ერთმანეთს კი კარგად იცნობენ [1, 38].

საქართველოს ისტორიის მკვლევრისათვის საინტერესოა ამერიკელი ისტორიკოსის კონცეფცია საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორიულ ევოლუციაზე. მაგრამ ეს პრობლემა რ. ჰიუსონს სპეციალურად არ უკვლევია. მისთვის უფრო საინტერესოა საქართველო-სომხეთის საზღვრების გამოხაზვა; ჩვენც ამ თემაზე შეეჩერდებით და სამეცნიერო საზოგადოებას გავაცნობთ რობერტ ჰიუსონის შეხედულებას ქვემო ქართლისა და მესხეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებზე*.

* ცნობილია, რომ ანტიკურ ხანაში იბერია-არმენიის ცილობის საგანს კამბისენეც შეადგენდა. მაგრამ რ. ჰიუსონის თანახმად, კამბისენე დიდი არმენიის ნაწილია მხოლოდ ძვ. წ. IV-II სს. [რუკა № 19], სხვა პერიოდში კი ალბანეთს ეკუთვნის; მაგ., 24-ე რუკაზე პერეთი და კამბისენე ალბანეთშია, თუმცა ასეთი წარწერა ახლავს: *პერეთი არსებითად ქართული ქვეყანა იყო, მაგრამ ხშირად ალბანეთში შედიოდა.*

გუგარქის ანუ მესხეთის საპიტიახშო (სქემატური რუკა № 1).

საპიტიახშოების წარმოქმნას დიდ არმენიაში რობერტ ჰიუსონი, სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული მოსაზრების (ნ. ადონცი, ი. მარკვარტი, კ. თუმანოვი) საპირისპიროდ, არშაკუნიანთა მოღვაწეობას უკავშირებს. გუგარქის//მესხეთის საპიტიახშო, მისი აზრით, შეიქმნა თრდატ I-ის დროს და იცავდა არმენიის ჩრდილოეთ საზღვრებს როგორც იბერიისა და კოლხეთისგან, ასევე ჩრდილოეთ კავკასიის მომთაბარეთა შემოსევებისგან [1, 43. 3].

77-ე რუკაზე, რომელიც „აშხარაცუიციის“ მიხედვით, სომხეთის საზღვრების რეკონსტრუქციის ცდას წარმოადგენს, გუგარქი ნაჩვენებია შემდეგ საზღვრებში: ძოროფორი, კოლბოფორი, წობოფორი, ტაშირი, თრიალეთი, კანგარქი, ზემო ჯავახეთი, არტაანი, კლარჯეთი, შავშეთი, ქვემო ჯავახეთი, მანგლელაცფორი, ქვეშაფორი, ბოლნოფორი, პარუარი და ხანციხე. იგივე კონცეფცია გადმოცემულია 63-ე (The Armenian Principalities in the Fourth Century) და 64-ე (The Development of the Armenian Episcopal Sees) რუკებზეც: ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი პროვინცია 387 წლამდე არსებულ სომხეთის ისტორიულ საზღვრებში შემოდის. ამ დასკვნებში, პრაქტიკულად, ახალი არაფერია: ჰიუსონი ს. ერემიანის თვალსაზრისს იმეორებს [4, რუკა].

რობერტ ჰიუსონი ერთმანეთისგან ანსხვავებს გუგარქის საპიტიახშოს და გუგარქის სამთავროს. მისი შეხედულებით, გუგარქის საზღვრები საუკუნეების მანძილზე იცვლებოდა; მკვლევარი სამართლიანად მიუთითებს ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ მოსაზრებაზე, რომ „აშხარაცუიციში“ დამოწმებული გუგარქი სხვადასხვა პროვინციების თანდათანობითი შერწყმის შედეგად შეიქმნა [1, 62, 102].

„ატლასში“ გუგარქის საპიტიახშოს წარმოქმნისა და განვითარების პროცესი იბერია-არმენიის საზღვრების ცვალებადობის კონტექსტშია განხილული. რ. ჰიუსონის თეორია ამგვარია: იბერიის (ქართლის) მეფე ფარნავაზმა ისარგებლა აქემენიანთა იმპერიის დამხობით, დაასწრო სომეხი ორონტიდების ექსპანსიას და დაიპყრო ცენტრალურ ზეგანზე განლაგებული ქვეყნები: ტაო, წუნდის, სამშვილდისა და ხუნანის საერისთავოები, აგრეთვე, ძოროფორი და კოლბოფორი [1, 38]. ძვ.წ. II ს-ში იბერიის პოლიტიკური რუკა მკვეთრად იცვლება და ვრცელ ტერიტორიას ჭოროხის შესართავიდან ალსტაფის ხეობის ჩათვლით სომხები იპყრობენ [რუკა № 28: The Armeno-Georgian Marchlands in the Artaxiad Period, 2nd – 1st Centuries B.C.]. პირველ საუკუნეში, 14-63 წწ. შორის, სომხეთი დროებით სუსტდება და იბერიის მეფეებიც იბრუნებენ დაკარგულ მიწებს (ტაოსა და კოლას გარდა) [რუკა № 29: The Armeno-Georgian Marchlands, A.D. 37], მაგრამ სომხეთში არშაკიდების დამკვიდრებამ სასაზღვრო დავა სომხეთის სასარგებლოდ გადაწყვიტა და თითქმის სამი საუკუნის განმავლობაში სტატუს კვო უცვლელი რჩებოდა [რუკა № 30: The Armeno-Georgian Marchlands in the Arsacid Period, 1st-4th Centuries A.D.]. მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა 363-

384 წ. დიდი არმენიის დანაწილების შედეგად, როდესაც იბერიამ სპარსეთის მხარდაჭერით საბოლოოდ დაიბრუნა საპიტიახშო [1, 71 და რუკა № 31: The Armeno-Georgian Marchlands, 363-387].

იბერია-არმენიის საზღვრების ცვალებადობასთან ერთად იცვლებოდა თავად საპიტიახშოს საზღვრებიც. ამ პროცესსაც საკმაოდ საინტერესოდ ედევნება თვალის ატლასში: ძვ.წ. II-I სს. არტაშესიდულ სომხეთში გუგარქი მოიცავდა ანექსირებულ ტერიტორიებს არტაან-ჯავახეთიდან ვიდრე ძოროფორის ჩათვლით. იბერიის საზღვრებში საპიტიახშო წოფის, ძორისა და კოლბის თემებით შემოიფარგლებოდა; არშაკიდულ სომხეთში ის კვლავ ფართოვდება დაპყრობილი ტერიტორიების ხარჯზე: კლარჯეთის საერთისთავო, არტაანი, ზემო ჯავახეთი, კანგარქი, თრიალეთი, აბოცი, ტაშირი, წოფის, ძორის და კოლბის ხეობები გუგარქის საზღვრებში ექცევა. საპიტიახშო მნიშვნელოვან ტრანსფორმაციას განიცდის ქართლის სამეფოში: IV ს-ის ბოლოსათვის ის მხოლოდ წოფის ხევს მოიცავს, V ს.-ში კი საზღვრები ჩრდილოეთის მიმართულებით ფართოვდება ბოლნისის, ქვეშის და ალგეთის ხეობების ხარჯზე [რუკა №№ 28 — 32].

საპიტიახშოს საზღვრების დადგენისას ჰიუსონი, ძირითადად, კ. თუმანოვისა და ს. ერემიანის შრომებს მისდევს, მაგრამ არის ზოგიერთი სიახლეც: (ა) გუგარქის თავდაპირველი ტერიტორია გაიგივებულია კოლბოფორისა და ძოროფორის თემებთან, (ბ) გუგარქის სამხრეთი გავარი, კანგარქი ლოკალიზდება არა ბამბაკში, არამედ ზემო ჯავახეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, (გ) საპიტიახშოში შემავალი კლარჯეთის ტერიტორია გაზრდილია კლარჯეთის საერთისთავოს ხარჯზე და ანექსირებულ ტერიტორიებს მითვლილი აქვს ნიგალი, მრიტი (მერეთი) და მრული (მურლული), (დ) ჩრდილოეთით საპიტიახშოში შემოდის თემის სათავეები და დეკციხე.

მიუხედავად დეტალური ანალიზისა, ჰიუსონი სამართლიანად შენიშნავს საკითხის შემდგომი კვლევის აუცილებლობას. კვლევის აუცილებლობა კი გამომდინარეობს თუნდაც იმ წინააღმდეგობრივი შეხედულებებიდან, რომლებიც საპიტიახშოსთან დაკავშირებითაა გამოთქმული „ატლასის“ სხვადასხვა გვერდებზე:

1. ძოროფორი და კოლბოფორი, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ფარნავაზიანთა სამეფოში შემოდის. ამგვარივე სიტუაციაა წარმოდგენილი 24-ე რუკაზე (The Ancient Georgian Kingdoms); მაგრამ, მე-19 (Orontid (Eruandini) Armenia, Fourth – Second Centuries B.C.) და 21-ე (Artaxiad (Artašēan) Armenia, 180 B.C. – 14 A.D.) რუკებზე აღსტაფის ხეობა, ანუ ძოროფორი და კოლბოფორი არმენიაშია ნაჩვენები და შესაბამისად, არც იბერიისგან მიტაცებული ტერიტორიების აღმნიშვნელი ნიშნითაა დაშტრიხული. როგორც ჩანს, ეს წინააღმდეგობრივი თვალსაზრისები გამოძახილია თუმანოვისაგან მომდინარე და ატლასის ავტორის მიერ გაზიარებული შეხედულებისა, რომ ძორი და კოლბი სომხური პროვინციები იყო და არასოდეს ყოფილა იბერიის შემადგენლობაში [3, ტ. XXII, 148].

387 წლის შემდეგ ძოროფორი და კოლბოფორი ზოგიერთ რუკაზე ქართლშია [რუკა № 67: The Wars for Religious Freedom, 451-484], ზოგზეც — ალბანეთში [რუკა № 25: The Kingdom of Caucasian or Caspian Albania (Atuank’); რუკა № 32: The Armeno-Georgian Marchlands, 5th Century; რუკა № 65: The First Byzantine Expansion into Armenia, 387-591].

2. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ 387-591 წწ. ამსახველ რუკაზე ძოროფორი და კოლბოფორი ალბანეთშია ნაჩვენები, ტაშირი — სომხეთში, ხოლო კლარჯეთს, მიუხედავად იმისა, რომ იბერიის საზღვრებშია მოთავსებული, სომხეთის ფერი დაჰკრავს. რუკაზე ნარმოდგენილი კონცეფცია ეწინააღმდეგება არა მხოლოდ იმას, რაც IV-V სს. პოლიტიკურ გეოგრაფიასთან დაკავშირებითაა „ატლასში“ გამოთქმული, არამედ VI ს-ის სომხურ წერილობით წყაროებსაც, რომელთა მიხედვით VI ს-ის 60-იან წწ. ტაშირი და ძორი ქართლის პროვინციებია [5, 104].

3. წინააღმდეგობრივია ჰიუსონის მოსაზრება კლარჯეთთან დაკავშირებითაც: ნიგალი, მერეთი და მურღული ხან დიდი არმენიის საზღვრებშია [რუკა № 27: Arsacid (Arsakuni) Armenia, A.D. 63 — 299; რუკა № 55: North Central Armenia in the Arsacid Period, №№ 28-32 და სხვ.], ხან კი საზღვრებს მიღმა რჩება [რუკა № 63, 64].

4. გასარკვევი რჩება ქვემო ჯავახეთის კუთვნილების საკითხიც: თუ ზოგიერთ რუკაზე ის გუგარქის შემადგენელი ნაწილია (№№ 24, 55) და სომხეთის ისტორიულ საზღვრებში შედის (№№ 63, 64), სხვა რუკებზე ის არც სომხეთს ეკუთვნის და არც გუგარქს (№№ 28-32). 61-ე გვერდზე ჰიუსონი პირდაპირ მოუთითებს, რომ ქვემო ჯავახეთი არასდროს შედიოდა სომხეთში.

ურთიერთსაწინააღმდეგო დებულებების გარდა „ატლასში“ ამჟამად შეცდომებიცაა გაპარული:

ჰიუსონი იმეორებს თუმანოვის მცდარ თვალსაზრისს ფარნავაზიანამდელი და ფარნავაზის დროინდელი ქართლის საზღვრების განსხვავების შესახებ. ეს თეორია თუმანოვს ესაჭიროებოდა იმის სამტკიცებლად, რომ ყველა ის ტერიტორია, რომელიც ქართლოსის წილხვდომი არ იყო, „არაქართულია“. ასეთ არაქართულ პროვინციებად მოიაზრება ნობოფორი, კოლბოფორი, ძოროფორი, ტაშირი, კანგარქი, აბოცი და ტაო. ეს თვალსაზრისი აბსოლუტურად უსაფუძვლოა, რადგან ქართული წყაროს მიხედვით მამასახლისობისა და მეფობის დროინდელი ქართლის საზღვრები იდენტურია [6, 4-5, 24].

თუმანოვისგან მომდინარეობს გარდაბნის/ხუნანის საერისთავოს მცდარი ლოკალიზაცია ქცია-ალგეთის ხეობაში. ეს ხეობები, ქართული წყაროების მიხედვით, შედის სამშვილდის საერისთავოში, რომელიც გადაჭიმული იყო „სკვრეთის მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცი“ [6, 24]. ქართული წყაროების სამშვილდის საერისთავოს ტერიტორია, სრულიად გაუგებარი მოსაზრებებით, დაეინრობებოდა მხოლოდ თრიალეთის პროვინციამდე, ხოლო ტაშირი ზემო ტაშირითურთ, აგრეთვე ნოფის, კოლბისა და

ძორის ხეობები შეყვანილია ქართული წყაროებისათვის სრულიად უცნობ ადმინისტრაციულ ერთეულში, გაჩიანის საერისთავოში [1, 61; შდრ. 3, ტ. XXII, 150-151]; თუმცა ზოგიერთ რუკაზე [№№ 24, 28-32] წოფის, კოლბისა და ძორის ხეობები გარდაბნის საერისთავოშია. გარდაბნის ლოკალიზაცია არც ამ შემთხვევაშია ზუსტი, რადგან გარდაბნის პროვინცია ანუ ხუნანის საერისთავო ქცია-მტკვრის შესართავსა და დღევ. ძეგამის, იგივე მდინარე ბერდუჯის [7, ტ. I, 153 — 159], ქვემო წელს შორის იყო გადაჭიმული [7, ტ. II., 38-48; 8, 23-24]. შესაბამისად, „ატლასში“ იბერია-არმენიის, იბერია-ალბანეთის და არმენია-ალბანეთის საზღვრების კორექტირების აუცილებლობაც ჩნდება.

დასაზუსტებელია კლარჯეთისა და არტაან-ჯავახეთის ისტორიულ გეოგრაფიასთან დაკავშირებული საკითხებიც.

სომხების მიერ კლარჯეთის დაპყრობის დათარიღება ძვ.წ. III საუკუნით [რუკა № 24] გაუგებრობაზეა დამყარებული, რადგან საამისო ჩვენება წყაროებში არ მოიპოვება. საეჭვოა ასეთი რამ მომხდარიყო ძვ.წ. II ს-შიც, რადგან მოსაზრება არტაშესიდების მიერ დაპყრობილი ხორზენეს (მტრბაბო, XI. 14. 5 - იხ. [9]), კლავდიოს პტოლემეაიოსის კატარძენესა (V. 12. 9 - იხ. [10]) და კლარჯეთის იგივეობის შესახებ მხოლოდ და მხოლოდ ბევრით მსაგებებაზეა დამყარებული და სხვა არგუმენტებით არაა შემაგრებული. ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობების ანალიზი [7, ტ. I, 59] ცხადყოფს, რომ კლარჯეთი, შვეშეთი და აჭარა, ანუ მდ. ჭოროხის ქვემო წელი, კოლხეთში შედიოდა; ჭოროხის ხეობის უდიდესი ნაწილი კი — სპერი და ტაო, აგრეთვე მტკვრის სათავეებში განლაგებული კოლა (ეს სამი პროვინცია ანტიკურ წყაროებში ხოტენე/ზორზენეს სახელითაა ცნობილი — იხ. [11. შდრ. 7, ტ. I, 55-56]) სომხებს უჭინდათ დაპყრობილი; მათვე ეპყრათ ბასიანი, იგივე პარიადრეს კალთები (იხ. [12]), არაქსის ზემო წელზე. ყველა ეს ქვეყანა იბერიის სამეფომ დაკარგა ძვ. წ. II-ს ს., თუმცა სამხრეთ-დასავლეთით მის ფარგლებში არტაანი, ჯავახეთი და სამცხე რჩებოდა.

I ს-ის 30-60-იან წწ. იბერები იბრუნებენ დაკარგულ ტერიტორიებს; ამას რომის აღმოსავლურ პოლიტიკაში კარგად გათვითცნობიერებული ავტორები (ტაციტუსი, პლინიუსი) ადასტურებენ. სამაგიეროდ, არსიდან ჩანს, რომ რანდუას ზავის შემდეგ სომხეთში დამკვიდრებული არმაკიდები კარდინალურად ცვლიდნენ პოლიტიკურ ვითარებას თავის სასარგებლოდ, როგორც ამას „ატლასის“ ავტორი ამტკიცებს; პირუკუ: რომაელი მწერლები, სახელმწიფო მოხელენი და თვით იმპერატორებიც არაორაზროვნად მონშობენ იბერიის მეფის ხელისუფლების გავრცელებას ჭოროხის ხეობაში, შავი ზღვის სანაპირო ზოლზე, მტკვრის სათავეებსა და არაქსის ზემო წელზე [13; 14, 69-75]

ვითარება იცვლება II ს-ის შუახანებიდან. კლავდიოს პტოლემეაიოსი დიდი არმენიის პროვინციებს შორის ასახელებს ტოსარენეს, ე. ი. ქვემო ქართლს თუ მის ნაწილს, და კატარძენეს (V. 12. 9). ამ უკანასკნელის კლარჯეთთან გაიგივება შეცდომაა, რადგან მთელ ჭოროხის აუზს შენაკადებით და შესართავითურთ პტოლემეაიოსი (V. 6. 1; V. 6. 6) არმენიის საზღვრებს გარეთ, კაპადოკიის პონ-

ტომი (მაკრონ-ჰენიხთა სამეფოში) უჩვენებს [14, 76-78]. ბერძენი გეოგრაფოსის ცალსახა ცნობას რ. ჰიუსონი არც ამ შემთხვევაში ითვალისწინებს და № 57-ე რუკაზე Ptolemy's Map According to Modern Cartography წყაროს ჩვენების საპირისპიროდ ჭოროხის აუზს მთლიანად დიდ არმენიაში ათავსებს; დიდ სომხეთში შეჰყავს, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელოს“ მონაცემების (V. 11. 13) სანინალმდეგოდ, მტკვრის ზემო წელიც წუნდითურთ. სამწუხაროდ, ეს არაა წყაროთა ცნობების უგულვებელყოფისა თუ გადასხვაფერების ერთადერთი შემთხვევა. ატლასის ავტორი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, „აშხარაჯუციის“ საფუძველზე რეკონსტრუირებულ გუგარქის საპიტიახშოს შავშეთსა და ქვემო ჯავახეთს მიათვლის, მაშინ როცა თავად ანონიმი სომეხი გეოგრაფოსი მათ იბერიის პროვინციებად მიიჩნევს და არაფერს ამბობს იმაზე, რომ, ვთქვათ, კლარჯეთის მსგავსად, ისინი ოდესღაც გუგარქში (სომხეთში) შედიოდა [15, 57]. იგივე ძეგლი ნიგალს, მრიტს და მრულს კოლხეთში//ეგრისში უჩვენებს [15, 65] და არა გუგარქის საპიტიახშოში შემავალ კლარჯეთში.

IV საუკუნეში, არმენიისა და იბერიის გაქრისტიანების დროისათვის კლარჯეთი იბერიაში შემოდის [მდრ. 16, რუკა №13]. აგათანგელოსი კლარჯეთს სატალასთან და ქალდიასთან (ე.ი. ჭანეთი) ერთად ასახელებს იმ პროვინციებს შორის, სადამდეც გავრცელდა სომეხთა სარწმუნოება [იხ. 17, 327], ხოლო მოვსეს ხორენაცი პირდაპირ მიუთითებს, რომ ამ პერიოდში კლარჯეთი იბერიაშია [18, 172]. მოგვიანებით, თუხარისში პირველ ეკლესიას აშენებს მეფე მირდატი, პირველი ქრისტიანი მეფის მირიანის შვილიშვილი [6, 131].

ქართული წყაროების მოწმობით, მტკვრის ზემო წელის ხეობაც მტკიცედ ეყრდნობა მირიანის სახლს: ზემო ჯავახეთი ქართლის სამეფოს სასიცოცხლო ეკონომიკურ რაიონს წარმოადგენდა [6, 115], ხოლო არტაანსა და ქვემო ჯავახეთში მნიშვნელოვანი საკულტო მშენებლობა წარმოებდა; კერძოდ, ერუშეთი და წუნდა, ისევე როგორც მანგლისი, ახლადგაქრისტიანებული ქართლის სამეფოს უპირველეს რელიგიურ ცენტრებადაც იქცნენ [6, 116].

როდის უნდა შესულიყო კლარჯეთისა და წუნდის საერისთავოები, უფრო ზუსტად, საკუთრივ კლარჯეთი და ზემო ჯავახეთი, გუგარქის საპიტიახშოში? ალბათ, III ს-ში [მდრ. 16, რუკა №13], როდესაც არმენიამ დაიბრუნა ტაო და სპერი. საამისო პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ „მეფეთა ცხოვრების“ მიხედვით III-IV სს. მიჯნაზე თრდატსა და მირიანს შორის ბრძოლები წარმოებდა სასაზღვრო ტერიტორიებისთვის, ასეთი ვარაუდი სავსებით დასაშვებია. შესაძლებლად გვეჩვენება ეს ამბავი IV ს-ის 70-იანი წწ. განვითარებულ მოვლენებსაც დაუწყავშიროთ: როდესაც იბერიის (ქართლის) სამეფოს სამხრეთ (ქვემო ქართლი) და სამხრეთ-დასავლეთ (კლარჯეთი, არტაანი, ჯავახეთი) ნაწილში (=სომხ. გეოგრაფიის „გუგარქის საპიტიახშო“ მდრ. 18⁰, 267)) რომაელთა კრეატურა გამეფდა (Amm., Marc., XXVII. 12. 16-17 — იხ. [19]), ის, გარკვეულწილად, იმპერიის მოკავშირის, სომხეთის მეფის პაპის მორჩილებაში მოექცა — ასე მესმის ფავსტოს ბუზანდის ერთობ

გაზვიადებული ცნობა პაპის ზეობის პირველ წლებში გუგარქის საპიტიახშოზე სომეხთა მეფის ძალაუფლების აღდგენის შესახებ [20, 162-163; შდრ. 21, 61-63]. ამითაც აიხსნება, რომ ანონიმი გუგარქის საპიტიახშოს (resp. რომაული იბერია) სომეხეთში ათავსებს და მას ქვემო ქართლის გარდა კლარჯეთს, არტაანს და ზემო ჯავახეთსაც მიათვლის. მაგრამ პაპის მოკვლის შემდეგ არშაკუნიანთა სამეფო შეურყეველიც ეცემოდა, რაც 387 წელს სომხეთის ორ სამეფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს რომაელთა გავლენის სფერო//გუგარქის საპიტიახშო (ქვემო ქართლი, მესხეთის ნაწილი) საბოლოოდ შეუერთდა ქართლის (იბერიის) სამეფოს. ქართლში ორმეფობა დამთავრდა.

დასასრულს, მინდა აღვნიშნო, რომ ტერმინი „მესხეთის საპიტიახშო“, ასე ხშირად რომ გვხვდება ატლასში, ჩვენი დროის ნეოლოგიზმია და წყაროებით არ დასტურდება; აგათანგელოსის „ისტორიაში“ მოხსენიებული მასკუთთა მხარის მონაპირის (§ 873) მესხეთის პიტიახშად შენაცვლება ნაძალადევია და არ ითვალისწინებს ადრე შუა საუკუნეების სომხური საზოგადოების კოსმოკრატიზმს [იხ. 22].

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო (სქემატური რუკა № 2).

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ისტორიულ-გეოგრაფიულ ასპექტებს რობერტ ჰიუსონი არაერთხელ ეხება „ბაგრატიონთა ხანის“ პოლიტიკური ერთეულების მიმოხილვისას; ეს თემატიკა წარმოდგენილია როგორც სპეციალურ, ისე ზოგადსიტუაციურ რუკებზე. ჰიუსონის განმარტებით, ტაშირ-ძორაგეტი იყო ერთ-ერთი იმ სამეფოთაგანი, რომელიც ალბანეთის დინასტიებთან დამოყვრებისა თუ ალბანეთის ტერიტორიების დაპყრობის გზით ალბანეთის მეფობას იჩემებდა [1, 118]. ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს თვითდასახელება „ალბანთა სამეფოც“ ყოფილა და ამიტომაც ის ხშირად როგორც ლორე-ალბანეთი იხსენიება [1, 114]. „ატლასში“ განმარტებულია, რომ 1016 თუ 1017 წლიდან კვირიკიანები გარდმან-ფარისოსსაც იერთებენ [1, 119 და რუკა № 94: The Eastern Armenian Kingdoms and Principalities] და, შესაბამისად, მათი დომენის საზღვრებიც რუკებზე ქციას ხეობიდან განძამდეა გადაჭიმული [№№ 94, 95].

სომხური წყაროები კი იმას მოწმობენ, რომ ტაშირ-ძორაგეტის მეფეები ფლობდნენ არა სომხურ-ალბანურ პროვინცია გარდმანს, არამედ ქართულ გარდაბანს, ყოფილ ხუნანის საერისთავოს, ხოლო მათი საბრძანებლის აღმოსავლეთის საზღვარი მდ. ძეგამს არ გადასცილებია. მიემართოთ პირველწყაროებს: ვარდანის ცნობით, სომხეთის მეფე სუმბატმა თავის უმცროს ძმას კვირიკეს (გურგენს) გადასცა სომხითი ანუ ქართველთა ველი, ტაშირი, ძორაგეტი და სეეორდის მხარე ციხესიმაგრეებითურთ: კაიანი, კაინონი, ხორ-ხორუნიქი, ხოშორნი, ხორაკერტი, ბაზკერტი [23, 115]. მაგრამ იმავე ისტორიკოსის სხვა ცნობებით კაინს, კაინონს, ტავუშსა და სეეორდიქის გავარს, ისევე როგორც „ძორაგეტის მეფის“ ტიტულს, ანი-შირაქის მეფეები ფლობენ და ამგვარი მდგომარეობა შეინიშნება X ს-ის მიწურულიდან XI ს-ის შუახანებამდე, ანისის

სამეფოს დაცემამდე [23, 117, 123, 124; 24, 76]. ერთი შეხედვით, წინააღმდეგობრივ ცნობებს ახსნა X ს-ის მიწურულის სომხეთის ისტორიაში ეძებნება. ასოლიკი გადმოგვცემს, რომ ტაშირ-ძორაგეტის მეფე დავითი აუჯანყდა თავის სიუზერენს, შირაკის მეფეს გურგენს. გურგენმა დალაშქრა ტაშირი, სამშვილდე და ქართველთა ველი და აღსტაფის ნაპირებს მიაღწია. დავითი, დასძენს ასოლიკი, იძულებული შეიქმნა კვლავ დამორჩილებოდა გურგენს [25, 202-203]. სავარაუდოდ, სწორედ ამ დროს ჩამოშორდა ლორე-ტაშირის სამეფოს გარდაბნის დიდი ნაწილიც (აღსტაფის, თაუზ-ჩაისა და ძეგამის ხეობები). დროდადრო კვირიკიანები, შესაძლოა, იბრუნებდნენ კიდეც დაკარგულ ტერიტორიებს*, მაგრამ დიდი ხნით მათ შენარჩუნებას ვერ ახერხებდნენ. XI ს-ის 30-იან წწ., „მატიანე ქართლისას“ თანახმად, მდინარე ეკლეცის (დღევ. თაუზ-ჩაის) აღმოსავლეთით განძის ამირას საბრძანებელი იწყებოდა [6, 297; 8, 71]. ქართული წყაროს ამ ცნობას ეხმაურებიან სომეხი მემატრიანეებიც: ასოლიკის და ვარდანის თანახმად, XI ს-ის პირველ ნახევარში გარდმან-ფარისოსი ცილობის საგანია ანისის მეფეებსა და განძის ამირას შორის; ეს დავა ფადლონის სასარგებლოდ სრულდება [25, 205; 23, 123]. XI ს-ის შუა ხანებში ფადლონი ზედიზედ იპყრობს სევორდიქის მხარეს [23, 124] და გაგისა და ქავაზინის ციხეებს [6, 312-313]. ამრიგად, ლორე-ტაშირის კვირიკიანი მეფეების ხელისუფლება არა თუ გარდმან-ფარისოსზე არ ვრცელდებოდა, არამედ გარდაბანშიც საკმაოდ ეფემერული იყო.

მაშ რითი აიხსნება ის ფაქტი, რომ სომეხ ავტორებთან ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო „აღბანეთად“ მოიხსენიება, ხოლო მისი უზენაესი ხელისუფალი — „აღბანთა მეფედ“?

საამისო ისტორიულ-გეოგრაფიული საფუძველი ის იქნებოდა, რომ ლორე-ტაშირის სამეფოს მნიშვნელოვან ნაწილს, კერძოდ კი, ქართულ გარდაბანს სომხური საზოგადოება აღბანეთად თვლიდა. მხითარ გომისათვის ტავეუშის ციხე, ე.ი. დღევანდელი თაუზ-ჩაის ხეობა და, მით უფრო, მის აღმოსავლეთით მდებარე ძეგამის ხეობაც აღბანეთია [26, 37]. აღბანეთის ცნების გავრცელება ქართული მიწა-წყლის ხარჯზე საკმაოდ ძველი მოვლენაა; ყოველ შემთხვევაში, X ს-ის დასაწყისისათვის ეს უკვე მომხდარი ფაქტია. იოანე დრასხანაკერტეცის „სომხეთის ისტორიიდან“ ვგებულობთ, რომ სევორდიქის მხარე, იგივე თაუზ-ძეგამის ხეობები (ვ. მინორსკი, რ. პიუსონი) აღბანეთის ცენტრალური პროვინციის, უტიქის, ნაწილად ითვლებოდა [27, 24, 132]. უტიქის/სევორდიქის საზღვრები კიდევე უფრო დასავლეთით ვრცელდებოდა: მისი ერთ-ერთი მხარე ძოროფორის ანუ აღსტაფის ხეობა, სხვა ცნობებით კი დებედას შუა

* ვარდანი დავით აღმაშენებლის მიერ განთავისუფლებულ გაგს, ტერუნაკანს, ტავეუშს, კაიანს, კაიონოსს, ლორეს, ტაშირს და მაჰნაკაბერდს დავითისა და აბასის სამფლობელოებად აცხადებს [23, 139 — 140]. შეიძლება, აქ საქმე გვაქვს de-jure მფლობარეობასთან, მაშინ როცა de-facto ამ ტერიტორიების ნაწილი არანის მაჰმადიან მფლობელებს ეკუთვნოდა.

ნელიც ყოფილა [27, 242; 25, 125]. ამრიგად, გარდაბანს სომხური საერო და საეკლესიო წრეები ალბანურ ქვეყნად აღიქვამდნენ და აქედან გამომდინარე, ამ ტერიტორიაზე დამკვიდრებული სომხური დინასტიის „ალბანთა მეფობაც“ გასაგები ხდება.

ხმაურიანი ტიტულის უკან იმალებოდა კვირიკიანების პრეტენზიებიც მტკერის მარჯვენა სანაპიროზე განლაგებული სომხურ-ალბანური მიწების მიმართ. „ალბანთა მეფობის“ დაცვასა და ტერიტორიული პრეტენზიების რეალიზაციას კვირიკიანები განძის ამირებთან ჭიდილში ცდილობდნენ. რ. ჰოუსონი დავით უმინანყლოს მიანერს განძის ამირას ვასალურ მორჩილებაში მოყვანას და კაინონის, კაენის და სეეორდიქის (ტაუშისა და ძეგამის ხეობები) დაპყრობას [1, 114]. წყარო კი მხოლოდ განძის ამირას მიერ განცდილ დიდ მარცხზე საუბრობს; არაფერს ამბობს ასოლიკი ჩამოთვლილი ციხეების აღებაზეც [25, 184]. დავითის ბრწყინვალე გამარჯვებას ხელი უნდა შეეწყო „ალბანთა მეფის“ ტიტულის დამკვიდრებისათვის ლორე-ტაშირის მეფეთა სახლში. ამ ტიტულს კიდევ უფრო რეალური მნიშვნელობა უნდა შესძენოდა XII ს-ის 20-30-იანი წლებიდან, მას შემდეგ, რაც კვირიკიანები გაეცალნენ ლორე-ტაშირს და საკუთრივ ალბანეთში, ამირას მიერ ნაწყალობე ტაუშისა და მანნაბერდის ციხეებში მოიკიდეს ფეხი [28, 114; 23, 129; 26, 37].

უკვე XI საუკუნიდან ეს დინასტია აქტიურად ერევა ალბანეთის ეკლესიის ცხოვრებაშიც. „ალბანეთის მეფეებს“ სომხური სასულიერო და საერო წრეები განიხილავდნენ ალბანეთის ეკლესიაზე ზემოქმედების იმ იდეოლოგიურ იარაღად, რომელიც საშუალებას მისცემდა, ეფექტურად ჩარეულიყვნენ ალბანეთის ეკლესიის საქმეებში და კათალიკოსის ტახტზე მათთვის სასურველი კანდიდატურა დაესვათ (ასეთი არაერთი მაგალითის მოტანა შეიძლება XI-XII სს. ისტორიიდან). ერთიანი, სომხურ-ალბანური მონოფიზიტური ფრონტის შექმნა კი სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო საქართველოდან მომდინარე ანტიმონოფიზიტური (resp. დიოფიზიტური) საფრთხის მოსაგერიებლად.

ლორე-ალბანეთის სამეფოს დასასრულად რ. ჰოუსონი XI ს-ის ბოლოს დებს: 108-ე რუკაზე (Armenia under Seljuk Domination, Eleventh-Twelfth Centuries) გარდმან-ფარისოსი, ისევე როგორც ქვემო ქართლის უდიდესი ნაწილი - დებედას, აღსტაფის, თაუზ-ჩაის და ძეგამის ხეობები - განჯის შადადიდების სახელმწიფოშია (1072-1106 წწ) მოქცეული, ხოლო ქცია-ალგეთისა და მულავერ-ფოლადაურის ხეობები საქართველოს სამეფოს საზღვრებშია. ამ შემთხვევაში ისტორიული სინამდვილე მეტ-ნაკლებად დაცულია. აბსოლიუტურად განსხვავებულ ვერსიას გვთავაზობს ავტორი, როდესაც ლორე-ტაშირის სამეფოს დაცემას 1089 წლით ათარიღებს [1, 129], საქართველოს მეფეების ექსპანსიას უკავშირებს და იმაშიც კი გვარწმუნებს, რომ 1089-1122 წწ. შორის საქართველოს ლორესთან ერთად ე.წ. ლორე-ალბანეთის სამეფოს მეორე ნაწილიც — გარდმან-ფარისოსიც შემოუერთებია [რუკა 75: The Expansion of the Georgian Bagratids]. მკვლევრის სხვა თვალსაზრისით, ლორე-ალბანეთის სამეფო

980-1240/1251 წწ. არსებობდა [რუკა №№ 94, 95]. სელჯუკების დაპყრობების შემდეგ კვირიკიანთა ექვსმა თაობამ 1250 წლამდე შეინარჩუნა მანნაბერდის ციხეც და მანნაბერდის მეფის ტიტულიც [რუკა № 94, 1, 114].

წყაროებიდან ცნობილია, რომ XII ს-ის 40-იან წწ. კვირიკიანებმა დაკარგეს ტაუშის ციხე, რის შემდეგ აბასი საქართველოში გადავიდა და იქ გარდაიცვალა, ხოლო დავითი მანნაბერდში დარჩა [26, 41]. ამ უკანასკნელის შვილი კვირიკეც მეფედაა მოხსენიებული სომხურ წყაროებში [26, 41], თუმცა ერთი ციხის მეფობა ყოველგვარი შინაარსისგან იყო დაცლილი*. XII-XIII სს. მიჯნიდან გარდამან-ფარისოსი საქართველოს სამეფოში შემოდის და ეს სიმბოლური მეფობაც ისპობა. ამიერიდან მანნაბერდელები, ტბელების, ჯაყელების, გაგელების და სხვათა მსგავსად, საქართველოს მეფის დიდებულები (դქნჲყაყდ) არიან [29, 54]. XIII ს-ის 30-იანი წლებისათვის მანნაბერდის ციხეს გაგელები არიან დაპატრონებულნი [28, 157; 23, 162]. კვირიკიანთა დინასტიის სხვა წარმომადგენელს, ნორბერდის პატრონს ვასაკ ბაგრატიუნის ვარდანი ერთგან მეფეს უწოდებს [23, 162], თუმცა თხზულების სხვა ადგილას აზუსტებს, რომ ვასაკი სამეფო გვარისაა [23, 172]. ამავე ვასაკს კირაკოს განძაკეცი იშხნობით მოხსენიებს და თანაც დასძენს, რომ ნორბერდისა და მიმდებარე ქვეყნების მფლობელი ვარამ გაგელია [28, 114].

ეს ფაქტები სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტისთვის კარგად უნდა იყოს ცნობილი. კიდევ უფრო დიდ გაუგებრობას იწვევს მისი რემარკა, რომ 1256 წლის შემდეგ ე.წ. ლორე-ალბანეთის სამეფოს თურქ-სელჯუკები დაეპატრონენ [რუკა № 94].

შენიშვნები გვაქვს სხვა საზღვრებთან დაკავშირებითაც. 87-ე რუკის (Armenia in the Early Bagratid Period, 884-962) მიხედვით ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოში ბოლნის-დმანისი შემოდის, ხოლო მომდევნო, 88-ე რუკაზე (Armenia in the Later Bagratid Period, 962-1064) საზღვრები ჩრდილოეთით კიდევ უფრო შორს, ბირთვის-ფარცხისამდე გადაწეული. აქ აშკარა შეცდომაა: ფარცხისი და ბირთვისი არასდროს არ შედიოდა ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოში. ეს ციხე-სიმაგრეები თბილისის საამიროს ეკუთვნოდა XI ს-ის შუახანებამდე, მანამ ბაგრატ IV-მ არ წაართვა ამირას [6, 296-297; 30, 116; 8, 66; 16, 17-23]. რაც შეეხება ბოლნისსა და დმანისს, X ს-ის მიწურულამდე ეს ორი უმნიშვნელოვანესი პუნქტი ცილობის საგანია თბილისის ამირასა და ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს შორის [7, ტ. II, 139-140, 192-193; 16, 17-18; შდრ. 8, 66] და მხოლოდ X ს-ის დასასრულისათვის მოახერხეს კვირიკიანებმა მათი შემოერთება [16, 18; შდრ. 8, 70-72]. დავით უმიწაწელოს ეს წარმატება სომხურ წყაროებში აისახა [25,

* ამას ყველაზე უკეთ სომეხი კლერიკალები გრძნობენ. XII ს-ის მიწურულისათვის ალბანეთის კათალიკოსის ხელდასმავში არა ალბანეთის მეფეები, არამედ განძის ამირები — ალბანეთის რეალური მმართველები — იღებენ მონაწილეობას [28, 125-127]. ეს ცვლილება იმის მოწმობაა, რომ „ალბანთა მეფობამ“, პრაქტიკულად, დაკარგა თავისი დანიშნულება. მონღოლთა ბატონობის ხანაში კი ალბანთა კათალიკოსი ავად მხარგრძელის ხელისუფლებას ცნობს [28, 181].

184] და „ატლასის“ ავტორისათვისაც კარგადაა ცნობილი [1, 114], მაგრამ მან აღარ იზრუნა სათანადო რუკების (№ 87) ისტორიულ რეალობასთან შესაბამისობაში მოსაყვანად.

თურქ-სელჩუკთა შემოსევებთან დაკავშირებით რ. ჰიუსონი, სომხურ წყაროებზე (მათეოს ურჰიანი, ვარდანი) დაყრდნობით, აღნიშნავს, რომ სამშვილდის ციხე ალფ-არსლანს გადასცეს. მკვლევარი არ აზუსტებს, თურქ-სელჩუკებმა ეს ციხე-ქალაქი მხოლოდ აიღეს, თუ თავისთვის დაიჭირეს. ის სავსებით უყურადღებოდ სტოვებს ქართველი მემატიანის ცნობებს, რომ სელჩუკების მოთარეშების შემდეგ სამშვილდის ციხესა და ლორე-ტაშირის მნიშვნელოვან ნაწილს გამოუჩნდა ახალი პატრონი, საქართველოს მეფე ბაგრატ IV [6, 306-307]. ამ მნიშვნელოვანმა ფაქტმა ასახვა არ ჰპოვა არც ტექსტში და არც რუკებზე. ამის მიზეზი, შეიძლება, ისიც იყოს, რომ „მატიანე ქართლისას“ ცნობები ეწინააღმდეგება დასავლურ ისტორიოგრაფიაში მოარულ და ჰიუსონის მიერ გაზიარებულ თეორიას ბაგრატიონთა კონდომინიუმის შესახებ. ამ თეორიის თანახმად, რომლის ავტორიც კ. თუმანოვია, IX ს-ის 80-იანი წლებიდან XII ს-ის 30-იან წლებამდე კავკასიურ პოლიტიკას წარმართავდა სომეხ და ქართველ ბაგრატიონთა ტანდემი, სადაც უცილობელი პირველობა სომეხ ბაგრატიონიანებს ეპყრათ [1, 109]. ქართული ქრონიკების გაცნობისას კი ლორე-ტაშირის კვირიკიანებს კავკასიური პოლიტიკის დირიჟორად ძნელად თუ წარმოიდგენს ვინმე. სამწუხაროდ, ეს ქართული ქრონიკების იგნორირების ერთადერთი შემთხვევა არ არის.

რამდენიმე სიტყვით ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხებსაც უნდა შევეხოთ [იხ. 8, 103-114]. ჰიუსონის თეორიის თანახმად, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო სომხურ პოლიტიკურ ერთეულს წარმოადგენდა: მმართველი დინასტია იყო სომხური და მისი საშინაო თუ საგარეო პოლიტიკაც საერთო-სომხურ პოლიტიკურ კონტექსტში ჯდებოდა. „ატლასში“ წარმოდგენილი რუკებიდან იმ დასკვნის გამოტანაც შეიძლება, რომ ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო კულტურულადაც სომხური ქვეყანა იყო: ეს მხარე მხოლოდ სომხური ეკლესია-მონასტრების აღმნიშვნელი პირობითი ნიშნებითაა გადაჭედლილი, ქართული ტაძრები კი ან საერთოდ არაა დატანილი (მაგ., ბოლნისისა და დმანისის საეპისკოპოსო საყდრები), ან სომხური ძეგლების ნიშნითაა წარმოდგენილი (მონასტრები: ფიტარეთი, ბოლნისი, ნულრულაშენი, სამნევერისი, ცურტავი//მუშანიკის სამარტვილე) [რუკები №№ 91, 95]. ისტორიისა და კარტოგრაფიის ენაზე ეს მხოლოდ იმას შეიძლება ნიშნავდეს, რომ მრევლიც (ე.ი. ეთნიკური შემადგენლობა) იყო სომხური. საინტერესოა, რომ ვერც განმარტებითი ტექსტებიდან და ვერც რუკებიდან მკითხველი ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოში ქართული მოსახლეობის კვალს ვერ დაინახავს. ერთადერთი მინიშნება არის ჰიუსონის განმარტება იმის შესახებ, რომ ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო იბერიისგან (resp. აღმოსავლეთ საქართველოსაგან) მიტაცებულ მიწებზე შეიქმნა [1, 112].

თავად სომეხი მოღვაწენი ქვემო ქართლის დაპყრობილ ტერიტორიებს ქართულ ქვეყნად აღიქვამდნენ [24, 74; 27, 38, 64, 81, 109; 25, 107, 109].

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს მოსახლეობის ეთნოკულტურულ შემადგენლობაზე წარმოდგენას გვიქმნის ქვემო ქართლის არქიტექტურული ძეგლები და ეპიგრაფიკა. საეკლესიო ხუროთმოძღვრება იმის მანიშნებელია, რომ სომხეთის ხელისუფლება ცდილობს ლორეს სამეფოს ჩრდილოეთ ნაწილის არმენიზაციას (კულტურულს, ეთნიკურს), მაგრამ ამავე დროს იძულებულია ანგარიში გაუწიოს მეტად მძლავრ ადგილობრივ (ქართულ) ტრადიციებს. ბოლნისისა და დმანისის წარწერები კი უჭველად იმაზე მეტყველებს, რომ მაშავრისა და ფოლადაურის ხეობების მოსახლეობა იყო ქართული. ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს სამხრეთ და აღმოსავლეთ პროვინციებში (ტაშირი, კანგარქი, ძორისა და კოლბის ხეობები) არმენიზაციის პროცესი, ალბათ, კიდევ უფრო შორს იყო წასული — ეპიგრაფიკა და არქიტექტურა ამისი უცილობელი მონიშნობაა. ამავე დროს ქართული ეპიგრაფიკის გავრცელება, წმინდა ქართული სამოხელეო ინსტიტუტებისა (მამფალი) და დიოფიზიტობის მძლავრი ნაკადის დადასტურება [25, 185] ლორეს სამეფოს ამ ნაწილში სომხურის გვერდით ქართული მოსახლეობის არსებობაზე ლაპარაკობს [იხ. 8].

ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო ეს იყო ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე სომხური სამეფოს დამკვიდრების უშუალოდ ცდა, რადგან ქვეყანა კვლავ ქართული რჩებოდა [31, 20-21; 8, 72; 16, 77].

ტაო (სქემატური რუკა № 3).

თავის გამოკვლევებში ჰიუსონი შეეცადა ერთმანეთისათვის შეეთავსებინა ქართულ და სომხურ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებები ტაოს შესახებ და ჩამოაყალიბა ფრიად ორიგინალური თვალსაზრისი. მისი კონცეფციით „ტაიქის სომხურ-ქართული სამთავრო ამიერიდან იწოდება ტაოს საკურაპალატოდ. ეს პოლიტიკური ერთეული, ცენტრით ოლთისში, არსებითად, წარმოადგენდა მამიკონიანთა ყოფილი სამთავროს, ტაიქის, განახლებულ ვარიანტს. სხვა სომხური სამეფო-სამთავროების მსგავსად, მისი სიმდიდრის ძირითადი წყარო იყო ვაჭრობა. საკურაპალატო ... მოფენილი იყო ციხესიმაგრეებითა და მონასტრებით (თითქმის ყველა მათგანი იყო ქართული). საკურაპალატოს მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეადგენდნენ ქართველები. დიდ მონასტერთა (ხახული, ოშკი და სხვ.) უმრავლესობაც იყო ქართული“ (ხაზი ჩემია — გ. ჭ.) [1, 114]. როგორც მოტანილი ციტატა ცხადყოფს, რობერტ ჰიუსონის შეხედულებით ტაო ეთნიკურადაც და კულტურულადაც ქართული ქვეყანა იყო. თუმცა იმავე ამონაწერში მკვლევარი ტაოს საკურაპალატოს „სომხურ-ქართულ“ ან კიდევ „სომხურ“ სამთავროდ მოიხსენიებს.

არაერთგვაროვანი დამოკიდებულება ტაოს ეთნოკულტურული და პოლიტიკური კუთვნილებისადმი თვალში საცემია რუკებიდანაც. 83-ე რუკაზე The Bagratid Principality of Tayk (Tao), c. 780-1000 ტაოს სამთავროში, რომელიც მთელ

ტაო-კლარჯეთს მოიცავს, მხოლოდ ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლებს ვხედავთ; ქართულია პოლიტიკური მოწყობაც: კლარჯეთის საერისთავო, შავშეთის სამთავრო, ხიხათა სამთავრო, ყველის სამთავრო, თმოგვის სამთავრო, კლდეკარის სამთავრო. შეიძლება, ჩამოთვლილი პროვინციებიდან ზოგიერთის საზღვრები ან თუნდაც არსებობა საკამათო იყოს, მაგრამ მთავარი აქ სხვა რამეა: ამერიკელმა ისტორიკოსმა ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწილება ქართულ სინამდვილეს მოუსადაგა და საამისოდ ქართული წყაროებით დამონმებული ქართული ტოპონიმები გამოიყენა.

ტაოს სამთავროსგან განსხვავებით ტაოს საკურაპალატო მხოლოდ იმიერ ტაოს [რუკა № 87] ან საკუთრივ ტაოს უდიდეს ნაწილს [რუკა № 88] მოიცავს. საზღვრები და განსაკუთრებული ფერი მას გამოჰყოფს ქართული და სომხური პოლიტიკური ერთეულებისგან, აგრეთვე ბიზანტიის იმპერიისგან. ის თითქოს ცალკე მდგომი ქვეყანაა როგორც პოლიტიკურად, ასევე ეთნოკულტურულად. ისიც საყურადღებოა, რომ საკურაპალატოს გარეთ დარჩენილი ტაო-კლარჯეთის მიწები ფანასკერტ-ტაოსკარიდან მოკიდებული ჭიროხის შესართავამდე და მტკვრის ზემო ნელის ხეობა ე.წ. დიდი სომხეთის (ანი-შირაკის სამეფოს) შეფერილობისაა, თუმცა კი მის საზღვრებს გარეთაა [რუკა № 87]. მსგავსი მაგალითი ადრეც დავამოწმეთ (იხ. ზემოთ, გვ. 6). ფერებს კარტოგრაფიაში დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. თავად ჰიუსონის განცხადებით, „ატლასში“ გამოყენებული ყოველი ფერი დიდი ყურადღებით შეირჩა და თითოეული მათგანი კონკრეტული ისტორიული ინფორმაციის მატარებელია [1, 2]; ამიტომ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ჩვენს შემთხვევაშიც ფერი ავტორის თვალსაზრისს გადმოსცემს — ტაო-კლარჯეთის სამთავრო ქართულ-სომხური ეთნოკულტურული და პოლიტიკური ჰიბრიდია.

ეს თვალსაზრისი კიდევ უფრო განუმტკიცდება მკითხველს, როდესაც გვერდიგვერდ განთავსებულ ორ რუკას - № 74: The Expansion of the Armenian Bagratids და № 75: The Expansion of the Georgian Bagratids - გადაავლებს თვალს. ერთი ვერსიით [რუკა № 74], ქრისტეს შობიდან ათასს ნელს მთელი ტაო ქვემო ქართლთან ერთად სომეხი ბაგრატიუნების სამფლობელოებში შედიოდა. სომეხი ბაგრატიუნები ზემო ტაოში (ოლთისის ხეობაში) ფეხს იკიდებენ 772 წელს, ხოლო 786-830 წწ. შორის ეპატრონებიან ქვემო ტაოს, კლარჯეთს, შავშეთს, კოლა-არტაანს, ზემო და ქვემო ჯავახეთს და თრიალეთს. მეორე ვერსიით [რუკა № 75] ზუსტად იმავე ტერიტორიებს ზუსტად იმავე პერიოდში ქართველი ბაგრატიონები იერთებენ. სხვა ადგილას რ. ჰიუსონი სომეხი ბაგრატიუნების მხოლოდ სამხრეთ ტაოში დამკვიდრებაზე ლაპარაკობს; ქართველ ბაგრატიონთა მამამთავარზე, ადარნასეზე კი ამბობს, რომ ის მიდის იბერიაში და ნელ-ნელა იმორჩილებს დასავლეთ ჯავახეთს (=ერუშეთი) და არტაანს, ხოლო 800 წლის მახლობლად გუარამიდებისგან მიიღებს კლარჯეთს, საკუთრივ ჯავახეთსა და ჩრდილოეთ ტაოს [1, 109].

ეს, ერთი შეხედვით, წინააღმდეგობრივი დებულებები გამომდინარეობს

ჰიუსონის ახალი თეორიიდან ტაოს ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ.

რობერტ ჰიუსონის თანახმად, მიზეზი ურთიერთგამომრიცხავი თვალსაზრისებისა ტაოს (ტაიქის) კუთვნილების შესახებ არის ქართველ და სომეხ მკვლევართა უუნარობა, ერთმანეთისგან განარჩიონ ფართოდ გაგებული ტაიქი და საკუთრივ ტაიქი, როგორც ეს დამონმებული გვაქვს ადრეშუასაუკუნეების სომხურ წყაროებში [1, 102]. სამართლიანობა მოითხოვს აღვნიშნოთ, რომ ჰიუსონის ადრესატთა ნუსხა სრული არ არის; ტაიქის ფართო და ვიწრო მნიშვნელობებს შორის არანაირ განსხვავებას არ აკეთებს არც „ჩვენი დროის გამოჩენილი მკვლევარი“ (როგორც მას უწოდებს ჰიუსონი) კირილ თუმანოვი. რამდენად სამართლიანია თავად რემარკაც, ამას ქვემოთ დავინახავთ. ახლა კი ამერიკელი მეცნიერის თავლსაზრისს მივყევით.

ჰიუსონის თანახმად, ტაიქის ის საზღვრები, რომლებიც „სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში“ წარმოდგენილი, V-VII სს. პოლიტიკური პროცესების ევოლუციის შედეგია და დაკავშირებულია ბიზანტიელების ლაშქრობებთან სომხეთში. კერძოდ, 591 წელს იმპერატორ მაგრიკის ინიციატივით განხორციელებული ადმინისტრაციული რეორგანიზაციის შედეგად ახლადშემოერთებულ ტერიტორიებზე შეიქმნა პროვინცია ღრმა სომხეთი (*Armenia Profunda/Xaragoyñ Hayk*), რომელიც მოიცავდა ჭოროხის შუა წელს ოლთის-ჩაისა და თორთომ-ჩაის ხეობებითა და მტკვრის სათავეებს და რომელსაც შეესატყვისებოდა „აშხარაცუიციის“ ტაიქის ნაჰანგი.

ფართოდ გაგებული ტაიქი, ჰიუსონის მიხედვით, შეიქმნა ორი სამთავროს, საკუთრივ ტაიქისა და ბოლხას შერწყმის შედეგად. ბოლხა, რომელსაც დიმაქსიანთა საგვარეულო ფლობდა, საკუთრივ ბუხას კანტონის გარდა მოიცავდა ბერდაცფორსა და პარტიზაცფორს. მამიკონიანების ტაიქში კი შემოდიოდა ხუთი გავარი, სახელდობრ, ოქალე, არსიაცფორი, აზორდაცფორი, ჭაკატქი და კოლა*.

ამრიგად, საკუთრივ ტაიქი მოიცავდა ჭოროხის შუა წელს, თორთომის წყლის ხეობას და ოლთისის ქვემო წელს, ხოლო VI ს-ის მიწურულიდან ტაიქის სახელწოდება ვრცელდება მთელს ოლთისის ხეობაზე. ხდება ორი პროვინციის შერწყმა და იქმნება „დიდი ტაიქი“ (ტერმინი ავტორისეულია). ტაიქის ამგვარი ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუცია, ჰიუსონის მიხედვით, პასუხს სცემს კითხვასაც, თუ რომელი ეთნო-კულტურული ერთობა მოღვაწეობდა ამ ტერიტორიაზე: ქართული ტაო ესაა საკუთრივ ტაიქი, ხოლო სომხური პროვინცია ტაიქი ესაა ყოფილი ბუხას სამთავრო [1, 61, 89]. „იმ დროს, როდესაც მამიკონიანთა ტაიქი და კოლა, ძირითადად, ქართული ქვეყნები იყო, ბოლხა და მასში შემავალი ბერდაცფორი და პარტიზაცფორი ძირეული სომხური ქვეყნები უნდა ყოფილიყო“.

* რობერტ ჰიუსონის თვალსაზრისს ტაოს ამგვარი დანაწილების შესახებ მამიკონიანთა და დიმაქსიანთა სახლებს შორის, გარკვეულწილად, მხარს უჭერს ტაოს საეკლესიო გეოგრაფია [32]. იშნისა და ბანის საეპისკოპოსოების ტერიტორიული ანალიზი მოცემული აქვს დ. მუსხელიშვილს [7, ტ. II, 164-168].

— აცხადებს რობერტ ჰიუსონი [15, 205]. თავის მოსაზრების დამტკიცებას მკვლევარი ტაოს არქიტექტურის თავისებურებებითაც ცდილობს; კერძოდ, ის იმონებს ედვარდსისა და სინკლერის მოსაზრებებს იმასთან დაკავშირებით, რომ საეკლესიო და საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები ტაოს ჩრდილოეთ ნაწილში ქართულია, ხოლო სამხრეთით — პირნიმინდად სომხური [იქვე].

რობერტ ჰიუსონის ეს თეორია, უდავოდ, მნიშვნელოვან ნაბიჯს წარმოადგენს მეცნიერული ჭეშმარიტების ძიების გზაზე; განსაკუთრებით იმ ფონზე, როდესაც ტაო უაპელაციოდ ცხადდება სომხურ პროვინციად. თუმცა ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მისი დებულებები უპირობოდ მისაღებია, პირუკუ, ბევრი მათგანი პირადად ჩემში ბევრ კითხვას იწვევს:

1. გაუგებარია, თუ რას ნიშნავს გამოთქმაში „ქართული ტაო შეესატყვისება მხოლოდ და მხოლოდ საკუთრივ ტაიქს“ ტერმინი „ქართული“? თუ აქ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული ტაო იგულისხმება, ეს შეცდომაა, რადგან ტაო ქართული მატრიანეების მიხედვით მოიცავდა ჭოროხის შუა წელს მისი მარცხენა შენაკადის პარხალ-სუს (პარხალის წყალი) და მარჯვენა შენაკადის ოლთუ-ჩაის (ოლთისის წყალი) აუზებით, ანუ ზუსტად იმ ტერიტორიებს, კოლას გამოკლებით, რომლებიც ჩამოთვლილი აქვს ანონიმ სომეხ გეოგრაფოსს ტაოს ნაჰანგში [7, ტ. II, 160-174].

2. ოლთისის წყლისა და მისი შენაკადის, ბანა-პარტიზაცფორის მოსახლეობა არასდროს ყოფილა პირნიმინდად სომხური და რ. ჰიუსონის მტკიცებაც, რომ „ბოლხა ყოველთვის სომხური მხარე იყო“, გაზვიადებულია. თუკი ამ კონტექსტში „მუღამ“ მთელს შუა საუკუნეებს გულისხმობს, ეს აშკარა შეცდომაა. ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლები, ეპიგრაფიკა, ხელნაწერები მიუეკრძოებლად მონიშნავენ, რომ VIII-IX სს. მოკიდებული ვიდრე ოსმალბობის დამყარებამდე წამყვანი ამ მხარეში ქართული ეთნოკულტურული ელემენტი იყო. საეკლესიო არქიტექტურასა და წერილობით წყაროებზე დაკვირვებით ასევე კარგად ჩანს მაჰმადიანთაგან შეეინროებული სომხების ამ მხარეში თანდათანობით ჩამოსახლებისა და ქართული ეკლესია-მონასტრების დაპატრონება-გადაკეთების პროცესიც [33; 34]. მოუხედავად დემოგრაფიული ცვლილებებისა, ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისში ამ მხარეში მოსახლეობის დიდ ნაწილს გამაჰმადიანებული ქართველები შეადგენდნენ [33]. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ წინა- და ადრექრისტიანულ ხანაშიც, სომეხთა პოლიტიკური ბატონობისა და მიგრაციის პირობებშიც, ქართველები (იბერები) ამ მხარეში უმრავლესობას შეადგენდნენ [იხ. 14, 103-114]. ქართველებთან ერთად აქ, რა თქმა უნდა, ცხოვრობდნენ და მოღვაწეობდნენ სომხებიც, რაც ამ უკანასკნელთა რამოდენიმე საუკუნოვანი პოლიტიკური ბატონობის შედეგი იყო. ჩვენ მხოლოდ იმის ხაზგასმა გვსურს, რომ ჰიუსონის მიერ ოლთისის აუზის „უდავოდ სომხური“ მიწებისათვის მიკუთვნება ფრიად სადავოა.

3. დასაზუსტებელია ბუხას საზღვრებიც. თუ ატლასის განმარტებით ტექსტებში ხაზგასმულია, რომ ბუხას სამთავრო ბუხას, აზორდაცფორისა და

ბერდაცფორის კანტონებისგან შედგებოდა, ზოგიერთ რუკაზე (№№ 63, 64) ჩამოთვლილ ხევებთან ერთად ევფრატის სათავეებიცა და კოლაც დიმაქსიანების სამფლობელოებშია ნაჩვენები.

4. ასევე გაუგებრობას იწვევს ანტიკური ხანის ამსახველ რუკებზე (№ 24) ბუხას სამთავროს ტერიტორიაზე გაკეთებული ნარწერა „ზემო ტაიქი“ („იმიერ ტაიქი“). ასეთი ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი სომხურმა წყაროებმა არ იცის. ტაოს დაყოფა ზემო//იმიერ და ქვემო//ამიერ ტაოდ, რაც გეოგრაფიული და ადმინისტრაციული მოსაზრებებით იყო ნაკარნახევი, ქართული მოვლენაა. ქართულ მატრიანებში მოხსენებული „ზემო ტაო“ მდინარეების ოლთისის წყლის ქვემო წელისა და ბარდუსის [35, 63; 7, ტ. II, 159], სხვა მოსაზრებით, ბანის-წყლის [30, 65], სამხრეთით მდებარე ტერიტორიებს მოიცავდა. ამიტომ, თუ „ზემო ტაიქი“ „ზემო ტაოს“ ტოლფასი მნიშვნელობითაა ნახმარი, მისი გაიგივება ბუხას სამთავროსთან გაუმართლებელია, რამდენადაც ბუხასა და ზემო ტაოს ტერიტორიები მხოლოდ ნაწილობრივ ფარავდა ერთმანეთს.

„ზემო ტაიქი“ თუნდაც რომ „ზემო ტაოსგან“ დამოუკიდებლად შექმნილი ხორონიმი იყოს, საკითხი დგება მისი წარმოქმნისა და გავრცელების დროის შესახებ. რობერტ ჰიუსონის თეორიას რომ მივყევთ, ბუხას სამთავრო „ზემო ტაიქად“ შეიძლება ყოფილიყო სახელდებული არაუადრეს VI ს-ის მიწურულისა, თუმცა ამ ტერმინის გამოჩენა ანტიკური პერიოდის რუკებზე და, რაც მთავარია, „ზემო ტაიქის“ საზღვრები, როგორც ეს რ. ჰიუსონსა აქვს მოცემული, სხვა დასკვნის გამოტანისკენ გვიბიძგებს. ატლასის 61-ე გვერდზე მკვლევარს აღნიშნული აქვს, რომ არსისფორი წაღებულია „ზემო ტაიქისგან“. არსისფორი ქართული წყაროების პარხალია და მოიცავს პარხლის-წყლის ხეობას. თუ არსისფორი მართლაც ზემო ტაიქში შედიოდა, მაშინ არსისფორსა და ბუხას შორის მდებარე აზორდაცფორი და ალბათ, ოქალეც, ანუ თორთომის წყლის (თორთუმ-ჩაი) ხეობა, ასევე „ზემო ტაიქში“ მდებარეობდა. სომხური წყაროებით (ლაზარ ფარაბეცი, ელიშე) უცილობლად მტკიცდება, რომ V ს-ის შუახანებისათვის მაინც არსისფორი//პარხალი მამიკონიანთა ტაიქში შემოდიოდა. არც სომხური, არც სხვა ევროპული თუ აღმოსავლური წყაროებიდან არ ჩანს, რომ V ს-ის შემდეგ არსისფორი გადასულიყო დიმაქსიანების ხელში (resp. ზემო ტაიქი), ხოლო შემდეგ ისევ მამიკონიანებს დაბრუნებოდა. ამდენად, უნდა ვიფიქროთ, რომ „ზემო ტაიქმა“ არსისფორი დაკარგა V ს-ის შუახანამდე, რაც თავის მხრივ, გულისხმობს იმას, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეული „ზემო ტაიქი“ უკვე ამ დროისათვის არსებობდა ოლთისის ხეობაში. ეს კი წინააღმდეგობაში მოდის ზემოთ მოტანილ კონცეფციასთან იმის შესახებ, რომ ტაო//ტაიქის სახელწოდება ოლთისის ხეობაზე მხოლოდ VI ს-ის მიწურულიდან გავრცელდა.

ეჭვს იწვევს რ. ჰიუსონის თვალსაზრისიც ბუხას სამთავროს საზღვრების ჩამოყალიბებაში გზების, უფრო ზუსტად, უგზოობის როლის შესახებ; კერძოდ, მისი შეხედულებით, ბუხასთან ბერდაცფორისა და აზორდაცფორის

გაერთიანების საფუძველს ქმნიდა ის ფაქტი, რომ ეს ორი უკანასკნელი პროვინცია, „მომწყვდეული კოლასა და ბუხას შორის“, დანარჩენ ტაიქს მხოლოდ ბუხას საშუალებით უკავშირდებოდა [15, 204]. ეს მოსაზრება სწორი არაა. ქართული წყაროებიდან კარგად ჩანს, რომ ბერდაცფორი და პარტიზაცფორი, ანუ ქართული ნომენკლატურით, პარიზისა და ბანის ხეობები უკავშირდებოდა როგორც ოლთისის მხარეს, ასევე ფანასკერტს, ტაოსკარს, კალმახის ციხეს, ანუ იმ ხეობებს, რომლებიც, ჰიუსონის თანახმად, მამიკონიანების ტაიქში იყო განლაგებული. ისიც კარგად ჩანს, რომ ესენი მაგისტრალური გზები იყო.

მოტიანილი მაგალითები ცხადყოფს, რომ ბუხას ისტორიულ-გეოგრაფიულ პრობლემებთან გამოთქმული დებულებები ნინაალმდეგობრივია, რაც თვითონ კონცეფციას ნინა- და ადრექრისტიანულ ხანაში ტაიქისა და ბუხას დამოუკიდებელი სამთავროების არსებობის შესახებ ეჭვს ქვეშ აყენებს.

5. ძველი ბერძნული და სომხური წყაროები თითქოს იმასაც მიუთითებს, რომ ანტიკურ და ადრექრისტიანულ ხანაში ოლთისის ხეობა უკვე ატარებდა ტაოს სახელს. უკვე ძვ.წ. V ს-ის მიწურულისათვის ქსენოფონტე ასახელებს ტაოხების ქვეყანას, ანუ ტაოს. ბერძენ მოქირავნეთა მარშრუტით თუ ვიძსჯელებთ, ტაოხების ქვეყანა მდებარეობდა ოლთისის ხეობაში. ამართალია, ქსენოფონტეს მარშრუტი ფრიად ჰიპოტეტურია, მაგრამ აღსანიშნავია, რომ „ანაბასისის“ ანალიზისას ჰიუსონიც დაახლოებით ანალოგიურ დასკვნამდე მიდის: ტაოხებს ეკავათ ვანანდი და მის ჩრდილოეთით მდებარე მთიანი მხარე [1, 29, 30 და რუკები №№ 15, 17], რომელიც ადრეანტიკურ ხანაში ქართველური ტომებით იყო დასახლებული [რუკა № 17: Achaemenid “Armina”, 550–330 B.C.]. ეს მთიანი მხარე ბარდუსის ხეობაა (ფართო გაგებით კი – ოლთისის წყლის აუზი მარჯვენა შენაკადითურთ). უფრო ნიშანდობლივი მინიშნება მოიპოვება ლაზარ ფარპეცის თხზულებაში: 484 წ. სპარსელებთან ბრძოლაში სომხები დამარცხდნენ და სხვადასხვა მიმართულებით დაიქსაქსნენ. ვაჰან მამიკონიანმა თავი შეაფარა „ტაიქის ერთ უმტკიცეს ადგილას, სადაც მასთან შეიკრიბნენ გაქცეულ სომეხთა ნაშთები“. სომხებს კვალდაკვალ მიჰყვნენ სპარსელები. „არიელთა ჯარის ძალამ დაიბანაკა სოფელში, რომელსაც ჰქვია დუ, სპარსთა და პრომთა საზღვართან. სომეხთა ზორავარი ვაჰანი კი მის მახლობლად იყო, ორ ფარსანგზე ერთ სოფელში, რომელსაც ჰქვია მენარიჭი“ [36, 257-258]. ამ ცნობიდან, ჯერ ერთი, ირკვევა, რომ სოფ. მენარიჭი მდებარეობს ტაიქში; ისიც ჩანს, რომ ეს სოფელი მდებარეობდა სოფ. დუდან* რამდენიმე კილომეტრის დაცილებით, ოლთისის წყლის სათავეებში, ანუ ბუხას ხეობაში. კონტექსტურ იმგვარია, რომ ვაჰან მამიკონიანი თავის სამფლობელოებში იმყოფება. აქედან გამომდინარე, ბუხა და საერთოდ, ოლთისის წყლის ხეობა ტაიქის მხარედ უნდა ვცნოთ.

* დუ ლოკალიზდება ისტორიულ ბასიანში, კარგაფაზარის მთის კალთებზე, ერზრუმის მახლობლად. იხ. [17, 23; 1, რუკა № 169].

ამდენად, მართებული ჩანს კ. თუმანოვის მოსაზრება, რომ ბუხის სენიორია VI ს-შია წარმოქმნილი. ამაზე უწინარეს ის ტაიქის შემადგენელი პროვინცია იყო, ანუ წინა და ადრექრისტიანულ ხანაში ტაიქის საზღვრები ისეთი იყო, როგორც ეს „აშხარაცუიციშია“ მოცემული.

ოქროს ხანიდან შემოდგომამდე (სქემატური რუკა № 4).

მკითხველს ვთავაზობთ რობერტ ჰიუსონის კიდევ რამდენიმე შეხედულებას ქართულ-სომხურ ურთიერთობათა საკვანძო საკითხებზე.

ატლასიდან ვიგებთ, რომ ქართული წარმოშობის და სომხურ რჯულზე მონათლული მხარგრძელები ანუ ზაქარიდები დაახლოებით 1201 წელს ჩრდილოეთ და ცენტრალურ სომხეთში აარსებენ საქართველოს ვასალურ სახელმწიფოს [1, 129]. სპეციალურ რუკაზე [№ 110: Armenia under Georgian Domination, 1199 – 1236] ჩრდილოეთ და ცენტრალურ სომხეთს მითვლილი აქვს ალბანური და ქართული მიწებიც, ხოლო ვასალური სომხური სახელმწიფოს საზღვრებში ნაჩვენებია საქართველოს მეფის დომენიც [შდრ. 8, 81-89] და მაჰმადიან მბრძანებელთა უცილობელი სამფლობელოებიც: განძა, ბაილაქანი, ნახჭევანი [6, 370; 37, 127, 128; 28, 139, 154-155].

საქართველოზე პოლიტიკური დამოკიდებულების აღსანიშნავად ე.წ. ზაქარიდების სამეფოში გეოგრაფიული სახელები ქართული ფორმითაა გადმოცემული, მაგ. ანისი, კარი, სივნიეთი, ხაჩენი და ა.შ. [შდრ. 1, 3]; ყველა სხვა ნიშნით კი (საზღვარი, ფერთა ტონალობა, კულტურის ძეგლთა ამსახველი პირობითი ნიშნები) ის უფრო დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულს წააგავს [რუკა № 110].

ჰიუსონი, არსებითად, იმეორებს სომხურ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ თეორიებს მხარგრძელების სახელმწიფოს სტატუსისა და საზღვრების შესახებ. ამასთანავე, ის კარგად გრძნობს მსგავსი თვალსაზრისების უსაფუძვლობას [იხ. 38, 40-43; 39, 159-319; 16, 28-29, 79-80] და, თითქოს, ცდილობს ერთმანეთს შეუთავსოს პირველწყართა მკაფიო ჩვენებები ჩვენი დროის ნაყალბე განცხადებებს. ამითაც აიხსნება პრობლემისადმი არათანმიმდევრული მიდგომა, რაც ასე თვალშისაცემია „სომხეთის ისტორიული ატლასის“ სხვადასხვა გვერდებზე: (1) 75-ე რუკის მიხედვით, 1200 წლისათვის მაჰმადიანთაგან განთავისუფლებული სომხური მიწების ნაწილი უშუალოდ შემოდიოდა საქართველოში. სხვა სომხურ-ალბანური ტერიტორიები: სივნიეთი, ვაიოცძორი, ხაჩენი, არანი და ნახჭევანი ბაგრატიონთა ვასალური ქვეყნებია. (2) „ატლასიდან“ არ ჩანს, რა ვითარებაში შეიერთეს ეს პროვინციები მხარგრძელებმა [რუკა № 110]. ამგვარ ფაქტს თვითონ ჰიუსონი აყენებს ეჭვის ქვეშ, როდესაც ზაქარიდების სამეფოში შემავალ ხაჩენს [რუკა № 110] სხვა ადგილას დამოუკიდებელ სამეფოდ, ხოლო მის მფლობელებს მეფეებად მოიხსენიებს [1, 120]. სივნიეთის ისტორიისადმი მიძღვნილ რუკებზეც და ტექსტშიც ხაზგასმულია, რომ სომხური ფეოდალური სახლები - გელარქუნის მხარგრძელები,

ვაიოცძორის ჰალბაკიანები და სივნიეთის ორბელიანები - საქართველოს მეფის ვასალები იყვნენ [რუკა № 103: Siwnik in the Thirteenth Century], ხოლო ვაიოცძორი და სივნიეთი მათ სენიორებს უშუალოდ საქართველოს მეფის მიერ ჰქონდათ ბოძებული [1, 122, 134]. ამერიკელი მეკლევარი სრულ სიმართლეს არც ამ შემთხვევაში ამბობს, რადგან XIII ს-ის 10-იანი წლებიდან სივნიეთიცა და ხაჩინიც საქართველოს სამეფოშია ინკორპორირებული [6, 368, 370; 23, 158; 37, 126-127, 129; 28, 219; 24, 84; 16, 26-29].

წყაროების, უპირველეს ყოვლისა კი სომხური ნარატიული და ეპიგრაფიკული ძეგლების, იგნორირების საუცხოო მაგალითია კავკასიაში ილხანთა და თურქმანთა ბატონობის ამსახველი პარაგრაფები. „ატლასის“ ავტორს თუ ვერწმუნებით, 1256 წლიდან საქართველო კარგავს სომხურ-ალბანურ ტერიტორიებს, რომლებიც მონღოლთა სახელმწიფოში ერთიანდებიან ადმინისტრაციული პროვინციის, არმინია ალ-აკბარისა და ნახევრად დამოუკიდებელი სამთავროების სახით [რუკა № 116: Armenia under Ilkhānid Domination, 1256-1335 და გვ. 134]. საქართველოს სახელმწიფოს მესვეურნი არათუ სომხურ, ქართულ ტერიტორიებსაც კი ველარ აკონტროლებენ და იძულებულნი არიან, ილხანებს დაუთმონ მთელი სამხრეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (სამცხე-სათაბაგო და ქვემო ქართლი დებედას, აღსტაფის და ძეგამის ზეობებითურთ) და აღმოსავლეთი საქართველოს (კახეთი, შაქი) მნიშვნელოვანი ნაწილი [1, 144 და რუკა № 116]. მართალია, მონღოლთა ბატონობის დასასრულსა (1316-1335 წწ.) თუ ჯალაირიდების (1340-1432 წწ.) დასუსტების უამს ქართველებმა დაიბრუნეს დაკარგული ტერიტორიები [რუკა № 116 და გვ. 144], მაგრამ XV ს-ის მესამე მეოთხედში საქართველოს სამეფოს უდიდესი ნაწილი უშუალოდ აღმოჩნდა ინკორპორირებული აყ-ყოინლუს სამეფოში [რუკა № 127: The Empire of Uzun Hasan, 1453-1478].

აქ წარმოდგენილი ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება საკმაოდ დაცვილებულია რეალობას [მდრ., 16, 30-39]. არაფერი რომ არა ვთქვათ ქართულ მატრიანებზე, სრულებით უყურადღებოდაა დატოვებული სომხეთის ისტორიისა და ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტებისათვის საყოველთაოდ ცნობილი ავტორები: კირაკოს განძაკეცი, სტეფანოს ორბელიანი, თოვმა მენოფეცი, კატერინო ძენო, ჯოსაფატ ბარბარო და სხვანი. წყაროებისადმი დამოკიდებულების ამგვარ ფონზე გაკვირვებასაც კი იწვევს, რომ XVI ს-ის დასაწყისისათვის სამცხე-საათაბაგოში შემოყვანილია ვალაშკერტის, ბასიანის, ზარიშატის, კარის და ანისის საეპისკოპოსოები [1, 151 და რუკები №№ 128: Armenia under Turkoman Domination, 1378-1502, 129: Armenia in the Early Ottoman-Safavid Period, 1502-1590; 129-ე რუკაზე ანისი სომხეთშია ნაჩვენები].

XV ს-ის დასაწყისიდან XVIII ს-ის მიწურულამდე საქართველო-სომხეთის საზღვრები „ატლასში“ თითქმის უცვლელადაა წარმოდგენილი: ის მტკვარ-არაქსის წყალგამყოფ ქედს მიუყვება. უკიდურეს სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველო, უკეთ, ქართლის სამეფო ხან ძეგამის ქვემო წელამდე ვრცელ-

დება (1378-1590 წწ.), ხან კი თაუზ-ჩაის აღწევს (1590-1801 წწ.). აღსტაფის სათავეები და აბოცი ზოგ რუკაზე ქართლშია, ზოგზე - სომხეთში; XVIII ს-ში ქართლის სამეფოს საზღვრებში შურაგელია ნაჩვენები [რუკები №№ 128, 129, 133, 140, 148, 152]. როგორც ჩანს, ერეკლეს დროინდელი საზღვრები რ. ჰიუსონმა რეტროსპექტულად მთელს გვიან შუა საუკუნეებზე გაავრცელა.

რუსეთის ანექსიიდან დღემდე. ჰიუსონის მტკიცებით, რუსეთმა სომხეთში ექსპანსია დაიწყო ქართლ-კახეთის ანექსიით, რამდენადაც ამ ქართული სამეფოს უკიდურესი სამხრეთის პროვინციები მოიცავდა სომხეთის ზეგანის ნაწილს [1, 213].

სომხეთის ზეგანი ძალზე მნიშვნელოვანი კონცეფციაა ატლასში, ის, ფაქტობრივად სომხეთის სინონიმადაც კი გამოდის. სომხეთის ზეგანმა, რ. ჰიუსონის თანახმად, სომეხი ერის გამაერთიანებლის როლი შეასრულა და სომხების სამშობლოს კონტურები შემოხაზა [1, 7], ხოლო მისმა მდებარეობამ და გარემომ წინასწარ განსაზღვრა სომეხი ხალხის ბედი [1, 15]. „ატლასის“ ავტორი სომხეთის ზეგანს მიათვლის ისტორიული და თანამედროვე საქართველოს ნაწილსაც: ჭოროხის აუზს მთლიანად და მტკვრის ზემო წელს [1, 15]; მას არც ქვემო ქართლი ავიწყდება და მკითხველს აუწყებს, რომ „ჩრდილოეთით სომხეთი ირწყვება მტკვარში ჩამდინარე მცირე მდინარეებით: ალგეტ ანუ მარილიანი მდინარე (ქართ. ალგეთი), ქცია ანუ ხრამ (ქართ. ხრამი), წობა (ქართ. შულავერი), ძორაგეტ (ქართ. დებედა), კოლბა (რუს. ინჯა), აღსტევ (რუს. აღსტაფა), ტაუშ (რუს. ტაუზჩაი), ძეგამ/ზაკამ (რუს. ძეგამჩაი)...“ [1, 17]. სომხეთის მთავარ მდინარეებს შორის დასახელებულია მტკვარი და ჭოროხი, რომლებსაც ბერძნული, ლათინური და თურქული შესატყვისობანიც აქვს მიწერილი [1, 17]. აღსანიშნავია, რომ ამ ჰიდრონიმების ქართული ფორმების დამონება „ატლასის“ ავტორს დავიწყებია. მსგავსი „გულმაფინყობა“, ისევე, როგორც თურქული ფორმის ჰიდრონიმების - ტაუზჩაი, ძეგამჩაი და სხვ. - რუსულად გამოცხადება, რობერტ ჰიუსონის არა მხოლოდ მეცნიერული, არამედ პოლიტიკური კრედოს აშკარა მაჩვენებელია.

მიუხედავად იმისა, რომ ფართოდ გაგებული სომხეთის დეფინიცია უკვე ატლასის დასაწყისშივე გამოიკვეთა, გარკვეულ ეტაპამდე ჰიუსონის თხრობა მეტ-ნაკლებად ნეიტრალურია, ის უფრო მიუკერძოებელი არბიტრის როლის შესრულებას ცდილობს. მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის ამბებიდან მოკიდებული ამერიკელი მკვლევარი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ საქართველოს სამხრეთი საზღვრები სომხურ მიწა-წყალს მოიცავდა. 1878-1918 წწ. ამ სომხური ტერიტორიების ნაწილი — დებედას აღმოსავლეთით — ელიზავეტოპოლის გუბერნიამა, ნაწილიც — დებედას და ახურიანის სათავეები, ანუ ბამბაკი და აბოცი — ერევნის გუბერნიამი [რუკები №№164, 205, 211, 221].

ცვლილებები საქართველოს, უკეთ, თბილისის გუბერნიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრებზე XIX ს-ის 40-იანი წლებიდან შეინიშნება და კავკასიაში მიმდინარე ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ რეფორმებთანაა დაკავშირებული

[იხ. 16]. რუსეთის მთავრობის ადმინისტრაციულ ღონისძიებებს რ. ჰიუსონი უარყოფითად აფასებს, რადგან თვლის რომ მათი მიზანი იყო სომხეთის ეროვნული ტერიტორიის მოსპობა [1, 173]. სწორედ ამ ტერიტორიულ გადანაწილებებში ხედავს ის თანამედროვე კონფლიქტების ფესვებსაც [1, 173]. ერთ-ერთ ასეთ მაგალითად მოჰყავს 1862 წელს ლორეს მაზრის ერევნის გუბერნიასგან ჩამოცილება და თბილისის გუბერნიისთვის გადაცემა [1, 173], მაგრამ იმას აღარ ამბობს, რომ რომ 1849 წელს შექმნილ ერევნის გუბერნიას ლორე და ბამბაკი აღმოსავლეთ საქართველოდან მიუერთეს.

რ. ჰიუსონი უარყოფითად აფასებს სომხეთ-საქართველოს 1918 წ. ომს, აღნიშნავს ბორჩალოს ბუფერული ზონის შექმნას, დუმილით უვლის გვერდს იმ ფაქტს, რომ გასაბჭოების პირველსავე დღეებში საბჭოთა ხელისუფლებამ ლორეს სადავო ტერიტორია სომხეთის სსრ მიაკუთვნა.

კიდევ უფრო კატეგორიულია მისი პრეტენზიები ჯავახეთის მიმართ. ის უკმაყოფილო ტონით აღნიშნავს, რომ 1849 წელს ერევნის გუბერნიის გარეთ დარჩა ყარაბაღი და ახალქალაქი [1, 173]. ჯავახეთისა და ყარაბაღის ერთ კონტექსტში მოხსენიება, დღევანდელი რთული კონფლიქტური ვითარების გათვალისწინებით, პროვოკაციულია და უფრო ტერიტორიულ პრეტენზიებს ნააგავს. ეს არაა ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც ჯავახეთი და საერთოდ, მესხეთი, სომხეთის ადმინისტრაციაში მოქცეულ სომხურ ტერიტორიად ცხადდება [1, 230, 235, რუკა № 229: The First Armenian Republic, 1918-1920].

XIX საუკუნეში დემოგრაფიული ვითარების მკვეთრი ცვლა სამცხე-ჯავახეთში ის საფუძველია, რაც ჰიუსონს უფლებას აძლევს სამხრეთ საქართველო სომხეთად გამოაცხადოს. მან კარგად უნყის, რომ რუსეთ-თურქეთის ომების შედეგად საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (ლორე, ართვინი, ახალციხე, ახალქალაქი) მასობრივად ჩამოსახლდა თურქეთის სომხობა [რუკა № 152: The Russian Expansion into Caucasia, 1774 — 1878 და გვ. 214-215]. ამის წყალობით, აღნიშნავს მკვლევარი, ჯავახეთი სომხებს და ქართველებს შორის სადავო ტერიტორიად იქცა და ეს დავა დღესაც გრძელდება [1, 214-215].

რ. ჰიუსონი თავის ნაშრომს უილიამ საროიანის სიტყვებით ამთავრებს: საკმარისია სადმე უცხოობაში ორი სომეხი შევხედეს ერთმანეთს და იქ ახალი სომხეთი გაჩნდება. ამერიკელი მწერალი სომეხი ხალხის შემოქმედებით გენიას და სულიერ მხნეობას უმღერის, ამერიკელი ისტორიკოსი კი ცდილობს სომხეთად გამოაცხადოს ყველა ის ტერიტორია, სადაც ოდესმე თავშესაფარი ჰპოვა სომეხმა ხალხმა.

ასეთი საკითხთა ის წრე, რომელზეც ჩვენ ყურადღება გავამახვილეთ. რობერტ ჰიუსონმა სამართლიანად იწინასწარმეტყველა ის კრიტიკა, რომელსაც „სომხეთის ისტორიული ატლასი“ გამოიწვევდა სომხეთსა და მის მეზობელ ქვეყნებში. ამერიკელი ისტორიკოსი გვარანძუნებს, რომ „ატლასში“ ასახული ისტორიულ-გეოგრაფიული ვითარება მხოლოდ და მხოლოდ პირველწყაროებს ეფუძნება, მაგრამ მსგავსი განცხადებების მიუხედავად, მისი პოზიცია არცთუ

იშვიათად ტენდენციურია და არაა შემაგრებული წყაროების ჩვენებით. განსაკუთრებით თვალში საცემია ქართული წყაროების იგნორირება. ამას დანებით იმიტომ აღვნიშნავ, რომ არსებობს „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შემავალი თხზულებების თარგმანები სხვადასხვა ევროპულ, მათ შორის, ინგლისურ ენაზე, რაც თავად ჰიუსონისათვის კარგადაა ცნობილი. ატლასის ავტორი ქართული წყაროების მხოლოდ ბიბლიოგრაფიაში მითითებით რომ არ დაკმაყოფილებულიყო, ამით მისი ნაშრომი მხოლოდ მოიგებდა, უფრო ინფორმატიული გახდებოდა.

ყველა ერს თავისი ისტორიული ჭეშმარიტება აქვს, მთავარია რომ ამ ჭეშმარიტებისკენ მეცნიერებს გაყალბების გზით არ ეელოთ. მსგავსი ატლასების გამოცემა და კონსტრუქციული კრიტიკა მხოლოდ ხელს შეუწყობს განსხვავებული პოზიციების დაახლოებას და კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის შემდგომ განვითარებას.

1. Robert H. Hewsen, Armenia: A Historical Atlas, The University of Chicago Press, Chicago and London, 2001.
2. C. Toumanoff, Forward, in: Robert H. Hewsen, Armenia: A Historical Atlas.
3. R. Hewsen, Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia. A Reexamination of the Territorial Aspects of the Institution, Parts I and 2, REA, XXI, 1988-1989 and REA, XXII, 1990-1991.
4. ს. ერემიანი, სომხეთი „აშხარაცუციის“ მიხედვით, ერევანი, 1963 (სომხურ ენაზე).
5. ზ. ალექსიძე, რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI ს-ის კავკასიაში, მაცნე, ისტორიის ... სერია, 1974, № 1.
6. „ქართლის ცხოვრება“, I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955.
7. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, II, თბ., 1980.
8. დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, ნაკვ., I, თბ., 1979.
9. თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957
10. ნ. ლომოური, კლავდიოს პტოლემეაოსი, გეოგრაფიული სახელმძღვანელო, ცნობები საქართველოს შესახებ, მსკი, 32, 1965.
11. გ. ჭიჭიშვილი, ხორზენეს ლოკალიზაციის საკითხისათვის, კრებ. ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები, თბ., 1991.
12. გ. ჭიჭიშვილი, პარიადრეს ადგილმდებარეობისათვის, მაცნე, ისტორიის ... სერია, 1986, № 1.
13. დ. მუსხელიშვილი, ბ. არველაძე, ისტორია ობიექტურობას მოითხოვს, „ლიტერატურული საქართველო“, 1988, 13 მაისი.
14. გ. ჭიჭიშვილი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს (მესხეთის) ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ანტიკურ ხანაში, დისერტაცია მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1994 (ხელნაწერი).
15. R. Hewsen (ed.), The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac' oyc'), The Long and Short Recensions, Wiesbaden, 1992.
16. საქართველოს ისტორიის ატლასი, დ. მუსხელიშვილის რედაქციით, თბ., 2003.
17. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Ереван, 1971.
18. მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984.
- 18^ა. ს. ჯანაშია, შრომები, I, თბ., 1949.
19. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. I, ტექსტები ქართული თარგმანიურთ გამოცეცს და განმარტებები დაურთეს ალ. გამყრელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1965.
20. История Армении Фавстоса Бузанда, перевод с древнеармянского, с комментарием М. Я.

- Геворгяна, под редакций С. Т. Еремяна, вступительная статья Л. С. Хачикяна, Ер., 1953
21. დ. მუსხელიშვილი, საქართველო IV-VIII საუკუნეებში, თბ., 2003.
 22. С. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963.
 23. ვარდან არეველცი, მსოფლიო ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნ. შოშიაშვილმა და ე. კვაჭანტირაძემ, თბ., 2002.
 24. მხითარ არივანეცი, ქრონოგრაფიული ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლ. დავლიანიძემ, თბ., 1990.
 25. Всеобщая История Степаноса Таронского, Асохика по прозванию, переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, М., 1864.
 26. ლ. დავლიანიძე, მხითარ გოშის „ალბენეთის ქრონიკა“, ქართული ნყართმცოდნეობა, II, თბ., 1968.
 27. იოანე დრასხანაკერტელი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევისა და საძიებლით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1965
 28. Кипракос Гандзакеци, История Армении, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларяна, М., 1976.
 29. ილ. აბულაძე, შრომები, IV, თბ., 1985.
 30. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თხზ., II, თბ., 1983.
 31. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, ტფ., 1919.
 32. G. Tcheishvili, Tradition and innovation in the ecclesiastical geography of Tao-Klarjeti // Proceedings of the 21st International Congress of the Byzantine Studies, Ashgate, 2006.
 33. ექვთ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა კოლა-ოლთისში და ჩანგლში, პარიზი, 1938.
 34. В. Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981.
 35. Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952.
 36. ლ.-ნ. ჯანაშია, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1962.
 37. სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები, ქართულ-სომხური ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და საძიებლები დაურთო ე. ცაგარეიშვილმა, თბ., 1978.
 38. С. Н. Джанашиа, Об одном примере искажения исторической правды, Тб., 1947
 39. შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის საქართველოში, თბ., 1979.

შემოკლებათა განმარტებანი:

1. მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბილისი
2. REA – Revue des Études Arméniennes, Paris

გიორგი ჩეიშვილი

**НОВЫЕ КАРТЫ И СТАРЫЕ РАЗНОГЛАСИЯ
(РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ РОБЕРТА ХЮСОНА „АРМЕНИЯ И
ИСТОРИЧЕСКИЙ АТЛАС“)**

Резюме

Труды американского ученого Роберта Хюсона по исторической географии Армении грузинским специалистам малоизвестны. Данная статья знакомит читателя с концепцией исследователя о историко-географической эволюции приграничных областей Грузии и Армении с античных времен до наших дней. Взгляды Р. Хюсона на кардинальные вопросы по истории Месхети и Квемо Картли не всегда приемлемы; пренебрежение к первоисточникам в пользу необоснованных утверждений известных ученых и противоречивость во взглядах делают его выводы неубедительными. Тем не менее, работа Роберта Хюсона „Армения: исторический атлас“ является вкладом в изучения исторической географии Кавказа.

Giorgi Tcheishvili

**NEW MAPS AND OLD CONTROVERSIES: REVIEW OF
“ARMENIA: HISTORICAL ATLAS” BY ROBERT HEWSEN**

Summary

Works of the American scholar R. W. Hewsen on historical geography of Armenia are not well known remain for Georgian historians. The aim of the present article is to introduce Georgian researchers with Hewsen's concept on Georgian-Armenian marchlands from antiquity till today. His conclusions on the history of Meskhethi and Kvemo Kartli are not always acceptable. Disregard of explicit evidence of primarily sources and contradictory statements make his conclusions unconvincing. However, “Armenia: Historical Atlas” is the important contribution to the historico-geographical studies of the Caucasus.

რეკონსტრუქცია

მიხეილ ბახტაძის სადოქტორო-სადისერტაციო ნაშრომზე
„ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში
(ძვ. წ. III ს-დან – ახ. წ. X ს-ის ბოლომდე)“, თბ., 2004 წ.

წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი მოიცავს კომპიუტერზე სტანდარტული წესით აკრეფილ 212 გვერდს. იგი შედგება შესავლის, ოთხი თავის, დასკვნებისა და გამოყენებული წყაროებისა და ლიტერატურის სიისაგან. განხილული და შესწავლილი საკითხების უფრო დიფერენცირებულად წარმოდგენის მიზნით, ნაშრომის II თავი დაყოფილია ორ და IV თავი სამ პარაგრაფად. წყაროებისა და ლიტერატურის სია შეიცავს 157 დასახელებას ქართულ, რუსულ, ინგლისურ (ერთ) და გერმანულ (ერთ) ენებზე.

ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ დისერტანტის მიერ შესასწავლად აღებული საკითხი ქართულ ისტორიოგრაფიაში მონოგრაფიულად დამუშავებული არ ყოფილა, იგი მეტად აქტუალურია, წმინდა თეორიულ მნიშვნელობასთან ერთად პრაქტიკულ საკითხებს უკავშირდება – ქვეყნის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული მოწყობის ისტორიას შეისწავლის, რაც ყოველ დროში აქტუალური იყო და აქტუალურია თანამედროვე საქართველოშიც. ასევე, ამთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ ნაშრომში მრავალი სიახლეა, ბევრი საკითხი ორიგინალურად და ნოვატორულადაა გადაჭრილი, წყაროთა მონაცემები ტრადიციული ინტერპრეტაციებისაგან განსხვავებულადაა წარმოდგენილი, რაც ნაშრომს მეტად საინტერესოს ხდის. რაც მთავარია, საქართველოში ერისთავობის ინსტიტუტთან დაკავშირებული საკითხები, დროის არსებითად ვრცელ მონაკვეთში, ამომწურავადაა შესწავლილი და ვფიქრობ, ჩვენს ისტორიოგრაფიაში კარგა ხნის მანძილზე, რა ახალი წყაროებიც არ უნდა აღმოჩნდეს მომავალში, ნაშრომში წარმოდგენილი კვლევის მაგისტრალური საკითხები, კვლევის მიმართულება და მიღებული ძირითადი დასკვნები უცვლელი დარჩება. ვფიქრობ, უკვე ეს საკმარისია, რომ მიხეილ ბახტაძეს წარმოდგენილი ნაშრომისათვის მიენიჭოს ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

აქ არ შეიძლება საგანგებოდ არ აღინიშნოს ის თანმიმდევრულობა, რითაც დისერტანტი ერისთავობის ინსტიტუტთან, როგორც წმინდა ქართულ მოვლენასთან, დაკავშირებულ საკითხებს იკვლევს. 1995 წელს მან დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია თემაზე – „საერისთავო ქუეყნები და ერისთავობის ინსტიტუტი XI-XV სს-ში“ და 10 წლის შემდეგ სადისერტაციო ნაშრომი წარმოადგინა იმავე საკითხზე, ოღონდ წინა 13 საუკუნოვანი პერიოდისათვის. ასეთ მიდგომას შესასწავლი საკითხის ქრონოლოგიისადმი თავისი გამართლება აქვს – XI-XV საუკუნეებში მეტი წყარო, მეტი საშუალებაა ერისთავობის ინსტიტუტის ტრანსფორმაციისათვის თვალის გადავებისა და მისი ჩაღრმავებული შესწავ-

ლისა; ამან ავტორს საშუალება მისცა კვლევის დაგროვებული მეთოდოლოგიური გამოცდილება გამოეყენებინა წინა დროის წყაროებით შედარებით მწირი საკითხების კვლევისას და ამ გზით წარმოედგინა ვრცელი პანორამა, ერთიანი სურათი ერისთავობის ინსტიტუტის ჩამოყალიბება-განვითარება-ტრანსფორმაციისა საქართველოში ძვ. წ. III საუკუნიდან XV საუკუნის ჩათვლით, ანუ 18 საუკუნის განმავლობაში. ყველაფერი ეს შესანიშნავადაა გადმოცემული მის შემაჯამებელ მონოგრაფიაში – „ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში“.

დავუბრუნდეთ წარმოდგენილ სადოქტორო დისერტაციას.

ნაშრომის შესავალში ავტორი აღნიშნავს იმ ძირითად პოსტულატებს, რომლებიც ამოსავალია მისთვის კვლევისას და გაშლილია ნაშრომის მომდევნო თავებში. ესენია: 1) ქართული სახელმწიფოს არსებობის მანძილზე, მოყოლებული ძვ. წ. III ს-დან, ვიდრე XV ს-ის ბოლომდე, არ შექმნილა ადგილობრივი მმართველობის რაიმე სხვა სისტემა ერისთავობის ინსტიტუტის გარდა (გვ. 2); 2) „ერისთავი იყო ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულის – საერისთავოს მმართველი. საერისთავო იყო ერისთავისათვის დროებით სამართავად გადაცემული ტერიტორია. ე. ი. ერისთავი იყო მეფის მოხელე, რომლის გადაყენებაც მეფეს ყოველთვის შეეძლო ... ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ერისთავებს შორის ხანგრძლივი იყო და VI საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ერისთავთა გამარჯვებით დამთავრდა ... VI-VIII საუკუნეებში ერისთავები ფაქტობრივად მთავრები არიან“ (გვ. 3.); 3) „ერისთავობის, როგორც ადგილობრივ მმართველთა ინსტიტუტის აღდგენა მოხდა VIII საუკუნის ბოლოს აფხაზთა სამეფოში ლეონ II-ის მიერ. მთელი საქართველოს მასშტაბით კი ეს ხდება ბაგრატ III-ის დროს“ (გვ. 3.); 4) ავტორი წერს: „საკითხის ისტორიოგრაფიის ცალკე განხილვა ჩვენ არ ჩავთვალეთ საჭიროდ. თავად ნაშრომში, თითოეულ კონკრეტულ საკითხზე საუბრისას, განხილულია აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებით არსებული სხვადასხვა მკვლევრის მიერ გამოთქმული შეხედულებები და თვალსაზრისები“ (გვ. 4.); და ბოლოს, 5) „ნაშრომის წყაროთმცოდნეობით ბაზას შეადგენს ნარატული, ეპიგრაფიკული და დოკუმენტური მასალა“ (გვ. 4.);

ვიმეორებ, ესენია საკითხების ის წრე, რომლებიც განსაზღვრავენ მიხილ ბახტაძის ნაშრომში კვლევის მიმართულებებს და რომლებსაც ეყრდნობა საქართველოში ერისთავობის ინსტიტუტის შესწავლა.

ნაშრომის პირველ თავში, რომელსაც „ერისთავობის ინსტიტუტის შექმნა“ ეწოდება, 30 გვერდზე (გვ. 5-36), ავტორი ჯერ განიხილავს საისტორიო წყაროთა (აქ ძირითადაა ლეონტი მროველი) მონაცემებს აღნიშნულ საკითხზე, გზადაგზა წარმოადგენს სხვადასხვა მკვლევრის თვალსაზრისებს ერისთავობის წარმოქმნის შესახებ (ი. სურგულაძე, გ. ქავთარია, გ. მამულაია, ნ. ბერძენიშვილი, ს. კაკაბაძე, ო. ლორთქიფანიძე, დ. ბაქრაძე, გ. ყორანაშვილი, მ. ინაძე, გ. მელიქიშვილი, თ. ბერაძე, კ. გრიგოლია, ა. ბოგვერაძე, თ. გამსახურდია, ნ. შოშიაშვილი, გ. წერეთელი, მ. ლორთქიფანიძე, დ. მუსხელიშვილი და, ცხადია, ი. ჯავახიშვილი და ს. ჯანაშია) და იქვე გადმოსცემს თავის დამოკიდებულებას

ამ მკვლევართა მიერ განხილული ყოველი კონკრეტული საკითხის მიმართ. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ და ეს სადისერტაციო ნაშრომშიც ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ ერისთავობის ინსტიტუტის შესახებ ქართული ისტორიოგრაფიის ყველა ასე თუ ისე თვალსაჩინო ნაშრომადგენელს აქვს თვალსაზრისი გამოთქმული და მ. ბახტაძის დიდი დამსახურებაა, რომ მან შეძლო კომპაქტურად და ამომწურავად, თანაც პატიოსნად და უაღრესად კეთილსინდისიერად გადმოეცა ეს თვალსაზრისები და თან წარმოედგინა თავისი ც. ავტორის საბოლოო დასკვნები ერისთავობის ინსტიტუტის წარმოშობის შესახებ ასეთია: 1) ერისთავობის ინსტიტუტი შექმნა ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა ძვ. წ. III საუკუნეში. მანვე დაყო სამეფო რვა საერისთავოდ: არგვეთის, ეგრისის, კახეთის, სამშვილდის, ხუნანის, ოძრხის, კლარჯეთის წუნდის; 2) პირველი ერისთავები იყვნენ ყოფილი დამოუკიდებელი მმართველები, მამასახლისები ან მათი შთამომავლები; 3) ერისთავის ძირითადი მოვალეობა იყო საერისთავოდან ჯარის გამოყვანა. ამავე დროს, ერისთავი აღჭურვილი იყო ადმინისტრაციული, ფისკალური და სასამართლო ფუნქციებით და 4) ფარნავაზის გარდაცვალებისთანავე იწყება ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ერისთავებს შორის – ერისთავებს სურთ საერისთავოები გადააქციონ მემკვიდრეობით სამფლობელოებად. ეს ყველაფერი ასეა, დაახლოებით ასეთი თვალსაზრისები ტრიალებს ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ავტორის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან მათ ერთად მოუყარა თავი და მისცა მწყობრი სახე, მაგრამ ერთგვარი უკმაყოფილების გრძნობა მაინც მჩრება მე, როგორც მკითხველს – კერძოდ, ბოლო დებულებასთან დაკავშირებით: სანამ არ იქნება დაძებნილი თუნდაც ერთი მაგალითი იმისა, როგორ გადავიდა ფარნავაზის მერე დანიშნული ერისთავიდან მის შვილზე მემკვიდრეობითობის წესით ერისთავობა და ამ გზით დაიწყო ბრძოლა სამეფო ხელისუფლებასა და ერისთავს შორის, ეს დებულება წმინდა თეორიულ მოსაზრებად დარჩება. თუმცა, ვიმეორებ, ალბათ, ეს ასე იყო და ძნელია ავტორს არ დაეთანხმო. ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ „ერისთავში ორი საწყისი იყო: მთავარი და მოსაკარგავე“, უფრო გვიანდელ პერიოდზეა განზოგადებული, კერძოდ, იმ დროზე, როდესაც ერისთავები უკვე გამთავრებული არიან და მეფე არა ჰყავთ. ეს დებულება, ალბათ, მაინც მარქსისტული ისტორიოგრაფიის პლატფორმიდანაა ჩამოყალიბებულ-განზოგადებული.

ნაშრომის მეორე თავია „ერისთავობის ინსტიტუტი ქართლის სამეფოში“. როგორც აღვნიშნეთ იგი ორი პარაგრაფისაგან შედგება და პირველი პარაგრაფია „პიტიახშისა და ერისთავის ურთიერთმიმართების საკითხი“. განსხვავებით წინა, ქრისტეს შობამდელი პერიოდისაგან, ამ დროისათვის ესაა I-VI საუკუნეები, მეტია წყარო და კონკრეტული მასალა თვით პიტიახშთა პერსონოლოგიური სიის დადგენამდეც კი, მათ შორის, რამდენიმე თაობის პიტიახშთა გამოყოფის შესაძლებლობით. ვინც კი პიტიახშთა ინსტიტუტს შეხებია, ყველასთვის ამოსავალია ს. ჯანაშიას დებულება, რომ „პიტიახში და ერისთავი ერთი და იმავე შინაარსის მქონე ტერმინებია“ (გვ. 38). ავტორს მოჰყავს ამ საკითხზე სხვადასხვა მკვლევრის მოსაზრებები, დანყებული ივანე ჯავახიშვილიდან (რო-

გორც ცნობილია, იგი მოესწრო და ხელმძღვანელობდა მცხეთის არქეოლოგიურ გათხრებს და იმ აღმოჩენილ უძვირფასეს მასალას, მათ შორის, პიტიახშთა სახელებით), თანამედროვე მკვლევრებამდე. გზადაგზა კრიტიკულად განიხილავს წყაროთა მონაცემებს, განსაკუთრებით ემიგრაციულს (წარწერები მცხეთის ცნობილ სტილებზე და საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნივთებზე), მოჰყავს მკვლევართა ინტერპრეტაციები თითოეული მათგანის თაობაზე და გადმოსცემს თავის დამოკიდებულებას ყოველი კონკრეტული საკითხის განხილვისას. ამ განხილვის შედეგად კი ავტორს წარმოდგენილი აქვს I-III საუკუნეების ექვსი პიტიახშის მეტად შთამბეჭდავი ქრონოლოგიური რიგი: შარაგასი, ზევახ მცირე, პუბლიკოს აგრიპა, ასფაგური, ბერსუმა და ბუზმიპრი. არანაკლებ შთამბეჭდავია IV-VI საუკუნეებისათვის მის მიერვე დადგენილი ასეთივე რიგი: უშა, არშუშა I, ვარსქენი, არშუშა II და არშუშა III. რა თქმა უნდა, პიტიახშთა რიგები სხვებსაც დაუდგენიათ და, ბუნებრივია, იმავე წყაროების მოხმობით, რასაც მ. ბახტაძე ეყრდნობა (კაცმა რომ თქვას, ბოლოსდაბოლოს, ამ საკითხზე არც არაფერი აღმოჩენილა ახალი ბოლო ხანებში), მაგრამ მ. ბახტაძის დამსახურება ისაა, რომ შეძლო გაეცხრილა პიტიახშები არაპიტიახშებისაგან (მაგ., იგი წერს: „ბერსუმას ძე ზევახი (IV) ნამდვილად არ არის, ჩვენი აზრით, პიტიახში“) და ჩამოეყალიბებინა დებულება, რომ „იმ პირებს, რომლებიც წყაროებში მოიხსენიებიან მხოლოდ „პიტიახშობით“, ვერ მივიჩნევთ ერისთავებად“ (გვ. 64).

ერისთავებისა და პიტიახშების ურთიერთმიმართების საკითხზე ავტორის დასკვნები ასეთია: 1) პიტიახშობის ინსტიტუტი შესაძლებელია ჩვენში შემოვიდა ჯერ კიდევ ქრისტეს შობამდე, თუმცა, კონკრეტული პიტიახშები წყაროებში ჩანან I საუკუნიდან; 2) I-III საუკუნეებში ქართლში არის მხოლოდ ერთი პიტიახში – ცენტრალური ხელისუფლების მაღალი თანამდებობის პირი, შესაძლოა, მეფის შემდეგ მეორე პირი; 3) IV-VI საუკუნეებში პიტიახშობა გახდა სამშვილდის ერისთავთა საპატიო ტიტული. პირველმა იგი მიიღო მირიან მეფის სიძემ ფეროზმა; 4) პიტიახში შინაარსობრივად არ არის იგივე ერისთავი – პიტიახში ტიტულია, ერისთავობა თანამდებობა. წყაროთა მონაცემებზე დაყრდნობით, ავტორის მიერ გამოთქმული ეს მოსაზრება, ფეიქრობ, თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი მონაპოვარია და სხვადასხვა სახის და სხვადასხვაენოვან საისტორიო წყაროთა კომპლექსურ განხილვა-შესწავლას ეყრდნობა. საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ საკარისკაცო ტიტულების შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის სუსტი მხარეა. ჩვენ, განსხვავებით ევროპული და თვით რუსული ისტორიოგრაფიისაგან, არათუ მონოგრაფიული გამოკვლევა არ მოგვეპოვება ამ საკითხზე, არამედ სამოხელეო ტიტულებიც კი არ არის ამომწურავად შესწავლილი. როგორც ჩანს, მ. ბახტაძე მეთოდოლოგიურად სწორ გზაზე დგას, როდესაც „პიტიახშებს“ განიხილავს, როგორც ტიტულს; შეუძლებელია პირველი საუკუნეების ქართლის სამეფოს მმართველობის იმ რთულ, განტოტივლ იერარქიულ-ადმინისტრაციულ ორგანიზმში საპატიო საკარისკაცო ტიტული არ ყოფილიყო წარმოდგენილი, მსგავსად გვიანდელ რომის და ადრინდელი ბიზანტიის იმპერიისა. IX-X საუკუნეებში უკვე წმინდა

ქართულ ტიტულებსაც გამოყოფს დისერტანტი (რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი), რომელთაც, ალბათ, ტრადიცია ადრეშუასაუკუნეებიდან მოსდგამდა.

ნაშრომის II თავის II პარაგრაფია „საერისთავოები ქართლის სამეფოში“. ამ პერიოდისათვის მოღწეულ საისტორიო წყაროთა შედარებითი სიუხვის გამო, ავტორს ისლა დარჩენია, თანმიმდევრულად გადმოსცეს საერისთავოთა პოლიტიკური ისტორია, რასაც, პირდაპირ უნდა ითქვას, იგი შესანიშნავად ახერხებს. მრავალთაგან აქ მხოლოდ ერთ საკითხს გამოვყოფდი – ესაა გლონოქორ მთავარეპისკოპოსის საკითხი, რომელიც ნაშრომში შეუნელებელი ინტერესით იკითხება. თავს ნებას მივცემ, შეგახსენოთ, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ გლონოქორთან დაკავშირებით ნათქვამია შემდეგი: „და მერე მეფობდა მირდატ და მთავარეპისკოპოსი იყო გლონოქორ და ესე მთავარეპისკოპოსი ერისთავადაც იყო ბარზაბოდ პიტიახშისაგან ქართლსა და ჰერეთს“ (გვ. 108). თითქოს არაფერი განსაკუთრებული – ეპისკოპოსის ერისთავობა X-XI საუკუნეებში რამდენჯერმე დასტურდება, რომ არაფერი ვთქვათ ეპისკოპოსების სარდლობაზე გიორგი VIII-ის დროინდელ კახეთის სამეფოში, მაგრამ აქ სხვა ვითარებასთან გვაქვს საქმე – ამ დროს ქართლის საერისთავო არ არსებობს. ამასთანავე, წყაროში აღნიშნულია, რომ გლონოქორი ერისთავად დადგენილია ბარზაბოდ პიტიახშისაგან, ხოლო ეს, ავტორის დასკვნით, თავისთავად გამორიცხავს იმას, რომ გლონოქორი იყო ქართლის მეფის ერისთავი (გვ. 109). მაშ რაშია საქმე? მ. ბახტაძის განცხადებით, „ჩვენ არა გვგონია, რომ „გლონოქორის მიჩნევა შეიძლება ჩვეულებრივ ერისთავად“ და ამ საკითხზე გამოთქმულ მრავალ მოსაზრებათაგან იგი ემხრობა ლაშა ჯანაშიას თვალსაზრისს, რომლის მიხედვითაც გლონოქორს ირანელების მხრიდან დაკისრებული ჰქონდა არა ჩვეულებრივი ერისთავობა – საერო გამგებლობა და მოსამართლეობა, არამედ სხვა მნიშვნელოვანი ფუნქცია. „სწორედ ამ საერო ფუნქციის გამო, – წერს მ. ბახტაძე, – მოგვიანო პერიოდში მოღვანე მემატიაანემ (საუბარია „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ავტორზე – ვ.ს.) გლონოქორს მიანერა ერისთავობა“.

ამ თავში ავტორი ავითარებს უკვე გამოთქმულ მოსაზრებას (ვ. გოილადის მიერ), რომ ჯუანშერი V საუკუნის ავტორია და მას ეკუთვნის მხოლოდ „ვახტანგ გორგასლის ცხოვრების აღწერა“ (გვ. 115). მართალია, ამ საკითხზე სპეციალურად არ მიმუშავია, მაგრამ, აპრიორულად, შეუძლებელს ამაში ვერაფერს ვხედავ – ამ დროს არსებობდა მაღალგანვითარებული ქართული მწერლობა ფართო გაგებით – ნათარგმნი საღვთისმეტყველო ლიტერატურა და ორიგინალური ნაწარმოებები, ჩვენს მეზობელ სომხეთსა და ბიზანტიაში იქმნებოდა საისტორიო თხზულებები და ყოველივე ამის ფონზე არაფერია მოულოდნელი იმაში, რომ ქართლის გამოჩენილი მეფის შესახებ, რომლის ფასი და მნიშვნელობა თანამედროვეებმაც კარგად იცოდნენ (გავიხსენოთ მასზე შეთხზულ-შემონახული ხალხური ლექსი, რაც იშვიათია და მხოლოდ რამდენიმე გამოჩენილ ქართველ მეფესთან დაკავშირებით გვაქვს ანალოგიური შემთხვევა) საისტორიო თხზულება დაენერათ მისივე გარდაცვალებისთანავე,

ან იმ დროის ახლოს, აღენერათ მისი ცხოვრება, როგორც სანიშნურო მომავალი თაობებისა და მეფეებისათვის.

ქართლის სამეფოში ერისთავობის ინსტიტუტთან დაკავშირებით დისერტანტის დასკვნები ასეთია: 1) ქართლის სამეფოში ყველა ერისთავი თანასწორი იყო. შედარებით პრივილეგირებული მდგომარეობა ეკავა სამშვილდის ერისთავს – ისინი III ს-დან ატარებდნენ პიტიახშის საპატიო ტიტულს. 2) ვახტანგ გორგასლის დროს ქართლის სამეფოში იყო ცხრა საერისთავო. ფარნავაზის დროინდელ რვა საერისთავოს დაემატა კიდევ ერთი – ჰერეთის.

ნაშრომის III თავია „ერისთავობა VI-VIII საუკუნეებში“. ცხადია, მე ამ თავის შინაარსს არ გადმოვცემ, მით უმეტეს, რომ სხვაც მექნება ქვემოთ კონკრეტულად სათქმელი, ამიტომ აღვნიშნავ მხოლოდ ავტორის მიერ მიღებულ დასკვნებს: 1) VI საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ქართლში მეფობა გაუქმდა და ერისთავებმა მოახერხეს „გამთავრება“, ცხადია, გარეშე ძალის დახმარებით: ირანის შაჰის პიტიახშმა ქასრე ამბარეზმა „უნყო ზრახვად ერისთავთა ქართლისათა; აღუთქვა კეთილი დიდი და დაუნერა საერისთავო მათთა მამულობა შვილითი-შვილამდე ... და განდგეს ერისთავნი“ (გვ. 130). ძალზე ნაცნობი, პირდაპირ კლასიკური ქართული სურათია; 2) ერისმთავრობის დროს, ერისთავები კვლავ ატარებენ თავიანთ ტიტულებს, მაგრამ მათ რეალური შინაარსი დაკარგული აქვთ. VI-VIII საუკუნეებში ერისთავები აღარ არიან მოხელე-მმართველები – ისინი ფაქტობრივად მთავრებად იქცნენ.

ამ თავში ავტორი, სხვა წყაროებს შორის, განიხილავს ორ ეპიგრაფიკულ ძეგლს – ერთია, აბასთუმნის წარწერა 685-711 წლებისა და მეორეა ატენის სიონის წარწერა 739 წლისა. ბარემ აქვე აღვნიშნავ, – მიუხედავად იმისა, რომ წარწერაში სამი თარიღია აღნიშნული, მათ შორის ერთი უეჭველად ჰიჯრის 121 წელი, რაც ჩვენი წელთაღრიცხვით 739 წელს შეესაბამება, ნ. შოშიაშვილი წარწერის ერთი საუკუნით გვიან, ანუ IX ს-ნით დათარიღების ვარაუდს გამოთქვამს. უნდა აღინიშნოს, რომ მ. ბახტაძეს წარწერის ტრადიციული დათარიღების (739 წელი) საშუალება მისცა მისი კვლევის შედეგმა – წარწერა თავისი შინაარსით VIII საუკუნის 30-იანი წლების ვითარებას ასახავს და არა IX ს-ისას. მაგრამ ამჯერად მე სხვა საკითხზე მინდა შევაჩერო ყურადღება, თუმცა აღნიშნულიც სადისერტაციო ნაშრომის მნიშვნელოვანი მონაპოვარია.

ატენის წარწერა სტეფანოზ მამფლისა, რომელიც 739 წლითა დათარიღებული, პირველად გამოსცა თ. ბარნაველმა (1957 წ.), მან ტექსტის რამდენიმე ადგილი, რომელიც არ იკითხებოდა, არ გამოფრა და ხელუხლებელი დატოვა. 1977 წელს წარწერის მის მიერ შევსებულ-აღდგენილი ტექსტი გამოკვლევით ცალკე წიგნად გამოსცა გ. აბრამიშვილმა. სხვათა შორის, ეს იყო პირველი შემთხვევა ერთი ქართული წარწერის ცალკე წიგნად გამოცემისა. გამოქვეყნებისთანავე ჩემთვის ცხადი გახდა, რომ ეს იყო მკვდრად შობილი გამოცემა. წარწერის ტექსტზე მე ადრე მქონდა ადგილზე ნამუშევარი მასში დასახელებული ჰიჯრითი წელთაღრიცხვისა და ქართულ ქრონოლოგიურ ტერმინ „ზედა წელთან“ დაკავშირებით. უნდა პირდაპირ ვთქვა, რომ წარწერის ახლადგამო-

ქვეყნებულმა ტექსტმა თავისი გაუმართაობით, ხელოვნურად შექმნილი მცდარი კონსტრუქციებით, უცხო და უცნაურად აღდგენილი ლექსიკით, ყოველგვარ მოლოდინს გადააჭარბა. ეს მეტად მნიშვნელოვანი ნარწერა, რომელიც სულ ტრიალებს ბოლო ხანების ქართულ ისტორიოგრაფიაში, უეჭველად ხელახლა შესასწავლია ტექსტის დადგენისა და გამართვის მიზნით. ცხადია, მე ამ საკითხს ახლა აქ არ გამოუვლდეები, მაგრამ არ შემიძლია ჩვენს დისერტანტს მთლიანად არ დავეთანხმო ნარწერის ტექსტის ერთი ადგილის გამომცემლის მიერ არასწორ წაკითხვაში, რაც ჩემთვის იმთავითვე ცხადი იყო. საქმე ეხება სტეფანოზ მამფლის თანამდებობასა თუ ტიტულს „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავ[ერისთ]ესთა“. მსგავსი ლექსიკა – „ერისთავ-ერისთავესთა“ უცნობია ქართული ენისათვის, იგი თეორიულადაც არ შეიძლება არსებობდეს და როგორც ახლა ირკვევა, არც ისტორიული რეალიების გათვალისწინებითაა შესაძლებელი.

მოკლედ, მე მთლიანად ვეთანხმები ამ საკითხზე დისერტანტის დასკვნას რომელიც ასეთია: „სტეფანოზ მამფალი ნამდვილად ერისმთავარია. მას, შესაძლოა, მართლაც მიუწვდებოდა ხელი დასავლეთ საქართველოზე. ის ნამდვილად შეიძლება მივიჩნიოთ ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთა უფლად. მაგრამ ის არ შეიძლება იყოს ერისთავთ-ერისთავთა უფალი. ჩვენ ვთვლით, რომ ატენის სიონის 739 წლის ნარწერაში ნაკლებ სავარაუდოა ტერმინ ერისთავთ ერისთავის ამოკითხვა“ (გვ. 144). ჩემი მხრივ, დავუმატებ, რომ არა მარტო ნაკლებ სავარაუდოა, არამედ საერთოდ გამორიცხულია. ისევე, როგორც სხვა მცდარი ლექსიკური ერთეულები, რომლებიც ამ ნარწერის ტექსტის გ. აბრამიშვილისეულ პუბლიკაციაშია წარმოდგენილი.

ასევე, მთლიანად ვეთანხმები დისერტანტს აბასთუმნის ზემოთ დასახელებული ნარწერის ერთი ადგილის ჩასწორებაში, სადაც დაქარაგმებით გადმოცემული „ქვთა ერთ“, რომელიც არსებულ გამოცემებში წაკითხულია, როგორც „ქართველთა ერისთავისა“, წაკითხულ იქნას ასე: „ქართველთა ერისმთავრისა“, მით უმეტეს, თუ ასეთ წაკითხვას ისტორიული რეალიებიც უწყობს ხელს.

რა თქმა უნდა, სადისერტაციო ნაშრომის III თავში მარტო ეს არ არის მთავარი და მნიშვნელოვანი; VI-VIII სს-ში ერისთავობის ინსტიტუტის შესახებ მ. ბახტაძის დასკვნები ასეთია: 1) VI საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს ქართლში მეფობა გაუქმდა და ერისთავებმა მოახერხეს „გამთავრება“. მათ მემკვიდრეობით მფლობელობაში მიიღეს ერთ დროს სამართავად გადაცემული ტერიტორიები; 2) ერისმთავრობის დროს, ერისთავები კვლავ ატარებდნენ თავიანთ ტიტულებს, მაგრამ მათ რეალური შინაარსი დაკარგული აქვთ. VI-VIII საუკუნეებში ერისთავები აღარ არიან მოხელე-მმართველები, ისინი, ფაქტობრივად, მთავრებად იქცნენ.

ნაშრომის ბოლო, მეოთხე თავია „ერისთავობის ინსტიტუტი IX-X საუკუნეებში“, ხოლო მისი პირველი პარაგრაფია „ერისთავობის ინსტიტუტი აფხაზთა სამეფოში“. ნაშრომის ამ მონაკვეთის ძირითადი ღერძია ავტორის დებულება, რომ „ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა ლეონ II-ის მიერ საერისთავოების შექმ-

ნის შესახებ სწორი უნდა იყოს" (გვ. 164) ცხადია, დისერტანტი მხოლოდ ამ განცხადებით არ კმაყოფილდება და მოჰყავს წყაროებზე (მათ შორის ისეთ სანდო წყაროებზე, როგორც ემიგრაციული ძეგლებია) დაყრდნობით კონკრეტული მასალა, შესაძლებლობის შემთხვევაში, პიროვნებათა დასახელებითაც თავისი ამ დებულების საილუსტრაციოდ.

ნაშრომის ამ მონაკვეთში ავტორი განიხილავს მუჟალის მაცხოვრის ეკლესიის ბენდე, ამროლა და მიქაელ ამროლეანთა წარწერას. ტექსტის ნაკულად აღგილას დისერტანტი აღადგენს ლეონ მეფის სახელს. წარწერა პირველად მე გამოვაქვეყნე 1977 წელს და მაშინ ეს აღდგენა სხვაგვარად შესახებოდა. მეორედ, 1988 წლის პუბლიკაციაში, ეს აღგილი, მართალია, ღიად დავტოვე, მაგრამ წარწერის პუბლიკაციისადმი ნამძღვარებულ გამოკვლევაში გარკვევით მიწერია, რომ „ჩვაბიანის მაცხოვრის ეკლესიის დასახელებული წარწერის ნაკულ ტექსტში აფხაზთა მეფის ლეონის სახელის აღდგენას ... კიდევ ერთი დამატებითი არგუმენტი გამოუჩნდა" (სვან. წერ. ძეგლები II, გვ. 192). ასე რომ, ამ კონკრეტულ საკითხში ჩვენი დისერტანტი მთლად ორიგინალური არ არის.

ერედვის 906 წლის საამშენებლო წარწერას დისერტანტი, ნ. შოშიაშვილის კვალდაკვალ, 914 წლის ახლო დროით ათარილებს, მაგრამ ეს სწორი არ არის. წარწერის ტექსტის ბოლოს არაორაზროვნადაა აღნიშნული თარიღი: „მე, თევდორე თაფლაისძემან დავდე საძირკველი – ნელნი იყუნეს ხვი" ე.ი. 906, – და ჩვენც აქედან უნდა ამოვიდეთ. ნ. შოშიაშვილი მის მიერ წარწერის დათარილებას ასე ასაბუთებდა: 1) წარწერის აღნიშნული თარიღი „ხვი" – 6510 (=906 წ.) წარწერის თარიღი კი არ არის, არამედ ეკლესიის მშენებლობის დაწყებისა. წარწერას კი ამოკვეთდნენ ეკლესიის მშენებლობის დასრულების შემდეგ ე.ი. 906 წლიდან დაახლოებით ათიოდე წლის შემდეგ. თუ ამ ლოგიკით მივუდგებით საკითხს, მაშინ რატომ 914 და არა 916 – ათიოდე წელი 906-ის შემდეგ ხომ 916 იქნება. შემდეგ: რატომ მაინცდამაინც 10 წელი – შეიძლება ეკლესიის მშენებლობა მეტ ხანსაც, ან ამაზე ნაკლებ დროსაც გრძელდებოდა. მეორე არგუმენტია – წარწერაში აღნიშნული ლაშქრობა აფხაზთა მეფის კონსტანტინესი ჰერეთს, წყაროების ცნობით, მოხდა აბულ-კასიმის ლაშქრობის (914 წ.) შემდეგ. ჯერ ერთი, ასეთი წყაროები ჩემთვის უცნობია და მეორეც, მაინცდამაინც აბულ-კასიმის ყველასათვის ცნობილი გამანადგურებელი ლაშქრობის წელს დაიწყეს ეკლესიის, თანაც საკმაოდ დიდის მშენებლობა? მოკლედ, ერედვის წარწერისათვის უნდა დარჩეს ის თარიღი, რომელიც მის ტექსტშია აღნიშნული.

ასევე მთლად ორიგინალური არ არის ჩვენი დისერტანტი, როდესაც აცხადებს, რომ ჭალისუბნის წარწერიდან ჩვენთვის ცნობილი ხდება მცირე ადმინისტრაციული ერთეულის მმართველის ტიტულიც – „ხევისუფალი" (გვ. 157). ჯერ კიდევ 1988 წელს ვწერდი: „დასავლეთ საქართველოს მთიანეთში, XI ს-ის საბუთებში ისეთივე მასალის მიკვლევა, რომლის საფუძველზეც ი. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა აღმოსავლეთ საქართველოსა და მესხეთში „ხევის", როგორც მცირე საგამგეო ერთეულის არსებობას და რომლის მართვასაც „ხევისუფალი" ახორ-

ციელებდა, საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ დასავლეთ საქართველოშიც, ყოველ შემთხვევაში მის მთიან ნაწილში მაინც, იმ დროსვე ასეთსავე მცირე საგამგეო ერთეულს იგივე „ხევი“ შეადგენდა“ (სვან. წერ. ძეგლები II, გვ. 190). იქვეა დასახელებული ხევისუფლები ცხრაზმისხევისა (შიდა ქართლი) და კალისა (ზემოსვანეთი), რომლებიც „ხევს“ განაგებდნენ. თანაც ხევისუფალი, როგორც დისერტანტი წერს ტიტული არ იყო – იგი, რა თქმა უნდა, თანამდებობაა.

სწორია დისერტანტი, როდესაც წორბისის წარწერას ათარილებს 960 და არა 880 წლით, როგორც ეს მის პირველ გამოცემულს ი. მეგრელიძეს მიაჩნდა (გვ. 168).

დისერტანტი საგანგებო ყურადღებას უთმობს, და სავესებით სწორადაც, ტბეთის ბორცვისჯვარის (შიდა ქართლი) ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებულ ტბელ პატრიკ ქავთარის ძეს. საქმე ის არის, რომ წარწერაში დაქარაგმებით გადმოცემული პტკმნ-ს, ზოგი კითხულობს, როგორც „პატკანმან“ (პ. თოფურია), „პეტრიკმან“ (რ. მეფისაშვილი) ან „პატრიკმან“ (ნ. შოშიაშვილი, ვ. ცისკარიშვილი). ამ უკანასკნელი გამოცემის ავტორების მიხედვით, „პატრიკი, ივანე ტბელის ტიტულად უნდა მივიჩნიოთ, რაც საეჭვოდ ჩანს“, ხოლო წარწერის ბოლო პუბლიკაციაში, რომელიც „ქართული წარწერების კორპუსის“ I ტომშია წარმოდგენილი, პატრიკი ნ. შოშიაშვილს სახელად მიაჩნია. დისერტანტიც იზიარებს ამ თვალსაზრისს, ოღონდ შედარებით ნაკლებ კატეგორიულობით წერს, რომ „ტბელმან პატრიკმან ძემან ქავთარისმან“ – თითქოს უფრო იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ საქმე გვაქვს სახელთან პატრიკი“ (გვ. 169). ვფიქრობ, აქ ყოველგვარი ორჭოფობის გარეშე პატრიკი სახელია. იგი ქართულ ანთროპონიმ „მამისას“ ბიზანტიური ეკვივალენტია, თუმცა წარმომავლობით შეიძლება დავუკავშიროთ ბიზანტიურ საკარისკაცო ტიტულს პატრიკ/პატრიკოსს. საქმე ის არის, რომ პატრიკოსმა რომელიც ერთ-ერთი უძველესი ბიზანტიური ტიტულია (შემოიღო იმპერატორმა ზენონმა 474-491), ყველაზე დიდ ხანს გაძლო ბიზანტიაში და საქართველოშიც. აკად. ს. ჯანაშიას ფიგურალური გამოთქმით და ხატოვანი შეფასებით, პატრიკოსობამ, კურაპალატობასთან ერთად, „ამოიჭამა თავისი წარმომშობელი ეპოქა და პოლიტიკური გარემო“. იმდენად, რომ ბოლოს X-XI სს. საქართველოში საკუთარ სახელად გადაიქცა. ასე რომ, ჩვენი დისერტანტი ამ ვარაუდშიც მართალია.

მეორე თავის შემდეგი პარაგრაფია „ერისთავობის ინსტიტუტი ტაო-კლარჯეთის სამეფოში“. ნაშრომის ამ მონაკვეთის ერთი ძირითადი დანიშნულება ავტორის მტკიცებაა იმის შესახებ, რომ „ქართველთა სამეფოში არსებული ქართული ტიტულები: ქართველთა მეფე, ერისთავთ-ერისთავი, ერისთავი და მამფალი გამოხატავდა არა ადმინისტრაციულ იერარქიას, არამედ სოციალურ სტატუსსა და ურთიერთმიმართებას“ (გვ. 188). სხვა ადგილას დისერტანტს უფრო კონკრეტულად და გამოკვეთილად აქვს ეს თვალსაზრისი ჩამოყალიბებული, როდესაც წერს: „ჩვენი აზრით, დავით კურაპალატმა ზურსისა და ჯოჯიკს ერისთავთ-ერისთავობა მიანიჭა, როგორც საპატიო ტიტული გარკვეული დამსახურების გამო“ (გვ. 191). ხოლო ცოტა უფრო ქვემოთ: „ჩვენთვის მთა-

ვარია ის, რომ ხურსის და ჯოჯიკის ერისთავთ-ერისთავობა საპატიო ტიტული იყო“ (გვ. 192). ვფიქრობ, რომ ეს თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარია. მართლაც, ძნელი წარმოსადგენია, რომ ქართველთა სამეფოში იმ ბიზანტიური ტიტულების გარემოცვაში, ორიგინალური ქართული ტიტული არ შექმნილიყო, გამომდინარე იმ საერთო ეროვნული პოლიტიკის ფონიდან, რომელსაც ამ სამეფოს მესვეურები მიმართავდნენ. ამიტომ მე მთლიანად ვეთანხმები ჩვენს დისერტანტს ამ საკითხში და ვთვლი, რომ ერისთავთა ერისთავი, ერისთავი, მამფალი IX-X სს. ქართველთა სამეფოში ტიტულები იყო და არა თანამდებობები. სხვათა შორის, საკითხის ასე დასმა ამ სამეფოში წარმოქმნილი ერთი პოლიტიკური კრიზისის ახსნის საშუალებას იძლევა, რაზედაც ცოტა ქვემოთ იქნება აღნიშნული. აქ მინდა ერთ კერძო საკითხს, უფრო ზუსტად, მართლწერას შევხებო – „ერისთავთ-ერისთავი“ თუ „ერისთავთა ერისთავი“, „მეფეთ-მეფე“ თუ „მეფეთა მეფე“. სრული პასუხისმგებლობით ვაცხადებ, რომ ყველა წერილობით ძეგლში, სადაც კი ეს სიტყვები სრული თუ დაუქარაგმებელი სახით წერია, ყველგან წარმოდგენილია ემფატიკური ფორმა „ერისთავთა ერისთავი“ და „მეფეთა მეფე“. შეკვეცილი ფორმა „ერისთავთ-ერისთავი“ და „მეფეთ-მეფე“ XIX ს-ში ჩანს დამკვიდრებული და, ვფიქრობ, სამეცნიერო ლიტერატურაში მაინც მივმართოთ იმ ფორმას, რომელიც ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში იყო მიღებული.

ნაშრომის ამ თავში დისერტანტი განიხილავს ბოლნისის სიონის წარწერას, რომელშიც გურგენ ერისთავთა ერისთავი იხსენიება. ავტორი, ამ წარწერის დათარიღებაზე გამოთქმულ სხვადასხვა თვალსაზრისს შორის იზიარებს აკად. დ. მუსხელიშვილის დათარიღებას, რაშიც მეც ვეთანხმები. დისერტანტი წერს: „წარწერა არის X საუკუნის და მისი შესრულების მომენტში გურგენი ცოცხალი უნდა იყოს. გურგენ კურაპალატი კი გარდაიცვალა 891 წელს. ამასთანავე, წარწერაში გურგენი მოიხსენიება ერისთავთ-ერისთავად. ამ ტიტულს ფლობდა გურგენ დიდი და არა მისი ბაბუა. ამავე დროს გასათვალისწინებელია, რომ გურგენ კურაპალატი შეეწირა ადარნასე ქართველთა მეფესთან ბრძოლას და, არა გვგონია, მას ბოლნისში სააღმშენებლო საქმიანობისათვის დრო ჰქონოდა“ (გვ. 176-177).

როგორც ჩანს, დისერტანტი არ იცნობს ამ წარწერის ჩემულ პუბლიკაციას, სადაც ტექსტი განსხვავებულად მაქვს დადგენილი და წარწერა არის არა საამშენებლო, არამედ საალაპე: „სახელითა ღმრთისათა, მადლითა წმიდისა გრიგოლისითა, მე, ბოლნელმან ელია, გურგენ ერისთავთა ერისთავსა დაუდევ აღაპისა დღე ხარებაი, სალოცველად სულისა მათისათვის; ღმერთმან შეიწყალე“. იქვე აღნიშნულია: „უკანასკნელ ხანს გამოითქვა სავესებით დასაბუთებული მოსაზრება (ვგულისხმობ აკად. დ. მუსხელიშვილის თვალსაზრისს), რომ წარწერაში დასახელებული გურგენ ერისთავთა ერისთავი არის გურგენ IV, შვილიშვილი გურგენ კურაპალატისა (+891), რომელიც ამ სახელოს ფლობდა 918-941 წწ. წარწერა, რომელშიც გურგენ ერისთავთა ერისთავისათვის აღაპის დაწესებასა და მისი სულის შეწყალებაზეა საუბარი, როგორც ჩანს, 941 წლით

უნდა დათარიღდეს" (ბოლნისი, გვ.19). ცხადია, მე ახლაც ამ აზრზე ვრჩები, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ მ. ბახტაძის სადისერტაციო ნაშრომის გავლენით, ერისთავთა ერისთავობა გურგენის სახელოდ კი არ მიმაჩნია, არამედ ტიტულად. გარდა ამისა, ამ წარწერის აქ წარმოდგენილი ტექსტი, დისერტანტს სხვა მსჯელობის საფუძველსაც მისცემდა, მაგრამ ამას ახლა ვერ გამოვუდგებო.

ნაშრომის ბოლო მონაკვეთია „ერისთავობის ინსტიტუტი კახეთ-ჰერეთში“. მართალია, ამ საკითხზე წყაროები მეტად მწირია, მოგვეპოვება მხოლოდ ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა და ალავერდის ტაძრის წარწერა გიორგი აბაისა, რომელიც იგივე ამბა-ალავერდელია და არის დისწული გოდერძი ერისთავთა ერისთავისა. მიუხედავად ცნობათა სიმწირისა, როგორც ჩანს, ანალოგიის მეთოდის გამოყენებით, დისერტანტი ასკვნის, რომ „შესაძლოა ვივარაუდოთ საერისთავოებისა და ერისთავობის ინსტიტუტის არსებობა კახეთსა და ჰერეთში“ (გვ. 197).

ასეთია ის ძირითადი დასკვნები ერისთავობისა და ერისთავთა ინსტიტუტის შესახებ ძველ საქართველოში, რომლებიც მ. ბახტაძის სადისერტაციო ნაშრომშია წარმოდგენილი. მე გზადაგზა მქონდა შემთხვევა აღმენიშნა და ახლაც ვიმეორებ, რომ ნაშრომი მრავალ ახალ მოსაზრებას, დაკვირვებას და დასკვნას შეიცავს, რომელიც ზოგჯერ კარდინალურად ცვლის ისტორიოგრაფიაში მიღებულ და დამკვიდრებულ თვალსაზრისებს. ვთვლი, რომ ეს ნაშრომი თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი შენაძენია და მისი ავტორი უდავოდ იმსახურებს ძიებულ ხარისხს.

მაქვს შენიშვნები, რომლებიც უფრო კონკრეტული წყაროთმცოდნეობის სფეროს განეკუთვნებიან:

1) ბიეთის წარწერასთან დაკავშირებით ავტორი წერს: „ბიეთის წარწერას ნ. შოშიაშვილი ათარიღებს X საუკუნით. ჩვენც ვიზიარებთ ამ დათარიღებას; მერე განაგრძობს: ყურადღებას იმსახურებს ის ფაქტი, რომ იოანე ყანჩაელი იწოდება ერისთავთ-ერისთავად. ეს არის ამ ტერმინის ერთადერთი მოხსენიება IX-X საუკუნეებში შიდა ქართლის ტერიტორიაზე. აღსანიშნავია ისიც, რომ ტიტული ერისთავთ-ერისთავი საერთოდ არ გვხვდება აფხაზთა სამეფოში“ (გვ. 172) და როგორმე რომ აიცდინოს ეს ტიტული IX-X საუკუნეების შიდა ქართლში, მიმართავს სხვადასხვა კომბინაციას, რაც, ჩემი აზრით, სრულიად ზედმეტია. საქმე ისაა, რომ წარწერა არაა X ს-ის და იგი არასწორადაა შეტანილი „ქართული წარწერების კორპუსის“ I ტომში, რომელიც V-X სს. წარწერებს მოიცავს. როგორც ჩანს, დისერტანტი არ იცნობს ამ წარწერის ჩემულ პუბლიკაციას. იქ კი ტექსტში გარკვევით წერია: „დაიცევე წმიდაი მრემლი. სმე ქრონიკონი იყო“ (მრავალწყარო, გვ. 104). იქვე – „თარიღის აღმნიშვნელ ასოებში მესამე ასოს (ე) ქვედა ნაწილი მოტეხილია და შეიძლება აღდგეს, როგორც ე-ნი, ისე გ-ანიც და ვ-ინიც; შესაბამისად, წარწერის თარიღი იქნება 1023, 1025 ან 1029 წ.“ მაშასადამე, წარწერა განეკუთვნება XI ს-ის 20-იან წლებს და იგი გადის ავტორის კვლევის ქრონოლოგიური ჩარჩოებიდან. სხვათა შორის, ბიეთის წარწერის ეს მაგალითი კიდევ ერთხელ ამტკიცებს დისერტანტის კვლევის

მეთოდოლოგიურ სისწორეს – გაუგებრობის გამო შემთხვევით მოხვედრილი წარწერის მონაცემები არ ჯდება ავტორისეულ კონცეფციაში, რომლისადმიცაა მიძღვნილი მთელი სადისერტაციო ნაშრომი და წარწერის ტექსტის სწორმა ნაკითხვამ დაადასტურა იგი.

2) ტაოელ მეფეებთან, ბაგრატი და დავით ადარნასეს ძებთან დაკავშირებით, დისერტანტი ერთგან წერს: „ძმები ერთად აშენებენ ოშკის ტაძარს და მოიხსენიებიან კიდევ როგორც ეპიგრაფიკულ, ასევე ფრესკულ წარწერებში. ოღონდ აღსანიშნავია, რომ ერისთავთ-ერისთავად იწოდება მხოლოდ ბაგრატი. დავითი კი მხოლოდ მაგისტროსად. შეიძლება ეს იმით არის გამოწვეული, რომ დავითმა ერისთავთ-ერისთავობა მიიღო ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ, 966 წელს. თუმცა შესაძლოა, ორივე ძმა იყო ერთდროულად ერისთავთ-ერისთავი. უბრალოდ, დავითი მოიხსენიება მხოლოდ ბიზანტიური ტიტულით – მაგისტროსი“ (გვ. 179).

პირდაპირ უნდა ითქვას, რომ აქ ავტორს ტაოს ისტორიასთან და ქართულ ბიზანტიური ტიტულების გავრცელებასთან დაკავშირებული საკითხები მთლად ნათლად არა აქვს წარმოდგენილი. საქმე შემდეგშია: 958 წელს, ბაგრატის და დავითის მამამ, ადარნასემ მიიღო კურაპალატის ტიტული. ამით გამოთავისუფლდა მაგისტროსის ტიტული, რომელსაც იგი ფლობდა 945 წლიდან. სამი წლის შემდეგ, 961 წელს, როგორც სუმბატ დავითის ძე წერს, „ესე ძეთა შეიპყრეს და მონაზონ ქმნეს“ და ისიც „მოკუდა უნებლიე ფიჩვით“, ე.ი. ძალად შემონაზენებული. ე. თაყაიშვილი წერს, შეილებმა ეს იმითმ გააკეთეს, რომ ისინი არ იყვნენ კმაყოფილი მამის კურაპალატობითო. მაგრამ, როგორც ჩანს, საქმის მიზეზი ცოტა სხვა იყო. მამის გაკურაპალატების შემდეგ გამოთავისუფლებული მაგისტროსის ტიტული, რომელსაც ადარნასე ფლობდა 13 წლის განმავლობაში, არც ერთ ძმას არ მიუღია. მეტიც, იგი არ მიუღია ტაო-კლარჯეთის სამეფო სახლის არც ერთ წარმომადგენელს – არც ტაოს და არც კლარჯეთის შტოსას და ვაკანტური იყო 973 წლამდე, როდესაც პირველად იხსენიება დავითი ამ ტიტულით პარხლის სახარების ანდერძში. როგორც ჩანს, ადარნასემ თუ ხელი არ შეუშალა, არაფერი გააკეთა იმისთვის, რომ მისგან გამოთავისუფლებული მაგისტროსის ტიტული რომელიმე ძმას მიეღო, – არ არის გამორიცხული, მათი გაზრდილი ამბიციებისათვის ფრთების შეკვეცის მიზნითაც. უფროსმა ბაგრატიმ, როგორც ჩანს, მაშინვე მიიღო ქართული ტიტული ერისთავთა ერისთავისა და იგი ასე იხსენიება ყველა წყაროში. დავითი კი დარჩა ტიტულების გარეშე და ასე იყო იგი 12 წელი, სანამ არ მიიღო მაგისტროსის ტიტული უკვე ბიზანტიის იმპერატორისაგან (ამ დროს იყო იოანე I ციმისხი, 969-976) 973 წელს. მამის გარდაცვალებიდან 2 წლის შემდეგ, 963 წელს ძმებმა წამოიწყეს ოშკის ტაძრის მშენებლობა, რომელიც იმთავითვე ჩაფიქრებული იყო, როგორც მათი განსასვენებელი მემორიალური ტაძარი. 3 წლის შემდეგ, 966 წელს, უფროსი ძმა და ტაძრის ერთ-ერთი კტიტორი ბაგრატი ერისთავთა ერისთავი გარდაიცვალა. გამოთავისუფლებული ტიტული, ჩვენი დისერტანტის მტკიცების საწინააღმდეგოდ, დავითმა კი არ მიიღო, რომელიც

მას არასდროს ფლობდა, არამედ მათი მამის ბიძაშვილმა, ქართველთა მეფემ ბაგრატ II რეგუენმა, რომელიც ამ ტიტულს ფლობდა გარდაცვალებამდე, ანუ 994 წლამდე. ამ დროს გამოთავისუფლებული ერისთავთა ერისთავის ტიტული დავითს არაფერში ჭირდებოდა, რადგან 979 წლის 24 მარტს, ბარდა სკლიაროსის დამარცხების შემდეგ, ე.ი. ბაგრატ II რეგუენის გარდაცვალებამდე 15 წლით ადრე, მან კურაპალატის ტიტული მიიღო. აი ასეთია საქმის ვითარება.

ყოველივე ამას, ცხადია, პირდაპირი კავშირი წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომის თემასთან არა აქვს. ნაშრომს კი, როგორც არაერთხელ აღვნიშნე, ახასიათებს მაღალი სამეცნიერო ღირსებები, ამიტომ, ვშუამდგომლობ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის, საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის და ისტორიული კულტუროლოგიის სადისერტაციო საბჭოს წინაშე, ნაშრომისთვის – „ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში“ – მიხეილ ბახტაძეს მიენიჭოს ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი

ვ. სილოგავა
12. V. 2003

შინაარსი СОДЕРЖАНИЕ CONTENTS

როინ მეტრეველი, ცხოვრება და ღვაწლი სახელოვანი მეცნიერისა.....	76
Роин Метревели, Ш. А. Месхиа	43
Roin Metreweli, Schota Meskhia.....	46
შოთა მესხიას სამეცნიერო ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია.....	49
Библиография научных трудов Ш. А. Месхиа	49
Bibliography of Schota Meskhia's works	49
ოთარ ჯაფარიძე, სიტყვა მეგობარზე	56
Отар Джапаридзе, Слово о друге	56
Otar Japaridze, A few words about a friend	56
შანშე დარჩიაშვილი, შოთა მესხია და სომხურ საისტორიო წყაროთა ცნობების ახლებური გააზრება ისტორიოგრაფიაში	59
Шанше Дарчиашвили, Ш. Месхиа и новое осмысление армянских исторических источников в грузинской историографии	67
Shanshe Darchiashvili, Sh. Meskhia and a new understanding of Armenian historical sources in the Georgian historiography.....	67

**ძველი აღმოსავლეთის ისტორია
История Древнего Востока
History of the Ancient East**

უძველესი დამწერლობები

ДРЕВНЕЙШИЕ ПИСЬМЕННОСТИ

ANCIENT WRITTEN LANGUAGES

ნანა ხაზარაძე, ლუვიური იეროგლიფების ისტორიისათვის	68
Нана Хазарадзе, К истории лувийских иероглифов.....	75
Nana Khazaradze, On the history of the luwian hieroglyphs	75

ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნები

СТРАНЫ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

COUNTRIES OF THE NEAR EAST

ლუიზა შენგელია, ერთი ეპიზოდი

ირან-თურქეთის ურთიერთობიდან(1724-1727 წწ.).....	76
Луиза Шенгелия, Один эпизод из ирано-турецких отношений (1724-1727 гг.)	85
Luiza Shengelia, An episode from Iranian-Turkish relations (1724 -1727)	85

საქართველოს ისტორია
История Грузии
History of Georgia

ედიშერ ხოშტარია-ბროსე, ქართული „პატრონკმობა“-„ბატონკმობა“ (ისტორიოგრაფიულ-წყაროთმცოდნობითი ნარკვევი)	86
Эдишер Хоштария-Броссе, „Патронкмоба“ и „батонкмоба“ в Грузии (источниковедческо-историографический очерк)	98
Edisher Khoshtaria-Brosset, Patronkmoeba and Batonkmoeba in Georgia (a survey of primary and secondary sources)	98

ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება

ГОРОДА И ГОРОДСКАЯ ЖИЗНЬ

TOWNS AND URBAN LIFE

მერი ინაძე, ცენტრალური კოლხეთის ქალაქების ჩასახვა-განვითარების საკითხისათვის	99
Мери Инадзе, К вопросу о возникновении и развитии городов центральной Колхиды	112
Mary Inadze, On the emergence and development of cities in Central Colchis	113
თეიმურაზ ბერიძე, თბილისი V საუკუნის მეორე ნახევარში	114
Теймураз Беридзе, Тбилиси во второй половине V века	124
Teimuraz Beridze, Tbilisi in the second half of the 5-th century	125
დავით მუსხელიშვილი, კიდევ ერთხელ თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტის შესახებ	126
Давид Мухелишвили, Еще раз об институте „тбилисского амирт-амиратства“	144
David Muskhelishvili, Once more on the institute of „Emir of Emirs“	144

საქართველო და გარე სამყარო
Грузия и внешний мир
Georgia and the Outer World

გივი გამრეკელი, კომნენოსები საქართველოში	145
Гиви Гамрекели, Комнины в Грузии	150
Givi Gamrekeli, Comnenoses in Georgia	150
მირიან მახარაძე, 1479 წლის ოსმალთა შემოსევა საქართველოში	151
Мирриан Махарадзе, Нашествие османов на Грузию в 1479 году	157
Mirian Makharadze, The Ottoman invasion in Georgia in the 1479	158

ვახტანგ სუხიტაშვილი, რუსეთის საიმპერიო ხელისუფლების რეპრესიები საქართველოში 1812 წლის აჯანყების შემდეგ.....	159
Вахтанг Сухиташвили, Репрессии российской имперской власти в Грузии после восстания 1812 года	171
Vakhtang Sukhitashvili, The repressions of the Russian imperial power in Georgia after the revolt of 1812	172

საქართველოს კათოლიკოსის ისტორია
ИСТОРИЯ ГРУЗИНСКОЙ ЦЕРКВИ
HISTORY OF GEORGIAN CHURCH

ზაზა ალექსიძე, „მოქცევა ქართლისა“-ს კათალიკოსთა სია	173
Заза Алексидзе, Список католиков в „Обращении Грузии“	179
Zaza Aleksidze, A liste des catholiques de la conversion de Karthli	179

თამარ ქორიძე, აფხაზეთის კათალიკოსთა ტიტულატურა.....	180
Тамар Коридзе, Титулы абхазских (западногрузинских) католиков (XI-XVIII вв.)	196
Tamar Koridze, Titles of the catholicoses of Abkhazeti (the 11 th - 18 th cc) abstract ..	198

ზურაბ პაპასკირი, „აფხაზთა“ საკათალიკოსოს დაწესების ქრონოლოგიისათვის	201
Зураб Папаскири, К хронологии установления „Абхазского“ католикосата	213
Zurab Papaskiri, On the question of dating of the „Abkhaz“ catholicosate	213

ზაზა სხირტლაძე, წმ. შიო ახლის და მის თანამონაშენთა სამარტივილე გარეჯის მრავალმთის წმ. დავითის ლავრაში.....	214
Заза Схиртладзе, Мученик св. Шии Нового и его соучеников в Лавре св. Давида в Гареджийском Многогорье.....	223
Zaza Skhirtladze, The Martyrium of St. Shio the Younger in the Lavra of St. David at the Gareja Desert.....	223

კათოლიკები საქართველოში
КАТОЛИКИ В ГРУЗИИ
CATHOLICS IN GEORGIA

დავით ნინიძე, თბილისის დომინიკელთა მონასტრის ისტორიისათვის (ვინ იყო გვიხარდ კრემონელი?).....	224
Давид Нинидзе, К истории доминиканского монастыря в Тбилиси (кем был Гвихард Кремонский?).....	236
David Ninidze, On the history of Tbilisi dominican monastery (who was Gvikhard of Cremona?)	236

ხელნაერთმცოდნეობა
Рукописоведение
Study of Manuscripts

ვალერი სილოგავა, გიორგი ჭყონდიდელი – მათეს სახარების თარგმანების ხელნაერთა მომგებელი.....	237
Валерий Сялогава, Георгий Чкондидели - заказчик рукописей Толкований Евангелия от Матфея.....	268
Valery Silogava, Giorgi Chkondideli - the Person that had ordered manuscripts inter- preting Matthew's Gospel.....	269
ძართული ფეოდალური საგვარეულოების ისტორია ИСТОРИЯ ГРУЗИНСКИХ ФЕОДАЛЬНЫХ РОДОВ HISTORY OF GEORGIAN FEUDAL HOUSES	
გიორგი ოთხმეზური, მარტიროზიშვილთა საგვარეულო ისტორია XVII საუკუნეში.....	278
Георги Отхмезური, Род Мартирозишвили в XVII веке.....	287
Giorgi Otkhmezuri, The house of Martirozishvili in the 17th century.....	288
საპარტიკულო საერთაშორისო ურთიერთობათა სისტემაში ГРУЗИЯ В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ GEORGIA IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS	
გოჩა ჯაფარიძე, როდის დაუბრუნეს ქართველებს მამლუქების მიერ მიტაცებული ჯერის მონასტერი?	289
Гоча Джапаридзе, Когда вернули грузинам захваченный мамлюками монастырь Святого Креста в Иерусалиме?.....	303
Gocha Djaparidze, When was the monastery of the holy cross in Jerusalem, seized by the mamluks, restored to the a Georgians?	305
დარეჯან კლდიაშვილი, მარინე მესხიას მონაწილეობით, მასალები კვიპროს-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVIII საუკუნეში.....	307
Дареджан Клдиашвили, при участии Марине Месхиа, Материалы к истории взаимоотношения Грузия и Кипра: Вардзия - метох Кикойского монастыря в Западной Грузии	336
Darejan Kldiashvili, in collaboration with Marine Meskhia, Materials for the history of monastic relations between Georgia and Cyprus: Vardzia - Metochion of the Kykkos Monastery in Western Georgia.....	336
ლია წერეთელი, „სამთა ყრმათა ბაბილონს“ (თამარ მეფის „სამების მეოთხე ჰიპოსტასად“ ცნობის ათეისტური თეორია)	337
Лиа Церетели, „Три отрока вавилонских“.....	346
Lia Tsereteli, „Three Babylon boys“	346

ეპიგრაფიკა
Эпиграфика
Epigraphy

თინათინ ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ეპიტაფია სოხუმიდან	347
Тинатин Каухчишвили, Греческая эпитафия из Сухуми	350
Tinatın Kauchtschishvili, Griechisches epitaph aus Suchumi	350

არქეოლოგია
Археология
Archaeology

დარეჯან კაჭარავა, ვერცხლის ჩაშჩა ვანიდან	351
Дареджан Качаравა, Серебряный ковш из Вани.....	364
Darejan Kacharava, A silver ladle from Vani	364

დიპლომატიკა
Дипломатика
Diplomatics

ზურაბ ჭუმბურიძე, ნატყუარია თუ არა აბეანდაძეთა სასისხლო სიგელი	365
Зураб Чумбуридзе, К вопросу подлинности грамоты о цене крови рода Абжандадзе	372
Zurab Tchumburidze, Die frage nach der echtheit der urkunde von Avjandadze	372

ნოდარ შენგელია, ხუთი დოკუმენტი „მუჰიმე დეფტერ“ სიმონ ქართლის მეფის შესახებ	373
Нодар Шенгелия, Пять документов из „Мухиме Дефтера“ о царе Картли Симоне	393
Nodar Shengelia, Five documents from „Muhime Defter“ on Simon, king of Kartli	393

ისტორიული გეოგრაფია
Историческая география
Historical Geography

გიორგი ქავთარაძე, სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი	394
Гюрги Кавтарадзе, Некоторые вопросы исторической географии юго-западного Закавказья	410
Giorgi Kavtaradze, Some problems of the historical geography of south-western Transcaucasia	411
მანანა გაბაშვილი, ზღვაოსნობა და გულანშაროს საკითხი „ვეფხისტყაოსანში“	412
Манана Габашвили, Вопросы мореплавания и Гуланшаро в „Витязе в панtherой шкуре“	443
Manana Gabashvili, The questions of navigation and Gulansharo in the „Knight in the panther’s skin“	443

მეცნიერის არქივიდან
Из архива ученого
From the Scholar's Archive

ივანე ჯავახიშვილი, ზნეობრივ მოძღვრების ისტორია საქართველოში.
 ქველმოქმედება და საქველმოქმედო დაწესებულებანი.
 ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა პროფ. ნათელა ვაჩნაძემ444

Иване Джавахишвили, История нравственных учений в Грузии. Благотворительность и благотворительные учреждения (текст подготовила к изданию и снабдила предисловием проф. *Натела Вацнадзе*)444

Ivane Javakhisvili, The History of Moral Teachings in Georgia. Charity and charity Institutions (The text was prepared for publication by Professor *Natela Vachnadze*. The foreword to the text was written by her too)444

დისკუსია
Дискуссия
Discussion

მარიამ ლორთქიფანიძე, იყო თუ არა ხუთჯვრიანი დროშა
 შუასაუკუნეების ქართული სახელმწიფოს სიმბოლო?.....475

Марнам Лордкипанидзе, Был ли пятикрестный флаг символом
 средневекового грузинского государства?475

Mariam Lordkipanidze, Was the flag with five crosses the symbol of the Medieval
 Georgian state or not?475

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია
Критика и библиография
Criticism and Bibliography

გიორგი ჭეიშვილი, ახალი რუკები და ძველი უთანხმოებანი
 (რეცენზია რობერტ ჰიუსონის ნაშრომზე „სომხეთის ისტორიული ატლასი“)482

გიორგი ჭეიშვილი, Новые карты и старые разногласия
 (Рецензия на книгу Роберта Хьюсона „Армения и исторический атлас“).....513

Giorgi Tcheishvili, New maps and old controversies: review of „Armenia:
 historical atlas by Robert Hewsen“513

ვალერი სილოგავა, რეცენზია მიხეილ ბახტაძის სადოქტორო-სადისერტაციო
 ნაშრომზე „ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში
 (ძვ. წ. III ს-დან – ახ. წ. X ს-ის ბოლომდე)“, თბ., 2004 წ.....514

Валерий Силогава, Рецензия на докторскую диссертацию М. А. Бахтадзе
 „Институт эриставства в Грузии (III в. до н. э. - X в. н. э.)“, Тб., 2004 г.....514

Valeri Silogava, Review of Mikheil Bakhtadze's thesis “The Institute of eristavis in Georgia
 (from the 3rd century B.C. to the end the 10th century A.D.)”, Tb., 2004.....514

სარედაქციო ჯგუფი:

მ. ინასარიძე
ლ. აბუაშვილი
ბ. გვილია
ლ. ფალავა